TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

ÇAĞATAYCADA SÖZ YAPIMI

ERSİN TERES
06725301

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ZÜHAL ÖLMEZ

İSTANBUL
2009

TC
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
TÜRK DİLİ DOKTORA PROGRAMI

DOKTORA TEZİ

ÇAĞATAYCADA SÖZ YAPIMI

ERSİN TERES
06725301

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 31.08.2009
Tezin Savunulduğu Tarih: 12.10.2009

Tez Oy birliği / Oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

	Unvan Adı Soyadı	İmza
Tez danışmanı:	Prof. Dr. Zühal Ölmez	
Jüri üyeleri :	Prof. Dr. Mehmet Ölmez	
	Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin	
	Prof. Dr. Gülden Sağol Yüksekkaya	
	Prof. Dr.Hayati Develi	

İSTANBUL
AĞUSTOS, 2009

ÖZ

ÇAĞATAYCADA SÖZ YAPIMI
Hazırlayan **Ersin Teres**
Ağustos, 2009

Bu çalışmada, Orta Asya edebî Türk lehçesi ve bu lehçeyle meydana getirilen klâsik edebiyatın adı olan Çağataycanın söz yapımı yani sözcük türetimi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma yapılırken Çağatay dilinde kaleme alınmış 50 kadar metin taranmış, bu metinlerde bulunan türemiş ad ve eylemler tespit edilerek adların ve eylemlerin gelişimi, türeme biçimleri, köklerin durumu, köklerin Türkçe mi yoksa diğer dillerden alıntı sözcük mü oldukları, sözcüklerin diğer Tarihi Türk dillerinde de bulunup bulunmadıkları, eğer bulunuyorsa hangi biçimlerde bulundukları vb. konular üzerinde durulmuştur. Çalışmada ele alınan sözcükler açıklandıktan sonra Çağatayca metinlerden sözcüğün içinde geçtiği beyit ve cümle örnekleri de örneklem açısından aktarılmıştır. Örnek cümle ya da beyitler aktarılırken daha önce hazırlanan metinlerde hatalı okuyuşlar mümkün olduğunca düzeltilmeye çalışılmıştır. Çalışma esas itibariyle Addan Ad Yapımı, Eylemden Ad Yapımı, Addan Eylem Yapımı ve Eylemden Eylem Yapımı olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir. Her bölüm kendi içinde alt başlıklara ayrılmış, bu alt bölümlemeler yapılırken Marcel Erdal'ın söz yapımı için başucu kitaplarından biri olan *Old Turkic Word Formation* adlı çalışmasından faydalanılmıştır. Bu dört bölümden önce yer alan Giriş kısmında ise çalışma hazırlanırken izlenen yöntem, kullanılan kaynaklar, çalışma hazırlanırken karşılaşılan sorunlar, taranan metin yayımları üzerine bazı eleştirilere yer verilmiş, daha sonra Çağatay adı ve ulusu, Çağatayca ve tez hazırlanırken taranan Çağatayca metinler hakkında ayrıntılı açıklamalar yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, biçimbilgisi, sözyapımı, etimoloji

ABSTRACT

CHAGATAI WORD FORMATION
Prepared by **Ersin Teres**
August, 2009

In this study, we tried to reveal the system of nomination and denomination in Chagatai Language which is the literary language of the Central Asian Turkish Literature. When I exercise this study, I scanned about 50 texts which are written in Chagatai Language and ascertained derived nouns and verbs. After that, I dwelt upon the development of nouns and verbs and derivation ways, roots of nouns and verbs, the forms of words in other Historical Turkic Languages and so on. After I explained the derived words, I exemplified for words from the texts written in Chagatai Language. Also, if any there are erroneous readings in these texts, I tried to correct them. This study is basically based on four parts: First part is suffixes that produce nouns from nouns, second part is suffixes that produce nouns from verbs, third part is suffixes that produce nouns from verbs, fourth part is suffixes that produce verbs from verbs. When I order these parts, I made use of Marcel Erdal's *Old Turkic Word Formation.* Before the basic four parts, there is a introduction part. In this part, we focused on the method of this study, some problems in this study, some critics on Chagatai texts which were prepared previously and the origin of Chagatai, Chagatai Language and texts that were written in Chagatai Language and gave detailed information about them.

Keywords: Chagatai, morphology, word formation, etimology

ÖNSÖZ

Çağataycada Söz Yapımı başlığını taşıyan bu tezle Orta Asya edebî Türk lehçesi ve bu lehçeyle meydana getirilen klasik edebiyatın adı olan Çağataycanın söz yapımını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak öncelikle Çağataycanın sözvarlığını bütünüyle ortaya koyacak bir sözlük çalışmasına girişilmiş, ilk olarak ülkemizde yayımlanan Çağatayca metinlerin dizin kısımlarından faydalanmak suretiyle sözlüğün temelleri atılmıştır. Ancak sözlük hazırlanırken pek çok metnin dizini olmadığı görülmüş, fişleme yöntemiyle bu metinlerin de sözvarlıkları tespit edilerek sözlüğün içerisine eklenmiştir. Ayrıca tereddüt edilen noktalara eserlerin yazma nüshalarına ulaşılarak kontrol etme imkanı da bulunmuştur.

Hazırlanan bu sözlük yardımıyla Çağataycanın sözyapımının ortaya konulması kolaylamıştır. Çünkü sözyapımının ortaya konulmasında önce sözvarlığının tespit edilmesi gerekiyordu. Sözyapımı ortaya konulurken Marcel Erdal'ın bu konuda başucu kitaplarından olan *Old Turkic Word Formation* adlı eseri temel alınmış, yöntem olarak bu çalışma takip edilmiştir.

Çalışma esas itibariyle bir Giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Çağatay Adı ve Ulusu, Çağatayca ve tez hazırlanırken taranan Çağatayca metinler hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmiştir. Esas metin Addan Ad Yapımı, Eylemden Ad Yapımı, Addan Eylem Yapımı ve Eylemden Eylem Yapımı olmak üzere dört bölümden meydana gelmiştir. Bu ana bölümler içinde ekler işlevlerine göre de ayrılmıştır. Ekler altında o eklerle türemiş sözcüklerin ek, kök ayrımları, Tarihi Türk Dillerindeki biçimleri, sözcük hakkında kaynaklardan kaydedilen bilgiler aktarılmış, varsa kendi görüşlerimiz de aktarılmıştır.

Çalışman sırasında bana engin bilgisi ve yol göstericiliği ile her türlü yardımı sağlayan tez danışmanım Prof. Dr. Zühal Ölmez'e minnetdarlığımı belirtmek istiyorum. Bu geniş kapsamlı tezin tamamlanmasında bana çok yardımcı olmuştur. Yine tez çalışmam sırasında özellikle kaynaklara ulaşmamda sağladıkları kolaylıktan dolayı hocalarım Prof. Dr. Mehmet Ölmez ve Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalin'e de teşekkürlerimi sunarım.

İstanbul; Ağustos, 2009 Ersin Teres

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
Abuş.	*Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü.*
AD	“Çağatay Şairi Atayî’nin Gazelleri”.
AH	*Atabetü’l-Hakayık.*
Alt.	Altayca
AOH	Acta Orientalia Hungarica
Ar.	Arapça
AratBN	*Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Vekayi. Babür’ün Hatıratı.*
AŞNL	*Nevaiy Asarları Lugati.*
AŞV	*‘Alī Şīr Nevāyī, Vakfiye.*
Az.	Azerice
BabD	*Bâbür Divânı.*
BBev.	*The Bábar-Náma.*
BHD	*Bayram Han’ın Türkçe Divanı.*
BK	*Bilge Kağan Yazıtı.*
bkz.	bakınız
Blk.	Balkarca.
BN	Bâbürnâme: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur (Kabil ve Hindistan bölümleri).
BOMoğ.	Batı Orta Moğolca
Br.	Brahmi
Bşk.	Başkırtça
BşkTH	*Başkort TiliniŋHüẕlügi.*
BT III	*Das uigurishe Insadi-Sūtra.*
BT VIII	*Die Uigurische Übersetzung des Guruyogas “Tiefer Weg” Sa-skya Paṇḍita und der Mañjusrīnāmasaṃgīti.*
Bur.	Buryat Moğolcası
BV	*‘Alī Şīr Nevāyī, Bedāyi‘u’l-vasat, Üçüncü Divan.*
c.	cilt
CC	*Codex Cumanicus.*
Chuas.	*Chuastuanift* (Chuastuanift’ten alınan örnekler EDPT’den alıntılanmıştır ve EDPT’den sayfa numarası verilmiştir).
Çağ.	Çağatayca
çev.	Çeviren
ÇİK	*H̱āliṣ’s Story of İbrāhīm, A Central Asian İslamic Work in Late Chagatay Turkic.*
Çin.	Çince

ÇKT	Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b.
Çuv.	Çuvaşça
DanKelly	Maḥmūd al-Kāšγari, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk). I-III.*
DİA	*Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi.*
DLT	*Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi.*
DN	*Yusuf Emîrî, Dehnâme.*
DS	*Derleme Sözlüğü.*
DTO	*Dictionnaire turk-oriental.*
DTS	*Drevnetyurkskiy slovar'.*
DTü.	Doğu Türkçesi
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EDAL	*Etymological Dictionary of the Altaic Languages.*
EDPT	*An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish.*
ÊS	*Etimologiçeskogo slovar' çuvaşskogo yazıka.*
Es. Çuv.	Eski Çuvaşça
ÊSTYa	*Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I-VII.*
ET	Eski Türkçe
Far.	Farsça
FK	^{c}*Alī Şīr Nevāyī: Fevāyidü'l-Kiber.*
FŞ	*'Alī Şīr Nevāyī, Ferhad ü Şîrîn.*
GDo.	Güneydoğu
GD	*The Dīvān of Gadā'ī.*
GN	*Gül ü Nevrûz*. Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 50b-114a.
GS Nur	*Garaibü's-Sıgar*, Nuruosmaniye yazması.
GS	*'Ali Şīr Nevāyī, Garaibü's-sıgar.*
H	*Zur Heilkunde der Uiguren, I; II.*
Hak.	Hakasça
HakRSl	*Hakassko-russkiy slovar'.*
Hal.	Halha Moğolcası
HamTouen	Bu kısaltma UW'nin bibliyografyasıdaki HamTouHou'ya işaret eder.
HarT	Harezm Türkçesi
HBD	Hüseyin Baykara Divanı.
Hlç.	Halaçça
HLN	*Hocendi: Latafat-name.*
HM	*'Alī Şīr Nevāyī, Ḥamsetü'l-Müteḥayyirin.*
HN	Molla Niẓāmü'd-dīn Āḥunum. Hikmet-i Niẓāmü'd-dīn (c. II, 1a-55b varaklar).
HPR	"Ali Şir Nevayi'nin "Halat-ı Pehlevan Muhammed" Risalesi".
Ht IV	Bu metinden alınan örnekler Erdal, 1991'den aktarılmıştır.
Ht V	*Die Übersetzung der Biographie Hüen-tsang. I. Bruchstücke des 5. Kapitels.*
Ht VII	Bu metinden alınan örnekler Erdal, 1991'den aktarılmıştır.

HYZ	Hamidi. *Yūṣuf u Zelīḫā.* Elyazma, İstanbul Topkapı Kütüphanesi, Revan 832.
IB	*Irk Bitig*: *The Book of Omens*.
İH	*El-İdrak Haşiyesi*.
İM	*Cemâlü'd-dîn İbni Mühennâ: Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'l-Lisân*. *İbnü Mühennâ Lûgati*.
İRLTYa	*İstoriçeskoye Razvitie Leksiki Tjurkskih Yazıkov*.
JSFOu	Journal de la Société Fino-Ougrienne.
Kaç.	Kaça ağzı (Bugünkü Hakasçayı oluşturan dillerdendir)
Karg.	Karagasça
Kaz.	Kazakça
KazTS	*Kazak Türkçesi Sözlüğü*.
KB	*Kutadgu Bilig*.
KÇ	*Küli Çor Yazıtı*.
Kırg.	Kırgızca
KırgS	*Kırgız Sözlüğü*.
KKırg.	Kara Kırgız
KKlp.	Karakalpakça
KKlpRSl	*Karakalpaksko-russkiy slovar'*.
KMD	"Kâmran Mirza'nın Divanı I".
KN	*Kelürname*.
Kom.	Komanca
Koyb.	Koybalca
KP	*La version ouggoure de l'histoire des princes Kalyāṇaṃkara et Pāpaṃkara*.
Krç.	Karaçayca
KSz	Keleti Szemle
KT	*Kül Tigin Yazıtı*.
KTS	*Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*.
Kum.	Kumukça
KUŞ	*Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları I, Kul 'Ubeydi (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerif (XVII. Yüzyıl)*.
KutbHŞ	*Najstarsza wersja turecka Ḫuṣrāv u Širin*.
Küer.	Küerik
KWb	*Komanischen Wörterbuch Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*.
LÇ	*Luġat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*.
LD	*Mevlâna Lutfi Divanı*.
Leb.	Lebed ağzı
LM	*'Alī Şīr Nevāyī, Leylî vü Mecnûn*.
LT	*'Alī Şīr Nevāyī, Lisānü'ṭ-ṭayr*.
M I	*Türkische Manichaica aus Chostscho.*
M III	*Türkische Manichaica aus Chostscho. III*. Nebst einem christlischen Bruckstück aus Bulayıq.
M	"Ali Şir Nevaî'nin Münacatı".
Man.	Mançuca
ME	*'Alī Şīr Nevāyī, Mîzânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi)*.
ME	*Mukaddimetü'l–Edeb*.
Meb.	*The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian bay Mirzâ Mehdi Khan*.

Mec.	Nevâ'î. *Mecâli'sü'n-nefâis*. Elyazma. İstanbul Üniversite Kütüphanesi T. Y. 841.
MKb	*'Alī Şīr Nevāyī, Mahbûbü'l-kulûb*.
ML	*'Alī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü'l-luġateyn*.
MMü	*Meyveler Münazarası - Doğu Türkçesi*.
MN	*'Alī Şīr Nevāyī, Mecâlisü'n-nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)*.
MNa	*Xwarizmi: Muhabbet-nâme*. (Bu metinden alınan örnekler EDPT'den aktarılmıştır.).
Moğ.	Moğolca
N Quatr.	*Chrestomathie en turc Orientals*. 1841 (Ali Şir Nevâyî'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* ve *Tarih-i Mülûk-i 'Acem* adlı eserlerini içerir).
Nehc.	*Nahcu'l-Faradis*.
Nij.	Nijniy Novgorod ağzı
NM	*'Alī Şīr Nevāyī, Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve*.
NN	*'Alī Şīr Nevāyī, Navâdürü'n-nihâye*.
Nog.	Nogayca
NŞ	*'Alī Şīr Nevāyī, Nevâdirü'ş-şebâb, İkinci Divan*.
NT	*Neseb-nâme Tercümesi*.
Nu.	Numara
Oğ.	*Die Legende von Oghuz Qaghan*.
Orh.	*Orhon Yazıtları*.
Osm.	Osmanlıca
OT	Orta Türkçe
OyrRSl	*Oyrotsko-russkiy slovar'*.
ÖŞL	*Özbek Şiväläri Leksikasi*.
Özb.	Özbekçe
Pal'mbax-TuvRSl	*Tuvinsko-russkiy slovar'*.
Rabg.	*Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī: Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*.
Rif.	*İbnü Mühennâ Lûgati*.
RKWb.	*Kalmückisches Wörterbuch* .
s.	sayı
Sag.	Sagayca
SD	*Mevlânâ Sekkâki Divanı*.
SDD	*Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*.
Seng.	*Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*.
Sİ	*'Alī Şīr Nevāyī, Sedd-i İskenderî*.
SM	"Ali Şîr Nevâyî– Sirâcü'l-Müslimîn 1".
Soy.	Soyotça
SS	*'Alī Şīr Nevāyī, Seb'a-i Seyyare*.
St.	*Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*.
Suci	Suci Yazıtı (Bu metinden alınan örnekler EDPT'den aktarılmıştır.)
Suv.	*Uygurca Altun Yaruk (Suvarṇaprabhāsasūtra)*.

SUyg.	Sarı Uygurca
Şeybâni	*Baḥrü'l-Hüdâ*. Elyazma. British Museum, Add. 7914, s. 1622.
ŞHD	*Şiban Han Dîvânı*.
ŞN_1	Muhammed Salih, Şeybâninâme (1b-696).
ŞN_2	Muhammed Salih, Şeybani-name (69b-138b).
ŞN_3	Muhammed Salih, Şeybani-name (138b-182b).
ŞN_4	Muhammed Salih, Şeybani-name (182b-217b).
Şor.	Şorca
ŞTe	*Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*.
ŞTü	*Şecere-i Türk'e Göre Moğol Boyları*.
Şu.	*Şine Usu Yazıtı* (Bu metinden alınan örnekler EDPT'den aktarılmıştır.)
Tar.	Tarançi şivesi
TarS	*XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklarıyla tarama sözlüğü*.
Tat.	Tatarca
TatK	Kırım Tatarcası
TDA	Türk Dilleri Araştırmaları
TDAY	Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
Tef.	*Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.v.*.
TEH	Ali Şir Nevayi'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükemâ, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat.
Tel.	Teleüt
TES	*Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*.
TETL	*Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E*.
THASDD	*Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*.
Tkm.	Türkmence
TkmDS	*Türkmen Diliniŋ Sözligi*.
TMEN	*Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*.
TN	*Seyyid Ahmed Mirza*, *Taaşşuknâme*.
Toŋ.	*Tonyukuk Yazıtı*.
Trk.	Türkçesi
TS	*TDK Türkçe Sözlük*.
TT I	*Türkische Turfantexte I*.
TT II	*Türkische Turfantexte II*.
TT III	*Türkische Turfantexte III*.
TT IV	*Türkische Turfantexte IV*.
TT V	*Türkische Turfantexte V*.
TT VI	*Türkische Turfantexte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*.
TT VII	*Türkische Turfan-Texte VII*.
TT VIII	*Türkische Turfantexte VIII. Texte in Brāhmīschrift*.
TT X	*Türkische Turfantexte III*.
TTASl	*Tatar Tiliniŋ Anlatmalı Süzligi*.
TTDS	*Tatar Tiliniŋ Dialoktologik Süzligi*.

TTK	Türk Tarih Kurumu
TTS	*Tarama Sözlüğü.*
TTü	Türkiye Türkçesi
Tuba	Altaycanın Tuba şivesi
Tun.	Tunguzca
Tuv.	Tuvaca
TuvRS	*Tuvinsko-russkiy slovar'.*
Tü.	Türkçe
TZ	*Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l lügati't-türkiyye.*
U I	*Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistichen "Goldglanz-Sutra". Ein vorleufiger Bericht.*
U II	*Uigurica II.*
U III	*Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII).*
U IV	*Uigurica IV.*
UAJb	Ural-Altaische Jahrbücher
USp.	*Uigurische Sprachdenkmäler.*
UTİL	*Uzbek Tilining İzahli Lugati.*
UW	*Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I-VI.*
Uyg.	Uygurca
UygRSl	*Uygursko-Russkiy slovar'.*
vb.	ve benzeri.
VBul.	Volga Bulgarcası
Vel.	*Slovar' çagataysko-tureckiy.*
VEWT	*Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.*
vol.	volume
Wb.	*Versuch eines Wörterbuches der Türk-dialecte.*
Yak.	Yakutça
YakAlmWb	*Über die Sprache der Jakuten.*
YUTS	*Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü.*
YUyg.	Yeni Uygurca
?	şüphe belirtir
<	gelişim, köken işareti

1. GİRİŞ

Çağataycada Söz Yapımı adını taşıyan bu tez Yeni Uygurca ve Özbekçe gibi günümüz Türk dillerinden bazılarının temellerini oluşturan Çağataycanın söz yapımını ortaya koymak amacıyla seçilmiştir. Orta Asya edebî Türk lehçesi olan Çağatayca üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır, ancak bu çalışmalar genellikle Çağatayca metinlerin yayımından öteye gitmemiştir. TDK'nın yayımladığı Ali Şir Nevayi Külliyatı, Çağatayca eserler üzerine hazırlanan tez yayımları bu çalışmalardan birkaçıdır. Tabi bu metin yayımlarının önceden yapılmış olması tezimizi hazırlarken bize büyük kolaylık sağlamıştır.

Tezi hazırlarken ilk önce Çağataycanın sözvarlığını ortaya koymamız gerekiyordu. Bu amaçla Çağataycanın sözvarlığını bütünüyle ortaya koyacak bir sözlük çalışmasına giriştik. Sözlük çalışmasında ilk olarak ülkemizde yayımlanan Çağatayca metinlerin dizin kısımlarından faydalanmak suretiyle sözlüğün temellerini attık. Ancak sözlüğü hazırlarken pek çok metnin dizininin olmadığını gördük, fişleme yöntemiyle bu metinlerin de sözvarlıklarını tespit ederek sözlüğün içerisine ekledik. Ayrıca tereddüt edilen noktalarda eserlerin yazma nüshalarına ulaşarak kontrol etme imkanı da bulduk.

Hazırlanan bu sözlük yardımıyla Çağataycanın sözyapımının ortaya konulması kolaylamıştır. Çünkü sözyapımının ortaya konulmasında önce sözvarlığının tespit edilmesi gerekiyordu.

Sözlük yardımıyla türemiş sözcükleri tespit ettik. Sözyapımı ortaya konulurken Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation* adlı eserini temel alıp bu çalışmadaki yöntemi kullandık. Ayrıca eklerin belirlenmesinde Janos Eckmann'ın *Chagatay Manual* adlı eserinden de yararlandık.

Tez esas itibariyle bir Giriş ve dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Çağatay adı ve ulusu, Çağatayca ve tez hazırlanırken taranan Çağatayca metinler ve sözlükler hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmiştir. Taradığımız metinler ve sözlükler üzerine yapılan çalışmalar, tezimizi hazırlarken hangi çalışmalardan

yararlandığımız da Giriş kısmında ifade edilmiştir. Esas metin ise Addan Ad Yapımı, Eylemden Ad Yapımı, Addan Eylem Yapımı ve Eylemden Eylem Yapımı olmak üzere dört bölümden meydana gelmiştir. Bu ana bölümler içinde ekler işlevlerine göre de ayrılmıştır: Küçültme ve sevgi bildiren ekler (okşamalıklar) ekler, benzerlik anlamı katan ekler, hem geçişli hem de geçişsiz eylem tabanlarına gelen ekler, edilgen eylem türeten ekler vb.

Ekler altında o eklerle türemiş sözcüklerin ek, kök ayrımları, Tarihi Türk Dillerindeki biçimleri, sözcük hakkında kaynaklardan kaydedilen bilgiler aktarılmış, varsa kendi görüşlerimiz de belirtilmiştir. Sözcükler açıklandıktan sonra metinlerden sözcüğün içinde geçtiği beyit ve cümle örnekleri de örneklem açısından aktarılmıştır. Yine metinlerde yer alan sözcüklerin Çağatayca sözlüklerde de yer alıp almadığı da kontrol edilmiş, sözcüklerin sözlüklerde geçtiği anlamlar da verilmiştir. Daha önce yayımlanmış metinlerden örnekler aktarırken tereddüt edilen noktalarda eserlerin yazmalarınına mümkün olduğunca başvurulmuş ve bu sayede hatalı okumalar düzeltilmiştir. Örneğin birçok metinde kapalı *é*'li olması gereken biçimler /i/ ya da /e/ ile gösterilmiştir. Bu konuda da yazım birliğine gidilmiş ve hepsi kapalı *e* /é/ ile gösterilmiştir.

Yine sözcükler üzerine dururken yeni çıkan yayımlardan yararlanılarak ya da kendi görüşümüz doğrultusunda okuyuş düzeltilerinde bulunularak düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, bazı metinlerde *tüşük* 'delik, oyuk' biçiminde okunan sözcük *töşük*; *tolum* 'silah, askeri teçhizat' sözcüğü *tulum*, *köleke* 'gölge' sözcüğü *kölege*; *ükül-* 'toplanmak' sözcüğü de *ügül-* biçiminde düzeltilmiştir. Bunlar gibi başka düzeltilere de tezde yer verilmiştir.

Teze mümkün olduğunca Çağataycadaki türemiş sözcüklerin çoğu alınmaya çalışıldı. Ancak bu noktada da çok dikkatli davranmak gerekiyordu. Meselâ Çağatayca metinleri tararken türemiş olduğunu düşündüğümüz ancak kökünü tam olarak belirleyemediğimiz sözcüklerle karşılaştık. Bunları teze almadık. *yartı* 'yarım, yarılmış', *yarġaġ* 'Kazak ve Moğolların deriden diktikleri kürk', *bağışda-* 'bağdaş kurmak' sözcüklerini böyle sözcüklere örnek olarak verebiliriz.

yartı 'yarım, yarılmış' sözcüğünü önce *–dU* eki ile türeyen sözcükler arasına almıştık, ancak tam olarak sözcüğün ekinden emin olmadığımız için teze almaktan vazgeçtik. *yarġaġ* 'Kazak ve Moğolların deriden diktikleri kürk' sözcüğünü de kökü

ve eki konusunda tereddüt geçirdiğimiz için teze almadık. Türemiş olan ancak tezimize almadığımız sözcüklerden biri de *bağışda-* 'bağdaş kurmak'dır. Bu sözcüğü yalnızca bir tek *Seb'a-i Seyyare* adlı Çağatayca metinde rastladık, sözcüğün köküne Çağatayca ve diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadığımız için sözcüğe tezde yer vermedik.

Bunlar sadece birkaç örnek. Bu şekilde kökünden ve ekinden emin olmadığımız, tek bir metinde, tek bir yerde geçen sözcükleri de teze almadık. Sonuç olarak kökünden ve ekinden büyük oranda emin olduğumuz, tereddüt geçirmediğimiz sözcükleri aldık. Bunların sayısı da yaklaşık 2000 kadardı.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi tezde yaklaşık 2000 sözcük üzerinde durduk. Bunun dışında çok bilinen sözcüklerin gelişimlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamadık, yalnızca köşeli parantez içinde hangi metinde geçtiğini belirterek ekin işlendiği bölümün sonunda aktardık.

Tezi hazırlarken Çağataycadan önceki Tarihi Türk Dillerinde pek fazla rastlamadığımız ekler de karşımıza çıktı. *–(A)vul*, *+(X)mtul*, *-gUr*, *-XrkA-*, *+şA-*, *-gUlA-* gibi ekler bunlar arasında sayılabilir.

Bunun yanında önceki dönemlerde görülmeyen pek çok sözcüğe de rastladık. *ḳumalaḳ* 'yuvarlak', *ḳanġalduruḳ* 'kalkan sapı', *ḳurumsaḳ* 'ok koyulan kılıf, ok kılıfı', *çatlaguç* 'sakız', *soymaç* 'soymaç oyunu', *çaġdavul* 'ordunun arkasından giden bölük', *daḳavul* 'maiyet, alay; hizmetçi, uşak', *butraş-* 'parçalamak; perişan olmak', vb. sözcükler bunlar arasında sayılabilir.

Tezde bir farklılık olarak bazen sözcüklerin açıklamalarında özellikle tez izleme kurulunda yer alan hocalarımızın yeni görüşleri de karşılıklı görüşme şeklinde parantez içinde belirtilmek suretiyle aktarılmıştır.

Sözcükler açıklanırken her madde başında öncelikle parantez içinde sözcüğün kök ve ek ya da ekleri gösterilmiş, daha sonra açıklama kısmına geçilmiş ve sözcüklerin biçimbirimlerinin doğru bir şekilde tespit edilmesine gayret edilmiştir.

Tezde parantezli referans sistemi tercih edilmiştir, kısaltmalar ve kaynakça kısmı buna göre düzenlenmiştir.

1. 1. Çağatay Adı ve Çağatay Ulus'a Dair

Çağatay adı, babası tarafından Moğol imparatorluğu paylaştırılırken Maveraünnehir (Harezm hariç), Balkaş Gölünün güneydoğusundaki İli ırmağı havzası, Gazne ve Kabil'e kadar Pamir yöresi, Doğu Türkistan ve Cungarya'yı alan Cengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelmektedir. Çağatay Han'ın bu topraklarda 1227'de kurduğu devlet 1370'e değin varlığını sürdürmüştür. Çağatay Han, önce ağabeyi Coçi Han ve ardından babası ölünce hanedanın en yaşlı üyesi olmuştur. Buna karşın kardeşi Ögedey'in Kağan (büyük han) olmasına karşı çıkmamış ve topraklarını ona bağlı kalarak yönetmeye devam etmiştir.

Çağatay Han'ın 1241'de ölümünden sonra yerine vasiyeti üzerine torunu Kara Hülegü geçmiştir. Bu dönemde Çağatay Hanlığı kuruluşunu tamamlamıştır. Kısa bir süre Kara Hülegü'nün yerine 1246'da Çağatay'ın küçük oğlu Yisü-Möngke başa geçmiş ancak kısa süre sonra ülkede çıkan iç karışıklıklardan yararlanarak tahtı Möngke ele geçirmiş ve tahttaki Yisü-Möngke'yi tahttan indirerek onun yerine yeniden Kara Hülegü'yü tayin etmiştir. Ancak Kara Hülegü tahtı devralmaya giderken yolda ölmüş (1252) ve 1252-1261 arasında yönetimi Kara Hülegü'nün hanımı Organa ele almıştır. Ondan sonra Çağatay'ın torunu Algu, Kubilay Han ile Arıkboğa arasındaki taht mücadelesinin yol açtığı iktidar boşluğundan yararlanarak Harezm, Batı Türkistan ve Afganistan'ı da sınırlarına katmış ve iktidarı ele geçirmiştir. 1266 yılında annesi Organa'nın da desteğini alarak tahta çıkan Mübarekşah, İslam dinini kabul eden ilk Çağatay Hanı olmuştur.

Görüldüğü gibi sürekli taht mücadelesi yaşanan Çağatay devleti topraklarında bir türlü istikrar sağlanamamış ve tam anlamıyla bağımsızlık elde edilememiştir. Çağatay Hanlığının yeniden toparlanması Barak Han'ın oğlu Duva Han'ın saltanatı sırasında gerçekleşmiştir.

Duva Han'ın saltanatından sonra tahta çıkan Kebek Han'ın yönetiminde (1318–26) Çağatay Hanlığı en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Çağatay ekonomisi gelişmiş ve ilk Çağatay parası *Kebeki* basılmıştır. Kebekten sonra tahta çıkan Elçigidey ve Duva-Timur'un saltanatları kısa sürmüştür. Onlardan sonra tahta çıkan Tarmaşirin döneminden (1326–34) sonra hanlık, doğu ve batı olarak ikiye ayrılmıştır. Doğuda tahta çıkan Tuğluk Timur (1359–70) batı bölgesini ele geçirerek

Çağatay topraklarını yeniden birleştirmiştir. Ama bu sırada Timur, hanlık için bir tehlike olarak belirmeye başlamıştır. Çağatay Hanlığı'na bağlı Semerkant emirinin hizmetinde bulunan Timur, önce Semerkant'ı, sonra Çağatay topraklarını ele geçirmiştir (bkz. Grousset, 1993; Roux, 2001a; Roux, 2001b; Bartold, 1988, 266; Ölmez, Z., 2007, 173-220).

Çağatay sözcüğü devletin resmi adı olarak Barak Han'ın oğlu Duva Han'ın saltanatı sırasında kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında Çağatay ulusunun askeri gücünü meydana getiren Maveraünnehir'in Türk ve Türkleşmiş göçebelerine de Çağatay adı verilmiştir. Buna karşın, devletin doğusunda yaşayan göçebelere "Moğol" denmiştir (Eckmann, 1966, 2). Çağatay hanedanının saltanatı sona erdikten sonra da göçebe Çağataylar 15. yüzyıla kadar adlarını muhafaza etmişler, 16. yüzyılda Timurlular devleti yıkıldıktan sonra da göçebe Özbeklere karışmışlardır. H. Vámbéry'nin ifade ettiğine göre, Kırgız (= Kazak), Karakalpak ve Özbekler arasında Çağatay kabilelerinin bulunması Çağatay adının Timurlular devleti yıkıldıktan sonda yaşama devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında, N. A. Aristov, 19. yüzyıl sonlarına kadar Hive ve Zerefşan vadisi Özbekleri arasında Çağatay adını taşıyan kabilelerin yaşadığını kaydeder. Ayrıca Çağatay adının bazı yer adlarında da yaşadığı görülmektedir. İran'da Çağatay adlı bir yer ve dağ adı, yine Taşkent'in bazı mahallelerinin adında Çağatay adı geçmiştir. *Çağatay kapkası* "Çağatay kapısı", *Çağatay tepa* "Çağatay tepesi", *Çağatay yangi şahar* "Çağatay yeni şehri", vb (Eckmann, 1966, 3).

Önce Çağatay ulusunda yaşayan göçebe Türklerin daha sonra da Çağatay Hanlığının hakim olduğu bütün topraklardaki Türk ve Türkleşmiş göçebe unsurların dili olan *Çağatay tili* veya *Çağatay türkīsi* Timurlular zamanında Türk yazı dili manasını kazanmıştır. Buna karşılık Çağatay sözcüğüne 15. ve 16. yüzyıl yazarlarında bu anlamıyla rastlanmaz. Bunun yerine *türkî, türk(î) tili, türkî lafzı, türk elfâzı, Türkçe, Türkçe til* gibi genel terimleri tercih etmişlerdir. Dönemin ünlü yazar ve şairi Ali Şir Nevâyî *Muhakemetü'l-lugateyn* adlı eserinde *Türkî*, *Türkçe* ve *Türk dili* genel ifadelerini kullanmıştır: "Sart ulusınıŋ erzālidin eşrāfıġaça ve 'āmīsidin danişmediġaça hiç ḳaysı Türk tili bile tekellüm ḳıla almaslar." (Özönder, 1996, 169 ve 2003). Buna karşılık daha sonraları yazdığı *Mizânü'l-evzân* adlı eserinde döneminin edebi dilini ifade etmek için *Çağatay lafzı* terimini kullanmıştır: "Acem şu'ārası ve Fürs fuṣaḥāsı her ḳaysı uslūbda kim söz arūsıġa cilve vü nümāyiş birip

irdiler, Türk tili bile ḳalem sürdüm ve her niçük ḳa'idede kim ma'nā ebkārıġa zīb ü ārāyiş körgüzüp irdiler, Çaġatay lafẓı bile ḳalem urdum" (Eraslan, 1993, 11 ve 67).

17. yüzyılda Çağatay dilinin önde gelen yazarlarından Ebu'l-gazi Bahadır Han da *Şecere-i Terâkime* adı eserinde bu dönemin dili için *Türkâne*, *Türkî* ve *Türk tili* genel ifadelerini kullanmıştır (Ölmez, Z., 1996, 32). Yazar yine bir başka eseri olan *Şecere-i Türk*'te de *Çaġatay Türkīsi* terimini kullanmıştır (Ölmez, Z., 2003, 30).

Mirza Mehdi Han da *Senglah* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğünün mükaddimesini meydana getiren "Mabâni'l-lugat"ta tasvir ettiği dil için kimi zaman *lugat-i turk*, *luġat- turki* kimi zaman da *luġat-i çaġatay* terimlerini kullanmıştır. *Abuşka* sözlüğünün bir başka adında da Çağatay terimine rastlıyoruz. *Abuşka* sözlüğünün bir diğer adı da *al-luġāṭ an-navā'īyā va'l-istişhādāt al-çaġatā'īyā*'dır (Eckmann, 1966, 5; bkz. Eren, 1950, 145-163; Ölmez, Z., 1998, 137-144).

Batı dünyasında ise Çağatay sözcüğü 19. yüzyılda dikkat çekmeye başlamıştır. Bu konuda özellikle H. Vámbéry'nin *Ćagataische Sprachstudien* adlı eseri etkili olmuştur (Vámbéry, 1867). Vámbéry'den sonra József Thury, Martin Hartmann gibi Türkologlar Vámbéry'yi takip ederek Çağatay sözcüğünü geniş manada kullanmışlardır. Bunun yanında Türk lügatçisi Şeyh Süleyman Efendi *Lûgat-i Çağatay ve turkî-yi Osmanî* adlı meşhur sözlüğüne Çağataycadan başka Özbekçe sözcükleri de almakta bir sakınca görmemiştir (Şeyh Süleyman, 1298). Bunun yanında Fransız doğubilimcileri E. Marc Quatremère ve A. Pavet de Courteille ve Alman lügatçisi J. Thedor Zenker "Doğu Türkçesi" tabirlerini tercih etmişlerdir (Eckmann, 1966, 6).

Rus Türkologlar ve Rus ekolünü takip eden Türkologlar Çağatay sözcüğünün anlamını daraltmışlardır. W. Radloff, F. E. Korş, Çağatayca terimi ile Uygurca sonrası Orta Asya edebiyatının malzemelerini işaret etmektedirler ve bu şekilde "Doğu Türkçesi" terimini daha geniş manada kullanmışlardır. Radloff, Doğu Türkçesi terimini yaşayan Sibirya lehçelerine bağlar; Korş ise, Orhon Türkçesi, Uygurca, Çağatayca ve Kumancayı içine alan bir lehçe grubuyla Karagas, Koybal, Sagay ve Salır şivelerini katmaktadır (Eckmann, 1958, 119).

İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle Sovyet Türkologları, Çağatayca teriminin yerine Orta Asya İslami Türk yazı dilinin Çağatayca döneminden öncesini de içine aldıkları dönem için "Özbekçe" ve "Eski Özbekçe" tabirlerini kullanmışlardır. Bu

Türkologlardan birisi A. M. Şçerbak'tır. O da bu terimi kullanarak *Eski Özbekçe'*yi üç döneme ayırmıştır:

1. Eski Özbekçeye Batı Türkçesi ("Kıpçak") ve Güney Türkçesi unsurlarının girmesi. Bu gelişme Moğol istilasıyla son bulur. (10-13. yüzyıllar),

2. Yapay yazılı dili. Çağatay terimi bu döneme aittir (14-17. yüzyıllar),

3. Mahalli dil unsurlarının yazı diline girmesi (17-18. yüzyıllar) (Eckmann, 1966, 8).

Çok fazla kabul görmeyen bu ayırımın yanında A. N. Samoyloviç ve Fuat Köprülü'nün farklı bakış açılarını yansıttıkları görüşleri ve ayrımları dikkat çeker. Samoyloviç, Çağatayca terimini 15. ve 20. yüzyıllar arasında Orta Asyada konuşulan edebi Türk dili için kullanmış ve Orta Asya edebî Türk dilini aşağıdaki devirlere ayırmıştır.

1. Karahanlı Türkçesi ya da Kaşgar Türkçesi devri (11.-13. yüzyıllar);
2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi devri (13.-14. yüzyıllar);
3. Çağatayca devri (15.-19. yüzyıllar);
4. Özbekçe devri (20. yüzyıl)

Samoyloviç, Orta Asya edebî Türk dilinin üçüncü devresi olarak ifade ettiği Çağataycayı da dört döneme ayırmıştır.

1. İlk Çağatayca ya da Nevâyî'den önceki Çağatayca devri (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar)

2. Klasik Çağatayca devri (1465-16. yüzyılın ortaları)

3. Klasik devirden sonraki Çağatayca devri (17. yüzyıın sonuna kadar)

4. Son Çağatayca devri (18. ve 20. yüzyıllar) (Samoyloviç, 1928, 23).

Bu konuda önemli değerlendirmelerde bulunan ve farklı bir bakış açısı getiren diğer bir kişi de Fuat Köprülü'dür. Köprülü, Çağatay sözcüğünün anlamını genişletmiştir. Ona göre, 13.-14. yüzyıllarda Çağatay devleti ve Altınordu'nun kültür merkezlerinde gelişmiş Orta Asya edebi şivesi olup klasik şeklini 15. yüzyılda, Timurlular zamanında almıştır. O, Çağataycayı beş devreye ayırır:

1. Erken Devir Çağataycası (13.-14. yüzyıllar);

2. Klasik öncesi Çağatayca (15. yüzyılın ilk yarısı);
3. Klasik Çağatayca (15. yüzyılın ikinci yarısı);
4. Klasik Çağataycanın devamı (16.yüzyıl);
5. Gerileme ve Çöküş Devri (17.-19. yüzyıllar) (Köprülü, 1945, 270-323).

Çağatayca üzerine yoğun çalışma ve yayınlarıyla tanıdığımız Macar Türkoloğu János Eckmann da İslâmi Orta Asya Türk edebî dilini üç devreye ayırmıştır:

1. Karahanlıca ya da Hakaniye Türkçesi (11.-13. yüzyıllar);
2. Harezm Türkçesi (14. yüzyıl)
3. Çağatayca (15. yüzyıl-20. yüzyılın başı);

Eckmann İslâmi Orta Asya Türk edebî dilinin üçüncüsü devresi olarak belirlediği Çağataycayı da üç döneme ayırmıştır:

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar).

2. Klasik Devir (1465-1600).

3. Klasik Sonrası Devir (1600-192) (Eckmann, 1966, 9; Eckmann, 1958, 119).

Eckmann'ın bu devirlere ayırma görüşleri genellikle kabul görümüştür.

Çağatay Edebiyatını devirlere ayırma konusunda Kemal Eraslan, Mustafa Canpolat ve Zühal Ölmez de çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır (Eraslan, 1993, 168-176; Canpolat, 2002, 769-776; Ölmez, Z., 2007, 173-220).

Biz de János Eckmann'ın görüşünü benimsiyoruz. Burada onu esas alarak bu devirler hakkında bilgi vereceğiz.

1. Klasik Öncesi Devir (15. yüzyılın başlarından Nevâyî'nin ilk eserini verdiği 1465 yılına kadar). Bu dönem Eski Türkçenin eskicil özelliklerinin muhafaza edildiği bir geçiş dönemidir. Bu dönem Harezm Türkçesi ile Çağatayca arasında geçiş özelliği taşımaktadır. Klâsik şeklini Nevâyî ile bulan Çağatayca ile yazılmış eserlerde Nevâyî'nin ilk Divan'ına kadar (1495) gittikçe azalan derecede Harezm Türkçesi özellikleri yer almaktadır.

Bu dönem hakkında görüş ileri süren Kemal Eraslan bu dönemde meydana getirilen divanların düzen bakımından klâsik devirdeki divanlar kadar gelişmiş olmadıklarını

söyler. Bu dönemdeki divanlarda yer alan şiirler genellikle münâcât, na't, kaside gazel, muhammes, tuyug ve müfredlerdir. Kimi divanlarda ise, genellikle gazel tarzında şiirler yer alır. Şiirlerde kullanılan vezinler aruzun remel, hezec ve rezec bahirlerinin en çok kullanılan vezinleridir (Eraslan, 1993, 169).

Bu dönemin başlıca temsilcileri şunlardır: Sekkâkî, Haydar Harezmî, Lutfî, Yusuf Emirî, Gedâyî, Atâyî, Ahmedî, Yakınî, Seydî Ahmed Mirza.

2. Klasik Devir (Klasik Çağatayca Dönemi) (15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısını kapsar)

Bu döneme Nevâyî devri de denmektedir. 1469–1506 yılları arasında hüküm süren, Herat'ı siyasî merkez olması yanında devrin sanat ve kültür merkezi hâline getiren Hüseyin Baykara ile onun himayesinde bulunan Ali Şir Nevâyî'nin başlattıkları dönemdir. 1507'de Özbeklere karşı yapılan savaşta ölen Baykara'dan sonra Klâsik Çağatay edebiyatı Şeybânîler tarafından Orta Asya'da, Babür ile de Hindistan'da olmak üzere iki bölgede devam etmiştir. Ali Şir Nevâyî'ye kadar Çağatay Türk edebiyatı Altın Orda-Harezm lehçeleriyle karışık, dil bakımından istikrarsız bir durumda idi. Nevâyî'nin büyük dehası bu karışık edebî dili; büyük ve geniş sahalara yayılmış olan Türk boylarının Özbekler, Kazak, Kırgızların, Uygurların, İdil-Ural Türklerinin müşterek tek edebî dili hâline getirdi. 19. yüzyıl ortalarına kadar bu durum devam etmiştir. Bu dönemin başlıca temsilcileri şunlardır: Ali Şir Nevâyî, Hüseyin Baykara, Hamîdî, Şibân Han, Muhammed Salih, Ubeydî, Bâbür, Meclisî, Bayram Han (bkz. Eraslan, 1993, 168-176; Köprülü, 1945, 270-323).

3. Klasik Sonrası Devir (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonuna kadar).

Orta Asya'nın çeşitli adlar altında süren 250 yıllık siyasî birliği 16. yy.'ın sonlarında Şibânî hükümdarı Abdullah Han'ın ölümü ile sona ermiş ve Şibânî Hanlığı Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları olmak üzere üçe bölünmüştür. Bu hanlıklar arasındaki iç savaşlar kültür hayatında da etkisini göstermiş, güçlü şair ve yazarların yetişmemesi sebebiyle Çağatay edebiyatı gerilemeye başlamış ve zamanla yerini Özbekçeye bırakmıştır. Bu dönemin başlıca temsilcileri şunlardır: Ebu'l Gazi Bahadır Han, Munis Harezmî, Agehî, Baba Rahim Meşreb, Saykalî, Sûfi Yâr, Turdı, Hüveydâ, Muhammed Rıza Agâhî, Ömer Han, Nadire, Uveysî, Mukîmî, Furkat, vb (Eckmann, 1963, 121-156; Eckmann, 1964, 304-306).

1.2. Taranan Çağatayca Metinler

Tezi hazırlarken yaklaşık 50 metnin ve Çağatayca sözlüklerin sözvarlıklarını taradık. Burada taradığımız metinler ve sözlükler hakkında bilgi vermenin uygun olacağını düşündük.

Bildiğimiz gibi Çağatayca genel itibariyle 3 döneme ayrılır. İlk dönem Klasik dönem ya da Nevâyî Öncesi Dönem şeklinde adlandırılır. Bu dönemden taradığımız metinler içinde şunlar bulunmaktadır:

Mevlâna Sekkâki Divânı

Mevlâna Sekkâki'nin XIV. yüzyılın ikinci yarısı ve XV. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir. Mevlâna Sekkâki'ye ait ilk bilgilerimizi Ali Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* adlı şairler tezkiresinden öğrenmekteyiz. Ali Şîr Nevâyî, *Mecâlisü'n-nefâis*'de Mevlâna Sekkâki'nin Maveraünnehirli olduğunu, ancak şiirlerinin Semerkant'ta şöhret bulduğunu aktarmıştır. Nevâyî bunun yanında Mevlâna Sekkâki'nin, Mevlâna Lutfî'nin şiirlerini çalarak kendisi yazmış gibi gösterdiğini de belirtmiştir (Eraslan, 2001, 70). Ali Şîr Nevâyî, *Muhâmetü'l-Lugateyn* adlı eserinde de Mevlâna Sekkâki'den bahseder ve onun Mevlâna Lutfi kadar iyi bir şair olmadığını ileri sürer (Hofman, 1969, 153).

Kemal Eraslan, Sekkâki hakkında şunları ifade etmiştir. "Kasidelerinde Çağatay edebî dilini ustalıkla kullanması, gazellerindeki incelik ve coşkunluk, onun Çağatay şiirinin kurucularından sayılması için yeterlidir. Dilinde yer yer arkaik unsurlara rastlanması ise Çağatay edebî dilinin oluşum halinde bulunduğunu göstermektedir." (Eraslan, 1993, 170).

Mevlâna Sekkâki'nin elimizde bulunan tek eseri *Divân*'ıdır. *Divân*'ın iki nüshası vardır. Nüshalardan biri Londradaki British Museum Ör. 2079'da kayıtlıdır. Diğer nüsha ise Özbekistan Fenler Akademisinde kayıtlıdır. Bunların dışında Ayasofya Kütüphanesi 4757 numuarada kayıtlı bir mecmuanın 165-167. sayfaları arasında hem Uygur hem de hem de Arap harfleriyle açılmış üç gazeli bulunmaktadır. Mevlâna Sekkâki'nin *Divân*'ı Türkiye'de Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1999). Biz de tezimizde Kemal Eraslan'ın çalışmasını esas aldık. Ayrıca János Eckmann'ın Mevlâna Sekkâki'nin şiirlerinden seçmeleri içeren bir yayını bulunmaktadır (Eckmann, 1963, 157-174).

Mevlâna Lutfî Divânı

Klâsik öncesi dönemin en önemli şairlerinden biri de Mevlâna Lutfî'dir. Mevlâna Lutfî hakkındaki ilk bilgileri Ali Şir Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâis* ve *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı eserlerinden ve Devletşah'ın *Tezkiretü'ş-şuârâ*'sından elde etmekteyiz. *Mecâlisü'n-nefâis*'te Ali Şir Nevâyî'nin verdiği bilgilere göre Lutfi, devrinin söz ustasıydı, Farsça ve Türkçede üstüne yoktu. Çağatay dilini ustalıkla şiirlerinde kullandığı bilinmektedir. Eserlerinden ikisi önemlidir: *Divân* ve *Gül ü Nevruz Mesnevisi*. Divanının nüshaları Londra British Museum, Paris Bibliotheque Nationale ve İstanbul Süleymaniye kütüphanlerinde bulunmaktadır. Divanı üzerine Günay Karaağaç doktora tezi hazırlamış ve bu çalışma yayınlanmıştır. Bizim tezimizde kullandığımız çalışma da budur (Karaağaç, 1997). *Gül u Nevruz* mesnevisi üzerine ise 2 tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri mezuniyet diğeri ise yüksek lisans tezidir (Dinçer, 1970; Orak, 1995).

Atâyî Divânı

Atâyî de Klasik Çağatay dönemi şairlerindendir. XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. İsmail Ata'nın torunlarından olduğu için Atâyî mahlasını almıştır. Ali Şîr Nevâyî'ye göre, Atâyî'nin şiirleri Türkler arasında çok yayılmıştır. Kafiye hatası yapsa da şiirlerinde Türkâne söyleyişi kabul etmiştir. Divanının bir nüshası Leningrad Asya Müzesindeki elyazmalar koleksiyonu içinde korunmaktadır. Divanı, gazellerden ibaret olup yaklaşık 260 gazel yer almaktadır. Gazellerin sırası alfabetiktir. Samoyloviç şu bilgileri vermiştir:

*Atâyî Divanı*nda yer alan gazeller en fazla 11 beyitli, en az da 5 beyitlidir. Arada 7 veya 9 beyitli gazeller de bulunmaktadır. Gazellerin çoğunda redif kullanılmış olup rediflerde Arapça ve Farsça kelimeler hakimdir. *Atâyî Divanı* Türkiye'de yayımlanmış bir çalışma değildir. Bu yüzden Divandan yalnızca 17 gazeli yayımlamış olan Kemal Eraslan'ın TDAY-Belleten'deki makalesinden faydalandık (Eraslan, 1987, 113-164).

Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisi

Haydar Tilbe hakkında çok fazla bir bilgiye sahip değiliz. Asıl adı Mîr Haydar'dır. Eserlerinde Haydar Tilbe adını kullanmıştır. Kaynaklarda Haydar Harezmî adıyla da yer aldığı ifade edilmiştir. Ali Şîr Nevâyî onun Harezmli olduğunu aktarmıştır

(Özönder, 1996, 188). Mevlâna Lufti'den sonra dönemin en güçlü şairi olarak kabul edilmektedir. En önemli eseri Nizâmî'nin aynı adlı mesnevisine nazire olarak kaleme aldığı *Mahzenü'l-Esrâr* mesnevisidir. Bu eseri Timur'un torunlarından İskender bin Ömer Şeyh Mirza adına kaleme almıştır. Eser 10 bölümden oluşmaktadır.

Her bölümün sonunda konuyla ilgili bir hikaye yer alır. Mesnevinin pekçok nüshası bulunmaktadır (Eraslan, 1993, 170). Bu eser üzerine Ayet Goca bir doktora çalışması yapmıştır. Ancak bu doktora tezine ulaşamadığımızdan ondan yararlanma imkanımız olmadı. Eserin elimizde olan Ayasofya 4757 no'da kayıtlı olan nüshası ile Fatih 4056 no'da kayıtlı nüshalarından faydalandık.

Dehnâme, Beng ü Çagir

Dehnâme'nin yazarı olan Yusuf Emîrî, XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Şahruh'un oğlu Baysungur'un nedimlerindendir. Nevâyî'nin verdiği bilgiye göre, güzel Türkçe şiirler yazmış olmasına rağmen hak ettiği şöhreti kazanamamıştır. Farsça şiirler de yazan Emirî'nin Farsça şiirleri Türkçe şiirlerinden daha başarılıdır. Farsça şiirlerinde döneminin önde gelen mutasavvıflarından Şeyh Kemal Hocendî'nin etkisinde kaldığı düşünülmektedir (Köprülü, 1945, 270-323). *Dehnâme* yazarı Emirî'nin bir diğer önemli eserleri *Beng ü Çagir* adlı münazarası ve *Divânı*'dır. *Divanını*n bir yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir (TY, nr. 2850, 163b-248b varak).

Yusuf Emirî'nin en önemli eseri *Dehnâmesi*'dir. Baysungur Mirza'ya ithaf ettiği *Dehnâme*'yi 1429'da tamamlamıştır. On mektuptan oluşan eserin başında münâcat, na't, devrin padişahına övgü ve telif sebebi bölümleri yer alır. *Dehnâme* 906 beyitten müteşekkildir. *Mefâîlün/ Mefâîlün / Mefâîlün / Feûlün* vezniyle yazılmıştır. Eserin tek yazması Londra British Museum (Add., nr. 7914, 228b-272a varakları)'da bulunmaktadır (Rieu, 1888, 288-289). *Dehnâme* üzerine bir mezuniyet tezi ile Reşit Rahmeti Arat'ın bir makalesi bulunmaktadır (Somer, 1969; Arat, 1953, 17-29). *Dehnâme* üzerine bir yayın da Kazım Köktekin ve Abdulbaki Çetin tarafından yapılmıştır (Köktekin, Çetin, 2001). Tezimizde daha çok bu çalışmadan yararlandık.

Emirî'nin bir diğer önemli eseri *Beng ü Çagir*'dır. Bu münazara türünde bir eserdir ve nazım nesir karışıktır. Bu türde eser veren ilk şair Yusuf Emiri'dir. *Beng ü Çagir* metnini Gönül Alpay notlarla birlikte yayımlamıştır. Tezimizde yararlandığımız çalışma budur. Gönül Alpay'a göre Yusuf Emirî eseri yazarken İran şairi Mevlâna

Yahya Sîbek-i Nişaburî'nin *Esrarî vü Humarî* adlı eserinden etkilenmiştir (Alpay, 1972, 103-125). *Beng ü Çagir*'ın tek yazma nüshası Londra British Museum'da bulunmaktadır.

Telli Sazlar Münazarası

Ahmedî hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Onun *Telli Sazlar Münazarası* adlı eseri ünlüdür. Hacim olarak küçük, edebî değer olarak büyük bir eserdir. Eserin üslup özelliklerinden onun XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olduğunu göstermektedir (Eraslan, 1993, 171; Hofman, 1969, 61-63). Eckmann, Ahmedî'nin bir beyitinden hareketle onun Şahruh Mirza devrinde yaşadığını ileri sürmüş, buna delil olarak da Şahruh Mirza döneminde içki yasağı uygulanmış olmasını göstermiştir (Eckmann, 1964, 323-324). Değişik sazlar arasındaki atışmaya dayanan eserine kendisi bir ad vermemiştir. Eserin içeriğine göre, "Telli Sazlar Münazarası" biçiminde adlandırılmıştır. Eser bir mukaddime ile başlar. 130 beyitten müteşekkildir. Eserin tek yazma nüshası Londra British Museum'da bir mecmua içerisinde 312b-328b varakları arasında bulunmaktadır. Bu eseri Kemal Eraslan, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*nde yayımlamıştır (Eraslan, 1986, 129-2004). Bizim esas aldığımız ve kullandığımız çalışma budur. Çalışma Metin, metnin çevirisi, notlar ve dizinden müteşekkil olup çalışmanın içeriğinden bahseden bir de Giriş mevcuttur.

Taaşşuknâme

Seydî Ahmed Mirza, Timur'un oğlu Mîrân Muhammed Şah'ın oğludur. Şahruh Mirza devrinde Horasan valiliği yapmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin *Mecâlis'ün-nefâis*'te aktardığı bilgiye göre, Seydî Ahmed Mirza Türkçe ve Farsça gazellerden mürettep bir Divan'a sahiptir. Nevâyî ayrıca onun bir de Letâfetnâmesi olduğundan bahseder (Eraslan, 2001, 196). *Taaşşuknâme* adlı mesnevisini Şahruh'a takdim etmiştir. Eser münâcât, na't, hükümdarın medhi ve telif sebebi bölümleri ve onlardan sonra yer alan on aşk mektubundan müteşekkildir. Her mektubun bitiminde bir gazel ile "Sözün Hülasası" başlıklı bölüm yer alır. Toplam 320 beyitten oluşur. *Taaşşuknâme*'nin bilinen tek yazma nüshası Londra British Museum'dadır (Rieu, 1988, 289). Eser üzerine bir lisans bir de yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Özkoçer, 1968; Kuru, 1993). Ayrıca Kazım Köktekin eseri İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım

olarak yayımlamıştır (Köktekin, 2000; Sertkaya, A., 2002, 383-390). Çalışmamızda bu yayından yararlandık.

Gedâyi Divânı

Gedâyi hakkında ilk bilgileri Nevâyî'nin tezkiresinden alıyoruz. Nevâyi şu bilgileri veriyor:

"Türkçe şiirler yazar, Ebu'l-Kasım Babür zamanında büyük şöhrete kavuşmuştur. Yaşı doksanı geçmiştir." (Eraslan, 2001, 120-121).

Eckmann, *Mecâlisü'n-nefâyis*'in 1491'de tamamlandığını göz önüne alarak 1404-1405 yıllarında doğmuş olabileceğini belirtir (Eckmann, 1964, 324). Eraslan, şiirlerinde aşk, sevgilinin güzelliği, cefası gibi konuların yanı sıra sufiyane duygu ve düşünceleri de işlediği ifade etmiştir (Eraslan, 1993, 172). Gedâyi ya da Gedâ mahlaslarını kullanmıştır. *Divanı*'nın tek yazma nüshası Paris Biblioteque Nationale (Suppl. Turc., nr. 981)'dedir (Blochet, 1933, 117). János Eckmann, *Gedâyi Divanı*nı metin, sözlük ve tıpkıbasım olarak yayımlamıştır (Eckmann, 1971). Çalışmamızda bu eserden yararlandık.

Çağataycanın ikinci dönemi Klasik Çağatayca şeklinde adlandırılan dönemdir. Bu dönemin en önemli şahsiyeti Ali Şir Nevâyî'dir. Ali Şir Nevâyî'nin yanında bu dönemin diğer önemli şahsiyetleri Hüseyin Baykara, Şibân Han ve Babür'dür.

Hüseyin Baykara Divânı

Hüseynî mahlasıyla şiirler yazan Hüseyin Baykara 842'de Herat'ta doğmuştur. 1469-1506 yılları arasında saltanat sürmüş, en yakın arkadaşı Ali Şir Nevâyî'yi bu sırada himaye etmiştir. Ali Şir Nevâyî bu himayeyi karşılıksız bırakmamış, *Mecalisü'n-nefâyis* adlı şairler tezkiresinin sekizinci bölümünü Hüseyin Baykara'ya ayırmıştır (Eraslan, 2001, 202-244). Hüseyin Baykara, Ali Şir Nevâyî kadar başarılı bir şair olmasa da döneminin önde gelen şairlerindendir. Baykara'nın en önemli eserleri gazellerini bir araya getirdiği *Divan*'ı ve otobiyografi tarzında yazılmış *Risâle*'sidir.

Divân'ının 21 yazma nüshası vardır. Bunların 8'i Türkiyede, 13'ü yurtdışında bulunmaktadır. İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde bulunan yazma nüsha İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Ertaylan, 1946). Baykara *Divan*'ı üzerine en geniş çalışmayı Talip Yıldırım Doktora tezi olarak yapmıştır (Yıldırım, 2003). Çalışma Giriş, Metnin yazıçevrimi, dil incelemesi ve

Dizin'den meydana gelmektedir. Çalışmamızda Talip Yıldırım'ın tezinden faydalandık.

Hüseyin Baykaranın diğer önemli çalışması *Risâle*'sidir. Bu eserde kendini, nesebini, dervişlerle ve Molla Câmi'ye gösterdiği saygıyı, adalete düşkünlüğünü, şairleri koruduğunu ve Nevâyî'nin faziletlerini anlatır. Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Biri Amasya Beyazıd Kütüphanesi'ndeki 550 numaralı mecmuanın içinde yer alır, diğer ise *Şükür-nâme* adıyla İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 257 numarada kayıtlıdır. İsmail Hikmet Ertaylan tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Ertaylan, 1945). İki nüshanın karşılaştırmalı yayımı ise Bilal Yücel tarafından yapılmıştır (Yücel, 1996, 69-70).

Alî Şir Nevâyî'nin Eserleri

Klasik Çağatayca döneminin en önemli şair ve yazarıdır. Aynı zamanda Çağatay sahasının en üretken simasıdır. Onun zamanında Çağatay dili en üst noktaya ulaşmıştır. Şiirden tezkireye, tarihten musikiye, dilden aruza kadar pek çok konuda eserler yazmıştır. 29 eseri vardır. Şiir yazmaya Farsça başlamış, daha sonraları birçok Türkçe eser vermiştir. Nevâyî eserlerini yazarken Hüsrev Dihlevî ve Molla Câmî'nin etkisinde kalmıştır, özellikle mesnevi tarzında yazdığı eserlerde bu etki bariz olarak görülmektedir. Ali Şir Nevâyî de taklit edilen yazarlardan biri olmuştur. Bu durum yalnızca kendi döneminde değil, kendinden sonra da devam etmiştir. Eserleri Anadolu ve Azeri sahasında çokça okunmuş, Osmanlı şairlerince nazireler yazılmıştır (bkz. Levend, 1965; Togan, 1993, 349-357; Hofman, 1969, 69; Kut, 1989; Akkuş, 2002, 123-132; Bartold, 1937, 56-60; Caferoğlu, 1948, 141-154; Canım, 2002, 137-146; Eraslan, 1986, 59-62; Köprülü, 1941; Tarlan, 2002, 796-803).

Hemen hemen her konuda eserler veren Ali Şir Nevâyî'nin nerdeyse bütün eserleri üzerine incelemeler yapılmıştır. Bunların birçoğu tez çalışması şeklindedir. Eserlerin çoğu dil yönüyle incelenmiş, edebi yönleri ele alınmamıştır. Burada tez çalışması esnasında yararlandığımız eserlerini ele alacağız.

A) Manzum Eserleri

Nevâyî'nin gençlik yılları esnasında yazdığı divanları daha çok başkaları tarafından düzenlenmiştir. Bu derleme Sultan Ali bin Muhammed Meşhedî tarafından istinsah edilmiştir. Bu tek nüsha Leningrad'da Saltıkov-Şçerdin Devlet Halk Kitaplığı 564 numarada kayıtlı bulunmaktadır (Levend, 1966, 7; Eckmann, 1970, 253). Özbek alim Hâmid Süleyman tarafından *İlk Divan* adı altında tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır (Süleyman, 1968). İlk yazdıklarıyla önce iki divan oluşturan Nevâyî bunlara yeni yazdıklarını da katarak bu iki divanı dört divan haline getirmiştir. Nevâyî tertiplediği ilk divana *Bedayiü'l-bidaye* adını vermiştir. Divanın bilinen dört nüshası mevcuttur (bkz. Levend, 1966, 7; Eckmann, 1964, 253-254). İkinci divanı ise *Nevadirü'n-nihaye* adını taşımaktadır (Nalbant, 2005). Bu divan Nevâyî'nin 1476-1486 yılları arasında yazdığı şiirlerden müteşekkildir. Müstensih hattı olan bu divanın iki nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu iki nüshadan Özbekistan Fenler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüs 1995 numarada kayıtlı olan nüsha Eckmann tarafından tek nüsha olarak gösterilmiştir. İkinci nüsha ise Özbekistan Fenler Akademisi Doğu Bilimler Enstitüsü 11675 numarada kayıtlıdır. Nevâyî'nin kendi elyazması olduğu düşünülen Tahran'daki nüsha eser değişimi yoluyla Özbekistan'a getirtilmiş ve mikrofilm yapılmıştır. Nevâyî, bu iki divandan sonra yazmış olduğu şiirleri, ilk iki divanındaki şiirlerle harmanlayarak bunları dört divan olarak tertip etmiş ve hepsine birden *Hazainü'l-me'anî* adını vermiştir. *Hazainü'l-me'anî*'ye bir de dibace eklemiştir (Nalbant, 2005, 1). Nevâyî'nin dört divan olarak tertip ettiği divanları şunlardır:

1. Garâibü's-sıgar

8-20 yaşları arasında kaleme aldığı şiirlerinden müteşekkil olan divana *Garâibü's-sıgar* adını vermiştir. Eserin pek çok nüshası bulunmaktadır. Eser Türkiye'de Günay Kut tarafından yayımlanmıştır (Kut, 2003). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

2. Nevâdirü'ş-şebâb

20-35 yaşları arasında yazdığı şiirleri bir araya getirdiği ikinci divanıdır. Bu eser üzerine Türkiye'de Metin Karaörs bir Doktora Tezi hazırlamıştır. Bu eser TDK tarafından yayımlanmıştır (Karaörs, 2007). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

3. Bedâyiü'l-vasat

35-40 yaşlarında yazdığı şiirlerin bir araya getirildiği divandır. Bu eser üzerine Kaya Türkay bir Doktora Tezi hazırlamıştır. Bu çalışma TDK yayınları arasında yayımlanmıştır (Türkay, 2002). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

4. Fevâidü'l-kiber

45-60 yaşları arasında yazdığı şiirleri içerir. Bu eser üzerine Önal Kaya bir Doktora Tezi hazırlamıştır. Bu çalışma TDK yayınları arasında yayımlanmıştır (Kaya, 1996). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Ali Şir Nevâyî'nin bir de Farsça divanı mevcuttur. Ancak bu eseri kullanmadığımızdan burada bahsetmedik.

Ali Şir Nevâyî'nin diğer önemli manzum eseri de Nizâmî'nin *hamse*sine nazire olarak kaleme aldığı *hamse*sidir. Nevâyî bu eserinde Nizâmî ve Hoca Dihlevî'nin mesnevileriyle aynı konuları seçmiş olsa da bakış açısı, hikâye etme biçimi ve tertibi onlardan farklılık göstermektedir (Tekin, G., 1994). Ali Şir Nevâyî'nin *hamse*sini teşkil eden beş mesnevi şöyledir.

1. Hayretü'l-ebrâr

Ali Şir Nevâyî bu eserini Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevisine nazire olarak kaleme almıştır. Bu eserde üzerinde durulan temel konu dini ahlaktır. Bu eser üzerine Muhammed. Sabir'in doktora tezi bulunmaktadır (Sabir, 1961; bkz. Levend, 1967).

2. Ferhâd u Şîrîn

Ali Şir Nevâyî bu eserini Nizâmî'nin *Husrev u Şîrîn* adlı mesnevisinden esinlenerek yazmıştır, ancak tamamen aynısı değildir. Hikâyenin temelinde Hüsrev yerine Ferhâd vardır. Eser üzerine çalışan Gönül Alpay Tekin eseri dil yönünden değil, edebi yönden incelemiş ve değerlendirmiştir. Tekin, çalışmasında eseri, Nizâmî ve Emir Hüsrev'in aynı adlı eseriyle de karşılaştırarak Nevâyî'nin orijinal bir eser meydana getirdiğini göstermiştir (Tekin, G., 1994). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

3. Leylî vü Mecnûn

1484 yılında yazıldığı tahmin edilen bu mesnevide Ali Şir Nevâyî mümkün olduğu kadar hikayenin aslına sadık kalmaya gayret etmiş, kimi motifleri değiştirmiştir. Bu

eser Ülkü Çelik tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve TDK yayınları arasında yayımlanmıştır (Çelik, 1996). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

4. Seb'a-i Seyyâre

Ali Şir Nevâyî bu eserinde Nizâmî ve Emir Hüsrev'in eserlerindeki yapıyı değiştirmiştir. Hikaye temel olarak Behram Şah'ın güzel cariyesi ile olan macerayı anlatmaktadır. 5000 civarında beyitten müteşekkil bu çalışma elli babtan oluşmaktadır. Bu eser üzerine Güzin Tural bir doktora tezi hazırlamıştır (Tural, 1993). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

5. Sedd-i İskenderî

89 bölüm 7214 beyitten oluşan bu eserin kahramanı İskender'dir. Bu konuda Ali Şir Nevâyî'den önce Firdevsî, Nizâmî ve Câmî tarafından da işlenmiştir. Ali Şir Nevâyî bu eserinde de diğer mesnevilerden çeşitli farklılıklar meydana getirmiş ve esas kahraman İskender'e Türk hükümdarlarının niteliklerini katarak İskender motifini farklı bir şekilde işlemiştir. Bu eser üzerine de bir doktora çalışması yapılmıştır. Hatice Tören'in yaptığı bu çalışma TDK yayınları arasında yayımlanmıştır (Tören, 2001). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Lisânü't-Tayr

Ali Şir Nevâyî'nin bu eserler dışında da manzumeleri vardır. Bunlardan birisi *Lisânü't-Tayr'dır*: Mesnevi nazım biçimiyle yazılmış olan *Lisânü't-Tayr* 3598 beyitten meydana gelmiştir. Nevâyî'nin İran şairi Feridüddin Attar'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserini göz önünde tutarak yeniden kaleme aldığı önemli tasavvufî eseridir. *Lisânü't-Tayr*, *Mantıku't-Tayr*'ın birebir çevirisi değildir. Ali Şîr Nevâyî bu eserinde sık kullandığı Nevâyî mahlası yerine Fânî mahlasını kullanmıştır. Eserin yazılış tarihi H. 904/M.1498–99'dur.

Eserin asıl konusu kuşların konuşmasına dayanarak tasavvuf düşüncesinin temelini oluşturan Allah'ın kişide belirmesidir. Nevâyî, eserin başında tevhid, münâcât, na't, miraç manzumelerine yer vermiş, dört halife ve Attar'ı övdükten sonra mevzuya girmiştir. Eserde kuşların Hüdhüd'e soruları ve Hüdhüd'ün onlara verdiği cevaplar ve de her cevaptan sonra verilen hikâyeler dikkat çeker. Bu cevap ve hikâyelerden sonra sırayla "talep, aşk, marifet, istigna, tevhid, hayret, fakr u fenâ" vadileri anlatılmakta bu bahislere de birer hikâye eklenmektedir. Eserin sonuna doğru

yeniden “talep, aşk, marifet, istigna, tevhid, hayret, fakr u fenâ” yollarında birer münacat yer almakta ve bunları birer temsil izlemektedir. Son olarak Nevâyî kitabı niçin yazdığını açıklamaktadır.

Nevâyî, bu eserinde de Attar’ın eserinden esinlenmesine rağmen kendi orjinalliğini hissettirmiştir. Yer yer bazı bölümleri atmış, yeni hikayeler eklemiştir. Meselâ, Nevâyi, Attar’ın hikâyesinde yer alan on kuştan sekizini almış, orada yer almayan altı kuşu daha ekleyerek sayıyı on dörde çıkarmıştır.

Topkapı Sarayı müzesi Kütüphanesi Revan 803’te bulunan nüshası Mustafa Canpolat tarafından yayımlanmıştır (Canpolat, 1995, 279; Eşanhucayev, 1965). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Sirâcü’l-Müslimîn

905 (1500) yılında kaleme alınmış olan eser 213 beyitten müteşekkil küçük bir akâid ve ilm-i hâl kitabıdır. Nevâyî, bu eserinde İslâm dininin itikadî ve amelî yönlerini manzum olarak anlatmıştır.

Nevâyî, hayatının sonlarına doğru Müslümanların bilmeleri gereken, zaruriyeti, inanç esaslarını açıklayan, farz, vacip ve sünnetleri öğreten, kendi ifadesiyle “Müslümanlıkta vazgeçilmez şartları” açıklayan bir eser yazma arzusu duyar. Ancak buna zaman bulamadığını ifade eder. Sonunda devrin büyük tarikat kutbu Ubeydullah Ahrâr da kendisini teşvik edince *Sirâcü’l-Müslimîn*’i telif eder.

İlk 38 beyit giriş ve eserin yazılma sebebinin anlatıldığı kısımdır. Eserde Nevâyî, Hoca Ubeydullah Ahrar ile olan ilişkisini vurgulamış ve ona olan borcunu ödemek için bu eseri kaleme aldığını belirtmiştir.

Bu eserin birinci bölümü Tanju Oral Seyhan tarafından yayımlanmıştır (Seyhan, 2005, 88-120; bkz. Levend, 1968, 4). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

B) Mensur Eserleri

Münâcât:

Bu eser mensur yakarış eserlerinin en güzellerinden ve en başarılılarındandır. Secili mensur tarzındaki eserin ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Nevâyî bu eserinde Allah’ın isimlerini, sıfatlarını anlatır. Allah’ı medh u senâ ederek ona yalvarır. Nevâyî’nin mensur eserleri arasında dil ve üslup olarak en üstünü sayılabilir.

Münâcât, Fatih ve Topkapı kitaplıklarındaki Külliyat nüshalarının başında yer almaktadır.

Agâh Sırrı Levend, Ali Şîr Nevâyî hakkında hazırladığı dört ciltlik eserinin dördüncü cildinde bu küçük risaleyi neşretmiştir (Levend, 1968, 4). Daha sonra Vahit Türk "Ali Şir Nevaî'nin Münacatı" adı altında Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisinin 10. sayısında bu küçük risaleyi yeniden yayımlamıştır (Türk, 2001). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve

Bu eser, Câmî'nin Ali Şir Nevâyî'nin ricası üzerine kaleme aldığı *Nefâhatü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds* adlı Farsça sufi veliler tezkiresinin ilâveli olarak Çağataycaya tercümesidir. Nevâyî eserinin başında çok beğendiği Câmî'nin bu eserini Türk münevverlerinin istifadesine sunmak, Türk ve Hint meşayıhına ait eksiklikleri tamamlamak gayesiyle tercümeyi düşündüğünü, eseri Hicri 881 tarihinde tercümeye niyet ettiğini, ancak işin zorluğu dolayısıyla eserin yazımını ancak Hicri 901 (1495)'de tamamladığını tercümesinin bire bir değil, yer yer kısaltma biçiminde olduğunu zikreder (Eraslan, 1979, 40-46).

"Fütüvvet kokularından doğan sevgi esintileri" manasına gelen eserde, *Nefâhatü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds*'deki 601 şahsa karşılık 770 sufinin hayat hikâyesi bulunmaktadır. 770 sufi içinde otuz dört tane kadın sufinin hayat hikayesi verilmiştir. Nevâyî, *Nefâhatü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds*'de olmayan 169 sufiyi de ilave etmiş ve eserin hacmini genişletmiştir. Attar'ın *Tezkiretü'l-Evliya*'sındaki kimi biyografileri de eserine katmıştır. Bütün bu eklemelerle Ahmed Yesevi'den kendi dönemine kadar birçok Türk şeyhini eserine almış ve geniş bir eser meydana getirmiştir.

Nevâyî, tercümeyi yaparken bazı sufiler hakkında şahsi değerlendirmelerde bulunmuş, ayrıca *Nefâhatü'l-Üns min Hazarati'l-Kuds*'deki bazı sözleri bu devrin insanlarının ihtiyacı olmadığı için çıkardığını belirtmiştir. *Nefâhatü'l-Üns*'ün girişi ile *Nesâyimü'l-Mahabbe*'nin başlangıç bölümleri birbirinden tamamen farklıdır.

Bunun yanında Nevâyî, tercümesinde kişilerin sırasını değiştirmiş, gereksiz ayrıntıları ortadan kaldırmış, abartılı ifadelere yer vermemiştir. Kısaltmalarında özellikle latif olmayan kısımları ve yanlış anlamalara sebep olabilecek ifadeleri çıkartmıştır.

Bütün bu özellikleriyle *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve* adlı eser klasik tercümelerin dışında, telif sayılabilecek bir eser niteliğine sahiptir. Bu eser Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır (Eraslan, 1979; bkz. Kut, 1989, 449- 453). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Mecâlisü'n-nefâyis

Nevâyî'nin kaleme aldığı *Mecâlisü'n-nefâyis* Türk edebiyatında yazılmış ilk tezkiredir. Sekiz bölümden oluşmaktadır. Her bölüme "meclis" adı verilmiştir. Sekizinci bölüm Nevâyî'nin yakın dostu hükümdar-şair Hüseyin Baykara'ya ayrılmıştır. Nevâyî bu eseri hazırlarken Câmî'nin *Bahâristân*'ını, Devletşah'ın *Tezkiretü'ş-şuara*'sını örnek almıştır. Eserde 43 Türk şairi hakkında bilgi verilmiştir. Bu eser Kemal Eraslan tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır (Eraslan, 1971; bkz. Özçelik, 1981; Köroğlu, 2002). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Mahbûbü'l-Kulûb

Nevâyî, devlet yönetiminde faal görev yapmış biri olarak her türlü insanla karşılaşmış, sultandan sokaktaki kimseye kadar toplumun değişik kesimlerinden insanları tanıma fırsatı bulmuştur. O, kazandığı tecrübeleri *Mahbûbü'l-Kulûb*'la anlatmak istemiştir. Eser, uzun bir hayatın tecrübelerini yansıtan, ahlak, terbiye ve muamele düsturlarını içine alan didaktik bir eserdir.

Ahlâk kitabı niteliği taşıyan eser temel olarak üç bölümden meydana gelmektedir. Eserin hemen başında arifane yazılmış bir mukaddime dikkat çeker. Nevâyî eserin birinci bölümünde padişahlardan başlayarak vezirler, devlet adamları, şeyhülislâmlar, kadılar, müftüler, müderrisler, tabibler, şairler, kâtipler, öğretmenler, imamlar, hafızlar, müneccimler, tacirler, askerler, bekçiler, ekinciler, çalgıcılar, dilenciler, kuşçular, hizmetçiler, kâhyalar, şeyhler, harâbatîler ve dervişler üzerinde durarak bunları tablo hâlinde tasvir eder. Bu bölüm kırk fasıldan oluşur.

Eserin tasavvufî açıdan önemli olan ve on babdan oluşan ikinci bölümünde ise *Hamîde Ef'âl ve Zemîme Hısal* başlığı altında "tevbe, zühd, tevekkül, kanaât, sabır, tevâzu, zikir, teveccüh, rıza ve aşk" konularına yer verir.

Müteferrika, Fevâyid ü Emsâl Sûreti başlığı altındaki üçüncü bölümde, "tenbih" başlıklarıyla çeşitli ahlâkî konular üzerinde durur. Bu bahse eklenen beyitler, kıtalar, rubâîler, birer atasözü ve deyim niteliği taşımaktadır. Bu bölümde bahsedilen bir

diğer konuda aşk'tır. Nevâyi, aşkı üçe ayırır. Avam aşkı, havas aşkı ve sadıklar aşkı...

Nevâyî, eserini *Münâcât*'taki gibi, secilerle dolu orijinal bir nesir üslûbu ile yazmıştır. 906 (1500–1501) yılında yazılan bu eserin Türkiye kitaplıklarında ve yurt dışındaki çeşitli kütüphanelerde yirmi altı nüshası bulunmaktadır. Eserle ilgili ilk yayım Kononov'a aittir. Kononov, bu çalışmasında Sovyetler Birliğindeki sekiz nüshayı karşılaştırmış ve yazıçevrimi yapmadan Arap harfli orijinal metni vermiştir. 1985 yılında Güzin Çöktü tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan çalışmada, eserin yalnızca bir nüshasının yazıçevrimi verilmiştir. Zühal Ölmez'in eserin on iki nüshasını karşılaştırarak kurduğu metin, notlar, gramer incelemesi ve dizinin yer aldığı doktora tezi eser üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmadır (Ölmez, Z., 1993; Levend, 1968; Çöktü, 1985). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Mizânü'l-evzân

Nevâyî'nin manzume ve tezkire dışındaki bir diğer önemli çalışması da vezinler hakkında kaleme aldığı *Mizânü'l-evzân*'dır. Bu eseri vezin kurallarını öğretmek amacıyla yazmıştır. Nevâyî başta aruz tekniği üzerine ön bilgiler verdikten sonra eserini üç bölüme ayırmıştır. Birinci bölümde çeşitli vezinlerdeki "zihaf'ları açıklar. İkinci bölümde aruz bahirlerini dairelere ayırdıktan sonra bunları şekiller içinde gösterir, sonra da herbirini örneklerle açıklar. Üçüncü bölümde ise "takti" üzerinde durduktan sonra rubaî vezinlerini ele alır. Nevâyî daha sonra Türk vezinlerine geçerek bunları "tuyuk, koşuk, çenge, mahabbet-nâme, müstezat, azarvari" olarak ayırmakta ve örneklerle açıklamaktadır. Nevâyî eseri Câmî'nin *Arûz Risâle*'sine nazire olarak yazmıştır. Ömrünün son zamanlarında yazdığı düşünülen bu eserin tam yazılış tarihi bilinmemekle birlikte 1492'de yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu eser üzerine Kemal Eraslan çalışmış ve eseri yayımlamıştır (Eraslan, 1993). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Muhâkemetü'l-Lugateyn

Nevâyî'nin Türkçe'nin Farsça kadar yetkin bir dil olduğunu, hatta yer yer Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı eseridir. Eserde Türkçe'nin Farsçaya göre ne kadar üstün olduğu üzerine durulmuş, bu durum kanıtlanmaya çalışılmıştır. Nevâyî eserinde Farsça yazan gençlere sitem ederek, onlara doğru yolu bulmaları ve Türkçe yazmaları gerektiğini öğütlemektedir. Bu

eserin diğer bir özelliği de Nevâyî'nin kendi eserleri üzerine de geniş bir bilgi vermesidir.

Bu eser 19. yüzyıldan beri dikkatleri üzerine çekmiş ve eser üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içinde en dikkat çekeni Sema Barutçu Özönder'in çalışmasıdır. Bu eser TDK yayınları arasından yayımlanmıştır (Özönder, 1996; bkz. Gencei, 1323; Işıtman, 1941). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Tarîh-i Enbiyâ vü Hükemâ

Nevâyî'nin mensur eserlerinden olan bu eserde Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar olan peygamberle ve belli başlı bilgeler hakkındaki bazı menkıbeler anlatılmaktadır. Nevâyî bu eseri hazırlarken Şerefü'ddin Ali Yezdi'nin *Zafernâme*'siyle İbnü Abbas'ın tefsirinden yararlanmıştır.

Tarîh-i Müluk-i Acem

İran hükümdarlarını dört tabakaya ayırarak İran'ın efsane tarihini anlatan bu eserde Nevâyî İran'ın tarih ve mitolojisiyle ilgili geniş bilgi verir. Mensur olan bu eserde yer yer iki beyitlik şiirlere de rastlanır. Nevâyî eseri kaleme alırken *Nizâmü't-Tevârih*, *Camiü't-Tevarih*, *Benaketî* ve *Taberî Tarihleri* ile Gazalî'nin *Nasihatü'l-Mülûk*, Şeyh Ebu Ali Miskeveyh'in *Adabü'l-Arab ve'l-Fürs*, Hamdu'llah-Müstevfî'nin *Güzide* adlı eserlerinden faydalanmıştır (Levend, 1968, 1-2). Bu eser ve *Tarîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* Deniz Abik tarafından çalışılmıştır (Abik, 1993). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Zübdetü't-Tevârih

Kaynaklara göre bu eser *Tarîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* ile *Tarîh-i Müluk-i Acem* adlı eserlerin birleşiminden müteşekkil bir eserdir. Bu eser üzerine Deniz Abik *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı Belleten*'de bir makale yayımlamıştır (Abik, 1999, 1-6). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Hâlat-ı Seyyid Hasan-ı Erdeşîr Risâlesi

Nevâyi bu eserinde yakın dostu Seyyid Hasan-ı Erdeşîr'in hayatını ve dünya görüşünü anlatır. Ondan övgüyle bahseder. Türk ve Sart arasında ondan daha tamam birisini görmediğini, gençliğinde bütün zahirî ilimleri öğrendiğini, tasavvufî konulara vakıf olduğunu aktarır. Nevâyi, *Mecâlisü'n-nefâyis* adlı eserinde de ondan

bahsetmektedir (Eraslan, 1971, 74). Risalenin yazıçevrimi Kemal Eraslan tarafından *Türkiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (Eraslan, 1971). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Münşe'ât

Ali Şir Nevâyi'nin mektuplarını topladığı eseridir. Bu mektuplar arasında Hüseyin Baykara ve Bediüzzaman'a yazdığı mektuplarda vardır. Bu mektuplar devrinin sosyal yapısını, dinamiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Mektuplardan önce mevsimlerin tasviri yer almaktadır. Türkiyede bu eser Deniz Abik tarafından *Tarîh-i Enbiyâ vü Hükemâ* ile *Tarîh-i Müluk-i Acem* ile birlikte doktora tezi olarak çalışılmıştır (Abik, 1993). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Hamsetü'l-Mütehayyirîn

Ali Şir Nevâyi'nin yakın dostu Molla Câmî için yazdığı eseridir. Bir mukaddime, üç makale ve bir hatimeden oluşmaktadır. Ali Şir Nevâyi eserini "risale" olarak tanımlamış, beş bölümde de okuyucuları hayrete düşüren sözler olduğu için eserine *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* adını vermiştir. Mukaddime kısmında Câmî hakkında bilgi verir. Birinci makalede Câmî ile olan yakınlığından bahseder, ikinci makalede Câmî ile mektuplaşmasını anlatır, üçüncü makalede ise Câmî'nin eserlerinden (kitap ve risale) bahseder, Hatime kısmında ise Câmî ile okuduğu kitaplar hakkında bilgiler aktarır. Nevâyî külliyatlarının hepsinde yer alan bu eserin iki ayrı nüshasının daha olduğunu Volin ve Agah Sırrı Levend aktarmışlardır (Volin, 1955, 99-141). *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* Deniz Abik tarafından yayımlanmıştır (Abik, 2006). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Hâlât-ı Pehlevân Muhammed Risâlesi

Ali Şir Nevâyî biyografi tarzındaki bu eseri yakın dostu Pehlevân Muhammed'in ölümü üzerine yazmıştır. Eserde Pehlevân Muhammed'in kişiliği, onunla ilgili hatıralar aktarılmaktadır. Eser dönemin sosyal ve kültürel yönlerine de ışık tutmaktadır. İstanbul kitaplıklarında üç yazma nüshası bulunan eserin, Paris'te de bir yazma nüshası mevcuttur. Bu eser Kemal Eraslan tarafından *Türkiyat Mecmuası*nda yayımlanmıştır (Eraslan, 1980). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Vakfiyye

Ali Şîr Nevâyî'nin kendisinin ve yakın dostu Hüseyin Baykara'nın yaptırdığı vakıfları anlattığı eseridir. Ali Şîr Nevâyî eseri önce Farsça kaleme almış, daha sonra da Türkçe olarak özetlemiştir. Aslen mensur olan eserde yer yer şiir parçalarına da rastlanmaktadır. Bugüne kadar eser üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Eser tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Klâsik Çağatayca döneminde Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâyî'den başka Muhammed Salih, Şeybânî, Ubeydî ve Babür gibi şairler de vardır. Bu şairlerin kaleme aldıkları değerli eserlerle Çağatay Edebiyatı altın çağını yaşamıştır.

Şibânnâme

Eseri kalame alan Muhammed Salih, Şah Melik'in torunu ve Sultan Ebu Said zamanında Harezm valisi olan Nur Said Bey'in oğludur. Muhammed Salih Şibân-nâme adlı eseriyle tanınmıştır. Eser Şibân Han'ın savaşlarda kazandığı zaferleri anlatmaktadır (Köprülü, 1945, 312-313). Eser Şibân Han'ın yaşadığı devre ışık tutması, o devir hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Eserin Viyana Şehir Kütüphanesinde bulunan nüshası üzerine ilk önce Vámbéry çalışmıştır (Vámbéry, 1885). Bir diğer yayın ise Melioranskiy'e aittir (Melioranskiy, 1908). Şibân-nâme üzerine Türkiyede birkaç tez yapılmıştır (Yılmaz, 1988; Yeniay, 2000, Yengin, 2000). Tezimizde daha çok bu tezlerden yararlandık.

Şibân Han Divanı

Cengiz soyundan gelen Şibân Han hükümdar olmasının yanında aynı zamanda bir şair ve yazardır. Şiirlerinde çoğunlukla Şibân mahlasını kullanmıştır. Ancak kimi kaynaklarda Şah Big Han Özbek şeklinde anıldığı da görülmektedir. 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Şibân Han'ın bir *Divan*ı, *Bahrü'l-Hüdâ* adında bir mesnevisi ve bir fıkıh risalesi bulunmaktadır Şibân Han'ın klasik şiirlerinin yanı sıra hece vezninde yazdığı hikmetli sözlerini de mevcuttur. Bu tür şiirler yazması Ahmed Yesevî'nin etkisiyle olduğu düşünülmektedir. Fuad Köprülü, Şibân Han'ın şiirlerinde en kolay vezinleri kullandığını, daha çok yarım kafiyeyi tercih ettiğini, bu yüzden de klasik Çağatay şairi sayılamayacağını iddia etmiştir (Köprülü, 1945, 311). Şibân Han'ın *Divan*'ının tek nüshası İstanbul Topkapı Müzesi 3. Ahmet Kütüphanesi No. 2436'da kayıtlıdır. Bu eser üzerine Özay Akbıyık yüksek

lisans, Yakup Karasoy doktora çalışması yapmıştır (Akbıyık, 1968; Karasoy, 1998). Yakup Karasoy'un çalışması TDK tarafından yayımlanmıştır. Çalışmamızda daha çok bu tezlerden yararlandık.

Ubeydullah Han Divanı

Şibân Han'ın küçük kardeşi Mahmud'un Han'ın oğlu olan Ubeydullah Han da Şibân Han gibi hem hükümdar hem de şairdir. Eserlerine bakılarak sanata ve kültüre önem veren biri olduğu, Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca dini konularda da bilgi sahibiydi. Edebiyata vukufiyeti, aruz veznini ustaca kullanmasıyla da anlaşılmaktadır. Kendi döneminde Yesevi tarzı hikmetli söz söyleme geleneğini canlandırmaya çalışmıştır. Sufiyane tarzında yazdığı şiirleri hece vezninde ve dörtlükler halinde kaleme almış ve bu şiirlerinde Kul Ubeydî mahlasını kullanmıştır. Genellikle aşk, şarap ve dünyanın faniliği şiirlerinin konularını teşkil etmektedir.

En önemli eseri Divanı olan Ubeydullah Han'ın divanında Arapça ve Farsça şiirlerin yanı sıra "Gayretnâme", "Sabrnâme", "Şevknâme" adlı mesnevilerle "Salavatnâme" adında bir müseddes yer almaktadır. Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi'nde 8951 numarada kayıtlı 346 varaklık bir külliyatta şunlar yer almaktadır: *Farsça Divan*, *Metâliü'l-Enfâs Hatirihi* adlı Farsça bir manzume, *Makâlât* (Arapça şiirler), Çağatayca *Kitâb Mukaddimetü's-salât*, hikmetler ve *Salavatnâme*, Çağatayca *Divan*, Dine ait başlıksız bir manzume, *Şevknâme*, *Sabırnâme*, *Gayretnâme*, mesnevi, muammalar, terci-i bend, 3 manzume.

Divan nüshaları üç yerde bulunmaktadır: İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kısmı 1988 numarada kayıtlı nüsha; Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmet Kütüphanesi 2381 numarada kayıtlı olan bir yazmanın 21a-41a varakları arasında yer alan nüsha; Londra British Museum Add. 7909'da kayıtlı nüsha. Ayrıca Nuruosmaniye Kütüphanesinde 4904 numarada kayıtlı bir mecmuanın 196a-212a varakları arasında çeşitli şiirler bulunmaktadır. Bu yazmanın adı *Camiü'l-Me'anî*'dir (Toparlı, 1986; Eckmann, 1964, 364-365; Ergin, 1949, 539-569). Recep Toparlı, *Ubeydullah Han Divan*'ı üzerine bir çalışma hazırlamıştır. Ayrıca *Ubeydullah Han Divan*'ı üzerine bir de mezuniyet tezi hazırlanmıştır (Alparslan, 1968). Hikmetleri üzerine ise Önal Kaya'nın bir çalışmaları bulunmaktadır (Kaya, 2000; Kaya, 2001, 27-60). Tezimizde daha çok bu çalışmadan yararlandık.

Babürnâme

Klasik Çağatayca döneminin Nevâyî'den sonraki en önemli şahsiyeti Zahirü'd-din Muhammed Babür'dür. O, hem bir hükümdar, hem bir yazar hem de bir şairdir. Bu üçünü br arada yürütebilmesi onun başarısını göstermektedir. 12 yaşında tahta çıkan Babür Çağataycanın Babürlüler sarayında itibar kazanmasını sağlamış, Çağataycayı Nevâyî ile birlikte en üst noktaya çıkarmıştır. Daha on dokuz yaşında yazmaya başladığı şiirlerinde önce Farsçayı kullansa da daha sonra Türkçe şiirler yazmıştır. Aruzun son derece iyi şekilde kullanmış, gazel, rubai, tuyug türünde şiirler kaleme almıştır.

En önemli eseri *Babürnâme*'dir. Hatırat türünün en güzel örneklerinden biri olan bu eser, XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında Orta Asya, Afganistan ve Hindistan'ın siyasi, sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgi vermesi bakımından önem arz etmektedir. Babür gezip gördüğü yerlerin sadece coğrafi özelliklerini değil, insanlarını yaşayışlarını, gelenek göreneklerini de aktarmıştır. Eser ilk önce Fransızcaya çevrilmiştir. Daha sonra Farsça, Latince, Almanca, İngilizce ve Rusça'ya da tercümeleri yapılmıştır. Türkiye Türkçesine ise Reşit Rahmeti Arat tarafından çevrilmiştir (Arat, 1943, 1946). Eserin Kazan nüshası N. Ilminskiy, Haydarabad nüshası ise A. S. Beveridge tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Eserin kaydadeğer ilk yayımı Beveridge tarafından yapılmıştır (Ilminskiy, 1857; Beveridge, 1905; Beveridge, 1922). Ayrıca W. M. Thackston metnin Farsça çevirisi, Çağatayca metin ve İngilizce çevirisinin yer aldığı bir çalışma yapmıştır (Thackston, 1993). Mesut Şen de Babürnâme üzerine bir doktora çalışması yapmıştır. Ancak bu çalışma Kabil ve Hindistan bölümlerini içermektedir (Şen, 1993).

Babür'ün ikinci önemli çalışması *Divan*'ıdır. *Babür Divan*ında *Risale-i Vâlidiyye Tercümesi*, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rübaî, 57 muamma, 19 kıta, 15 tuyug, 79 matla, 7 masnu şiir, 19 nâtamam gazel, 3 nazm, 16 musarra beyit, 5 müfred, 4 yerde de mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca iki Farsça gazel, 12 rubaî, 8 kıta, 17 matla ve bir mensur parça da bulunmaktadır. *Divan*da aşk, tabiat, güzellik, toplumsal hayat, ahlak ve tasavvufla ilgili konuları ele almıştır. *Divan*ın beş nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaları şuralardadır: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Paris Biblioteque Nationale, Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi, İstanbul 100. Yıl Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet yazmaları ve Rampur (Hindistan) Nevvab Kütüphanesi (Yücel, 1995, 19).

Babür Divanı üzerine Türkiyede Bilâl Yücel çalışmış ve Atatürk Kültür Merkezi yayınlarından bu çalışmasını yayımlamıştır (Yücel, 1995). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Babür'ün diğer önemli eserleri *Aruz Risalesi, Mübeyyen*, *Risale-i Vâlidiyye Tercümesi*'dedir. Babür'ün musiki ve harp sanatına dair de eserleri olduğu söylenmektedir. Ancak bu eserler şu ana kadar tespit edilememiştir.

Kâmrân Mirzâ Divanı

Kâmran Mirza, Babür'ün büyük oğludur. Şiirlerinde Kâmrân ya da Gazi mahlasını kullanmıştır. Farsça ve Çağatayca gazel, rubaî, kıtalardan oluşan bir *Divan*'ı vardır. Bir diğer *Divan*'ı da yalnızca Farsça şiirlerden müteşekkildir. Şiirlerinde genelde aşk, dini-tasavvufi konuları işlemiştir. Ali Alparslan ve Kemal Eraslan *Divan*'ının birinci bölümünü yayımlamışlardır (Alparslan, A., Eraslan, 1981, 37-137). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Bayram Han Divanı

Bayram Han da Klasik Çağatayca devrinin şairlerinden biridir. Köprülü'ye göre şiirlerinde Nevâyî ve Babür'ün etkisi görülmektedir. Ona göre Bayram Han Çağatay şiirinin seçkin bir simasıdır (Köprülü, 1945, 315). Şiirlerinde daha çok aşk ve şarap konularını işlemiştir. Bir *Divan*'ı vardır. Bu *Divan*da Türkçe ve Farsça şiirler yer almaktadır. Birçok yazma nüshası bulunan *Divan*, Denison Ross tarafından yayımlanmıştır (Ross, 1910). *Divan*'ı Denison Ross yayımı ve diğer nüshalar gözden geçirilerek yeniden Hindistan'da yayımlanmıştır (Reşdî, Sâbi, Sıddıkî, 1971). Bu eser üzerine Münevver Tekcan da bir yayın gerçekleştirmiştir (Tekcan, 2007). Bu çalışma, *Divan*'ın British Museum Or. 9337, British Museum Or. 7510 nüshaları esas alınarak hazırlanmıştır. Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

3. Klasik Sonrası Dönem

Klasik sonrası dönem XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın sonuna kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde Çağatayca yerini yavaş yavaş Özbekçeye bırakmaya başlamıştır. Bu dönemin en önemli temsilcisi Ebu'l-Gazi Bahadır Han'dır. Ondan başka Munis Harezmi, Agehî, Kâmil, İvaz Otar, Ömer Han ve oğlu

Muhammed Ali Hasan, Cihan Hatun, Muhammed Şerif dönemin önemli simaları arasında sayılabilir.

Çağataycanın son dönemi hakkında detaylı bir çalışma yoktur. Eserlerin çoğu bugün Özbekistandadır. Özbekistanda son dönem eserleri ile ilgili çalışmalar yapılmış ve de yapılmaktadır. Çağatay edebiyatının son dönemi hakkında János Eckmann bir makale kaleme almıştır (Eckmann, 1963, 121-156).

Şecere-i Türk

Son dönem Çağatayca şairleri de genelde Divan tarzında eserler kaleme almışlardır. Bu dönemin en önemli siması Ebu'l-Gazi Bahadır Han onlardan ayrılarak iki önemli mensur eser yazmıştır. *Şecere-i Türk*, Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ölümü üzerine oğlu Enûşe tarafından tamamlanmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Harezm'de hüküm süren Yadigâroğlu Şibân Özbek hanlarının tarihini ve soylarını belirlemek amacıyla yazılmıştır. Eserde Türk ve Moğol tarihine ait bilgiler de aktarılmaktadır. *Şecere-i Türk* 1717'de Strahlenberg tarafından Tobol yakınlarında bulunmuştur. Eser üzerine Türkiyedeki ilk çalışma Dr. Rıza Nur'un 1925 yılında yaptığı çeviridir. Rıza Nur, *Şecere-i Türk*'ü Arap harfleriyle Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Eser üzerine en önemli çalışma Zühal Ölmez tarafından yapılmaktadır. Eserin bir bölümü 2003 yılında "*Şecere-i Türk*'e göre Moğol Boyları" adı altında yayımlanmıştır (Ölmez, Z., 2003). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Şecere-i Terâkime

Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın ikinci eseridir. 1659-1660 yıllarında kaleme alınan bu eseri yazarken Ebu'l-Gazi Bahadır Han Türkmen boyları arasındaki rivayetlerden ve hocaların, beylerin ellerindeki şecerelerden yararlanmıştır. Ebu'l-Gazi Bahadır Han bunun yanında Reşideddin'in *Camiü't-tevârih* adlı eserindeki Oğuznâme'den yararlanmıştır. Eserin 7 nüshası bulunmaktadır. Kononov yaptığı bir çalışmada esrin nüshaları hakkında bilgiler vermiştir (Kononov, 1958). *Şecere-i Terâkime* üzerine ilk çalışma Tumanskiy tarafından yapılmıştır. Bu çalışma eserin Rusça çevirisidir. Eser Türkçeye de Muharrem Ergin tarafından çevrilmiştir ve Tercüman 1001 Temel Eser arasında yayımlanmıştır (Ergin, 1974). Eser üzerine ayrıntılı bir çalışma Zühal Ölmez tarafından yapılmıştır. Çalışma eserin iki nüshasının karşılaştırmalı yazıçevrimi, Türkiye Türkçesine çevirisi, dilbilgisi incelemesi, sözlük ve

açıklamalardan meydana gelmektedir (Ölmez, Z., 1996). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Diğer Eserler

Meyveler Münazarası

Mive Ceng Kitab, Nazm-ı Beyt-i Mücadele-i Bahs gibi adları bulunan bu eser bir münazaradır. Münazarada meyveler sırasıyla üstünlüklerini, diğer meyvelerin değersizliklerini anlatırlar. Gunnar Jarring koleksiyonunda yer alan yazmayı 1936'da yayımlamıştır. Bu eser 116 beyitten oluşan bir mesnevidir. Eser Deniz Abik tarafından Giriş- Metin ve Çeviri- Açıklamalar- Dizin ve Sözlük şeklinde yayımlanmıştır (Abik, 2005). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Çağatayca Kur'an Tefsiri

Bu eser Şibâniler devrinden kalma tefsirli bir Kur'an tercümesidir. Tefsirin iki nüshası bilinmektedir. Nüshalardan biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed Bölümü numara 16'da kayıtlıdır. Yazmanının varlığı ilk kez Eckmann tarafından duyurulmuştur (Eckmann, 1967, 53). Diğer nüsha ise Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi numara 6624/921'de kayıtlıdır. Eserin Topkapı nüshası üzerine İbrahim Taş Yüksek Lisans Tezi hazırlamıştır (Taş, 2001). Tezimizde bu çalışmadan yararlandık.

Nesebnâme Tercümesi

Nesebnâme Tercümesi Kemal Eraslan tarafından 1996'te yayımlanmıştır (Eraslan, 1996). Eraslan eserin pek çok nüshası olduğunu, ancak kendisinin eseri çalışırken üçü Arap harfli, biri de Kril harfli olmak üzere dört Nesebnâme metninden yararlandığını belirtmektedir (Eraslan, 1996, 11). Eserde temel olarak Hz. Ali soyundan gelen şahıslar belirtilip, onların hayatları, kerametleri anlatılmakta, ayrıca devrin tarihi olayları, gelişmeleri de ortaya koyulmaktadır. Yani eser tarihi değerinin yanında biyografik değere de sahiptir. Tezimizde Kemal Eraslan'ın çalışmasından yararlandık.

Çağatayca İbrahim Kıssası

Andras J. E. Bodrogligeti tarafından yayımlanan bu çalışmanın adı eserde belirtilmemektedir. Ancak eserin konusundan dolayı buna *Halis'in İbrahim Kıssa*sı

denmiştir. Tezimizde bu çalışmadan yararlandık. Manzume şeklinde kaleme alınan esrin yazarı metnin içinden çıkarılmaktadır. Metinde şairin adı üç kez geçmektedir. Bodrogligeti, 1964-1965 yılları arasında Türkiyede bulunduğu sıralarda Barak-nâme'yi bulduğu Çağatayca ve Farsça eserlerin aynı cildinde adı bilinmeyen bir mesnevi keşfetmiştir. Başlığında yalnızca "Halis" ve "İbrahim" sözcüklerinin okunabildiği bu mesneviye içeriğine de bakarak *Halis'in İbrahim Kıssa*sı demiştir. Eserde temel olarak Hz. Peygamberin oğlu İbrahim'den bahsedilmektedir. Bodrogligeti eserin dilinin Çağatayca ve Modern Özbekçe arasında bir geçiş döneminin dilini yansıttığını ifade etmektedir (Bodrogligeti, 1975). Eser muhtemel Çağataycanın son döneminde kaleme alınmıştır. Eskicil unsurların az olması da bunu göstermektedir.

Mirza Mesut Şâhî Divanı

Sultan Mesud Mirza, Semerkand'da altı ay kadar saltanat süren Sultan Mahmud Mirza'nın en büyük oğlu ve Semerkand ve Herat hükümdarı Ebu Said'in torunudur. Babür ile kardeş çocuklarıdır. Küçük yaştan beri şiir yazmaya teşvik edilmiştir. Şiirlerinde Şâhî mahlasını kullanan Mesud Mirza, Eckmann'a göre birinci sınıf bir şair değildir. Gazellerinden birinde Nevâyî ile aynı ayarda övünmesine rağmen, gerçekte aynı ayarda bir şair değildir (Eckmann, 1970, 13-36). Şâhî bir tasavvuf şairi değildir. Aruzu iyi bilir ve şiirlerini değişik vezinlerle yazar. Şâhî'nin en önemli eseri *Divan*'ıdır. *Şahi Divanı* üzerine bilgileri Eckmann'ın kaleme aldığı "Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahî ve Divanı" adlı makaleden öğreniyoruz. Eckmann Londra'da India Office Kitaplığında Türki MS 23 ve Türki MS 25'de tespit ettiği iki küçük yazmada Şahî'nin şiirlerine rastlamış ve bu yazmaları tanıtmıştır. Makalede Eckmann, *Şâhi Divanı*ndan örnek şiir parçaları da vermiştir (Eckmann, 1970, 13-36).

Çağatayca Sözlükler

Tezimizi hazırlarken temel olarak Çağatayca metinleri esas aldık. Bunun yanı sıra eserlerin sözvarlığı ile Çağatayca sözlüklerin sözvarlığını da karşılaştırma imkanı bulduk. Bazen sözlüklerde metinlerde hiç rastlamadığımız sözcüklere rastladık ve bunu da sözcükleri açıklarken belirttik. Burada yararlandığımız Çağatayca sözlüklerden de kısa bahsetmek istiyoruz.

Abuşka Lûgati

Bilinen en eski Çağatayca sözlük *Abuşka*'dır. Bu sözlüğün Ali Şir Nevâyî'nin ölümünden sonra yazıldığı bilinmektedir. Çağatayca-Türkçe olan bu sözlüğün birçok yazma nüshası vardır. Sözlük 2000 kadar sözcüğü içerir. Arap alfabe sistemi esas alınarak hazırlanmıştır. *Abuşka*'nın en önemli özelliklerinden biri maddebaşları verildikten sonra sözcüğün hangi metinde geçtiği belirtilmiş ve örnek manzume verilmiştir. *Abuşka* ilk kez Macaristan'da Macarca olarak Armin Vámbéry tarafından yayımlanmıştır (Vámbéry, 1862). Sözlük daha sonra da V. V. Veliaminof-Zernof tarafından Fransızcaya çevrilmiştir (Veliaminof-Zernof, 1896). Sözlük üzerine Türkiyede de bir çalışma yapılmıştır. Besim Atalay'ın hazırladığı çalışma ancak onun ölümünden sonra yayımlanabilmiştir. Atalay eseri Arap alfabe sistemini bozmadan aynıyla çevirmiştir (Atalay, 1970; bkz. Ölmez, Z., 2003, 11-21).

Senglah

Bir diğer Çağatayca sözlük de *Senglah*'tır. Sözlük Mirza Mehdi Han tarafından yazılmıştır. Eserin British Museum'da iki, Oxford Bodleian Kütüphanesinde, Londra School of Oriental Studies Kütüphanesinde, Paris ve Tahran Milli Kütüphanelerinde birer yazması bulunmaktadır. *Senglah*'ın British Museum'daki nüshası ilk kez Rieu tarafından 1888'de yayımlanan katoloğunda tanıtılmıştır. *Senglah*'ta 6000 kadar sözcük yer almaktadır. Maddebaşlarındaki sözcüklere örnek teşkil eden beyit ve mensur parçalar da yer almaktadır. *Senglah* üç bölümden oluşmaktadır. Küçük bir Çağatayca gramer olan *Mabâni'l-lûgat*, sözlük kısmı ve Nevâyî'nin kimi eserlerinde geçen bazı Arapça ve Farsça sözcük ve ifadelerin açıklamalarının olduğu kısım.

Senglah üzerine değerli çalışmalar yapılmıştır. *Mabâni'l-lûgat* kısmı E. Denison Ross tarafından British Museum nüshası esas alınarak yayımlanmıştır (Ross, 1910). Bu konudaki ikinci çalışma Eckmann'a aittir (Eckmann, 1942-1947, 156-222). Üçüncü çalışma ise Karl Heinrich Menges'e aittir (Menges, 1956). *Senglah*'ın sözlük bölümü üzerine yapılan ilk çalışma Sir Gerard Clauson'a aittir. Çalışmanın sonunda sözlüğün tıpkıbasını da vermiştir (Clauson, 1960). Senglah'ın yeni bir yayımı Mustafa S. Kaçalin tarafından yayıma hazırlanmaktadır. Mustafa S. Kaçalin'in bu çalışmasından da yararlanma imkanı bulduk. Mustafa S. Kaçalin'e yayımlanmamış bu çalışmasından yararlanmamıza müsaade ettiği için çok teşekkür ediyoruz.

Lûgat-ı Çagatay ve Türkî-i Osmânî

Bir diğer Çağatayca sözlük de Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lûgat-i Çagatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğüdür. Sözlükte 7000 kadar sözcük yer almaktadır. Eser Ignaz Kúnos tarafından kısaltılarak Almanca olarak yayımlanmıştır (Kunos, 1902). Eserin tıpkıbasımı Mehmet Ölmez'in yayımladığı *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi* 13. ciltte yayımlanmıştır (TDAD, 2003).

Dictionnaire turk-oriental

Pavet de Courteille'nin hazırladığı bu sözlük 1870'de Paris'te basılmıştır (DTO, 1870). 13 sayfalık bir önsözden sonra 560 sayfalık asıl sözlük bölümü yer almaktadır. Arap harflerine göre maddebaşı verilen sözlükte kimi sözcükler için örnek beyit ya da mensur parçalar aktarılmıştır.

Kelürnâme

Muhammed Yakub Çingi'nin hazırladığı *Kelürnâme* adlı sözlük 1982'de Taşkent'te basılmıştır. Sözlüğün Londra ve Taşkent'te iki nüshası bulunmaktadır. Bugün iki *Kelürnâme* bilinmektedir: Fazlullah Han'ın *Kelürnâme*si ve Yakub Çingi'nin *Kelürnâme*si.

Borovkov, bu sözlüklerin hazırlanış amacının bölgede konuşan Çağatayca sözvarlığını ortaya koymakta olduğunu belirtmiştir. Ona göre Çağataycaya ilişkin doğuda hazırlanan sözlükler gözden kaçmıştır ve bu sözlükler bilimsel ve kültürel açıdan çok önemli eserlerdir. A. İbragimov tarafından 1982'de Taşkent'te yayımlanan bu çalışmanın alt başlığı "Özbekçe-Tacikçe-Farsça Sözlük, XVII. yy" biçimindedir. Eser Giriş, alfabetik sözlük, dilbilgisi ve sözvarlığı bölümlerinden meydana gelmektedir (KN, 1982).

Bu Çağatayca sözlüklerin yanı sıra *Badaiu'-l-lugat, Hulâsa-i Abbâsî* gibi sözlükler de vardır. Ancak tezimizde bu çalışmaları kullanmadığımız için burada bunlara değinmedik.

2. ADDAN AD YAPIM EKLERİ

2. 1. Küçültme ve Sevgi Bildiren Ekler (Okşamalıklar)

2.1.1. +Ak, +(I)k ve +tIk

*Orhon Yazıtları*ndan itibaren Türkçede gördüğümüz *+Ak* ve *+Ik* ekleri küçültme ve sevgi bildirirler: *çorak* ‘çorak, tuzlu ve kuru toprak’ (BK GD) (< *Far. *şōr* ‘tuz’), *erkek* ‘erkek’ (IB: 24, 41) (< **irk* ‘koç’; krş. DLT I: 43, *irk* ‘dört yaşındaki koç’) (Tekin, 2000, 81).

Bu ekler eklendikleri sözcüklerin anlamlarını gerçek anlamından az da olsa uzaklaştırmaktadırlar. Yani bu eklerin küçültme görevinde az da olsa mecazlı bir anlam söz konusudur.

Gabain’e göre bu ekler küçültme ve sevgi bildirir. Gabain bu ekler için Eski Türkçede, *çöbik* ‘çöp, bulanıklık’ (< *çöp* ‘çöp ve benzeri şeyler’ + *ik*), *yulaḳ* ‘derecik, küçük çay’ (< *yul* ‘çay, dere’ + *aḳ*) örneklerini vermiştir (Gabain, 1941 (2003[3]), 45). Ramstedt de *-aḳ* ekinin bir küçültme eki olduğunu ifade etmiştir. Tarihi ve günümüz Türk dillerinin birçoğunda türetme eki olarak bulunur (Ramstedt, 1952, 212). Kononov, *TDAY-Belleten*’de yayımlanan “İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı” adlı makalesinde *+ak/+ek* (< *gak*) biçiminde aktardığı ek için Tü., Kırg. ve Özb.’den *baş+ak*, Tü. *top+ak* ve Tü. *yan(ŋ)+ak* örneklerini aktarır ve bu ekin eklendiği sözcüklere nesnenin vazifesinin ayniyetine ya da görünüşüne göre yeni bir anlam kazandırdığını belirtir (Kononov, 1968, 81-88).

Marcel Erdal’a göre ise bu ekler Eski Türkçede zayıf bir türetme işlevine sahiptirler. Nesne adları kendilerine benzer diğer adlardan türetildiklerinde, *+Ak* ekinin kullanımında mecazî bir anlam ortaya çıkmaktadır. Marcel Erdal buna örnek olarak *kāpak* sözcüğünü vermiştir. *kāpak*: ‘kapak, havacıkapağı’ (Ht V: a17 ve 22; DLT I: 382) sözcüğü *kāp* ‘şarap kapağı ya da başka bir şeyin kapağı’ sözcüğünden gelmiştir (Erdal, 1991, 40).

Marcel Erdal ayrıca *+Ak* eki almış bazı adların kırsal bölgelerin özelliklerini gösterdiğini ifade etmektedir. Bu DLT'de 'az su akan kanal' anlamı verilen *yul+aḳ* sözcüğü için söylenebilir. Ona göre *+Ak* ekinin bir başka işlevi de hayvan adlarından başka hayvan adları türetmesidir. *adgırak* 'beyaz ayaklı antilop' sözcüğünün *adgır* 'aygır'dan geldiği düşünülmektedir (Erdal, 1991, 42).

+Ak ve *+Ik* ekleri Eski Türkçeden sonra Çağataycada da küçültme bildirir. Ancak Çağataycada çok yaygın bir ek olduğu söylenemez. Bu ekle küçültme işlevinde türemiş en belirgin sözcüklerden biri ***başaḳ*** 'başak; ok, temren, okun ucundaki demir (< *baş* 'baş' + *aḳ*)'tır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden beri Tarihi Türk dillerinin sözvarlığında yer alan sözcük DLT'de *başak* 'ok başı, okun ya da mızrağın başına geçirilen demir, temren' şeklinde verilmiştir (DLT I: 378; DanKelly, 1985, 67). Sözcüğe Harezm Türkçesinde *başak* 'mısır başağı' (KutbHŞ: 28), 'okun başı' (MNa: 91 [EDPT: 378b]); Eski Kıpçakçada *başak* 'okun ucundaki sivri demir' (KTS: 24) anlamlarında rastlıyoruz.

Sözcük Çağatayca sözlüklerde *başaġ* / *başaḳ* biçiminde ve 'sünbüle, ḫuşe, ekin başı, ok başı' anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 124r4; LÇ: 69a; AŞNL I: 233). Vámbéry'de ise *başaġ* / *başaḳ* 'başak; ok başı' açıklaması verilmiştir (Vámbéry, 1867, 242b).

VEWT ve DTS'de sözcük 'uç, sivri uç, mısır başağı, okun ya da kargının ucuna geçirilen demir, temren' şeklinde açıklanmıştır (VEWT: 64; DTS: 87). Clauson ise sözcüğün *baş* 'baş' sözcüğüne küçültme eki getirilerek türetildiğini söyler, (< *baş* + *ak*), ayrıca 'küçük uç' anlamına gelen sözcüğün önceleri 'ok ucu' karşılığında, sonraları ise 'mısır başağı' karşılığında kullanıldığını belirtir (EDPT: 378b).

Marcel Erdal, sözcüğünün kökünü *baş* 'baş, başlangıç' adına bağlamış ve 'okun ya da mızrağın ucundaki demir başlık' karşılığını vermiştir (Erdal, 1991, 40).

Hasan Eren, Etimolojik Sözlüğünde *başaḳ* için 'arpa, buğday gibi ekinlerin, taneleri taşıyan başı', Anadolu ağızlarında 'tarlalarda kalmış ya da dökülmüş başak' olarak da kullanılır. Orta Türkçede "okun ya da kargının ucuna geçirilen demir, temren" şeklinde bir açıklama getirmiştir (TES: 42).

Tietze sözcüğü *baş* + küçültme eki olan *–ak* biçiminde açıklamış 'ekinin taneleri taşıyan kılçıklı başı' anlamını vermiştir (TETL: 290a). *Tarama Sözlüğü*'nde *başak*

maddesi için ‘okun ucundaki sivri demir’ tanımlaması verilmiş, *Kamus-i Osmanî* tanık olarak gösterilip eserden alınan şu cümle örnek olarak aktarılmıştır: ‘... Ok dermeni, mızrak timürü, okun ucundaki sivrü timür ki Türkçede başak tabir olunurmuş’ (TarS I: 419). *Derleme Sözlüğü*’nde *başak I* maddesinde altında yer alan sözcük için ‘1. Tahıl ve meyveleri devşirdikten sonra geriye kalan döküntüler (...), 2. Sigara izmariti’ tanımı yapılmıştır (DS II: 550). TS’de ise şu şekilde bir tanım yer almaktadır: ‘1. Arpa, buğday ve yulaf gibi ekinlerin taneleri taşıyan kılıçlı başı (...), 2. Halk ağzında tarlalarda, bağlarda dökülmüş, tek tük kalmış ürün’ (TS: 213).

Sözcüğün Türkçe *baş* (~ Çuv. *puś*) kökünün bir türevi olduğu açıktır. Radloff’a borçlu olduğumuz bu açıklama Brockelmann (Brockelmann, 1954, 64), Ramstedt (Ramstedt, 1957, 109), Räsänen (VEWT: 64), Eren (TES: 43) gibi yazarlarca benimsenmiştir. Yegorov da bu açıklamaya katılmıştır (ÊS: 169-170). Sevortyan da bu açıklamayı doğrulamıştır (ÊSTYa, 1978, 89-90).

cānım hedefi içre oḳ urmas, érür ol ḥayf

nāgeh irigey baġrım otı içre ***başaḳ****ı*

(SD: 797)

tende her oḳ zaḫmıdın baġrımda aŋlaŋ bir ***başaḳ***

ol ***başaḳ****larnıŋ ḥisābın bu yaralardın biliŋ*

(HBD, 87: 3)

budaġ: Marcel Erdal’ın bu ekle türemiş olduğuna inanmadığı ancak bizim Talat Tekin’in görüşüne katılarak bu ekle biçimlendiğine inandığımız bir sözcük Eski Türkçede *budıḳ* ‘dal’, Çağataycada *budaġ* ‘budak, filiz, sürgün’ biçiminde bulunan sözcüktür.

Doerfer sözcüğün Farsça, Moğolca ve Balkan dillerine geçtiğini belirtmiştir (TMEN II: 779). Räsänen *buta-* ‘dallanmak’ maddesinde verdiği sözcüğün Çağ. biçimini *budaġ* ‘dal, budak’ olarak aktarmış ve sözcüğü *buda-* ‘budamak’ eylemine dayandırmıştır (VEWT: 90). Sözcük DTS’de *butıḳ I* ‘budak, filiz’ şeklinde açıklanmış, herhangi bir etimoloji verilmemiştir (DTS: 129). Marcel Erdal *budık* ‘dal’ sözcüğünün *but* ‘bacak’ sözcüğünden gelmiş olabileceğine inanmamakta; bu sözcükteki dişsilin Maitrisimit’te *D* ile Brahmi yazılı metinlerde de *DH* ile yazılmış

olmasını da buna kanıt olarak göstermektedir (Erdal, 1991, 43-44). Talat Tekin ise Erdal'ın bu görüşüne katılmadığını belirtmiş, ayrıca Clauson'un sözcüğü *butı-* 'budamak' eyleminden getiren etimolojisini de reddetmiştir (EDPT: 301a). Ona göre ET *butıḳ* 'dal' yani Çağ. *budaġ* sözcüğü 'bacak' anlamındaki *but* (< **būt*) sözcüğünden küçültme eki +*Ik* ile türemiştir (Tekin, 1994a, 244-281).

meclisi de ökte ḥükmler sürer çaġı, barça icrā-yı aḥkam bir ***budaġı***

(MKb: 63b11)

yarattuḳ biz sizlerniŋ ataŋıznı ... tofraḳdın va siz anıŋ ***butaġı*** *sizler ... pas yarattuḳ*

(ÇKT: 32b25)

çaġruḳ: Çağataycada bu ekle türediğini düşündüğümüz sözcüklerden biri de 'bir kuş adı' olan *çaġruḳ* (< *çaġ/ḳır* 'bir cins doğan' + *uḳ*) sözcüğüdür. Radloff sözcüğün Osmanlıcada *çaḳır doġan* 'büyük bir atmaca' şeklinde yer aldığını da aktarmaktadır (Wb III: 1834). Doerfer bu biçimin *çaḳır* 'bir cins doğan, büyük bir atmaca' sözcüğünün küçültmeli biçimi olduğunu düşünmektedir (TMEN III: 1041). Doerfer'in bu düşüncesinde Özbekçede rastladığımız 'köl kuşi, bakıq bilen tirikçilik qıladi rengi aqiş, ağirligi 1 kg. keledi.' şeklinde açıklaması verilen *çağırıḳ* (Abdullayev, 1964, 116) ve *Mukaddimetü'l-Edeb*'de yer alan *çaḳır kuş* 'doğan' sözcükleri etkili olsa gerektir (Yüce, 1993, 110).

Bu veriler doğrultusunda sözcüğün gelişiminin *çaġruḳ* < *çaġ/ḳır* + *uḳ* biçiminde olması gerektiğini söyleyebiliriz. Sözcüğün kökü olduğunu düşündüğümüz *çakır kuşu* (*Accipiter gentilis*) atmacagiller (Accipitridae) familyasından kıvrık, kısa gagalı, ince uzun keskin pençeli, bir atmaca türüdür (www.hayvanansiklopedisi.com/Cakir-Kusu, [29.04.2009]). Türkçe sözlükte *çakır* için 'bir cins doğan' karşılığı verilmiştir (TS: 800-801). Clauson *çakır* maddesinde Osmanlıcada sözcüğün genelde *çakır dogan* 'bozdoğan, kaya doğanı' ifadesi içinde geçtiğini ve muhtemelen Latince *sacer* 'ulu doğan' sözcüğünün bozulmuş biçimi olan Arapça *ṣaqr*'ın bozulmuş biçimi olduğunu ileri sürer (EDPT: 409b). Ayrıca Clauson, 'bozdoğan, kaya doğanı' anlamındaki *çaġrı* sözcüğünün de Latince *sacer* 'ulu doğan' sözcüğünün bozulmuş biçimi olduğunu belirtmiştir, sözcüğün aktarım yolunun karışık olduğunu da eklemiştir (EDPT: 410a). Tietze de *çakır II* maddesi

altında açıkladığı sözcüğü ‘bir cins doğan’ şeklinde anlamlandırmıştır (TETL: 466a). Bunun yanında *çakır* sözcüğü Çağataycada *çakır kanat* ‘bir tür ördek’ (Vel. 234), *çakır* ‘gri-gözlü’, *çakır kanat* ‘bir tür su kuşunun adı’ (Seng. 207v23) gibi ifadelerde de karşımıza çıkmaktadır.

*yana yazı ḳuşlarıdın toġdaḳ ve toġdarı, **çaġruḳ**, ḳıl ḳuyruġ, ḳula purġa, yapalaġ, ḳuladu, leglek, çaylaḳ, ḳara ḳuş, télbe ḳul, cıḳcıġ dék ḳuşlarnı atları yoktur.*

(ML: F779b1)

eşek: Bu ekle türeyip türemediği tartışmalı olan sözcüklerden biri de Çağataycada *eşek* ‘eşek’ (< *eşge* + *k*), Eski Türkçede *eşgek* biçiminde bulunan sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *eşek* ‘eşek’ biçiminde yer almaktadır (LÇ: 53a; DTO: 115).

Gabain sözcüğü *eş* ‘eş’ kökünden getirmeye çalışmıştır (Gabain, 1941 (2000^3), 45). Doerfer sözcüğün Arapça, Rusça ve Kafkas dillerinden bazılarına (Lazca vb.) geçtiğini aktarmış, bu dillerde aldığı biçimleri de vermiştir (TMEN II: 486). Räsäsen de sözcüğü *eş* ‘dost, arkadaş’ sözcüğü + *(g)äk* küçültme ekinden getirmiştir (VEWT: 51). Clauson, *eşgek* sözcüğünün ikincil bir biçimi olan *eşek* sözcüğünü *eş*- ‘eşmek’ eylemine dayandırmıştır (EDPT: 260a). Marcel Erdal bu sözcüğün *eş* adına gelen +*gek* küçültme eki ile türemesinin imkansız olduğunu belirterek sözcüğü eylemden ad türeten –*gAk* eki ile türemiş sözcükler arasında vermiştir. Ayrıca Erdal, Doerfer’in karşılıklı bir görüşme sırasında bu sözcüğün *eş*- ‘rahvan gitmek’ eyleminden –*gAk* eki ile türemiş bir ad gövdesi olduğunu düşündüğünü kendisine bildirdiğini de aktarmıştır (Erdal, 1991, 393; ayrıca bkz. TMEN II: 486).

Talat Tekin ET *eşgek* sözcüğünün Altay dilleri teorisine göre aynı anlamdaki Moğ. *elcige(n)* < **elçike(n)* sözcüğüne denk sayıldığını ifade etmiş, bu denkliğin itiraz edilecek tek noktasının *eşgek* biçiminde sonseste fazla bir /k/ bulunması olduğunu belirtmiştir. Halaççadaki *eşge* biçiminin de bu denkliği desteklediğini aktarmıştır. Talat Tekin, Halaççadaki *eşge* biçimine bakarak sözcüğün +*k* eki ile türemiş bir küçültme biçimi olduğunu ifade eder. Mustafa Kaçalin de Tekin’in bu görüşüne katılmıştır (Tekin, 1994a, 244-281; Kaçalin, 2006, 123).

*onbigi ve yaḫşı-lar ildin yıġıp iş iştürüp yüz ḳulaç arġamçi ve altı oġlaḳlı içki ve éki tulum çökelik ve bir **eşek** bérdiler*

(ŞTe: 105b9)

saḳalı şeyḫ-i riyāyiġa gerçi kéldi ḥarām

veli külerge ***eşek*** *boynıġa kérek ġujġāv*

(BV, 520: 5)

ḳıraḳ: *+Ak* eki ile türemiş sözcüklerden biri de *ḳıraḳ* 'kenar, ağız, kıyı, sınır' (< *ḳır* 'yan, kenar; dağ, tepe' + *aġ/ḳ*) sözcüğüdür. Eckmann sözcüğe *Hâmidi*'nin *Yusuf u Zeliha Mesnevisi*nde (HYZ: 67b10) rastlandığını belirtmiştir (Eckmann, 1966, 53).

Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳıraġ/ḳ* biçiminde ve 'kenar, yan, kıyı' anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 295v7; LÇ: 244a; DTO: 445).

Räsänen sözcüğü *kır* 'dağ, tepe' sözcüğüne bağlamış ve sözcüğün kökünün günümüz Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (Kaz., Tel., Sag. *kır* 'kenar, köşe, yan'; Çuv. *ḫır* 'tarla, alan; bozkır' vb.) (VEWT: 265).

Clauson ise sözcüğü *kıruk* sözcüğü altında Çağataycadan aktarmış ve *ḳıḏıġ* ya da *ḳırġaġ* sözcüklerinin yanlış okunmuş biçimi olabileceğini düşünmüş ve *kırgag 2* sözcüğüne gönderme yapmıştır (EDPT: 652a-b). Clauson *ḳırġaġ 2* maddesinde de *ḳırġaġ* sözcüğünün **ḳırġa-* biçiminde bir eyleme dayandığını ve *kıḏıg*'ın ikincil bir biçimi gibi görülen Çağ. *ḳırıġ/ḳırıḳ* sözcükleriyle açık bir ilişkisinin olduğunu belirtmiştir. Ona göre *ḏ > r* ses değişimi Türkçede görülmez, ancak *ḏ > z* ses değişimi bazı Türk dillerinde görülür ve de *z > r* değişimi *l / r* dili olan bütün Türk dillerinde bulunur (EDPT: 653b).

Räsänen'e ek olarak sözcüğün kökünü günümüz Türk dillerinden Yeni Uygurcada da *ḳır* 'sınır, hudud, kıyı, yamaç' biçiminde buluruz (YUTS: 236). Sözcüğün kökü Türkiye Türkçesinde de *kır* 'şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer' anlamıyla yaşamaktadır (tdkterim.gov.tr, [29.04.2009]).

Bu veriler doğrultusunda sözcüğün günümüz Türk dillerinde de yaşayan *ḳır* sözcüğünden *ḳıraḳ < ḳır + aḳ* biçiminde geliştiğini söyleyebiliriz. Ancak ekin köke küçültme anlamı katıp katmadığı şüphelidir.

Sözcüğe Tarihi Türk dillerinden Eski Kıpçakçada *ḳıraġ, ḳıraŋ, ḳırıġ* 'kenar, yan, kıyı' biçimlerinde rastlarız (KTS: 144).

ḫalkdın yüz deşt yol tutsun ***ḳırak*** *ol zār kim*

dér ki özni salmayın her laḥza min āẓārġa

(FK, 601: 6)

neçük ki derd ***ḳıraġı*** *ayaġın astıda dāl*

ʻiẕār noḳtası yaŋlıġ ʻiẕārıŋ üstide ḫāl

(BV, 381: 1)

köykenek (< **köykö* 'şahin' + *(n)ek*) sözcüğü de *+Ak* küçültme eki ile türediğine inandığımız sözcüklerden biridir. Çağatayca sözlüklerde *köykenek* 'muymul cinsinden bir kuş, kartal cinsinden av kuşu, doğana benzer bir av kuşu' karşılıklarıyla yer almıştır (Abuş. 368; Seng. 307v25; LÇ: 263a; DTO: 480).

Bahaddin Ögel, Kırgızca *küykö* (KırgS: 544a) sözcüğünün *köykenek* sözcüğünün kökü olduğu ifade etmiştir. Ona göre *köykenek* sözcüğü *küykö* sözcüğünün küçültme eki almış biçimidir (Ögel, 1993, 358-359).

Sözcüğü günümüz Türk dillerinde de bulabiliriz. Hak. *köykenek* 'bozdoğan' (HakRS: 88b), Alt. *küygenek* 'aladoğan' (OyrRSl: 99a). Zühal Ölmez, Kazakça 'doğandan küçük, ona benzer' anlamındaki *küykentay* (KazTS: 144a) ile Özbekçe 'laçinler ailesine giren yırtıcı kuş' anlamındaki *kökentay* (UTİL: 413a) sözcüklerinin de büyük bir olasıklıkla anlamca çok benzedikleri *köykenek* kuşunun bu dillerdeki adlandırılışı olduğunu aktarmıştır (Ölmez, Z., 1996, 292-293).

Alḳa İvliniŋ maʻnāsı muvāfıḳ témek bolur, tamġasının ṣūreti bu turur: *ḳuşı* ***köykenek***

(ŞTe: 82b9-10)

köykenek *birle yapalaḳ ḳarġa ḳuzġun yıġlışıp*

ay Şibān zülfi tüninde yolçu bīdār özgeçe

(ŞHD: 151a5)

oġlaḳ: Bu ekle türemiş bir diğer ad da 'keçi yavrusu' anlamındaki *oġlaḳ* (< *oġul* 'oğul' + *aḳ*) sözcüğüdür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *oġlaḳ* 'keçi yavrusu' şeklinde verilmiş (Seng. 77v24; LÇ: 35a; DTO: 68) ve etimolojik sözlüklerde *oġul*

‘oğul’ +*aġ/ḳ* ‘keçi yavrusu’ şeklinde açıklanmıştır (VEWT: 358; DTS: 363; EDPT: 85a; Erdal, 1991, 41).

Sözcük Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *oglak* ‘keçi yavrusu’ (USp. 55/10 [EDPT: 85a]); DLT’de *oġlak* ‘keçi yavrusu’ (DLT I: 119; DanKelly, 1985, 39); KB’de *oġlak* ‘oğlak’ (KB: 141); Harezm Türkçesinde *oġlak* ‘oğlak, keçi yavrusu’ (KutbHŞ: 14); Eski Kıpçakçada ise *oġlaḳ, aġlaḳ, oġulaḳ*, *ulaḫ* ‘oğlak, keçi yavrusu’ (KTS: 203) biçimlerinde geçmektedir.

Ḫ͘ ācesiniŋ mālındın Ayazġa bir oġlaḳ hem tégmedi.

(ŞTe: 102b2)

keyikniŋ ***oġlaḳ****ı ḳalsa yazıda, ‘adlıŋdın*

iginge kötrüp anasınge yétkürür ḍırġam

(SD: 213)

sapaġ/sapaḳ: Çağataycada +*Ak* eki ile türediğini düşündüğümüz bir diğer biçim de *sapaġ/sapaḳ* ‘yaprak ve çiçek sapı’ (< *sap* ‘sap’ + *aġ/ḳ*) sözcüğüdür. Bu sözcüğe metinlerde rastlamadık, ancak Çağatayca sözlüklerde *sapaġ/sapaḳ* biçiminde ve ‘kulp, kabza, sap, yaprak ve çiçek sapı’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 228b18; LÇ: 177a; DTO: 333; AŞNL III: 43).

solaḳ ‘sol elini kullanan’ (< *sol* ‘sol’ + *aḳ*) sözcüğü yön anlamı gösteren *sol* sözcüğünden türemiş küçültme anlamı taşıyan bir sözcüktür. Taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerde *solaḳ* biçiminde ve ‘sol elini kullanan’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 246a19; DTO: 360).

Räsänen sözcüğü *solak* ‘dalak’ şeklinde açıklamış ve *sol* ‘sol’ köküne dayandırmıştır (VEWT: 427). Clauson *sol* ya da **sola*- köküne dayandırdığı sözcüğün kökeninin muhtemelen Moğ. *soloġay* ‘sol, sol el, sol elli’ sözcüğüne dayanabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 826a; 827b). Ancak *sol* kökü daha tutarlı gözükmektedir. Orta Türkçede bu sözcüğün yanında *solamuḳ* biçimi de kullanılır (DLT I: 487; DanKelly, 1985: 165). Eski Kıpçakçada *solāk* ‘solak’ anlamında kullanılmıştır (KTS: 239). Osmanlıcada ise sözcüğün anlamı genişlemiş ve ‘sultanın sol tarafındaki kişisel korumalar’ anlamını kazanmıştır (TTS II: 832). Hasan Eren sözcüğün *sol* ‘sol’ + *ak*

biçiminde türediğini ifade etmiş ve günümüz Türk dillerinde yaşayan hallerini vermiştir: Az. *solaḫay,* Nog. *solakay,* Blk. *solakay,* Kırg. *sologoy,* Kaz. *solakay,* KKlp. *solakay,* Kara Kalpakçada *şebekey* sözü de geçer. Bşk. *hulakay,* Çuv. *sulaḫay* (TES: 373).

ḳoltuġ/ḳ 'koltuk, koltuk altı; koyun' (< *kol* 'kol' + *tuġ*) sözcüğünün varlığı küçültme ifade eden +*tIk* ekinin nadir de olsa Çağatayca'da bulunduğunu göstermektedir. Sözcüğe *Mahbubu'l-Kulub* (MKb: 30b1), *Çağatayca Kur'an Tefsiri* gibi metinlerde rastlanmaktadır. Çağataycada sözlük *ḳoltuġ*/*ḳoltuḳ* biçiminde ve 'koltuk' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 290r8; DTO: 435).

Räsänen sözcüğün *kol* 'kol' sözcüğünden türediğini belirtmiştir (VEWT: 276). Doerfer sözcüğün kökeni konusunda herhangi bir bilgi vermemiş, ancak sözcüğün Rusça, Çeremisce ve Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN III: 1575). Clauson da Räsänen gibi sözcüğü *kol* 'kol' sözcüğüne bağlamıştır (EDPT: 619a). Erdal da sözcüğün *ḳol* 'kol' adından +*tIk* ekiyle türediğini aktarmıştır (Erdal, 1991, 44). Mustafa Kaçalin ise *ḳoltuḳ* sözcüğünün *ḳoltıḳ* < *ḳol altılıḳ* biçiminde gelişip gelişmediğini sorgular (Kaçalin, 2006, 207).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *koltık* 'koltuk' (DLT I: 475; DanKelly, 1982, 141) ve Eski Kıpçakçada *ḳoltıḳ*, *ḳolduğ*, *ḳoltuḳ* biçimlerinden geçmektedir (KTS: 152).

*ḳanın tökti, **ḳoltuġın** yarıp ḳanatın sökti*

(MKb: 30b1)

*va lavs̱nı özide yā burūt almaḳdın va tırnaḳ késmek **ḳoltuḳ** natfı va anıŋ dék ... va tā vafā ḳılġaylar*

(ÇKT: 35a15)

2.1.2. +(A)ç, +(X)ç, +çAk ve +(X)çUk

Eski Türkçeden beri görülen +*(X)ç* ekinin en belirgin görevi sevgi, küçültme ve okşama gösteren sözcükler türetmektir. Ramstedt bu ekin Eski Türkçe +*çı*, +*açı* ekinden çıkmış olabileceğini düşünmektedir (Ramstedt, 1952, 215 [Räsänen, 1957, 92]). Marcel Erdal da bu ekin en belirgin görevinin sevgi ifade eden sözcükler

türetmek olduğunu ifade eder. Erdal ayrıca bu ekin kan bağını göstermek için akrabalık terimlerine eklendiği de belirtmektedir. Bir diğer ifadesinde de bu ekin hitapla ilgili olarak da kullanıldığını söyler, ona göre bu ek *a* hitap ekiyle birlikte görülmektedir. Erdal, EDPT'den *ataçım* 'sevgili ağabeyim' (< *ata* 'baba' +*ç* + *ım*), *anaçım* 'anacım' (< *ana* 'ana' +*ç*+*ım*) örneklerini aktarır (Erdal, 1991: 44-46).

Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenmiş sözcükler görülmektedir. *anaç* 'anne gibi davranan küçük kız' (< *ana* 'anne' + *ç*), (DLT I: 52; Dankelly, 1985: 9), *ataç* 'büyüklük gösteren çocuk' (< *ata* 'baba' + *ç*) (DLT I: 52; DanKelly, 1985: 15), *begeç* 'beyceğiz' (< *beg* 'bey' + *eç*) (DLT I: 357; DanKelly, 1985: 70).

Çağataycada ise bu ek daha çok küçültme işleviyle kullanılmıştır. Sevgi ve acıma işlevlerine pek rastlanmaz. Çağataycada rastladığımız örnekler şöyledir:

ḳarluġaç* / *ḳarluvaç: Çağataycada bu ekle türemiş adlardan biri *ḳarluġaç* / *ḳarluvaç* 'kırlangıç' (< **ḳarılıġaç* < **ḳarılıḳ* + *(ġ)aç*) sözcüğüdür. Ek bu sözcükte bir kuş adı türetmiştir. Ancak ekin sözcüğe kattığı küçültme anlamı da açıktır. Çünkü *kırlangıç* küçük bir kuştur. Sözcük için *Senglah*'ta *ḳarluġaç* / *ḳarluvaç* 'kırlangıç' karşılığı verilmiştir (Seng. 272a18). *Dictionnaire turk-oriental*'de *ḳarlanḳuç* 'kırlangıç' kaydı düşülmüştür (DTO: 401). *Luġat-ı Çağatay*'da *ḳarlanġuç* 'kırlangıç, karlugaç, kıldırgaç' karşılıkları verilmiştir (LÇ: 218a). Vámbéry *karlogać* biçiminde verdiği sözcüğü 'kırlangıç' biçiminde anlamlandırmıştır (Vámbéry, 1867, 310b).

Eckmann bu sözcüğün Teleütçe *ḳarılıḳ* ve Radloff'ta yer alan yine aynı sözcükle (*ḳarılıḳ*) (Wb II: 176) karşılaştırılmasını önerir (Eckmann, 1966, 52). Doerfer *ḳaldīrġāç* maddesinde verdiği sözcüğün Moğolcada Türkçeden bir alıntı olduğunu belirtmiştir. O, sözcüğün kökü konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (TMEN III: 1513). Räsänen sözcüğün kökeni hakkında bir şey belirtmemiş, ancak sözcüğü *karlaġaç* 'kırlangıç' şeklinde açıklamış ve sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir (VEWT: 238). Clauson sözcüğün en eski biçimini *karġılaç* olarak belirtmiş ve *karlıgaç* biçimine göçüştüğünü ifade etmiştir. Sözüğün ilk biçiminde +*laç* olan ekin daha sonra +*ġaç* biçiminde görüldüğünü ve daha sonraki dönemlerde önemli sesbilgisel değişimlere uğradığını söylemiştir. Buna delil olarak da Özb. *kaldirgoç*; Az. *ġaranġuş;* Osm. *kırlanġıç*; Tkm. *garlavaç* vb.

biçimlerini aktarmıştır. Ayrıca Türkçenin Tarihi dönemlerindeki biçimlerini de vermiştir: DLT *kargılaç* ve göçüşmeli biçimi *karlıġaç* (DLT I: 526); HarT. *karluġaç*; Çağ. *karluwaç* ve *karluġaç* biçimleri görülür (EDPT: 657b). Marcel Erdal, Clauson'la aynı görüşü paylaşmıştır (Erdal, 1991, 84). Talat Tekin, Sibirya Türk dillerindeki *karılık* ~ *karılıgaş* örneklerini de göz önünde tutarak Clauson'un görüşüne karşı çıkar. Marek Stachowski, Teleütçedeki *karılık* biçiminin **karalık* gibi bir biçimi düşünmemizi sağladığını ve burada kök olarak **kara* 'siyah, kara' sözcüğünü aramamıza neden olduğunu belirtmiştir. Ancak ona göre, buradaki anlam ilişkisi açık ve anlaşılırsa da *a* ~ *ı* değişimini açıklamak biraz güçtür. Stachowski, sözcüğün Türk Dillerindeki yanbiçimlerine bakıldığında ilk şeklinin **karılıgaç* olarak düşünülmesi, bunu da **karılık* + **-(g)aç* olarak çözümlememiz gerektiğini belirtmiştir, ayrıca bu **karılıgaç* biçimininin Sibir dillerinden Matorcada Türk dillerinden ödünç bir öge olarak *karlagaş* biçimiyle yer aldığını da aktarmıştır (Stachowski, 1995, 85-96).

Sözcük Eski Kıpçakçada *Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk*'ta *ḳarlaġaç*; *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de *ḳarlaġaş*; *Kitâbu'l-idrak* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de *ḳarlaġuç*; *Kavaninü'l-Külliyye*'de *ḳarlaḳaş*; *Kitâbu'l-idrak*'ta *ḳarlavuş* biçimlerinde görülmektedir (KTS: 129).

Çağataycada ekin daha çok küçültme göreviyle kullanıldığı görülmektedir.

Ramstedt *+çAk* ekinin *ç+ak* küçültme eklerinden oluştuğunu düşünmüştür (Ramstedt, 1952, 217). Siemieniec *+çAk* ekinin hem ad hem de eylem köklerine geldiğini belirtmektedir (Siemieniec, 1989, 116). Marcel Erdal ise *+çAk* ve *+(X)çUk* biçimlerini *+(X)ç* ekinin genişlemiş biçimleri olarak alır. Ayrıca Erdal bu ekin Orta Farsça ve Soğdcada küçültme eki olan *+īçak*'tan ödünç alınmış olabileceğini de ifade etmektedir (Erdal, 1991, 46).

Zeynep Korkmaz ise *ça+ok* yapısından geliştiğini ileri sürmektedir. Korkmaz bu ekin küçültme adları türettiğini ancak ekteki küçültme işlevinin bazen zayıfladığını da belirtmektedir (Korkmaz, 1995, 12-84).

Kononov, *+(X)çUk* ekinin Türkçe ve Özbekçede sevgi ifadesi katan bir küçültme eki olduğunu ancak söz yapımı içinde geniş ölçüde kullanıldığını belirtir (Kononov, 1968, 81-88). Siemieniec de *+(X)çUk* ekinin küçültme anlamı dışında bitki adları yapmak gibi bir işlevi bulunduğunu da ifade etmektedir (Siemieniec, 1989, 111).

Bu ekler de *+(X)ç* eki gibi Eski Türkçeden beri görülürler. Eski Türkçede çok yaygın olmasa da özellikle *+çAk* eki ile türemiş sözcüklere rastlarız: Gabain, *bıçaḳ, biçäk* 'çakı' (< *bı* 'bıçak' + *çak*) ve *ḳolıçaḳ* 'kolcuk' (< *ḳol* 'kol' + *(ı)çaḳ*) örneklerini aktarır (Gabain, 1941 (2000[3]), 43). Karahanlı Türkçesinde de bu eklerle biçimlenmiş sözcüklere rastlarız. *bağırçaḳ* 'semer' (< *bağır* 'bağır' + *çaḳ*) (DLT I: 502; DanKelly, 1985, 63), *baḳaçuḳ* 'bakanın küçültmesi. Bu, eğe kemiği ile kol arasındaki et parçasıdır' (< *baḳa* 'kurbağa' + *çuḳ*) (DLT III: 226; DanKelly, 1985, 65), *urunçaḳ* 'emanet' (< **urun* + *çaḳ*) (KB: 3781).

Bu eklere Eski Kıpçakça metinlerde de rastlanmaktadır. Bu metinlerde ekler küçültme anlamı taşıyan nesne adları ve sıfat işlevinde sözcükler türetmiştir: *sapçaḳ* 'bakır kulplu kova' (< *sap* 'sap' + *çaḳ*) (KTS: 227), *issiçek* 'sıcacık' (< *ıssı* 'sıcak' + *çek*) (TZ: 46a10), *kiçiçük* 'küçücük' (< *kiçik* 'küçük' + *çük*) (İH: 79), *ḳulçuḳ* 'küçük kul, hizmetçi' (< *ḳul* 'kul, hizmetçi' + *çuḳ*) (TZ: 46a7).

Örneklerden çıkarılabildiği kadarıyla *+çAk* eki Çağataycada küçültme, âlet ve yer adları türetmektedir.

Küçültme işleviyle görüldüğü biçimler için şu örnekleri tespit ettik:

begçek 'küçük bey' (< *beg* 'bey' + *çek*) (BBev. 40a12) sözcüğü *+çAk* ekiyle türemiş ve küçültme anlamı taşıyan yeni bir ad gövdesidir.

+çAk ekiyle türemiş bir başka küçültmeli biçim de ***çuḳurçaḳ*** 'küçük çukur, çukurcuk' (< *çuḳur* 'çukur' + *çaḳ*) sözcüğüdür. Çağatayca metinlerden *Babürname*de rastladığımız biçim çok yaygın bir kullanıma sahip değildir (BN: 127a14). Sözcüğün kökü olan *çukur* sözcüğü Çağatayca sözlüklerde 'çevf, lagım kuyusu, derin, çukur' anlamıyla verilmiştir (LÇ: 156b; DTO: 297).

köprük bile darvāza arasıdağı bulandlıḳ puştanıñ üstide yol ortasıda ḳalın ***çukurçaḳ****lar ḳazıp ḫas-pūş ḳılıp ediler*

(BN: 127a14)

Çağatayca *+çAk* ekinin alet ve nesne adı türettiği de görülür. Ancak sözcüğün bu kullanımının da çok yaygın olduğu söylenemez. Çağataycada bu işlevde türemiş biçimler için şu örnekleri de buluruz:

alınçaḳ ‘atın alın süsü’ (< *alın* ‘alın’ + *çaḳ*) sözcüğü +*çAk* ekiyle türemiş bir nesne adıdır. Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük için *Senglah*’ta *alınçaḳ* ‘atın alın süsü’ karşılığı verilmiştir (Seng. 17b18).

ocaḳ: Bu ekle türediğini düşündüğümüz bir sözcük de *ocaḳ* ‘ocak’tır. Räsänen *ocaḳ* ‘ocak’ sözcüğünün gelişimini *ocaḳ* < **ō̆ç* + *aḳ* biçiminde vermiş ve sözcüğün *ōt* ‘ateş’ sözcüğünden türediğini belirtmiştir (VEWT: 356). Clauson sözcüğü *oçok/oçak* biçiminde maddebaşı olarak vermiş, ancak sözcüğün gelişimi ya da kökeni ile ilgili herhangi bir açıklamaya yer vermemiştir (EDPT: 22b). Mustafa S. Kaçalin ise *ocaḳ* ‘ocak’ sözcüğünün de bu ekle *ōtçaḳ* < *ōt* ‘ateş’ + *çaḳ* biçiminde türemiş olabileceğini belirtmiş ve +*çaḳ* ve +*çıḳ* eklerinin kendisinden önceki /ḳ/ /k/’yi düşürdüğü *çocuḳ* (< **çoḳ* + *çuḳ*), *göcek* (< *kȫk* + *çek* ‘yeşil ekin’) sözcükleri gibi kendinden önceki /t/’yi de düşürmesi şeklinde bir durum olup olamayacağını sorgulamıştır (Kaçalin, 2006, 128). Ancak bu sözcüğün etimolojisi ile ilgili bir kesinlik yoktur. Bu konuda bizim görüşümüz de Räsänen ve Mustafa S. Kaçalin’le aynı doğrultudadır.

Tarihi Türk Dillerinde de Eski Uygurcadan itibaren görülen sözcük Çağataycada metinlerde ve Çağatayca sözlüklerde *ocaġ* ve *ocaḳ* biçimlerinde ve ‘ocak; büyük aile, klan; suçlulara takılan demir kelepçe’ anlamlarıyla geçmektedir (Seng. 65r19; LÇ: 26b; DTO: 47).

na‘lim içre dāġ üçün ḳoyġan fetīle dūd ile

derd ***ocaġ****ıda tütey dur enduh otı yaḳılıp*

(GS, 59: 5)

soŋ şāyed bir nemerse ḳalġan bolġay tép yurtḳa bardı érse kördi kim ***ocaḳ*** *içinde bir yaş érkek oġlan yatıp turur*

(ŞTe: 102b1-2)

yançaḳ ‘atın yanlarına bağlanan zırh’ (< *yan* ‘kenar, yan’ + *çaḳ*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir diğer yeni gövdedir. Metinlerde rastlamadığımız bu sözcük Çağatayca sözlüklerde *yancaḳ* ve *yançaḳ* biçimlerinde görülmekte ve ‘atın yanlarına bağlanan zırh, yanpuri giden hayvan; at takımı’ şeklinde açıklanmaktadır (Seng. 339a4; LÇ: 300a; DTO: 536).

yarġuçaḳ ‘eldeğirmeni’ (< **yarġu+çaḳ*) da bu ekle biçimlenen yeni bir ad gövdesidir. Bu ek eklendiği sözcüğe alet adı anlamı katmıştır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yarġuçaḳ* ‘eldeğirmeni’ şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 291b; DTO: 522). Vámbéry *yarġućak* ‘eldeğirmeni’ karşılığını vermiştir (Vámbéry, 1867, 345b).

Sözcük Räsänen tarafından *yarġuçaḳ* ‘eldeğirmeni’ şeklinde açıklanmıştır. Räsänen DTü *yarġurçak*, Özb. *yårġuçak*, Kaz. *yarġıç*, *carġıç* biçimlerini aktardığı sözcüğü **yār-* ‘yarmak, kesmek’ köküne dayandırmıştır (VEWT: 190). DTS ve EDPT’de sözcüğe rastlamadık.

yarġuçaḳ Çağatayca metinlerden *Bedayiü’l-Vasat*’ta şu beyitte geçer:

hażm éter fikrin hem étkil farż étey nānıŋ üçün

ḳıldı çarḫ encümni dāne ay u künni ***yarġuçaḳ***

(BV, 311:3)

+(X)ç’nin bir diğer genişlemiş biçimi de *+(X)çUk* ekidir. *+(X)çUk* eki de diğer ekler gibi küçültme, âlet adları ve sıfatlar yapar.

almaçuḳ ‘küçük elma bahçesi ?’ (< *alma* ‘elma’ *+çuḳ*) sözcüğü bu şekilde türemiş bir sözcüktür. *Nesebname Tercümesi*nde rastladığımız sözcüğün anlamı çok belirgin değildir. Ancak sözcüğün geçtiği cümleden elma ağaçlarının bol olduğu bir yerin kastedildiği, yani bir yer adı olduğu çıkarılabilir. Ancak ekin sözcüğe kattığı anlamla bu yer küçük bir elma bahçesi olmalıdır (NT: 121).

tekin tamı suy, ***almaçuḳ*** *suy, binā öŋerdi suy, üç baş suy, yigdelik suy, ḫasnıŋ suy*

(NT: 121)

Almaçuḳ *érdi uşol ḫaylıdın*

aŋa bisyār ḳoşun ḫaylıdın

(ŞN$_2$: 2740)

taġarçuḳ ‘küçük torba, çanta’ (< Far. *taġār* ‘torba, çanta; çanak, dağar’ + *çuḳ*) da bu ekle türemiş bir nesne adıdır. Ek sözcüğe hem küçültme hem de nesne adı anlamı katmıştır. Çağatayca metinlerde rastlamadığımız bu sözcük Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *taġarçuḳ* ‘küçük torba, çanta’ şeklinde yer almaktadır (Seng. 157a23).

Sözcüğün kökeni *Luġat-ı Çağatay*'da *taġar* 'kab, zarf; torba, kīse ve ḫālte' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 101a). Vámbéry, *taġar* için 'çanak, kâse; kap' karşılığını vermiştir (Vámbéry, 1867, 255b).

Sözcük DLT'de *taġar* 'buğday ya da başka şeyleri içeren bir kap' şeklinde geçmektedir (DLT I: 411). DanKelly'de ise 'buğday koyulan kap' anlamı verilmiştir (DanKelly, 1985, 174). Sözcük Kıpçakça metinlerde *taġar* 'omuz' anlamıyla yer alır. *taġarçuḳ* sözcüğü ise bu metinlerde 'dağarcık' anlamıyla geçmiştir (KTS: 258).

Sözcük TDK *Türkçe Sözlük*'te *dağar* biçiminde '1. ağzı yayvan, dibi dar toprak kap; 2. dağarcık' anlamlarında verilmiş ve Farsça *taġār* biçiminden geldiği belirtilmiştir (TS: 458).

Räsänen *taġar* sözcüğü için Orta Türkçe'de 'tahıl çuvalı', Çağ.'da *taġar* 'yiyecek konulan büyük çuval, eyerin üzerine konulan tahıl kilesi; kap, çorba kâsesi' karşılıklarını vermiştir (VEWT: 454). DTS'de ise sözcük *taġar* 'torba' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 526). Clauson sözcüğün kökeni olan *taġar* sözcüğü için 'büyük kap' anlamını vermiştir. Doerfer'i kaynak göstererek sözcüğün Farsça ya da başka bir dilden ödünç alınmış olabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 471b). Muhtemelen Farsça *taġār* sözcüğüne Türkçe +*çuḳ* ekinin eklenmesiyle türemiştir.

yançuḳ (< *yan* 'yan' + *çuḳ*) sözcüğü de *yan* adından bu ekle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yancuk* ve *yançuḳ* biçimlerinde ve 'kese, cep, çanta, cüzdan ya da paket' anlamlarıyla verilmiştir (Seng. 339r7; LÇ: 300a; DTO: 536). Sözcük taradığımız Çağatayca metinlerde görülmemiştir.

Sözcük DLT'de *yançuk* şeklinde ve 'cüzdan' anlamıyla yer almaktadır (DLT III: 45). Eski Kıpçakça metinlerde *yançıḳ* ve *yançuḳ* 'kese, para kesesi, torba' biçimlerine rastlanmaktadır (KTS: 310). Sözcük Osmanlıcada da *yancuk* ve *yancık* 'cüzdan' biçiminde varlığını sürdürmüştür (TTS I: 778; II: 990; III: 763; IV: 835).

Derleme Sözlüğünde ise şu anlamlarda yer alır: *yancık II* '1. Köylü kadınların yanlarına sarkıttıkları süsler; 2. Kadınların yün eğirirken sol kalçalarına astıkları ve üstünde iğ çevirdikleri kösele parçası'; *yancık III* 'çobanların azık çantası'; *yancak III* 'çoban dağarcığı'; *yancak V* 'meşin önlük' (DS XI: 4162).

DTS'de sözcük *yançıḳ* 'torba, heybe' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 232). Clauson *yançuḳ* biçiminde maddebaşında verdiği sözcük için 'cüzdan, kemerde asılı küçük çanta' anlamını vermiş ve bazı ufak tefek ses değişimleriyle diğer Türk dillerinde yaşadığını bildirmiştir (EDPT: 945a).

yarımçuḳ 'yarısı tamamlanmış' (< *yarım* 'yarım' + *çuḳ*) sözcüğü *+(X)çUk* ekiyle türemiş bir sıfattır. Çağatayca sözlüklerde bu sözcük için *yarımçuḳ* 'yarım tamam, tamamlanmamış' karşılığı verilmiştir. (Seng. 329r23; DTO: 524).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

yarımcuḳ *peşşe nīşi bile 'āciz ḳılursın*

neçe kim pil yaŋlıġ ḳavīdür ḫaṣm-ı bī-bāk

(NN, 550: 6)

ve kisrī ṭāḳın déptürler kim ***yarımçuḳ*** *érdi ol tüketdi*

(TEH: A731b9)

2.1.3. +kIñA

Eski Türkçeden beri bulunan bu ek genellikle ad ve sıfatlara gelerek küçültme ifade eden sözcük teşkilinde kullanılır. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında bu ekin kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi sözcükleri teşkilinde kullanılan bir ek olduğunu ifade ettikten sonra ekin metinlerde geçen biçimlerini sıralamıştır: *+ḳınya* (kitabelerde), *+ḳına* (*n* ağzı), *+ḳıya*, *+ḳıa* (*y* ağzı) ve ön ünlülü şekilleri *+kinyä*, *+kinä*, *+kiyä* ve *+kiä* (Gabain, 1941 (2000^3), 105).

Ekin asıl biçimi Toŋ 9 ve KT D 34'te *azḳıŋa* örneğinde görülür (Tekin, 2000, 84). Eski Uygurcada *+kIyA* biçiminde de görülür. Eski Türkçede bu ekle biçimlenmiş pek çok sözcük görülür. Gabain'den şu örnekleri aktarabilir: *birkinye mün* 'bir tek günah" (< *bir* 'bir' + *kinye*) (M I: 23, 32), *ançaḳıa yme* 'çok az' (< *ança* 'az' + *ḳıa*) (U IV: A272) (Gabain, 1941 (2000^3), 105).

Karahanlı Türkçesinde de bu ek *+ḳıya* ve *+kiye* biçiminde görülmektedir: *oġulḳıya* 'oğulcağız' (< *oġul* 'oğul' + *ḳıya*) (DLT III: 170), *ḳızḳıya* 'kızcağız' (< *ḳız* 'kız' +

ḳıya) (DLT III: 170), *sözgine* ‘az söz’ (< *söz* ‘söz’ + *gine*) (DLT III: 359); *azraḳḳına* ‘daha az, birazcık’ (< *āz* “az” + *raḳ*+ *ḳına*) (KB: 6633), vb.

Ek Eski Kıpçakça metinlerde en çok görülen küçültme ekidir. *atḳına* ‘küçük at, atçık’ (< *at* ‘at’ + *ḳına*) (KK: 56), *beygine* ‘beycik, küçük bey’ (< *bey* ‘bey’ + *gine*) (KTS: 29), *çandırġına* ‘zayıfça’ (< *çandır* ‘Türk veya gayrısından cinsleşmiş olan’ + *ġına*) (KTS: 46), vb.

Marcel Erdal’a göre Çağataycadan Eski Osmanlıcaya, ondan *Codex Comanicus*’a ve Yeni Uygurcadan Karaimceye modern dillerde, bu ekin sadece *n*-’li biçimleri bulunur (Erdal, 1991, 48).

Marcel Erdal’ın da belirttiği gibi ek Çağataycada +*ḳına* ve +*ġına* biçimleriyle görülür. Genellikle eklendiği sözcüklere küçültme anlamı katmıştır.

ḳuşḳına / ***ḳuşġına*** ‘küçük kuş’ (< *ḳuş* ‘kuş’ + *ġ/ḳına*) biçimi Çağataycada ad köklerine gelerek küçültme anlamında yeni ad gövdeleri türeten +*kInA* ekiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ḳuşġına* ‘küçük kuş’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 288b4).

her ***ḳuşḳına*** *cüfti birle pür-cūş*

hem-per bolur uçsa ḳonsa hem-duş

(LM: 851)

künkine ‘güncük, bir günlüğüne’ (< *kün* ‘gün’ + *kine*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş bir sözcüktür. Ali Şir Nevâyî’nin *Leyla vü Mecnun* adlı mesnevisinde tespit ettik.

bir ***künkine*** *terk-i deşt ḳılsun*

güller bile bāġ geşt ḳılsun

(LM: 819)

Bu ek sayı, miktar, renk adlarına ve zamirlere de getirilebilir:

aḳḳına öy ‘küçük hükümdar çadırı’ (< *aḳ* ‘ak’ +*ḳına*) tamlamasındaki *aḳḳına* biçimi de bu ekle biçimlenmiş bir başka ad gövdesidir. *aḳ* ‘ak’ sözcüğü bir renk adıdır. Sözcüğe yalnızca *Babürname*’de rastladık.

Çınār Bāġınıŋ éşigide salġan ṣūrat-ḫānanıŋ şarḳ-ı canūb sarı yanıda, kiçikrek ***aḳḳına öy*** *tikilip édi*

(BN: H236b10-11)

azġına ‘azıcık, biraz’ (< *az* ‘az’ +*ġına*) ifadesi Eski Türkçeden beri çokça kullanılan bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da bu biçim *azgine/azkine* ‘cüzüce, cüzü, azcık’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 11a). *Senglah*’ta ise *azġına* ‘azıcık’ kaydı düşülmüştür (Seng. 39r6).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *azḳıŋa* ‘azıcık, nüfusu çok az’ (KT D: 34), Eski Uygurcada *azḳına* (KP: 7, 6), *azḳıña* (IE: 34) (Gabain, 1941 (2000[3]), 105), *Kutadgu Bilig*’de ise bu sözcüğün genişlemiş *azraḳḳına* ‘daha az, birazcık’ (< *āz* ‘az’ + *raḳ* + *ḳına*) biçimine de rastlarız (KB: 6633).

azġına *turġan tuman-nı bu oġlan-nıŋ yaşlıḳına oḫşatıp men*

(ŞTe: 87a3)

kiçikkine ‘küçücük’ (< *kiçik* ‘küçük’ + *kine*) biçiminde ek *kiçik* sıfatına gelerek onun derecesini azaltmıştır. Bu biçim Eski Uygurcadan beri görülen bir biçimdir. Eski Uygurcada *kiçikkie* (HtG: 16, 25 [Gabain, 1941 (2000[3]), 105]), Eski Kıpçakçada ise *kiçkine* ve *kiçevgine* (KTS: 148) biçimlerinde görülmektedir. Bu biçime Çağatayca metinlerden *Babürname*de rastladık.

kölniŋ içide ***kiçikkine*** *kémeler bar, üç dört kişi sıḳḳunça*

(BN: H332a13-14).

Bu şekilde yani bir sıfata gelerek onun derecesini arttıran bir diğer biçim de *Şibânname*de rastladığımız ***yaşġına*** ‘pek genç’ sözcüğüdür.

bar édi söz üni nā-dānlār dék

*ḳılıġı **yaşġına** oġlanlar dék*

(ŞN$_1$: 425)

Çağataycada bu ekin bir işlevi de sayı adlarına ve zamirlere getirilerek yine asıl işlevine uygun olarak küçültme ifade eden yeni sözcükler teşkil etmesidir.

birgine 'bir tanecik, bir tek' (< *bir* 'bir' + *gine*) sözcüğünde ek bir belgisiz zamirine gelerek sözcüğe küçültme anlamı katmıştır.

Bu biçim Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk dillerinden görülen bir biçimdir. Eski Uygurcada *birkinye* (M I: 23, 32), *birkie* (KP: 25, 4) [Gabain, 1941 (2000^3), 105] biçimlerinde geçmektedir. Bu biçime Çağatayca metinlerden *Babürname*de rastladık (BN: 26a5). Sözcük Çağatayca sözlüklerde *birkine*/*birġına* biçimlerinde ve 'azcık, biraz, kalil, endek, kemter' anlamlarıyla görülmektedir (LÇ: 90a; DTO: 183).

*bu inçke yılannıŋ içidin **birgine** sıçḳan çıḳtı*; *ol hem bütün édi*

(BN: H240b1)

*ötken yil, barġanlarnıŋ ḥasb-ı ḥālıġa **birgine** ḳıṭ'a aytılıp édi*

(BN: H329b12)

Bu şekilde türemiş adlardan biri de *buġına mes̱el* 'bu küçük masal' (< *bu* 'bu' + *ġına*) tamlamasındaki ***buġına*** biçimdir. Bu biçime Çağatayca metinlerden *Babürname*'de rastladık. *Dictionnaire turk-oriental*'de sözcük *buġına* 'bu küçük' şeklinde verilmiştir (DTO: 173).

*Ḫᵛāca Kelānġa ruḫṣat bérgendin bir éki gün soŋ, **buġına** ḳıṭ'a ḫaṭırġa kéldi*; *Ḫᵛāca Kelānġa bitip yéberildi*

(BN: 219a5)

*Pūlād Sulṭānġa Dīvānımnı yéberdim. Dīvānnıŋ arḳasıġa **buġına** ḳıṭ'anı bitidim*

(BN: 237b14)

Çağataycanın Eski ve Orta Türkçeden bir farkı Arapça ve Farsça sözcüklerin Çağataycanın sözvarlığı içinde önemli bir yer edinmesidir. Bunun yanında bazı Arapça ve Farsça sözcüklere Türkçe eklerin getirilerek yeni sözcükler türettiği de görülmektedir. Bu şekilde kullanılan eklerden biri de *+kIñA* ekidir.

Bu ekin sonuna eklendiği Arapça ve Farsça sözcüklere de küçültme anlamı kattığı görülmektedir. Aşağıdaki bu ekin Arapça ve Farsça sözcüklere gelerek yeni sözcük gövdeleri türettiği biçimlere örnekler verdik.

nākesgine 'daha alçak kimse' (< Far. *nākes* 'değersiz, insaniyetsiz' + *gine*) (Mec. 54a11), *kitābetḳına* 'kitabecik' (< Ar. *kitābāt* 'yazı, kitabe' + *ḳına*) (Mec. 63a3), *naẓmġına* 'küçük bir şiir' (< Ar. *naẓm* 'şiir' + *ġına*) (Mec. 64b5), *daryāġına* 'küçük ırmak' (< Far. *daryā* 'derya' + *ġına*) (BN: H335b4), vb.

çābükkine 'çabuk, hızlı' (< Far. *çābük* 'çabuk' + *kine*) sözcüğü Farsça *çābük* sözcüğüne (Far. *çābük*, St. 384a) Tü. +*kine* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

éy ḳadı ***çābükkine*** *vey besī nāzükkine*

vey sözi ötrükkine va'desi yalġanġınam

(BHD, XI: 5)

2.1.4. –XmtUl

–XmtUl eki Eski ve Orta Türkçede rastlanmayan yalnızca Çağataycada görülen eklerden biridir. Renk adlarına gelerek küçültme bildiren sözcükler türetir. Şeyh Süleyman Efendinin *Luġat-ı Çaġatay ve Türkî-i Osmânî* adlı Çağatayca sözlüğünün Ignaz Kúnos yayımında ek sözcük köklerine *–XmtOl* biçiminde gelmiştir. Bu biçim hatalı olmalıdır. Ekin aslı *–XmtUl* biçimindedir. Cirtautas, *Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten* adlı eserinde bu ekle türemiş *ḳaramtul* (< *ḳara* + *mtul*) (Cirtautas, 1961, 17); *aġımtıl, aġımtul* (< *aġ* + *ımtul*, *aġ* + *ımtul*) (Cirtautas, 1961, 39); *ḳızımtul* (< *ḳız* + *ımtul*) (Cirtautas, 1961, 51); *yaşımtul* (< *yaş* + *ımtul*) (Cirtautas, 1961, 60); *sarımtul* (az.), *sarimtul* (çağ.), *sargımtıl* (özb.) (< *sarı* + *mtul*, *sari* + *mtul*, *sarġ* + *ımtıl*) (Cirtautas, 1961, 65); *kökimtil* (özb., BN), *gökümtül* (ttü), *gögümtül* (az.) (< *kök* + *imtil*, *gök* + *ümtül*, *gög* + *ümtül*) (Cirtautas, 1961, 78) biçimlerini aktarmıştır, ancak ekle ilişkili herhangi bir yoruma yer vermemiştir.

Çağatayca metin ve sözlükler tarandığında bu ekle biçimlenmiş şu sözcüklere rastlanmıştır.

aġımtul 'akça' (< *aḳ* 'ak' + *ımtul*) sözcüğü *aḳ* 'ak, beyaz' sözcüğüne gelerek bu renk adına küçültme anlamı katmıştır. Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerden *Senglah* ve *Dictionnaire turk-oriental*'de *aġımtul* 'akça, ak görünüşte olan, ak benekli' şeklinde aktarılmıştır (Seng. 44a20; DTO: 27). *Luġat-ı Çağatay*'da ise *aġımtul* 'aka mail, aklı, benlikli' ve *aġtımtul* 'aka mail, aklı' (bu biçim ilk sözcüğün göçüşmeli biçimi olmalıdır) biçimlerinde kaydedilmiştir (LÇ: 15a, 16a).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

ḳaramtul 'siyahımsı' (< *ḳara* 'siyah' + *mtul*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ḳaramtul* biçiminde ve 'siyahımsı, rengi karaya mail olan, siyah' karşılığı verilmiştir (Seng. 271b12; LÇ: 227b; DTO: 418).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

ḳızımtul: *aġımtul* ve *ḳaramtul* gibi yanızca Çağatayca sözlüklerde bulduğumuz bir sözcük de *ḳızımtul* 'kırmızımsı, kızılsı' (< *kızıl* 'kırmızı' + *ımtul*) sözcüğüdür. Çağatayca sözlüklerde *ḳızımtul* biçiminde ve 'kırmızımsı, kızılsı, rengi kırmızıya mayil' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 296b23; LÇ: 247a; DTO: 448).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

kökümtül 'mavimsi' (< *kök* 'gök, mavi' + *ümtül*) sözcüğü de bu şekilde türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'mavimsi' anlamıyla açıklanmıştır (Seng. 308a16; DTO: 474; AŞNL II: 150). *Luġat-ı Çağatay*'da bu biçime yer verilmemiştir. Çağatayca metinlerde sözcük *gögümtul* biçiminde de görülmektedir.

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamayız.

hecr taşınıŋ ***gögümtul*** *dāġıdın köydi tenim*

āh kim kükürt otı birle tutaştı ḫırmenim

(GS, 411: 1)

sarımtul 'sarımsı' (< *sarıġ* 'sarı' + *ımtul*) sözcüğü de bir başka renk adından türemiş küçültmeli biçimdir. Bu sözcüğe de yalnızca Çağatayca sözlüklerde rastlıyoruz: *sarımtul* 'sarımsı, sarıya mayil' (Seng. 231a12; LÇ: 179b; DTO: 336).

Mustafa Kaçalin karşılıklı görüşmemiz sırasında sözcüğü *sarımtul* < **sar + ı + mtul* şeklinde açıklamıştır. Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

yaşımtul 'yeşilimsi' (< *yaş* 'yeşil' + *ımtul*) sözcüğü bu ekle türemiş son biçimdir. Yine bu sözcük de yalnızca Çağatayca sözlüklerde görülür. Sözcük için Çağatayca sözlüklerde *yaşımtul* 'yeşilimsi yeşile çalar renk' kaydı düşülmüştür (Seng. 232b27; LÇ: 294b; DTO: 527).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

2.2. Kuvvetlendirme Anlamı Katan Ekler

2.2.1. -Ok

Eski Türkçede 'de/da, yine, yalnızca, hep, bizzat' anlamlarında kullanılan ve zaman zaman ekleşme eğilimi gösteren bir kuvvetlendirme edatı ya da ekidir. Gabain bu ekin kuvvetlendirme bildiren bir ek olduğunu ve nadiren de olsa Eski Türkçede (Eski Uygurca) *+ḳ/+k* biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 105). Ramstedt de bu eki 'çok' anlamına gelen *ök, öküş, ökli* sözcükleriyle ilişkili olarak görmüştür (Räsänen, 1957, 248). Räsänen ise bu edatın bazı lehçelerde ön ünlülü sözcüklerden sonra da hâlâ art ünlülü biçimiyle kullanıldığını dikkate alarak, ilkin *oḳ* şeklinde olduğunu, *ök*'teki incelmenin daha sonraki bir merhaleyi teşkil ettiğini kabul etmiştir (Räsänen, 1957, 248).

*Orhon Yazıtları*ndan beri Eski Türkçede kullanılan *Ok* Eckmann'a göre 'tam, kesin olarak, mutlaka' anlamı katan bir kuvvetlendirme edatıdır (Eckmann, 1966, 184). Marcel Erdal da bu unsurun kuvvetlendirme anlamı katan bir enklitik olduğunu ifade etmekte bu edat için Eski Türkçeden *bo ok*, *munta ok*, *saŋa ok, yme ok, yene ok, antak(ı)ya ok, körmişte ök, yarlıkamışta ok* örneklerini vermektedir (Erdal, 1991, 60).

Zeynep Korkmaz, "Türkçede *oḳ* / *ök* Pekiştirme Edatı Üzerine" adlı makalesinde bu ekle ilgili şunları ifade etmektedir:

“*ok/ök* kuvvetlendirme edatı ismin anlamını pekiştirmek, bir sayı isminden sonra kullanılmak yoluyla ‘teklik’ ve “kısıntı” anlamını pekiştirmek, isim cümlelerinde “-dır” cevheri fiiline denk bir pekiştirme görevi yüklenmek, fiillerin çekimli hallerinden sonra gelerek onları pekiştirmek gibi görevlerde bulunmaktadır.” (Korkmaz, 1995, 98-109).

Talat Tekin ise *Orhon Türkçesi Grameri*’nde pekiştirme edatı olan *ok/ök*’ün bir zamir, zarf ya da bir eylemi pekiştirdiğini belirtir. Ayrıca pekiştirme edatı *ok/ök*’ün ünlü ile biten bir sözcüğe eklendiğinde ünlüsünü yitirdiğini de ifade eder (Tekin, 2000, 160-161).

Bu ekin Çağatayca metinlerde her sözcük türünden sonra kullanıldığı ve onların anlamlarını kuvvetlendirdiği görülür. Adlar, zamirler, zarflar, eylemler… Ara sıra da bazı bağlama edatlarından sonra pekiştirme bildirmek için kullanıldığı görülür.

1. Adlarla kullanımı: Yalın ya da iyelik ve çokluk eki almış adlar ile, ad hükmünde olan sözcüklerden sonra gelerek, cümle içinde o adın anlamını kuvvetlendirme vazifesi görür.

bolġay anıŋ özige uşbu ihānet ***oḳ*** *bes bolġay*

(MKb: 91a5)

kişi ṣoḥbetidin ḳaç éy lu‘bet-i Çīn

ki lu‘betleriŋ ***oḳ*** *saŋa bas muṣāḥib*

(BV, 50: 5)

éy Nevāyī rişte-i devrānġa çikkil dürr-i naẓm

kim zaman evraḳıġa sindin söz ***oḳ*** *ās̱ār bes*

(FK, 243: 7)

imdi bu sözdin ***oḳ*** *éyle ḳıyās*

özni il içre süẖen-dān bilmes

($ŞN_1$: 201)

2. Zamirlerle kullanımı: Uygur, Karahanlı, Harezm metinlerinde olduğu gibi Çağatayca metinlerde de *oḳ* edatı şahıs ve işaret zamirlerinden sonra gelmektedir.

Yalın ve bazı çekim eki almış şahıs zamirlerinden sonra gelen *oḳ* edatı, adlardaki gibi sonra geldiği zamirin anlamını kuvvetlendirmekte, ancak birleştiği zamir ile yeni bir gramer biçimi meydana getirmemektedir.

a. Birinci tekil şahıs zamir ile:

'āşıḳları meydānın bil ḳāḍī Ḫorāsānī

bu ḳuynı min ***oḳ*** *yürdüm kim bilsün ser-i kūyum*

(ŞHD: 110a5)

bu deryāda min ***oḳ*** *boldum vefāsız bolduḳın bilmey*

anıŋ sırrıdın ol bilgey uşol ki dane çın bolġay

(ŞHD: 177b10)

b. İkinci tekil şahıs zamiri ile:

lāf ursa kün yüzüŋ bile 'ayn-ı güzāf irür

körklüg sin ***oḳ*** *sin özge kişi sözi lāf érür*

(LD: 744)

rāst çün boldı ezelniŋ küni ṣaf ṣaf ervāḥ

barçadın ḥüsn ile yektā sini ***oḳ*** *kördüm ü bes*

(LD: 815)

b. Üçüncü tekil şahıs zamiri ile: Çağataycada *oḳ* edatının teklik üçüncü şahıs zamiri ile birleşmiş biçimleri çoğunlukla işaret sıfatı olarak kullanılmaktadır. Bu biçimin yalın durumda bulunduğu ya da çekim ekleri ile genişletilmiş ve anlamı kuvvetlendirilmiş şahıs zamiri olarak kullanılışı enderdir.

kedḫudā toḳluġı hem andın ***oḳ***

(MKb: 27b7)

feyżler barça aŋa fāyiż olur

feyżler barça aŋa ***oḳ*** *ögülür*

(ŞN$_1$: 73)

Yukarıdaki örneklerde *oḳ* edatının bulunma ve yaklaşma durum eklerini alan üçüncü tekil şahıs zamirinin anlamını kuvvetlendirdiği görülür.

d. İşaret zamirleri ile: *oḳ* edatı ile birleşmiş bu ve şu işaret zamirleri daha çok işaret sıfatı ve işaret zarfı olarak kullanılır.

munça ***oḳ*** *bolġay tefāvüt ʻālim ü cāhil ara*

(GS Nur. 21a2)

meskeniŋ ister Nevāyī neyse cennet ehl-i zühd

munça ***oḳ*** *bolġay tefāvüt ʻālim ü cāhil ara*

(BV, 19: 7)

e. Dönüşlülük zamirleri ile: Çağataycada *oḳ* edatı iyelik ekleri ile yapılmış dönüşlülük zamirlerinden sonra da gelir.

men bolmasam él ara muʻātab

ḳılsaŋ sen özüŋni ***oḳ*** *muḫātab*

(LM: 2706)

ʻāḳıbet ḫan-ı cihān-gīr özi ***oḳ***

çav sarı atnı yügürtüp atıp ok

(ŞN$_1$: 918)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi *oḳ* kuvvetlendirme edatı zamirlerden sonra gelerek onların anlamlarını pekiştirmektedir.

3. Zarflarla kullanımı: *oḳ* edatı yer, zaman ve tarz zarflarından sonra gelerek onların anlamını da kuvvetlendirir.

a. Zaman zarfları ile kullanımı: *oḳ* edatı zaman zarflarından sonra gelerek kuvvetlendirici vazifesi görür.

ḳāmetiŋ cān ḳaṣdı étse kirpikiŋdür reh-nümāy

her ḳayan ***oḳ*** *barsa anıŋ allıda peykān barur*

(FK, 196: 4)

çun min öldüm ġam tüni ol tündin ***oḳ*** *éylep*

ne asıġ ger çerḫ işin ḥālimġa mātem ḳıldıŋız

(FV, 209: 4)

yörüp āheneg-i Semerḳand éttim

yörüp ol şehrġa bat ***oḳ*** *yéttim*

($ŞN_1$: 346)

b. Tarz zarfları ile kullanımı:

ḳırān-ı Müşterīni ḳamer başıġa kéltür

munuŋ bu te's̱īrini uşandan ***oḳ*** *bildür*

(ŞHD: 189a12)

c. Yer zarfları ile:

éy Nevāyī vasl ara ***oḳ*** *kāş sürse tīġ-i kīn*

fürḳatide 'āḳıbet öltügüsidir cun mini

(FK, 633: 7)

Yukarıdaki örneklerde *ok* edatı zarflardan sonra gelerek zarfların anlamını kuvvetlendirmiştir. *Ok* edatının zarflarla kullanımı çok da yaygın değildir.

4. Eylemlerle kullanımı: Ekin diğer bir işlevi de çekimli eylem biçimlerinden sonra gelerek çekimli eylemlerle ekleştiği ya da ekleşmiş biçimlerden sonra gelerek anlamı pekiştirdiği görülür.

oḳuŋ köŋlümge kirgeç ḳaṭre ḳanlar aḳtı kim körmiş

nihāl andaḳ kim anı tikkeç ***oḳ*** *bolġay s̱emer peydā*

(FK, 36: 2)

çāk éyler-min yaḳam ol ḳaşı yanı körgeç ***oḳ***

kim ḫadengin atsa ḥāyil bolmaġay köŋlek maŋa

(FK, 14: 6)

sirişkimdin ḳadiŋ meyl étti her yan

ki ḳalmas ***oḳ*** *hevā bolġanda nem tüz*

(FK, 211: 3)

5. Edatlar ile kullanımı: *ok* edatı bazen de edatlardan sonra gelerek edat grupları oluşturur ve sonra geldiği edatların anlamını kuvvetlendirir.

saġarıŋ cān u cihāndın artuḳ érmiş sāḳīya

līkin ol ot birle ***oḳ*** *cān u cihānım örtediŋ*

(BV, 361: 6)

6. Daha çok sıfatlardan önce gelerek kuvvetlendirme zarfları yapan *idi* 'pek' sözcüğü de bu işlevini bazen *oḳ* edatı ile birleşmiş olarak gerçekleştirir.

ol çirig soŋıda istep meydān

bar édi ***oḳ*** *Muḥammed oġlan*

(ŞN$_1$: 721)

7. Eylemsilerle kullanımı: *oḳ* edatı eylemsilerden sonra gelerek cümlenin asıl eylemi ile eylemsi arasındaki ilgiyi kuvvetlendirir.

uşbu mey kim anı ta'rīf éttim

ziḳrin éylerde ***oḳ*** *özdin kéttim*

(FV, 689: 11)

8. Bu ek bu işlevlerinden farklı olarak bazen önce geldiği sözcükle birleşip kalıplaşır. Ancak bu şekilde çok fazla sözcüğe rastlamayız. Şu örneklerde kalıplaştığı görülür:

çınoḳ 'tam doğru, gerçekten' (< *çın* 'doğru' + *oḳ*) sözcüğü *çın* 'doğru sözcüğüne' *ok* kuvvetlendirme edatının gelmesiyle oluşmuş kalıp sözcüktür. *ok* kuvvetlendirme edatı sözcüğün anlamını kuvvetlendirmek için sözcüğün sonuna eklenmiş, zamanla iki biçim kalıplaşarak bir tek sözcüğü meydana getirmiştir. Clauson sözcüğün kökenini Çin. *chên* sözcüğüne bağlamıştır (EDPT: 424a). Räsänen'in de görüşü bu yöndedir (VEWT: 108).

érür raḫşıŋ ***çınoḳ*** *kebk ü hümāy u ṭūṭī vü bülbül*

nikū-reftār u ferruḫ-bāl, şīrīn-ṭāb' u sa'd-aḫter

(SD: 255)

ol ***neçük*** 'nasıl' (< *ne* + *çe* + *ök*) biçimi *ne* soru zamirine *ök* kuvvetlendirme edatı ile +*çe* eşitlik ekinin eklenmesiyle kalıplaşmış bir sözcüktür. Clauson sözcüğün *ne* zamirinden +*çük* eki ile biçimlenmiş olduğunu düşünmüştür (EDPT: 775b). Sözcüğü *neçök* biçiminde okuyanlar da vardır, ancak *neçük* okuyuşu daha yaygındır.

Eski Türkçeden beri görülen bu biçim Eski Uygurcada *neçük* 'nasıl (M I: 19, 10), Karahanlı Türkçesinde *neçük* 'niçin, nasıl' (DLT I: 392; DanKelly, 1985, 121), Harezm Türkçesinde *neçük* 'nasıl' (KutbHŞ: 113), Eski Kıpçakçada ise *neçük, neçik, niçük* 'nasıl, ne şekilde, nice' (KTS: 199) biçimlerinde görülmektedir.

kün batışı ṭarafı-ġa iletip yay-nı ***neçük*** *ḳosaŋ*

(ŞTe: 77b17)

neçük *yasarın körsetti*

(ŞTe: 68b3)

netük 'nice' (< *ne* + *te* + *ök*) biçimi de *ne* soru zamirine *ök* kuvvetlendirme edatı ile +*dA* bulunma durum ekinin eklenmesiyle kalıplaşmış bir biçimdir. Sözcüğü *netök* biçiminde okuyanlar da vardır, ancak *netük* okuyuşu daha yaygındır.

sén ki ḳılursun maŋa bu serzeniş

sén ***netük*** *olursın eger tüşse iş*

(MEM: 33b)

2.2.2. +rAk

+*rAk* eki genellikle sıfat ya da sıfat görevinde kullanılan sözcüklerden üstünlük ya da karşılaştırma görevinde sözcükler türetmek için kullanılır. Eski ve Orta Türkçeden beri kullanılagelen bir ektir.

Otto Böhtlingk, Yakutça-Almanca sözlükte sözcüğün *ıraḫ* 'uzak, ırak' sözcüğünden geldiğini ifade etmiştir (YakAlmWb: 32). Ramstedt bu ekin durum eki *ra* +

eylemden ad yapan *–ḳ* eki şeklinde geliştiğini belirtmiştir (Ramstedt, 1912, 35). Bang ekin *ıraḳ* sözcüğünden geldiğini ileri sürmüş, ancak bugünkü lehçelerde nadiren tesadüf edilen *–ıraḳ* ekindeki *ı* ünlüsünün *ırak* sözcüğünün başındaki ünlünün bakiyesi mi yoksa araya sokulan bir ses mi olduğunun katiyetle tespit edilemeyeceğini belirtmiştir (Bang, 1918-1919, 22). Jean Deny ise *–raḳ* ekinin eskiden *–ırak* biçiminde kullanıldığını, bu nedenle bunun *ırak* sözcüğünden geldiği ihtimalini ortaya atmıştır (Deny, 1941, 518 §). K. H. Menges Karakalpakça ve Türkmencede rastlanan *–ıraḳ* biçimine dayanarak *–raḳ* ekinin *–ıraḳ* sözcüğünden geldiği görüşünü benimsemiştir. Menges'e göre, *–raḳ* ekinin önündeki ünlü yeni bir inkişafın neticesi değildir, fakat aslen mevcut olmakla beraber, şimdi gittikçe kaybolmaktadır (Menges, 1947, 68). *–raḳ/-rek* ekinin *ıraḳ* sözcüğünden türediği fikrinin Menges'e göre biraz daha ihtiyatlı davranarak savunan son kişi Räsänen'dir. Ona göre *–ıraḳ* ekinde eski durum (< *ıraḳ*) devam etmektedir; *-raḳ* eki de iç ses düşmesi neticesinde meydana gelmiştir (Räsänen, 1949, 52, 55, 73).

Eckmann, 'Türkçede *–raḳ*, *-rek* Ekine Dair' makalesinde *-ırak* ekinin *ırak* sözcüğüyle alakasının olmadığı gibi, ünsüzle *–raḳ*, *-rek* arasında görülen ünlü de sonradan türeme bir sesten başka bir şey değildir. Eckmann makalesinin sonunda Ramstedt'in bu konudaki görüşüne katıldığını ifade etmiştir (Eckmann, 1953, 49-52).

artuḳraḳ 'mükemmel, fevkalade' (< *artuḳ* 'çok' +*raḳ*) (Suv. 148/16), *üküşräk* 'çeşitli, pek çok' (< *üküş* 'çok' + *räk*) (M III: 31) (Gabain, 1941 (2000^3), 105).

azraḳ 'daha az, biraz' (< *az* 'az' + *raḳ*) (KB: 2149), *bütünrek* 'güvenilecek kimse' (< *bütün* 'doğru, dürüst, bütün' + *rek*) (KB: 19, 26), *içrek* 'daha yakın' (< *iç* "iç" + *rek*) (KB: 617), *örürek* 'daha yüksek' (< *örü* 'yüksek' + *rek*) (KB: 103), *süçügrek* 'daha tatlı' (< *süçig* 'tatlı' +*rek*) (KB: 3913), vb.

Çağataycada bu ek sıfatlara gelerek daha çok üstünlük ve karşılaştırma bildiren sözcükler türetmiştir. Daha çok *-raḳ* /*raġ* /*rek* biçimlerinde görülür:

Bu ekle karşılaştırma birkaç biçimde yapılır.

1. *+rAk* ekinin sıfatlara eklenmesiyle:

azraḳ 'daha az, biraz' (< *az* 'az' + *raḳ*)

*taş-nı bitigendin **azraḳ** bolġay*

(ŞTe: 65a10)

béyikrek 'büyükçe' (< *béyik* 'büyük' + *rek*)

*… va ol sabab bile kim … oldur **béyikrek** barça neme*

(ÇKT: 39b1)

éksükrek 'çok eksik; değersiz' (< *éksük* 'eksik' + *rek*)

*tutarlar ḳoydın **éksükrek**, 'adū ger bolsa şīr-i ner*

körerler toydın artuḳraḳ tümen miŋ ḳatla

(SD: 305)

étikrek 'daha keskin, daha sert' (< *étik* 'keskin' + *rek*)

*ḳış mihrini çün **étikrek** éttiŋ*

ḳamıŋ ṣadefini 'arūsek éttiŋ

(ÇKT: 39b1)

inçkerek 'daha ince' (< *inçke* 'ince' + *rek*)

köŋlüm açılmas demī bu beden-i zārdın

*éyle ki muḥkem tügün **inçkerek** tārdın*

(GS: 479: 1)

kiçigrek 'daha küçük' (< *kiçik* 'küçük' + *rek*)

lebiŋ cānımġa salġan şu'leler içre ḳażā gūyā

*uluġraḳ la'ldin aḫger, **kiçikrekdin** şirār étmiş*

(GS, 254: 5)

*dāna teŋiçe … sipand dāna kim ḥabbalarnıŋ **kiçikrek**i-dür … kéltürür-biz anı va tārāzu ḳaşıġa*

(ÇKT: 25a5)

uzunraḳ 'daha uzun' (< *uzun* 'uzun' + *raḳ*)

bu derd ġamın füzūnraḳ étti

endūhı yalın ***uzunraḳ*** *étti*

(LM: 3110)

yalınraḳ 'daha alevli' (< *yalın* 'alev' + *raḳ*)

nevfel sipehi ḳalınraḳ érdi

ḳahrınıŋ otı ***yalınraḳ*** *érdi*

(LM: 1868)

yavuḳraḳ 'daha yakın' (< *yavuḳ* 'yakın'+ *raḳ*)

bu işde naẓar ḳıldım hiç yol Ḥaḳḳa ***yavuḳraḳ*** *niyaẓdın körmedim va hīç hicāb duşvārrak da'vīdın tapmadım*

(ÇKT: 34a18)

2. *+rAk* ekinin zarflara eklenmesiyle:

içkerrek 'daha içeri' (< *içker* 'içeri' + *rek*)

içkerrek *üy içre ġuṣṣa tābı*

bel fürkat otınıŋ iltihābı

(LM: 1380)

kéçrek 'daha geç' (< *kéç* 'geç' + *rek*)

érdi çun bunyād kim yétti va 'aẕāb ***kéçrek*** *kélür édi saġındı kim anı yalġan aytḳuçı bilgüsidürler ümmet arasıdın*

(ÇKT: 29a21)

kéyinrek 'arkadan, geriden' (< *kéyin* 'arka' + *rek*)

alardın ékisi ilgerirek ve Şam'ūn ***kéyinrek*** *yürüp Ya'ḳūb ol nidānı ḳıldı*

(TEH: 714b12)

3. Bazen sıfattan önce gelen zarfın da karşılaştırma eki aldığı görülür.

köprek 'daha çok' (< *köp* 'çok' + *rek*)

līk olġusı derd ü sūzı ***köprek***

hengāme-yi dil-fürūz ***köprek***

(LM: 595)

köprek *muḥtāclar* 'daha çok muhtaç olanlar'

(N Quatr. 91:19)

4. *+rAk* karşılaştırma ekinin bazen 'daha' ve 'çok' anlamlarını kattığı görülür:

better-rek 'daha kötü' (< Far. *bedter* 'daha kötü' + *rek*)

her neçe dédim ki kün kündin üzey sindin köŋül

veh ki kün kündin ***beterrek*** *mübtelā boldum saŋa*

(GS, 17: 2)

bihrek 'daha iyi' (< Far. *bih* 'daha iyi' + *rek*)

żaʿf içre ṭabīʿat olsa müşfik

bihrek *ki tümem ṭabīb-i ḥāẕık*

(LM: 761)

ḫayāsı ***kemrek*** *érdi*

(BN: 26a9)

+rAk karşılaştırma eki, Arapça ve Farsça sözcüklere eklenip onlara da karşılaştırma anlamı katar:

āfetraḳ 'daha büyük felaket' (< Ar. *āfet* 'afet' + *raḳ*)

sizde bar törtelesi bir biridin ***āfetraḳ***

kim érür her biridin başḳa ḫıred maḥv-ı çünūn

(LD: 1393)

āgāhrak 'daha uyanık, daha bilgili' (< Far. *āgāh* 'uyanık, bilgili' + *raḳ*)

kim kefenni yād éter andın ölüg ***āgāhraḳ***

ger libāsın bilse kim érür ketān yāẖud ketūn

(GS, 482: 5)

füzūn-raḳ 'daha,daha çok' (< Far. *efzūn, füzūn* 'daha, daha çok' + *raḳ*)

her neçe ṭalep ḳılıp ***füzūnraḳ***

isterdin anı tapıp burunraḳ

(LM: 257)

ẓāhirraḳ 'daha açık' (< Ar. *ẓāhir* 'açık' + *raḳ*)

... din işide kim seniŋ amrıŋnıŋ dīni andın ***ẓāhirraḳ****-dur kim nizā' taṣavvurını anda ḳılsa bolġay*

(ÇKT: 39b22)

zebūnraḳ 'daha zayıf, güçsüz' (< Far. *zebūn* 'zayıf' + *raḳ*)

naṣıḥları dem-be-dem ***zebūnraḳ***

sevdāsı zamān zamān ***füzūnraḳ***

(LM: 1208)

āsānraḳ 'daha kolay' (< Ar. *āsān* 'kolay' + *raḳ*) [BN] [ML] [NŞ] [FŞ], *bülendraḳ* 'çok yüksek, daha yüksek' (< Far. *bülend* 'yüksek' + *raḳ*) [SS], *efsūnraḳ* 'daha fazla büyülü' (< *efsūn* 'büyü' + *raḳ*) [GS], *ġarībraḳ* 'daha garip' (< Ar. *ġarīb* 'garip' + *raḳ*) [ML], *ẖarābraḳ* 'daha kötü' (< Ar. *ẖarāb* 'kötü' + *raḳ*) [BN], *ḳarīnraḳ* 'daha yakın' (< Far. *ḳarīn* 'yakın' + *raḳ*) [MKb] [LT] [BV] [LD] [FK] [LM] [GD] [HE] [KMD] [SS] [NN] [NŞ] [TEH] [DN] [ME] [Sİ] [ŞN], *makrūhraḳ* 'daha mekruh' (< Ar. *makrūh* 'mekruh' + *raḳ*) [ÇKT], *mülāyimraḳ* 'çok yumuşak' (< Ar. *mülāyim* 'yumuşak' + *raḳ*) [HPR], *münāsibraḳ* 'daha uygun' (< Ar. *münāsib* 'uygun' + *raḳ*) [HPR] [Sİ], *müşkilrek* 'güç, zor' (Ar. *müşkil* 'güç, zor' + *rek*) [Sİ], *nāzükrek* 'daha nazik' (< Ar. *nāzük* 'nazik' + *rek*) [LD] [GS], *pestraḳ* 'daha alçak' (< Far. *pest* 'alçak' + *raḳ*) [Sİ], *rūşenraḳ* 'daha parlak' (< Ar. *rūşen* 'parlak, aydınlık' + *raḳ*) [NŞ], *sarẖoşraḳ* 'daha sarhoş' (< Far. *sarẖoş* 'sarhoş' + *raḳ*) [AŞV], *ṭurfarak* 'çok

tuhaf’ (< Ar. *ṭurfa* ‘tuhaf, acayip’ + *rak*) [KMD] [SS], *zebūnraḳ* ‘daha zayıf, daha güçsüz’ (< Far. *zebūn* ‘zayıf, güçsüz’ + *raḳ*) [LM], vb.

2.2.3. Pekiştirme

Özellikle sıfat durumundaki renk adlarında görülür. Sözcüğün ünlü ile biten ilk hecesinin, eğer ilk hece ünlü ile bitmiyorsa, ünlüye kadar olan kısmının sonuna *–p* ya da *–m* ünsüzleri eklenerek meydana gelen hecenin sözcüğün başına eklenmesiyle yapılır.

Ramstedt pekiştirmenin Türkçe ve Moğolcada yeni sözcük gövdeleri türetmek için kullanılan bir sözcük teşkil biçimi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre eğer ilk ünsüz ve ilk ünlü tekrar ediliyorsa, tekrar edilen ses dizisi ve kök arasına bir /p/ ~ /b/ sesi yerleştirilir. /p/ ~ /b/ dışındaki diğer ünsüzler de pekiştirmede kullanılabilirler. Koyb. *amoḳ* ‘bugün’ (< *am-oḳ*), Moğ. *basbatu* ‘çok hızlı’ (< *bas – batu* ‘hızlı’), Osm. *büsbütün* ‘büsbütün’ (< *büs – bütün* ‘bütün, hepsi’) vb. (Ramstedt, 1952, 249-250).

Marcel Erdal bu yapının renk adlarını biçimlendiren farklı bir grup arasında sıfatların anlamını kuvvetlendirmek için kullanıldığını ifade eder. Eğer ilk ünsüz ve ilk ünlü tekrar ediliyorsa, tekrar edilen ses dizisi ve kök arasına bir /p/ sesi yerleştirilir. Erdal bu süreci şu şekilde formüllendirir:

$(Üns_1)Ün_1 \ldots \rightarrow (Üns_1)Ün_1 sesbir(Üns_1)Ün_1 \ldots$

Ayrıca Erdal, Eski Türkçe kaynaklarda, yalnızca /p/yi bulduğumuzu söyler, ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de /p/’nin yanında /m/ de görülür.

Çağatayca kaynaklarda pekiştirme işlevinde genelde /p/ görülür. Eckmann, bu yapının kuvvetlendirici tekrar olduğunu söyler (Eckmann, 1966, 104).

Pekiştirme olayı Ali Şir Nevâyî’nin eserlerinden *Muhakemetü’l-lugateyn*’de şu şekilde açıklanmıştır:

“Yana bir reng yā bir ṣıfatnıŋ hem-ol ḥālıġa mubālaġa üçün anıng evvelide ol ḥarfiġa bir p yā mīm iżāfe ḳılıp ol şey’ġa zāyid ḳılurlar. “Bir renk veya sıfatın o andaki durumuna mübalağa için onu baş harfine *p* ya da *m* katıp o vasfın yoğunluğunu arttırırlar.” P mis̱āli: ap aḳ, ḳap ḳara, ḳıp ḳızıl, sap sarıġ, yup yumalaḳ,

yap yassı, ap açuġ, çup çuḳur, bu nev‘ ḥaylī hem tapılur. Mīm mis̱āli köm kök, yam yaşıl, bom boz.”

(ML: T778a3-5).

Bu açıklamayla Çağataycada pekiştirmenin yalnızca *m* ve *p* harfleriyle teşekkül ettiğini de ifade etmektedir.

Çağataycada bu şekilde biçimlenen diğer biçimler şunlardır:

apaçuk ‘apaçık’ (< *ap - açuḳ* ‘açık’)

(N Quatr. 18:18; ML: 778a4)

apaḳ ‘apak’ (< *ap-aḳ* ‘apak’)

(ML: 778a4)

çupçuḳur ‘çupçukur’ (< *çup-çuḳur* ‘çukur’)

(ML: 778a4)

ḳapḳara ‘kapkara’ (< *kap - ḳara* ‘kara, siyah’)

*hīç kim cihānda körmedi oḳ yanı **ḳapḳara***

ḥayrettedür min ol köz ü ḳaşıŋ ḳarasıdın

(LD: 1443)

kıpkızıl ‘kıpkırmızı’ (< *kıp - kızıl* ‘kırmızı’)

mindür min bāġ ara şeh-i ḫūbān

*yüzlerim **ḳıpḳızıl** yana tābān*

(MMü: 37)

sapsavuḳ ‘sopsoğuk, somsoğuk’ (< *sap - savuḳ* ‘soğuk’)

(GN: 32a8)

tiptik ‘dimdik’ (< *tip-tik* ‘dik’)

(Mün. 83, 7)

tiptoġrı ‘dopdoğru’ (< *tip-toġrı* ‘doğru’)

(BBev. 107b7)

toptola ‘dopdolu’ (< *top-tola* ‘dolu’)

(ŞeybBahr. 3a5)

ḳan érür köŋlüm ivi kim tāb-ı hecriŋ ***toptola***

ḫoş yaraşur kim ḫayāliŋ kélse mihmān üstine

(ŞHD: 150a12)

tüptüz ‘dümdüz’ (< *tüp-tüz* ‘düz’)

(BBev. 106b5)

yapyaşıl ‘yemyeşil’ (< *yap-yaşıl* ‘yeşil’)

(Meb. 83:5)

yupyumalak ‘yusyuvarlak’ (< *yup-yumalak* ‘yuvarlak’)

(ML: 778a4)

yusyumru ‘yusyumru’ (< *yus-yumru* ‘yumru’)

(Seng. 343a21)

Birkaç örnekte /p/’nin yanında /m/ de görülür. Ancak bu sözcüklere yalnızca Çağatayca sözlüklerde rastlarız.

bomboz ‘bomboz’ (< *bom* - *boz* ‘boz, gri’)

(N Quatr. 18: 19, ML: T778a4)

bomboş ‘bomboş’ (< *bom-boş* ‘boş’)

(Zenker, 1862-67, 229a, ML: T778a4)

kömkök ‘gömgök’ (< *köm* - *kök* ‘gök, olmamış’)

(DTO: 477, ML: T778a4)

2.3. Benzerlik Anlamı Katan Ekler

2.3.1. +dAm

Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi Çağataycada da çok fazla kullanılmayan *+dAm* eki genellikle adlara eklenerek kalıcı sıfatlar yapar. Bazen işlev olarak eylemin kesinliğine işaret eden zarflar bazen de soyut adlar türettiği de görülür. Gabain bu

ekin *+ta-m* yapısından oluştuğunu savunmakta, *+tag* ve *+taş* ekleriyle karşılaştırılması gerektiğini düşünmektedir (Gabain, 1941 (2000[3]), 46). Marcel Erdal da bu ekin *+dA-(X)m* yapısından meydana geldiğini savunmaktadır (Erdal, 1991, 68-70).

Bu ek Karahanlı Türkçesi metinlerinden sonra daha az kullanılmaya başlanmış ve yerini *+sIg* ekine bırakmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde birkaç örnekte görülmektedir: *birtem* 'uzun süre' (< *bir* 'bir' + *tem*) (DLT I: 484; DanKelly, 1985, 74), *oḳtam* 'bir ok atımı yer' (< *oḳ* 'ok' + *tam*) (DLT I: 107; DanKelly, 1985, 42).

Ek yukarıda da belirttiğimiz gibi Çağataycada da çok ender görülmektedir. bu ekle rastladığımız nadir sözcüklerden bazıları şöyledir:

erdem 'erdem, fazilet, ahlakça övülen iyilik' (< *er* 'adam' *+dem*) sözcüğünde bu ek soyut bir ad türemiştir. Eski Türkçeden beri görülen sözcüğü Eski Uygurcada *yéti törlüg* ***erdem****te ötrü* 'Hormuzda'nı yedi türlü erdeminden ötürü' ifadesinde görmekteyiz (M I: 15, 17-18 [EDPT: 206b]). Eski Uygurcada bazen göçüşme yolu ile *edrem* biçimi de görülmektedir (Civelek, 2005, 76). Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinde de varlığını sürdürmüştür. Kaşgari, *erdem* sözcüğünü 'değerler, ince tavırlar' şeklinde açıklamıştır (DLT I: 107; DanKelly, 1985, 24). *Kutadgu Bilig*'de sözcük DLT ile aynı anlamda görülmektedir. Harezm Türkçesi metinlerinde de bu sözcük *erdem/érdem* biçimlerinde geçer. Anlamı 'insanlık'tır (KutbHŞ: 21, 51). Eski Kıpçakçada da bu biçim *erdem* / *irdem* 'fazilet' şeklinde görülmektedir (KTS: 74).

Räsänen *erdem*, *erdem, edirem* biçimlerinde verdiği sözcük için 'insanlık; güç, kuvvet; becerikli; erdem, fazilet; liyakat, yararlılık; kazanç' karşılıklarını vermiştir. Räsänen sözcüğü *ē̆r* 'adam, erkek' köküne bağlamıştır (VEWT: 47). DTS'de sözcük *erdem* '1. vakar, onu, şeref; şeceat, yiğitlik, mertlik, erkeklik; fazilet, erdem, meziyet; 2. cesaretli, şeceatli' şeklinde açıklanmış ve *erdemlıġ*, *erdemlıḳ, erdemsız* genişlemiş biçimleri de verilmiştir (DTS: 176). Clauson *er* kökünden geliştiğini belirttiği sözcük için Çağataycada 'askerlik işlerinde başarı' (Vel. 51 (aktarma)), 'harp ilminde ve askerlik işlerinde beceri' (Vel. (aktarma) karşılıklarını vermiştir (EDPT: 206b-207a).

Sözcük Moğolcada da *ertem* biçiminde yaşamaktadır (KWb. 123). UW'de sözcüğün *er* 'adam, erkek'*+dem* biçiminde geliştiği aktarılmıştır (UW: 411a). Talat Tekin sözcüğün kökünü Uyg. (Br.) *hē̆re* 'koca', Tkm. *ē̆r* 'erkek, koca', Soy. *ē̆r*, *er* 'koca,

erkek’, Koyb. *ī̆r*, *er*, *ēr* ‘erkek’, Karag. *ier*, *ir*, *er* ‘erkek, adam’ biçimleriyle karşılaştırmış ve **ēr* şeklinde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 74).

çün Erdeşir bulūġ ḥaddiġa yétti barça bilig bile ***érdem****de yeġane bolup şöhret turur*

(TEH: T724b26)

ıldam ‘çabuk, süratli’ (< etimolojisi belirsiz ?) sözcüğü *+dAm* eli ile türemiş bir başka sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ıldam* ‘serī‘, çābük, ilerü, tiyz, keskin’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 59a; DTO: 130).

veh ki silmì nāmesi ***ıldam*** *durur men ḥaste-ḥāl*

luṭf étip éy sarıban fitrākini boynumḳa taḳ

(NN, 529: 4)

veh ki Selmī nāḳasi ***ıldam*** *durur min ḫaste-ḥāl*

luṭf étip éy sārbān fitrākini boyıġa taḳ

(NŞ, 312: 4)

tapar gūy çevgāndın ***ıldam****lıḳ*

velīkin bolur āḫır ārāmlıḳ

(Sİ: 6648)

Bu örnekte bir zaman adına gelerek ondan sıfat türetmiştir. Bu sözcük *Şecere-i Türk* gibi bazı metinlerde sözbaşında *y* sesi türemiş olarak *yıldam* ‘çevik, hızlı, çabuk’ biçimiyle de görülür. Sözcük günümüz Türk dillerinden Kırg. *ıldam*; Özb. *ildam*, Tkm.’de *yıldam* biçimlerinde yaşamaktadır (Ölmez, Z., 2003, 186).

barçası toġuşlı ve bahādur ve ***yıldam***

(ŞTü, 48: 14)

2.3.2. +mAn

Eski Türkçede kullanılan birkaç sözbirimde, *+mAn* hem adlara hem de sıfatlara eklenir ve eklendiği köklerin anlamına benzerlik, abartma gibi anlamlar katar. Eski ve Orta Türkçede çok fazla yaygın olmayan bir ektir.

Orhon Türkçesinde *ataman* 'yüksek, baş unvan' (< *ata* 'baba' + *man*) (BK G: 14) sözcüğünde rastlanmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde de pek fazla örneğine rastlamayız bu ekin: *közmen* 'közleme, közde pişirilen ekmek' (< *köz* 'köz' + *men*) (DLT II: 27; DanKelly, 1985, 112), *yasıman* 'su boşaltırken boğazı gır gır eden testi' (< *yası* 'yassı, enli' + *man*) (DLT III: 38; DanKelly, 1985, 217).

Çağataycada çok fazla kullanım alanı olmayan bu ek birkaç sözcükte görülmektedir.

Aḳman: Ekin bulunduğu sözcüklerden biri 12. yüzyılda Türkistan'da Sirderya boylarında yaşamış olan bir Türkmen grubunun adı olan *Aḳman* sözcüğüdür. Bunun yanında Şibân Han zamanında Orta Asya'da *Akman Bahadur* adında birinin yaşadığı da bilinmektedir.

Ḳaraman: Bu eki almış diğer bir sözcük de Orta Güney Anadolu'da yerleşmiş bir Türk kabilesinin de adı olan *Ḳaraman* adıdır.

***Aḳman** bilen **Ḳaraman** körgen iken köp devrān*

töhmet ḳılıp Ahmed'ge ét ṣūretlik ötti yā

(KUŞ, Ş XXXVII: 2)

Çağataycada benzetme anlamlı içeren özel adlarla türettiği gibi bazen de benzetme anlamı taşıyan adlar türetmektedir:

çekmen 'cepken' (< **çek* + *men* ?) sözcüğü bu şekilde türediğini düşündüğümüz bir sözcüktür. Bugün bu sözcük Türk Dillerinde *cepken* 'kolları yırtmaçlı ve uzun, harçla işlenmiş bir tür kısa, yakasız üst giysisi' olarak görülmektedir. Ramstedt sözcüğün Moğolcada Türkçeden bir alıntı olarak yer aldığını ifade etmiştir (RKWb: 426b). Doerfer Türkçe *cepken* sözcüğünün Farsçaya *çapkan* 'bir tür kısa ceket' olarak geçtiğini aktarmıştır (TMEN III: 1103). Räsänen de sözcüğü *çek-* 'çekmek' eylemine dayandırmış ve *çekmen* < *çek-men* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (VEWT: 103).

Hasan Eren sözcüğün Türk dillerindeki biçimlerini şu şekilde vermiştir:

"Nog. *şekpen, sepken*; KKlp. *şekben, şek-pen, sekmen*; Tel. *çekmen* 'kumaş'; Alt., Tuba, Tel. *cepken* 'kumaş; yün kumaş'; Tel. *cepken* 'kumaş; yün kumaş; büyük bir yün ceket'; Sag. *sikpen* 'das kumaş'; Şor., Kaç. *şekpen* 'kumaş'; Sag., Koy. *sekpen* 'kumaş'; TatK. *çikmen*; Bşk. *sikmen*; Tar. *çekmen* 'yün ceket'." (TES: 69).

Radloff, Tat. *sükmen* ‘deve kumaşından ceket’ ve Kurdakça *sükmen* ‘kumaş, yün ceket’ biçimlerini *çekmen* ile birleştirmeye çalışmıştır. Eren’e göre bu yanlıştır, ancak Eren bu görüşün neden yanlış olduğu hakkında bir şey söylememiştir. Eren sözcüğün *çekmen* < *çek* + *men* şeklinde geliştiğini düşünmektedir (TES: 69).

yaz yamġurı yétkeç éylediŋ bat

*yer **çekmen**ini yaşıl sıḳarlat*

(LM: 32)

2.3.4. +ġAk ve +Ak: Vücut Uzuvları Türeten Ekler

Bu ek eklendiği sözcüklere benzerlik ve küçültme anlamı katan bir ektir. Bazen de kuvvetlendirme kattığı görülür. Eski ve Orta Türkçede çok az sözcüğe geldiği görülür. Orta Türkçede bazen *+ġAk* bazen de *+Ak* eki adların teşkilinde kullanılmıştır.

erŋek ‘parmak’ (< *eren* ‘adamlar, erkekler’ + *ek*) (DLT I: 104; DanKelly, 1985, 26) sözcüğü *+Ak* eki ile türeyen adlardan biridir. UW’de sözcüğün **eren+gek* biçiminde geliştiği belirtilmiştir (UW: 446b). Marcel Erdal ise bu sözcüğün *er+en* sözcüğünden türediğini iddia etmektedir. Ona göre sonraki *+Ak* biçimi topluluk bildiren bir ektir ve parmaklar da bir grubu meydana getirir (Erdal, 1991, 75).

Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenen şu sözcükler de vardır: *kiḏizgek* ‘keçe gibi olmuş’ (< *kiḏiz* ‘keçe’ + *gek*) (DLT II: 290; DanKelly, 1985, 106), *müŋüzgek* ‘eldeki nasır’ (< *müŋüz* ‘boynuz’ + *gek*) (DLT I: 504; DanKelly, 1985: 120), *tirsgek* ‘dirsek’ (< *tiz* + *gek*) (DLT III: 424; DanKelly, 1985, 191).

Çağataycada bu ekler aynı işlevde görülür. Eski Türkçede *ḳulġaḳ* ‘kulak’ (< *ḳul* ‘kul, köle’ + *ġaḳ*) sözcüğünde görülen *+gAk* eki Çağatayca metinlerde görülmez. Çağatayca bu ek /g/ sesi düşmüş olarak *+Ak* biçiminde görülür. Mecazi olarak türetici olmayan bu biçim vücudun bölümlerinin adlarını türetir. Ayrıca bazen yön eklerine de gelerek organ adları türetmiştir.

ḳulaḳ ‘kulak’ (< *ḳul* ‘kul, köle’ *+ġaḳ*) sözcüğü *+Ak* ekiyle türemiş bir organ adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳulaġ* ve *ḳulaḳ* biçimlerinde ve ‘ḳulak, üḏn, gūş,

devre, müsdedīr, sem, 'ısġā' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 289v21; LÇ: 238b; DTO: 434).

Sözcük DLT'de *kulak* 'kulak' (DLT I: 383; DanKelly, 1985, 147), KB'de *kulak* (KB: 436) ve *kulġak* (KB: 2342) biçimlerinde görülmektedir. Harezm Türkçesinde ise *ḳulaḳ* 'kulak' (KutbHŞ: 143) şeklinde rastlanır. Eski Kıpçakçada *ḳulaġ* ve *ḳulaḳ* biçimlerinde bulunmaktadır (KTS: 162). Sözcük Osmanlıcada da *kulak* biçiminde yaşamıştır, bazen de *kulaḥ* biçiminde görülmüştür (TTS I: 494; TTS II: 663-4; TTS III: 485-6; TTS IV: 550-1).

Räsänen sözcüğün *kulkak, kulġaḳ, kulaḳ, kulkāk* biçimlerini aktarmış ve 'kulak' karşılığını vermiştir. Räsänen ayrıca sözcüğün Orta Türkçede *kulkak, kulġak, kulak* biçimlerinde, Çağataycada *kulġak, kulaġ* biçimlerinde Osmanlıcada *kulak* biçiminde görüldüğünü ifade etmiştir. Ayrıca o sözcüğün Moğ. *ḳulḳu* 'kulak yağı' şeklinde görüldüğünü de belirtmiştir (VEWT: 298). Clauson *kulkak* 'kulak' şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcük için bu biçimin sözcüğün en eski biçimi olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 621a). Marcel Erdal, *kulkak* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcüğün *erŋek* sözcüğünün insanbiçimcil açıklamasına (*erŋek* < *er* + *en* + *gek*) dayanılarak *kul* 'kul, köle' kökünden getirilebileceğini iddia etmiştir (Erdal, 1991, 75). Bizim görüşümüz de bu doğrultudadır.

aġzıŋ esrārıda köptür sözüm ü déy alman

ger ***ḳulaḳ*** *salsa déyin her neçe pinhān elfāẓ*

(HBD, 67: 6)

fiġān ki öldüm ü ḳūyide ḫalḳ ġavġāsı

anıŋ ***ḳulaġ****ıġa yétkürmedi fiġānımnı*

(GS, 638: 4)

tirsek 'dirsek' (< *tiz* 'diz' + (*g*)*ek*) sözcüğü bu şekilde türemiş adlardan biridir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tirsek* 'dirsek, mirfaḳ, ārenc, temel, teme' kaydı biçiminde görülür (Seng. 193r18; LÇ: 131b; DTO: 254).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *tirsgek* 'dirsek' (DLT III: 424; DanKelly, 1985, 191). Eski Kıpçakçada metinlerinde ise *tirsek* 'dirsek' ve *dirsek* 'dirsek' biçimlerinde görülmektedir (KTS: 62, 277).

Räsänen *tirsgek* sözcüğü için 'dirsek' karşılığını vermiş ve Türk dillerinden Nog., KKalp., Kaz. *terisken*; KKırg. *tirsek*; Az. *it dirseji*; Tkm. *it tirseg-i*; Hak. *tĭrsek* biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 481). Räsänen sözcük için herhangi bir etimoloji vermemiştir. DTS'de ise sözcük *tirsek* 'dirsek' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 563). Talat Tekin, *tirsek* 'dirsek' sözcüğünün *tiz* 'diz' sözcüğünden türediğini düşünmektedir. Tekin, Kaşgari'de kaydedilen *tirsgek* biçimini *tir-s-gek* şeklinde açıklamış ve sözcüğün ilk hecesini *tir*+, Ön Türkçe **tīŕ* > *tīz* 'diz' biçiminde vermiştir. Ancak o, *s*'nin işlevi hakkında bir şey söylememiştir (Tekin, 1969, 65). Clauson sözcüğün etimolojisinin açık olmadığını belirttikten sonra 'dirsek; gözdeki arpacık' karşılığını vermiştir. Ayrıca Kuzeydoğu Türk Dillerinden Tuv. *diskek*; Güneybatı Türk dillerinden Az., Osm.'da *dirsek* ve Tkm.'de *tirsek* biçiminde yaşadığını belirtmektedir (EDPT: 553b). Marcel Erdal da Tekin'in ileri sürdüğü görüşe katılmakta ve ayrıca sözcüğü Macarcadaki '*térd*' sözcüğüyle karşılaştırmaktadır (Erdal, 1991, 74). Finch, sözcüğü *tirsgek* < *tir* + *s* + *ge* +*k* biçiminde açıklamıştır. Ancak onun açıklamasında da *s*'nin işlevi belirsiz kalır. Finch, Türkçe çiftlik eki olan *z*'nin bazı durumlarda **-rs-* olarak sonuçlandığını belirterek *s*'yi o şekilde açıklamaya çalışır (Finch, 2003, 144 [Stachowski, 2007, 341]). Bu açıklama Pritsak referans alınarak yapılmıştır, ancak Pritsak **...rs* değil *…*r+ti* biçimini önermiştir. Stachowski, "*s+ga+k*" birleşimi Türk dillerinde görülen bir türetme birleşimi olmadığını, +*ti* ekinin türetme eklerinden önce bulunmadığını yalnızca *+*ge*+*s* biçiminin muhtemel olduğunu, Finch'in önerdiği *+*s*+*ge*'nin uygun olmadığını belirtir, ayrıca ona göre +*s* ve çiftlik gösteren +*k* ekinin doğal olarak birlikte bulunması anlamsızdır (Stachowski, 2007, 341). Finch, *dirsek* sözcüğünün sonunda /-K/'nın çiftlik gösteren bir ek olduğunu ve sözcüğün *tir-s-ge-k* biçiminde açıklanması gerektiğini belirtir ve *r*'den sonra *s*'nin korunmasının erken dönemde sözcüğün **tir-se-ge-k* biçiminde hecelenmesine bağlar (Finch, 2003, 144 [Stachowski, 2007, 341]).

ḳara ḳayġu meni éltip ḳara zülfüŋ üçün her tün

*ḳara başnı tutup avuç ḳara yerge kirip **tirsek***

(NN, 552: 6)

*éki ḳolnı éki **tirsek** bile yu*;

vużū éylerdi bil, kim farż érür bu

(SM: 84)

toyaḳ 'at tırnağı' (< kökü belirsiz ?) sözcüğü +*Ak* eki ile türediğini düşündüğümüz bir vücut uzvu adıdır. Bu atlara ait bir uzuvdur. Ancak sözcüğün kökünün ne olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Sözcük Çağataycada *tuwaġ* 'at tırnağı' (Vel. 224; Seng. 188r20); *tuynaġ/tuynak* 'at tırnağı' (Seng. 187r19) biçimlerinde görülmektedir. Şeyh Süleyman sözcüğün *toyaḳ* biçimini değil, *ṭuynaḳ* 'ṭuvaḳ, ḥāfir, ṭırnaḳ ẓufr, ṭuyaḳ, nāḫūn, süm' biçimini kaydetmiştir (LÇ: 129b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *toynak* 'toynak, hayvan tırnağı' kaydı düşülmüştür (DTO: 251). Sözcük *toyaḳ* biçimiyle *Mevlana Sekkaki Divanı* ve *Nevâdirü'n-Nihâye*'de görülmektedir. Bunun yanında sözcük Çağatayca metinlerde *toynaġ/ḳ* biçiminde de geçmektedir.

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *tuyaġ* 'at tırnağı' biçiminde yaşamaktadır (DLT II: 96; DanKelly, 1985, 203). Harezm Türkçesi metinlerinde de *tuynak* 'at tırnağı' biçiminde görülmektedir (KutbHŞ: 185; Nehc. 209/4). Eski Kıpçakçada da sözcük *toynaḳ*, *ṭoynaḳ*, *tuyaḳ* biçimlerinde görülmektedir (KTS: 281, 286).

Clauson **toñaġ* 'toynak' biçiminde verdiği sözcük için Orta Türkçe ve Modern Türk Dillerinde sözcüğün /ñ/ ile Eski Türkçede /y/'li olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Clauson, sözcüğün Eski Türkçe ve Tuvaca'daki biçimlerinin sözcüğün ikinci hecesindeki ünlünün /o/ olması gerektiğini önerdiğini de ifade etmektedir. Clauson günümüz Türk dillerindeki biçimlerini de aktarmıştır: Kaç., Koyb., Leb., Sag. *tuyġak*; Tuv. *duyuġ*; Kırg., Kaz. *tuyak*; Özb. *tuyok*; Tkm. *toynak* (EDPT: 519a).

Sözcüğün asıl biçimi **toñaġ* olmalıdır. Ancak Çağataycada bazı metinlerde *n*'nin düşmesiyle sözcük *toyaḳ* biçiminde de görülmektedir. Sözcüğün gelişimi ve etimolojisi hakkında ise kesin bir açıklamada bulunamıyoruz.

cānım fidāsı anıŋ, kāşkī menin bu tenim

atı ***toyaḳ****ıdın uçḳan ġubār bolsa, nedi*

(NN, 552: 6; SD: 641)

yaŋaḳ 'yanak; ceviz' (< *yan* 'yan' + *ġaḳ*) sözcüğü de +*ġAk* eki ile türemiş bir başka sözcüktür. *yaŋaḳ* 'yanak' sözcüğünde +*ġaḳ* eki bir yön adına gelerek 'ağzın iki yanında olup dişlerin oturmuş olduğu kemik' anlamına gelen organ adı türetmiştir. Sözcük *Senglah*'ta 'yüz, yanak' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 339r14). *Luġat-ı Çağatay*'da *yaŋaġ* 'yanaḳ, ḫad, 'ārıż, iẕār; ceviz, ġoza, ruḫsār, rūy' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 300b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *yangak* 'yanak; ceviz' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTO: 537).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *yaŋak* 'ağzın iki yanında dişler arasındaki kemik' karşılığı verilmiştir (DLT III: 376; DanKelly, 1985, 212). Harezm Türkçesi metinlerinde *yaŋak* 'yanak' şeklinde geçmektedir (KutbHŞ: 67). Eski Kıpçakçada *yaaḫ, yaaḳ*, *yaŋaḳ, yanġaḳ* biçimlerinde yaşamaktadır (KTS: 305, 309, 310).

Räsänen **yańak* için 'yanak; çenenin iki yanı' karşılığını vermiştir (VEWT: 187). DTS'de ise sözcük *yaŋak I* 'yanak' ve *yaŋġak* 'yanak' biçimlerinde kaydedilmiştir (DTS: 233). Clauson *yaŋak* biçiminde maddebaşı olarak aldığı sözcüğün asıl biçiminin **yanġak* biçiminde olduğunu ve *yan* adından türediğini belirtmiş 'yanak' anlamını vermiştir. Sözcüğün günümüz Türk Dillerinde yaşayan biçimlerini de aktarmıştır: Kaz. *yaŋak* 'yanak'; Kum. *yayak*; Az. *yanaġ*; Osm. *yanak*; Tkm. *yaŋak*. (EDPT: 948a). Marcel Erdal da sözcüğün *yan* 'yan, kenar' kökünden geldiğini ifade etmiştir (Erdal, 1991, 75).

zülfüŋni ḳaçan saldıŋ uşol al ***yaŋak*** *üze*

cānımġa meniŋ ilse ol otnı, yaḳa kéldi

(SD: 742)

yaŋaḳ*ıŋdın müzelzel ḫalḳ rāyı*

lebiŋ ḥelvā vü yüzüŋ bayram ayı

(DN: 326)

2.4. Sınıf Belirten Sözcükler Türeten Ekler

2.4.1. +(X)t, +(A)t

Bu ek genellikle eklendiği sözcüklere topluluk ve sosyal tabaka anlamı katar. Marcel Erdal *+(X)t* ekinin çokluk ifade eden bir ek olmanın yanında sosyal tabaka ve sınıf bildirdiğini ifade eder (Erdal, 1991, 78). Moğolca ve Soğdca ile ortak bir ek olduğu düşünülen bu ek (krş. Moğ. *+Ud*) için Doerfer, Türklerin bu eki Moğolcadan ödünç aldığını düşünmüştür. Marcel Erdal ise eğer bu ekin kökeninin İran dili olduğu kanıtlanırsa ekin kökeninin Soğdca olduğu görüşünü dile getirmiştir (Erdal, 1991, 78).

Bu ek için Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok fazla örnek bulunmaz. *Bayat* 'Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu' (< *Bay* + *at*). Erdal, bu sözcüğün *begegüt* ve *bayagut* biçimlerinin büzülmesi sonucu oluşmuş olabileceğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 78-83).

Eski Türkçeden beri çoğul eki olan *+(X)t* Çağatayca'da az da olsa görülmektedir. Çağataycada da topluluk ve sosyal tabaka anlamı taşıyan sözcükler türetmiştir. Çağatayca'da bu eki almış sözcükler arasında *bulıt, kanat* sözcüklerini görebiliriz.

bulıt 'bulut' (< **bulı*+ *t*) sözcüğü için Çağatayca sözlüklerde *bulut* 'bulut, seḥāb, ebr, sünger, mıġ, devā ve 'ilāc ismi' kaydı düşülmüştür (Seng. 141v13; LÇ: 86a; DTO: 178).

Sözcük Eski Türkçeden beri görülen bir sözcüktür. *kaltı* ***bulıt****tın ünmiş ay teñri teg* 'bulutlardan yükselen ay-tanrı gibi' (TT IV: 4, 8); DLT'de *bulıt* 'bulut; *kara bulıt* (siyah bulut)'; *ak bulıt* (yağmur bulutu)' (DLT I: 354; DanKelly, 1985, 81); Harezm Türkçesinde *bulıt/bulut* 'bulut' (KutbHŞ: 37, 38; Nehc. 38/9) biçiminde görülür. Eski Kıpçakçada ise *bulıṭ* ve *bulut* 'bulut' biçimlerinde geçmektedir (KTS: 37).

Doerfer, *bulıt* 'bulut' sözcüğünü **bulı* şeklinde bir köke bağlamıştır. Ayrıca sözcüğün Kafkas dillerinde Türkçeden alıntı olarak yaşağını da aktarmaktadır (TMEN II: 771). Räsänen *bulga-* 'bulamak, karışmak' kökünden geldiğini yazmıştır (VEWT: 88). DTS'de yalnızca *bulut* 'bulut' açıklaması verilmiştir (DTS: 124). Clauson 'bulut' şeklinde açıkladığı sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini verir (EDPT: 332a). Mustafa S. Kaçalin'e göre, *bū+l+ı-* 'buharlaşmak',

bū ‘buğ, buğu, buhar’, *bū + s* ‘pus, sis, duman’ sözcükleri kavramdaş ve kökteş olmalıdır. Kaçalin, ayrıca bu sözcükleri *bū + r-* ‘kokmak’ ile karşılaştırır. Bunun yanında sözcüğü *oġlıt* ‘oğullar’ (< *oġ* + *ıl* + *ıt*) biçimiyle de karşılaştırarak sözcüğün gelişimini *bulıt* < *bū + l + ıt* ‘buğular, buharlar’ şeklinde açıklar (Kaçalin, 2006, 236).

Sözcük günümüz Türk Dillerinde de varlığını sürdürmektedir: Az. *bulut*; Tkm. *bulut*; TatK. *bolıt*; Bşk. *bolot*; Nog. *bulıt*; Blk. *bulut*; KKlp. *bult*; Kaz. *bulut*; Kırg. *bulut*; Özb. *bulut*; Alt., Tel., Şor, Sag., Kaç. *pulut*; Hlç. *bulıt*; Tuv. *bulut*; Yak. *bılıt*; Çuv. *pêlêt* (TES: 63).

*ḳayalar üzre **bulıt** urdı kūs u yıġdı sipāh*

seherde ḳoydı çapḳun, yasadı ḫayl u ḥaşem

(SD: 138)

*tīre vü efsürde biz éy ‘ışḳ tarḳatḳan **bulut***

bir belā berḳı bile hem örte bizni hem yarut

(NN, 128: 1)

ḳanat: Çağataycada *+(X)t* eki ile türemiş bir diğer sözcük Doerfer, Räsänen, Eren ve Tekin’in **ḳāna* (krş. Moğ. *ḳana* ‘kanat tüyü’) şeklinde bir köke dayandırdıkları *ḳanat* ‘kanat’ sözcüğüdür (TMEN III: 1531; VEWT: 230; TES: 205; Tekin, 2000, 103).

Sözcük *Senglah*’ta ‘1. kuş kanadı; 2. çadırın duvarı; 3. çadırın kemeri’ karşılıkları verilmiştir (Seng. 277v15). Diğer Çağatayca sözlüklerde *ḳanat* ‘ḳanat, cenāḥ, bāl, per, kārīz, balaḳ’ açıklaması yer almaktadır (LÇ: 223a; DTO: 420).

Bu sözcük de *bulıt* gibi Eski Türkçeden beri görülmektedir. Sözcüğü ilk önce *Orhon Yazıtları*nda *kanat* ‘kanat’ (IB: 3, 35) biçiminde görüyoruz (Tekin, 2000, 256). Eski Uygurcada *kanat* ‘kanat’ (M III: 23, 3), DLT’de *kanat* ‘kanat’ (DLT I: 357; DanKelly, 1985, 127); Harezm Türkçesinde *kanat* ‘kanat’ (KutbHŞ: 130); Eski Kıpçakçada ise *kanat* ve *ḫanat* biçimerinde ve ‘kanat’ anlamında yer almaktadır (KTS: 125).

éy Nevāyī körgeli anı uçar her dem közüm

līk ne sūd uçmaḳ ol ḳuş kim aŋa yoḳtur ***ḳanat***

(NN, 125: 7)

ol at érmes, ne içün andın toġar yaḫşı uruġ

ol ḳuş érmes, ne içündür bar a'żāsı ***ḳanat***

(SD: 398)

Bir sözcükte de boy adı türetmiştir.

bayat: 'Tanrı' anlamına gelen *bayat* sözcüğü Çağataycada *Bayat* 'Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu' (< *bay* 'zengin' + *at*) anlamında geçmektedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bayat* '1. 'Huda, Allah', 2. Kabile adı' karşılığında geçmektedir (Seng. 128r3; DTO: 180).

DLT'den beri görülen sözcük, *bayat* 'Tanrının adı' (DLT III: 171; DanKelly, 1985: 68), Harezm Türkçesinde *bayat* 'Allah' (MNa: 145 [EDPT: 385a]), Eski Kıpçakça metinlerden *Kitabü'l-İdrak*'ta *bayat* (*bayar* biçiminde hatalı telaffuz edilmiştir) 'Uygur dilince yüce Allah'ın adı' (Kİ: 37), Osmanlıcada ise *bayat* 'Türkçede Allah'ın adı' (TTS III: 75) karşılığında görülmektedir.

Doerfer sözcüğü *bayat* 'Tanrı' biçiminde anlamlandırmış, ancak kökeni konusunda herhangi bir yorum yapmamıştır (TMEN II: 819).

Bayat *anı toġradı*

(ŞTe: 81a13)

Bayat*nıŋ ma'nāsı*

(ŞTe: 82b7)

2.4.2. +gAç ve +gA

+*gA* eki çeşitli sözcüklere eklenerek bitki ve hayvan adları türeten bir ektir. Bu ekte *k* >*g* > *w* şeklinde geniş bir fonetik değişiklik göze çarpmaktadır. Clauson Eski Türkçe bazı hayvan ve böcek adlarının +*gA* bittiğini belirtmiştir (EDPT: 416). Marcel Erdal +*gA* eki ile sona eren birçok böcek, kuş ve küçük hayvan adı sayar: *torıga* 'tarla

kuşu’, *karga* ‘karga’, *koburga* ‘baykuş’, *kösürke* ‘bir tür sıçan’, *sarıçga* ‘çekirge’, *çekürke* ‘çekirge’ ve *kumursga* ‘karınca’, *yuldurga* ‘bir devedikeni adı’, *yorınçga* ‘yonca’ vb. (Erdal, 1991, 83-85).

+*gA* ekinin bir görevi de küçültme görevinde sözcükler türetmesidir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenmiş sözcükler görülmektedir. *çekürge* ‘çekirge’ (< **çekür* + *ge*) (DLT I: 490; DanKelly, 1985, 89), *koburġa* ‘baykuş’ (< **kobur* + *ġa*) (DLT I: 489; DanKelly, 1985, 141), *yumurtġa* ‘yumurta’ (< **yumurt* + *ġa*) (DLT III: 433; DanKelly, 1985, 233).

Çağataycada da bu ek çeşitli böcek, kuş ve küçük hayvan adları türetmektedir. Bu ekle türeyen kuş ve böcek adlarında ekin küçültme işlevi de ortaya çıkmaktadır.

ḳarġa ‘karga’ (< **ḳara* + *ġa*). Sözcük muhtemelen **ḳara* + *ġa* şeklinde biçimlenmiştir. Çağatayca sözlüklerde *ḳarġa* ‘ ‘aḳe, ḳarġa, ġurāb, zāġ, zaġan, kelāġ’ karşılığı verilmiştir (LÇ: 217b; DTO: 400).

Doerfer sözcüğün bazı İran şivelerinde, Kafkas dillerinde ve Rusçada Türkçeden alıntı olduğunu ifade etmektedir, ancak o bu alıntılamaları soru işareti (?) ile aktarmıştır, yani bu konuda emin değildir (TMEN III: 1386). Räsänen *ḳarġa* ‘karga’ karşılığını verir. Rusçaya *karġa* biçiminde alıntılandığını da belirtmiştir (VEWT: 237). DTS’de *ḳarġa* ‘karga’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 426). Clauson EDPT’de sözcüğün bazen ‘kuzgun’ gibi diğer siyah kuşları da gösterdiğini ifade etmiştir (EDPT: 653a). Mustafa Kaçalin, sözcüğün aslının *ḳar-ġa(n)* biçiminde olduğunu belirtmiş ve sözcüğü *ḳaz-* ‘eşmek’ eylemine dayandırmıştır (Kaçalin, 2006, 173).

şibānī sözüŋ ḳısḳa ḳıl yürür yoluŋnı rāst ḳıl

ṭūṭī sözi şekker turur murdār ***ḳarġa*** *nā-kesān*

(ŞHD: 128a6)

Şeybānī sözüŋ ḳısḳa ḳıl yarur yoluŋnı rāst ḳıl

Ṭuṭī sözi şekker turur mürdār ***ḳarġa*** *nākesān*

($ŞN_2$: 2416)

kopurġa ‘baykuş’ (< **kobur* + *ġa*) sözcüğü bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden biridir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *koburġa* ‘baykuş’ biçiminde bulunmaktadır (DLT I: 489; DanKelly, 1985, 141).

Clauson, sözcüğü *ḳoburġa* ‘baykuş’ biçiminde vermiştir (EDPT: 587a). Bu sözcüğün kökeni ile ilgili bir yorum yapmak mümkün değildir. Genellikle hayvan adları türeten bir +*gA* eki vardır, ancak bu ekle türeyen bir *ḳobur* ya da *ḳubur* biçiminde bir kök Çağataycada ve daha eski dönemlerde bulunmamaktadır. Ancak sözcüğün kökeni konusunda Marcel Erdal’a katılıyor ve sözcüğün *kopurġa* < **kobur* + *ġa* biçiminde geliştiğine inanıyoruz (Erdal, 1991, 83).

ḳopurġa*lar ivi bolġan ḫarāb Türkistān*

hümāy-ı hizmetiŋizdin érür çü Bāġ-ı İrem

(SD: 216)

Eski Türkçeden beri bazı hayvan ve bitki adlarında küçültme işlevinde terimler göstermek için kullanılan bir başka ek de +*gAç* ekidir. Räsänen bu ekin *ka* / *ke* + *ç* ya da *k* + *aç*, *eç* biçimlerinin birinden geliştiğini ileri sürmektedir (Räsänen, 1957, 101).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok sık olmasa da örnekleri görülmektedir: *erkeç* ‘genç teke’ (< **irkgeç* < **irk* ‘koç’ + *eç*) (KB: 4353), *karlıġaç* ‘kırlangıç’ (etimolojisi belirsiz) (DLT I: 527; DanKelly, 1985, 130), *ḳuşġaç* ‘serçe’ (< *ḳuş* ‘kuş’ + *ġaç*) (DLT I: 455; DanKelly, 1985, 149).

Çağataycada bu ek bitki ve nesne adları türetir. Ancak eklendiği sözcüklerden yeni sözcükler türetirken küçültme işlevi de göze çarpmaktadır.

1. +*gAç* ile türeyen bitki adları:

Ekin bu işlevde kullanıldığı en bariz örnek *ıġaç* ‘ağaç’ biçimidir. Bu biçimin sözbaşında *y*’nin türediği *yıġaç* biçimi de görülür.

yıġaç ‘ağaç’ < **īġaç* < **ī* ‘orman, koruluk’ (Erdal, 1991, 84, Tekin, 1994a, 57; Tekin, 2000, 83).

Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülen sözcük Eski Uygurcada *ıġaç* ‘ağaç’ (M I: 12, 5; TT I: 134), DLT’de ve KB’de *yıġaç* ‘ağaç; odun; erkeklik

organı; bir yer ölçüsü' (DLT III: 8; KB: 2455), Harezm Türkçesinde *yıġaç, ıġaç, aġaç* 'ağaç, bir yer ölçüsü (KutbHŞ: 4, 90; Nehc. 24/2); Eski Kıpçakçada *agaç, agaş* 'ağaç, değnek, sopa, asa', Osmanlıcada ise *ağaç* 'ağaç; sopa, asa; bir yer ölçü birimi' (TTS I: 5; TTS II: 7; TTS III: 4-5; TTS IV: 5) karşılıklarıyla yer almaktadır.

kelīm ilin kötergeç şükr étti

*ki kéçe bir **yıgaç**tın ün éşitti*

(DN: 21)

*bir dem nebātnıŋ başıdın kétmedi **yıġaç***

tā bolmadı tamām su irniŋ ḥayāsıdın

(LD: 1442)

Sözcüğün Çağataycada 'mikdarı belirli olmayan bir uzunluk ölçüsü' anlamında da kullanıldığı görülmektedir.

*ol ḳavmniŋ vālīsi Yehūdāni ḳılıp öziniŋ medfenini Nil rūdıda Mıṣrdın bir **yıġaç** yıraḳraḳ yir maḳarr ḳıldı*

(TEH: 702a14)

2. Çağataycada bu ek bir de nesne adında görülmektedir:

yélgeç 'yelpaze' (< *yél* 'yel' + *geç*) sözcüğü *yél* 'yel, rüzgar' kökünden bir nesne adı olarak türemiş bir sözcüktür. Sözcük *yelpaze* sözcüğü ile ilişkili olabilir.

Clauson, Osmanlıca *yelpaze*'yi *yélpi-* kökünün türevleri arasında 'çok bozuk' bir biçim olarak vermiştir. Eski ve yeni diyalektlerde *yelpi-* (~ *yelbi*-, *yelbe*-, *yilbe*-, *celbe*-) 'yel çarpmak, yelpazelemek' olarak geçer (VEWT: 196; ÊSTYa, 1989, 182-183). Bu kökün *-güç, -giç* ekiyle yapılmış birtakım türevleri diyalektlerde 'yelpaze' olarak kullanılır. *yélgeç* de böyle bir türev olabilir gibi gözükmektedir. Ancak sözcüğün *yél* 'yel' + *geç* şeklinde geliştiği düşüncesindeyiz.

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Sözcüğü Çağatayca metinlerden *Cemilî Divanı*nda görüyoruz.

2.4.3. +gAn

+*gAn* eki Eski Türkçede daha çok çeşitli bitki ve hayvan adları türetmek içi kullanılan bir küçültme ekidir. Marcel Erdal +*gAn* ekinin Moğ. +*gAnA* ekine benzediğini ifade etmiş ve Türkçede *karagan* şeklinde söylenen bitkinin Moğ., *karaġana* sözcüğü olduğu belirtmiştir (Erdal, 1991, 87).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB ve DLT'de bu ekle biçimlenmiş sözcüklere rastlamaktayız. *arpaġan* 'arpaya benzer bir bitki' (< *arpa* 'arpa' + *ġan*) (DLT I: 140; Dankelly, 1985, 12), *çimgen* 'çimen' (< *çim* 'çim' + *gen*) (DLT I: 443; Dankelly, 1985, 92), *ḳaraḳan* 'dağ ağaçlarından bir ağaç' (< *ḳara* 'kara, siyah' + *ḳan*) (DLT I: 448; Dankelly, 1985, 129), *azġan* 'kuşburnu, yabangülü' (< *az* + *ġan*) (KB: 2573), *saġızġan* 'saksağan' (< *saġız* 'sakız' + *ġan*) (DLT I: 439; Dankelly, 1985, 152), vb.

Çağataycada da bu ek çeşitli bitki ve hayvan adları türetmek içi kullanılan bir küçültme ekidir.

1. +*gAn* ile türeyen hayvan adları:

sıçḳan 'sıçan, fare' (< **sıç* + *kan*) sözcüğü de +*gAn* ekiyle türemiş bir biçimdir.

Räsänen, Clauson gibi bilim adamları bu sözcüğün bir eylem kökünden geldiğini ileri sürmüştür (VEWT: 414; EDPT: 796a-b). Ancak Marcel Erdal sözcüğün bir eylemden türeyen biçim olma zorunda olmadığını ifade eder (Erdal, 1991, 88). Biz de bu görüşe katılıyoruz ve sözcüğün bir ad köküne gelen +*gAn* ekiyle (< **sıç* + *kan*) türemiş olduğunu düşünüyoruz. Ancak sözcüğün kökü hakkında herhangi bir düşüncemiz yoktur.

*bu kün ṭāriḫ miŋde yétmiş birde ve **sıçġan** yılı turur*

(ŞTe: 74b18)

*öy ara şeyḫ-i zamān emride érmes **sıçḳan***

tive efsānnı üç tört yaşar yaş çiker

(FK, 696: 2)

tabuşḳan ‘tavşan’ (< **tavış* ‘ses’ + *ḳan*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *tawuşkan* biçiminde ve ‘tavşan, tavşan denilen bir hayvan, Türklerdeki yıllardan birinin adı’ karşılıklarıyla yer almıştır (Seng. 165v20; LÇ: 105b; DTO: 210).

Bang ve Brockelmann sözcüğün *tavuş*- ‘sıçramak, hoplamak, koşmak’ eyleminden türediğini belirtmişlerdir (Bang, 1918, 298 [TES: 397]; Brockelmann, 1954, 53§). Poppe, Ramstedt gibi bilim adamları Tü. *tabışġan*, Moğ. *taulai* denkliğinden bahsetmişlerdir (Poppe, 1927, 115; Ramstedt, 1951, 103). Doerfer, Ramstedt’in sözcüğün kökünü *tabış*- ‘koşmak’ olarak alan görüşüyle aynı fikirdedir (TMEN II: 966; TMEN I: 144). Doerfer ayrıca sözcüğün Türkçeden Moğolca, Rusça ve Kafkas dillerine alıntılandığını da belirtmiştir (TMEN II: 966). Radloff’un sözlüğünde aktarıldığı gibi Çağataycada bu kök *tauş*- ~ *tavuş*- ‘koşmak, atlamak biçiminde yer almaktadır (Wb III: 776).

Clauson sözcüğün *–ġan* eki ile sona eren bir hayvan adı olduğunu, sözcüğün uzun bir tarihsel geçmişinin bulunduğunu ve 8. yüzyıl öncesinde Kitan’da alıntı olarak *taoli* biçiminde yaşadığını ve de Moğolcada *taolai* biçiminde yer aldığını aktarmıştır. Clauson, ayrıca bu biçimlerin Türkçedeki asıl biçimin *tavılgan* (L/R denkliği ile) olduğunu gösterdiğini de ifade etmiştir (EDPT: 447a).

Marcel Erdal, böyle bir kökün Eski Türkçede bulunmadığını ifade eder. O, eğer bu sözcük bir gölge sözcük değilse, *tavış* ‘ses’, DLT’deki *tevşin*- ‘bir sorunu çözmeye çalışmak’ ve belki de art biçimli *tavışgan* biçimi arasında bir çaprazlık olabileceğini belirtir. Çünkü *tavışgan* sözcüğünün eylem köküne sahip olması mümkün değildir. Bu sözcük +*gAn* ekinden türemiş sözcüklerden olmalıdır (Erdal, 1991, 88).

altun közli ***tabuşḳan****ı kétürdi tép*

ḳaz ayaġı üç ayru ṭamġa bérdüm

(ŞTe: 100b6)

ḥavādīs̱ itine zaḥmet ḳavuşḳan

cefāsın körmey uyḳuda ***tavuşḳan***

(DN: 58)

2. +*gAn* ile türeyen bitki adları:

çimgen ‘çimen’ (< *çim* ‘çim’ + *gen*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir bitki adıdır.

Doerfer sözcüğün Türkçeden Balkan dillerine alıntılandığını aktarmıştır (TMEN III: 1124). Doerfer’in TMEN’deki geniş açıklamalarından Farsça *çaman* ‘bostan, bahçe, çayır, mera’ sözcüğünün Türkçeden eski bir alıntı olduğunu, Eski Türkçedeki *çimgen* sözcüğünün de eski bir İran dilinden alıntı olduğu sonucunu çıkartabiliriz. Clauson *çimgen* ‘çimen’ sözcüğünün *çim* ‘çim’den türeyen bir gövde olduğunu belirtmiş Az., Osm., Tkm. gibi günümüz Türk Dillerinde *çemen* biçiminde görüldüğünü, bu biçimlerin sözcüğün Farsça *çaman* sözcüğünden bir alıntı olabileceğini düşündürdüğünü ifade etmiştir. Ancak ona göre Farsça sözcük muhtemelen Türkçe sözcükten alıntılanmıştır (EDPT: 423a). Mustafa Kaçalin sözcüğün *çimgen* < *çi+m+gen* ‘çimen, ayrık otu’ biçiminde geliştiğini belirtmiştir (Kaçalin, 2006, 123).

Sözcük DLT’de *çimgen* ‘çimen’ şeklinde geçmektedir (DLT I: 443; Dankelly, 1985, 92). Harezm Türkçesinde *çimgen* ‘çimen’ (KutbHŞ: 44) ve *çömen* (KutbHŞ: 44) biçimlerinde görülür. Eski Kıpçakçada ise *çemen, çümen (I), şimen, şimgen* biçimlerinde rastlanmaktadır (KTS: 48, 54, 253).

bulut tég közleriŋdin tökmegin yaş

çıḳar ***çimgen*** *bigin tofraḳtın baş*

(DN: 784)

Bulaḳı Kevs̱er ü ***çimgen****leri riyāż-ı behişt*

havāsı mu^{c}*tedil ü özi Cennetü’l-me‘vā*

(SD: 319)

2.4.4. +lAk

Nadir görülen *+lAk* eki genellikle isim kök ve gövdelerine eklenerek hayvan adları ya da farklı anlamlardaki adlar türeten bir ektir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de genellikle hayvan adları türettiği görülmüştür.

baġırlaḳ ‘bağırtlak denilen kuş’ (< *baġır* ‘bağır’ + *laḳ*) (DLT I: 503; Dankelly, 1985, 63), *ḳızlaḳ* ‘kabakuş denilen bir kuş’ (< *ḳız* ‘kız’ + *laḳ*) (DLT I: 473; Dankelly, 1985, 140).

Çağataycada yalnızca birkaç sözcükte görülmektedir. Genellikle kuş adları türettiği görülür. Bunlar arasında *çaylak* 'çaylak kuşu', *ḳumalaḳ* 'yuvarlak', *yapalaḳ* 'baykuş' sözcüklerini sayabiliriz. Bu biçimlerden bazıları bugün Türkiye Türkçesinde de görülmektedir: *çaylak* vb.

1. +*lAk* eki ile türeyen kuş ya da hayvan adları:

çaylak 'çaylak kuşu' (< **çay* + *laḳ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *çaylaḳ* 'be-Türkī-yi Rūmī zagan bāşed ki anrā be-Fārsī ġalivāc gūyend' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 210v19; LÇ: 150a; DTO: 282).

Doerfer TMEN'de Az. *çaylaḳ* 'uzun ve çatal kuyruklu bir tür yabani kuş' biçimini aktarmıştır (TMEN III: 1058). Räsänen ise sözcüğü Şor. *şaylak* 'martı' ve Tob. *çaylan* 'akbaba' biçimleriyle birleştirmiştir (VEWT: 95). Hasan Eren sözcüğün 'küçük kuşları ve sıçan gibi hayvanları avlayan yırtıcı bir kuş' anlamını verdikten sonra Tkm. *çay* 'çaylak', KKlp. *şay* 'çaylak' biçimlerini aktarır (TES: 82). Tietze 'küçük bir yırtıcı kuş' şeklinde anlamlandırdığı sözcüğün belki de *çaylaḳ* 'boynuzlarının arası çok açık olan (hayvan), bacaklarının arası çok açık olan (at)' (DS: 1097) ve *caynak* 'kolları ve bacakları düzgün olmayan, çarpık ve apışık olan' (THASDD: 313) sıfatlarıyla alakalı, kuşun vücut hususiyetlerine işaret eden bir ad olduğunu belirtir (TETL: 485b).

Bizce Türkçe *çaylak* biçiminin +*lak* ekiyle türetildiği açıktır: < *çay* + *lak*. Eren'in belirttiği gibi Eski Kıpçakça *çatlak* 'kartal' biçimiyle birleştirilmesi yanlıştır.

Günümüz Türk dillerinde yaşayan biçimler sözcüğün *cay* ya da *çay* şeklinde bir köke dayandığını göstermektedir. Ancak bu kökün 'küçük ırmak, dere' anlamındaki *çay* sözcüğü olup olmadığı şüphelidir.

yana yazı ḳuşlarıdın toġdaḳ ve toġdarı, *çaġruḳ*, *ḳıl ḳuyruġ*, *ḳula purġa, yapalaġ, ḳuladu, leglek,* ***çaylaḳ,*** *ḳara ḳuş, télbe ḳul, cıḳcıġ dék ḳuşlarnı atları yoktur*.

(ML: F 779b1)

yapalaġ 'baykuş' (< **yapa* + *laġ*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir hayvan adıdır. Çağatayca sözlüklerde *yapalaḳ* 'baykuş' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 325v25; DTO: 517).

Sözcüğe günümüz Türk dillerinde de rastlıyoruz: Özb. *yapalaḳ* ‘yapalaḳ ḳuş’ (Abdullayev, 1964, 115), YUyg. *yapilaḳ* ‘baykuş’ (YUTS: 459), Tat. *yabalak* ‘zor küzli, ırgaḳ sıman tomşıḳlı, yomrı başlı, töngi yırtḳıç ḳoş’ (TTAS: 617), Kırg. *capalaḳ* ‘puhu’ (KırgS: 177), Kaz. *capalaḳ* ‘yarasa’ (KazTS: 92), Tü. *yapalak* ‘bir tür baykuş’ (TS: 1593), Az. *yapalaġ* ‘puhu kuşu’ (Ahundov-Tezcan, 1978, 547).

Sözcüğün kökeni hakkında net bir açıklamaya sahip değiliz, ancak günümüz Türk dillerinde görülen biçimleri bizi **yapa* şeklinde bir köke götürmektedir. Bu sözcük de +*lak* ekiyle türeyen hayvan adlarından biri olmalıdır.

yana yazı ḳuşlarıdın toġdaḳ ve toġdarı, çaġruḳ, ḳıl ḳuyruġ, ḳula purġa, ***yapalaġ****, ḳuladu, leglek, çaylaḳ, ḳara ḳuş, télbe ḳul, cıḳcıġ dik ḳuşlarnı atları yoktur*.

(ML: F 779b1)

köykenek birle ***yapalaḳ*** *ḳarġa ḳuzġun yıġlışıp*

ay Şibān zülfi tüninde yolçı bīdār özgeçe

(ŞHD: 151a5)

2. +*lAk* eki ile türeyen diğer adlar:

ḳumalaḳ ‘yuvarlak’ (< **ḳuma* + *laḳ* ?) Bu sözcükte bir nesnenin sıfatı olan sözcük türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳumalaġ* ‘peşkel, ḳoyun ve keçinüŋ ve dévenüŋ tézek ve gübresi, pışḳı, nöri, zebil’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 240a; DTO: 437).

Sözcüğün etimolojisi hakkında bir şey söylemek zordur. Clauson’un *kumlak* ‘Hop plant, *Humulus lupulus*’ (EDPT: 628a) şeklinde verdiği sözcükle ilişkili olabilir Ayrıca Yeni Uygurcada görülen *yumulaḳ* ‘yuvarlak’ biçimi de bu sözcükle ilişkili olabilir (YUTS: 189). Yeni Uygurcadaki biçim *yumak* sözcüğünden gelse gerektir. Muhtemelen *yumulaḳ* < *yum-uk* + *laḳ* biçiminde gelişmiş olmalıdır. *yumuk* ‘yumuk, birbirine bitişik, kapalı, yanaşık’ sözcüğünün sonundaki *k* düşmüştür. Çağataycadaki *kumalak* sözcüğü de bu şekilde açıklanabilir, yalnız Çağatayca *ḳumalaḳ* sözcüğünün başındaki *k*’nın Yeni Uygurcada nasıl *y* olduğunu açıklamak zordur. Sözcüğün kökü açık değildir, ancak +*lak* ekiyle türeyen sözcüklerden biri olduğunu düşünüyoruz.

*bāhir ösrükler şi'ārı. Tive **ḳumalaġ**ın satarda ḳandī dégüçi*

(MKb: 23b3)

2.5. Topluluk Adları Yapan Ekler

2.5.1. +(A)n

Bu ek topluluk adları türeten eski bir çoğul ekidir. Fazla bir türeticiliğe sahip değildir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş çok az sözcük bulabiliriz:

Bu ekin en iyi örneklerinden biri Eski Türkçeden günümüze kadar kullanılan *oġlan* 'oğlan, çocuk, oğul' (< *oġul* 'çocuk'+ *an*) sözcüğüdür. Bu sözcükte ek asıl işlevini kaybetmiştir. Yani çoğul anlamından uzaklaşmıştır.

Diğer yaygın örnek de *eren* 'insan, insanlar' (< *er* 'er, erkek adam'+ *en*) sözcüğüdür. Ek bu sözcükte çoğul anlamında kullanılmıştır.

Bir diğer yaygın örnek de *bodun* 'kabileler, boylar' (< *bod* 'kabile'+ *un*) biçimidir. Bu sözcükte topluluk adı türetmiştir. Marcel Erdal bu sözcüğün Hotan kaynaklarında ilk hecede /o/ ile bulunduğunu ve kökün bugüne kadar Türk dillerinde /o/lu biçimde yaşadığını ifade eder. O, *bodun*'un ikinci ünlüsünün *bod*'un asıl biçiminin **bodX* olduğu ve sondaki /X/in düzenli olarak düştüğü varsayımı ile açıklanabileceğini de belirtir. Ona göre bu varsayım Moğ. *boda* 'boy' biçimi ile desteklenmektedir (Erdal, 1991, 92).

Talat Tekin ve Gabain bu eki çoğul eki olarak kabul etmiş ve yapım eki olarak kabul etmemişlerdir (Gabain, 1941 (2000[3]), 62; Tekin, 2000, 103).

Çağataycada da bu ek Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki gibi çok yaygın değildir. Bu ekle biçimlenen çok fazla sözcük yoktur.

oġlan: Çağataycada taradığımız metinlerde bu biçime ait rastladığımız tek örnek *oġlan* 'oğullar, çocuklar' (< *oġul* 'oğul' + *an*) sözcüğüdür.

Sözcük Çağatayca sözlüklerde *oġlan* 'oğlan, çocuk' ve mecazi olarak 'bıyıksız çocuk' şeklinde açıklanır. Bu açıklamaya ek olarak 'Moğol Hanlarının oğullarına

oğlan; Fars prenslerine *mirzā* ve Rūmʿi prenslere *sulṭān* denir şeklinde bir açıklama da verilmiştir (Seng. 76v24; DTO: 68).

Sözcük Eski Türkçeden günümüz Türkçesine kadar her dönemde görülmüştür. Eski Uygurcada *oġlan* 'oğlan, oğul' (U I: 5, 4; TT III: 19); KB'de *oġlan* 'oğlan' (KB: 293, 1097); Harezm Türkçesinde *oġlan* 'oğlan, oğul' (KutbHŞ: 114); Eski Kıpçakçada *oġlan* 'oğlan, oğul' (KTS: 203); Osmanlıcada ise *oġlan* 'oğlan, çoğul' (TTS: II 717; III: 533; IV: 599) biçimlerinde sözcüğü görmek mümkündür.

imdi miniŋ ***oġlan****ım tursa Semerḳand Buḫār*

kim ki raʿiyyet tüzer Tiŋri ḳılur ḫūbraḳ

(ŞHD: 81b2)

kirip ***oġlan*** *aŋa bérdi ḫabarnı*

"ataŋ indep turur siz dék guharnı!"

(ÇİK: 76r2)

2.5.2. +(A)gU

Bu ek topluluk adları ve sıfatlar türeten bir biçimdir. Grønbech, ekin addan eylem yapan *–a-* ile eylemden ad yapan *–ġu*'dan meydana geldiğini belirtir (Grønbech, 1936, 29). Marcel Erdal bu ekin eklendiği sözcükleri üç gruba ayırır. Ona göre, +*(A)gU* ilk önce sayılara, ikinci olarak çokluk gösteren sıfatlara ve üçüncü olarak diğer sözlükbirimlere eklenir (Erdal, 1991, 93).

Bu ek Eski Türkçede birden ona kadar olan sayılara gelerek topluluk adı belirtir: *biregü, ékigü, onaġu* vb.

Zamirlere gelerek çoğul anlamı katar: *negü üçün* 'hangi sebeplerden' (Ht V 182: 3 [Erdal, 1991, 95]).

Vücudun belli bölümlerini niteleyen sözcük türettiği de görülür: *içegü* 'kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şey' (< *iç* 'iç' +*egü*) (HamTouen 1, 54 [Erdal, 1991, 96]), *yüzegü* 'dış organlar' (< *yüz* 'yüz'+ *egü*) (BT VIII A: 92 [Erdal, 1991, 95]), vb.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenen sözcükler bulunur. DLT'de daha çok vücudun belli bölümlerini niteleyen sözcükler, çeşitli sıfatlar türettiği görülür.

ḳarnaġu 'koca karınlı adam' (< *ḳarın* 'karın' + *aġu*) (DLT I: 491; DanKelly, 1985, 130), *içegü* 'kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şey' (< *iç* 'iç' + *egü*) (DLT I: 137; DanKelly, 1985, 31), *oġlaġu* 'nazik, kibar' (< *oġul* 'oğul' + *aġu*) (KB: 77).

Çağataycada da bu ek genelde üç işlevde görülür.

1. +*(A)gU* birden ona kadar olan sayılara gelir ve onlara topluluk anlamı katar:

biregü 'birisi' (< *bir* 'bir (sayı)' + *egü*)

küstāḫlık ḳılduḳ ve taḳı dürr-i yetīmniŋ ma'nāsı bahāsız démek bolur ***biregü***

(ŞHD: 168a3)

biregü*ni ḳılur ni'met bile bay*

yana birisi tün kün nala-yı vāy

(HLN: 10)

ékegü 'ikisi' (< *éki* 'iki'+ *egü*)

ay köŋül boduŋ bize sin pür-hüner

kél ***ékegü*** *baralı ṣubḥ u seher*

(ŞHD: 48b9)

Görüldüğü gibi yukarıdaki örneklerde birden ona kadar olan sayılara gelerek topluluk anlamı taşıyan sözcükler meydana getirmiştir.

2. +*(A)gU* zamirlere gelerek topluluk ya da çoğul anlamı taşıyan zamirsi sözcükler türetir. Bunun en açık örneklerinden biri *negü* 'ne, nasıl, ne var ki' (< *ne* + *egü*) zamiridir.

negü *ol ḫoş fāl ki körsem ay yüzindedür Süheyl*

zülfini salsa yüzüŋe ḥalḳa-i sünbül bolur

(ŞHD: 40a8)

her yil iḥtiyāç éliġa ***negü****lük yétkürgeyler*

(AŞV: 755b)

3. *+(A)gU* ekinin diğer bir işlevi de sayı ve zamirlerin dışında farklı sözcüklere eklenip yeni biçimler türetmesidir. Az da olsa bu biçimler Çağataycada bulunur. Nadir örneklerde biri *içegü* sözcüğüdür.

içegü 'bağırsak' (< *iç* 'iç' + *egü*) Sözcük Eski Türkçede *içegü* 'kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şey' (< *iç* 'iç' *+egü*) anlamındayken Çağataycada 'bağırsak' anlamını kazanmış ve bir organın adı olmuştur. Eski Türkçeden Çağataycaya sözcüğün anlamında daralma olduğu görülür.

Clauson'un da aktardığı gibi sözcük Eski Uygurcadan beri görülmektedir. Eski Uygurcada *içegü* 'bağırsak' (U III: 78, 2-3; TT X: 548); DLT'de *içegü* 'bağırsak' (DLT I: 137; DanKelly, 1985, 31); Harezm Türkçesinde *içegü* 'bağırsak' (Oğ: 41 [EDPT: 25b]); Eski Kıpçakçada *işegi* 'bağırsak' (TZ: 33b7); Osmanlıcada ise *içegü* 'bağırsak' (TTS II: 514; TTS IV: 407) biçimlerinde yaşamaktadır.

Grønbech sözcüğü *–agu* ekiyle türeyen sözcükler arasında saymıştır (Grønbech, 1936, 29). DTS'de ise sözcük *içegü* 'bağırsak' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 201). Clauson *içegü* sözcüğünün *iç* kökünden *-egü* topluluk adı yapan eki ile türediğini ifade etmekte Eski Uygurca'dan Osmanlıcaya sözcüğün kullanımını aktarmaktadır (EDPT: 25b). Mehmet Ölmez de sözcüğün *+AgU* topluluk adı yapan eki ile türediğini belirtmiştir (Ölmez, M., 1993, 185-186).

... avvalca alarnıŋ ḳursaġıda bolġay ***içegü****ler ve haşalardın ... va éritür alarnıŋ térilerini*

(ÇKT: 33b25)

2.6. Renk Adları Yapan Ekler

2.6.1. +KIl, +gXl, +°l

+KIl, +gXl ve *+°l* ekleri Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde genel olarak üç işlevde görülmektedir.

1. Bu eklerin biçimlendirdikleri ilk ad grubu geometrik şekillerdir. *üçkil* 'üçgen' (< *üç* 'üç (sayı)' *+kil*) (DLT I: 105; DanKelly, 1985, 58) ve *törtgil* 'dört köşeli, dörtgen şeklinde' (< *tört* 'dört (sayı)' *+kil*) (DLT III: 47; DanKelly, 1985, 198), vb.

2. Bu eklerin ikinci işlevi renkleri gösteren köklerden sıfatlar türetmeleridir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde *ḳızġıl* 'boz ile kır arasında bir renk' (< **kız* 'kızıl, sıcak' +*ıl*) (DLT I: 483; DanKelly, 1985, 140), *yipkil* 'erguvan rengi' (< *yip* + *gil*) (DLT III: 46; DanKelly, 1985, 227) örnekleri gösterilebilir.

3. Üçüncü işlev hayvanlarının vücutlarının belli bölümlerini gösteren adlar türetmesidir. DLT'de bu ekle türemiş *başġıl* 'beyaz başlı bir hayvan' (< *baş* 'baş' + *ġıl*) (DLT I: 481; DanKelly, 1985, 67), *yalġıl* 'beyaz yeleli at (*yal*)' (< *yal* + *ġıl*) (DLT III: 228; DanKelly, 1985, 210), *ḳırġıl* 'kırçıl' (< *ḳır* 'kır rengi' + *ġıl*) (DLT I: 483; DanKelly, 1985, 137) sözcükleri bu ek için en iyi örneklerdir.

Çağataycada bu eklerden yalnızca +°*l* ile biçimlenmiş örneklere rastladık. Bu örnekler de Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde görülen *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı' (< **ḳız* 'sıcak, kızıl' + *ıl*) (DLT I: 40; DanKelly, 1985, 140) ve *yaşıl* 'yeşil' (< *yaş* 'taze' + *ıl*) (DLT I: 41; DanKelly, 1985, 218) sözcükleridir.

ḳızıl 'kızıl, kırmızı' (< **ḳız* 'sıcak' + *ıl*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *kızıl* 'kırmızı, açık, belli; sürḫ, altun, güzel, āşikār, al, ḳan, nār, ātiş'; bir tür kuş; bir tür şahin' şeklinde anlamlar verilmiştir (Seng. 296v9; LÇ: 246b; DTO: 448).

Bang sözcüğün **ḳız* + *sıl* > **ḳızzıl* > *ḳızıl* biçiminde geliştiğini ileri sürmüştür (Bang, 1930, 20). Gabain ve Talat Tekin bu renk adını **ḳız* 'sıcak' adına dayandırmakta ve sözcüğün bu ekle biçimlendiğini ileri sürmektedirler (Gabain, 1941 (2000^3), 47; Tekin, 2000, 84). Cirtautas, "Renklerin Kullanımı" adlı çalışmasında *kızıl* sözcüğü için **ḳı-* 'yanmak, kızarmak, ılımak' biçiminde bir köke ulaşılabileceğini belirtmiş ve Tarihi ve günümüz Türk dillerinde bu kökle türediğini düşündüğü biçimleri aktarmıştır: 1. Şor. Sag. Küer. Osm (Wb) *ḳı-n* 'ısınmak, tutuşturmak'; 2. Krm., Kom., Tat. (Wb.) *ḳı-z* 'sıcak, ihtiraslı, ılık, kızıl'; 3. ET (Gabain, 1941 (2000^3), 280) *ḳı-z* 'sıcak', Çağ. (Wb) *ḳı-z* 'kızıl; ateş'; 4. ET (Gabain, 1941 (2000^3), 280), OT (DLT III: 129) *ḳıġ* 'toprağı kabartmakta kullanılan gübre, tezek'; 5. Anad. (THASDD II: Aydın ve çevresi) *ḳırtıġ* 'kuru sığır gübresi' (< *ḳı-r-t-ıḳ*). Cirtautas, sözcüğün Eski Osmanlıcadaki *kuzul* (Heffening, 1942, 27 [Cirtautas, 1961, 52]) biçimine bakılarak **kı-z-ul* > *kuzul* biçiminde açıklanabileceğini belirtmiştir (Cirtautas, 1961, 51-52). Marcel Erdal ise Bang'ın *kızıl* ve *yaşıl* sözcüklerinin

sırasıyla **kızsıl* ve **yaşsıl* biçimlerinden geliştiği yolundaki görüşünü kabul eder ve sözcüğün **kız+sI-(I)l* şeklinde geliştiğini belirtir (Erdal, 1991, 100; 331). Talat Tekin'e göre ise Türk dillerinde söziçi -zs- ve -şs- ünsüz çiftlerinin genellikle korunmuş olması gerçeği Bang'ın teorisini çürütmeye yeter.

Ona göre Genel Türkçe *kızıl* sözcüğünün Çuvaşça karşılığı olan *xĭrlĭ* (< **xĭrĭl* < **kırıl*) sözcüğü de Bang'ın görüşünün doğru olmadığını açıkça göstermektedir (Tekin, 1994a, 244-281).

köŋül tā'ārıżıŋġa boldı müştāḳ

*közümde geh **ḳızıl** güldür geh ī aḳ*

(LD: 898)

*egerçi ḥüsn ehlidür cāmdın **ḳızıl** yüzlüg*

(BHD, XXI: 4)

*şafaḳ émes ki érür her namāz-ı şām **ḳızıl***

(BHD, XXI: 5)

yaşıl 'yeşil' (< *yaş* 'taze' *+ıl*) sözcüğü *+Il* eki ile türemiş bir renk adıdır.

Bang sözcüğün **yaş+sıl* > *yaşşıl* > *yaşıl* biçiminde geliştiğini ileri sürmüştür (Bang, 1930, 20). Cirtautas, sözcüğün **yaş + ı-* 'yeşillenmek' eyleminden *yaş + ı-l* biçiminde gelişmiş olabileceğini belirtmiştir (Cirtautas, 1961, 61). Clauson sözcüğün *yaş* kökünden geldiğini **yaşsıl* sözcüğünün değişmiş biçimi olduğunu düşünmektedir (EDPT: 978a). Gabain ve Talat Tekin bu sözcüğü *yaş* 'taze, yeşil ot, yaş' köküne bağlamaktadır (Gabain, 1941 (2000[3]), 47; Tekin, 2000, 84). Marcel Erdal *yaşıl* sözcüğünün **yaş+sI-(X)l* biçiminde geliştiğini ileri sürmüştür (Erdal, 1991, 331).

*keyip ḫoş sündüs istebraḳ ḳızıl, **yaşıl** u al, sarıġ*

çemen şāhidleri çıḳsa, ḳılur şermende ḥavrānı

(SD: 270)

***yaşıl** libās ara ol serv-i gül'iẕārnı kör*

(BHD, XXXIV: 1)

libāsın étti ***yaşıl*** *serv-i lāle ruḫsārım*

(BHD, XXXIV: 2)

2.6.2. +(A)mUk (ve -mXk)

Bu ek daha çok renk adlarına eklenerek onlardan yeni sözcükler ya da bu renkleri karakterize eden ya da onların karakterilerini gösteren nesne ve varlıklar türetmiştir. DLT'de baskın olmayan ön ünlünün düştüğü *ḳızlamuḳ* 'kızamık' (< *ḳızıl* 'kızıl' + *amuk*) ve *ḳaramuḳ* 'mısır koçanı, karamuk, buğday içerisinde bulunan karamuk taneleri' (< *ḳara* 'kara, siyah' + *muḳ*) (DLT I: 487; DanKelly, 1985, 129) biçimlerini buluruz.

Çağataycada bu ekle biçimlenen çok fazla sözcüğe rastlanmaz.

kölkömük*:* Bu ekle türemiş sözcüklerden biri *kölkömük* 'gömgök' (< *kök* 'yeşil, mavi' + *ömük*) sözcüğüdür. Bu biçimde ekin + *ömük* biçiminde eklendiği görülmektedir. Sözcüğün kökü *kök* 'yeşil, mavi' sözcüğüdür. Sözcüğe Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Çağatayca metinlerden ise yalnızca Ali Şir Nevâyî'nin *Leyla vü Mecnun* adlı eserinde karşılaştık.

urdı atası mezārıġa baş

kim ***kölkömük*** *étti başın ol taş*

(LM: 3020)

porsuk*:* Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta rastladığımız *porsuk* (< **bor* + *suk*) sözcüğü de bu ekle türemiş, ancak Orta Türkçe döneminden sonra ikinci hece başındaki /m/ düşmüş ve sözcük *porsuk* biçimini almıştır.

Sözcük *Senglah*'ta şu şekilde açıklanmıştır: 'porsuk, Far. *rūdak* Isfahan ağzında *ḫūkra*, Ar. *vaşaḳ* ve *ibn 'irs*; köpek büyüklüğünde olup yüzünde ve bazen derisinde ak, kara çizgiler bulunur. Derisinden kürk yapılır. Dövüldükçe kürkü kabarır. Leş yemedikçe eti yenilir. Salamura yapılmış iki miskal eti zehirlenmeye iyi gelir. Derisi ise nikris, eklen hastalığı ve titreme için yararlıdır." (Seng. 132v22). Diğer Çağatayca sözlüklerde ise *borsuḳ* biçiminde verilen sözcük 'ney gibi bir giyāhdur, aşḳar, rūdek,

vaşaḳ, sege müşābih derisi siyāhlı ve beyāżlı bir nev‘ ḥayvān ki andan kürk yaparlar' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 79a; DTO: 166).

Bang sözcüğün **bor*'dan geldiğini ileri sürmüştür (Bang, 1917, 136). Buna karşılık Şçerbak çağdaş Türk diyalektlerinde **bor* yerine *boz* biçiminin geçtiğini öne sürerek bu görüşe karşı çıkmıştır (İRLTYa: 139). Ramstedt ise Moğolca *borki* ve Türkçe *borsuk* biçimlerini **bor* 'açgözlü, şişman' kökünden getirmiştir (RKWb. 52a). Brockelmann *bursumak* (Oğuzca *bursuk*) biçiminden yola çıkarak *-mak* ekiyle yapılmış bir türev olarak değerlendirmiştir (Brockelmann, 1954, 84. § a). Doerfer, Bang'ın etimolojik açıklamasını geri çevirdikten sonra Macarca ve Çuvaşça biçimleri göz önüne alarak çağdaş *porsuk*'un **bors* biçiminden geldiğini bir olasılık olarak düşünmüştür. Ona göre, *borsuk* bir küçültme biçimidir. Doerfer Türkçeden komşu dillere geçen biçimleri toplu olarak vermiştir (TMEN II: 733). Ayrıca Doerfer *borz* biçiminin eski Macarca **borzok* 'tan geldiğini ileri sürmüştür. Ona göre, **borzok* biçiminin sonundaki *-ok* Macarcada yanlışlıkla çokluk eki olarak değerlendirildiğinden düşmüştür (TMEN II: 733). Clauson sözcüğü *borsmuk (?p-)* 'porsuk' şeklinde maddebaşı olarak vermiş ve bu biçiminin yalnızca Kaşgarlı'da bulunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Clauson sözcüğün biçim bakımından Türkçeye benzemediğini de ifade etmiştir. Ona göre sözcük Toharcadan gelmiş olmalıdır (EDPT: 369a). Ligeti, Macarca *borz*'un geçmişinin Doerfer'in bu kuramına ters düştüğünü açıklamıştır. Ona göre, Türkçe *borsuk* (~ *porsuk*) biçimi karşısında tek heceli Macarca *borz*, yalnız eski Çuvaşçadan alınmış olabilir (Ligeti, 1986, 307-308).

Marcel Erdal, sözcüğün *boz* 'griy' ile ilişkili ise bu biçime ait olması gerektiğini ifade eder (Erdal, 1991, 101). Talat Tekin de *boz* 'grey' ile *borsuk, borsmuk* sözcükleri arasında ilişki olduğunu ileri sürür. Ona göre *borsuk* ya da *borsmuk*'un türediği **bor* Ön Türkçe **boz*'dan gelişmiştir. Ancak o ön-*z*'leşmede **bor* olarak kalarak *borsuk* ve *borsmuk*'u türetmiştir (Tekin, 1994a, 244-281).

Róna-Tas ve kimi bilim adamları da *porsuk* (< *borsuk* sözcüğünün *borsu-* 'pis kokmak' kökünden çıktığını iddia etmişlerdir (Róna-Tas: Bevezetés 25 [TES: 337]).

Günümüz Türkçesinde bu ekle türemiş pek çok sözcüğe rastlayabiliriz. Türkiye Türkçesi *çiğne-mik*, *il-mik*, *kes-mik, kus-muk*, *kıy-mık* ve *soy-muk* sözcüklerinde bulunan eylemden ad yapan *-mXk* ekine sahiptir.

2.6.3. +Xş

Bu biçim renk adları türetir ve eklendiği sözcüklere '-lı' anlamı katar. Ekin diğer bir işlevi de eklendiği sözcüklere küçültme anlamı katmasıdır.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenmiş sözcükler bulunur. Ek bu dönemlerde renk adı türetmenin yanında daha çok küçültme anlamı taşıyan sözcükler türetmiştir. Ekin en önemli örneklerinden birini KB'de *kökiş turna* 'mavili turna' ifadesinde buluruz (KB: 75).

Karahanlı Türkçesinde daha çok küçültme işlevinde sözcükler türetmiştir. *küsüş* 'aziz, değerli, nadir' (< **küs* 'arzu' + *üş*; krş. **küse-* 'istemek, arzu etmek' < **küs+e-*) (KB: 44), *tumşuḳ* 'gaga' (< **tum* + *uş* +*uḳ*; krş. Yak. *tumus* 'gaga, hayvan burnu; kayık ucu) (KB: 77), *yémiş* 'yemiş, meyve' (< *yé* - *m* + *miş*) (KB: 1651).

Çağtaycada daha çok küçültme görevinde rastlanır ve küçültme anlamı taşıyan sözcükler türetir. Çağataycada renk adı türetme işlevi yoktur.

yémiş 'yemiş, meyve' (< *yém* 'yemek' +*iş*; krş. DLT *yém* 'yemek') (Tekin, 1995, 107). *yémiş* sözcüğünün *yé-* 'yemek' eyleminden *–miş* ekiyle türemiş bir eylem sıfatı olduğunu da iddia edenler olmuştur (Räsänen, 1957, 137; VEWT: 197; EDPT: 938b, DanKelly 1985, 221; TES: 451), ancak anlamı düşünüldüğünde *yémiş* sözcüğünün bu ekle türemiş olamayacağı görülmektedir. Sözcüğün DLT'de geçen *yém* 'yemek, azık, taam' (DLT I: 468) kökü̈yle ilişkili olduğunu düşünmekteyiz.

barça mīveler ara ḫarbūz ***yémiş***

yéti yıl tirise s̱evābı ḥac démiş

(MMü, 64: 102)

Bu örneğin görüldüğü *Meyveler Münazarası*nı yayıma hazırlayan Deniz Abik *ḫarbūz* ***yémiş*** ifadesi hakkında şunları belirtmektedir:

"*ḫarbūz* ***yémiş***, kullanımı isim tamlaması olarak görülse iki ögenin de ek almadığı bir tamlama söz konusudur. Bu durumda isim ögesinin nitelik bildiren bir yanının olması gereklidir. Sıfat tamlaması olarak görmek için de *ḫarbūz*'un nitelik ifade eden bir özelliğinin olması gerekir. Bu kullanımı yakın anlamlı kelimelerden oluşan bir ikileme olarak değerlendirmek durumunda yapıya ilişkin zorluklar ortadan kalkar. Bu kez de *yémiş* kelimesinin *ḫarbuz* ile nasıl yakın anlamlı olabileceği anlaşılmalıdır.

Azericede yemiş ‘kavun’ anlamında kullanılmaktadır. *ḫarbūz* ***yimiş*** sözöbeği benzer varlıkları gösteren kelimelerin bir arada kullanılması ile oluşan bir ikileme olarak değerlendirildiğinde ‘kavun karpuz’ anlamı verilebilir. Bugün Türkiye Türkçesinde türü genel ifade için kavun karpuz kullanımı da bunu destekleyici niteliktedir.” (Abik, 2005, 140).

2.7. Alet Adı ve Yer Adı Yapan Ekler

2.7.1. +dUrXk

+dUrXk esasen farklı işlerde kullanılan alet adları türeten bir yapım ekidir. Marcel Erdal bu ekin temel olarak insan ve hayvanların belli vücut bölümleri ile bağlantılı nesne adları türeten bir ek olduğunu belirtir ve Bang’ın bu ekin *tur-* ‘durmak’ + *k* biçiminden gelişmiş olabileceğini ileri süren görüşünü aktarır (Bang, 1918, 293 [Erdal, 1991, 104-105]). Bang’ın bu görüşü birçok araştırmacı tarafından da kabul görmüştür (Brockelmann, 1954, 100; Garipov, 1959, 109, Sevortyan, 1966, 177; Şçerbak, 1977, 107 [Vásáry, 2007, 371-372]). Eckmann bu ekin faktitif *-dur-* ile eylemden mücerret isim yapan *–uḳ*’un birleşimi olduğunu ifade eder (Eckmann, 1966, 54). Vásáry, *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*nin 17. sayısında yazdığı makalesinde bu ek hakkındaki görüşleri aktarmış ve Türkçede *+dUrXk* ekiyle türemiş sözcükleri alfabe sırasına göre vermiştir. Vásáry’ye göre *turuḳ* / *duruḳ* biçimlerinde görülen ekin ilk sesbirimi aslında [t] olmalıdır, ancak Tarihi ve günümüz Türk dillerinde bu ekle türemiş biçimler toplandığında ötümlü *d-* sesinin Yakutça hariç bütün Türk dillerde daha baskın olduğu görülmektedir. Vásáry, *t-*’li biçimlerini kullanımında bir düzensizlik olmadığını da aktarmıştır. Yine Vásáry’nin aktardığına göre, ilk sesbirimi *d-*’li olan ek biçimleri (< *+dXrXk*), başında ötümsüz bir sesbirim bulunan *tur-* eyleminin kullanıldığı dillerde bile yaygın olarak görülür. Bu olgu *+dXrXk* ekinin temel biçim olan *tur-* eyleminden bağımsız olduğunu gösterir. Bunun yanında *+dXrXk* ekindeki *d-*’nin sabitlenmesi kök sözcüğün sonundaki ünsüzün özelliğine de bağlıdır. Yani hemen hemen *+dXrXk* ekini alan bütün sözcükler *–n* ve *–l* sızıcı ünsüzleri ile sona erer, *ağızdırık, düdirik* gibi örnekler hariç (Vásáry, 2007, 371-372).

Eski Uygurcada *boyun* ‘boyun’dan *boyunduruk* ‘boyunduruk’ (TT V B: 115, TT VIII A: 33 ve AgFrag (1) G a4 [Erdal, 1991, 104]) ve genişlemiş *beldürüklüg* biçimlerine sahibiz.

DLT’de de *boyunduruk* ‘her iki öküzün birden boynunun üzerine konulan boyunduruk’ (< *boyun* ‘boyun’ + *duruk*) (DLT III: 179; DanKelly, 1985, 77), *kömüldürük* ‘at göğüslüğü’ (< *kömül* ‘at göğsü’ + *dürük*) (DLT I: 530; DanKelly, 1985, 77), *sakal+duruk* ‘iplikten örülen bir kaytandır. Külahın başta durması, yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanır’ (< *sakal* ‘sakal’+ *duruk*) (DLT I: 530; DanKelly, 1985, 154) biçimlerini buluruz.

Çağataycada da bu ek çok yaygın değildir. Yine Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinleri gibi farklı işlevlerde kullanılan alet adları türetir. Ayrıca bazı örneklerde insan ve hayvanların belli vücut bölümleri ile bağlantılı nesne adları türettiği görülür. Çağatayca metinlerde rastladığımız nadir örneklerden birkaçı şunlardır:

aġızdırıḳ ‘yular gemi’ (< *aġız* ‘ağız’ + *dırıḳ*) sözcüğü *Senglah*’ta rastladığımız bu ekle biçimlenmiş örneklerden biridir (Seng. 44r18). Bu sözcüğe metinlerde rastlamadık.

***boyunduruḳ**:* Metinlerde rastlamayıp *Senglah*’ta rastladığımız ve bu ekle biçimlenmiş bir diğer biçim de *boyunduruḳ* ‘boyunduruk, devenin boynuna geçirilen yular’ (< *boyun* ‘boyun’ + *duruk*) sözcüğüdür (Seng. 143r3).

Doerfer sözcüğün *burun* + *duruk* biçiminde geliştiğini belirtmiş ve sözcüğün Moğolca ve Rusçada Türkçeden bir alıntı olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN II: 738). Clauson ise sözcüğü *boyunduruk* ‘devenin boynuna geçirilen yular’ şeklinde anlamlandırmış, kuzeydoğu ve merkezi kuzey dillerinde sesdeğişimi ile *m*’li göründüğünü ifade etmiştir (EDPT: 387b).

Sözcük DLT’de *boyunduruk* ‘boyunduruk; iki öküzün boyunlarına geçirilen odun parçası’ (DLT II: 243); Eski Kıpçakçada *boyunduruk* ‘boyunduruk’ (Hou. 1894, 9) biçimlerinde görülmektedir. Derleme Sözlüğünde ise şu şekilde açıklanmıştır:

‘Gömlek yakası; kağnı, araba, saban, pulluk, döğen çekebilmeleri için hayvanların boyunlarına takılan tahta çatal; nal çakılan öküzlerin ayaklarını bağlamakta kullanılan ağaç parçası; çatının en üstündeki uzun, tek ağaç, çatıyı enlemesine kat eden ağaçlar’ (DS XII: 4463).

ḳanġalduruḳ ‘kalkan sapı’ (< *ḳanġal* ‘kalkan’ + *duruḳ*) sözcüğünde ise bir alet adından başka bir alet adı türetmiştir. Bu sözcük Ali Şir Nevâyî’nin *Muhakemetü’l-Lugateyn* adlı eserinde *ḳanġalduruḳ* ‘bir tür zırh’ anlamında görülmektedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳanġalduruḳ* ‘yek nev‘-i zéréhī est ki der Freng sāẖte mī şeved’ şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Seng. 277v28; N Quatr. 16: 8).

Sözcüğün gelişimi muhtemelen *ḳanġalduruḳ* < *ḳanġan* ‘bir tür zırh’ + *duruḳ* biçiminde olmalıdır. Ayrıca sözcüğün *ḳalḳan* sözcüğüyle de ilişkili olduğunu düşünmekteyiz.

ammā büldürgesin ve çubçurġasın Türkçe ayturlar. Ve cébe ve cevşen ve köhe ve ***ḳanġalduruḳ*** *ve ḳarbıçı ve kicim ve ...*

(ML: 777b5)

saḳalduruḳ ‘ince gerdanlığı traş etme aleti’ (< *saḳaḳ* ‘çene’ + *duruḳ* ya da *saḳal* ‘sakal’+ *duruḳ*) sözcüğü de yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta rastladığımız bir sözcüktür (Seng. 232b19). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık.

Bu sözcükte ek insanın bir organı ile bağlantılı bir nesne adı türetmiştir. DLT’de *saḳalduruḳ* ‘iplikten örülen bir kaytandır. Külahın başta durması, yere düşmemesi için çene altından geçirilerek bağlanır’ (DLT I: 530; DanKelly, 1985, 154) şeklinde geçmektedir. Tarama Sözlüğünde ise *sakaldırık* biçiminde ve ‘gerdanlık’ anlamıyla verilmiştir (TTS V: 3252).

Vásáry, sözcüğün kökünün *saḳaḳ* ~ *saġaḳ* ‘çene, çift çene’ ya da *saḳal* ~ *saġaḳ* ‘sakal’ biçimlerinden biri olduğunu ve her iki biçimin de **saḳa-* ~ *saġa-* ‘asılmak’ şeklinde bir köke gittiğini belirtmektedir (Vásáry, 2007, 382). Bizce iki kök de uygundur.

Sözcüğü Moğolca’daki *sagaldurga* ~ *sagaldraga* ‘bir şapkayı çenenin altından bağlamak ya da eyere bir şeyleri bağlamak için kullanılan ip’ sözcüğüyle karşılaştırmak gerekir (Lessing, 1960, 657).

2.7.2. +çU ve +çUk

Bu ekler Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde küçültme ve yer bildirme işlevinde kullanılmıştır. Ancak sınırlı sayıda sözcükte karşımıza çıkmaktadırlar.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de şu örneklerde bu eki görmek mümkündür: *arçı* 'heybe' (< **ar* + *çı*) (DLT I: 124). Bu sözcük Uygurcada *art* + *çu* biçiminde görülmektedir (UW: 210a). DLT'de ise *arçı* (< **artçı* < *artçu*) biçiminde görülmektedir (DLT I: 124; DanKelly, 1985, 11). Bu ekle biçimlenmiş bir diğer sözcük 'mezar' anlamında kullanılan *yerçü* (*yer*'yer'+ *çü*) (DLT III: 30; DanKelly, 1985, 223) sözcüğüdür.

Bu eke Çağataycada rastlamadık ancak bu ekle birlikte ele aldığımız *+çUk* eki muhtemelen *+çU* ekinin *+ḳ* küçültme eki almış biçimidir. Bu nedenle bu eke burada yer verdik.

+çUk eki de *+çU* gibi eklendiği sözcüklerde bazen küçültme bazen yer bazen de hem küçültme hem de yer anlamı katmıştır. DLT'de bu ekle biçimlenmiş sözcükler buluruz:

kayaçuk 'güzel kokulu bir dağ otudur' (< *ḳaya* 'kaya' + *çuḳ*) (DLT III: 177; DanKelly, 1985, 134), *monçuḳ* 'atın boynuna takılan değerli taş, aslan tırnağı, muska gibi şeyler' (< *mon* *+çuḳ*) (DLT I: 475; DanKelly, 1985, 119).

Çağataycada *+çUk* eki Eski Türkçe ve DLT'deki görevlerinin yanı sıra birkaç sözcükte farklı işlevde kullanılmıştır. Tabi ki bu işlevinde küçültme işlevi hissedilmektedir.

Almaçuḳ: Çağataycada bu ekle biçimlenmiş sözcüklerinden biri *Almaçuḳ* 'Elmacık'tır. Bu sözcük bazı metinlerde yer adı olarak kullanılmıştır. *Şibânname*'de bu şekilde bir kullanıma rastlanmaktadır.

Almaçuḳ *érdi uşol ḫaylıdın*

aŋa bisyār ḳoşun ḫaylıdın

(ŞN$_2$: 2740)

çoġurçuḳ: Ekin bazen hayvan, özellikle de kuş adları türettiği görülür. Bu işlevin örneklerinden biri *çoġurçuḳ* 'sığırcık' sözcüğüdür. Sözcüğe *Babürname*de rastladık.

Çağatayca sözlüklerde *çoġurçuḳ* 'küçük bir perende ismidür, sıġırcıḳ, saç gibi' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 156a; DTO: 295).

Sözcüğün kökü hakkında bir açıklama getiremiyoruz.

bir nav'ı budur – kim Lamġānātta köptür – başı kara, ḳanatları ala, cuṣṣası ***çoġurçuḳ****dın bir neme uluḳraḳ ve ḳabaraḳtur*

(BN: 278b4-5)

çupçuḳ 'serçe' (< **çup* + *çuḳ*) sözcüğü de bu ekle türeyen kuş adlarından bir diğeridir. Serçe küçük bir hayvan olduğundan bu sözcükte aslında ekin küçültme işlevi hissedilmektedir. Ancak sözcüğün kökü hakkında bir açıklama getiremiyoruz. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *çupçuḳ* 'serçe, güncişk, cādū ḳuşı' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 154a; DTO: 290).

Sözcük bazı metinlerde *çopçuḳ* biçiminde okunmuştur, doğrusu *çupçuḳ* olmalıdır. Çünkü sözcük Türk Dillerinde genelde dar ünlülü biçimde yer almaktadır. Räsänen, sözlüğünde Kom., Kaz. *çıpçık*, Bşk. *sıpsık*, AH ç*ıpçık*, *çapçuk*, MA *çıpçak*, ET, Çağ., Osm. *çimçik* biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 109).

kim her biri bir ***çupçuḳ*** *yumurtḳasıça ve üstide gevher-i şeb-çerāġ kim milk-i ḫarābī érdi ve ol tancı altun zincir bile başı*

(TEH: T731b)

niçe bolsa ***çupçuḳ****ḳa cādū laḳab*

köpidin ḳılur ṣayd-ger köp ṭarap

(Sİ, XXXV: 2971)

Bu örneklerin dışında ***ḳabaçuk*** 'kabacık' (< **ḳaba* 'kaba, kalın' + *çuḳ*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş bir diğer örnektir. Sözcüğün *ḳaba* 'kaba, kalın' sözcüğünden türediği düşüncesindeyiz.

köfrük tapa suy, ***ḳabaçuḳ*** *suy, baharıḳ suy ve harunlıḳ suy, amrıḳa suy, alıp yaruḳ suy*

(NT: 128)

ḳurçuḳ: Bu ekle biçimlenmiş bir diğer sözcük de 'dervişlerin külahlarına doladıkları bez parçası' anlamındaki *ḳurçuḳ* sözcüğüdür. Bu sözcükte ekin küçültme işlevi hissedilmektedir. Sözcük *ḳurçuḳ* < *ḳur* 'kuşak, kemer' + *çuḳ* şeklinde gelişmiş olmalıdır.

üstige ***ḳurçuḳ*** *çırmar érdi il bile dağı āmizişi az*

(MN: 8a12)

Ekin bazen yer adları da türettiği görülmektedir.

Ḳaraçuḳ: Bunun en güzel örneklerinden biri 'Karaçuk, Buhara'nın kuzeyinde yer alan bir dağ' anlamındaki *Ḳaraçuḳ* (< **ḳara* + *çuḳ*) sözcüğüdür. Ayrıca yukarıda *Almaçuḳ* adınının da yer adı olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.

başı Ögüz tağıdın ayağı ***Ḳaraçuḳ*** *tégi yüz ḳoşluḳ yer turur*

(NT: 109)

2.7.3. +lAg

Genel olarak yer ve zaman bildiren bir ektir. Eckmann ve Marcel Erdal bu ekin addan eylem yapım eki *+lA-* ile eylemden ad yapım eki *–(X)g* ekinin birleşiminden meydana geldiğini ileri sürerler (Eckmann, 1966, 56; Erdal, 1991, 108).

Bu ekle biçimlenmiş sözcükler Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. DLT yazarı Kaşgarlı Mahmud eserinde *+lIK* ekini ve bu ekin ayrımlarını anlatırken *+lAG* ekine de yer vermiştir. Kaşgarlı ayrımın üçüncü maddesi olarak yer bildiren *+lAG* ekini almış ve bu ekin yer bildirmesi ile ilgili olarak *turuġlaġ* ve *tarıġlaġ* sözcüklerini örnek olarak göstermiştir (DLT I: 501).

DLT'de bu ekin yer belirttiği örnekler şunlardır:

ḳışlaġ 'kışlak' (< *ḳış* 'kış' + *laġ*) (DLT I: 464; DanKelly, 1985: 139); *ḳuşlaġ* 'kuşların çok olduğu yer, orada av yapılır' (< *ḳuş* 'kuş' + *laġ*) (DLT I: 465; DanKelly, 1985, 149); *yaylaġ* 'yayla' (*yay* 'yaz' *+laġ*) (DLT III: 47; DanKelly, 1985, 220) vb.

Bu ek Çağataycada da genellikle yer adları göstermiştir. Zaman adı gösterdiği örneğe rastlanmamıştır. *+lAg* ekinin yer gösterdiği sözcükbirimler şunlardır:

avlaḳ 'avlanılan yer' (< *av* 'av' + *laḳ*) sözcüğü *+lAg* ekiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *avlaḳ* 'şikargah, saydgah, avlanılan yer' şeklinde anlamlandırılmıştır (LÇ: 38a; DTO: 74). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerden yalnızca *Şibânname* ve *Şibân Han Divanı*'nda rastladık. Sözcük Eski Kıpçakçada da *avlaḳ* ve *avlu* biçimlerinde ve 'av, av yeri, ıssız, tenha yer, çöl, işlenmemiş arazi' anlamlarında geçmektedir (KTS: 16).

neçe kizlediŋ éy ra'nā ġazālim

mini yandurmaġıl ***avlaḳ*** *içinde*

(ŞN_2: 2221; ŞHD: 11b6)

ḳışlaġ/ḳ 'kışlak, kışlık yer' (< *ḳış* 'kış' + *laġ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ḳışlaḳ* 'kışın geçirildiği sıcak yer; ḳarye, aşayirüŋ avlı olan evi, nāhiye, kūy, ḳażā' açıklaması verilmiştir (Seng. 297v25; LÇ: 248a; DTO: 449).

Doerfer sözcüğün Arapça, Rusça, Balkan ve Kafkas dillerine Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN III: 1496). Räsänen sözcüğü *kış-lak* 'kışlık yer' şeklinde açıklamıştır (VEWT: 168). DTS'de ise sözcük için *ḳışlaḳ* 'kışlık yer' karşılığı verilmiştir (DTS: 448). Clauson sözlüğü *kışla-* eyleminden getirdiği sözcük için 'kışlık yer' karşılığını vermiştir. Ayrıca Clauson sözcüğün *yaylaġ/ḳ* sözcüğünün karşıtı olduğunu da dile getirmiştir (EDPT: 672b).

ve nūsret közleri rūşen ve 'aṣā-ger-i manṣūre kim tīġları suyıdın fetḥ ü ẓafer beyānı gülşendür bu ṭarafḍaki vilāyette ***ḳışlaḳ*** *ḳıldılar*

(TEH: M796b23)

kél éy sāḳī yükünüp bir ayaḳ tut

maŋa dil-ber bile ***ḳışlaḳ*** *içinde*

(ŞN_2: 2224)

torlaġ 'av yeri' (< *tor* 'tuzak, ağ' *+laġ*). Sözcüğün kökü olan *tor* 'tuzak, kuş ve balık avlanan av' sözcüğü DLT'de de bulunmaktadır (DLT III: 121). Çağatayca sözlüklerde sözcüğün kökü *tor* 'dâm, ağ' biçiminde geçmektedir (Seng. 172r; LÇ: 115a).

Ramstedt Moğolca *toor* biçimini Türkçe *tor* ile birleştirmiştir (RKWb: 401). Doerfer TMEN'de sözcüğün Farsça, Moğolca, Kafkas dilleri (Avarca, Udehece, vb.) ve diğer komşu dillerde Türkçeden alıntı olduğu belirtmiştir. Moğolcada Türkçeden alıntı olan *toġur, tör* biçiminin kullanıldığını aktarmıştır (TMEN II: 954). Räsänen ise Türk lehçelerinde kullanılan *tor* biçiminin *toor*'dan geldiğini yazmış, Moğolca *toor*'u da Türkçe *tuz* (> *tuzak*) biçimiyle karşılaştırmıştır (VEWT: 502). Clauson'un etimolojik sözlüğünde bulunan *tōr* maddesinde sözcüğün anlamı 'kuş ya da balık avlamakta kullanılan ağ, tuzak' şeklinde verilmiş olup, sözcüğün kökeni hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir (EDPT: 528b).

köŋül tilettim ü taptım soraġın zülfüŋ ilinde

belī Hindūsitān ili érür ol ṭūṭī ***torlaġı***

(SD: 563)

yaylaġ/ḳ 'yaylak, yazın geçirildiği yer' (< *yay* 'yaz' + *laġ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *yaylak* 'yazlık yer, yayla maḥalli, ṣaḥrā badiye, göçmen yeri, yayla' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 17r23; LÇ: 302b; DTO: 542).

Räsänen *yayla-ġ/yayla-ḳ* biçimlerinde verdiği sözcüğe 'yazlık yer' anlamını vermiştir (VEWT: 179). DTS'de *yaylaġ* 'yaz geçirilen yer, yazlık' karşılığı verilmiştir (DTS: 227). Clauson sözcüğün *yayla*- eyleminden türediğini ifade edip *ḳışlaġ* sözcüğünün karşıtı olduğunu belirtmiş ve 'yazlık yer' anlamını vermiştir (EDPT: 981b).

Derleme Sözlüğünde de *yaylaḫ, yaylak* biçiminde yer alan sözcük için 'otlak' anlamı verilmiştir. (DS XI: 4212).

érür çü Ḫuld-ı berīn ḳalmas içre ***yaylaġı***

behişt içinde uyımaḳ revā mu, bir fetvā

(SD: 318)

Muḥarrem ayı, Farġāna vılāyatıdın Ḫurāsān 'azīmatı bile İlek ***yaylaġı****ġa kim Ḥıṣār vılāyatınıñ* ***yaylaġ****larıdındur – kélip tüştüm*

(BN: H120a4-5)

tuzlaḳ 'tuzlu yer' (< *tuz* 'tuz' + *laḳ*) sözcüğü de *+lAg* ekiyle türemiş bir sözcüktür.

*anıŋ üçün ol yer **tuzlaḳ** érdi.*

(ŞTe, 9: 13)

*Babürname*de bir sözcükte de *+lAg* eki ölçü anlamı katmıştır:

azaġlaḳ 'az bir miktar' (< *az* 'az'+ *aġ* + *laġ*)

bizniŋ ilgeri barġan ḳaravul yigitleri ve ba'żı yigitler, Ḳara Bāġnıŋ ayaġı Égri Yar navāḥīsıda Şīrkege yetken bile oḳ, élik ḳoşarlar; ***azaġlaḳ*** *uruşḳan dék ḳılur, bat oḳ alġan bile téprerler*

(BN: H125b2)

azaġlaḳ *çıḳḳan kişisi uruşḳa turmay*, *ḳaçḳan bile ḳorġanġa kirdiler*

(BN: H127b10-11)

2.7.4. +mAk

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde *+mAk* daha çok eki giysi adları türetmek için kullanılan bir ektir. Bu ekin Eski Türkçede örneklerine pek rastlamayız. Ancak DLT'de bu ekle biçimlenmiş sözcüklere rastlayabiliriz. Yalnız DLT'de de sınırlı sayıda örnek görülmektedir.

başmak 'pabuç. Oğuzca' (< *baş* 'baş, kafa' + *mak*) (DLT I: 466; DanKelly, 1985, 67), *kemek* 'çubuklu ve nakışlı bir kumaştır; bundan bürgü yapılır; Kıpçaklar yağmurluk yaparlar.' (etimolojisi belirsiz) (DLT I: 392; DanKelly, 1985, 101).

KB'de de *etmek* 'ekmek' (< *et+mek*) (KB: 1191, 2318, 2319) örneğinde bu ek görülmektedir.

Ek Çağataycada Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinden farklı bir işlevde görülmüştür. Bu ek Çağataycada daha çok yemek adları ve farklı sözcükler türeten bir ektir. Bu ekle biçimlenen sözcük sayısı Çağataycada da oldukça azdır.

başmak 'pabuç' (*başmaḳ* < *başaḳ*) sözcüğü Çağataycada bu ekle türemiş nadir sözcüklerden biridir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *başmak* 'bir yaşındaki buzağı; ayakkabı, pabuç, kefş ve kösele' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 124r16; LÇ: 69b; DTO: 151).

Ramstedt sözcüğün Korecede 'bir tür deri' olarak kullanılan *palmak*'tan geldiğini ifade etmiştir (Ramstedt, 1949, 186). Doerfer *başmak*'ı Orta Türkçede geçen *başa-* 'kertik yapmak, kertiklemek' kökünden türemiş bir biçim olarak açıklamayı denemiştir. **başamak* > *başmak*. Doerfer, Çiğilce *başak*'ı da *başa-* kökünden *-k* ekiyle yapılmış bir türemiş biçim olarak saymıştır. Ona göre, *başmak*'ta bir eylem kökü saklanmıştır. Türkçede *başa-* yanında eskiden *baş-* kökünün kullanıldığı da unutulmamalıdır (TMEN: 744). Räsänen sözcüğü Orta Türkçeden *başmak* 'ayakkabı', Osm.'dan *başmak* 'ayakkabı, sandalet', Kaz.'dan *başmak* 'ayakkabı, sandalet' şeklinde aktarmış ve Rusçaya *başmak* biçiminde alıntılandığını ifade etmiştir (VEWT: 65). DTS'de *başmaḳ* 'başmak, tuflya' karşılığı verilmiştir (DTS: 88). Clauson sözcüğü *başmak* 'ayakkabı, pabuç' şeklinde açıklamıştır. Ona göre, ilk bakışta sözcüğün **baş-* kökünden geldiği düşünülebilir. **baş-* kökü de '*ba-* eyleminin işteşlik eki almış biçimi olabilir, bir şeye bağlı, ayağa bağlı anlamını verir'. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği *başak* biçimiyle *başmak* arasındaki ilişki karışıktır. Oğuzlar bir *-m-* ekleyerek *başak*'ı *başmak* biçimine sokmuşlardır. Kâşgarlı Mahmud, *borsmuk* biçimindeki *-m-*'yi de buna örnek olarak vermiştir (EDPT: 382b). Erdal, bu sözcük için Türkçede bir kökün olmadığını aktarmıştır (Erdal, 1991, 110). Eren ise *paşmak* 'ayakkabı' karşılığını vermiş, sözcüğün Tkm. *başmak, paşmak*; TatK. *başmak* 'terlik' biçimlerini aktarmıştır. Eren ayrıca sözcüğün Türkçeden Arapça, Farsça gibi komşu dillere de geçtiğini, Bulgarca, Sırpça, Rumca gibi Balkan dillerinde de kullanıldığını ifade etmiştir. Yine Rusçada da *başmak* olarak geçtiğini de belirtmiştir. Ona göre, Macarca *pacsmag* doğrudan doğruya Türkçeden geçmiş olabileceği gibi, Sırpçadan da alınmış olabilir (TES: 43b-44a).

Sözcük muhtemelen *başaḳ* sözcüğünün /m/ eklenmiş biçimidir. Bu yüzden *baş* + *maḳ* biçiminde açıklanabilir düşüncesindeyiz.

etmek 'ekmek' (< *et* 'et; yumuşak'+ *mek*) sözcüğü Çağataycada bu ekle biçimlenen sözcüklerden biridir. Mustafa Kaçalin'e göre, *ekmek* biçimine 18. yy'dan önce rastlanmaz. Sözcük bir eylemden geliyormuş gibi görünse de Tü.'deki *et-* "düzenlemek, tanzim etmek" eylemi buna yapı ve anlam bakımından müsait değildir. Yapı bakımında kapılı *é*'li üstelik uzun ünlülüdür. Anlam bakımından; ad ve anlam kısmı bulunmayan yarım eylem kalıcı bir ad yapamaz. Mustafa Kaçalin sözcüğün

kökeninin DLT'deki *et* 'et', *et yér* 'yumuşak toprak' sözcüğü olduğunu da belirmiştir. (Daha fazla bilgi için bkz. Kaçalin, 2005, 90-105).

ḳamer ḳurṣıġa ilgiŋ yétmese ḳoġlama ***etmek*** *hem muġtenemdür*

(MKb: 109a9)

bir ***etmek****ni éki bölüp yarımın bir açka bérgenni saẖa édi, özi yémes barını muḥtācḳa birgenni aẖı édi*

(MKb: 70a8-10)

2.8. Bir İşi Sürekli Yapanı Bildiren Adlar Türeten +çI Eki

Meslek sahibini gösterir ya da bir işi sürekli yapan anlamında adlar türetir. Bu ek hareket adlarına, inanç ile ilgili adlara, huy ve karakter bildiren adlara eklenerek yapanı, edeni bildiren adlar türetir.

Talat Tekin bu ekin Eski Türkçe eserlerinde "meslek mensubu ya da bir işi sürekli yapan" anlamında adlar türettiğini ifade eder (Tekin, 2000, 82).

Bu ek Karahanlı Türkçesi metinlerinde de sıklıkla rastlanılan ad türetme eklerinden biridir. Bu ekle biçimlenmiş pek çok sözcük görülür:

aġıçı 'ipek kumaşları muhafaza eden kimse' (< *aġı* 'ipek' + *çı*) (DLT I: 136; DanKelly, 1985, 5; KB: 2494, 2741), *abaçı* 'umacı; çocukları korkutmak için *abaçı keldi* denir.' (< *aba* + *çı*) (DLT I: 136; DanKelly, 1985, 3), *bérimçi* 'verici' (< *bér-* 'vermek' - *im* + *çi*) (DLT I: 75; DanKelly, 1985, 71), *etükçi* 'pabuççu' (< *etük* 'pabuç' + *çı*) (DLT II: 49; DanKelly, 1985, 29), *tapuġçı* 'hizmetçi' (< *tap-* 'hizmet etmek' – *uġ* + *çı*) (DLT I: 376; DanKelly, 1985, 177), *yumuşçı* 'melek' (< *yumuş* 'yumuşak' + *çı*) (DLT III: 12; DanKelly, 1985, 233); *asıġçı* 'faydacı, kârcı, tefeci, faizci' (< *asıġ* 'fayda, yarar' + *çı*) (KB: 2609, 4419).

Bu ek Çağataycada en çok kullanılan addan ad türetme eklerinden biridir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki metinler gibi hareket adlarına, inanç ile ilgili adlara, huy ve karakter bildiren adlara eklenerek yapanı, edeni bildiren adlar türetir.

aḫṭaçı ‘baytar, seyis’ (< Moğ. *aḫta* + *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *aḫtaçı* ‘celov-dār, baytar, seyis, cılavdar’ biçiminde açıklanmıştır (Abuş. 6; Seng. 33r16; LÇ: 6, DTO: 8).

Kowalevski sözcüğün kökeni Moğ. *aḫta*, *aḳta* ‘iğdiş edilmiş at’ biçimine dayandırmış, *aġta* ‘hadım edilmiş at’ şeklinde açıklamıştır (Kowalewski, 1844-49, 137). Räsänen ise sözcüğün *aḫta*’dan geldiğini, Türk lehçe ve şivelerinde *aḳta*, *atḳa* şekillerinin bulunduğunu, Moğolcada da *agta* biçiminde yer aldığını bildirmiştir (VEWT: 9).

felekniŋ ḫıng-ı yekrānın sa‘ādet ***aḫtaçı****ŋ ḥālī*

kétürdi aḫta-ḫāneŋġa basıban ay tamġanı

(SD: 307)

devlet atıġa miner bolsa tutar iḳbāl u taḫt

aḫtaçı*lar tég revān biri ‘inān biri rikāb*

(LD: 64)

altınçı, altunçı ‘altıncı’ (< *altun* ‘altın’ + *çı*) sözcüğü de meslek sahibini gösteren +*çı* ekiyle türemiş bir sözcüktür.

Doerfer ve Sevortyan *altun* sözcüğünün *al* ‘ışık’ ile **tuŋ*, *toŋ* ‘bakır’ sözcüklerinin birleşiminde oluştuğunu düşünmüşlerdir (TMEN II: 114; ESTYa I: 142). Sözcük için DTS’de *altun I* maddesinde ‘1. altın; 2. altın madeni; 3. altın kaplama’ tanımları yapılmıştır. *altun II* maddesinde yer verilen sözcük ise bir özel isimdir ve ‘Talas bölgesinin adlarından’dır (DTS: 40). EDPT’de ‘altın’ karşılığı verilen sözcüğün çok eski dönemde *altan* biçiminde Moğolcada yaşadığı bildirilmiştir (EDPT: 131a). UW’de *altun* maddesi altında pek çok tanıma yer verilmiştir: ‘altın; altın takı, altın rengi; altın para, altın tabakası; ‘altın elementi’; ‘muhteşem’. (UW: 112b). Sözcük kökü DanKelly’de *altun* ‘altın’ şeklinde açıklanmıştır (DanKelly, 1985, 73). TES’de *altın* maddesinde ‘kolay işlenen, yüksek değerli, paslanmaz element’ tanımı verilir ve sözcüğün kökeniyle ilgili olarak öne sürülen görüşler sıralanır (TES: 10).

altun sözcüğü, *altın* biçiminde Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır. Sözcük TS’te, ‘1. atom sayısı 79, atom ağırlığı 196,9 olan, 10640 C de eriyen, kolay işlenen, yüksek

değerli, paslanmaz element, kısaltması Au, 2. Altından yapılmış, 3. altından yapılmış sikke 4. mec. Niteliği iyi olan, üstün nitelikli olan, değerli' biçiminde tanımlanmıştır (TS: 83).

muraṣṣa' ḳılġanı ***altunçı*** *şems atıŋ ḳılādesin*

ciger-ḫūnluḳ bile taşnı ḳılur la'l-ı bedeḫşānī

(LD: 121)

altınçı *örgede Bigdilini olturtdılar saġ yaġrınnı ülüş bérdiler*

(ŞTe: 81b5-6)

atımçı 'atıcı' (< *atım* 'atım' + *çı*) sözcüğü *at-* eylemine *–ım* eylemden ad yapan ve +*çı* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü olan *atım* biçimi Çağatayca sözlüklerde 'menzil, bir ok atım gibi yer, mūtad' anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 5b; DTO: 6).

zülfüŋ ile çü nāfedin urdı dem āhū-yı ḫıṭā

ġamzeŋ ***atımçı****sı oḳı nāfını oydı çīn ara*

(LD: 140)

közüŋ ne turfe ***atımçı*** *ḳaraḳçıdur ki hemīşe*

ḳaşında yoḳtur anıŋ oḳ u yadın özge muṣāḥib

(AD: 27)

ayaḳçı 'saki' (< *ayaḳ* 'kadeh' + *çı*) sözcüğü *ayaḳ* 'kadeh' sözcüğüne +*çı* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *ayaġ/ayaḳ* 'kase, kap, bardak; kadeh' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 57r2; DTO: 90).

ayaḳçı *başını ḳoysun keçekler*

(ŞHD: 56b13)

siniŋ bezmiŋde éy ṣultān-ı ḫūbān

***ayaḳçı** mühr ü sāḳī zühre vü ay*

(TN: 303)

ayalġuçı 'şarkıcı, şarkı söyleyen' (< Moğ. *ayalġu* 'şarkı' + *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ayalġu* 'sada-yı guyendeye ve aheng-i fürudeşte ve sada-yı bülbülü ve hoş avazla ırlamğa derler. Amma bazı ehlinden istisma olundu ki mutlak bir hoş sedaya derler ki kalb ondan haz ala ve meyl eyleye; nagmat tahririnde kullandıkları med, nevta, lahn, ahenk' şeklinde açıklanmıştır (Abuş. 31; Seng. 57r7; LÇ: 45b; DTO: 90; AŞNL I: 46).

Sözcük Moğolcada *ayalgu* 'melodi, ezgi; telaffuz, aksan, anlamlarında geçmektedir (Lessing, 1960, 23). Doerfer ve Räsänen sözcüğün Moğolcadan Türkçeye geçtiğini belirtmişlerdir (TMEN I: 195; VEWT: 11). Zühal Ölmez, *Mahbubü'l-Kulüb* yayınında sözcüğün Moğ. *ayalgu* sözcüğünden geldiğini ve *ayalġūçı* < *ayalġu* + *çı* biçiminde geliştiğini belirtmiş, kaynaklardan sözcük hakkında bilgiler aktarmıştır (Ölmez, Z., 1993, 347).

vā'iz ki dest-yārsız olmas süḫan-güẕār

*aŋa birev ve muŋa **ayalġuçı** ḥükmi bar*

*Tiŋri sözin **ayalġuçı** bolmay déy almaġan*

bir sāz bolsa hem kérek ol ḳılġay iḫtiyār

(MKb: 24a7-8)

balıġçı 'balıkçı' (< *balıġ* 'balık' + *çı*) sözcüğü *balıġ* 'balık' sözcüğüne + *çı* addan ad yapım ekinin getirilmesiyle türeyen bir meslek adıdır. Sözcüğün kökü olan *balıġ* sözcüğü *Senglah*'ta 'bir balık' şeklinde verilmiştir (Seng. 127r9).

DTS'de *balıg II* maddesinde 'balık' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 80). Clauson sözcüğü *1 balık* maddesinde 'balık' şeklinde anlamlandırmış, Eski Uygurcadan itibaren sözcüğün Tarihi Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (EDPT: 335b). Eren sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *balık* biçiminde geçtiğini, Eski Kıpçakçada da *balık* olarak kullanıldığını aktarır. Sözcüğün

kökünün bilinmediğini ifade eder. Ayrıca Türkçeden Arapçaya (Suriye) *bâliq* 'zehir' olarak geçtiğini de belirtir (TES: 36).

ve Süleymān 'aleyhi's-selām rūzī cihetidin derya ḳıraġıda ***balıġçı****larġa müzdūrluḳ ḳılur érdi*

(TEH: T712a6)

barsçı 'vahşi hayvan terbiyecisi' (< *bars* 'pars' + *çı*) sözcüğünün kökü olan *bars* Çağatayca sözlüklerde 'arslan, leopardan küçük bir hayvan, gazanfer, yolbars; sal-i türkanin üçünçi yilidir' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 121r18; LÇ: 67b; DTO: 146).

bars sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk dillerinde görülen bir sözcüktür. *Irk Bitig*'de *bars yıl* 'leopar yılı, pars yılı' (IB: 67); Eski Uygurcada *bars* 'pars' (U III: 63, 4-5; Suv. 609/17); DLT'de *bars* 'leopar; on iki hayvanlı Türk takvimindeki yıllardan birinin adı; vücutta çıkan çıban, kabarıklık' (DLT I: 144; DanKelly, 1985, 66); Eski Kıpçakçada *bars* 'pars' (KTS: 24) şeklinde geçmektedir.

Bang sözcüğün kökü üzerine bazı görüşlerde bulunmuş ve sözcüğün *bars* < *bar* + *üs* biçiminde geliştiğini ifade etmiş ve 'vaşak' şeklinde anlamlandırmıştır (Bang, 1917, 112). Ramstedt ise sözcüğün Yunancadan Türkçeye geçtiğini iddia etmiş, Yun. < Sür. < İran < Tü. şeklinde bir zincirleme sonucunda Türkçeye geçtiğini belirtmiştir (RKWb: 35). Doerfer, sözcüğün Farsçada *bārs* biçiminde okunduğunu belirtmiş, ayrıca sözcüğün Moğolcada ve Rusçada Türkçeden bir alıntı olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN II: 685). Clauson sözcüğün çok eski bir dönemde eski bir İran dilinden alıntı olduğunu iddia etmektedir (EDPT: 368a). Sözcük Osmanlıcada *pars* biçiminde geçmiştir, burada *s*'nin tesiriyle *b* > *p* değişimi söz konusu olmuştur. Sözcük Farsça *bārs*'tan alınmış olsaydı Türkçeye *pārs* biçiminde alıntılanması beklenirdi.

hüner ve pīşede andaḳ ki ḳuşçı ve ***barsçı*** *ve ḳoruḳçı ve tamġaçı ve çibeci ve yorġaçı ve ḫalvaçı ve kémeçi ve ḳoyçı*

(ML: 777b23)

başçı 'rehber, kılavuz' (< *baş* 'baş, lider'+ *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da *başçı* 'yol gösteriçi, kılavuz, rehnuma, rehber, delil, pişrev, serdar' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 68b).

Sözcüğe Karahanlı Türkçesinden itibaren rastlıyoruz. KB'de *başçı* 'lider' (KB: 894); Haremz Türkçesinde ise *başçı* 'lider' (KutbHŞ: 28) şeklinde kaydedilmiştir.

başçı *Melik Bū Sa'īd Kemerī édi*

(BN: 145b13)

Melik Bū Sa'īd Kemerī – kim camī' Afġānıstānnı yaḫşı bilür édi, bu yürüş de ***başçı*** *édi*

(BN: H147a5)

bitigçi 'katip' (< *bitig* 'yazı, mektup' +*çi*) sözcüğü *bitig* 'yazı, mektup' adına addan ad yapan +*çI* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bitig/kçi* 'kâtip, yazıcı' karşılığı verilmiştir (Seng. 7r17).

bitigçi sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde de geçmektedir. KB'de *bitigçi* 'yazıcı, kâtip' (KB: 2494); Harezm Türkçesinde *bitigçi* 'yazıcı, kâtip' (KutbHŞ: 34); Eski Kıpçakçada ise *bitigçi, bitikçi* 'katip, yazıcı' (KTS: 33), Osmanlıcada *bitikçi* 'katip, yazıcı' (TTS III: 106) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *bitig* 'yazı, mektup' köküne dayandırılmış ve kaynaklarda 'kâtip, yazıcı' karşılığı verilmiştir (TMEN II: 718; DTS: 103; EDPT: 304a). Ancak sözcüğün kökü yukarıda da açıkladığımız gibi Çin. *pi* < **piet* 'fırça' biçimine dayanmaktadır ve *bitigçi* < **bit* 'yazı fırçası (Çin. *pi* < **piet* 'fırça')+*i-k*+*çi* biçiminde açıklanmalıdır. Bkz. *bitig*.

yana Muḥammed Emīn Big bile Ḫāce Fahrü'd-dīn ***bitikçi*** *bābıda*

(TEH: 788b14)

Muhammed Aminbek bile hoca Fahriddin ***bitikçi*** *babıda ḫam nişanlar kim bitilip érdi*

(Mü: 111)

çérikçi 'asker' (< *çérik* 'asker, ordu' + *çi*) sözcüğünün kökü Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*'da *çirik* 'asker, leşker, koşun, ordu, nuker' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 161b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *çeri* ve *çerig* biçiminde ve 'askerler'

şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 284). *Senglah*'ta da *çérik* ('-k ile') 'ordu' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 216v6).

ol ked-bānūġa hem-zānū belki anı ***çérikçi*** *dése bolur munı ked-bānū*

(MKb: 25b-9)

ḳaçirçi 'katırcı; rehber, yol gösteren' (< *ḳaçir* 'katır'+ *çi*) sözcüğünün kökü *Lugat-ı Çağatay*'da *ḫaçir* 'katr, bagl, ester,' karşılığı verilmiştir (LÇ: 166b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *ḳaçır* 'katır' kaydı düşülmüştür (DTO: 395).

Sözcüğün kökü Tarihi ve günümüz Türk dillerinde *ḳatır* 'katır' biçiminde görülür. Miller, Türkçeye eski bir İran dilindeki **hartar* biçiminden geldiği sanılan sözcüğün Türkçeden tekrar Farsçaya geçtiğini belirtmiştir, Far. *ḳātır* 'katır' (Miller, 1953, 376). Doerfer sözcüğün Farsçada da Türkçeden bir alıntı olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN III: 1395). Ayrıca Menges, Doerfer, Räsänen sözcüğün Doğu Türkçesindeki ve Çağataycadaki biçimlerinin Moğolcadan alınma olduğunu belirtmektedirler (Menges, 1954, 50; TMEN III: 391; VEWT: 217).

Clauson, *Senglah*'ta sözcüğü Moğolca kabul etmiş ve *g/kacarcı* biçiminde okumuştur (Clauson, 1960, 97). Clauson ayrıca etimolojik sözlüğünde sözcüğün *kaçir* biçiminde Moğolcaya Türkçeden alıntılandığını ve daha sonra Moğolcadan Türkçeye bir geri ödünçleme olduğunu ileri sürmektedir (EDPT: 604a). Zühal Ölmez, sözcüğün ses denkliği (Tü. *ti-* = Moğ. *çi-*: Çağ. Özb. *tik* = Moğ. *çike*) dolayısıyla Moğolcaya *kaçir* biçiminde geçtiğini ve bu sözcüğün kimi Türk dillerine yine Moğolcadan ödünçleme olarak geçtiğini aktarmıştır: YUyg. *ḳaçir* ~ *ḫaçir* ~ *ḫeçir* 'katır' (Malov, 1954, 160a, 191a, 191b), Kırg. *kaçır* 'katır' (KırgS II: 393), Tat. *ḳaçır* 'katır', Kaz. *ḳaşır*, Özb. *ḫaçir* (TMEN II: 393) (Ölmez, Z., 1991, 90).

döndüm ḳaçıp Ḳanḳlı Ḫāndın ḳıble sordum

ḳırtıldaşıp kélgen er öŋindin döndüm

ḳaçırçı*ge yerçige yol başlatdum*

ḳaylı ḳarlı éki ḳola yol yumşatdum

(ŞTe: 100a14)

ḳazçı ‘kaz avcısı’ (< *ḳaz* ‘kaz’+ *çı*) sözcüğü *ḳaz* ‘kaz’ sözcüğüne + *çı* meslek adı yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir addır.

Räsänen sözcüğü *kāz* (< **kāŕ*) biçiminde maddebaşı olarak verir, OT *kaz* ‘kaz’, Tkm. *kaz*, Uyg., Çağ., *kaz*, Yak. *ḫas*, Çuv. *ḫor*, *ḫur* biçimlerini aktarır. Ayrıca Räsänen Man. *garu* (< **kāra-ġu*) ‘kuğu kuşu’, Tung. *gārę* ‘kuğu kuşu, puhu kuşu’ biçimlerini de aktarmıştır (VEWT: 243). Sözcüğün kökü EDPT’de *ḳaz* ‘kaz’ şeklinde açıklanmıştır. Clauson, Doerfer’e dayanarak sözcüğün bazı Hint-Avrupa dillerinden, muhtemelen Toharcadan alınmış olabileceğini ifade eder, Sankrit *hamsa,* Eski İngilizce *gos* ve Almanca *Gans* ile karşılaştırır, Farsçadan alıntılandığını da ekler (EDPT: 679a-b).

andaḳ ki ***ḳazçı*** *ve ḳuçı ve turnaçı ve kiyikçi ve tavuşḳançı ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkūr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar*

(ML: 777b24-25)

kirek yaraḳçı ‘levazımatçı, silâhçı, silah zanaatkarı’ (< *yaraḳ* ‘silah’ + *çı*) sözcüğü iki unsurdan meydana gelmektedir. İlk unsur olan *kirek* sözcüğü açıktır. İkinci sözcük olan *yaraġ* sözcüğü Karahanlı Türkçesinden beri ‘fırsat, imkan’ sözcüğünün ‘askeri levazımat, techizat, silah’ anlamını kazanması ile meydana gelmiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yaraḳ/ġ* ‘esbāb ve ālāt ve edavāt, silāḥ, ālet-i lāzıma, şemşīr, ḫançer ve ālāt-ı ḥarb’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 329r14; LÇ: 291; DTO: 521).

Çağatayca *kirek yaraḳ* ifadesi günümüz Türk dillerinden bazılarında şu biçimlerde yaşamaktadır: YUyg. *kerek yaraḳ* ‘donatı, teçhizat’ (YUTS: 198), Kırg. *kerek-carak* ‘1. gerekli techizat ve tedarikât, 2. silâh ve mühimmat’ (KırgS: 199), Tat. *kirek-yaraḳ* ‘birär törli eşkä yaki närsägä kiräkli törli äybirlär, äsbablar, cihazlar’ (TTASl II: 106), Tkm. *gerek-yarak* ‘aŋrı-bäri gerek zatlar’ (TkmDSl: 166).

Çağatayca *kirek yaraḳ* ifadesi Moğolca’da da yer almaktadır. Kowalevski’de *kereg caraġ* ‘genel işler’ şeklinde açıklanmıştır (Kowalewski, 1844-49, 2301). *kirek yaraḳ* ve *kirek yaraḳçı* biçimleri Yeni Farsçada Çağataycadan alıntı olarak yer almaktadır (TMEN III: 1631).

manṣıbda andaḳ ki ḳorçı ve suçı ve ḫızāneçi ve ***kirek yaraḳçı*** *ve çögençi ve nīzeçi ve şükürçi ve yurtçı ve şilençi ve aḫtaçı ve bu yosunluḳ köptür*

(ML: 777b21-22)

ḳopuzçı 'kopuz çalan, kopuzcu' (< *ḳopuz* 'kopuz' + *çı*) sözcüğünün kökü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *kobuz* '*barbat* (kopuz)', iyi bilinen bir müzik aleti' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 282r24). Diğer Çağatayca sözlüklerde ise *kopuz* 'kavuz, karpuz, bostan; saz, kemane' kaydı düşülmüştür (LÇ: 231a; DTO: 422).

Bang, *kopuz* sözcüğünü 'patlamak, dağılmak, kopmak' anlamına gelen *kop-* eyleminden türetmiştir (Bang, 116). Doerfer, *kopuz*'un değişik biçimlerde (*b* ~ *p*) yazıçevriminin yapılabileceği görüşünden hareketle sözcüğü *kobuz* biçiminde okumuş ve sözcüğün tarihî Türk dilleri ile günümüz Türk dillerindeki biçimlerine yer vermiştir (TMEN I: 314). Räsänen *kobuz* biçiminde madde başı olarak verdiği sözcüğü 'kopuz' şeklinde açıklamış ve sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir. Ayrıca sözcüğün Moğ.'da *ḳugur, ḳuur* biçimlerinde var olduğunu da aktarmıştır. Sözcüğü OT *kobz-a* 'flüt çalmak', Çağ. *kops-a* 'şarkı söylemek' şeklinde açıklamıştır. Bir de Poppe'nin **kopur* (? Ung. *húr* 'dize') açıklamasını da aktarmıştır (VEWT: 281). DTS'de *kobuz* maddesinde altında 'telli bir müzik aracı, kopuz' açıklması verilmiştir (DTS: 451).

EDPT'de sözcüğün kökü *kopuz* 'telli bir müzik aracı' şeklinde açıklanmış, sözcüğün Moğolcada *kuğut/ku'ur* biçimlerinde erken dönemde yaşadığı Kowalevski kaynak gösterilerek belirtilmiştir. Doerfer'e dayanılarak sözcüğün Farsça'ya da Moğolcadan geçtiği bildirilir. Eserde sözcüğün kökü ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır. (EDPT: 588).

Talat Tekin ve Osman Fikri Sertkaya sözcüğü *kopur-* eyleminden *z*'li ad biçimi saymışlardır (Tekin, 1979, 122; Sertkaya, O. F., 1982, 199).

Mehmet Ölmez, *kopuz* üzerine sunduğu bir bildiride *kopuz* sözcüğünün çeşitli Türk lehçelerinde ve başka dillerde tanıklanan biçimlerinin tümünün karşılaştırmalı incelenmesi sonucu, eski sözcükte –*kubuz* ve *kobuz, komuz* ve *kumuz, kuhur,* vb. biçimlere de rastlanmakla birlikte- ilk ünlü olarak *u* değil *o* ve söz-içi ünsüz olarak da *b* (veya *v* ya da *m*) değil *p* bulunduğunu kabul etmemiz gerektiğini

belirtirmektedir. Ölmez, sözcüğün kökü konusunda Bang'ın görüşünü daha mantıklı bulmuş ve şu şekilde bir açıklama getirmiştir:

"Eylemlere gelen -°*z* eki (Gabain, 1941 (2000^3), 61) de herhalde kökende yine eylemlere gelen -°*r* eki (Gabain, 1941 (2000^3), 60) ile aynıydı (r/z o zaman tek bir ses halindeydi) ve dolayısıyla aynı geniş zaman ortacı anlamını taşıyordu: "(genel ve sürekli olarak) yapan, yapar" ve bunu *kopuz*'a uygularsak: "(müzik sesleri halinde) kopup dağılan, çınlayan, yankılanan". Yukarıda anılan her iki Çince yazıçevrimiyle tanıklanan *-guz* veya *-gur* eki de olasılıkla, halen özellikle *Uygur*, *Yazgır*/*Yazır*, *Salgur*/ *Salur*, *Kuturgur*, *Uturgur* gibi bazı eski kabile adlarında korunmuş olan, geniş zaman ortacının en eski biçimi olarak açıklanabilir" (Ölmez, M., 2006, 4).

ḳopuzçı *ẕevk-baḫş u naġme-perdāz*

ḳılıp Perran ili bülbül dék avaz

(DN: 114)

ḳuçı 'kuğu avcısı' (< *ḳu(ġu)* 'kuğu' + *çı*) sözcüğünün kökü olan *ḳu(ġu)* Çağatayca sözlüklerde *ḳu* 'ḳaz mānend büyük beyāż bir nev' murġabīdür ki tüglerinden yasduḳ ve bāliş yaparlar' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 342v12; LÇ: 304; DTO: 424).

Sema Barutçu, *Muhakemetü'l-Lugateyn* yayınında *ḳuçı*'nın manasının 'kuğu avcısı' olacağını şu Farsça kayıdın desteklemekte olduğunu belirtmektedir: '(Ġāzān) bacihat-i ṣayd-i ḳū baṭaraf-i Gāvbārī tavaccuh farmūd başikar-i murġ ve māhī maşġūl būd (kuğu avı için Gazan tarafına yöneldi ve orada bir müddet kuş ve balık avıyla meşgul oldu)' (Özönder, 1996, 39).

Mehmet Ölmez karşılıklı bir konuşma sırasında *ḳu* sözcüğünün muhtemelen *kuġu* sözcüğünün kısalmış biçimi olduğunu ileri sürmüştür.

andaḳ ki ḳazçı ve ***ḳuçı*** *ve turnaçı ve kiyikçi ve tavuşḳançı ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkūr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar*

(ML: 777b24-25)

ḳulluḳçı 'hizmetçi' (< *ḳulluḳ* 'kulluk' + *çı*) sözcüğü *ḳul* 'kul, köle' sözcüğüne +*luk* ve +*çı* addan ad yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

Sözcük *Dictionnaire turk-oriental*'de *ḳulluḳ* 'kulluk, hizmetçilik' kaydı düşülmüştür (DTO: 435). Çağatayca sözlüklerde *ḳulluḳçı* biçimine rastlamadık.

*yaŋı ay u ıyd éki **ḳulluḳçıŋ** olsun éylegen*

sin hilāl anıŋ atın bayram bu yirniŋ künyetin

(BV, 660: 90)

ḳurçı 'silahşör, silahlı muhafız' (< *ḳur* 'silah; ok kılıfı, sadak' + *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ḳorçi* 'silaḥdār, silaḥşör, cebeci, asker, süvāri, mīr-i şebases, kötevül, żabṭiye, muḥāfız-ı belde' karşılığı verilmiştir (Seng. 286r7; LÇ: 233; DTO: 425).

Radloff sözcüğü *ḳurçi* '1. (Çağ.) Farslarda bir süvari sınıfı; 2. (DTü.) gözcü' şeklinde açıklamıştır (Wb II: 954). Doerfer ise *ḳorçi* 'ok taşıyıcı' açıklamasını getirmiştir (TMEN I: 301). Sözcüğün kökü Moğolcada'da *ḫor* 'ok uçlarının konulduğu ok kılıfının parçası' (Lessing, 1960, 965), Kalm. *ḫor* biçiminde yer almaktadır (KWb. 186).

*bolup **ḳurçı**, ḳapuḳçı udçı, çāvūş u yasavuluŋ*

biri ḫādim, biri bende, biri nöker, biri süder

(SD: 241)

ḳuşçı 'kuşçu, kuş avcısı' (< *ḳuş* 'kuş' + *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *Lugat-ı Çağatay*'da 'ḳuş-bāz, ṭayr besleyici' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 236a; DTO: 431).

Sözcüğü Eski Uygurcada *kuşçı* 'kuş avcısı, şahin avcısı' (TT IV: 8, 57); KB'de *kuşçı* 'kuş avcısı' (KB: 4148) şeklinde kaydedebiliriz.

Doerfer sözcüğün Farsçada Türkçeden alıntı olarak yer aldığını aktarmıştır (TMEN III: 1564). Diğer kaynaklarda da *ḳuşçı* 'kuşçu' kaydı düşülmüştür (Brockelmann, 1954, 93; Erdal, 1991, 111).

*otuz béşinci faṣl-**Ḳuşçı** ve ṣayyād ẕikride-**Ḳuşçı** ṣayyādlarġa muḳtedā vü ḥükm-rān ve bu cemā'at aŋa ra'iyyet ü me'mūr-ı fermān*

(MKb: 30a2)

aŋa peyveste köpek ***ḳuşçı*** *hem*

kim érür Ḫanġa ḳadīmī maḥrem

(ŞN$_2$: 1966)

oḳçı 'okçu' (< *oḳ* 'ok'+ *çı*) sözcüğünün kökü Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *ok* '1. *tir* (ok); evin çatısını kaplayan uzun kirişler' şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 68).

Sözcük *Orhon Yazıtları*ndan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da *oḳçı* 'ok atıcısı, ok yapan usta' kaydı düşülmüştür (EDPT: 80a; Erdal, 1991, 113).

oḳçı *il érdiler ve avçı besī*

her biri bar édi bir bü'l-hevesī

(ŞN$_1$: 747)

oraḳçı 'orakçı, ekin biçen' (< *oraḳ* 'ekin biçici' + *çı*) sözcüğünün kökü Çağatayca sözlüklerde *oraḳ* 'tırpan, Türkistan'da bir rütbe' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 29a; DTO: 53).

Sözcüğün kökü *oraḳ* sözcüğüdür. Sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren görebiliyoruz. DLT'de *orġaḳ* 'orak' (DLT I: 119); Eski Kıpçakçada *orak* 'orak' (TZ: 34a11; 49a8); Osmanlıcada *oraḳ* 'orak' (TTS I: 536) biçimlerinde yer almıştır.

Clauson sözcüğün kökü olan *oraḳ* biçiminin *or*- 'orakla biçmek' kökünden türediğini belirtmiştir (EDPT: 216a).

oraḳçı*-ġa andın rūzī* ***başaḳçı****-nıŋ andın yarup közü*

(MKb: 27b-5)

saḳçı 'nöbetçi, muhafız' (< *saḳ* 'nöbetçi'+ *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *saġçı* ve *saḳçı* 'muhafız, nöbetçi' anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 232r29; Seng. 232r20; DTO: 338).

KB'de *saḳçı* 'muhafız' (KB: 2140); Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde *saḳçı* 'gözetçi, muhafız' (KutbHŞ: 153) anlamlarıyla geçmektedir.

DTS'de sözcük için 'muhafız' karşılığı verilmiştir (DTS: 486). EDPT'de ise *saḳçı* 'muhafız' şeklinde açıklanmıştır (EDPT: 806a). Sözcüğün kökeni hakkında *Sekkaki Divanı*nda yazan Kemal Eraslan, DLT'de bulunan *saġ* 'zeyreklik, anlayış' sözcüğüne bakarak *saḳ* < **sa-ḳ*, *saġ* < **sa-ġ* biçiminde geliştiğini ifade eder. Sonrada *sa-ḳ* adından türemiş sözcükleri verir: *saḳla-* (< *saḳ+la-* 'saklamak, korumak'), *saḳınç* (< *saḳ – ın + ç* 'düşünce, kaygı') (Eraslan, 1999, 343).

Behrām anıŋkī düşmeni ḥaḳḳıda pür-ḫancer-güẕār

saḳçı *sarāyı ṭāḳınıŋ eyvānıda Keyvān érür*

(SD: 110)

olturġanları ṭabl ya ékki yıġaçnı ḳaḳarlar érdi tā düşmen kélgende bilgey, ***saḳçı****larnıŋ oyaġ érgenin*

(ŞTü, 48: 2)

suvçı 'sucu' (< *suv* 'su'+ *çı*) sözcüğü Çağatayca'da genellikle *suvçı* şeklinde görülür. Ancak sözcüğe *Şibân Han Divanı*'nda *subçı* şeklinde rastladık. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *suw, su* biçiminde 'su' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 248r28; DTO: 350).

anıŋ mevcinde ***subçı****lar uyalmay*

nişān bérmek ʿayıb ṣūret nigārı

(ŞHD: 178a11)

şunḳarçı 'şahin avcısı' (< *şunḳar* 'şahin'+ *çı*) sözcüğünün kökü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *sunġar*, *sunkur*, *sunkur*, *şunkar* biçimlerinde ve 'şahin cinsinden bir tür kuş' anlamında geçmektedir (Seng. 247r17).

Sözcük Eski Uygurcada *sıŋkur* 'akdoğan'; DLT'de *suŋkur* 'bir tür yırtıcı hayvan adı' (DLT III: 381; DanKelly, 1985, 169); Harezm Türkçesinde *şuŋkar* 'şahin' (Oğ. 42-6 [EDPT: 838a]); *suŋkur* 'şahin' (KutbHŞ: 159); *şunġar* 'şahin' (MNa: 5 [EDPT:

838a]); Eski Kıpçakçada ise *sunḳur*, *soŋġur*, *sonḳur* ‘şahin, doğan türünden bir kuş’ (KTS: 243) biçimlerinde görülür.

Doerfer, Moğolca ve Türkçenin ses tarihini göz önünde tutarak sözcüğü gelişimini BOMoğ. *şonkar* < Moğ. *şiŋkor* < **sıŋkor* biçiminde açıklamıştır. Ona göre, asıl sorun ilk hecedeki *i* sesinin gelişimiyle ilgilidir ve sözcüğün asıl biçimi ikiz ünlülü olmalıdır: AT **si̯oŋkor* < *sioŋkor*. Moğolcanın lehçelerinde *io* üzerinden *o*’ya dönmüştür. Yani yazı dilinde *şiŋkor*, lehçelerde *şonkor* biçiminde görülür (TMEN I: 237). Clauson *sıŋkur* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcük için ‘yırtıcı bir kuş, akdoğan’ karşılıklarını vermiştir. Bunun yanında bu biçimin Moğolcaya erken bir dönemde sözbaşı *sı*- < *şi* sesdeğişmesiyle *şiŋkor* (ya da *şiŋgor*) biçiminde Türkçeden alıntılandığını Haenisch’e dayandırarak aktarmıştır (EDPT: 838a). Zühal Ölmez, Türkçeden Moğolcaya geçen sözcüğün Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla Türkçeye *şuŋkor* ~ *şunkar* biçimlerinde geçtiğini aktarmıştır (Ölmez, Z., 1996, 291).

çölükken körmey inanmas neçe bar déseler su su

‘acāyib söyünür ***şunḳarçı*** *aŋa déseler ḳu ḳu*

(ŞHD: 143a2)

ṭabaḳçı ‘tabakçı’ (< Ar. *ṭabaḳ* ‘tabak’ + Çağ. *çı*) sözcüğü Ar. *ṭabaḳ* ‘tabak’ sözcüğüne +*çı* meslek yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

niçük kim Ürgençī ve ***ṭabaḳçı*** *ve* ***éşikçi*** *tégen tég*

(ŞTü, 46: 1)

tamġaçı ‘damgacı; resim ve vergi tahsildarı’ (< *tamġa* ‘damga’+ *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *tamġaçı* ‘āmil ve mübāşir-i fi‘i tamġa, damgacı’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 161v15; DTO: 218).

Sözcüğün kökeni Doerfer tarafından ‘sıcak damga ile vurulmuş işaret, yanık izi, yanık lekesi; mühür, damga; gümrük resmi’ şeklinde açıklanmıştır. Doerfer sözcüğün ilk manasının ‘sıcak damga ile vurulmuş işaret’ olduğunu, ikinci manasının ise ‘bir kimsenin hayvan ve diğer mallarına belli olması için vurduğu işaret’ olduğunu belirtir (TMEN II: 554). DTS’de ise *tamġa* ‘1. mühür, baskı, 2. işaret’ kaydı düşülmüştür (DTS: 530). Clauson sözcüğün –*ġa* ekiyle oluşmuş olması gerektiğini

ancak *tamġa 2* sözcüğü ile ilişkisi olmadığını ifade etmiş ve sözcüğün ‘atlara, sığırlara vurulan işaret’ anlamına geldiğini aktarmıştır (EDPT: 504).

Sözcük Türkiye Türkçesinde de *tamgacı* ‘yazman, kâtip’ şeklinde yaşamaktadır (DS X: 3816). Bkz. *tamġa*.

hüner ve pīşede andaḳ ki ḳuşçı ve barsçı ve ḳoruḳçı ve ***tamġaçı*** *ve çibeci ve yorġaçı, ve ḫalvaçı ve kémeçi ve ḳoyçı*

(ML: 777b23)

tamġaçı *étip başıġa cevlān*

her dem tilegey zeḳat-ı helvān

(LM: 3519)

tavuşḳançı ‘tavşan avcısı’ (< *tavuşḳan* ‘tavşan’ + *çı*) sözcüğü *tavuşḳan* ‘tavşan’ sözcüğüne + *çı* meslek adı yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir addır. Sözcüğün kökü için bkz. *tavuşḳan*.

andaḳ ki ḳazçı ve ḳuçı ve turnaçı ve kiyikçi ve ***tavuşḳançı*** *ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkūr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar*

(ML: 777b24-25)

turnaçı ‘turna kuşu avcısı’ (< *turna* ‘turna kuşu’+ *çı*) sözcüğü *turna* sözcüğüne meslek adı yapan + *çı* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *turna* ‘uzun boyunlu, başının üzerinde kuyruk tüylerini koyan bir kuş, Far. *kulang* (turna)’ kaydı düşülmüştür (Seng. 173r5; DTO: 299).

Räsänen **turuńa* maddesinde verdiği sözcüğün Uyg. *turuŋaja* ‘turna’, Yak. *turjuja,* Soy. *tujurā, tuǰurā* (< *turuńa*), KB. *turna*, Osm., Kaz. *turna*, Tkm. *durna*, Çuv. *tərńa, törńɛ* biçimlerini aktarmıştır. Sözcüğü Moğolca’da *turag* biçiminde görebildiğimizi de aktarır (VEWT: 501). DTS’de *turna* maddesinde sözcük ‘turna’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 588). Sözcüğün kökü Clauson tarafından *turña* ‘turna’, ara sıra *tırna/torna* şeklinde açıklanmıştır, Tarihi Türk dilleri ve günümüz Türk dillerindeki biçimleri verilmiştir (EDPT: 551b).

Pakalın, sözlüğünde Osmanlı ordu teşkilatında yer alan turnacıları hakkında şunları ifade eder: Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 68. ortanın adıdır. Bir zamanlar kuş avında kullanılan köpeklerle takip işlerine yarayan köpeklere ve tazılara da bakarlardı. Başlarına 'turnacıbaşı' denirdi (Pakalın, 1983, 535).

andaḳ ki ḳazçı ve ḳuçı ve ***turnaçı*** *ve kiyikçi ve tavuşḳançı ki Sart lafẓıda yoḳtur ve alar meẕkūr bolġanlarnıŋ köpin Türkçe ayturlar*

(ML: 777b24-25)

yurtçı 'konakçı' (< *yurt* 'çadır, yurt'+ *çı*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *yurtcı* ve *yurtçı* biçiminde 'kelāg, ḳılavuz gibi yol baḳıcı erdür, kārvānıŋ maḥal-i nuzūlini ta'yīn eden me'mūr, kārvān başınıŋ tābi'i olan yolcu' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 342v8; LÇ: 304; DTO: 545).

Sözcük Radloff'ta *yurtçi* '(Çağ.) bir yerleşim yerinin yöneticisi' şeklinde açıklanmıştır (Wb III: 550). Doerfer ise sözcüğü *yurtçi* 'konut yapıcı, yurt kuran' şeklinde kaydetmiştir (TMEN III: 1915). Doerfer ve Semih Tezcan, sözcüğün kökünü Hlç. *yuor-* 'oturmak' eylemi ile karşılaştırmışlardır (Tezcan, 1975, 83; Doerfer-Tezcan, 1980, 229). Mustafa S. Kaçalin'e göre sözcük kökünün gelişimi *yūr-t* < *yūr-* 'oturmak' biçiminde olmalıdır. Ona göre sözcük aslında çadır kazıklarının sökülünce kalan delik izi anlamına gelmelidir. Bunun için krş. *ūr-t* '(iğne) deliği' < *hūr-* 'vurmak' (Kaçalin, 2006, 237). Bkz. *yurt*.

manṣıbda andaḳ ki ḳorçı ve suçı ve ḫızāneçi ve kérek yaraḳçı ve çögençi ve nīzeçi ve şükürçi ve ***yurtçı*** *ve şilençi ve aḫtaçı ve bu yosunluḳ köptür*

(ML: 777b21-22)

yıravçı 'şarkıcı, hanende' (< *yıraġu* 'şarkı'+ *çı*) sözcüğü *yır* 'şarkı, türkü' sözcüğüne +*av* ve +*çı* addan ad yapım eklerinin gelmesi ile meydana gelmiş bir gövde gibi gözükmektedir. Sözcüğün kökü Eski Türkçede *ır* ya da /y-/ önsesi ile *yır* biçiminde yer almaktadır. Çağataycada da *ır* ya da *yır* biçimiyle görülmektedir. Çağatayca sözlüklerde *yırav* gövdesi 'hânende, hânende, muğanni, mutrib, tırâzende, neğme-ger, musikidân, âşık, koşukçı, hâfız' biçimlerinde görülmektedir. (LÇ: 311; Seng. 349r).

Sözcüğün kökü Radloff'ta *ır*, *yır* 'şarkı'şeklinde kaydedilmiştir (Wb I: 1456). Räsänen de sözcüğün kökenini *ır*, *yır* 'şarkı, türkü, müzik' şeklinde kaydeder (VEWT: 201). Clauson ise *yır* 'şarkı, türkü' biçiminde vermiştir (EDPT: 192b). Kemal Eraslan, *Mevlâna Sekkaki Divan*ında sözcüğün kökeninin *yırav* < *yır* + *a –ġu* biçimi vermiş; sözcüğün sonundaki *–ġu*/*-gü* ekinin kaynaşma neticesinde /-v/ olduğunu, aynı şekilde *–aġu*/*-egü* addan ad yapım ekinin de *–av*/*-ev* şeklini aldığını, *biregü* > *birev*, *ikegü* > *ikev* gibi, belirtmiştir (Eraslan, 1999, 356-357).

nigeh-bān u s̱enā-ḫᵛān u 'adū-rān u érür ṭabbāḫ

ayaḳçı vü ***yıravçı*** *vü érür suçı vü ḫunyā-ger*

(SD: 243)

ḥikāyetler ulaşıp bir birige

ḳulaḳ salmay ***yıravçı****lar yirige*

(DN: 125)

yolçı 'yolcu' (< *yol* 'yol' + *çı*) sözcüğünün kökeni Çağatayca sözlüklerde *yol* 'yol; mec. davranış yolu; sebil, tarik, rah, meslek' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 345v13; LÇ: 307a; DTO: 548).

köykenek birle yapalaḳ ḳarġa ḳuzġun yıġlışıp

ay Şibān zülfi tüninde ***yolçı*** *bīdār özgeçe*

(ŞHD: 151a6)

tinç bol kim günehleriŋdin öttüm

sin dégen yol sarı ***yolçı*** *tuttum*

(ŞN$_3$, 58: 22)

+*çI* eki Çağataycada Türkçe sözcüklerin dışında Moğolca, Arapça ve Farsça sözcüklere eklenerek faili ifâde eden sözcükler türetir.

arġamçı 'urgan, ip, halat; uzunluk ölçü birimi olarak' (< Moğ. *arġam* 'ip, urgan' + Çağ. *çı*) sözcüğü Moğ. *arġam* 'ip, urgan' sözcüğüne Çağ. +*çi* ekinin eklenmesiyle

türemiş bir sözcüktür. *Dictionnaire turk-oriental*'de *arġamçı* 'develerin üzerine bir şey yüklemek için kullanılan ip' kaydı düşülmüştür (DTO: 13).

Doerfer Moğolcadan Çağataycaya geçen sözcüğü Ana Türkçe *arġa-* 'eğer kayışını sıkıştırmak' şeklinde açıklamıştır. Ayrıca bu kökün *argaç* 'argaç, atkı' sözcüğünün de kökü olduğunu belirtmiştir. Doerfer *argaç* sözcüğünü açıklarken *arġa-* eyleminin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini ve Moğolca *–mçi* ekini alarak Türkçeye geri alıntılandığını da aktarmaktadır (TMEN I: 13; TMEN II: 457).

Sözcük günümüz Türk dillerinden bazılarında da yaşamaktadır: Özb. *argamçi* 'kement, halat' (UTİL I: 156c); YUyg. *agamça* 'halat, urgan' (UyRS: 39a); Kırg. *argamcı* 'kıldan ya da tüyden yapılmış ip' (KırgS: 43b), Hak. *argamcı* 'kement, ip' (HakRS: 5. 56); Tuv. *argamçı* 'kement' (TuvRS: 67a).

*ip iştürüp yüz ḳulaç **arġamçi** ve altı oġlaḳlı içki ve éki tulum çökelik*

(ŞTe: 105b8)

bāverci 'aşçı' (< Far. *bāver* 'aş, yemek'+ Çağ. *çi*) sözcüğü Farsça *bāver* 'aş, yemek' sözcüğüne Çağ. +*çi* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bāverci* 'aşçı, aş-pez, ṭabbāẖ' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 72b; DTO: 155).

*ügre ve özge aş ḳılġalı **bāverci** ve aşnın esbābı tapılmadı*

(ŞTe: 90b7)

bavurçı 'aşçı' (< Moğ. *baġur ~ ba'ur* 'karaciğer' ve Çağ. +*çı*) sözcüğü Moğ. *baġur ~ ba'ur* sözcüğüne Çağatayca +*çı* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerde *bavurçı* 'aşçı, tabah' şeklinde açıklanmaktadır (LÇ: 76b; DTO: 155).

Sözcük ilk defa *Codex Cumanicus*'ta *bagırçı* 'aşçı' biçimiyle görülür. Doerfer sözcüğün kökeninin belirlenmesinin zor olduğunu ifade etmiş, sözcüğün Genel Türkçede Moğol döneminden beri görüldüğünü belirtmiştir (TMEN I: 82). Zühal Ölmez'in aktardığına göre, Poppe ve Vladimirtsov *bavurçı* sözcüğünün Moğ. *baġur ~ ba'ur* 'karaciğer' sözcüğünden türediğini ifade etmişlerdir (Ölmez, Z., 1996, 304).

Arat, *Babürname* yayınında *bavurçı* ve *bavurçılık*'ın bir rütbe olduğunu ifade etmektedir (AratBN II: 586).

ügre ve özge aş ḳılġalı ***bavurçı*** *ve aşnıŋ esbābı tapılmadı*

(ŞTe: 90b6-7)

cebeçi 'cebeci, silah yapımcısı' (< Moğ. *cebe* 'silah'+ Çağ. *çi*) sözcüğü Moğ. *cebe* 'zırh, silah' sözcüğünden gelmiştir. Radloff'ta Osm. *cebeci* 'silah ustası' şeklinde sözcük açıklanmıştır (Wb IV: 88). Moğ. *cebe* sözcüğü Doerfer tarafından *jebeçi* 'silah ustası' şeklinde açıklanmıştır (TMEN I: 156). Sözcük Osmanlıca *cebeci* biçiminde 'harb aletleri, levazımı yapan, bunları koruyan ve harpte mevzi ve tabyalara kadar bunları sevk eden bir kısım ordu messuplarına verilen unvan' olarak kullanılmıştır (Pakalın, 1983, 262).

ḳuşçı, barsçı, ḳoruḳçı, tamġaçı, ***cibeçi,*** *yorġaçı, halvaçı, kémeçi, ḳoyçı. Öyle ki ḳuş hünerinde dahi bu ek*

(ML: 777b:23)

Bu şekilde biçimlenmiş diğer sözcükler şunlardır: *cādūçı* 'büyücü, sihirbaz' (< Ar. *cādū* 'cadı'+ Çağ. *çı*) [KUŞ]; *cefāçı* 'cefacı' (< Ar. *cefā* 'cefa'+ Çağ. *çı*) [LD] [HBD]; *çerāġçı* 'mumcu, çıracı' (< Far. *çerāġ* 'mum, çıra'+ Çağ. *çı*) [BV] [NN]; *duʿāçı* 'duacı' (< Ar. *duʿā* 'dua' + Çağ. *çı*) [SD] [LD] [ŞHD] [AD] [TN] [HLN]; *efsūnçı* 'büyücü, sihirbaz' (< Ar. *efsūn* 'sihir, büyü' + Çağ. *çı*) [ŞHD]; *ġunçaçı* 'cariye' (< Far. *ġunça* 'gonca' + Çağ. *çı*) [BN]; *ḫalvaçı* 'helvacı, tatlıcı' (Far. *ḫalva* 'helva' + Çağ. *çı*) [ML]; *nīzeçi* 'süngü ile harbeden, süngücü, mızrakçı' (< Ar. *nīze* 'süngü, mızrak' + Çağ. *çı*) [ML]; *ẕekātçı* 'devlete zekat toplayan zekat dairesi memuru' (Far. *ẕekāt* 'zekat' + Çağ. *çı*) [TEH], vb.

Bu ekin diğer addan ad yapan eklerle ya da eylemden ad türeten eklerle birlikte gelerek genişlediği de görülür:

-(X)ş + çI: Bu biçimde ek, eylemden ad yapan *-(X)ş* eki ile genişlemiştir. Bu biçimde biçimlenen sözcüklere *küreşçi* 'güreşçi' örneğini verebiliriz.

-(X)m + çI: Bu biçimde ek, eylemden ad yapan *-(X)m* eki ile genişlemiştir. Bu şekilde biçimlenen sözcüklere *atımçı* 'atıcı' (< *at-ım* 'atım'+*çı*) örneğini verebiliriz.

-(X)g + çI: Bu biçimde ek, eylemden ad yapan *-(X)m* eki ile genişlemiştir. Bu şekilde biçimlenen sözcüklere *boyaġçı* 'boyacı' (< *boya-ġ* 'boya' + *çı*) ve *tapuḳçı* 'hizmetçi'

(< *tap-uḳ* ‘hizmet’+ *çı*) *soruḳçı* ‘sorguya çeken’ (< *sor-uḳ* ‘soru’+ *çı*) örneklerini gösterebiliriz.

bu kün taṣarruf-ı emvāl ḫoş kélür āsān

soruḳçı *taŋla sorarda ḥisāb érür müşkil*

(LD: 34)

Bu şekilde türemiş bir biçim de ***ḳoruḳçı*** ‘korucu’ (< *ḳoru-ḳ* ‘koru’ + *çı*)’dır. Clauson tarafından *ḳorıġçı* ‘korucu, bir koruyu koruyan’ (EDPT: 657b) şeklinde verilen sözcük Osmanlıca da *korucu* biçiminde yer almıştır. Bugün ‘kır, koru, tarla, mezra bekçisi’ anlamlarıyla Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

hüner ve pīşede andaḳ ki ḳuşçı ve barsçı ve ***ḳoruḳçı*** *ve tamġaçı ve çibeci ve yorġaçı ve ḥalvaçı ve kémeçi ve ḳoyçı*

(ML: 777b23)

-ġa + *çI*: Bu biçimde ek eylemden ad yapan *-ġa* eki ile genişlemiştir. Bu şekilde biçimlenen sözcüklere ***yorġaçı*** ‘yorga at yarışçısı’ (< *yor-ġa* ‘yorga yürüyüş’ + *çı*)’yı örnek verebiliriz. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *yorġa* ‘rahvan, eşkin, yorga taz’ (Seng. 342v12; LÇ: 304; DTO: 545) karşılığı verilmiştir. Doerfer TMEN’de *yorga* ‘yavaş, rahvan yürüyen at’ karşılığını vermiştir (TMEN IV: 1846).

hüner ve pīşede andaḳ ki ḳuşçı ve barsçı ve ***ḳoruḳçı*** *ve tamġaçı ve çibeci ve yorġaçı ve ḥalvaçı ve kémeçi ve ḳoyçı*

(ML: 777b23)

-ġu + *çI*: Bu biçimde ek eylemden ad yapan *-ġu* eki ile genişlemiştir. Bu şekilde biçimlenen sözcüklere ***çalġuçı*** ‘çalıcı (çalgı aleti)’ (< *çal-ġu* ‘çalgı aleti’+ *çı*) ve ***yarġuçı*** ‘hükmedici, yargıç’ (< *yar-ġu* ‘hüküm’+ *çı*) sözcüklerini örnek olarak verebiliriz.

sin münezzeh pādişeh-sin ḳılmışıŋdın bī-niyāz

bendeler hakkında ḥadsiz ẕerreni hem ***yarġuçı***

(ŞHD: 175b11)

ḳavġuçı ‘kovucu, kovalayıcı’ (< *ḳavġu* ‘kovucu’ +*çı*) sözcüğü *ḳav-* < *ḳov-* < *ḳoġ-* şeklinde bir gelişimi olan bir köke sahiptir. Sözcükte Tarihi Türk dillerinde görülen -*o-* > -*a-* ve –*ġ* > -*v̇* > -*v* değişmeleri görülür. Sözcüğün kökü *Senglah*’ta *ḳav*, *ḳavla-* biçimlerinde (Seng. 278r), *Luġat-ı Çağatay*’da *ḳoġ-* biçiminde (LÇ: 237), *Dictionnaire turk-oriental*’de *ḳav-* biçiminde görülmektedir (DTO: 410).

miŋ ḥīle birle düşmeniŋ ḳaçsa, niçe kim tülkü dék

kirgüsi āḫır pençeŋe, ***ḳavġuçı*** *çün arslan érür*

(SD: 114)

+*çı* + *lıḳ* : Bu biçimde ek addan ad yapan +*lıḳ* eki ile genişlemiştir. Bu şekilde biçimlenen sözcüklere *bavurçılıḳ* ‘aşçılıkla ilgili rütbe’ (< Moğ. *bavur* ‘yemek, aş’ + *çı* + *lıḳ*), *élçilik* ‘elçilik’ (< Moğ. *él* ‘geçimli, ahenkli’ + *çi* +*lik*), *koyçılıḳ* ‘çobanlık’ (< *koy* ‘koyun’ *çı* + *lıḳ*), *küreşçilik* ‘güreşçilik, pehlivanlık’ (< *küreş* ‘güreş’ + *çi* +*lik*), *yaraḳçılıḳ* ‘silahçılık’ (< *yaraḳ* ‘silah’ +*çı* + *lıḳ*), vb.

-*mAk* + *çI:* Bu biçimde ek eylemden ad yapan -*mAk* ekiyle genişlemiş bir biçimdir. Bu şekilde biçimlenmiş sözcüklerden biri ‘örümcek’ manasına gelen ***örmekçi*** (< *ör-mek* ‘örme’ + *çi*) sözcüğüdür. Çağatayca sözlerden *Senglah*’ta ve Şeyh Süleyman Efendi’nin *Luġat-ı Çağatay* adlı sözlüğünde sözcük göçüşme yoluyla *örgemçi* ‘örümcek’ biçiminde görülmektedir. Radloff’ta ise *örgemçi* biçiminin yanında *örmekçe* (< *ör-mek* +*çe*), *örmekçin* (< *ör-mek*+*çin*), *örünmeçek* (< *ör-ü-n-me*+*çük*), *örümçik* (< *ör-ü-m*+*çik*), *örümçek* (< *ör-üm*+*çek*), *örmüçük* (< *ör-ü-m*+*çük*) biçimlerini buluruz (Wb I: 1226, 1229, 1243, 1844).

dōstlarıŋ alnında yer tég pest ḫayber ḳal‘ası

düşmeniŋ def‘ine ***örmekçi*** *ivi ḥısn-ı ḥaṣīn*

(LD: 25; SD: 42)

+*çI* ekinin bazen asıl işlevleri dışında sözcükler türettiği de görülür. Bu sözcüklerden biri *Senglah*’ta rastladığımız ve karşılığında ‘karga’ anlamı verilen ***yurtçı*** sözcüğüdür. Tabi bu sözcüğün ekin asıl işlevine uygun anlamı da vardır. Ancak sözcüğün ‘karga’ anlamı ekin en azından sözcüğün bir anlamında asıl işlevinden uzaklaştığını gösterir. Çağatayca sözlüklerde *yurtçı* sözcüğü için ‘kılavuz, yol bakacı,

kervanın mahall-ı nüzulını tayan eden memur; kervan başına tabi olan yolcu; kuzgun; bir ordunun ya da kervanın nerede kamp kuracağını belirleyen kimse' açıklamaları verilmiştir (LÇ: 304; DTO: 545).

Doerfer, sözcüğün Farsçadan Türkçeye geçtiğini belirtmiş ve *yūrtçī* 'yurt yapıcı, yurt kuran' < Tü. (Çağ.) *yurtçi* 'yurt kuran, kılavuz' karşılığını vermiştir (TMEN IV: 216). Bkz. *yurt*.

2.9. Eşlik ve Birlik Bildiren +dAş Eki

Bu ek genelde eklendiği ad kök ve gövdelerinin belirttiği oluşa ortak olan kişilere işaret eder. Kısacası, eşlik ve birlik bildirir.

Bang ekin -*da* bulunma durum ekiyle + *iş* addan ad yapan ekinin birleşmesiyle oluştuğunu iddia etmiştir (Bang, 1925-1934, 925). Caferoğlu (Caferoğlu, 1929), Gabain (Gabain, 1941 (2000[3]), 68), Brockelmann (Brockelmann, 1954, 97), Räsänen (Räsänen, 1957, 96) eki -*da* bulunma durum ekiyle işteşlik eki +*ş*'nin birleşmesinden oluşmuş bir ek olarak tasarlamışlardır. Deny'ye göre, bu ek *aḏaş* sözcüğünden gelmiştir (Deny, 1941, 347-348).

Doerfer +*dAş* ekinin sonundaki /ş/'nin birliktelik ve karşılıklık bildiren –*Xş*- işteşlik ekinde bulunan /ş/ olduğunu düşünür. Doerfer ayrıca ekin aslının +*daş* olduğunu ünlü uyumuna uymadığını da belirtmiştir. Ayrıca Farsça *dāş* 'eş, takipçi' anlamına gelen sözcük de Doerfer'e göre Türkçe'den alıntılanmıştır (TMEN III: 1173). Mustafa Kaçalin +*daş* ekinin +*aş* ekinin *adaş* (< *ad* + *aş* < *ad* + *eş*)'ta hece bölünmesinden ortaya çıkan parçanın ek sanılmasından (*a* + *daş* > +*daş*) ortaya çıktığını ifade etmiştir (Kaçalin, 2006, 193).

Eski Türkçede çokça örnekleri görünen bir ektir: *ardaş* 'arkadaş' (< **artdaş* < **ārt* 'art, arka; son' + daş) (Erdal, 1991, 119), *ḳadaş* 'kardeş, akraba', *ḳarındaş* 'kardeş' (< *ḳarın* 'karın' + *daş*); *ḳoldaş* 'arkadaş' (< *ḳol* 'kol' +*daş*); *köŋüldeş* 'gönül arkadaşı' (< *köŋül* 'gönül' + *deş*) bu ekle türemiş sözcüklerden bazılarıdır.

Çağataycada bu ekle biçimlenmiş şu sözcükleri görmek mümkündür. Çağataycada bu ekin eşlik ve birlik bildirdiği görülmektedir:

boydaş ‘boyca eş olan’ (< *boy* ‘boy’+ *daş*) sözcüğü bu ekle türemiş sözcüklerden biridir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de ‘aynı boyda olan, boydaş’ karşılığı verilmiştir (DTO: 179).

körsetme çemende ser ü yoldaş maŋa

kim körgenidin közdin aḳar yaş maŋa

indürse ne boldı her nefes baş maŋa

ol serv-i revān ki boldı ***boydaş*** *maŋa*

(HBD, 204: 24)

ḳarındaş ‘kardeş’ (< *ḳarın* ‘karın’+ *daş*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş bir diğer sözcüktür. Sözcük *Senglah*’ta *ḳardaş* ‘kardeş, *karındaş*’ın kısalmışı, *ham-şikam* ‘aynı rahimden’ (Seng. 271v26); *ḳarındaş* ‘kardeş’ (Seng. 272v15); *karındaş* ‘kardeş’ (Seng. 272v15) biçimlerinde açıklanmıştır. Diğer Çağatayca sözlüklerde *ḳardaş, karındaş* ‘birāder, toġan, āḫī, ḳarındaş, eke üke, apa, aġa ini’ kaydı düşülmüştür (LÇ: 217b; DTO: 403). Sözcük *Şibân Han Divan*ın’da da *ḳadaş* biçiminde görülmüştür.

Sözcük Eski Türkçeden beri görülmektedir. Eski Uygurcada *kardaş* ‘kardeş’ (Farm. Arch. 125-6 [EDPT: 662a]); DLT’de *karındaş* ‘kardeş’ (DLT I: 407); Harezm Türkçesinde *karındaş* ‘kardeş’ (KutbHŞ: 134); Eski Kıpçakçada *ḳarındaş, ḳarandaş, ḳardaş* ‘kardeş, erkek kardeş’ (KTS: 128); Osmanlıca da karındaş, kartaş ‘kardeş’ (TTS I: 424; TTS II: 591; TTS III: 414; TTS IV: 476) biçimlerinde geçmektedir.

Doerfer sözcüğün Farsça, Lehçe ve Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu belirtmiştir (TMEN III: 1471). Räsänen sözcüğü *karın-daş* biçiminde vermiş ve ‘kardeş ya da sür kardeşi’ karşılığını vermiştir. (VEWT: 238). DTS’de *ḳarındaş* ‘kardeş’ karşılığı verilmiştir. Kökeni konusunda herhangi bir şey söylenmemiştir (DTS: 427). Clauson sözcüğün *karın*’dan geldiğini belirtmiş, ‘aynı anneden doğmuş olan’ anlamını vermiştir (EDPT: 662a). Yong Song Li, *ḳarındaş* sözcüğünün *ḳarın + daş* şeklinde çözümlendiğini ve *ḳardaş*’ın bunun kısaltılmış biçimi olduğunu bildirmiştir. Li, ayrıca Mustafa Canpolat’tan sözlü bir aktarımda bulunmuş, sözcüğün gelişimini *ḳardaş* << **ḳar(n)daş* < *ḳarındaş* biçiminde açıklamanın zor olacağından Mustafa Canpolat gibi *ḳardaş* << **ḳadaş* < *ḳa + daş*

şeklinde açıklamanın daha doğru olabileceğini belirtmiştir (Li, 1999, 156). Mustafa Kaçalin sözcüğün eski metinlerde *ḳadaş* 'kardeş, laptaş, aynı annenin karnından doğan karın eşi, rahimdeş' biçiminde de görüldüğünü aktarmış, yine *ḳār* 'kap' sözcüğünden *ḳar+daş* sözcüğünün türediğini ve dilin yine bu kökten *ḳārın* 'karın' (< *ḳār+ın*) sözcüğünü türettiğini belirtmiştir. *ḳarın+daş* sözcüğü ise *ḳarın*'dan türemiştir. Ona göre *ḳadaş, ḳardaş* ve *ḳarındaş* bir kökten bir anlam için değişik zamanlarda türemiş sözcüklerdir (Kaçalin, 2006, 193).

basa Semerḳand'da bir batman buġday miŋ altunġa yétti Bābur Mirzā ***ḳarındaş****ın bérip mürüvvet tiledi érse şefā'at ḳılıp yéberdim bu ġazel anda vāḳi' boldı*

(ŞHD: 122a8)

uluġ leşker birlen kélip Buḫāra ve Semerḳandnı alıp öz ***ḳarındaş****ları yurtında yaġı bolġan sebebdin tura bilmey ḳaytıp kétdi*

(ŞTe: 90b1-2)

kökeltaş / kökelteş 'süt kardeş' (< Moğ. *kökel* "göğüs" + Çağ. *taş*) sözcüğü Moğolca *kökel* 'göğüs' sözcüğünden türeyen bir addır. Bu sözcük için *Senglah*'ta *kökeltaş* 'birâder- riża'ī', (Seng. 308r9), *Abuşka*'da ise *kökeltaş* 'bir kişiniŋ oğlınıŋ dāyesiniŋ oğlı olsa, ikisi daḫı ol dāyenin südin emüp bile böyüseler, dāye oğlına dirler ki maḫdūm oğlı ana kökeltaş diye hitāb eder' (Abuş. 361) açıklamaları verilmiştir. Şeyḫ Süleymān *kökeltaş* sözcüğünü 'süt karındaş, riza'ī, şīr, ḫūre' (LÇ: 260) şeklinde kaydetmiştir.

Radloff sözcüğü '(Çağ.) *köŋültaş* 'süt kardeş' (Wb II: 1238), Doerfer ise sözcüğü Moğ. *kökel* 'göğüs' + Tü. *+taş* biçiminde açıklamıştır (TMEN I: 343).

ve alar ***kökeltaş****nı Türkçe til bile ayturlar ve eteke ve inekeni hem bu til bilşe ayturlar*

(ML: 777a:18).

Çağataycadaki diğer örnekler arasında şunları sayabiliriz:

ḳoldaş 'arkadaş, dost' (< *ḳol* 'kol' + *daş*) sözcüğü *ḳol* 'kol' biçimine + *daş* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcük gövdesidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *koldaş* 'arkadaş, dost, hem-rah, hem-pa, yar, dest-gir, dost, hem-dem, cevr u ceft' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 290r11; LÇ: 239b; DTO: 435).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. DLT'de *koldaş* 'arkadaş, yoldaş' (DLT I: 461), KB'de *koldaş* 'arkadaş, yoldaş' (KB: 321); Eski Kıpçakçada *koldaş* 'arkadaş, yoldaş' (KTS: 152) ve Osmanlıcada *koldaş* 'arkadaş, yoldaş' (TTS I: 478; TTS IV: 553) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük Doerfer'in aktardığına göre Farsça'ya da Türkçeden alıntılanmıştır (TMEN III: 1507). Diğer kaynaklarda sözcük için *ḳoldaş* 'arkadaş' kaydı düşülmüştür (Brockelmann, 1954, 98; VEWT: 276; EDPT: 619a; DanKelly, 1985, 141; Erdal, 1991, 119).

közüŋ açıp kötergil başıŋ āḫır

ki kélmiş bu ḥazīn ***ḳoldaş****ıŋ āḫır*

(MKb, LII: 103)

éşikiŋ itine kim bolsa ***ḳoldaş***

anıŋ iḳbālı sultāndın ḳalışmas

(LD: 826)

muŋdaş 'sırdaş' (< *muŋ* 'sıkıntı, sır' + *daş*) sözcüğü *muŋ* 'sıkıntı, sır' sözcüğüne +*daş* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *muŋ* 'sıkıntı, keder' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 320v22; LÇ: 280a; DTO: 504).

Räsänen sözcüğü **muń*, *buń*, Çağ. *buŋ* 'engel, sıkılma, daralma' şeklinde maddebaşı olarak vermiştir. Sözcüğün Tarihi Türk Dilleri ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir. Ayrıca bu biçimden türemiş biçimler de aktarılmıştır (VEWT: 344). DTS'de *buŋ* 'sıkıntı, keder; sır, giz' açıklaması yapılmıştır (DTS: 124). Clauson *buŋ* şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü 'sıkıntı, sır, giz' şeklinde açıklamış, sözcüğün tarihi Türk Dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (EDPT: 347a).

enbiyālarnı ḫudāyem ḳıldı ***sırdaş****-ı belā'*

āl ü āṣḥab-ı nebī hem oldı ***muŋdaş****-ı belā'*

(HN, 114: 1)

sırdaş ‘sırdaş, sır arkadaşı’ (< Ar. *sır* ‘sır, giz’ + Çağ. *daş*) sözcüğü Arapça *sır* ‘sır, giz’ sözcüğüne +*daş* ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir sözcük gövdesidir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *sır* ‘sır’ şeklinde açıklanmıştır (DTO: 365).

éy köŋül min terki-i ‘ışḳ éttim velī fāş étmegil

min saŋa sırrım dédim sin ilni ***sırdaş*** *étmegil*

(BV, 368: 1)

yandaş ‘yandaş, arkadaş’ (< *yan* ‘yan, kenar’ + *daş*) sözcüğü *yan* ‘yan, kenar’ sözcüğüne +*daş* ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir sözcük gövdesidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘aşna, ahbab, dost’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 300a; DTO: 537).

éy müneccim yār atı birle mini teksīr ḳıl

atım atı birle ***yandaş****sun maŋa ḫōd yoḳ viṣāl*

(LD: 1074)

yoldaş ‘aynı yolu paylaşan, (mec.) aynı davaya gönül vermiş’ (< *yol* ‘yol’ + *daş*) sözcüğü de *yol* ‘yol’ sözcüğüne +*daş* ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da ‘yol arkadaşı, refik’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 307b).

ger Nevāyī ḳaçar fenā yolıdın

ne ‘acab çün yoḳ aŋda ***yoldaşı***

(BV, 598: 7)

2.10. Soyut ve Somut Adlar Türeten +lXk Eki

+*lXk* eki Eski Türkçeden modern Türk Dillerine kadar çok sık kullanılan yapım eklerinden biridir. Uzun bir zaman aralığında yapım eki olarak kullanılmasına rağmen işlevinde bir değişiklik görülmemiştir.

Gabain +*l̊ḳ*, +*l̊k* eklerinin soyut ve somut adlar ve sıfatlar yaptığını ve Moğolcada da durumunun aynı olduğunu ifade etmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 44). Bang bu ekin

il- ve eylemden ad yapan *–g* ekinden müteşekkil olduğunu ileri sürmüştür (Räsänen, 1957, 105).

Sık sık sıfat yapma *+lıġ* / *+lig* / *+luġ* / *+lüg* ekiyle karışan bu ek Çağataycada çeşitli işlevlere sahiptir:

1. Vasıf ifâde eden mücerret adlar yapar. Bunlardan bazıları, kalıcı adlar olarak da kullanılır:

ābādlıġ/ḳ 'bayındırlık, mamur' (< Far. *ābād* 'mamur, bayındır' + Çağ. *lıġ/ḳ*) sözcüğü Far. *ābād* 'mamur, bayındır' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*bolsa öydin **ābādlıġ** ber-ṭaraf bedkāre bolsa öy andın Beytü'l-telef*

(MKb: 32b10)

*bir ḫarāb olġay ki hergiz tapmaġay **ābādlıġ***

kim ki ḳılsa bir güẕer künc-i ḫarāb-ābādıma

(BV, 539: 8)

ʿacebliġ 'tuhaflık, acayiplik' (< Ar. *ʿaceb* 'tuhaf, acayip' + Çağ. *liġ*) sözcüğü Ar. *ʿaceb* 'tuhaf, acayip' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiştir.

*bu **'acebliġ**ler cünūnum içre kör kim ḫalḳnı*

'ışḳ bir dem yıġlatur ḥālimġa bir dem küldürür

(NN, 237: 05)

ʿāciẓlıġ 'acizlik' (Ar. *ʿāciz* 'aciz' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Ar. *ʿāciz* 'aciz' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*éy 'aḳl ḳılmaġıl köp **tevsenlıġ** u **ḥarūnluḳ***

*kim 'ışḳ bizge saldı **'āciẓlıḳ** u **zebūnluḳ***

(FK, 325: 1)

ya nebiyallāh aḥvālime ḳıl naẓar

*cürm ü ʻıṣyān u ʻ**ācizlıġ**ım māterā*

(BV, 7: 8)

ādemlıġ/ḳ ʻinsanlıkʼ (< Ar. *ādem* ʻinsanʼ + Çağ. *lıġ/ḳ*) sözcüğü Ar. *ādem* ʻinsanʼ sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

mini dīvāne ḳılġan vechdin anı perī dér-min

*yana bur vech bu kim ṭavrıda kem kördüm **ādemlıḳ***

(FK, 326: 2)

*eger yoḳ **ādemīlıġ** minde vü yārımda taŋ érmes*

ki mecnūnda kişilik yā perīde bolmas insānlıḳ

(BV, 319: 7)

āfetlıġ/ḳ ʻafete, felâkete sebep olanʼ (< Ar. *āfet* ʻafetʼ + Çağ. *lıġ/ḳ*) sözcüğü Ar. *āfet* ʻafetʼ sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

saçsa encümdin felek başıŋġa yüz miŋ dürr-i nāb

*jāle-i ġam bil ki yaġdurġay bir **āfetlıġ** seḥāb*

(FK, 43: 1)

ʻārıżıŋnı ay désem érmes müvecceh nége kim

*aynıŋ **āfetlıġ** köz ü ruḫsāre-i gül-fāmı yoḳ*

(HBD, 75: 3)

āgehlıġ/ḳ* / *āgāhlıġ/ḳ ʻuyanıklık, bilgililikʼ (Far. *āgeh* ʻuyanık, bilgiliʼ + Çağ. *lıġ/ḳ*) sözcüğü Ar. *āfet* ʻafetʼ sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*luḳme **āgehlik** ile sālik eger éylese nūş*

yaḫşıraḳ arpa kömeçi ki teġāfülde gülāç

(FK, 104: 6)

ve kérekmes da'vī-leriġa vāḳıf bolmaḳ ve ā'māl-ı ḳabāyiḥidin şer-mendelıġ-dur ve ef'āl-i fażāyihi-din ser-efgendelıġ ve ***āgahlıġ****-dur*

(MKb: 37b8)

aġalıġ 'ağabeylik' (< Moğ. *aḳa* 'ağa' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Moğ. *aġa* 'ağa' sözcüğüne *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *aġa* 'büyük efendi, serkyar, büyük karındaş' açıklaması getirilmiştir (LÇ: 14b; DTO: 24).

Sözcük Moğolca *aḳa* 'ağabey; aile içinde büyük, yaşı büyük olan' sözcüğünden alınmıştır (Kowalewski, 1844-49, 3). Doerfer sözcüğü TMEN'de *aḳa* 'büyük kardeş' şeklinde aktarmıştır (TMEN I: 22).

Tarihi Türk dillerinde görülen sözcük günümüz Türk dillerinde de yaşamaktadır: Özb. *aḳa* 'bir ata-anadan tuğilgän kättä oğil, 2. özidän kättä kişigä muracaatta yaki unga hurmät yüzäsidän işlätilädi, 3. bäççä saqlagän adäm' (UTİL I: 35); *aġa* '1. bkz. *aḳa*, 2. tuğişgän aqadäy yaqin qadrdan kişi, 3. yurtning, elning kättäsi, hakimi, 4. türli lävazim vä unvan namlari tärkibigä kirädi, 5. özidän kättälärgä nisbätän muracaat formasi'(UTİL I: 560); Uyg. *ağa* '1. büyük kardeş, 2. amca' (YUTS: 39), *āḳa* 'büyük kardeş' (Le Coq, 1911, 81); Kaz. *ağa* '1. ağabey, 2. yaşça büyük er kişi, 3. yol gösterici, akıllı' (KazTSl: 2); Kırg. *aga* 'büyük erkek kardeş' (KırgS: 9); Tat. *aga* '1. yaş yagınnan olı ir tugan, abıy, 2. üzinnen alıraq, ölken ir kişi' (TTASl I: 14); Tü. *ağa* '1. kırlık kesimde geniş toprakları bulunan, sözü geçen varlıklı kimse, 2. halk arasında sayılan ve sözü geçen erkleklere verilen unvan, 3. büyük kardeş, ağabey, 4. okur-yazar olmayan yaşlıca kişilerin adlarıyla birlikte kullanılan san, 5. tar. Osmanlı imparatorluğunda bazı kuruluşların başında bulunanlara verilen resmi san' (TS: 28), Gag., Az. *aga*; Tkm. *aga* (TkmDSl: 15), Tuv. *aḳı* (Pal'mbax-TuvRSl: 53); Hak. *aġa* 'büyükbaba' (HakRSl: 15); Alt. *aḳa* (OyrRSl: 15), Çuv. *aḥa* (Paasonen, 1950, 2), Yak. *ağa* (Pekarskiy, 1907-1927, 11). Türk dillerindeki diğer biçimler için bkz. Li, 1999, 148-151.

sāz étti ***aġalıġ*** *u* ***siŋillik***

köp istedi siŋlidin ***biḥillik***

(LM: 2721)

ağrıġlıġ 'hasta' (< *ağrıġ* 'ağrı' + *lıġ*) sözcüğü *ağrıġ* adına addan ad yapan *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü *Senglah*'ta *ağrıġ* 'ağrı' biçiminde geçmektedir (Seng. 43v27). Bu biçim *Luġat-ı Çağatay*'da *ağrıġlı* 'derd, renc, vec', ağrı' biçiminde yer almaktadır (LÇ: 15b). Bkz. *ağrıġ*.

cavābını aytmadı va yana bir kün kim barur érdiler tilediler kim anı éltkeyler ***ağrıġlıġ****nıŋ bahānasını ilgeri*

(ÇKT: 25b11)

arıġlıġ/ḳ 'temizlik' (< *arıġ* 'temiz' + *lıġ/ḳ*) sözcüğü *arıġ* adına addan yapan *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü *Senglah*'ta *arı* 'temzi, pak' (Seng. 37v12); *arıġ* (Seng. 37v15); *arıḳ* (Seng. 37v21)' biçimlerinde verilmiştir. *Lugat-ı Çağatay*'da ise *arıġ/ḳ* 'cedvel, ḫarḳ, ṣa'īf, zebūn, düşgün, saf, pākize, mabra, ṭāhir' açıklaması yapılmıştır (LÇ: 15b). Sözcük *Dictionnaire turk-oriental*'de de *arıġ* 'temiz, arı, saf; kanal' şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 16).

ilig yup özidin su ḫidmetiŋde

arıġlıḳ *lāfin urmay ḥażretiŋde*

(DN: 324)

salıp tofraḳ üstide bir gül fāmı

arıġlıḳ *su dék cismime pīç ü tāb*

(NN, 77: 2)

bahālıġ 'değerlilik' (Far. *bahā* 'değer' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Far. *bahā* 'değer' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

min ol dür min ki naḳdimdür ***safālıġ***

yeŋil bī-ḥad velī ağır ***bahālıġ***

(DN: 259)

aḫlāḳ şaḫṣı-nıŋ ağır ***bahālıḳ*** *libāsı-dur ve ol libās cinsi-niŋ sengīn dībāsı-dur*

(MKb: 72b11)

égrilik ‘eğrilik’ (< *égri* ‘eğri’ + *lik*) (< **égir-* ‘eğdirmek, çevirmek’ -*i*; krş. *igri*) sözcüğü **ég-ir-* ‘eğdirmek, çevirmek’ eylemine –*i* eylemden ad yapan ve + *lik* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *égri* ‘eğri, düz değil; bir müzik aleti; eyri; geç; bir nevi saz; tabnak, büküm; ḫam’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 109r1; LÇ: 56a; DTO: 122).

Sözcük Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *egri* ‘eğir, bükülmüş’ (TT I: 110); DLT’de *egri* ‘eğir, bükülmüş’ (DLT I: 127); Harezm Türkçesinde *egri* ‘kıvrılmış, doğru olmayan’ (KutbHŞ: 19); Eski Kıpçakçada *egrı* ‘eğri, doğrunun zıddı’ (KTS: 70); Osmanlıcada ise *egri* ‘kıvrılmış; eğri; çevgan sopası’ (TTS II: 364; TTS IV: 281) biçimlerinde yer almaktadır.

égri ‘eğri’ sözcüğü etimolojik sözlük ve kaynaklarda *égir-* ‘eğdirmek, çevirmek; kuşatmak’ eylemine dayandırılmıştır (TMEN II: 652; EDPT: 113a; Erdal, 1991, 537; TETL: 695).

*başta ḳılur érdi ḳaşıŋ köŋlüm ḥaḳıda **égrilik***

köz ḳaḳ ḳıl, özni saḳlasun, devr-i Ḫalīl Sulṭān érür

(SD: 108)

*zülfüŋ **égrilik** kadiŋ tüzlüktedürler éyle kim*

sünbül érmes munça égri serv érmes ança tüz

(NN, 354: 2)

ḳarılıġ ‘yaşlılık’ (< *ḳarı* ‘yaşlı’ +*lıġ*) sözcüğü *ḳarı* ‘yaşlı’ sözcüğüne *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *ḳarı* ‘eḫtiyar, pir, koca, acuze, bir kulaç, hafiz-i kelamullah; kuraġ’ açıklaması verilmiştir (Seng. 272v6; LÇ: 218b; DTO: 402). *ḳarılıġ* için ‘iḫtiyarlık, kocalık, pirlik’ kaydı düşülmüştür (LÇ: 215a).

Sözcüğün kökü Tarihi Türk dillerinde de bulunmaktadır. Eski Uygurcada *karı* ‘yaşlı’ (TT VII: 42, 6; TT VI: 9-10), DLT’de *ḳarı* ‘yaşlı, gelişmiş’ (DLT III: 222; DLT II: 30; DanKelly, 1985, 129); Harezm Türkçesinde *ḳarı* ‘yaşlı’ (KutbHŞ: 133); Eski Kıpçakçada *ḳarı* ‘yaşlı’ (KTS: 128) biçimlerinde sözcüğü bulabiliriz.

DTS'de *ḳarı* maddesinde 'eski, yaşlı; yaşlı adam' şeklinde bir açıklama getirilmiştir (DTS: 426). Clauson *ḳarı* sözcüğü için 'yaşlı' anlamını vermiş, normal olarak yalnızca insan ve hayvanlar için kullanıldığını ifade etmiştir (EDPT: 644b).

yigitlikiŋde ḳarılarġa ḳılmadıŋ ḳıdmet

***ḳarılıġ**ıŋda yigitlerge bérmegil zaḥmet*

(NN, 141: 1)

ḳıl yigitlikde yigitler 'ışḳı sırrın ḫıfẓ kim

*söz bolur érmiş **ḳarılıḳ** vaḳtıda düşvār ḫıfẓ*

(HBD, 66: 6)

safālıġ 'saf olma, berrak olma' (< Ar. *safā* 'sefa, berrak' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü de Ar. *safā* 'sefa, berrak' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*min ol dür min ki naḳdimdür **safālıġ***

yéŋil bī-ḥad veli aġır bahālıġ

(DN: 259)

*tapḳaç anı bu ṣıfat **ṣafālıḳ***

taḳtı atıġa cihān-nümālıḳ

(LM: 3395)

tiriglik 'dirilik, hayat' (< *tirig* 'diri, hayat' + *lik*) sözcüğü *tirig* adına addan ad yapan +*lik* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Clauson sözcüğün kökenini **tir-* 'yaşamak, canlı olmak' eylemine dayandırmıştır. Sözcük *Senglah*'ta *tirig* 'canlı' biçimde geçmektedir (Seng. 193v1). Eski Türkçeden beri çok yaygın bir kullanıma sahiptir. *Luġat-ı Çağatay*'da *tiriglik* 'dirilik, hayatlık' açıklaması verilmiştir (LÇ: 132b). Sözcük *Dictionnaire turk-oriental*'de *tiriglik* 'canlı olma' şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 257). Bkz. *tirig*.

tiriglig *ḳılġay érdi kim birle rūḥ*

ezeldin kélmese mihriŋi alġaç

(LD: 291)

zehr-çeşm ü tīġ-ı ḳātil ġamze-i hūn-rīz ile

ḳılġuçı ilge ***tiriglik*** *resmini müşkil yigit*

(BV, 80: 6)

Ekin bu işleviyle türeyen diğer sözcükler şunlardır:

ādemī-veşlıġ 'insana benzerlik' (< Ar. Far. *ādemī-veş* 'insana benzer' + Çağ. *lıġ*) [NN], *āftāb-perestlıġ* 'güneşe tapıcılık' (< Far. *āftāb-perest* 'güneşe tapan' + Çağ. *lıġ*) [TEH], *ʿahdlıġ* 'yeminli, ahdlı' (Ar. *ʿahd* 'yemin, ant' + Çağ. *lıġ*) [TEH], *āhestelıġ* 'ağırlık, yavaşlık' (< Far. *āheste* 'ağır, yavaş' + Çağ. *lıġ*) [BV] [HPR], *alaḫanlıġ* 'evsiz barksızlık' (< Far. *alaḫan* 'evsiz barksız' + Çağ. *lıġ*) [BV], *alamanlıġ* 'işsizlik, başıbozukluk' (< Ar. *alaman* 'başıbozuk' + Çağ. *lıġ*) [BV], *āmānlıġ/ḳ* 'korkusuzluk' (< Ar. *āmān* 'korkusuz' + Çağ. *lıġ/ḳ*) [MKb] [LM] [BN] [FŞ], *āmīnlıġ* 'güvenlik, eminlik' (< Ar. *āmīn* 'güven, emin' + Çağ. *lıġ*) [ÇKT], *ārmānlıġ* 'özlemli, istekli' (< Far. *ārmān* 'özlem, istek' + Çağ. *lıġ*) [BV] [ŞN], *āsūdelıġ* 'sessizlik, sâkinlik' (< Far. *āsūde* 'sessiz, sakin' + Çağ. *lıġ*) [LT] [BV] [FK] [BabD] [SS] [NŞ] [FŞ] [TEH] [Sİ], *bāḳīlıġ* 'ölümsüzlük' (< Ar. *bāḳī* 'ölümsüz' + Çağ. *lıġ*) [LT], *bī-sabrlıḳ* 'sabırsızlık' (< Far . *bī-sabr* 'sabırsız' + *lıḳ*) [HBD] [BHD], *çüçüglük* 'tatlılık' (< *çüçüg* 'tatlı' + *lük*) [BV] [FK] [ŞHD] [HBD] [SS] [NN] [TEH] [NM], *hemdestlıġ* 'arkadaşlık, ortaklık' (< Far. *hemdest* 'arkadaş, dost' + *lıġ*) [MKb], *ḳuruġluġ* 'kuruluk, kuru yer' (< *kuruġ* 'kuru' + *luġ*) [SS] [Sİ], *maʿmūrluġ* 'bayındırlık' (< Ar. *maʿmūr* 'bayındır, mamur' + Çağ. *luġ*) [MKb] [HE] [TEH] [Sİ], *mesrūrluġ* 'neşeli oluş, şen olma' (< Ar. *mesrūr* 'neşeli, şen' + Çağ. *luġ*) [MKb], *meşġulluġ* 'meşgüllük, uğraşıyor olmak' (< Ar. *meşġul* 'meşgul' + Çağ. *luġ*) [MKb] [LT] [HM] [BabD] [TEH] [Sİ], *sernigūnluḳ* 'tâlihsizlik' (< Far. *sernigūn* 'talihsiz' + Çağ. *luḳ*) [BV] [FK] [LM] [SS], *uyḳusızlıġ* 'uykusuzluk' (< *uyḳu* + *sız* 'uykusuz' + *lıġ*) [DN], *yaḫşılıġ* 'iyilik, güzellik' (< *yaḫşı* 'iyilik, güzellik' + *lıġ*) [MKb] [BV] [FK] [LM] [BabD] [HE] [SS] [ÇKT] [GS] [Sİ] [ŞN], vb.

2. İş, meslek adlarına eklenir ve eklendiği sözcüklerden somut adlar türetir:

bennālıġ 'mimarlık' (< Far. *bennā* 'mimar' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Far. *bennā* 'mimar' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

suyı kilgeç yene yasap balçıġ

ibtidā éyler érdi ***bennālıġ***

(SS: 2201)

koyçılıḳ 'çobanlık' (< *ḳoyçı* 'çoban' + *lıḳ*) sözcüğü *ḳoy* 'koyun' sözcüğüne + *çı* ve + *lıḳ* addan ad yapan eklerinin getirilmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü *Senglah*'ta 'koyun' (Seng. 292v3) ve *koyun* 'koyun' (Seng. 292v23) biçimlerinde yer almıştır. *Luġat-ı Çağatay*'da *ḳoyçı* sözcüğü için 'çoban, padeçi' açıklaması verilmiştir (LÇ: 242a). *Dictionnaire turk-oriental*'de sözcüğün kökü *ḳoy* 'koyun' ve *ḳoyçı* 'çoban' şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 440).

Räsänen **koń* 'koyun' şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü Uyg. *ḳoyn, ḳon*, OT *ḳoy*, Osm. *ḳoyun*, Tkm. *ḳoyın*, Çağ. *ḳoy*, Hak. *ḫoy*, Kaz, Bşk., *ḳuy*, Çuv. *ḳuy* biçimlerini aktarmıştır. Ayrıca sözcüğün Moğolcada *ḳonin* 'koyun', Tunguzcada *kōńi-ksā* 'koyun derisi' biçiminde yer aldığını da aktarmıştır (VEWT: 279). DTS'de *ḳon* maddesi altında 'koyun' açıklaması verilmiş, sözcüğün *ḳoy, ḳoyin, ḳoyun* biçimleriyle karşılaştırılması gerektiği belirtilmiştir (DTS: 455). EDPT'de *koñ* biçiminde maddebaşı olarak verilen sözcük için 'koyun, özel olarak dişi koyun' anlamı verilmiş, sözcüğün Tarihi Türk dillerindeki biçimleri aktarılmıştır (EDPT: 631a).

yoḳ érdi. Yéti yıl anıŋ ***ḳoyçılıḳ*** *emrin becā kéltürdi nikah vücūdun muŋa ḳarar bérdiler*

(TEH: 700a7)

sāyislıġ 'seyislik' (< Ar. *sāyis* 'seyis' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü (< Ar. *sāyis* 'seyis' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

***sāyislıġ**ıġa zühal urup fāl*

kiz deste bile ḳolıda ġırbāl

(LM: 220)

yaraḳçılıḳ ‘silahçılık’ (< *yaraḳçı* ‘silahçı’+ *lıḳ*) sözcüğü *yaraḳçı* ‘silahçı’ sözcüğüne addan ad yapan *+lıḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. *yaraġ* sözcüğü Karahanlı Türkçesinden beri ‘fırsat, imkan’ sözcüğünün ‘askeri levazımat, techizat, silah’ anlamını kazanması ile meydana gelmiş bir sözcüktür. Sözcük *Senglah*’ta *yaraḳ/ġ* ‘esbāb ve ālāt ve edavāt’ (Seng. 329r14), *Luġat-ı Çağatay*’da *yaraġ* ‘silāḥ, ālet-i lāzıma, şemşīr, ḫançer ve ālāt-ı ḥarb’ (LÇ: 291), *Dictionnaire turk-oriental*’de *yaraḳ/ġ* ‘levazımat; kap; alet’ şeklinde açıklanmıştır (DTO: 521).

Sözcük DTS’de *yaraġ* ‘silah, askeri malzeme’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 239). EDPT’de ise *yaraġ* biçiminde maddebaşı olarak verilmiş sözcük *yara-* eyleminden getirilmiştir. Clauson sözcüğü ‘olanak, uygunluk’ şeklinde anlamlandırmış ve daha sonra anlam genişlemesi ile ‘silah, askeri malzeme’ anlamını kazandığını ifade etmiştir (EDPT: 962a).

Sözcük günümüz Türk dillerinde de yaşamaya devam etmektedir: Az. *yarag* (Ahundov-Tezcan, 1978, 546); Tkm. *yarag* (TkmDSl: 852); Kırg. *carak* ‘silah, techizat’ (KırgS: 179); KKlp. *carak* (KKlpRSl: 229). Bkz. *yaraġ*.

*köstemay bu üç uruḳ el biribirine ḳarındaş bolur. **Yaraḳçılıḳ**nı yaḫşı bilürler ve dārūlarnı tanurlar*

(ŞTü, 44: 13)

zırḫ-gerlik ‘zırh yapma’ (< Ar. *zırḫ-ger* ‘zırh yapan’ + Çağ. *lik*) sözcüğü Ar. *zırḫ-ger* ‘zırh yapan’ sözcüğüne Çağ. *lik* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*Tiŋri ta‘ālā **zırh-gerlik** ṣan‘atin aŋa kerāmet ḳıldı*

(TEH: 709b18)

Ekin bu işlevde kullanıldığı diğer sözcükler şunlardır:

temürçilik ‘demircilik’ (< *temürçi* ‘demirci’ + *lik*) [Eckmann, 1966, 58], *otunçılıġ* ‘odunculuk’ (< *otunçı* ‘oduncu’ + *lıġ*) [LT].

3. Bir şeyin çok bulunduğu yer adları türetir:

altunluḳ ‘altınlık’ (< *altun* ‘altın’ + *luḳ*) sözcüğü *altun* ‘altın’ sözcüğüne + *luḳ* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *altun* ‘altın, zer, zeheb’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 50r4; LÇ: 19a; DTO: 31). Bkz. *altunçı*.

Sözcüğün kökü olan *altun* ‘altın’ için bkz. *altun*.

altunluḳ *çipinniŋ yémegi ma‘lūm*

(MKb: 101a9)

ḳamışlıḳ ‘kamışlık’ (< *ḳamış* ‘kamış’ + *lıḳ*) sözcüğü *ḳamış* ‘kamış’ sözcüğüne + *lıḳ* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcük *Senglah*’ta *kamışlıġ* ‘kamışlık’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 276v15). *Luġat-ı Çağatay*’da sözcüğün kökü *ḳamış* ‘ney, kasb, garv, bani-kes’ şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 223a). *Dictionnaire turk-oriental*’de ise sözcüğe *kamışlıġ* ‘kamışlık’ biçiminde rastlıyoruz (DTO: 409).

oḳlarıŋ müjgān kibi giryān közüm eṭrāfida

rāst bardur ol ***ḳamışlıḳ*** *kim büter sāḥil ara*

(BV, 19: 4)

yigdelik ‘iğdelik’ (< *yigde* ‘iğde’ +*lik*) sözcüğü *yigde* ‘iğde’ sözcüğüne +*lik* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğe yalnızca Çağatayca metinlerden *Nesebname Tercümesi*nde rastladık. Sözcüğün kökü olan *yigde* ‘iğde’ sözcüğü günümüz Türk dillerinde de görülen bir biçimdir. Tar. *cigde*; Kırg. *jigde/jiyde*; Kaz. *jide*; Az. *iyde*; Osm., Tkm. *igde* (EDPT: 911b).

suy, tekin tamı suy, almaçuḳ suy, bina öŋerdi suy, üç baş suy, ***yigdelik*** *suy, ḫāṣnıŋ suy*

(NT, 53: 121)

4. Bir şeyin uygunluğunu anlatmak için kullanılır:

yaġlıġ/ḳ 'mendil, baş örtüsü, yaşmak' (< *yaġ* 'yağ' +*lıġ/ḳ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *yaġlıġ/ḳ* 'bez parçası, envai vardır, mendil, destmal, cevr, ruymal, ḳalāğı' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 295b; DTO: 529).

*saçımġa bār mudur **yaġlıḳ** ḫayāli*

neçükdür ol perīşānlıḳda ḥāli

(DN: 492)

Ek bu işleviyle oldukça az örnekte görülmektedir. Ekin bu işlevde kullanıldığı diğer örnekler şunlardır:

aşlıġ 'hubûbat, zahîre' (< *aş* 'yemek, aş' + *lıġ*) sözcüğü *aş* 'yemek, aş' sözcüğüne + *lıġ* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *aş* 'yiyecek, yemek, gida ve pilava dahi dinilür' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 41v22; LÇ: 13b; DTO: 22).

Sözcük Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *aşlık* 'mutfak' (TT VI: 85); DLT'de *aşlık* 'mutfak, erzak' (DLT I: 114); Haremz Türkçesinde *aşlıḳ* 'yiyecek, azık, tahıl' (KutbHŞ: 14) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen *aş* maddesinde verdiği sözcük için *aş-lık* 'mutfak; buğday' karşılığını vermiştir (VEWT: 29). DTS'de *aşlıġ I* 'hububat, zahire, aşlık' ve *aşlıḳ II* 'tahıl, aş, ekmek' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 63). Sözcük Clauson'da *aşlık* sözcüğünün *aş* kökünden geldiğini belirtmiş ve 'yiyecek, yemek' şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT: 161b). UW'de de sözcük *aş+lık* biçiminde açıklanmıştır (UW: 243a).

*çeşmelerdin hem niçaḳlı **aşlıḳ** ḥāṣıl bolsa anıŋ yarını bizge bériŋ ve taḳı aran tikmek üçün éki miŋ ḳamış bériŋ*

(ŞTe: 105b2)

*Yūsuf 'aleyhi's-selām alardın neseblerini sorup atalarınıŋ ḥālin tefahhus ḳılıp tirig érkenin bilip ibn Yamin ḥālin ma'lum ḳılıp iḥtirām étip **aşlıġ** bérip biżā'atlerin daġı **aşlıġ** içige yaşurun salıp uzattı*

(MKb: T701b7)

cazlıġ ‘eyer kaltağı altına konulan örtü veya terlik’ (< **caz* + *lıġ*) sözcüğü *caz* sözcüğüne + *lıġ* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcük gibi gözükmektedir. Sözcüğe Çağatayca sözlük ve metinlerden yalnızca *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de rastladık. Günümüz Türk dillerinden Özb. *cezliḳ* ‘eger qaptali astige qoyilendigen bir cüft yumşaq at ebzeli’ (UTİL I: 270), YUyg. *cezliḳ* ‘terlik’ (Necip, 1968, 366) biçimlerinde yaşamaktadır.

*ve atnıng iyerin egerçi zīn dérler, ammā köprek eczāsın, meẟel cibilger ve ḫana ve toḳum ve **cāzlıġ** ve olang, ḳom ve olançaġ ve ġancuġa ve çılbur ve ḳuşḳun ve ḳantar ve TWFK ve toḳa yosunluḳ köpin Türkçe ayturlar.*

(ML: 777b3-4)

5. Zaman uzunluğu gösteren sözcükler türetir:

bir demlıḳ ‘bir süre için, bir dakika boyunca’ (< Far. *dem* ‘süre’ + Çağ. *lıḳ*) sözcüğü Far. *dem* ‘süre, zaman’ sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

cihān mekrin birev kim bildi bérmes

*cihān mülkige bir **demlıġ** ferāġın*

(FK, 476: 6)

yétti çerḫ evrāḳı tolġay yétti baḥr olsa midād

*ol ḳuyaş vaslıġa bir **demlıġ** ḫayālimni désem*

(BV, 416: 2)

bir ıllıġ ‘bir yıl için, bir yıl boyunca’ (< *ıl* ‘yıl’ + *lıġ*) sözcüğü *yıl* ‘yıl’ sözcüğünün sözbaşındaki y’sinin düşmüş biçimidir. *ıl* ‘yıl’ sözcüğüne + *lıḳ/ġ* addan ad yapan ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde sözcüğün kökü *ıl* ‘yıl, sene’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 57b; DTO: 125).

ḫoş turur vīrāne’i teskin üçün līkin ıraḳ

*yüz miŋ **ıllıḳ** yol felekniŋ günbed-i mīnāsıdın*

(FK, 476: 6)

yene ḫārezm şehġa yazdı miṡāl

bu ki ḫārezmdin bir ***ıllıḳ*** *māl*

(SS: 4478)

yılçılıḳ 'yıllık, yıl süresince' (< *yıl* 'yıl'+*çı*+*lıġ/ḳ*) sözcüğü *yıl* 'yıl' sözcüğüne +*çı* ve +*lıġ* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde sözcük için *yılçılıḳ* 'bir yıllık süre için' karşılığı verilmiştir (Seng. 352r6; LÇ: 314a; DTO: 557).

Tarihi Türk dillerinde *yılçılıḳ* sözcüğü yerine aynı anlamda *yıllıḳ* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir.

béyikrek istese miŋ ***yılçılıḳ*** *yol āsāndur*

ḳaşıda çerḫdın olmaḳ bu tūde-i ġabrā

(HBD, 2: 5)

faḳrdın yüz ***yılçılıḳ*** *yol min yıraḳ evvel delīl*

bu ki faḳr āyīnini özümge isnād éylerim

(BV, 425: 8)

Ek bu işleviyle de oldukça az örnekte görülmektedir. Ekin bu işlevde kullanıldığı diğer örnekler şunlardır:

ḫaftalıġ 'haftalık' (< Ar. *ḫafta* 'hafta, yedi günlük süre' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Ar. *ḫafta* 'hafta, yedi günlük süre' sözcüğüne Çağ. *lıġ/ḳ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

ḫaftalıġ *yolnı barıban bir kün*

yene bir ançanı yene bir tün

(SS: 2929)

taŋlalıġ 'yarınki, yarınlık' (< *taŋla* 'yarın' + *lıġ*) biçimi *taŋla* 'yarın' sözcüğüne +*lıġ* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcüğün kökü *Senglah*'ta *taŋla* 'ertesi gün' (Seng. 164r22) şeklinde açıklanmıştır. *Luġat-ı Çağatay*'da *taŋlaġı kün*

tamlamasında ‘ferdāsı, yarınki, pegāh, ātī’ anlamında verilmiştir (LÇ: 104b). *Dictionnaire turk-oriental*’de ise sözcüğün kökü *taŋla* ‘ertesi gün’ karşılığıyla kaydedilmiştir (DTO: 207).

Räsänen *taŋ* ‘şafak, sabah’ şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcük altında Az. *dan-la*, Çağ. *taŋ-la* ‘tan’ biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 461). DTS’de sözcüğün kökü *taŋ* ‘tan, seher’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 532). EDPT’de ise *taŋ* ‘tan, seher’ maddesi altında verilmiştir (EDPT: 516b).

bir éki kün zār köŋlümdin firāḳıŋnı kéter

zehr kim bérmiş bu künluḳ ***taŋlalıḳ*** *bīmārġa*

(FK, 571: 4)

‘ömrniŋ bu kün ***taŋlalıġ****ı mefhum émes*

(MKb: 81b4)

yıllıḳ/ġ ‘yıllık, yılda kalma’ (< *yıl* ‘yıl’ + *lıḳ/ġ*) sözcüğü *yıl* ‘yıl’ sözcüğüne + *lıḳ/ġ* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. *Senglah*’ta sözcük için *yıllıḳ/ġ* ‘bir yıllık süre için’ karşılığı verilmiştir (Seng. 352r6).

Sözcük Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk dillerinde görülmektdir. Eski Uygurcada *yıllık* ‘bir yıllık zaman’ (Şu. E: 9 [EDPT: 925a]); Harezm Türkçesinde *yıllıḳ* ‘bir yıllık süre, zaman’ (Nehc. 66/6); Eski Kıpçakçada *yıllıḳ* ‘bir yıllık zaman aralığı’ (TZ: 35b4) biçimlerinde görülmektedir.

tārāc étiben dīn ü taḳıp boynuma zünnār

yüz ***yıllıḳ*** *küffār ḥisābıġa kéçürdi*

(FK, 614: 3)

yıllık *‘ibādet érmiş ayaġıŋġa secdeī*

başın Nevāyi almaġusı ta yıl olmaġay

(BV, 612: 7)

6. Ekin bazen bu işlevler dışında da sözcükler türettiği görülür:

aytmaġ/ḳlıġ/ḳ ‘söyleme’ (< *aytmaġ+lıġ*) biçimi *ayt-* ‘demek, söylemek’ eylemine *-maġ/ḳ* eylemden ad yapan ve *+lıġ/ḳ* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*Teŋri buyursa bu sözlerni aytur miz bu yerde **aytmaḳlıḳ**nı hem münāsib kördük*

(ŞTü, 48:10)

kim muḥāl érdi ḳaytmaġlıġ alar

*şehleri terkin **aytmaġlıġ** alar*

(SS: 1716)

Bu tür biçimler için şu örnekleri de verebiliriz:

azmaḳlıġ ‘azma, yoldan çıkma’ (< *azmaḳ* ‘azma’ + *lıġ*) biçimi *az-* ‘azmak’ eylemine *-maġ/ḳ* eylemden ad yapan ve *+lıġ/ḳ* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

*bérmes aŋa agar tapınsa … ol tapınmaḳ … ol dur yıraḳ **azmaḳlıġ** maḳṣadın …*

(ÇKT: 32b27)

yétmeklik ‘ulaşma, varma durumu’ (< *yétmek* ‘yetmek’ + *lik*) biçimi *yét-* ‘yetmek’ eylemine *–mek* eylemden ad yapan ve *+lik* addan ad yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir.

yétmeklik *érür müşkil maḳṣadḳa nedin kim bar*

köz ḫıyre vü tün tīre at aksaḳ u yol burtaḳ

(BV, 320: 8)

Bu ek sık sık, *-ġu/ -gü, -maḳ / -mek* ve *–mas/ -mes* eylemden ad yapma eklerinden sonra getirilir.

Bazen *–çı / -çi* (< *-ça / -çe* eşitlik eki) eki, kelime kök ve gövdesi ile *–lıḳ* eki arasına, mânâda hiçbir değişiklik yapmaksızın getirilir: *niçe künçilik su* ‘birkaç günlük su’, *iki üç ayçılıḳ yol* ‘iki üç aylık yol’, *miŋ yılçılıḳ / yıllıḳ* ‘bin yıllık’ vb.

2.11. Yokluk ve Olumsuzluk Anlamı Katan Ekler

Yokluk ve eksiklik bildirmek için *+sXz* eki kullanılır. Bu ek runik yazılı Türkçe metinlerden beri kullanılagelen bir ektir. Orhon Türkçesi metinlerinde bu ekin yokluk sıfatları türettiği görülür. Bu ek hakkında pek çok görüş bildirilmiştir. Otto Böhtlingk *+sXz* ekinin *–s* + *-z* eklerine dayandığını ifade etmiştir. Vámbéry, eki *süz-*, *sız-* 'ayırmak' anlamındaki eylemle ilişkilendirerek açıklamaya çalışmıştır (Kononov, 1956, 148-149). Ramstedt ise yokluk bildiren *+sIz* ekinin *–sar* ekinden çıktığı görüşündedir (Kononov, 1956, 148-149). W. Bang *+sIz*, *+sUz* ekinin benzer teşkillere sahip *u-z, yabız, sö-z, ö-z* gibi eylemden ad yapım eki *–z* ile *sı-z* biçiminde türetildiği ve daha sonra bu sözcüğün kalıplaşarak ekleştiğini belirtir (Bang, 1925-1939, 53-56). Jean Deny, eki '1. Başka bir addan türeme adlar, 2. asıl türemeler ve ilgeçler bahsinde' inceler (Deny, 1941, 507-508, 881). Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*'nde yokluk bildiren *+sIz* ekinin *+sır*, *+sir* ekiyle karşılaştırılması gerektiğini ifade eder (Gabain, 1941 (2000^3), 48). Baskakov ekin köken açılımını *–sı-* (*-sa* ekinin bir çeşidi) + *z* biçiminde kurar (Kononov, 1956, 148-149). Kononov ise eki *–sı-* ve *–z* eklerinin birleşiminden oluştuğunu belirtmektedir (Kononov, 1956, 148-149).

Tahir Nejat Gencan eki *–siz* ekiyle türemiş sıfatlar başlığı altında inceleyerek, eki *–li* eki ile *ile* edatının olumsuzu olduğunu ifade eder (Gencan, 1979, 199). Nurettin Koç bu ekin adlardan ödad yaptığını 'bilgisiz, görgüsüz' ve eylemlikten belirteç yaptığını belirtir: 'açmaksızın, vermeksizin' (Koç, 1990, 99-100).

Marcel Erdal *+sIz* / *+sUz* ekinin *+sıra*/*+sire* ekiyle ilişkili olabileceğini belirtir (Erdal, 1991, 137). Şinasi Tekin aslında yokluk bildiren *+s^{o}z* ekinin bazen çekim eki olarak kullanıldığından behseder, ancak kökeniyle ilgili görüş bildirmez. Ayrıca Tekin, Gabain gibi eklendiği adlara yokluk kavramı katan *+sIrA* < *+siz+re* (?) ekiyle karşılaştırır (Tekin, Ş., 1992, 81-82).

Zeynep Korkmaz ekin Türkiye Türkçesinin gramer kitaplarında farklı şekillerde adlandırıldığı ve işlendiğine dikkati çeker (Korkmaz, 1992, 173). Muharrem Ergin *+sIz, +sUz* ekinin *+lI, +lU* ekinin menfisi olduğunu, adlardan hem sıfat hem ad olarak kullanılan vasıf adları türettiğini, adlardan olumsuzluk ifade eden tek ekin bu olduğunu belirtir (Ergin, 1993, 152). Banguoğlu, *+sIz, +sUz* eklerini '-siz sıfatları' altında inceleyerek eski Türkçeden itibaren her ada gelebildiğini söyler. Ayrıca

‘Adlarda Çekim’ bahsinde *+sIz, +sUz* ekini kimsiz hali privatif (yokluk hali) olarak değerlendirir (Banguoğlu, 1995, 201, 331).

Psyançin de bu eki *–sı, si* (3. tekil kişi iyelik eki) + *-z (-r)* (belirsizlik – çokluk eki) eklerinin birleşmesinden doğan bir ek olarak düşünmektedir (Kuznetsov, 1995, 193-259). Kuznetsov, *-sız/-siz* ekinin etimolojisini *Divanü Lûgâti't-Türk*'teki *yaġ sızdı* ‘yağ eridi’ cümlesinin yardımıyla açıklamaya çalışır. Onun düşüncesine göre *sız-* eylemi eski dönemlerde, henüz ekleşmeden, yağ, kar, buz, küç, tın vs. gibi eriyip yok olan nesneler için kullanılırken, daha sonra sözcüğün ekleşmesiyle son sesini ve ön sesini yitirmeden *sız* biçiminde kalmıştır (Kuznetsov, 1997, 193-259).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulmak mümkündür. *ḳutsuz* ‘işleri ters giden adam’ (< *ḳut* ‘baht, kut’ + *suz*) (DLT I: 457; DanKelly, 1985, 149), *usuz* ‘uykusuz’ (< *u* ‘uyku’ + *suz*) (DLT I: 122), *ögsüz* ‘ögsüz, şaşkın’ (< *ög* ‘akıl, anlayış’ + *süz*). Bunun aslı *ög*’dür, akıl ve anlayış demektir.’ (DLT I: 96), vb.

Marcel Erdal’a göre, *+sXz* eki soyut adlar yapar, ör. *sansız* ‘sayısız’ (< *san* ‘sayı’ + *sız*), vb. O, *+sXz* ekinin üç işlevi olduğunu ileri sürer: *+sXz* addan ad yapan bir ek, zarf ve ad olarak kullanılır. İlk işleviyle daha çok görülür (Erdal, 1991, 131).

Bu ekin Çağataycada da kullanımı bir hayli yaygındır. Ek Çağataycada sözcüklere eklenerek yokluk ve eksiklik bildiren farklı sözcükler türetir.

Çağatayca metinleri taradığımızda *+sXz* ekiyle biçimlenen şu biçimleri daha çok görürüz.

alasız ‘hilesiz, içtenlikle, gönülden’ (< *ala* ‘hile’ + *sız*) sözcüğü *ala* ‘hile’ biçimine *+sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü olan *ala* ‘hile’ Çağatayca sözlüklerde ‘renksiz kırmızı’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 49r23; DTO: 29).

ve ***alasız*** *īmān kéltürüŋ*

(TEH: 708b5)

anasız ‘anasız’ (< *ana* ‘anne’ + *sız*) biçimi *ana* ‘anne’ köküne *+sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü olan *ana* ‘anne’ Çağatayca sözlüklerde ‘vālide, mader’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 22a; DTO: 37).

kim télbe ki bar édi ***nevāsız***

çün boldı ***atasız*** *u* ***anasız***

(LM: 3090)

arıġsız 'temiz olmayan, kirli, kötü' (< *arıġ* 'temiz' + *sız*) sözcüğü *arıġ* adına +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü *Senglah*'ta *arı* 'temiz, pak' (Seng. 37v12); *arıġ* (Seng. 37v15); *arık* (Seng. 37v21) biçimlerinde verilmiştir. Diğer Çağatayca sözlüklerde *arıġ/ḳ* 'cedvel, ḫarḳ, ṣa'īf, zebūn, düşgün, saf, pākize, mabra, ṭāḥir' açıklaması yapılmıştır (LÇ: 15b; DTO: 16).

DTS'de sözcük kökü *arıġ* 'temiz, saf, kirli olmayan' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 52). Clauson ise sözcüğün kökünün *arı-* eyleminden geldiğini belirtmiş ve 'temiz, saf' anlamını vermiştir (EDPT: 213b). Bkz. *arıġ*.

ḳılur érdiler ***arıġsız*** *işler va olként Ṣudūm atlıġ érdi mu'tafikātdın kim anıŋ ahlı Lūṭġa iştiġāl*

(ÇKT: 27a05)

her neçe bolsa ***arıġsız*** *çun arıġlıġ su ara*

ḫalṭ boldı mümkin érmes ḳalmaġ ol nā-pāklik

(FK, 727: 2)

asıḳsız 'faydasız' (< *asıḳ* 'fayda' + *sız*) sözcüğü *asıḳ* 'fayda' biçimine +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü olan *asıḳ* 'fayda' *Senglah*'ta *asıġ* 'fayda, yarar' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 40v14). Sözcük *Lugat-ı Çağatay*'da *asıġ* 'nefi, fayde, temettü, ticaret' biçiminde verilmiştir (LÇ: 13b) Sözcük *Dictionnaire turk-oriental*'de *asıġ* 'fayda, yarar' şeklinde açıklanmıştır (DTO: 21).

Räsänen *asıġ* sözcüğünü 'kâr, fayda' şeklinde kaydetmiş, KB *azık*, OT *asıġ*, Çağ. *asig*, *asik* biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 29). DTS'de *asıġ I* maddesinde 'yarar, fayda' şeklinde bir açıklama getirilmiştir (DTS: 60). Doerfer de sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da günümüz Türk Dillerinden bazılarına geçtiğini aktarmıştır (TMEN II: 480). Sözcüğün kökü Clauson'da *asıġ* 'fayda, yarar' şeklinde

açıklanmış, Türkçeden Moğolcaya *aşiğ* biçiminde geçtiği ifade edilmiştir (EDPT: 244b). Bkz. *asıġ*.

Bu kök Çağatayca sözlüklerde *ġ*'li olarak *asıġ* biçiminde geçmektedir, ancak *Dehname*'de sözcüğün *ḳ*'li olarak *asıḳ* biçiminde yazıldığı görülmüştür. Çağataycada sözcük sonundaki *ġ*, *ḳ*, *g*, *k* damak ünsüzlerinin nöbetleştiği görülmektedir. Metinlerde aynı sözcüğün bazen *ġ*'lı *bazen de ḳ*'lı şekilde yazıldığı da görülür, bu da damak ünsüzlerinin karışması özelliğini vurgulamaktadır, art ünlülü sözcüklerde bu özellik yazımdan belli olduğundan *ḳ*'li biçimi maddebaşı olarak aldık.

asıḳsız *'ömri sevdā kéçesi tég*

ḳara künleri yeldā kéçesi tég

(DN: 773)

ayaġsız 'ayaksız' (< *ayaġ* 'ayak' + *sız*) sözcüğü *ayaġ* 'ayak' biçimine + *sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü Çağatayca sözlüklerde *ayaġ/ḳ* 'ayak, kadem, kıyam, pa' şeklinde verilmiştir (LÇ: 45a; DTO: 90).

kefş-sizlikdin melūl bolmaġıl, ***ayaġsız****larġa bakıp şükr ḳıl*

(MKb: 109a1)

érsiz 'erkeksiz' (< *ér* 'adam' + *siz*) sözcüğü *er* 'adam' biçimine +*siz* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü olan *ér/éren* sözcüğü *Senglah*'ta 'erkek; mec. özgür kimse' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 99r16) Sözcük diğer Çağatayca sözlüklerde de *ér* 'erkek, merd, irkişi, apuşka, ālet, ruçuliyet' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 48a; DTO: 102).

alan ḳoa atlı żaʿīfe ***érsiz*** *üç émgel oġlan tuġurdı*

(ŞTü, 48: 9)

éşiksiz 'eşiksiz, kapısız' (< *éşik* 'eşik' + *siz*) sözcüğü *éşik* 'eşik' biçimine + *sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcüğün kökü olan *éşik* 'eşik' Çağatayca sözlüklerde 'ev, yer; dergah, bargah, āstane, kapunun taşru tarafı, dervāze' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 106v21; LÇ: 54a; DTO: 117).

Sözcük Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *éşik* 'eşik' (TT VII: 12); DLT'de *éşik* 'eşik' (DLT I: 42); Harezm Türkçesinde *éşik* 'eşik' (KutbHŞ: 52); Eski Kıpçakçada *éşik* 'eşik,, yüksek eşik' (KTS: 76) biçimlerinde yer almaktadır.

Doerfer sözcüğün Eski Türkçe biçimini **ēşīk* biçiminde vermiş ve Türkçeden Farsçaya geçtiğini aktarmıştır (TMEN II: 646). Räsänen ise **ēşik* (< **ēlik*) biçiminde verdiği sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 51). DTS'de sözcük *eşik* 'eşik; kapı' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 185). Clauson *éşik* 'eşik' biçiminde verdiği sözcüğün *-ş-* (*-j-, -z-*, vs.)'li çeşitli versiyonlarla Kuzeydoğu Türk dillerinde yaşadığını ve bazen 'kapı' anlamına geldiğini aktarır (EDPT: 260a).

'ākıbet ḳabr ***éşiksiz*** *öyige çün kirgüŋ*

imdi gūyā siŋe ni sūd açuḳ dervāze

(BV, 527: 6)

biliksiz 'bilgisiz' (< *bilig/k* 'bilgi' + *siz*) sözcüğü *bil-* 'bilmek' eylemine eylemden ad yapan *-ig/k* ve addan ad yapan *+sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *bilig* 'bilgi; ve mec. öğüt, ders, bekçilik, ilm, daniş, fehm, maharet, dirayet, vukuf, ma'lumat, nişan, tamġa' anlamında verilmiştir (Seng. 150r5; LÇ: 94a; DTO: 191). Bkz. *bilig*.

va alarnıŋ ażrābı dék va ékinçidin tab'a va muḳallidları kim har biri alardın cidāl ṭarḥını salur édi … ***biliksiz***

(ÇKT: 32b2)

minsiz 'bensiz' (< *min* 'ben' + *siz*) sözcüğü 1. tekil kişi zamirine + *sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir.

sorsa kim ġam bezmide ***minsiz*** *tüzer mü bezm-i 'ıyş*

ḳan yaşımdın bāde baġrımdın kebābımnı dégil

(BV, 369: 6)

dédi ***minsiz*** *dünyide ne tép tirildiŋ éy Ḥüseynī*

rāst dérsiz yazuġumdın kéçgin éy cānım miniŋ

(HBD, 80: 5)

oġulsız ‘çocuksuz’ (< *oġul* ‘çocuk, oğul’ + *sız*) sözcüğü *oġul* ‘çocuk, oğul’ sözcüğüne + *sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *oġul* ‘oğul’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 77r6; DTO: 68).

oġul sözcüğü Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde bulunmaktadır. *Irk Bitig*’de *oġıl* ‘oğul’ (IB: 15); Eski Uygurcada *oġıl* ‘oğul’ (Şu. E 7 [EDPT: 84a]), *oġul* ‘oğul’ (M I: 14, 12-14; TT I: 154); DLT’de *oġul* ‘oğul’ (DLT I: 74), KB’de *oġul* ‘oğul’ (KB: 110, 186, 187); Harezm Türkçesinde *oġul* ‘oğul’ (KutbHŞ: 114); Eski Kıpçakçada ise *oġul, ovul* ‘oğul, evlat, erkek evlat’ (KTS: 203) biçimlerinde görülmektedir. Sözcük günümüz Türkiye Türkçesinde de yaşamaktadır.

öz Parvardagārını va ayttı ... ay meniŋ āfrīdgarım ḳoymaġıl meni ... yalġuz ya‘nī ***oġulsız*** *kim mendin*

(ÇKT: 29b6)

ve bu ḫatun andaḳ ki żu‘afā resmidür ol birge hem ***oġulsuz****lıġ cihetidin ṭa’n ḳılurlar érdi*

(TEH: T707b)

otsız ‘ateşsiz, ateş olmaksızın’ (< *ot* ‘ateş’ + *sız*) sözcüğü sözcüğü *ot* ‘ateş’ sözcüğüne + *sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *ot* ‘ateş için genel bir ifade’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 62r1; LÇ: 24a; DTO: 41).

salṭanatı vaḳti yétkeç Ḳudüs taġı müddetlerdür ki teskīn tapıpdur, ***otsız*** *ḳaynay başlaġay*

(ÇKT: T709a9)

sansız ‘sayısız’ (< *san* ‘sayı’ + *sız*) sözcüğü *san* ‘sayı’ adına +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Bu biçim hakkında daha fazla bilgi için bkz. *san*.

ol Yeşmūt'nı īmānġa da'vet kıldı érse, īmān keltürmedi. Üç tün kün ḥarbe ḳıldılar, ***sansız*** *tersā öldi, neçe Müselmānlar şehīd boldılar, otuz miŋ çerig kaldı*

(NT, 47: 71)

bir namāznı ḳażа ḳılġan séksen cefā bī-şek tartḳay

ne nedāmet ***sansız*** *ol kim anda yigey aḥnı*

(KUŞ, XVI: 7)

tikensiz 'dikensiz' (< *tiken* 'diken' + *siz*) sözcüğü *tiken* 'diken' biçimine +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük kökü olan *tiken* 'diken' Çağatayca sözlüklerde *tiken* 'diken, ḫār, ha'il' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 198r23; LÇ: 134b; DTO: 260). Bkz. *tiken*.

yüzinge zülfidür ḥāyil raḳībni la'lıdın māni'

yılansız *tapmadım genc ü* ***tikensiz*** *körmedim ḫurmā*

(SD: 135)

tā ḫaṭıŋ çıḳmay durur ḳılġıl vefā ḫaṭṭın raḳam

kim bu gülşen gülleri bolmas ***tikensiz*** *a yigit*

(HBD, 23: 6)

yaraġsız 'silahsız' (< *yaraġ* 'silah' + *sız*) sözcüğü *yaraġ* 'silah' sözcüğüne +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Bkz. *yaraġ*.

yaraġsız *cevr ü ġam fikriŋ yıraḳ hem*

ṭama' ḫām u sin andın ḫāmraḳ hem

(DN: 267)

yazuḳsız 'günahsız' (< *yazuḳ* 'günah' + *sız*) soyut biçimi Eski Türkçede *yazok* biçiminde görülmüş bir sözcüktür. *yazuḳ* adına +*sız* yokluk ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Bu biçim hakkında daha fazla bilgi için bkz. *yazuḳ*..

yazuḳsız *öltürür ʿāşıḳnı hicrān*

meger sulṭān-ı ḫūbān bī-ḫaberdür

(TN: 277)

yazuḳsız *cürmsiz bī-dād éter fāş*

maŋa ol sürmesiz köz vermesiz ḳaş

(FK, 273: 1)

yolsız 'yolsuz, doğru yolda olmayan' (< *yol* 'yol' + *sız*) sözcüğünün kökeni Çağatayca sözlüklerde *yol* 'yol; mec. davranış yolu, sebīl, ṭarīk, rāh, meslek, ṣırāt' şekillerinde açıklanmıştır (Seng. 345v13; LÇ: 307b; DTO:548).

kim tün ü kün olġa-men refīḳıŋ

yolsız *yügürürde hem tarīḳıŋ*

(LM: 2236)

alar bu ḥālni maʿlūm ḳılıp ittifāḳ bile şehrleridin ḳaçıp il yoluḳur vehmidin ***yolsız*** *beyābānġa tüşüp bir ḳoyçıġa uçrap ḳoyçı daġı alarġa ḳoşulup ḳoyçınıŋ iti hem ḳōşulup Raḳīm atlıġ ġarġa kirmişler*

(TEH: T715b4-6)

Bu ekle biçimlenmiş diğer sözcükler şunlardır:

başsız 'başsız, başıboş' (< *baş* 'baş' + *sız*) [BN], *ruḫsız* 'cansız, ölü' (< Ar. *rūḥ* 'can' + Çağ. *sız*) [MKb] [LM] [SS] [TEH] [Sİ], *susız* 'susuz' (< *su* 'su' + *sız*) [BV] [FK] [ŞN], *uyatsız* 'utanmaz, ârsız' (< *uyat* 'utanç' + *sız*) [KN], *yüreksiz* 'yüreksiz, korkak' (< *yürek* 'yürek' + *siz*) [MKb], *yüzsizlik* 'yüzsüz, utanmaz' (< *yüz* 'yüz' + *siz+lik*) [BV], vb.

Çağataycada bu ek Arapça, Farsça ve Moğolca sözcüklerin sonuna eklenerek yokluk ve eksiklik bildiren yeni sözcükler türetir.

āʿdāsız 'düşmansız' (Ar. *āʿdā* 'düşman' + Çağ. *sız*) sözcüğü Ar. *āʿdā* 'düşman' sözcüğüne Çağ. +*sız* yokluk ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş bir biçimdir.

ʿālemde hergiz dostluḳ kiş ***düşmensiz*** *bolmaydur ve aḥbāblıḳ ādemī* ***aʿdāsız*** *tapılmay durur*

(TEH: M786b14)

ʿadedsiz 'sayısız' (Ar. *ʿaded* 'sayı' ve Çağ. +*siz*) sözcüğü Ar. *ʿaded* 'sayı' sözcüğüne Çağ. +*sız* yokluk ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş bir biçimdir.

Ḫudā'nıŋ ḥikmeti aytmaḳda ḳorḳmadı ildin

ʿadūlar bolsa ***ʿadedsiz*** *şecāʿat-i iblāʿ*

(HN, 97: 2)

bergsiz 'yapraksız' (Far. *berg* 'yaprak' + Çağ. *siz*) sözcüğü Far. *berg* 'yaprak' sözcüğüne Çağ. +*sız* yokluk ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş bir biçimdir.

min ol bülbül ime siy gül-endām

ki bir dem ***bergsiz*** *tapḳay min ārām*

(DN: 339)

ʿarıżıŋnı bāġ ara çün kördi ḥayrān boldı gül

bergsiz *ḳaldı nedin kim bes perīşān boldı gül*

(BV, 393: 1)

kāmsız 'isteksiz, arzusuz' (Far. *kām* 'arzu, istek' + Çağ. *sız*) sözcüğü Far. *kām* 'arzu, istek' sözcüğüne Çağ. +*sız* yokluk ekinin getirilmesiyle meydana gelmiş bir biçimdir.

bolsa ʿālem kām-rānı ***kāmsız*** *ʿömr ötkerür*

kim ki bir şīrīn tekellümniŋ lebidin kāmı yoḳ

(HBD, 75: 6)

kāmsız *kāmın éylemek ḥāṣıl*

bī-nevālarnı éylemek ḫōş-dil

(SS: 887)

Şu örnekleri de sıralayabiliz:

ʿamelsiz 'işsiz, amelsiz' (Ar. *ʿamel* 'iş, hareket, amel' + Çağ. *siz*) [MKb] [KUŞ], *cānsız* 'cansız' (Far. *cān* 'can' + Çağ. *sız*) [MKb] [BV] [LM] [HM] [GN] [HBD] [SS] [GS] [DN] [ŞN], *cılavsız* 'dolu dizgin' (Far. *cılav* 'ön, ileri; yular; gem' + Çağ. *sız*) [BN], *dādsız* 'adaletsiz' (Far. *dād* 'adalet' + Çağ. *sız*) [ÇKT], *edebsiz* 'edebsiz' (Ar. *edeb* 'edep' + Çağ. *siz*) [SD], *elemsiz* 'üzüntüsüz, kedersiz' (Ar. *elem* 'keder, üzüntü' + Çağ. *siz*) [MKb] [GS], *ḳılavuzsız* 'klavuzsuz, rehbersiz' (Far. *ḳılavuz* 'klavuzi rehber' + Çağ. *sız*) [TEH], *meşveresiz* 'danışmadan' (Ar. *meşvere* 'danışma' + Çağ. *siz*) [TEH], *rengsiz* 'renksiz' (Far. *reng* 'renk' + Çağ. *sız*) [BV] [HBD], vb.

Bu ekin bazen diğer bir addan ad yapım eki olan *+lXg* ekini alarak *+sIz +lXg* biçiminde genişlediği görülür: *edebsizlıġ* 'edepsizlik' (< Ar. *edeb* + *siz* 'edepsiz' + lıġ) [LD] [ÇKT], *vefāsızlıġ* 'vefasızlık' (< Ar. *vefā* + *sız* 'vefasız' + *lıġ*) [BV] [FK] [NN] [TEH] [DN] [Sİ] [AŞV], vb.

2.12. Ad Kökleriyle Aynı Karakteri Gösteren Sözcükler Türeten Ekler

2.12.1. +lXg

Bu ek Eski Türkçeden beri görülen en yaygın eklerden biridir. Çok kere *-lıḳ* / *-lik* / *-luḳ* / *-lük* ekiyle karıştırılır. Asıl olarak bulunma, âîtlik ve münâsebet ifâde eden sıfatlar yapar.

Bang, eki *il-* 'eklemek' + eylemden ad yapan *g* ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ileri sürer (Bang, 1925-1934, 1240). Gabain, *+l°ġ*, *+l°g* ekinin bir şeyle techiz edilmiş olmayı bildirdiğini ve genellikle sıfatlar yaptığını ifade etmekte ve Moğolcadaki *+lik* biçiminin de "bir şeyle techiz edilmiş olan şey" anlamına geldiğine dikkat çekmektedir (Gabain, 1941 (2000^3), 44).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de Kaşgari *+lXg* ile *+lXk* eklerini birbirinden ayıran temel özelliğin ek sonundaki sert ya da yumuşak *kaf* sesleri olduğunu ifade etmiştir. (DLT I: 510, 511, 512).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde *+lXg* ekiyle biçimlenmiş birçok sözcük bulunmaktadır. *alınlıġ er* 'alnı geniş adam' (< *alın* 'alın' + *lıġ*) (DLT I: 148; DanKelly, 1985, 7), *alımlıġ er* 'alacaklı adam' (< *alım* 'alacak' *+lıġ*) (DLT I: 148;

DanKelly, 1985, 7), *belgülüg neŋ* ‘belli nesne’ (< *belgü* ‘belirli’ +*lüg*) (DLT I: 528; DanKelly, 1985, 70), *beḏizlig ew* ‘süslü ev’ (< *beḏiz* ‘sü’ +*lig*) (DLT I: 507; DanKelly, 1985, 69) vb.

Bu ek Çağataycada da geniş bir kullanıma sahiptir. Çağataycada da Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki gibi bu ek bulunma, âîtlik ve münâsebet ifâde eden sıfatlar türetmektedir:

atlıġ ‘adlı, ünlü, meşhur’ (< *at* ‘ad’ + *lıġ*) sözcüğü *at* ‘ad, isim’ sözcüğüne + *lıġ* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *atlıġ/atlıḳ* ‘adlı, meşhur, namdar, nevsum’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 30v22; LÇ: 5a; DTO: 5).

Sözcüğün kökü Räsänen’de **āt* ‘ad, itibar’ şeklinde kaydedilmiştir (VEWT: 30). DTS’de *atlıġ I* maddesinde ‘adlı, meşhur, namlı’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 67). Clauson *1 atlıġ (adlıġ)* şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü *1 at* ‘adlı’ kökünden getirmiştir ve sık sık özel ad ve unvan olarak kullanıldığı ifade etmiştir (EDPT: 54b-55a).

saçıŋdın ‘anber érür köp uyatlıḳ

ḳara ḳuldur saŋa bir ‘anber ***atlıḳ***

(DN: 448)

biyle çun red éylegendin soŋ yana éylep ḳabūl

vālī éylep ‘ālem ***atlıġ*** *külbe-i aḥzān ara*

(FK, 3: 7)

başlıġ/k ‘başlı’ (< *baş* ‘baş’ + *lıġ/ḳ*) sözcüğü *baş* ‘baş’ özcüğüne + *lıġ* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *başlıġ* ‘reis, amir, serkende, kumandar; riyāset, başlı, tepeli, serdar’ şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: LÇ: 69b; DTO: 5).

Doerfer sözcüğün Moğolca, Arapça, Rusça, Çeremişçe ve bazı Kafkas ve Slav dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmış ve sözcüğün *başlıġ/ḳ* < *baş* + *lıġ/ḳ* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (TMEN II: 701).

Fūlād Çiŋsaŋ Baḥādur ***başlıḳ*** *ol cemā'at*

(ŞTü, 35: 12)

ol kühen deyr gedāyī ***başlıġ***

ya'nī āşüfte Nevāyī ***başlıġ***

(FK, 689: 453)

canlıġ 'canlı' (< Far. *cān* 'can' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Far. *cān* 'can' sözcüğüne Çağ. +*lıġ* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür.

dédiŋ Nevāyi eger vaṣl tapsa öldüreyin

firāḳıŋ içre gümān éylediŋ anı ***cānlıġ***

(BV, 301: 7)

éy viṣāliŋ ḫaste köŋlüm merhemi ārām-ı cān

olmadım hicrān ilindin min ḳatıḳ ***cānlıḳ*** *yaman*

(HBD, 115: 1)

edeblıġ 'edepli' (< Ar. *edeb* 'edep' + Çağ. *lıġ*) sözcüğü Ar. *edeb* 'edep, iyi terbiye, zariflik, naziklik' sözcüğüne Çağ. +*lıġ* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Ek sözcüğe aitlik anlamı katmıştır.

bisyār ***edeblik*** *ve 'aḳıl kişi érdi*

(ŞTe: 69a10)

ḳayġuluġ 'kaygılı, üzüntülü' (< *ḳayġu* (ET *kaḏġu*) 'kaygu'+ *luġ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ḳayġuluḳ* 'mükedder; gamnak, mahzun' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 226a; DTO: 415). Sözcüğün kökü ise *kayġu/kayḳu* '(kaygı), gam, keder, fikr-i endişe, kasavet' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 281v6; DTO: 415).

Räsänen'de **kaḏ* maddesi altında verilen sözcük ET, Uyg. OT *kaḏġu* 'endişe, keder', Çağ. Kaz. *kayġu,* Osm. *kay-ġı* biçimlerinde aktarılmıştır (VEWT: 217). DTS'de *kaḏġu* 'kaygı, keder, üzüntü' şeklinde açıklanmıştır, sözcüğün kökü ile ilgili bir açıklama verilmemiştir (DTS: 402). Clauson sözcüğü *kaḏġu* 'kaygı, üzüntü,

gerginlik' şeklinde açıklamış belki de *kaḏ-* 'tipiden ölmek' eyleminden türemiş olabileceğini belirtmiştir, ancak semantik ilişkinin pek zayıf olduğunu da eklemiştir (EDPT: 598b-599a).

malīknı 'arżġa tégürdi va payġambarnıŋ mubārak köŋli andın köp ***ḳayġuluḳ*** *boldı ve Ḥaḳ ta'ālā Rasūl ṣalla'llāhu 'alayhi va salam 'āṭır-ı*

(ÇKT: 38a09)

hüsn étiptür éy muṣavvir tartıban bir ḫurfe şekl

ḳayġuluḳ *köŋlümni ol ṣūret bile gāhī avut*

(NN, 128: 5)

uyatlıġ 'utangaç, mahçup' (< *uyat* 'utanç' + *lıġ*) sözcüğü *uyat* 'utanç' özcüğüne + *lıġ* ekinin eklenmesiyle biçimlenmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerde *uyat* 'utanç; kabahat, ayıp, haya, hicab, şerm, kabahat' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 92r22; LÇ: 43a; DTO: 85).

Räsänen'de **uya* biçiminde maddebaşı olarak verilen sözcük OT *uya-ḏ* 'utanmak', *uya-l*; Uyg., Çağ., *uya-t*, Soy. *ıya-d*, SUyg. *yovat*, *joat*, *juat*, Kaz. *oyal*, Yak. *sat* (< **yat*, **uyat*) biçimlerinde aktarılmıştır (VEWT: 511). Clauson *uyat* 'utanç, kabahat, ayıp' şeklinde açıkladığı sözcüğün *uvut* ile eşanlamlı olduğu ve ikilemede kullanıldığını belirtir; ayrıca sözcüğü *uyād-* ve *uyal-* ile ilişkili görür, ancak biçimbilgisi bakımından sözcüğün kökü tam olarak açık değildir, muhtemelen *uyāḏ*'dan **-***t* ile türemiş olabileceğini ifade eder (EDPT: 268a).

deşt bolġay lāle-zārıdın ***uyatlıġ*** *hicr ara*

munça ***ḳanlıġ*** *dāġ ile cism-i nizārımnı désem*

(HBD, 103: 2)

vaṣlıda ansız tirigligdin ***uyatlıġ*** *men velìk*

mende yoḳ taḳṣīr ecel bu işde ihmāl éylemiş

(NN, 440: 7)

Bu ek adlara, sık sık, bir vasıflandırıcı olarak getirilir: *arslan yüreklig* 'arslan yürekli', *bülend boyluġ* 'uzun boylu', *ḳatıḳ sözlük* 'katı sözlü', *ḳongar saḳallıġ* 'kızıl

sakallı', *savuġ yüzlüg* 'soğuk yüzlü', *yaḫşı şekillig* 'güzel şekilli, iyi görünüşlü' *yaramas etvārlıġ* 'kötü davranışlı' vb.

Bu ek ayrıca Arapça, Farsça ve Moğolca kökenli sözcüklere de gelerek vasıflandırıcı sözcükler türetir:

ʿadāletlig 'adaletli' (< Ar. *ʿadālet* 'adalet' + Çağ. *lig*) [KUŞ], *ʿahdlıġ* 'yeminli, ahdlı' (Ar. *ʿahd* 'yemin, ahd' + Çağ. *lıġ*) [TEH], *ʿamellıġ* 'amelli, dini emirleri yerine getiren' (Far. *ʿamel* 'amel, iş' + Çağ. *lıġ*) [HA], *ārmānlıġ* 'özlemli, istekli' (Far. *ārmān* 'özlem, istek' + Çağ. *lıġ*) [BV] [ŞN], *ās̱ārlıġ* 'eserli' (< Ar. *ʿās̱ār* 'eser' + Çağ. *lıġ*) [FK] [TEH], *ʿazālıġ/ḳ* 'sabırlı, matemli, yaslı' (< Ar. *ʿazā* 'sabır, matemi yas' + Çağ. *lıġ*) [LM], *bedenlig* 'bedenli' (< Far. *beden* 'beden' + Çağ. *lig*) [AD], *belālıġ* 'belalı' (< Ar. *belā* 'bela' + Çağ. *lıġ*) [BV] [FK] [BabD] [HBD] [NŞ] [FŞ] [GS] [ME] [BHD], *cebīnlıġ, cebinlīk* 'alınlı' (< Ar. *cebin* 'alın' + Çağ. *līk*) [LT] [NN] [DN], *cerāḥatlıġ* 'irinli, cerahatlı' (< Ar. *cerāḥat* 'cerahat' + Çağ. *lıġ*) [BV] [FK] [HBD] [FŞ] [NN], *cevāhirlıġ* 'cevherli, elmaslı' (< Ar. *cevāhir* 'cevher, elmas' + Çağ. *lıġ*) [MKb] [HBD], *çirāylıġ* 'yüzlü, çehreli, şekilli' (< Moğ. *çırāy* 'yüz, çehre' + Çağ. *lıġ*) [M] [KN] [Sİ], vb.

Ekin önlük-artlık uyumuna bağlı olmadığı görülmektedir. Bu durum şu örneklerde açıkça görülmektedir: *āgeh + lıġ* [MKb] [FK], *ālūde + lıġ* [MKb] [BabD] [NŞ] [GS], vb.

Ancak ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna genelde uymaktadır, ancak bazı istisnalar görülmektedir : *pertev + luġ* [Sİ], *ḫusrev + luġ* [Sİ], vb.

2.12.2. +dXŋ

+dXŋ eki eski, uzun süre kullanılmamış ve yalnızca izlerine rastlayabildiğimiz bir ektir. Marcel Erdal bütün *+dXŋ*'lı sözcüklerin tek heceli temelden geldiğini ifade eder (Erdal, 1991, 155-156).

Karahanlı Türkçesinde çok az sözcükte bu ekin kullanıldığını görüyoruz: *aydıŋ* 'aydın, ay ışığı' (< ay 'ay (gök cismi)' + *dıŋ*) (DLT I: 117; DanKelly, 1985, 17), *izdeŋ* 'balık avlanan bir çeşit ağ' (< *iz* 'iz' + *deŋ*) (DLT I: 116; DanKelly, 1985, 38), *uldaŋ* 'mestin altı' (< *ul* 'mest' + *daŋ*) (DLT I: 116; DanKelly, 1985, 53), vb.

Çağataycada da bu ekin çok az örneğini buluruz. Ancak Çağataycadaki örneklerde ekin sonunda nazal *ŋ* normal *n*'ye dönmüştür.

aydın: Çağatayca metinlerde rastladığımız nadir örneklerden biri *aydın* 'aydınlık' (< *ay* 'ay' +*dın*) sözcüğüdür.

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. DLT'de *aydıŋ* 'ay ışığı' (DLT I: 117; DanKelly, 1985, 17); Harezm Türkçesinde *aydıŋ* 'ay ışığı' (KutbHŞ: 6); Eski Kıpçakçada ise aydın 'ışık, aydınlık, parlak; ay ışığı' (KTS: 17) biçimlerinde sözcük yer almaktadır.

Räsänen *āy* maddesinde verdiği sözcüğün *aydıŋ* < **āy-taŋ* biçiminde geliştiğini ifade etmiş ve sözcüğün genel anlamından farklı olarak Osmanlıcada 'cehennem' anlamıyla geçtiğini de belirtmiştir (VEWT: 10). Diğer etimolojik sözlüklerde *ay* 'ay (gök cismi)' köküne bağlanan sözcük için kaynaklarda 'ay ışığı, ışık, aydınlık, parlak' anlamı verilmiştir (DTS: 28; EDPT: 268b; UW: 299b).

yüzüm birlen saçımnı itiben bād

boluban kéçelerde ***aydın*** *şad*

(DN: 517)

éylediŋ aynı 'ālem-efrūz

boldı ***aydın*** *kéçe andaḳ kim rūz*

(ŞN$_1$: 86)

otun 'odun' (< **ot* 'ateş' + *duŋ*) sözcüğü bu ekle biçimlenmiş bir diğer sözcüktür.

DTS'te gördüğümüz *otuŋ* sözcüğü için 'drova, toplivo (odun, yakacak)' karşılığı verilmiştir (DTS: 374). EDPT'de bulunan *otuŋ* (*odduŋ*) maddesinde sözcüğün bir ot adından türediği belirtilmiş, sözcüğün Azericede ve Osmanlıcada *odun* biçimini aldığı bildirilmiştir. Yapıtta sözcük için 'odun' karşılığı verilmiştir (EDPT: 60b). DanKelly'de *ōt* (ateş) maddesi altında yer alan sözcüğe 'odun' karşılığı verilmiştir (DanKelly, 1985, 43). Marcel Erdal *otuŋ* 'odun' sözcüğünün **ot* + *duŋ* biçiminin basitleşmesinden geldiğini ifade etmiştir. Yani *otuŋ* 'odun' sözcüğünü de bu ekle biçimlenen sözcükler arasına katmıştır (Erdal, 1991, 156). TES'te 'yakılmak için kesilmiş, parçalanmış ağaç' biçiminde tanımlanan sözcüğün eski dönemlerden

başlayarak kullanıldığı, yaygın bir inanca göre *ōt* adına eklenen *–(u)ŋ* ekiyle türediği belirtilmiştir (TES: 304).

odun sözcüğü SDD'de yalnız olarak yer almazken *odun koru* birleşik yapısı bulunmaktadır (SDD, 3: 1083). Sözcük, DS'de *oduneşşe, odunkoru* yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır (DS, IX: 3264) Sözcük, TS'de '1. yakılmak için kesilmiş, parçalanmış ağaç, 2. mec. anlayışsız ve kaba (kimse)' biçiminde tanımlanmıştır (TS: 1490). Sözcük, anlam genişlemesine uğrayarak günümüze ulaşmıştır.

yaḳtı köŋgüli şāhım şevḳ otınıŋ ***otunu***

yétti felekke yétti āhım bile tütüni

(ŞHD: 174a1)

'acab yoḳ aḳsa érip maġz-ı üstüḫᵛānım kim

otun *süŋekler érür şu'le-i nihānım ara*

(BV, 21: 5)

va bir ayġa yaḳın ***otun*** *yıġışturup anı toldurdılar va köp yaġ* ***otunġa*** *ḳoyup aŋa urdılar va İbrāhīmnı*

(ÇKT: 26a22)

2.12.3. +sOk

Gabain bu ekin *+su* ve *–k* eklerinini birleşiminden meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca o bu ekin seyrek olarak bulunan *+suş* eki ile karşılaştırılması gerektiğini de ifade etmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 45). Marcel Erdal bu ekin ad tabanlarından kolaylıkla ayrılabildiğini söylemekte ve bu ekin *taŋsoḳ* gibi adlar türeten *+sOk*, anatomi, vücut terimleri yapan *+sOk* ve belli eylem biçimlerine eklenen *+sOk* olmak üzere üç işlevini vermektedir (Erdal, 1991, 158).

Ekin Karahanlı Türkçesi metinlerinde sınırlı sayıda sözcükte bulunduğu görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde genellikle nesne adları türetmiştir: *sıŋarsuḳ* 'iki kişi ata bindiğinde ikincinin oturduğu yer' (< *sıŋar* 'kenar, köşe, taraf' + *suḳ*) (DLT III: 388; DanKelly, 1985, 163), *taŋsuḳ neŋ* 'şaşılacak şey' (< *taŋ* 'tuhaf, acayip'+ *suḳ*) (DLT III: 382; DanKelly, 1985, 177).

Ekin Çağataycadaki kullanımı da bir hayli sınırlıdır. Çağatayca genelde nesne adları olan yeni gövdeler türetmiştir:

taŋsuġ/ ḳ ‘mükemmel, tuhaf’ (< *taŋ* ‘tuhaf, acayip’ + *suġ/ḳ*) sözcüğü bu ekle türemiş bir addır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *taŋsuġ/taŋsuḳ* ‘nadir bir şey, mükemmel ve garip, tenzū-yı ḫaṭāyī, ‘acīb, armaġan, hediye, nādīde yād-gār, tansuḫ’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 164r14; LÇ: 104a; DTO: 206).

Doerfer sözcüğün Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da Mançucaya geçtiğini ifade etmiştir. Bunun yanında o, sözcüğün Arapça ve Balkan dillerine (Rumca vb.) de geçtiğini aktarmıştır (TMEN II: 964). Räsänen *taŋ-suk* biçiminde verdiği sözcüğü ‘acayip, garip’ şeklinde açıklamıştır (VEWT: 461). DTS’de *taŋsuḳ* ‘acayip, tuhaf’ şeklinde açıklanmıştır (DTS: 533). Sözcük Clauson’da *taŋ* ‘mükemmel, nadir’ köküne dayandırılmış, Doerfer’e dayandırılarak Moğolca ve Farsça ve diğer dillerde alıntılandığından bahsedilmiştir (EDPT: 525b).

Sözcük Eski Uygur Türkçesinden itibaren Tarihi ve günümüz Türk dillerinde görülmektedir. DLT’de *taŋsuk* ‘şaşılacak şey, acayip nesne, Nefisliği nedeniyle bir adamın arasıra bulabildiği yemek için *taŋsuk aş* denir’ şeklinde açıklanmıştır (DLT III: 382). Harezm Türkçesinde *kamuġ taŋsukları* ‘bütün garip şeyler’; *taŋsuk Adam* ‘mükemmel insan’ ifadelerinde rastlanır (Rabg. 5v5; 68v2) Kıpçakçada da *taŋsuk*, *dansuk*, *taŋsık*, *tansuḳ* biçimlerinde ve ‘acayip şaşılacak şey, fevkalade, nadir bulunan’ anlamıyla görülmektedir (KTS: 262). Osmanlıcada sözcüğe *taŋsuk* ‘mükemmel, nadir; nadirlik’ anlamlarıyla rastlanmaktadır (TTS I: 179; TTS II: 260; TTS III: 667; TTS IV: 738).

Sözcüğe günümüz Türk dillerinden bazılarında da rastlanmaktadır. Yak. *toŋsuk, tomsuk*; Çuv. *tələn, töl-len*; Kaz., Tel., *taŋ-urka*; Balk. *tan-suk*, vb. (VEWT: 461).

siniŋki zülf ü ḫāliŋdin Ḫotandın müşg-sā dérler

ḳaşıŋla saçlarıŋ cānā zihī ***tansuḳ*** *mu'abberdür*

(ŞHD: 39b10)

Ekin Çağataycada ilk işlevi dışında örneğine rastlanmamıştır.

2.12.4. +(A)ŋ

Çok sözcük türeten eklerden biri değildir. Genel olarak ad ve sıfatlara gelerek eklendiği sözcükle anlam ilgisi bulunan yeni ad ve sıfatlar türetir. Eski Türkçede de çok seyrek rastlanır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de az sayıda örnek bulunmaktadır: *kölüŋ* 'su birikintisi' (< *köl* 'göl' + *üŋ*) (DLT III: 372; DanKelly, 1985, 108), *yeliŋ* 'yeli çok olan yer' (< *yel* 'yel' +*iŋ*) (DLT III: 373; DanKelly, 1985, 221), vb.

Çağataycada ad ve sıfatlara gelerek ad ve sıfatlarla anlam ilgisi bulunan yeni ad ve sıfatlar türetmiştir. Kullanımı Çağatayca oldukça sınırlıdır. Çağatayca metinlerde yalnızca şu sözcükte rastladık:

ürüŋ 'parlak, ak, beyaz' (< **hǖr* + *üŋ*; krş. Hlç. *ǖr* 'tan, şafak') (Tekin, 1994a, 55; Tekin, 1995, 170), ayrıca bkz. DLT *yürüŋ* 'beyaz' < **ǖrüŋ*, Hlç. *hürün, hirin*; krş. Moğ. *ür* 'şafak, tan'.

Sözcük *Senglah*'ta 'parlak, beyaz, açık hava' anlamıyla görülmektedir (Seng. 53v1).

Eski Uygurcadan beri sözcüğü Tarihi Türk dillerinde görmekteyiz. *Orhon Yazıtları*nda *ürüŋ* 'beyaz' (Toŋ: 48); Eski Uygurcada *yürüŋ* 'beyaz' (M III: 30; TT V: 4), *ürüŋ* 'beyaz' (M I: 22); DLT'de *ürüŋ* 'beyaz' (DLT I: 134), KB'de *ürüŋ* 'beyaz' (KB: 84); Eski Kıpçakçada *ürün* 'süt' (KTS: 298) biçimlerinde yer almaktadır.

ammā kéldük kim İsḥāḳ Bāb'nıŋ vaḳf ḳılġan yerleri ve suları: Ol iminlik ***ürüŋ*** *soġannıŋ éski kend arıġını açḳan, ḥiṣārını yıġġan, ādīne mescidni binā ḳılġan İsḥāḳ Bāb raḥmetul'lāhi 'aleyhi turur*

(NT, 53: 118-120)

2.12.5. +AgU, +AŋU ve +gU

Bu ekler genelde vücudun belirli kısımlarını karakterize etmek için kullanılmışlardır. Bu eklerle türemiş biçimler asıl sözcüğün kök ya da gövdesiyle ilgilidir.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu eklerle türeyen biçimler için şu örnekler verilebilir:

ḳarnaġu ‘koca karınlı’ (< *ḳar(ı)n* ‘karın’ +*aġu*) (DLT I: 491; DanKelly, 1985, 129), *seŋregü* ‘kendisinde engi hastalığı bulunan at. Burnundan irin gibi sümük akar. Her zaman burnundan sümük akan çocuğa bu ifade ile sövülür.’ (< *seŋ(i)r* ‘engi hastalığı’ + *egü*) (DLT III: 387; DanKelly, 1985, 159), *baġraġu* ‘saldırgan’ (< *baġraġu*+*r*- < *baġır* ‘karaciğer’ + *aġu*) (KB: 6369) (Erdal, 1991, 162).

Çağataycada *+AgU* ve *+AŋU* ekleriyle türeyen sözcük sayısı bir hayli azdır. Bu sözcüklerden biri *içegü* sözcüğüdür.

içegü ‘bağırsak’ (< *iç* ‘iç’ + *egü*) sözcüğü *+AgU* ekiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *içegü* ‘içme eylemi, tat, bağırsak’ şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 99).

DTS’de *içegü* ‘bağırsaklar’ karşılığı verilmiştir (DTS: 201). Clauson sözcüğü *iç* adından **-***egü* topluluk ekiyle türetmiştir ve ‘bağırsaklar’ anlamını vermiştir. (EDPT: 233b).

Eski Uygur metinlerinden beri görülen sözcük DLT’de *içegü* ‘kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı, içirik’ şeklinde açıklanmıştır (DLT I: 137). Kıpçak Türkçesinde *içegi* ve *içegü* biçimlerinde ve ‘kaburga kemiklerinin içinde bulunan beyazımsı sıvı’ anlamıyla geçmektedir (KTS: 105). Sözlük Osmalıcada da *içegü* ‘bağırsaklar’ şeklinde kaydedilmiştir (TTS II: 514; IV: 407).

... avvalca alarnıŋ kursagıda bolgay ***içegü****ler ve haşalardın ... va éritür alarnıŋ térilerini*

(ÇKT: 33b25)

+AŋU biçimi şu örnekte görülmektedir:

ḳaraŋġu ‘karanlık’ (< *ḳara* ‘kara, siyah’ + *ŋġu*) sözcüğü de *+AŋU* ekiyle türemiş bir biçimdir. Bu sözcüğün *ḳara* ‘siyah, kara’ sözcüğü ile ilişkili olduğu açıktır.

Sözcük Eski Uygurcada *karaŋḳu* ‘karanlık’ (Suv. 101/16); DLT’de *karaŋġu* ‘karanlık’ (DLT III: 388; DanKelly, 1985, 129), KB’de *karaŋḳu* ‘karanlık’ (KB: 35, 288); Harezm Türkçesinde *karaŋġu* ‘karanlık’ (KutbHŞ: 131); Eski Kıpçakçada ise *ḳaraŋġu*, *ḳaraŋġı*, *ḳaraġı, ḳaranı, ḳaraŋu* ‘karanlık’ (KTS: 127); Osmanlıcada ise *karaŋu/karaŋuluk* ‘karanlık’ (TTS I: 417; TTS II: 585; TTS III: 419; TTS IV: 471) biçimlerinde görülmektedir.

Radloff sözcüğün *ḳaraŋġı* (Wb II: 153), *ḳaraŋġu*, *ḳaranġu* (Wb II: 154) biçimlerinde tespit etmiştir. Räsänen ise sözcüğün şu biçimlerini tespit etmiştir: Uyg. OT, Çağ., Tar. *ḳaraŋġu* 'karanlık', Kaz. *ḳaraŋgı*, Yak. *ḫarana* 'karanlık' (VEWT: 236-237).

kéçeler zülf ü 'iẕarıŋ vaṣfida fikr éylesem

*her **ḳaraŋġu** tünde yüz şem'-i hidāyettür maŋa*

(LD: 191)

*ol kün-ki, Duylı Ḳayı Ḫān öldi érse bizniŋ yurtumıznı tuman tutup **ḳaranġu** boldı*

(ŞTe: 86b17)

+gU eki Çağataycada genelde nitelik adları türetmek için kullanılmıştır. Çağataycada bu ekin de kullanım alanı geniş değildir. Bu eke şu sözcüklerde rastlarız:

Bu ek ***bélgü*** 'işaret, iz' (< **bél + gü*) sözcüğünde ayırıcı karakter özelliği belirten ad türetmiştir. Sözcük *Senglah*'ta *bélgü* 'damga, nişan, alamet; bir okçuluk hedefi; şiirsel mecaz' şeklinde verilmiştir (Seng. 149v18).

Sözcük DLT'de *belgü* 'iz, işaret' anlamıyla yer almaktadır (DLT I: 427; DanKelly, 1985, 70); Harezm Türkçesinde de *belgü* 'iz, işaret' biçiminde geçmektedir (KutbHŞ. 27). Eski Kıpçakçada ise *belgü* 'zahir, aşikar, belli' (KTS: 27) şeklinde kaydedilmiştir.

Doerfer, ET ve OT'deki *belgü* biçiminin Ana Türkçe **bälgö* biçiminden geldiğini ve Moğolcaya da geçtiğini ifade etmiştir (TMEN I: 96). Räsänen sözcüğü *bel* maddesinde *bel-gü* biçiminde vermiş ve 'iz, işaret' şeklinde anlamlandırmıştır. O, sözcüğün Moğolcaya *belge* biçiminde geçtiğini aktarmıştır (VEWT: 69). DTS'de sözcük *belgü* 'iz, işaret' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 93). Sözcük EDPT'de *belgü* 'iz, işaret, genelde soyut anlamda, ara sıra somut anlamdadır' şeklinde açıklanmıştır. Clauson sözcüğün Moğolcaya *belge* biçiminde geçtiğini Doerfer ve Haenisch'ten aktarmıştır (EDPT: 340a).

ol tügen kim télberep étken köŋülge urmadım

*ḳay sarı barsa ol aynıŋ ḳulluġıda **bélgü**dür*

(NN, 299: 4)

men Gedā iṡbāt étey kim ay saŋa ḳul dur, begim

*uşmunaḳ heç ġaybat érmes yüzide **bélgü**leri*

(GD, 225: 5)

edgü 'iyi' (< *eḏ* 'mal, davar' + *gü*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden biridir. Eski Türkçeden beri görülen bu sözcük Çağataycada eskicil bir öğe olarak kalmıştır. Sözcük bu biçimiyle yalnızca *Lütfi Divanı*nda yer almaktadır. Normalde sözcüğün *eyü* biçiminde görülmesi beklenirdi, yalnız *Lütfi Divanı*nda sözcük eskicil biçimiyle bulunmaktadır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *eḏgü* 'bir şeyin iyisi iyi' şeklinde açıklanmıştır (DLT I 114; DanKelly, 1985, 19). Harezm Türkçesinde *éḏgü* biçiminde görülmektedir (Rabg. 6r4, 14v10); ayrıca Harezm Türkçesinde *eygü* biçimine de rastlanmaktadır (MNa: 39 [EDPT: 51b]). Eski Kıpçakçada *edgü, egi*, *eygi, eygü, eyi, igi, izgü* biçimlerinde kaydedilmiştir (KTS: 78). Osmanlıcada da *eygü* (TTS I: 287; *eyü* TTS I: 290; TTS III: 278; TTS IV: 322; *eyi* (TTS III: 275); *iyi* (?éyi) (TTS I: 396); *iyü* (?*éyü*) (TTS IV: 447) biçimlerinde yer almaktadır.

Bang sözcüğü **ed*- 'etmek, yapmak' eyleminden *–gu/-gü* eki ile türeyen bir biçim olarak ifade etmiştir (Bang, 1918 [UW: 338b]). Räsänen, Eski Türkçe ve Eski Uygurcada *edgü* 'iyi', OT *eḏgü*, Çağ. *izgü*, *eyü*, Kaz. *izgə*, Osm. *eyi*, Yak. *ütüö, ötüö* biçimlerini aktarır. Sözcüğün etimolojisi hakkında bir şey söylemeyen Räsänen sözcüğün Moğolca dengini *edege, edge* biçiminde vermiştir (VEWT: 36). DTS'de *eḏgü* 'iyi' karşılığı verilmiştir (DTS: 164). Clauson sözcüğü 'iyi, ahlaki olarak iyi; nicelik olarak iyi' şeklinde anlamlandırmış ve tarihi Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir. Ayrıca sözcüğün günümüz Türk dillerinde *ezgi, izgi, eyi, iyi* biçimlerinde yaşadığını da ifade etmiştir (EDPT: 51b) Hamilton, Erdal ve Kaçalin sözcüğün *+gu/+gü* ekiyle *ed* adından türemiş bir biçim olduğunu ifade etmişlerdir (Hamilton, 1971, 101; Erdal, 1991, 494; Kaçalin, 2006, 314).

***edgü** turur érte yüzüŋe baḳḳalı fālım*

bihraḳ érür alma saḳaḳıŋ körgeli ḥālım

(LD: 1124)

ṭabī'attın çıḳardım naẓm-ı bisyār

ajunda bulmadım ***edgü*** *ḫarīdār*

(HLN: 54)

+gU eki şu sözcükte sözcüğün kök anlamının etkin olduğu somut bir alet adı türetmiştir.

közgü 'ayna' (< *köz* 'göz' + *gü*) sözcüğü de *+gU* ekiyle türemiş bir başka gövdedir. Sözcüğün *köz* 'göz' sözcüğüyle ilişkili olduğu açıktır. *Senglah*'ta *g*'li olarak *gözgü* 'ayna' biçiminde kaydedilmiştir (Seng. 306v5). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *közgü* 'ayna' anlamında verilmiştir (DTO: 469).

DLT'de sözcük *közŋü* 'bir ayna' şeklinde açıklanmıştır (DLT III: 379; DanKelly, 1985, 112). Harezm Türkçesinde sözcük *közgü* 'ayna' (KutbHŞ. 109) biçiminde yer almaktadır. Eski Kıpçakçada ise sözcüğe *közgi, közgü, köznü, közügü, küzgü* biçimlerinde rastlanmaktadır (KTS: 161). Sözcük Osmanlıcada da *gözgü* (*gözigü, gözügü*), *gözüŋü* 'ayna' biçimlerinde yer almaktadır (TTS I: 331; TTS II: 464; TTS III: 319; TTS IV: 364).

Räsänen sözcüğü *köz-gü* 'ayna' şeklinde açıklamıştır (VEWT: 295). DTS'de *közüŋü* maddesinde 'ayna' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 321). Clauson sözcüğü *közŋü (g-)* biçiminde maddebaşı olarak vermiş ve *közün-* eyleminden getirmiştir (EDPT: 761a). Sözcük günümüzde yaşadığı ses değişimleriyle *gözgü* biçimi almıştır.

min yıraḳtın cān bérür min ṭāḳatım yoḳ baḳḳalı

yüz ḳatıḳ ***közgü*** *kim bolmış sin aynıŋ hem-demi*

(LD: 1837)

ẕerre yaŋlıġ 'ayb émes köŋlümde tüşse ıżṭırāb

mihr-i ruḫsārıġa çün her laḥẓa ***közgü****dür ḥicāb*

(HBD, 13: 1)

2.12.6. +gAy

+gAy addan ad yapan eki insanla ilgili niteleme sıfatları türetir. Ayrıca bazen yön belirten sözcükler de türettiği görülmektedir.

Bu ek Karahanlı Türkçesi metinlerinde sınırlı da olsa görülür. *özgey* ‘sadık, vefalı’ (< *öz* ‘kendi’ + *gey*) (KB: 2237, 2571, 2767), *küçgey* ‘şiddet, zulüm’ (< *küç* ‘güç’ + *gey*) (KB: 814, 2030, 2031).

Karahanlı Türkçesi gibi Çağataycada da bu ek sınırlı sayıda sözcük türetir. Çağataycada nitelik sıfatları türetmiştir. Çağatayca metinleri taradığımızda şu örneklere rastladık:

oŋay ‘ucuz; kolay’ (< *oŋ* ‘sağ, sağ taraf’ + *ġay*) sözcüğü bu ekle biçimlenmiş nadir sözcüklerden biridir. Sözcüğe yalnızca *Mahbubü’l-Kulüb*’de rastladık. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *onġay* biçiminde ‘arzân ve baha-i endek bud’ anlamıyla verilmiştir (Seng. 89r2).

Räsänen de sözcüğü *oŋ-ay* ‘kolay, basit’ biçiminde vermiş, Kaz., Tob., Tar.’dan *unay* ‘uygun, mümkün’ biçimini aktarmıştır (VEWT: 362). DTS’de ise *oŋay II* maddesinde yer alan sözcük için ‘kolay, basit; ucuz’ anlamları verilmiştir (DTS: 337). Clauson sözcüğü *oŋay* ‘kolay, basit; ucuz’ şeklinde anlamlandırmış ve ses değişimleriyle günümüz Türk dillerininin bazılarında yaşadığını aktarmıştır (EDPT: 191b). DanKelly ve OTWF’de de sözcük *oŋ* ‘sağ, sağ taraf’ köküne dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 41; Erdal, 1991, 165).

özin yasaġlıġḳa ḳatḳuçı ***oŋay*** *hem almaya aġır satḳuçı*

(MKb: 13b1)

iley ‘ön, yan; huzur; etraf’ (< *il* ‘memleket, il’+ *gey*) sözcüğü bu ekle türemiş bir diğer addır. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamıyoruz. Yalnızca Räsänen *il* ‘doğu’ maddesinde Harezm Türkçesi metinlerinden *Kısasü’l-Enbiya*’dan *il-ey* ‘alın, ön’ biçimini aktarmıştır (VEWT: 170). Sözcüğün *il* ‘memleket, il’ adından + *gAy* addan ad yapım ekiyle türemiş olması muhtemeldir. Ek başındaki *g* ünsüzü düşmüştür.

def'-i şiddeti üçün ve yaman ʿuḳbeler ki ***iley****ige kélür ve ʿaẓīm muḫāṭara*

(MKb: 97a1)

avvalca ādamīlarnıŋ ***iley****ide-dür yaʿnī ʿamalları kim ḳılıp-durlar va avvalca alarnıŋ soŋıda yaʿnī işleri*

(ÇKT: 40b22)

kélür érdim ilgimde meylıḳ sebū

bolup toḳḳuz eflāk ***iley****imde pest*

(FK, 681: 6)

2.13. Aitlik Bildiren +kI Eki

+kI eki aitlik ifade eden sıfatlar ve adıllar türetir. Bu ek bilhassa da yer ve zaman adlarına gelerek yeni gövdeler meydana getirir.

Ramstedt eki *k (?)* + artikel = 3. kişi eki şeklinde açıklamıştır (Ramstedt, 1952, 234-235). Johannes Benzing tarafından ise yaklaşma durum eki *ka* + 3. kişi eki *i* şeklinde tasarlanmıştır (Benzing ZDMG, 94: 264-265 [Räsänen, 1957, 102]).

Bu ekle biçimlenmiş sözcükler Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bir hayli görülür. *araḳı* 'arasındaki, içindeki' (*ara* 'ara' + *ḳı*) (KB: 3499, 3671), *basaḳı* 'sonraki' (< *basa* 'sonra' +*ḳı*) (KB: 57), *kéç* + *ki* 'eski' (< *kéç* 'geç' + *ki*) (KB: 110), vb.

Ek Çağatayca metinlerde de aitlik ifade eden sıfatlar ve adıllar türetir. Ekin üreticiliği bu dönemde de devam etmiştir. Çağataycada en çok görülen örnekler şunlardır:

bayaḳı 'önceki, evvelki' (< *baya* 'önce, evvel, az önce' + *ḳı*) biçimi 'önce, evvel, az önce' anlamına gelen *baya* sözcüğüne addan ad yapım eki olan *+kI* ekinin gelmesiyle meydana gelmiş bir sözcüktür. Sözcüğün kökü Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da *baya* 'kadîm' biçiminde verilmiştir. Radloff'ta sözcük *bayaġı*, *bayaḳı* 'bir zaman önce, evvelce' biçimleriyle yer almaktadır (Wb IV: 1467).

Sözcük köküne DLT'de *baya* 'az önce' biçiminde rastlarız (DLT I: 37; DanKelly, 1985, 68). Eski Kıpçakçada ise sözcük *bayaġı* 'önceki' şeklinde yer almaktadır (KTS: 25).

dünyā ġamını ḳoy, bu cihān salṭanatını

'ışḳ içre ol, éy 'āşıḳ, öler-sin çü ***bayaḳı***

(SD: 799)

burunġı 'önceki' (< *bur(u)n* 'ön' + *ġı*) biçimi 'ön, önce, ilk' anlamına gelen *burun* sözcüğüne addan ad yapım eki olan *+kI* ekinin gelmesiyle meydana gelmiş bir sözcüktür. Sözcük *Luġat-ı Çağatay*'da *burunġı* 'evvelki, muḳaddimki, sābıḳī, geçenki, eski' anlamlarıyla verilmiştir (LÇ: 80a). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise sözcüğün kökü *burun* 'ilk olarak, ileri' şeklinde kaydedilmiştir (DTO: 168).

Sözcüğün kökü *Senglah*'ta *burun* '1. ilk, başlangıç, önce; 2 burun' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 133r12).

Räsänen *burun* sözcüğünün 'burun, dağ kenarı; ilk' anlamlarını Orta Türkçeden aktarmıştır. Räsänen sözcüğü Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini de aktarmıştır (VEWT: 90). DTS'de burun II maddesinde '1. burun, 2. gaga, 3. ilk, önce' anlamları verilmiştir (DTS: 126). Clauson sözcüğün kökenini *burun* 'burun (insan ya da hayvanın); gaga (bir kuşun vb; (bir dağın) zirvesi; bu yüzden mec. ön, önce; ilk' şeklinde vermiştir (EDPT: 367a-b)

boldı yene ol 'iẕār gül-gūn

ḥüsn içre ***burunġı****dın hem efzūn*

(LM: 769)

bülbül-i gūyā éşitkeç gül yüzüŋ avṣāfını

dam baḫud ḳıldı u ḳoydı ol ***burunḳı*** *lāfını*

(GD, 224: 1)

érteki 'yarınki; eski söz, hikaye, efsane' (< *érte* 'yarın' + *ki*) sözcüğü 'önce, mukaddim, erken' anlamına gelen *érte* sözcüğüne *+kI* ekinin gelmesiyle meydana gelmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *értegi*, *érteki* biçiminde 'ḳadīmī söz, efsāne, ḥikāyet, ḳıṣṣa, dāstān' şeklinde verilmiştir (LÇ: 48b; DTO: 102).

Sözcüğün kökü *Senglah*'ta *érte* '1. erken; 2. geçmiş zaman; 3. mec. sabahın başlangıcı' karşılığı verilmiştir (Seng. 99r22).

Räsänen sözcüğün kökünü *erte* biçiminde vermiş, Moğ. *erte* 'erken', Man. *erde* biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 46). DTS'de ise *erte* 'sabah, erken' kaydı düşülmüştür (DTS: 182). EDPT'de *érte* 'sabah erken' anlamı verilmiştir (EDPT: 202b).

her taŋ érte çikse gerdūn ṣubḥ tīġı ḳatlime

taŋ émes kim bardur ol düşmenler içre ***ertegim***

(FK, 426: 5)

érteki *yurtdın ḥikāyet ḳılġalı kögsüm yarıp*

yār firāḳında şikāyet ḳılġalı ġamdın tolup

(ŞHD: 19a4)

evvelġı 'evvelki' (< Ar. *evvel* 'evvel, önce' + Çağ. *ġı*) sözcüğünde addan ad yapım eki olarak görülen *+kI* ekinin Arapça olan *evvel* 'önce, evvel' sözcüğüne gelerek yeni bir sözcük gövdesi meydana getirdiği görülmektedir. *evliyānıŋki* 'evliyanınki', *ḳadimdeki* 'önceki, eskideki' örneklerinde de görüldüğü gibi bu ek yabancı sözcüklere de gelerek yeni sözcük gövdeleri türetmektedir.

evvelġı *nesīm-i āferīniş*

kim ḳıldı vücūd sarı cünbiş

(LM: 272)

bes ***evvelġı*** *ṣadā söz olġay*

her savtḳa ibtidā söz olġay

(LM: 275)

ozaḳı 'önceki, evvelki' (< *oza* 'önce' + *ḳı*) sözcüğünün kökü *oz-* 'geçmek' eylemine *-a*/*-e* zarf fiil ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir zarftır (< *oz-a*). *+kI* addan ad yapım eki de bu köke eklenerek sözcüğe ilgi anlamı katmıştır. Çağatayca sözlüklerde *ozaġu kün* tamlamasında 'geçen, önceki, evvelki' anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 32a; DTO: 61).

Sözcük DLT'de *oza* 'geçmiş zaman' (DLT I: 88; DanKelly, 1985, 45); KB'de *oza* 'geçmiş' (KB: 51); Harezm Türkçesinde ise *oza* 'geçen, geçmiş' (Nehc. 328/15) biçimlerinde yaşamaktadır. Sözcüğün *oz* 'önce' kökünden geldiği açıktır.

Clauson da sözcüğü *oz* 'önce' köküne bağlamıştır (EDPT: 280a-b).

*her kim **ozaḳı** ka'besi içre ḳılur maḳām*

eflāk anıŋ ẖaḳıda oḳır كانآمنا

(SD: 64)

soŋġı 'sondaki' (< *soŋ* 'son' + *ġı*) sözcüğü *soŋ* 'son, sonra' sözcüğüne +*kI* ekinin gelmesiyle türemiştir. Çağatayca sözlüklerde sözcük *soŋġı* 'som, nihāyeti, āẖiri, 'āḳıbeti, encāmı' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 194a; DTO: 361).

***soŋġı** uyḳum şiddetin naḳl étme rāvī zinhār*

kéltürür bolsaŋ aŋa uyḳu kéçe efsāne dép

(BV, 64: 4)

ay Nevāyī tüşte ger körmek anı mümkin ise

*barça her ẖod **soŋġı** uyḳu dur niter sin uyġanıp*

(GS, 69: 8)

soŋraġı 'sonraki' (< *soŋra* 'sonra' + *ġı*) sözcüğü *soŋra* 'sonra' sözcüğüne +*kI* ekinin gelmesiyle türemiştir. Çağatyaca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da sözcük *soŋraġı* 'soŋraki, nihāyetindeki, āẖirki' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 194a).

va'de ḳıldıŋ hem vefā hem ḳatl ü pervā ḳılmadıŋ

*ḳıl vefā va'deŋga yāẖūd burnaġı ve **soŋraġı***

(BV, 591: 5)

taŋlaġı 'yarınki' (< *taŋla* 'yarın' + *ġı*) sözcüğü *taŋla* 'sabahleyin, yarın' sözcüğüne +*kI* ekinin gelmesiyle türemiştir. Sözcük *Luġat-ı Çağatay*'da *taŋlaġı kün* tamlamasında 'ferdāsı, yarınki, pegāh, ātī' anlamında kaydedilmiştir (LÇ: 104b) *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *taŋlaġı* 'bir sonraki gün' karşılığı verilmiştir (DTO: 207).

Räsänen *taŋ* 'sabah, seher' şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcük altında Az. *dan-la*, Çağ. *taŋ-la* 'sabah' biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 461). DTS'de sözcüğün kökü *taŋ* 'tan, seher' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 532). EDPT'de ise *taŋ* 'tan, seher' maddesi altında verilmiştir (EDPT: 516b).

*zāhidā **taŋlaġı** kevs̱er meyidin köp déme söz*

kil ki mey-ḫāne ara ḫoş tutalı özri bu kün

(FK, 464: 8)

*kérekmes **taŋlaġı** firdavs u riżvān,*

seniŋ dék çūn, begim, dilḫāhımız bar

(GD, 49: 3)

taşkı ‘dıştaki, dışarıdaki’ (< *taş* ‘dış’ + *kı*) sözcüğü *taş* ‘dış’ sözcüğüne +*kI* ekinin gelmesiyle türemiştir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *taşḳı* ‘dışarıdaki’ karşılığı verilmiştir (DTO: 200).

perdeler devride muḥafız olup

***taşkı** ḫadim kibi mülāḥız olup*

(SS: 734)

yoḳarıġı ‘yukarıki’ (< *yoḳarı* ‘yukarı’ + *ġı*) sözcüğü *yoḳarı* ‘yukarı’ sözcüğüne +*kI* ekinin gelmesiyle türemiştir. Sözcük *Lugat-ı Çağatay*’da *yoḳarı* ve *yoḳġarı* ‘tarf-ı ‘alā fevḳ-i semt, bālā’ şekillerinde kaydedilmiştir (LÇ: 306b). *Dictionnaire turk-oriental*’de ise *yoḳarıġı* ‘yukarıki’ karşılığı verilmiştir (DTO: 546).

*anlar **yuḳarıġı** töşek birlen ḳoyġı töşek-ni żabṭ ḳılabilmesler*

(ŞTe: 67a1)

éy lebiŋ ḥāşiyeti çeşm-i ḥayvān yaŋlıġ

*ḳoyı vü **yuḳḳarıgı** ḥāli bile cān yaŋlıġ*

(BV, 303: 1)

Bu ekle biçimlenmiş diğer sözcükleri şöyle sıralayabiliriz:

bılturġı ‘geçen yılkı’ (< *bıltur* ‘bıldır, geçen sene’ + *ġı*), *dayımġı dék* ‘her zamanki gibi’ (< *dayım* ‘her zaman’ + *ġı*), *munça yılġı* ‘bunca yılki’ (< *yıl* ‘yıl, sene’ + *ḳı*).

Bu ek daha çok ilgi ve bulunma eklerinden sonra gelir: *evliyānıŋki* ‘evliyanınki’, *andaḳı* ‘oradaki’, *cennetdaḳı* ‘cennetteki’, *ḳadimdeki* ‘önceki, eskideki’, vb.

2. 14. Addan Ad Yapan Diğer Ekler

2.14.1. +sA, +sI

Çağataycada rastladığımız addan ad yapan diğer eklerden biri kullanımları çok da sık olmayan *+sA* ekidir. Bu ekle ilgili Çağatayca metinlerde yalnızca bir örnek tespit edebildik. Bu örnekte de sözcük kökü ile alakalı bir sözcük türetmiştir.

ölükse ‘ceset’ (< *ölüg* ‘ölü’ + *se*) sözcüğü *Senglah*’ta *ölükse* ‘ceset’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 86b7). Çağatayca metinlerden *Mahbubü’l-Kulüb*’de *ölükse* ‘ceset’ anlamıyla yer almıştır. Özbekistan’da hazırlanan *Ali Şir Nevai Lûgati*’nde de sözcük *ülükse* ‘ölimtik; akbaba; hastalıklı’ karşılığı verilmiştir (AŞNL III, 1984: 609). Diğer sözlüklerde ve taradığımız Çağatayca metinlerde bu biçime rastlanmamıştır. Bkz. *ölüg*.

maḳāmı ***ölügse****niŋ sasıġ beden ve süŋegi*

(MKb: 69b9)

Bir diğer az kullanılan ek de *+sI*’dır. Bu ekin de çok az örneği bulunur. Daha çok eklendiğe sözcüğün anlamını kuvvetlendirdiği görülür.

aġırsı ‘saygı, itibar, misafirperverlik’ (< *aġır* ‘ağır’ + *sı*) sözcüğüne Çağatayca metinlerden yalnızca Lütfi’nin *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisinde rastlıyoruz. Sözcüğün *aġır* ‘ağır, değerli, çok’ köküne *+sI* addan ad yapım ekinin eklenmesiyle türemiş olduğu açıktır.

şıġavullar ḳopup i‘zāz birle

aġırsı *ḳıldı ‘izz ü nāz birle*

(GN: 76b4)

artuḳsı ‘artığı, çoğu’ (< *artuḳ* ‘artık, çok’ + *sı*) sözcüğü de *+sI* ekiyle türemiş bir diğer gövde biçimdir. Sözcük *art-* eylemine *–uḳ* ve *+sI* yapım eklerinin eklenmesiyle

meydana gelmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *artuḳsı* 'fazla, çok, ziyadesi' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 36b27; LÇ: 8b; DTO: 11). Bkz. *artuḳ*.

yaḳtı mini fettān közüŋ çiktiŋ aŋa sin sürme hem

***artuḳsı** ḳıldıŋ fitneni cādū feniŋniŋ üstige*

(ŞHD: 147b1)

*éy felek çün min aŋa boldum esir **artuḳsı**dur*

ṭurresin ṭarrār yāḫud ġamzesin ġāmmāz ḳıl

(HBD, 98: 6)

ayruḳsı 'farklı, muhtelif' (< *ayruḳ* 'fark, ayrı' + *sı*) sözcüğüne yalnızca Çağatayca sözlüklerden Senglah'ta rastlıyoruz. *Senglah*'ta 'farklı, muhtelif' anlamları verilmiştir (Seng. 57b4). Diğer Çağatayca metin ve sözlüklerde sözcüğe rastlamadık. Sözcük *ayur-* 'ayırmak' eylemine *–uḳ* ve *+sI* yapım eklerinin eklenmesiyle meydana gelmiştir. Bkz. *ayruḳ*.

2.14.2. +dUz

Çağataycada görülen bir diğer ek de *+dUz* ekidir.

kündüz: Bu eki *kündüz* 'gündüz' (< *kün* 'gün' + *düz*) sözcüğünde görebiliyoruz. Ek bu sözcükte zaman zarfı türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *kündüz* 'gündüz' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 310r14; DTO: 479).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlük ve kaynaklarda *kün* 'güneş; gün, gündüz' köküne bağlanmıştır (Brockelmann, 1954, 100; VEWT: 309; EDPT: 729b; DanKelly, 1985, 114; TES: 167). Talat Tekin, sözcüğü DLT *kǖn* 'gün, güneş', Uyg. *küün* 'gün', VBulg. *küwen* 'gün', Az. (Kaş.) *gǖn*, *gǖndüz* 'gündüz' biçimleriyle karşılaştırmış ve *kǖn* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 125, 185).

tā alġalı köŋlümni ol yüz bile ol gīsū

***kündüz** maŋa ne aram kéçe maŋa ne uyḳu*

(BabD, 69: 1)

kündüz *Şibānī şah érür ammā kéçesidür gedā*

dāyim bu keyfiyet bile tirgil sin imdi ‘aḳl u hūş

(ŞHD: 74b2)

3. EYLEMDEN AD YAPIMI

3.1. Hem Geçişli Hem de Geçişsiz Eylem Tabanlarına Getirilen Ekler

3.1.1. –(X)g

Eski Türkçede döneminde *–(X)g* ve *Ø* biçiminde görülen ve işlek olarak kullanılan ve de bazı fonetik değişimlerle bugüne kadar gelen bu ek Çağatayca döneminde *–(X)g* ve *–g* biçimlerinde görülmektedir.

Genellikle eylemin sonucunu bildiren adlar türetir. Bu ek üzerine değişik görüşler ileri sürülmüştür. Poppe bu ekin kökenini Moğolcadaki *ga* ekine dayandırmaktadır. Ramstedt de bu ekin kökenini Moğolcadaki *gu* eki olarak göstermektedir (Räsänen, 1957, 122). Gabain bu ekin yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şeyi, aktif isim ve diğer bazı şeyleri bildirdiğini düşünür (Gabain, 1941 (2000[3]), 51). Marcel Erdal ise bu ekin geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türettiğini ifade etmektedir (Erdal, 1991, 172). Marzanna Pomorska, bu eki ad ve eylemin belittiği hareketin sonucu ortaya çıkan sıfatlar türeten bir ek olarak açıklamaktadır. Bunun dışında yer adı, araç adı, soyut adlar da bu ekin türettiği diğer adlardır (Pomorska, 2004, 95).

Bu ek Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok sık kullanılan eklerden biridir. Orhon Türkçesinde *bil-ig* ‘bilgi’ (KT G: 7), *biti-g* ‘yazı’ (KÇ G: 3), *isi-g* ‘aziz, sevgili’ (IB: 67), *er-ig* ‘kolayca erişilen’ (KT G: 13), *süçi-g* ‘tatlı’ (KT G: 6), vb. örnekler görülür (Tekin, 2000, 90).

Karahanlı Türkçesinde de bu ek oldukça işlektir. Genellikle eylemin sonucunu bildiren adlar, yer adları ve alet adları türetmektedir. Karahanlı Türkçesinde görülen örneklerden bazıları şunlardır: *aç-ıġ* ‘acı’ (KB: 1170, 1408, 2092), *aġrı-ġ* ‘ağrı’ (DLT I: 98, DanKelly, 1985, 6; KB: 421, 435, 1883), *bat-ıġ* ‘batak, ırmak, ırmağa benzer şeylerin derin olan yerleri’ (DLT I: 371, DanKelly, 1985, 68; KB: 1087, 1140), *ohşa-ġ* ‘benzeme’ (DLT I: 118; DanKelly, 1985, 44), *öt-üg* ‘hikaye, dilek,

rica' (DLT I: 68, DanKelly, 1985, 49; KB: 791, 2498), *tap-uġ* 'hizmet, ibadet, tapma' (DLT I: 373, DanKelly, 1985: 177; KB: 97, 106), *uġra-ġ* 'hedef, niyet' (DLT III: 317; DanKelly, 1985, 53), *yara-ġ* 'imkan, fırsat' (DLT III: 13, DanKelly, 1985, 216; KB: 529, 2090) vb.

Çağatayca metinlerde bu ekle biçimlenmiş pek çok sözcük bulunmaktadır. Çağataycada da bu ek oldukça işlek olarak görülmektedir. Genellikle eylemin sonucunu bildiren adlar ve sıfatlar türetir.

Bu ekle biçimlenmiş sözcükleri ele alırken soyut adlar, yer adları, somut adlar ve sıfatlar biçiminde dört bölümde inceledik.

1. Soyut adlar: Ek bu işlevinde eklendiği sözcüklere soyut anlam katar ve soyut anlamda yeni gövdeler türetir.

aġrıġ / ***ḳ*** 'ağrı, zahmet, huzursuzluk, hastalık' (< *aġrı-* < **hāġrı-* 'ağrımak' *–ġ/ḳ*) sözcüğü *aġrı-* 'ağrımak' eylemine *–(X)g* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *aġrıġ/ḳ* biçiminde ve 'ağrı, zahmet, huzursuzluk, hastalık' anlamlarıyla geçmektedir (Seng. 43v27; LÇ: 15b, DTO: 25).

Sözcüğün kökü genelde *aġrı-* < **hāġrı-* biçiminde aktarılmış (Eckmann, 1966, 60; EDPT: 90a; DanKelly, 1985, 6; Erdal, 1991, 179). Talat Tekin *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı kitabında sözcüğün kök biçimini Koyb. *ağar-* 'ağrımak, hasta olmak' < **āġrı-*; Tkm. *āġır-* 'ağrımak' < **āgrı-*; Uyg. (Br) *āgri-*, Hlç. *hāgru-* biçiminde açıklamıştır (Tekin, 1995, 48, 172). *aġrı-* kökünü ise Clauson *aġır* 'ağır' + *ı-* biçiminde açıklamıştır (EDPT: 91a) UW'de *agrı-* kökü **ag-ır+ı-* biçiminde açıklanmıştır (UW: 72a).

baş ayaḳ yalġan érür 'ışḳ ***aġrıġ****ındın ursa dem*

bir meniŋ tég sarġarıp yüzi yara ḳan bolmaġan

(LD: 1376)

Bu örnekte *aġrıġ*/*ḳ* sözcüğünün bir ad tamlamasında tamlayan görevinde kullanılmıştır. *aġrıġ*/*ḳ* sözcüğünün değişik söz grupları içinde görülebilir. Aşağıdaki örnekte sıfat tamlamasında *ten* sözcüğünün tamlayanı olarak görülmektedir.

tümen miŋ şükr kim ḳıldı meded te'yīd-i sübḥānī

kim ***aġrıḳ ten*** *şifā taptı ferīdūn-fer cem-i s̱anī*

(LD: 107)

arıġ 'temiz, pak' (< *arı-* 'temizlemek, temiz olmak' - *ġ*) sözcüğü *arı-* 'temizlemek' eylemine *–(X)g* eylemden ad yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *arı* (Seng. 37v12), *arıġ* (Seng. 37v15; LÇ: 15b, DTO: 16); *arıḳ* (Seng. 37v21, LÇ: 15b) biçimlerinde ve 'saf, temiz, pakize' anlamlarıyla verilmiştir.

Marcel Erdal sözcüğün *arıg* < *arı-g* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 181). Talat Tekin de sözcüğün kökünü Uyg. (Br.) *ārị-*, *ārri-* 'temiz olmak', Kırg. *ārç*ı- 'temizlemek' < Moğ. **ārtı-* = AT *ārıt-* biçiminde aktarmıştır (Tekin, 1995, 95, 171).

nūr baḥrıdın ***arıġ*** *ẕātıng érür dürr-i yetīm*

ni dép aytayın anıŋ tég gevher aṣlın mā vü tīn

(SD: 29)

Yukarıdaki örnekte soyut bir adı gösteren sözcük *ẕāt* sözcüğünü niteleyen bir sıfat konumundadır.

min aŋa 'āşıḳ u köz hem yüzige 'āşıḳdur

'ışḳ ehliniŋ érür rengi sarıġ eşki ***arıġ***

(FK, 309: 3)

asıġ/ḳ 'fayda, yarar' (< **as-* 'çoğaltmak' - *ıġ*) sözcüğü **as-* eylemine *–(X)g* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *asıġ/asıḳ* biçiminde ve 'fayda, yarar' anlamıyla görülmektedir (Seng. 40v14; LÇ: 13b; DTO: 21). Çağataycada sözcüğün *asıġlıġ* 'faydalı, yararlı' (< *asıġ* 'fayda' + *lıġ*) ve *asıġsız* 'faydasız' (< *asıġ* 'fayda, yarar' + *sız*) gibi genişlemiş biçimleri de görülür.

Poppe, Tü. *asıġ*, Moğ. *aşig*, Manç. *aisi* biçimlerini karşılaştırmıştır (Poppe, 1960, 141). Doerfer sözcüğün sözcüğün Türkçeden Moğolcaya alıntılandığını ve daha

sonra bazı günümüz Türk dillerinde (Tuvaca vb.) Moğolcadan geri ödünçleme olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN II: 480). Sözcük DTS'de 'fayda, yarar' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 60). Clauson sözcüğün Moğolcaya *aşıġ* biçiminde alıntılandığını Kowalevski ve Haltod'dan aktarmıştır (EDPT: 244b). Marcel Erdal *as-ıg* sözcüğünün *as-* 'artmak, çoğalmak, yararlı olmak' eyleminin sonuçsal nesnesi olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 181). Tekin ise sözcüğün Uyg. (Br.) *āsiġ* 'fayda', EAT *assı*, Özb. (Har.) *asıy* biçimlerini aktarmıştır (Tekin, 1995, 172). Mehmet Ölmez, günümüz Türk dillerinin kimisinde Moğolcadan geri ödünçlenmiş biçimi görülen bu sözcüğün Çağataycada *asıġ* 'fayda, yarar, kazanç, kâr' biçimiyle karşımıza çıktığını belirtmektedir. Ölmez, sözcüğün Türk dillerinde Moğolcadan geri ödünçleme olarak alındığına örnek olarak Tuvacadaki *ajık* biçimini verir. Bu biçimin Klasik Moğolca *aşiġ* biçimine dayandığını aktarır. Ona göre, Moğolcada *sı-*/*si-*, -*sı*/-*si* ses grubu bulunmadığından yabancı dillerden alınan sözcüklerde ses grubu *şi-*/-*şi-* olmaktadır. Tuvacada ise iki ünlü arasında *–ş-* ünsüzünün *–j-*'ye dönüşmesi nedeniyle sözcük artlık-önlük uyumuna da girerek *ajık* biçimini almaktadır (Ölmez, M., 2003, 135-142).

nūş-ı la'liŋdin maŋa çün zehr-i hecr oldı naṣīb

ni ***asıġ*** *ger bolsa ok artuġraḳ imkāndın çüçük*

(BV, 336: 3)

yitmey éki lebiŋ meyidin köŋlüme ***asıġ***

şūr-ābe aḳtı ékki közümdin açıġ açıġ

(FK, 310: 1)

bilig 'bilgi' (< *bil-* 'bilmek'- *ig*) sözcüğü bir hareket adıdır. *bil-* eylemine *–(X)g* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Bu biçimin *biliglig* 'bilgili' (< *bilig* 'bilgi' + *lig*), *biliksiz* 'bilgisiz' (< *bilik* 'bilgi' + *siz*) şeklinde genişlemiş biçimleri de vardır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bilig* 'bilgi, öğüt, öğreti' anlamlarında görülmektedir (Seng. 150r5; LÇ: 94a; DTO: 191).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *bil-* 'bilmek' köküne bağlanmış ve de kaynaklarda 'bilgi, öğüt, öğreti' anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 835; DTS: 99; EDPT: 339a). Doerfer sözcüğün Türkçeden Moğolcaya alıntılandığını ve de bazı Türk dillerinde

Moğolcadan geri ödünçeleme olarak yaşadığını aktarmaktadır. Doerfer ayrıca sözcüğün Rusçaya da geçmiş olabileceğini belirtmiştir, ancak bu konuda tereddütlüdür (TMEN II: 835). Marcel Erdal *bil-* eylemine dayandırdığı sözcüğün genelde 'zihinsel süreç' ifade eden bir hareket adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 183).

Soyut bir ad olan *bilig* sözcüğü aşağıdaki örnekte *ehl* sözcüğünü niteleyen bir sıfat olarak kullanılmıştır.

bar édi ékkinçi meskeniŋ muḳīmi nādiri

köp ***bilig ehli*** *dürüst étken aŋa öz ḥirfetin*

(BV, 610: 10)

deyr ara bī-hūş-min kim bāde tutḳaç muġ-beçe

özni bilmek resm émestür kimde kim bolġay ***bilig***

(FK, 341: 8)

sançıġ 'sancı' (< *sanç-* 'delmek, oymak' - *ġ*) sözcüğü soyut bir addır. *sanç-* eylemine *–(X)g* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiştir. Çağatayca sözlüklerde *sançıġ* 'sancı, ağrı' biçiminde kaydedilmiştir (Seng. 235v24; LÇ: 183a; DTO: 343).

Räsänen sözcüğü kökü olan *sanç-* eylemini Uyg.'da *say-* 'delmek, delerek geçmek' şeklinde görülen *sań-* biçiminde bir eyleme dayandırmıştır (VEWT: 400). Clauson ise sözcüğün kökünü *sanç-* 'delmek, oymak' eylemine dayandırmış ve 'sancı, ağrı' şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT: 835b-836a).

Sözcük Eski Uygurcada *sançıġ* 'sancı, acı' (U III: 37); Eski Kıpçakçada *sançı, şanşu* 'sancı, ağrı' (KTS: 226) biçimlerinde yer almaktadır.

2. Somut adlar: Ek bu işlevinde eklendiği sözcüklere somut anlam katar ve somut anlamda yeni gövdeler türetir. Bu yeni sözcükler içinde alet adları, organ adları, nesne adları vb. sözcükler bulunur.

bitig/k 'yazı, mektup' (< *biti-* 'yazmak' *k*) sözcüğü **bit* 'yazı fırçası (< Çin. *pi* < **piet* 'fırça') sözcüğüne eylemden eylem yapan *+I* ve eylemden ad yapan *–(X)g* eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. *bitig* sözcüğü *biti-* eyleminin nesnesidir.

Çağatayca metinlerde çok yaygın olarak bulunur. Eski Türkçe döneminden beri de yaygın şekilde görülen bir sözcüktür.

Eski Uygurcada *bitig* 'yazıt, belge, sözleşme'; DLT'de *bitig* 'yazılı bir şey (kitab, mektup vb.)' ve *biti* 'ortaya çıkmış yazıt' (DLT I: 384, DLT III: 217); KB'de *bitig* 'yazılı doküman' (KB: 2218, 258, 4048); Harezm Türkçesinde *biti* 'mektup' ('Ali: 51 [EDPT: 301a]) ve *bitig* 'mektup' (KutbHŞ: 34); Eski Kıpçakçada *biti, betig, bitig, bitik, bitiv, bitüv* 'kitap, yazı, mektup' (KTS: 33); Osmanlıcada ise *bitig, biti* 'mektup, yazılı belge; bir ölü hakkında yazılan kısa biyografi' (TTS I: 109; TTS II: 155; TTS III: 105; TTS IV: 115) biçimlerinde geçmiştir.

SDD'de *bitik* sözcüğü için, '1. kitap, mektup' anlamları verilmiş; *biti* maddesinde sözcük, '1. mektup (…). 2. kitap, risale (…). 3. yazılı vesikalar (…) 4.defter (…) olarak tanımlanmıştır (SDD 1: 211). DS'de bulanan *biti* sözcüğü de '1. defter (…). 2. mektup (…). 3. kitap(…). 4. forma, kitap parçası (…) 5. muska (…) 6. vesika, vekâletname, senet, kart, kimlik cüzdanı, tezkere (…)' (DS: 710) anlamlarını taşır.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda genelde *biti-* 'yazmak' köküne dayandırılan sözcük için 'kitap, yazıt, doküman, mektup; muska' gibi anlamlar kaydedilmiştir (TMEN II: 717; DTS: 103; EDPT: 303a; DanKelly, 1985, 74; Erdal, 1991, 184; TETL: 358b).

Doerfer sözcüğün Türkçeden Moğalcaya alıntılandığını ve de bazı günümüz Türk dillerinde Moğolcadan geri ödünçleme olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN II: 717).

Kayahan Erimer, konuyla ilgili yazısında, sözcüğün *biti-* eyleminden türediğini ifade eder. Erimer, Orhon yazıtlarında kullanılan ve pek çok araştırmacı tarafından Çince *piet* (fırça) sözünden türediğinin düşünüldüğünü bildirir. Erimer, fırça ile yazı yazmadığımız, taş üzerine yazdığımız dönemde fırça sözünden türeyen bir türevin kullanılmasının anlaşılmasının güç olduğundan söz eder. Ona göre Çincede o dönemde yazı için kullanılan *shiye* sözü dururken Çincede bile olmayan *biti-* sözünün yaratılması gariptir. Araştırmacı, yazısının devamında, batı dillerinde günümüzde yazmak eylemi için kullanılan sözlerin eski dönemlerde, kazımak, hakketmek, kesmek, oymak anlamlarını karşıladığı üzerine durarak *biti-* eyleminin Türkçede *bıçak* için kullanılan *bı* sözcüğünden türemiş olabileceğini belirtir (Erimer, 1989, 23).

Bize göre sözcük Çin. *pi* < **piet* 'fırça' sözcüğünden türemiş bir biçimdir.

ḳulluḳta ***bitig*** *bérür ü yüz ş*ā*d*ī*lıḳ éter*

*zülf ü ḫadıŋa sünbül ü reyḥ*ā*n, çemenide*

(SD: 494)

sözlemek boldı ***bitig*** *birle vü körmek uyḳuda*

*ḳorḳaram kim luṭf*ī *ḥ*ā*lı bolmaġay mundın beter*

(LD: 530)

örtüg/k 'örtü' (< *ört-* 'örtmek' - *üg*) sözcüğü *ört-* eyleminden türeyen bir nesne adıdıdır. *örtüg* adı *ört-* geçişli eyleminin nesnesi gösteren bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *örtüg/k* ve *örtü* biçimlerinde ve 'örtü, insanların üzerlerini örtükleri kumaş parçası; kapak, serpuş' gibi anlamlarla görülmektedir (Seng. 71r2; LÇ: 69b; DTO: 54).

Sözcük Eski Uygurcadan itibaren görülmeye başlanmıştır. Eski Uygurcada *örtüg* 'örtü' (M III: 7; U II: 33); DLT'de *örtüg* 'örtü' (DLT I: 103; DanKelly, 1985, 49), KB'de *örtüg* 'örtü' (KB: 5818); Eski Kıpçakçada *örtü, örtük* 'örtü' (KTS: 212) biçimlerinde görülür. DS'de de *örtü I* maddesinde '1. yatak; 2. yorgan' anlamında; *örtü II* maddesinde de 'çatı' karşılığında verilmiştir (DS IX: 3350). Türkiye Türkçesinde de yaşayan sözcük için TS'de 'örtmek için kullanılan şey; yapılarda çatı, dam' anlamları verilmiştir (TS: 1549).

Clauson sözcüğü *–k*'lı biçimde *örtük* olarak kaydetmiş 'örtü' karşılığını vermiştir (EDPT: 205b-206a). Diğer etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda sözcük 'örtü; örtme, saklama' anlamlarıyla kaydedilmiştir (DTS: 390; DanKelly, 1985, 49).

*şeb-i hicr*ā*n oyaġlıḳ, derd ü ġam, hasret bolur sinsiz*

demim hem-dem, kisek yastuḳ, tiken ***örtüg*** *nih*ā*l*ī *yer*

(SD: 230)

*ḳan yıġlamaḳdın dem-be-dem ḫalḳ ara sırrım boldı f*ā*ş*

*'*ā*şıḳnıŋ* ***örtüg****lüg işin köz yaşı köp rüsv*ā *ḳılur*

(LD: 721)

saçıġ/ḳ 'düğünde saçılan şey; düğün sırasında damadın evinden gelinin evine gönderilen para' (< *saç-* 'saçmak' - *ıġ*) sözcüğü ekin bu işlevde kullanıldığı bir başka örnektir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *saçıġ/saçıḳ/saçuḳ* biçimlerinde ve 'düğünde

saçılan şey; düğün sırasında damadın evinden gelinin evine gönderilen para; hediye' anlamında geçmektedir (Seng. 225 v28; DTO: 334).

Sözcük Eski Uygurcada sözcük *saçıġ* 'bağış, teklif' (TT VII: 39), Harezm Türkçesinde *saçıġ* 'bağış, teklif' (KutbHŞ: 150); Osmanlıcada ise *saçı/saçu* 'mücevher, para ve bayramda dağıtılan yiyecek, erzak' (TTS II: 775; TTS III: 583; TTS IV: 647) biçimlerinde görülmektedir.

DTS'de sözcük 'saçılmış; düğünde saçılan şey' gibi anlamlarla verilmiştir (DTS: 479). Clauson sözcüğün Çağataycada *saçıġ* / *saçıḳ* / *saçuḳ* biçimlerinde görüldüğünü belirttikten sonra 'düğün hediyesi' karşılığını vermiş ve *saç-* 'saçmak' eylemine dayandırmıştır (EDPT: 796a). Marcel Erdal *saç-ıg* sözcüğünün *saç-* 'saçmak' eyleminin nesne adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 199).

éy Ḥüseynī yār kélgeç naḳd-i cān éyler nis̠ār

il ***saçıḳ*** *saçḳan kibi dil-ḫāh-ı mihmān üstine*

(HBD, 167: 7)

gerdūn körüben bu iş muvāfıḳ

kéltürdi toḳuz tabaḳda ***saçıḳ***

(LM: 2678)

Bu ekle türetilmiş diğer alet ve nesne adları şunlardır:

ḳıyıġ 'ucu keskin, öldürücü alet' (< *ḳıy-* (ET *ḳıd̠-*) 'kıymak' *-ıġ*) sözcüğü *ḳıy-* eyleminin nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerde 'ucu keskin, öldürücü alet; kenarlı, kesilmiş' gibi anlamlarda kaydedilmiştir (LÇ: 250b; DTO: 453). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerden yalnızca *Bedayiü'l-vasat*'ta rastladık.

Sözcüğün kökü Clauson tarafından *kıd̠-* biçiminde verilmiş 'kıymak, ince ince kesmek' anlamlarıyla kaydedilmiştir (EDPT: 595a). *kıd̠-* kökü *Orhon Yazıtları*ndan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Yazıtlarda *kıd̠-* 'kıymak' (KT G: 6), DLT'de *kıy-* 'kıymak, eğrilemesine doğramak' (DLT III: 246), Eski Kıpçakçada *kıy-* 'kıymak, küçük parçalara ayırmak' (KTS: 146) biçimlerinde görülmektedir. *kıy-* kökü Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta 'parça parça, ince ince kesmek' anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 299v6).

*ni **ḳıyıġ** érkin ol ay tünide kim tikken çaġı*

mihr aŋa zer-rişte yitkürmiş ferīşe āsmān

(BV, 446: 2)

tarıġ 'darı' (< *tarı-* 'serpmek, ekmek' - *ġ*) sözcüğü *tarı-* eyleminin nesne adıdır. Clauson sözcüğü *tarı-* 'ekip biçmek' eylemine dayandırmıştır (EDPT: 537b-538a). Doerfer sözcüğün kökünü *tar-* 'dağıtmak, saçmak' eylemine dayandırmak istemektedir, bunu M III 13 6_2'deki *tarag* şeklindeki yazıma dayandırmaktadır. (Doerfer, 1982, 114). Marcel Erdal bu tartışmanın zayıflığını ifade etmiştir. Ona göre *tar-* 'dağıtmak, saçmak' anlamındadır, sözcük *tar-ık-, taral-* ve *tarkar-* sözcükleri ile karşılaştırılmalıdır, diğer yandan aynı kökten türeyen *tarıgçı, tarıglag, tarıt-* ve *tarıtdur-* sözcükleri de tarımla ilgilidir (Erdal, 1991, 206).

*taptı köŋülniŋ fāriġın ékti ṭarīḳat **tarıġı**n*

yipdür şeġāller çarıġın ḳılġay du'a Zengī Baba

(KUŞ, XXX: 6)

tartıġ 'hediye, armağan' (< *tart-* 'tartmak' - *ıġ*) sözcüğüne Çağatayca metinlerden *Bedayiü'l-Vasat*'ta rastlıyoruz. Sözcük *tart-* eyleminin nesne adıdır. Clauson *Senglah*'tan *tartıġ* şeklinde kaydettiği sözcük için 'hediye' karşılığını vermiştir (Seng. 154v25 [EDPT: 535b]). Sözcük diğer Çağatayca sözlüklerde de 'hediye, armağan' anlamında görülmektedir (LÇ: 99b; DTO : 197).

Sözcük Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tartıġ* (U II: 40, 107), DLT'de *tartıġ* 'yük ipi, denk sargısı; bir iş çıkması üzerine hakanın adamlarını çağırması' (DLT I: 462; DanKelly, 1985, 180); Eski Kıpçakçada *tartıḳ* 'armağan, hediye' (KTS: 264), Osmalıcada ise *tartuḳ* 'hediye' (TTS I: 684; TTS II: 883; TTS III: 672) biçimlerinde sözcüğe rastlamaktayız.

DTS'de sözcük 'sargı kayışı, ip' anlamlarında kaydedilmiştir (DTS : 539). Clauson sözcüğü *tart-* 'tartmak' eylemine dayandırmış ve sözcüğün *tartı/tartu/tartık* biçimlerinde 'tartı; mengene; kemeleme; kaçamaklı; meyilli' gibi anlamlara geldiğini aktarmıştır (EDPT: 535b).

ol ay külbemġa kéldi cāndur u ḫūn-āb ile āhım

bu ***tartıġ****lar mürettebi éylemiş min mihmānımġa*

(BV, 23 : 6)

Ekin bu işlevinde alet ve nesne adları dışında farklı adlar da türettiği görülmektedir:

ḳıçıġ 'gıcık, gıdıklanma' (< **ḳıç-* 'gıdıklamak' *-ıġ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *ḳıçıġ* biçiminde ve 'gıcık, gıdıklanma' anlamlarında kaydedilmiştir (Seng. 293v16; LÇ: 244a; DTO: 444).

Sözcük, Çağatayca dışındaki Tarihi Tarihi Türk dillerinde görülmemektedir. Ancak DLT'de *kıçıla-* 'gıdıklanmak' ve Eski Kıpçakça ve Çağatayca metinlerde ve aynı kökten gelen *ḳıçıḳla-* 'gıdıklamak' biçimlerini görüyoruz (DLT III: 323, 329; KTS:143).

Etimolojik sözlüklerde bir açıklama bulamadığımız sözcüğün kökü *ḳıç-* olmalıdır. DLT'de yer alan *kıçıla-* biçimi kökün **kıçı-* biçiminde olabileceğini düşündürse de Eski Kıpçakça metinlerdeki *ḳıçıḳla-* biçimi bize kökün **ḳıç-* olması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca DLT'de biçim hatalı bir yazım da olabilir.

reẕl-i denī ki hezl ḳılıġ bolġay, kürdürmek üçün taban-nıŋ ***ḳıçıġ****ı bolġay*

(MKb: 88a5)

salıġ 'haber, iz' (< *sal-* 'haber vermek' - *ıġ*) sözcüğü Çağatayca sözlüklerde *salıġ* ve *salıḳ* biçimlerinde ve 'haber, iz; savaş silahı; vergi, endaze' anlamlarında kaydedilmiştir (Seng. 234r14; LÇ: 186a; DTO: 341).

Sözcük Tarihi Türk dillerinde Eski Uygurcadan beri görülmektedir. Eski Uygurcada *salıġ* 'vergi' (USp. 2/8 [EDPT: 826a]); Eski Kıpçakçada *salıḳ* 'salınmış' (KTS: 225), Osmanlıca ise *salıḳ* 'haber, bilgi; bazı silah çeşitleri' (TTS I: 593; TTS II: 784; TTS III: 591; TTS IV: 655) biçimlerinde yer almıştır.

Etimolojik sözlüklerde *sal-* 'dalgalanmak; işaret etmek; vergi ödemek; hesaplamak' eylemine dayandırılan sözcük için 'vergi, haber, iz' anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 398; DTS: 482; EDPT: 826a).

feryād kim tüşer maŋa çun derd ile firāḳ

'ışk ehli içre ḳatl üçün salsalar ***salıġ***

(FK, 310: 4)

salıġ*lıġtur bu ḫ*^{v}*ān atını sürtik*

iligin tuzġa bismi'llāh tigürtik

(DN: 892)

satıġ 'veriş, satış' (< *sat-* 'satmak' *-ıġ*); *ölüg* 'ölü' (< *öl-* 'ölmek' *-üg*); *alıġ* 'alış' (< *al-* 'almak' - *ıġ*) sözcükleri de bu şekilde türemiş diğer biçimlerdir.

3. Yer adları: *–(X)g* ekinin işlevlerinden biri de yer adı gösteren sözcükler türetmesidir. Ekin bu işleviyle çok yaygın olduğu söylenemez. Çağatayca metinleri taradığımızda ekin bu işleviyle biçimlenmiş şu örneklere rastlarız.

ḳırıġ/ḳ 'kıyı, kenar' (< *ḳır-* 'bükmek' *-ıġ*) sözcüğü *ḳır-* 'bükmek' eyleminden yer adı türetmiştir. Clauson bu sözcüğün *ḳırġa-* şeklindeki bir kökten türemiş olabilecek Eski Türkçe *ḳırġaġ* 'kıyı, kenar' sözcüğü ile ilişkili olabileceğini söyler. *kıruk* sözcüğü altında ise sözcüğün Çağataycada *ḳırıḳ* / *ḳırıġ* biçimlerinde bulunduğunu kaydetmiş ve *Senglah*'tan sözcüğün '1. Kenar; 2. Susuz, kuru çöl, 3. Türklerde bir kabile adı, 4. Moğ. sınır' şeklinde dört anlamını aktarmıştır (Seng. 295v7 [EDPT: 652a-b]).

Marcel Erdal ise *kırgag* sözcüğünü **kır-ıg+a-* < *kır-* biçiminden getirmiştir (Erdal, 1991, 193). Bkz. *ḳıraḳ.*

ḳıyāmet boldı ḥüsnüŋ berserī kim

uzun saçıŋ ḳıyāmetniŋ ***ḳırıġı***

(LD: 2693)

Çend'niŋ üstüni Ögüz ***ḳırıġ****da ziyāreti boldı*

(NT: 73)

ḳoruġ 'koruma, sığınak, koruyan' (< *ḳoru-* 'korumak' *-ġ*) sözcüğü Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *korıg* biçiminde görülmektedir. Clauson bu sözcüğü Çağataycada *Senglah*'tan *ḳoruḳ* şeklinde aktarmış ve 'koruma, sığınma' şeklinde

anlamlandırmıştır (Seng. 286r26 [EDPT: 652b]). Diğer Çağatayca sözlüklerde sözcük için ‘koru, konut, sığınak, koruyan’ anlamları verilmiştir (DTO: 428; LÇ: 235a).

Räsänen **kōrı* şeklinde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü Çağataycadan *koruk* ‘koruma, himaye; savunma, müdafaa; barınak, sığınak’ anlamlarıyla aktarmıştır (VEWT: 282). Clauson sözcüğü *korı-* ‘korumak’ eylemine dayandırmış, ‘kapalı yer, bölge’ karşılığını verdikten sonra sözcüğün Moğolcada *korıga(n)* ‘kapalı yer, avlu’ biçiminde alıntılandığını Haenisch ve Kowalevski’den aktarmıştır (EDPT: 652b). Erdal da sözcüğün kökünü *korı-* olarak belirtmiş, sözcüğün bu eylemin nesne adı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 193-194).

memālik naẓmı dīnniŋ ***ḳoruġ****ıdur şerīf ẕātıŋ*

Nebi tég şer‘i işinde zamiriŋ hurde-dan kéldi

(SD: 100)

hiç kim kalmadı ol vakt ***ḳoruġ***

(ŞN$_3$, LVII: 49)

ḳuyuġ: Çağatayca bu ekle türeyen diğer bir yer adı da *ḳuyuġ* ‘kuyu, çukur’ (< *ḳuy-* (ET *kuḏ-*) ‘dökmek’ *-uġ*) sözcüğüdür. Eski Türkçede *kuḏuġ* biçiminde yer almaktadır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘kuyu, çukur, derin yer’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 292v24; LÇ: 242b, DTO: 442).

Räsänen sözcüğü *kuḏ-* eylemine soru işaretli bir biçimde dayandırmış, Moğolcada *ḳuduġ* biçiminde alıntılandığını aktarmıştır. (VEWT: 296). Sözcük EDPT’de *kuḏ-* ‘dökmek’ eylemine dayandırılmış, Moğolcada *kuduk* biçiminde erken dönem bir alıntı olduğunu Haenisch ve Kowalevski’den aktarılmıştır (EDPT: 598b). Marcel Erdal da sözcüğü *kud-* ‘dökmek, içine dökmek’ eylemine dayandırmıştır (Erdal, 1991, 194). Mehmet Ölmez bu sözcüğün Moğolcadan geri ödünçleme bir sözcük olduğunu belirtmiştir. Buna iki kanıt getirmiştir. Birinci kanıt ET *d* sesini *y* ya da *z* olarak koruyan Türk dillerinde sözcüğün bugün *d* ile kullanılmasıdır. Fuyü Kırgızcası *kuduh* ‘kuyu’, burada *kudug* biçimi beklenirdi (Ölmez, M., 2001, 147a). İkinci kanıtı ise çok heceli sözcüklerin sonunda ET’deki gibi *–g* sesini bulunduran

dillerde bu sözcüğün –*k* ile bulunmasıdır, Tuv. *kuduk*; Moğ. –*ġ* > Tuv. –*k*. Buna göre Moğ. *ḳuduġ* > Tuv. *kuduk*'tur (Ölmez, M., 2003, 135-142).

raḫşnı meydānġa sürseŋ sin, birer Rüstem bigin

özini biçin ***ḳuyuġ****ınġa salur Efrāsiyāb*

(SD: 386)

ḳaysınıŋ maġzı burundın çıḳtı

ḳaysı özini ***ḳuyuḳ****ḳa yıḳtı*

(ŞN$_2$: 2354)

4. Ekin bir diğer işlevide adlardan önce gelerek onları niteleyen sıfatlar türetmesidir. –*Xg* ekinin bu işleviyle yaygın bir kullanıma sahip olduğu Çağatayca metinler tarandığında görülmektedir.

çalıġ 'süratli, hızlı' (< *çal-* 'vurmak; çarpmak; atmak' - *ıġ*) sözcüğü *çal-* eyleminden türemiş bir sıfattır. Sözcük diğer Çağatayca sözlüklerde 'hızlı koşan at; süratli, hızlı' anlamlarıyla görülmektedir (LÇ: 149a; DTO: 280).

Sözcük Clauson tarafından *Senglah*'tan *çalıġ*/*çalıḳ* 'hızlı at' biçiminde kaydedilmiş hem *c* hem de *ç* ile telaffuz edildiği belirtilmiştir. Clauson sözcüğün Far. *çālāk* sözcüğünden bozma olduğunu da düşünmektedir. Clauson sözcüğü *çal-* eylemine dayandırmıştır (EDPT: 419b). DanKelly'de bu sözcük *çal-* 'devirmek, vurmak' eylemine dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 85). Marcel Erdal da *çalıg* sözcüğünün *çal-* eyleminin hareket adı olduğunu belirtmiştir. Ancak ona göre, DLT'deki 'yol arama; emirin halka gönderdiği acil haber' anlamlarına gelen *çalıġ* sözcüğünü bu şekilde açıklamak zordur (Erdal, 1991, 185).

ger ḳuyaşım bolsa rākib bolġu dėk émgenmesün

tevsen-i eflāk névçün kim érür bī-ḥad ***çalıġ***

(NN, 503: 8)

tirig 'diri, canlı' (< *tir-* 'yaşamak, canlı olmak' *-ig*) sözcüğü *tir-* 'yaşamak, canlı olmak' eylemi ile türemiş bir sıfat biçimidir. Örneğin aşağıdaki örnekte *tirig* sözcüğü *lāleler* sözcüğünü nitelemiştir.

Eski Türkçeden beri çok yaygın bir kullanıma sahiptir. Eski Uygurcada *tirig* 'diri, canlı' (TT V: 26; U III: 41); DLT'de *tirig* 'diri, canlı, yaşayan' (DLT I: 386; DanKelly, 1985, 191), KB'de *tirig* 'diri, canlı, yaşayan' (KB: 14); Harezm Türkçesinde *tirig/tiri* 'canlı, diri' (KutbHŞ: 180; MNa: 286; Nehc. 438/9); Eski Kıpçakçada *tiri, diri, tirig* 'diri, canlı' (KTS: 277); Osmanlıcada *diri* 'diri, canlı' (TTS I: 211; TTS II: 304; TTS III: 198; TTS IV: 228) biçimlerinde görülmektedir.

Clauson sözcüğün kökenini **tir-* 'yaşamak, canlı olmak' eylemine dayandırmış Senglah'tan *tirig* 'canlı' biçimini aktarmıştır (Seng. 193v1 [EDPT: 543b]). Sözcük diğer Çağatayca sözlüklerde *tiri* ve *tirig* biçimlerinde ve 'diri, canlı, sert, kavi' anlamlarında görülmektedir (LÇ: 132b; DTO: 257). Sözcüğün *tiriglig* 'canlılık, dirilik' şeklinde genişlemiş biçimleri bulunmaktadır.

Ramstedt, Räsänen, Sevortyan, Hasan Eren gibi bilimadamları da Clauson gibi düşünmüşler ve sözcüğü *tir-* 'yaşamak, canlı olmak' eylemine dayandırmışlardır (Ramstedt, 1913, 73 [TES: 114]; VEWT: 481; ÊSTYa, 1980, 240-242; TES: 114). Marcel Erdal da sözcüğü *tir-* 'yaşamak, canlı olmak' eyleminin özne adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 208).

ḥaşem ile kéldi bular köründi ***tirig lāleler***

aktı közidin jāleler ḳılġay du' Zengī Baba

(KUŞ, XXX: 16)

bayram ol aynıŋ her āzārı ḥayātīdür maŋa

tā ***tirig*** *men ḳaṣd-i āzārımda bolġay ḳaşkī*

(BHD VIII: 6)

Ekin sıfat işlevinde kullanıldığı örneklere şu sözcükleri de ekleyebiliriz:

ḳatıġ/ḳ 'katı, sert; güç' (< *ḳat-* 'katmak'- *ıġ*) sözcüğü de sözcüğü *ḳat-* 'katmak' eylemi ile türemiş bir sıfat biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳatıġ* ve *ḳatıḳ* biçimlerinde ve 'katı, sert; güç' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 267r29; LÇ: 214a; DTO: 394).

Sözcüğü diğer Tarihi Türk dillerinde de bulabiliriz. Eski Uygurcada *ḳatıġ* ve *ḳataġ* 'katı, sert' (U II: 88; TT VII: 40); DLT'de *ḳatıġ* 'katı' (DLT I: 375; DanKelly, 1985,

133); Harezm Türkçesinde *ḳatıġ* 'güçlü, güçlüge, katıca' (KutbHŞ: 135); Eski Kıpçakçada *ḳatıġ, ḳatı, ḳattı* 'katı, sert, sağlam' (KTS: 131); Osmanlıcada *katı* 'katı' (TTS I: 431; TTS II: 598; TTS III: 419; TTS IV: 481) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *ḳat-* 'sağlamlaşmak, sert olmak, sertleşmek' eylemine dayandırılan sözcük için 'sert, katı' anlamı kaydedilmiştir (DTS: 433; EDPT: 597b). Marcel Erdal *kat-ıg* sözcüğü *kat-* 'sertleşmek' eyleminin sıfatı olarak açıklamıştır. (Erdal, 1991, 191).

*biz Sulaymān üçün yélni ... **ḳatıḳ** ve tünde éysemekde va anıŋ yıldamlıġı ol édi kim Sulaymān tahtını köterür érdi*

(ÇKT: 27b27)

*ni **ḳatıḳ** ḥāl ki hecriŋ kéçesi tınġalı ḳoymas*

yir ilin eşk ile endūh kök ilin na're vü ya Rab

(GS, 50: 4)

ḳızıġ 'sıcak, kızgın, hararetli' (< *ḳız-* 'kızmak' *-ıġ*) sözcüğü de sözcüğü *ḳız-* 'kızmak' eylemi ile türemiş bir sıfat biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳızıġ* ve *ḳızıḳ* biçimlerinde ve 'sıcak, hararetli' görülmektedir (LÇ: 246b; DTO: 447).

Sözcüğü diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

taġdın kişi kim tilep nişānī

*bir tūde **ḳızıḳ** kül aŋlap anı*

(LM: 2045)

āteşīn la'lin otı éyledi köŋlümi ısıġ

*boldı baġrım daġı köŋlüm ısıġı birle **ḳızıġ***

(FK, 309: 1)

ḳuruġ/ḳ 'kuru' (< *ḳurı-* 'kurumak' *-ġ*) sözcüğü de sözcüğü *ḳuru-* 'kurumak' eylemi ile türemiş bir sıfat biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳuruġ* ve *ḳuruḳ* biçimlerinde ve 'kuru, kabarmış, kızmış; sahra' anlamıyla görülmektedir (Seng. 286r24; LÇ: 234a; DTO: 428).

Sözcüğü diğer Tarihi Türk dillerinde de bulabiliriz. Eski Uygurcada *ḳuruġ* 'kuru' (TT III: 159); DLT'de *ḳuruġ, ḳuruḳ* 'kuru' (DLT I: 375; DanKelly, 1985, 148); Harezm Türkçesinde *kurı/kuru/kuruġ* 'kuru; faydasız' (KutbHŞ: 145); Eski Kıpçakçada *ḳuru, ḳurı, ḳuruġ* 'kuru' (KTS: 164); Osmanlıcada *kuru* 'kuru, boş, değersiz' (TTS I: 499; TTS II: TTS 668; TTS III: 469; IV 555) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *ḳurı-* 'kurumak' eylemine dayandırılan sözcük için 'kuru' anlamı kaydedilmiştir (DTS: 469; EDPT: 652b). Marcel Erdal biraz düzensiz bir biçim olarak gördüğün *kurug* sözcüğünün *kurı-* ya da *kuru-* biçiminde gözüken bir eylemden türediğini ve sözcüğün bu eylemin özne adı olduğunu, mecazi anlamda ise soyut yani bir hareket adı olarak görüldüğünü belirtmiştir (Erdal, 1991, 194).

cihānda köp turur çār bāġ u meydān

mivesi yoḳ ***ḳuruġ*** *bāġdın ni ḥāṣıl*

(KUŞ, LII: 2)

kil imdi sözleşeliŋ zāhid-i ḫuşk

ḳuruġ *da'vāŋ turur saŋa 'alāmāt*

(ŞHD: 25b9)

süçüg 'tatlı' (< *süçi-* 'tatlılanmak' -*g*) sözcüğü de *süçi-* 'tatlılanmak' eylemi ile türemiş bir sıfat biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *süçüg, sücük, cücük* 'tatlı' biçiminde ve 'tatlı' anlamıyla görülmektedir (Seng. 239r9; 212r12; LÇ: 188a; DTO: 351). Sözcük *s* < *ç* nöbetleşmesine örnek olabilecek şekilde *çüçük* (*sǖçig*) biçimiyle *Abuşka* (Abuş. 243), *Garaibü's-sıgar* ve *Nevadirü'ş-şebab*'da görülür.

Sözcüğü diğer Tarihi Türk dillerinde de bulabiliriz. *Orhon Yazıtları*nda *süçig* 'tatlı' (KT G 6), Eski Uygurcada *süçüg* 'tatlı' (USp. 6 [EDPT: 796b]); DLT'de *süçig* 'sweet' (DLT I: 408; DanKelly, 1985); Harezm Türkçesinde *süçüg* 'tatlı; şarap' (KutbHŞ: 162), *sücüg* (Nehc. 57/7); Eski Kıpçakçada *süçü, süçi* 'tatlı, şarap' (KTS: 244); Osmanlıcada da *süci*, *sücü* 'şarap' (TTS I: 652; TTS II: 853; TTS III: 646; TTS IV: 715) biçimlerinde görülmektedir.

Räsenen sözcüğün kökünün *süt* 'süt' + -*si* biçiminde geliştiğini ifade etmiştir (VEWT: 434). Marcel Erdal ise sözcüğün **süt* + *sig* biçiminde de gelişmiş olabileceğini ifade etmektedir (Erdal, 1991, 204). Mustafa Kaçalin'e göre ise Tü. *süçig* (< **süt*+*si*-*g*) 'tatlı' = Far. *şīrīn* (Pehl. *şīr*+*en* 'sütsü') anlam bağlantısına yer tanımamak, yalnız seslik verilerle sınırlı kalmak, Tü.'nin gelişimini *Orhon Yazıtları*ndan sonra başlatıp daha önce gelişebilirliğinin kanıt olamayacağı kanısında olmak, ulaşılabilecek kimi sonuçların önünü keser (Kaçalin, 2006, 153). Bu konuda genel görüş sözcüğün *süçi*- 'tatlılanmak' kökünden geldiğidir (EDPT: 796b). Talat Tekin de sözcüğün kökünü **sǖçi*- biçiminde tasarlamıştır (Tekin, 2000, 90).

ḫasta luṭfīniŋ cānı her dem barur aġzı sarı

aŋlasam cāndın ***süçüg*** *şīrīn dudaḳın ārzūlar*

(SD: 397)

dédi, "ay Ahmad-ı mürsil niçük dur,

bu cān almak ʿasaldın ham ***süçüg*** *dur.*

(ÇİK: 81v2)

Ekin bazen ikileme biçimleri meydana getirdiği görülür:

alġalı dünyā ʿarūsın éy ki sattıŋ naḳd-i cism

ʿömr satıp merg almaġ aŋla bu ***satıġ alıġ***

(NN, 502: 6)

3.1.2. –(O)k

Eski Türkçeden beri işlek olan bu ek, eylemlerden sıfat, soyut ad, alet ve nesne adları türetmek için kullanılmıştır. Gabain'e göre bu ekle yapılan adlar, bazen edilgenlik, bazen yapılan işin sonucunu bildirir; ancak daha çok sıfat olarak kullanılır (Gabain, 1941 (2000[3]), 54). Bu ekin ünlüsü ile ilgili belirsizlik Clauson tarafından çözülmüştür. Clauson Brahmi ve Tibet alfabelerinden faydalanarak bu ekin ünlüsüne karar vermiş ve bu ünlünün Eski Türkçe için /O/ olduğunu ifade etmiştir. Erdal bu eki *–(O)k* biçiminde vermiş ve ekin geçişli eylemler için nesne, geçişsiz eylemler için özne oluşturduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 224-261). Gürer Gülsevin, eki *-(U)k* biçiminde kaydetmekte ve hem geçişli hem de geçişsiz eylemlere eklenen, her

durumda 'edilgen çatıda *–mIş*' ekinin işlevinde ad ve sıfat türeten bir ek biçiminde tanımlamaktadır (Gülsevin, 1997, 136). Talat Tekin ise bu eki *-(U)k* biçiminde vermekte ve eylem sonucu adlar ve nitelikler türeten bir ek olarak tanımlamaktadır (Tekin, 2000, 92). Marzanna Pomorska bu eki eski ve yeni dönem Türk dillerinde sıklıkla kullanılan hareket, sonuç, araç, özne ve nesne türeten bir eylemden ad yapım eki olarak tanımlamaktadır (Pomorska, 2004, 106).

Eski Türkçeden bu ek için şu örnekleri sayabiliriz: *aġruḳ* 'ayrık' (< *aġru-* 'ağrımak' -*ḳ*), *anuḳ* 'hazır' (< **ānu-* 'hazırlamak' -*ḳ*), *barḳ* 'bark, mülk' (< **bar-* 'mevcut olmak, var olmak' -*ḳ*), *yaŋluḳ* 'yanlış' (< *yaŋıl-* 'yanılmak' -*uḳ*), *yoḳ* 'yok' (< **yō-* 'yok olmak' -*ḳ*), *toḳ* 'tok' (< **to-* 'doymak' -*ḳ*), *örk* 'köstek, ayakbağı' (< *ör-* 'örülmek, bağlanmak' -*k*), vb.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu ek soyut adlar, yer, alet adları ile edilgen adlar türetmektedir: *aḫsaḳ* 'topal, aksak' (< *aḫsa-* 'aksamak' -*ḳ*) (DLT I: 119, DanKelly, 1985, 17; KB: 3238), *amraḳ* 'sevgili, sıcak, arı (yürek)' (< *amra-* 'sevmek' -*ḳ*) (DLT I: 101; DanKelly, 1985, 9), *basruḳ* 'baskı' (< *basır-* 'baskı yapmak' -*uḳ*) (DLT I: 446; DanKelly, 1985, 66), *bulġaḳ* 'bulanık' (< *bulġa-* 'bulanmak' -*ḳ*) (DLT, I: 467, DanKelly, 1985, 80; KB: 4121, 4271), *esrük* 'sarhoş' (< *esür-* 'sarhoş olmak' -*ük*) (DLT I: 105, DanKelly, 1985, 27; KB: 4586), *kölük* 'yük hayvanı' (< **köl-* '(öküzleri) sabana koşmak)' -*ük*) (DLT, I: 392, DanKelly, 1985, 108; KB: 173), *tilek* 'dilek' (< *tile-* 'dilemek' -*k*) (DLT I: 412, DanKelly, 1985, 190; KB: 37, 90), *yezek* 'öncü birlik' (< **yeze-* 'keşfe çıkmak, gözetleme yapmak' -*k*) (DLT III: 18, 224; DanKelly, 1985, 224; KB: 128, 2342, 2343), vb.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Çağataycada da bu ek sıklıkla ve aynı işlevlerde görülür. Çağataycada daha çok eylemlerden sıfat, soyut ad, alet ve nesne adları türetmek için kullanılmıştır.

1. Sıfat işlevi:

açoġ/ḳ 'açık' (< *aç-* 'açmak' *–oġ/ḳ*) sözcüğü *aç-* 'açmak' eylemine gelerek *–(O)k* ekinin eklenmesiyle türemiş gir sıfattır. Eklendiği eylemde eylemin sonucunu bildirir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *açuk* 'açık' biçiminde kaydedilmiştir (Seng. 32v2; LÇ: 6a).

Sözcük Eski Uygurcada *açuk* 'açık' (TT VI: 383; U III: 35); DLT'de *açuk* 'açık' (DLT I: 64; DanKelly, 1985, 3); KB'de *açuk* 'açık' (KB: 500, 691, 2122); Harezm Türkçesinde *açuk* 'açık, temiz' (KutbHŞ: 3); Eski Kıpçakçada ise *açuḳ* 'açık, örtülü olmayan; keşfedilmiş; bulutsuz, açık hava, fethedilmiş, ele geçirilmiş; aşikar, meydanda, ortada' (KTS: 2); Osmanlıcada ise *açuġ/açuḳ* 'açık, temiz' (TTS II: 3, TTS III: 2) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda ise *aç*- 'açmak' eylemine dayandırılan sözcük için 'açık, belli, anlaşılır, arkadaşça' anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 65; VEWT: 3; DTS: 6; EDPT: 22b; DanKelly, 1985, 3; Erdal, 1991, 226). Röhrborn ve Erdal sözcüğü ikinci hecesinde /o/ ile *açok* şeklinde okumuşlardır (UW: 43a; Erdal, 1991, 226).

sözidin bedenlarga ref'-i ta'ab

açoġ *çihresi tāze güldin nişān*

(MKb: 86a9)

maḳāmı ve firdevs-i a'lādadur taharrük ü ārāmı. ***Açoḳ*** *yüzidin*

(MKb: 86a4)

aḳsaḳ/ġ 'topal' (< *aḳsa*- 'aksamak' -*ġ/ḳ*) sözcüğü de eylemin sonucunu bildiren bir sıfattır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *aḳsaġ* / *aḳsaġ* / *aḳsaḫ* biçimlerinde ve 'aksak, topal' anlamında kaydedilmiştir (Seng. 45r28; LÇ: 16b).

Sözcük Eski Uygurcada *aḫsak* 'topal, aksak' (M III: 49); DLT'de *aḫsak* 'topal, aksak' (DLT I: 119; DanKelly, 1985, 17); Harezm Türkçesinde *aksak* 'aksak, topal' (KutbHŞ: 10); Eski Kıpçakçada ise *aḳṣaḫ, aḳṣaḳ* 'aksak, topal' (KTS: 6) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda ise *aḳsa*-, *aḫsa*- 'aksamak' eylemine dayandırılan sözcük için 'aksa, topal' anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 9; DTS: 49; EDPT: 95a; UW: 83a; DanKelly, 1985, 17; Erdal, 1991, 227). Erdal, Arat'ın KB'de *aḳsaḳ* okuduğu sözcüğü *aḫsaḳ* şeklinde düzeltmiştir (Erdal, 1991, 227).

yétmeklik érür müşkil maḳṣadḳa nidin kim bar

köz ḫıyre vü tün tīre at ***aḳsaḳ*** *o yol burtaḳ*

(BV, 320: 8)

yétmeklik érür müşkil maḳsadḳa nidin kim bar

köz ḫìre vü tün tīre at ***aḳsaḳ*** *u yol burtaḳ*

(NN, 530: 8)

artuḳ 'fazla, artık' (< *art-* 'artmak' *-uḳ*) sözcüğü *Orhon yazıtları*nda *artok* şeklinde yer almaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerinde ve günümüz modern dillerinde bulunan bir eylem olan *art-* 'artmak' eylemine gelen *–(O)k* ekiyle sıfat adı türetilmiştir. Bu biçim Çağatayca sözlüklerde 'artık, fazla' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 36v27; LÇ: 8b).

Sözcük Eski Uygurcada *artuk* 'fazla, artık' (M I: 12; TT II: 8); DLT'de *artuk* 'fazla, artık' (DLT I: 99; DanKelly, 1985, 13); Harezm Türkçesinde *artuk* 'fazla, artık, artan' (KutbHŞ: 11); Eski Kıpçakçada ise *artıḳ, artuḳ* 'artık, fazla, fazlalık' (KTS: 13); Osmanlıcada ise *artık, artuk* 'fazla, daha fazla, artık' (TTS I: 42; TTS II: 56; TTS III: 39; TTS IV: 42) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *art-* 'artmak' eylemine dayandırılan sözcük için 'fazla, artık' anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 60; VEWT: 27; DTS: 57; EDPT: 204b; UW: 210a; DanKelly, 1985, 13; Erdal, 1991, 228; Tekin, 2000, 92; TETL: 202).

éy cāndın ***artuḳ*** *sévgenim, ḳaṣd étme étme āḫır cānıma*

raḥm étkil, öltürme mini, nā-ḥaḳ ḳılur-sin ḳanıma

(SD: 462)

kim anıŋ eyvānıda ferşler ki boldı zer-nigār

uşmunuŋ siḥridin ***artuḳ*** *altun olġay mu ikin*

(ŞHD: 133b13)

ayruḳ ‘ayrık, farklı’ (< *ay-ur-* (ET *aḏ-ır-*) ‘ayırmak’ *-uḳ*) sözcüğü Eski Türkçede *adroḳ* (< *aḏır-* ‘ayırmak’ *-ok*) ve *adruḳ* (< *aḏr+u-k*) biçimlerinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise ‘ayrı, farklı, diğer’ anlamlarında ve *ayruḳ* biçiminde görülmektedir (Seng. 57r19; LÇ: 50a).

Sözcük Eski Uygurcada *aḏruk* ‘ayrıki ayrılmış’ (TT II 6; Suv. 118/6); DLT’de *aḏruk* ‘başka, diğer’ (DLT I: 98; DanKelly, 1985, 4); Harezm Türkçesinde *ayrık/ayrı* ‘diğer’ (‘Ali: 12 [EDPT: 65a-b]); Eski Kıpçakçada ise *ayruḳ, ayrı, ayrıḳ, ayuḳ, eyrik* ‘ayrı, başka, farklı’ (KTS: 19); Osmanlıcada ise *ayruġ/ayruḳ* ‘diğer; tekrar’ (TTS I: 61; TTS II: 82; TTS III: 54; TTS IV: 60) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda Eski Türkçe *aḏır-* ‘ayırmak’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘ayrı, farklı, diğer, ayrık’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 6; DTS: 30; EDPT: 65a; DanKelly, 1985, 4; Hamilton, 1998, 163b).

Marcel Erdal *adr-ok* ‘farklı, çeşitli’ ve *adru-k* ‘mükemmel, üstün, en iyi; erdem, fazilet’ biçiminde iki ayrı sözcüğün olabileceğini ifade eder. Ona göre örneklerden bunların iki ayrı sözcük olduğunu belirtmek pek mümkün değildir. O, *adr-ok* biçiminin *adır-* ‘ayırmak’ eyleminden, *adru-k* biçiminin ise *adr+u-* ‘üstün olmak, başarı göstermek’ kökünden geldiğini düşünmektedir (Erdal, 1991, 226). UW’de bu iki biçim birlikte alınmıştır: a*dr-ok* biçimi *adır-* eyleminin nesne adını, *adru-k* biçimi de *adru-* eyleminin öznesini gösterir (UW: 59a). Clauson bu *adır-* eylemini de **ad-* biçiminde bir eyleme bağlamış, *adır-* eylemini bu eylemin geçişlilik işlevinde ettirgenlik eki almış biçimi olduğunu belirtmiş ve de Kırgızca, Kazakça gibi günümüz Türk dillerinde sözcüğün Moğolcadan geri ödünçleme olan *acira-* ‘ayırmak (insanlardan)’ biçiminin görüldüğünü aktarmıştır (EDPT: 66b).

béyik ‘büyük’ (< *béyi-* (ET *beḏü-*) ‘büyümek’ *-k*) sözcüğü Eski Türkçedeki *beḏü-k* ‘büyük’ sözcüğünün Çağataycadaki biçimidir. Çağataycada sözcüğün *béyiklik* ‘büyüklük’, *béyikrek* ‘daha büyük’ şeklinde genişlemiş biçimleri de görülmektedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *béyik* biçiminde ve ‘büyük, uzun’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 150v. 3; LÇ: 94b).

Sözcük Eski Uygurcada *beḏük* ‘fazla, artık’ (M I: 16; TT IV: 10); DLT’de *bedük* ‘büyük (DLT I: 385; DanKelly, 1985, 69); Harezm Türkçesinde *beḏük, beḏik*

‘büyük’ (KutbHŞ: 29; Nehc. 128/3); Eski Kıpçakçada ise *bedük, biyik, beyük, büyük* ‘artık, fazla, fazlalık’ (KTS: 33) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda Eski Türkçede bulunan *bėḏü-* (Çağ. *bėyi-*) ‘büyümek’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘büyük’ anlamı kaydedilmiştir (VEWT: 67; DTS: 91; EDPT: 302b; DanKelly, 1985, 69; Erdal, 1991, 230; Tekin, 2000, 92; TETL: 383).

Sözcük Moğolcada *büdügün* ‘büyük’ biçiminde yer almaktadır (Lessing, 1960, 144b, KWb: 66).

yā aşaḳḳa salur yėl ***bėyik*** *yėrdin ... yıraḳ yėride kim anıŋ faryādıġa kişi yėtmes va ėlik tutmas bu kelimeler*

(ÇKT: 35b1)

kün ***bėyik*** *çıḳḳunça moy u nāleni pest ėtmeli*

köp ***bėyik*** *çıḳḳay bu kün kim bolġa biz, biz yirge pest*

(GS, 81: 3)

Sıfat işlevine bu ekle biçimlenen diğer sözcükleri şöyle sıralayabiliriz:

buzuġ/ḳ ‘bozuk, harabe’ (< *buz-* ‘bozmak’ *-uḳ*) biçimi *buz-* ‘bozmak’ eyleminin sonucunu bildiren bir sıfattır. Bu biçim Çağatayca sözlüklerde *buzuġ / buzuḳ* şeklinde yer ‘bozuk, harabe, virane, fasid’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 134r15; LÇ: 80).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *buzuk* ‘bozuk, yıkık, dökük’ (DLT I: 378; DanKelly, 1985, 78); Harezm Türkçesinde *buzuk* ‘bozuk’ (Oğ. 367); Eski Kıpçakçada *bozuk* ‘bozuk, bozulmuş, asli özelliğini yitimiş’ (KTS: 35); Osmalıcada ise *bozuk* ‘bozuk’ (TTS II: 166) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde Eski Türkçede bulunan *buz-* eylemine dayandırılan sözcük için ‘bozuk, harabe’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 787; Eckmann, 1966, 65; DTS: 131; EDPT: 390b; DanKelly, 1985, 78; TETL: 378). Poppe sözcüğün Tü. *buz-* ile Moğ. *bur-çi-* ‘kırmak, dağıtmak’ denkliğinin olduğunu ileri sürmüştür (Poppe, 1927, 110 vd.) Doerfer sözcüğün Arapça, Çeremişçe ve bazı Slav dillerinde (Bulgarca vb.) alıntı olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN II: 787).

buzuġ *köŋlüme tārācıŋnı bes ḳıl*

kişi salmaŋ durur vīrānġa yaġma

(BV, 37: 2)

özin étip cünūn emride ma'rūf

bolup küfvi ***buzuġ****lar içide küf*

(DN: 514)

eksük 'eksik' (< *egsü-* 'eksilmek' *-k*) sözcüğü de eylemin sonucunu bildiren bir sıfattır. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *öksük* ve *eksük* biçimlerinde ve 'eksik, tam olmayan' anlamlarında görülmektedir (Seng. 79v23).

Sözcük Eski Uygurcada *egsüg* 'eksik' (Chuas. 289-90 [EDPT: 116b]); DLT'de *egsük* 'bir şeyin eksiği' (DLT I: 105; DanKelly, 1985, 20); Harezm Türkçesinde *eksük* 'hatalı, eksik' (KutbHŞ: 20; Nehc. 38/10); Eski Kıpçakçada ise *eksük, efsük, eksik, emsük, eysik, iksik, iksük* 'eksik, noksan' (KTS: 71) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda Eski Türkçede bulunan *egsü-* eylemine dayandırılan sözcük için 'eksik' anlamı kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 65; VEWT: 39; DTS: 167; EDPT: 116b; UW: 359b; DanKelly, 1985, 20; Erdal, 1991, 232; Tekin, 2000, 92; TETL: 703).

tutarlar ḳoydın ***eksük****rek, 'adū ger bolsa şīr-i ner*

körerler toydın artuḳraḳ tümen miŋ ḳatla heycānı

(SD: 305)

köyer pervāne cāndın ḳayġı yémes

kişi pervānidin ḫod ***eksük*** *émes*

(DN: 340)

esrük 'sarhoş' (< *esür-* 'sarhoş olmak' *-ük*, krş. *ösrük*) sözcüğü de eylemin sonucunu bildiren bir sıfattır. Çağatayca sözlüklerde *ösrük, esrük* biçimlerinde 'sarhoş' manasıyla yer almaktadır (Seng. 75r19; LÇ: 13a).

Sözcük Eski Uygurcada *esrük* 'sarhoş' (TT I: 57); DLT'de *esrük* 'sarhoş' (DLT I: 105; DanKelly, 1985, 27); Harezm Türkçesinde *esrük* 'sarhoş' (KutbHŞ: 22); Eski

Kıpçakçada *esrük, esrik, esirik, isrik* ‘sarhoş’ (KTS: 76); Osmalıcada ise *esirik, esrük, esrik* ‘sarhoş’ (TTS I: 281; TTS II: 403; TTS III: 268; TTS IV: 311) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda Eski Türkçede bulunan *esür-* ‘sarhoş olmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘sarhoş, sarhoşluk’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 50; DTS: 184; EDPT: 250b; DanKelly, 1985, 27; Erdal, 1991, 232).

*baḳtı ta **esrük** közüŋ aġyāra ḥalımdur ḫarab*

kan yutar min ta lebiŋġa tégdi saġar ilgidin

(LD: 1407)

otluḳ közüŋ allında köp biryān ḳıldım cān u dil

***esrük** hem ol kāfir, nidin meyl étmedi biryānıma*

(SD: 463)

ḳatıḳ ‘katı, sert; güç’ (< *ḳat-* ‘sert olmak, sağlam olmak’ *-ıḳ*) sözcüğü *ḳat-* ‘sert olmak, sağlam olmak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *katıġ, katıḳ* biçiminde ve ‘katı, sert; güç’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 267r. 29; LÇ: 214a).

Sözcük Eski Uygurcada *kataġ* ‘katı, sağlam’ (U II: 88), *katıġ* ‘katı, sağlam’ (T VII: 40); DLT’de *katıġ* ‘katı, sağlam’ (DLT I: 375; DanKelly, 1985, 133); Harezm Türkçesinde *katıġ* ‘katı, sağlam’ (KutbHŞ: 135; Nehc. 30/6); Eski Kıpçakçada ise *katı, kattı* ‘katı, sağlam’ (KTS: 131); Osmanlıcada *katı* ‘katı, sert’ (TTS I: 431; TTS II: 598; TTS III: 419; TTS IV: 481) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳat-* ‘sert olmak, sağlam olmak’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘katı, sert; güç’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN III: 1373; VEWT: 241; DTS: 433; EDPT: 597b-598a; DanKelly, 1985, 133; Erdal, 1991, 234).

hicride cānımġa bī-dād éylesem ‘ayb étmeŋiz

*kim **ḳatıḳ** ḥāl érmiş ayrılmaḳ birevge örgenip*

(HBD, 16: 5)

tün ü kün maḥzūn köŋül bir nāleni pest étmeli

veh ki müşkil ḥāl ile bizge ***ḳatıḳ*** *iş bérdi dest*

(HBD, 24: 4)

késük 'kesik' (< *kes*- 'kesmek' -*ük*) sözcüğü *kes*- 'kesmek' eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *késük* biçiminde ve 'kesik, kesilmiş' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 314v29; LÇ: 266a).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *kesük* 'kesik, kesilmiş' (DLT I: 391); Harezm Türkçesinde *kesek* 'kesik, parça' (KutbHŞ: 95); Eski Kıpçakçada *kesük*, *kesik*, *kisik* 'kesilmiş, doğranmış' (KTS: 141); Osmanlıcada *kesek* 'kesik, parça' (TTS I: 448; TTS II: 618; TTS III: 438; TTS IV: 501) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *kes*- eylemine dayandırılan sözcük için 'kesik, kesilmiş; bir şeyden kesilmiş parça, toprak parçası, çamurdan yapılmış kerpiç' anlamları kaydedilmiştir (TMEN III: 1634; VEWT: 257; DTS: 302; EDPT: 749b; Erdal, 1991, 259). Doerfer sözcüğün Moğolcaya Türkçeden alıntılandığını aktarmıştır (TMEN III: 1634). Clauson sözcüğü *kesek* şeklinde maddebaşı olarak vermiştir (EDPT: 749b).

iti bağrım yégendin ölse éyleŋ

késip bağrın ***késük*** *bağrımġa peyvend*

(NN, 207: 4; BV, 123: 4)

sınuḳ/ġ 'kırık' (< *sın*- 'kırmak'- *uḳ*) sözcüğü *sın*- 'kırmak' eyleminin sonucunu bildiren bir sıfattır. Çağatayca sözlüklerde *sınıġ*, *sınıḳ, sınuġ, sınuḳ* biçiminde ve 'kırık, şikeste, bozuk, yarık' gibi anlamlarla yer almaktadır (LÇ: 199b, 200a).

Sözcük DLT'de *sıŋuk* 'kırık, kırılmış' (DLT III: 365); Harezm Türkçesinde *sınuk* 'kırılmış' (KutbHŞ: 165; Nehc. 433/1); Eski Kıpçakçada *sınıḳ, sınuḳ* 'kırık, kırılmış' (KTS: 235); Osmalıcada ise *sınık, sınuk* 'kırık, kırılmış, yıpranmış' (TTS I: 623; TTS II: 819; TTS III: 622; TTS IV: 686) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda Eski Türkçede bulunan *sın*- 'kırmak' eylemine dayandırılan sözcük için 'kırık; bozgun' anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 65; DTS: 504; EDPT: 837b; Erdal, 1991, 243). Marcel Erdal *sın-ok*

sözcüğünün *sın-* eyleminin özne adı olduğunu belirtmiş, sözcüğün kökünün de *sı-n-* biçiminde geliştiğini ifade etmiştir (Erdal, 1991, 243). Talat Tekin, sözcüğün kökünü Tkm. *sīn-* ‘kırılmak’, DLT *sī-* ‘kırmak’ ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 71).

iẓhār-ı acz éterde cenābıŋda bir durur

nīşi ***sınuḳ*** *siŋek bile pīl-i demān saŋa*

(GS, 7: 6)

muŋrayı andaḳ ***sınuḳ*** *köŋlüm bozulur kim sipihr*

bü'l-'aceb ḥālimġa yüz miŋ köz bile ḥayrān olur

(GS, 166: 2)

süzük ‘saf, süzülmüş, temiz’ (< *süz-* ‘süzmek’ *-ük*) sözcüğü *süz-* ‘süzmek’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *süzük* biçiminde ‘süzülmüş, temiz, saf, berrak’ anlamıyla yer almaktadır (Seng. 243r21; LÇ: 190b).

Sözcük Eski Uygurcada *süzüg* ‘süzülmüş’ (TT VIII C: 6), *süzük* ‘süzülmüş’ (TT VII: 40); DLT’de *süzük* ‘süzük, süzülmüş’ (DLT I: 389; DanKelly, 1985, 172); KB’de *süzük* ‘süzük, süzülmüş’ (KB: 2105) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *süz-* ‘süzmek’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘saf, berrak, süzülmüş, temiz’ anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 65; DTS: 519; EDPT: 862a; DanKelly, 1985, 172; Erdal, 1991, 243). Marcel Erdal *süz-* eylemine dayandırdığı sözcüğün, bu eylemin soyut ve mecazi nesnelerini gösteren yaygın bir sıfat olduğunu belirtmiş ve sözcüğü *süzök* biçiminde okumuştur (Erdal, 1991, 243).

içse mey cismi ṣafāsıdın körünür tā barur

la'l eger tüşse körüngen dék ***süzük*** *su astıda*

(FK, 29: 3; NN, 38: 4)

çūn ḳazdılar suy esrü ṣafā va laṭāfatlıġ ***süzük*** *va çuçuḳ ġāyatīda çıḳıp kéldi alar ol ḳuyuḳnı kéŋ*

(ÇKT, 37a16)

toḳ ‘tok, karnı tok’ (< **to-* ‘doymak’ -*ḳ*) sözcüğü **to-* ‘doymak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *toḳ* biçiminde ‘tok, açın zıddı’ anlamında görülmektedir (Seng. 180v. 25; LÇ: 122a).

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda **to-* ‘doymak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘tok, karnı tok’ anlamları kaydedilmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 54; VEWT: 484; DTS: 576; EDPT: 464b; DanKelly, 1985, 193; Erdal, 1991, 248; Tekin, 2000, 92).

Sözcük Tarihi Türk Dillerinde *toḳ* ‘tok, aç’ın zıddı’ biçiminde görülmektedir.

toḳ *çıḳıp ḫalvetdin özni rūze dép cühhāldin*

asru köp nādānnı öz ṭavrıġa şeydā ḳıldı şeyḫ

(GS, 116: 5)

uşbu dünyā deryāsınġa ġarḳ-ı cān bolduḳ nétey

köŋlümüz ***toḳ****tur velī keşti-sin ü divār sin*

(ŞHD, 130b13)

tüzük ‘düzgün, düzülmüş, hazır’ (< *tüz-* ‘düzmek’ -*ük*) sözcüğü *tüz-* ‘düzmek’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*’da *tüzük* biçiminde ‘tertipli, muntazam, düzenli’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 119a).

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *tüz-* ‘düzmek’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘düzgün, düzülmüş, hazır’ anlamları kaydedilmiştir (DTS: 603; Erdal, 1991, 251). Marcel Erdal sözcüğün *tüz-* ‘düzmek, düzeltmek’ eyleminin nesne adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 251).

gāh ***tüzük*** *bolġanda ékki miŋ öylük bolurlar érdi*

(ŞTü, 37: 20)

ḳamuḳ feriḫ ***tüzük****in bozġuçı ecelni bilip*

‘acep turur bu ṭarab birle tüzmekiŋ maḥfil

(LD: 46)

uşaḳ/ġ ‘ufak, küçük’ (< **uvşa-* ‘ufalamak’ -*ḳ*) sözcüğü **uvşa-* ‘ufalamak’ eyleminin eylem sıfatıdır, krş. ET *uvşaḳ* ‘küçük’, DLT *uşal-* ‘ufalanmak’, *uwşat-*, *uşat-* ‘parçalamak, ufaltmak’. Çağatayca sözlüklerde *uşaġ*, *uşaḳ* biçimlerinde ‘ufak, küçük, parçalara ayrılmış’ anlamlarında yer almaktadır (Seng. 75v26; LÇ: 34a).

Sözcük Eski Uygurcada *ufşak* ‘ufak, küçük’ (TT III: 117), *uvşak* ‘ufak, küçük’ (TT VII: 36); *uşak* ‘ufak, küçük’ (H II: 31); DLT’de *uşak* ‘ufak, küçük; iftira’ (DLT I: 67; DLT I: 122); KB’de *uşak* ‘ufak, küçük’ (KB: 4601); Harezm Türkçesinde *uşak* ‘ufak, küçük’ (KutbHŞ: 201; Nehc. 73/17); Eski Kıpçakçada ise *uşak* ‘çok küçük’ (KTS: 294); Osmanlıcada da ‘küçük; küçük çocuk’ (TTS I: 729; TTS II: 933; TTS III: 717; TTS IV: 778) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda **uvşa-* ‘ufalamak’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘ufak, küçük’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 482; Eckmann, 1966, 65; DTS: 617; EDPT: 16a; Erdal, 1991, 252). Sözcük Räsänen tarafından ise **uşa-* biçimine dayandırılmıştır (VEWT: 484).

lebiŋ āb-ı ḥayātın Ḫıżr-ı ḫattıŋ nūş éter sā‘at

ḥabāb olmış ***uşaḳ*** *bir ékki anı déme teb-ḫāle*

(BV, 525: 4)

ay felek encüm ***uşaḳ*** *taşın yıġıp başıŋa ur*

çün fenā mey-ḫānesi ḫiştidin oldı türbetim

(GS, 407: 6)

uzaḳ ‘uzak, uzunluk’ (< *uza-* ‘uzamak’ -*ḳ*) sözcüğü *uza-* ‘uzamak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *uzaḳ* biçiminde ve ‘uzak, ırak’ anlamlarıyla geçmektedir (Seng. 73v18; LÇ: 32a).

Sözcük Eski Uygurcada *uzak* ‘uzak’ (TT VII: 28), DLT’de *uzak* ‘uzak’ (DLT I: 66; DanKelly, 1985, 57); Osmanlıcada ise *uzak* ‘uzak’ (TTS II: 944; TTS IV: 797) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uza-* ‘uzamak’ eylemine dayandırılan sözcük için tüm kaynaklarda ‘uzak, uzunluk’ anlamları kaydedilmiştir (DTS: 620; EDPT:

283a; DanKelly, 1985, 57; Erdal, 1991, 253). Räsänen ise sözcüğü **uz* (< **uŕ* < **puŕ*) köküne dayandırmıştır (VEWT: 518).

yarımnı köre turmaḳ üçün ʿömr tiler-men

*yoḳ érse maŋa nişke kérek ʿömr **uzaḳ**ı*

(SD: 794)

yüzüŋge tekye ḳılıp zülf kéçe taŋġa digin

*uzun **uzaḳ** mini vaṣfıda ḳıṣṣa-ḫ̮ᵛān ḳıldı*

(LD: 2450)

yaruḳ/ġ ‘aydınlık, parlak’ (< *yaru-* ‘parlamak’ *–ḳ/ġ*) sözcüğü *yaru-* ‘parlamak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *yaruġ, yaruḳ* biçimlerinde ve ‘aydınlık, parlak’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 329v11; LÇ: 292a).

Sözcük Eski Uygurcada *yaruk* ‘aydınlık, parlak’ (M III: 19; TT III: 133), DLT’de *yaruk* ‘aydınlık, parlak’ (DLT III: 15; DanKelly, 1985, 216); Harezm Türkçesinde *yaruk* ‘aydınlık, parlak’ (KutbHŞ: 72; Nehc. 88/5); Eski Kıpçakçada ise *yarıḫ, yaruk, yarık* ‘aydınlık, parlak, ay ışığı’ (KTS: 313) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yaru-* ‘parlamak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘aydınlık, parlak’ anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 65; VEWT: 189; DTS: 244; EDPT: 962b; DanKelly, 1985, 216; Tekin, 2000, 92). Marcel Erdal, Tibet ve Brahmi yazıtlarında sözcüğün ikinci hecesindeki ünlünün o olduğunu belirtir ve sözcüğün kökünü *yaro-* ‘parlamak’ biçiminde verir (Erdal, 1991, 255).

sözüŋ çın olsa aŋa ḥācet-i delīl érmes

*ḳuyaşnı ol ki **yaruġ** dér ni ḥācet aŋa ḥücel*

(FK, 97: 5)

***yaruġ** ister-sin köŋül müfriṭ riyāżet ḳıl ḳabūl*

ḳayda közgü rūşen olġay bolmayın sūhān irig

(FK, 341: 7)

yumşaġ ‘yumuşak’ (< *yumşa-* ‘yumuşamak’ -*ḳ*) sözcüğü *yumşa-* ‘yumuşak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *yumşaġ*, *yumşaḳ* biçimlerinde ‘yumuşak’ anlamıyla geçmektedir (Seng. 346v24; LÇ: 309a).

Sözcük Eski Uygurcada *yumşak* ‘yumuşak’ (M I: 24; TT X: 437), DLT’de *yumşak* ‘bir şeyin yumuşağı’ (DLT III: 44; DanKelly, 1985, 233); Harezm Türkçesinde *yumşak* ‘yumuşak’ (KutbHŞ: 86; Nehc. 105/12); Eski Kıpçakçada ise *yumşak*, *yımşak*, *yumçak*, *yumuşak* ‘yumuşak’ (KTS: 329) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yumşa-* ‘yumuşamak’ eylemine dayandırılan sözcük için ‘yumuşak’ anlamı kaydedilmiştir (DTS: 279; EDPT: 938b; DanKelly, 1985: 233; Erdal, 1991, 256). Marcel Erdal Tarihi Türk dillerinde *yımşak/yumşak* biçiminde görülen sözcüğün *yumşa-* eyleminin öznesi olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 256).

köp ḳavma şeyẖ muġ-beçeler kūyidin mini

kim köŋlüm asru ***yumşaġ*** *u bu iş érür ḳatıġ*

(FK, 310: 6)

yıraḳ/ġ ‘yırak, uzak’ (< (*y)ıra-* ‘uzaklaşmak’ -*ḳ*) sözcüğü (*y)ıra-* ‘uzaklaşmak’ eyleminin eylem sıfatıdır. Sözcük *ıraḳ* biçiminde de görülür. Çağatayca sözlüklerde *yıraġ, yıraḳ* biçimlerinde ‘uzak, ırak’ anlamlarında görülmektedir (Seng. 349r25; LÇ: 311a).

Sözcük Eski Uygurcada *ırak* ‘uzak’ (U II: 22), *yırak* ‘ırak’ (TT I: 78); DLT’de *yırak* ‘ırak’ (DLT III: 28; DanKelly, 1985, 228); Harezm Türkçesinde *ırak*, *yırak* ‘ırak’ (KutbHŞ: 91; Nehc. 115/14); Eski Kıpçakçada ise *ıraẖ*, *ıraḳ*, *yırak* ‘ırak’ (KTS: 321; TZ: 8a6); Osmanlıcada *ıraḳ, ıraġ, ıraẖ* ‘uzak’ (TTS I 352; TTS II: 498; TTS III: 342; TTS IV: 393) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *yıra-* eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘ırak, uzak’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 201; DTS: 219; EDPT: 214a; DanKelly, 1985, 228). Marcel Erdal (*y)ırak* ‘uzak’ şeklinde anlamlandırdığı sözcüğün *ıra-* eyleminden türemiş bir sıfat ve soyut ad olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 233).

köŋülge hecr zaḫmı kim urup özdin ***yıraḳ*** *saldıŋ*

boġuzlap taşlagan ḳuş dėk töküp ḳan ıżṭırab eyler

(NN, 252: 3)

bāde-i ṣāfi çėkip aḥbāb ile gāfil velīk

kim ***yıraḳ****tın daġı bir maḥrūm-ı ḥūn-āşāmı bar*

(NN, 242: 5)

2. Soyut adlar: *–(O)k* ekinin eylemlere gelerek onlardan soyut anlamlı adlar türettiği de görülür.

buyruġ/ḳ 'emir, buyruk' (< *buyur-* 'buyurmak' *-uḳ*) sözcüğü bu şekilde biçimlenmiş bir sözcüktür. Eski Türkçeden beri kullanılan bu sözcük günümüz Türk dillerinde de kullanılan bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerde *buyruġ, buyruḳ* biçimlerinde ve 'emir, buyruk, ferman, yarlıg, berat' anlamlarıyla yer almıştır (Seng. 142v20; LÇ: 87a). Ayrıca *Senglah*'ta 'Naymanların lideri Tayañ Han'ın kardeşlerinden biri, Çingiz Han'a karşı savaştı ve ona yenildi' şeklinde özel ad olarak kullanımına da değinilmiştir (Seng. 142v20).

Sözcük *Orhon Yazıtları*ndan itibaren görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *buyruk* 'buyruk, emir' (KT G: 1); Eski Uygurcada *buyruk* 'emir, buyruk' (U IV: 28; TT VIII A: 12); DLT'de *buyruk* 'buyruk, emir' (DLT I: 378; DanKelly, 1985, 78); Harezm Türkçesinde *buyruk* 'emir, buyruk' (KutbHŞ: 37); Eski Kıpçakçada ise *buyruk, buyuruḫ, buyuruḳ* 'emir, buyruk, hüküm' (KTS: 39); Osmanlıcada *buyruk* 'emir, buyruk' (TTS I: 130; TTS II: 184; TTS III: 121; TTS IV: 136-7) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *buyur-* 'buyurmak' eylemine dayandırılan sözcük için 'emir, buyruk' anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 815; Eckmann, 1966, 65; VEWT: 87; DTS: 121; EDPT: 387a-b; DanKelly, 1985, 78; Erdal, 1991, 231; Tekin, 2000, 92). Doerfer sözcüğün Arapça, Çeremişçe, Kafkas dilleri ve bazı Slav dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN II: 815).

mu'īn ḳılduḳ biz dīnī va şarī'atī kim biziŋ ***buyruġ****umızı bile alar ol dīnniŋ*

(ÇKT: 39b20)

***buyruġ**larıŋ élge karż yaŋlıġ*

sünnetleriŋ élge farż yaŋlıġ

(LM: 140)

bulġaġ/ḳ ‘karışıklık’ (< *bulġa*- ‘karışmak’ - *ġ/ḳ*) biçimi de eylemden türemiş bir diğer soyut addır. Eski Türkçeden beri görülen bir sözcüktür. Bu biçim *bulġa*-eyleminin nesne adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bulġaġ, bulġaḳ* biçiminde ve ‘karışıklık, düzensizlik; fitne, fesad’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 141 v1; LÇ: 85a).

Sözcük *Orhon Yazıtları*ndan itibaren görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *bulġak* ‘karışıklık, düzensizlik’ (KT K: 4; BK D: 29); Eski Uygurcada *bulġak* ‘karışıklık, düzensizlik’ (U II: 78); DLT’de *bulġak* ‘karışıklık, düzensizlik, halk arasında çıkan panik’ (DLT I: 467; DanKelly, 1985, 80); KB’de *bulġak* ‘karışıklık, düzensizlik, halk arasında çıkan panik’ (KB: 4121); Eski Kıpçakçada *bulġaḳ*, *bulanaḳ, bulanuḳ, bulġanaḳ, bulġanıḳ, bulġanuḳ* ‘bulanık; kargaşa, alt üst olma’ (KTS: 37) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bulġa*- ‘karışmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘karışıklık, düzensizlik’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 768; DTS: 122; EDPT: 336b; DanKelly, 1985, 80; Erdal, 1991, 231; Tekin, 2000, 92). Marcel Erdal da *bulga*- ‘karışmak, bulanmak’ eylemine dayandırdığı sözcüğün bu eylemin nesne adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 231).

zülfüŋ çü baş köterdi bozuldu köŋül ili

*ḳaydın tapılsun emn ki **bulġaġ** çaġıdur*

(LD: 704)

*köŋülde ‘ışḳıŋ otı saldı **bulġaġ***

yine dāġ üstine sin koymaġıl dāġ

(DN: 310)

émgek ‘emek, eziyet, sıkıntı’ (< *émge*- ‘sıkıntı çekmek’ -*k*) sözcüğü de *émge*- ‘sıkıntı çekmek’ eyleminden türemiş bir soyut biçimdir. Çağatayca sözlüklerde *émgek*

biçiminde ve ‘emek, eziyet, sıkıntı, zahmet’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 114v29; LÇ: 61b).

Sözcük Orhon yazıtlarından itibaren görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *emgek* ‘acı, ıstırap’ (BK D: 16); Eski Uygurcada *emgek* ‘acı, ıstırap’ (TT III: 39; U II: 4); DLT’de *emgek* ‘acı, ıstırap’ (DLT I: 110; DanKelly, 1985, 23); KB’de *emgek* ‘acı, ıstırap’ (KB: 39, 373, 1738); Harezm Türkçesinde *emgek* ‘acı, ıstırap’ (Nehc. 270/2); Eski Kıpçakçada ise *emgek, emek, imgek* ‘acı, ıstırap, eziyet’ (KTS: 73) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *émge-* ‘sıkıntı çekmek’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘emek, eziyet, sıkıntı’ anlamları kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 66; VEWT: 42; DTS: 172; EDPT: 159a; UW: 366b; DanKelly, 1985, 23; Erdal, 1991, 232; Tekin, 2000, 92). Marcel Erdal da *emge-* ‘sıkıntı çekmek’ eylemine dayandırdığı sözcüğün bu eylemin hareket adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 231).

çün saŋa ‘ışk ***emgek****i tüşmey durur*

ni bilür sin ḫastalarnıŋ balıdın

(LD: 2650)

saġınġay ol ***emgek*** *āşnāsı*

mehdin bolmaḳ bu iş rıżāsı

(LM: 1564)

ḳılıġ/ḳ ‘kılık, huy, davranış’ (< *ḳıl-* ‘yapmak’- *ıġ/ḳ*) sözcüğü *ḳıl-* ‘yapmak’ eyleminden türemiş bir soyut biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳılıġ* ve *ḳılıḳ* biçimlerinde ve ‘huy, davranış, kıyafet, suret, tarz’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 298v20; LÇ: 248b; DTO: 451).

Sözcük Tarihi Türk dillerinde Eski Uygurcadan beri görülmektedir. Eski Uygurcada *kılık* ‘karakter, mizaç’ (TT VII: 17), DLT’de *kılık* ‘davranış, mizaç’ (DLT I: 383; DanKelly, 1985, 136), Harezm Türkçesinde *kılık* ‘ilişki, karakter, mizaç’ (KutbHŞ: 148); Eski Kıpçakçada *ḳılıġ, kılġı* ‘tabiat, yaratılış, huy’ (KTS: 143); Osmanlıca ise *kılık* ‘karakter, huy’ (TTS I: 456; TTS IV: 508) biçimlerinde yer almıştır.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳıl-* ‘yapmak’eylemine dayandırılan sözcük için ‘huy, davranış’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN III: 1517; DTS: 443; EDPT: 620b; DanKelly, 1985, 136; Erdal, 1991, 237). Marcel Erdal, sözcüğün kökünün aslında **kılX* biçiminde olduğunu, fakat tarihsel süreç içinde *kıl-* biçimine değiştiğini, asıl kökün ise *kılı-r* geniş zaman biçiminde yaşadığını aktarmıştır (Erdal, 1991, 237).

hüsn devriġa vefā yoḳ bu ḳuyaş bat uyaḳur

ḫūblardın ḫoş érür yaḫşılıġ u yaḫşı ***ḳılıġ***

(FK, 309: 6)

bar édi söz üni nā-dānlar dék

ḳılıġı *yaşġına oġlanlar dék*

(ŞN$_1$: 425)

körk ‘güzellik’ (< *kör-* ‘görmek, bakmak’ *-k*) sözcüğü *kör-* ‘görmek, bakmak’ eyleminden türemiş bir başka soyut biçimdir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *körk* ve *görk* biçimlerinde ‘(görünüşte) güzellik’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 305r28).

Sözcük Eski Uygurcada *körk* ‘güzellik, sevimlilik’ (Suv. 164/20); DLT’de *körk* ‘güzellik, sevimlilik’ (DLT I: 353; DanKelly, 1985, 110); KB’de *körk* ‘güzellik, sevimlilik’ (KB: 2861); Harezm Türkçesinde *körk* ‘güzellik, sevimlilik’ (KutbHŞ: 103); Eski Kıpçakçada ise *körk, görk* ‘güzellik, iyilik’ (KTS: 159) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *kör-* ‘görmek, bakmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘güzellik’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 292; DTS: 317; EDPT: 741a; DanKelly, 1985, 110; Erdal, 1991, 224; Hamilton, 1998, 199).

zihī serīr igesi ***körk****niŋ cihānında*

boyuŋça serv ḳanı ṣun‘ būstānında

(LD: 166)

*ay yüzüŋ kördüm öçekte min gedāyī, **körk**ke bay*

uyḳudın oyġandı cānım, kéldi çün tüŋlükke ay

(SD: 552)

tapuġ/ḳ 'hizmet, huzur' (< *tap-* 'hizmet emek' *-uġ/ḳ*) sözcüğü de *tap-* 'hizmet etmek' eyleminden türemiş bir soyut biçimdir. Çağatayca sözlüklerde *tapuġ* ve *tapuḳ* biçimlerinde ve 'hizmet, huzur, ibadet, inkiyad, biat' anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 151v4; LÇ: 97a; DTO: 193).

Sözcük Eski Uygurcada *tapıġ* 'hizmet' (TT V: 28; Suv. 33/22); DLT'de *tapuġ* 'hizmet; Allah'a ibadet' (DLT I: 373; DanKelly, 1985, 177); Harezm Türkçesinde *tapuġ* 'hizmet' (KutbHŞ: 168); Eski Kıpçakçada ise *tapuġ, ṭabu, ṭapı, ṭapu* 'hizmet' (KTS: 263) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *tap-* 'hizmet emek' eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda 'hizmet, huzur; ibadet' anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 849; VEWT: 462; DTS: 534; EDPT: 437a; Erdal, 1991, 244). Ramstedt, Tü. *tap-* eylemi ile Moğ. *tayi-* 'kurban etmek, feda etmek' eylemi arasında denklik kurmuştur (TMEN II: 849). Doerfer sözcüğün Moğolcada Türkçeden alıntı olarak yaşadığını aktarmıştır (TMEN II: 849).

yıravlar ṣāf u sāḳīler gül-endām

***tapuḳ**çılar sebük-rūḥ u dil-ārām*

(GN: 123)

niṯār-efşān ḳılıp dürr ü cevāhir

***tapuḳ**ta ḳıldılar iḫlāṣ-ı ẓāhir*

(GN: 179)

tatuġ 'tad' (< *tat-* 'tatmak' - *ıġ*) sözcüğü bir soyut addır. *tat-* 'tatmak' *–(X)g* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiştir. Çağatayca sözlüklerde *tatuġ, tatıġ* 'tad, lezzet, zevk' biçiminde kaydedilmiştir (LÇ: 98b; DTO: 194).

Sözcük Eski Uygurcada *tatıġ* 'tad' (TT I: 191; U III: 37); DLT'de *tatıġ* 'tad, lezzet' (DLT I: 408; DanKelly, 1985, 181); Harezm Türkçesinde *tatıġ* 'tad, lezzet' (KutbHŞ:

174); Eski Kıpçakçada ise *tatıġ*, *tatov* ‘tat, lezzet’ (KTS: 265) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *tat-* ‘tatmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘tad, lezzet, zevk’ anlamları kaydedilmiştir (DTS: 541; EDPT: 452a; DanKelly, 1985, 181). Räsänen ise sözcüğün kökünü *tatı-* biçimine dayandırmıştır (VEWT: 466).

tilek ‘dilek’ (< *tile-* ‘dilemek’ -*k*) sözcüğü de *tile-* ‘dilemek’ eyleminden türemiş bir soyut biçimdir. Çağatayca sözlüklerde *tilek* biçiminde, ‘dilek’ anlamıyla yer almaktadır (Seng. 200r20; LÇ: 136a).

Sözcük Eski Uygurcada *tilek* ‘dilek, istek’ (TT I: 221); DLT’de *tilek* ‘dilek, istek’ (DLT I: 412; DanKelly, 1985, 190); KB’de *tilek* ‘dilek, istek’ (KB: 37, 116, 125, 136); Harezm Türkçesinde *dilek* ‘dilek, istek’ (KutbHŞ: 179); Eski Kıpçakçada ise *tilek, dilek, diley* ‘istek, dilek, murat’ (KTS: 276) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *tile-* eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘dilek, istek’ anlamları kaydedilmiştir (EDPT: 498a; DTS: 560; DanKelly, 1985, 190). Marcel Erdal sözcüğü *tilik* biçiminde vermiş ve sözcüğün kökü olarak düşünülen *tile-* eyleminin eski bir **tili-* biçiminde geldiğini ileri sürmüştür. Ona göre, *tile-* ve *tili-* muhtemel şivesel varyantlardır. **tili-* ya da **tilX-* sonunda bulunan ünlüyü düzenli olarak düşürmek zorunda kalmıştır (Erdal, 1991, 247).

tilegen tég saŋa yüz ḳoydı maḳṣūd

tilek*leriŋni bir bir bérdi ma‘būd*

(DN: 696)

yüz körgüzüben ***tilek****ni bérmes*

çün dānesi yoḳ niter ḳurup dām

(LD: 1243)

yazuḳ ‘günah, hata’ (< *yaz-* ‘şaşırmak, yanılmak, hata yapmak’ -*uḳ*) soyut biçimi Eski Uygurcadan itibaren *yazuk* biçiminde görülmüş bir sözcüktür. *yaz-* eyleminin nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerde *yazuḳ* biçiminde ve ‘günah, kabahat, suç’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 330v27; LÇ: 293a).

Sözcük Eski Uygurcada *yazuk* ‘günah’ (TT II: 10; TT IV: 4); DLT’de *yazuk* ‘günah’ (DLT III: 16; DanKelly, 1985, 220); KB’de *yazuk* ‘günah’ (KB: 28); Harezm Türkçesinde *yazuk* ‘günah’ (KutbHŞ: 76; Nehc. 83/17); Eski Kıpçakçada ise *yazuḳ, yazıḳ, yazuḫ, yazuġ* ‘günah, suç’ (KTS: 317) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde *yaz-* ‘*yaz-* ‘şaşırmak, yanılmak, hata yapmak, yolunu kaybetmek, günah işlemek’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘günah, hata’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 193; DTS: 251; EDPT: 985b; Tezcan, 1981, 72; DanKelly, 1985, 220; Erdal, 1991, 256;). Marcel Erdal *yaz-ok* biçiminde gelişimini verdiği sözcüğün *yaz-* geçişsiz eyleminin hareket adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 256). Talat Tekin, OT *yāzuk*, BH *yāzuk* Tkm. *yāzık* biçimlerini aktararak **yāz-* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 96; 115).

*avvalca munhā ‘anh-dur ḥattā ḫādim ni sökmek Taysīrda aytur ṭa‘ām iḥtikārı va ‘ālimlarnıŋ köpreki aŋa durlar-kim **yazuḳ** irādası*

(ÇKT: 34b5)

nār yaŋaḳıŋ ārzūsında cānnı bīmār éyleme

*hīç yoḳ érken **yazuḳ**ım mini giriftār éyleme*

(SD: 497)

yoruḳ ‘mizac, huy; uz dilli; akma; yürüme’ (< **yōrı-* ‘yürümek, varmak, yaşamak’ -*ḳ*) sözcüğü de **yōrı-* ‘yürümek, varmak, yaşamak’ eyleminden türemiş bir soyut biçimdir. Sözcüğe Çağatayca metinlerden yalnızca Ali Şir Nevâyî’nin *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* adlı eserinde rastladık.

Sözcük Eski Uygurcada *yorık* ‘hareket, davranış, karakter’ (TT V: 22; TT VII: 21); DLT’de *yorık* ‘karakter, davranış, huy, uz dilli’ (DLT I: 378; DanKelly, 1985, 231) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Etimolojik sözlüklerde **yōrı-* ‘yürümek, varmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘mizac, huy’ anlamları kaydedilmiştir (DTS: 275; EDPT: 963a; Erdal, 1991, 257; DanKelly, 1985, 231). Marcel Erdal sözcüğün ad ve sıfat olarak kullanımı olduğunu, sıfat biçiminin *yorı-* eyleminin öznesi, ad biçiminin hareket gösteren bir soyut ad olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 257).

Tekin sözcüğün kökünü Uyg. (Br.) *yorri-, yuorri-* ‘yürümek’, DLT *yōrı-*, Tkm. *yōrġa-* ‘rahvan at’, Tat. *yuwırt-* ‘koşmak, dört nala gitmek’ < **yōrt-* biçimleri ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 179).

3. Alet ve nesne adları: *–(O)k* ekinin eylemlere gelerek alet ve nesne adları da türetir.

ḳapuġ/ḳ ‘kapı’ (< *ḳap-* ‘kapamak’ - *uġ/ḳ*), sözcüğü Eski Türkçede *kapıg* ya da *kapag* biçiminde görülür. Sözcük yazıtlardan bu yana görülen ve yaygın biçimde kullanılan bir sözcüktür. İkinci ünlüsü açık değildir. Nitekim Çağataycada *ḳapuġ/ḳ* biçiminde görülmektedir. Bu türemiş biçimin *ḳapuḳçı* ‘kapıcı, teşrifatçı’ şeklinde genişlemiş biçimlerine de rastlanmaktadır. İkinci hecesinde *a* bulunan *ḳapaḳ* ‘kapak’ sözcüğü de bu sözcüğün köküyle ilişkili olsa gerektir.

Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘bir yerin girişi, kapısı, eşik ; dervaze’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Seng. 265v20; LÇ: 212b; DTO: 392).

Ramstedt Tü. *kapuġ* sözcüğü ile Moğ. *ḳab-ḳa* sözcüğünü karşılaştırır (RKWb: 173). Doerfer’e göre sözcük Tacikçe, Kalmukça, Balkan dilleri ve Kafkas Dillerinde de Türkçeden alıntı olarak bulunmaktadır (TMEN 1423).

Clauson sözcüğün kökünü **kap-* biçiminde vermiş ve ikinci ünlüsünün aslında *-ı-* olduğunu ancak bazı Uygur metinlerinde *-a-* olduğunu ve daha sonra da dudak benzeşmesi yoluyla *-u-*’ya döndüğünü ileri sürmüştür (EDPT: 583a). Hasan Eren *kapı* sözcüğünü açıklarken sözcüğün Kıpçak diyalektlerinde *kapka* biçiminde kullanıldığını aktarmıştır: TatK, Kaz. *kapka*; Bşk. *kâpka*; Kırg. *kapka*. Ayrıca Macarca *kapu* biçimi eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olduğunu da Gombocz, Ligeti gibi bilimadamlarına dayandırarak aktarmıştır. Hasan Eren, Doerfer’in TMEN’de aktardığı Macarca *kapu* biçiminin Eski Osmanlıcadan geldiği yolundaki görüşünün de hatalı olduğunu ileri sürmektedir (TES: 208).

Sözcük kimi ses değişimleriyle günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün Anadolu’da *kapı* yerine *gapı* biçiminde kullanımlara da rastlanmaktadır.

şeyṭān laʿīn ḳaçġuçı feth u nuṣret bérgüçi

raḥmet ***ḳapuġ*** *açguçı ḫācem Ebū Hüreyre*

(KUŞ : LIV : 5)

ol tilāvet ḳılsa, elbette melek nāzil bolur

aŋlasam, kerrūbīler kök ***ḳapġı****dın kötrür ḥicāb*

(SD : 381)

ḳazuġ 'kazık, ucu sivri sopa, çubuk' (< *ḳaz-* 'kazmak' - *uġ*) sözcüğü Clauson tarafından *Senglah*'tan '1. büyük bir tırnak; 2. kutup yıldızı *temür kazuk* da denir, şeklinde aktarılmıştır. (Seng. 273v1 [EDPT: 682a]) Bu sözcük *ḳaz-* eyleminin nesne adıdır. Diğer Çağatayca sözlüklerde de sözcük *kazuk* biçiminde 'kazık, ucu sivri sopa, çubuk, mıh' anlamlarıyla yer almıştır (LÇ: 219b; DTO: 405).

Sözcük Eski Uygurcada *kazġuk* 'kazık, çivi' (M II: 11; U II: 61; TT I: 185-6); DLT'de *kazŋuk* 'kazık' (DLT III: 383; DanKelly, 1985, 135); Harezm Türkçesinde *kazuk* 'kazık' (Oğ. 49 [EDPT: 682a]); Eski Kıpçakçada ise *ḳazuḳ* 'kazık' (KTS: 135) biçimlerinde kaydedilmiştir.

Clauson sözcüğü 'yere çakılan tahta çivi' şeklinde anlamlandırmış *ḳaz-* 'kazmak' köküne dayandırmıştır (EDPT: 682a). Hasan Eren de sözcüğün Türkçe *kaz-* kökünden geldiğinin açık olduğunu söyler. Eren sözcüğünün gelişiminin *ḳaz-ġuḳ* biçiminde olduğunu belirtir. Ayrıca Eren Macarca *karo* biçiminin de eski bir Türk dilinden kalma bir alıntı olduğunu aktarır (TES: 224).

timür taraġlar bile Cercīs 'aleyhi's-selāmnıŋ a'żā ve reg ve beynin birbiridin ayırıp timür ***ḳazuġ****nı otka salıp ḳızıtıp bėşiġa ḳaḳturdı*

(TEH: T716a6)

topraḳ/ġ 'toprak' (< **topra-* 'kurumak'- *ḳ/ġ*; krş. *tofraḳ*) sözcüğü **topra-* 'kurumak' geçişsiz eyleminin fail adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *topraḳ* ve *topraġ*, *tofraġ, tofraḳ* biçimlerinde ve 'toprak' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 167v16; LÇ: 120b).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *toprak* 'toprak' (U II 39; TT I: 5-6); DLT'de *toprak* 'toz, toprak' (DLT I: 467; DLT I: 267; DanKelly, 1985, 195), KB'de *toprak* 'toprak' (KB: 143), Harezm Türkçesinde *toprak* 'toprak' (KutbHŞ: 180); Eski Kıpçakçada *ṭopraḳ, ṭobraḳ* 'toz, toprak' (KTS: 281); biçimlerinde yer almaktadır.

Etimolojik sözlüklerde **topra-* eylemine dayandırılan sözcük ‘toprak’ anlamıyla kaydedilmiştir. (VEWT: 495; DTS: 575; EDPT: 443a; DanKelly, 1985, 195; Erdal, 1991, 149). Räsänen sözcüğün Moğ. *togurag* < **towurag* ‘tozlu’ biçiminde yer aldığını da aktarmıştır (VEWT: 495). Marcel Erdal sözcüğü *tupra-k* biçiminde vermiş ve *tupra-* eylemine dayandırmıştır, bunun nedeni TT VIII A 7 ve 118 (Brahmi yazısı)’deki *tupraklıg* ve TibStud’daki *TUB.RHAG* (Tibet yazısı) telaffuzlarıdır (Erdal, 1991, 249).

ḥāsid aytur ol éşikde ḫār sen ***topraḳ*** *tég*

aġzıġa aġzıġa uruŋ, sözlesün ‘izzet bile

(GD, 12: 4)

şāhā, bu yay u yaz u küz, kış resmi dünyāda bolup

ot birle yil, ***topraḳ*** *bile su ‘unṣurı insān érür*

(SD: 128)

töşek ‘döşek, yatak’ (< *töşe-* ‘döşemek’ *–k*) sözcüğü *töşe-* ‘döşemek’ eyleminin fail adıdır.

Sözcük Tarihi Türk dillerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *töşek* ‘döşek’ (U III: 35; Suv. 513/13), DLT’de *töşek* ‘döşek, yatak’ (DLT I: 387; DLT III: 266; DanKelly, 1985, 198); Harezm Türkçesinde *töşek* ‘döşek’ (KutbHŞ: 185); Eski Kıpçakçada ise töşek, döşek ‘döşek, yatak’ (KTS: 282) biçimlerinde yer almaktadır.

Etimolojik sözlüklerde *töşe-* ‘döşemek’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘döşek, yatak’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 967; VEWT: 495; DTS: 582; EDPT: 563b; DanKelly, 1985, 198; Erdal, 1991, 249). Doerfer’in ifade ettiğine göre sözcük Farsça’da Türkçeden bir alıntı olarak yaşamaktadır (TMEN II: 967). Marcel Erdal sözcüğün *töşe-* eyleminin nesnesi ya da vasıta adı olduğunu belirtmektedir (Erdal, 1991, 249).

kūyide öldi Nevāyī bu ṣıfat kim bar édi

tekye ḫāra vü ḥaṣīrı yanı atsıda ***töşek***

(GS, 341: 7)

ḫoş ol ki ʿışḳ gül-sitān u bāġıda yıḳılıp

ölerde astıda ḫārā vü ḫāre bolsa ***töşek***

(BV, 325: 5)

tutruḳ ‘ateş tutuşturmak için kullanılan kuru yakacaklar’ (< **tuttur-* ‘tutturmak’ -*uḳ*) sözcüğü **tutur-* ‘tutturmak’ eyleminin fail adıdır. Krş. ET *tutdur-*, DLT *tuttur-*. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Clauson sözcüğün tekveri olduğunu belirtmiş ve *tut-ur-* köküne dayandırmıştır. Ayrıca KB’de ‘sağlamlık’ anlamıyla geçtiğini de aktarmıştır (EDPT: 459a-b).

Marcel Erdal *tutruk* biçiminin **tuttur-uk* ile bağlantılı olabileceğini düşünmektedir. Onu böyle düşünmeye iten nedenler Robert Dankoff’un sözcüğü ‘devleti birlikte tutan bağ, ülkeyi birlikte tutan bağ’ şeklinde çevirmesi ve *Codex Comanicus*’ta görülen *tutturuk* biçimidir. Ayrıca o sözcüğün *Kadı Burhaneddin Divanın*da da *tutruḫ* biçiminde görüldüğünü belirtmiştir (Erdal, 1991, 249-250). Bu da EDPT’de sözcüğün tekveri olduğu görüşünü çürütmektedir.

öçmiş érdi ʿışḳ otı ḫas dék tenimni derd ü şevḳ

köydürüp gūyā bu ***tutruḳ*** *birle rūşen ḳıldılar*

(NN, 257: 5)

Bu ekle biçimlenen ve farklı işlevlerde kullanılan diğer sözcükleri şöyledir:

kérek ‘gerek, lazım’ (< **kérge-* ‘gerekmek’ -*k*) sözcüğü **kérge-* ‘gerekmek’ eyleminden türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *kérek* biçiminde ve ‘gerek, lazım, ihtiyaç’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 313v3; LÇ: 253b; DTO: 457).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *kergek* ‘gerek, lazım’ (M I: 24; TT II: 16); DLT’de *kerek* ‘gerekli, lazım’ (DLT I: 391), KB’de *kerek* ‘gerekli, lazım’ (KB: 185, 217), Harezm Türkçesinde *kerek* ‘gerekli, lazım’ (KutbHŞ: 94; MNa: 118, 220); Eski Kıpçakçada *kirek, kerek* ‘gerek, gerekli’ (KTS: 139); Osmanlıcada ise *gerek* ‘gerekli’ biçimi yaygındır (TTS I: 304; TTS II: 428; TTS III: 289; TTS IV: 334.).

Etimolojik sözlüklerde **kérge-* ‘gerekmek’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘gerek, lazım, ihtiyaç’ anlamları kaydedilmiştir. (VEWT: 256; DTS: 300; EDPT: 742a; Erdal, 1991, 235).

pes Türklerge Türkāne aytmaḳ ***kérek*** *tā olarnıŋ barçası fehm ḳılġaylar*

(ŞTe: 66b6)

‘āşıḳḳa i‘tiḳād ***kérek*** *Bayramā ni bāk*

Ger fi’l mesel ḥaḳīḳat érür ‘ışḳ yā mecāz

(BHD, XX: 7)

kölük ‘yük hayvanı’ (< *köl-* ‘at koşmak’ *ük*) sözcüğü *köl-* ‘at koşmak’ eyleminin adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *kölük* biçiminde ve ‘yük hayvanı (at, öküz, deve vb.’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 309r3; LÇ: 261a; DTO: 475).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *kölök* ‘yük hayvanı, taşıt’ (TT VIII A: 37); DLT’de *kölük* ‘arka, yük hayvanı’ (DLT I: 392; DanKelly, 1985, 108), KB’de *kölük* ‘yük hayvanı’ (KB: 4441), Harezm Türkçesinde *kölük* ‘yük hayvanı’ (KutbHŞ: 107); Eski Kıpçakçada *kölük* ‘yük hayvanı’ (KTS: 157); Osmanlıcada ise *gölük* ‘binek hayvanı ya da yük hayvanı’ biçimlerinde yer almaktadır (TTS I: 318; II: 446; III: 306).

Etimolojik sözlüklerde *köl-* ‘at koşmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘yük hayvanı’ anlamları kaydedilmiştir. (VEWT: 288; DTS: 314; EDPT: 717b; DanKelly, 1985, 108; Erdal, 1991, 238). Marcel Erdal sözcüğü *kölök* biçiminde okumuş, buna kanıt olarak da TT VIII’de ikinci hecesi *ö* ile telafuz edilen ve Skt. *yāna-* ‘vasıta, taşıt’ sözcüyle çevrilen örneği göstermiştir. Erdal’ın örnek gösterdiği Eski Uygurcadan başka örnekler de mevcuttur (Erdal, 1991, 238).

Oġuz Ḫānnıŋ leşkeriniŋ ḳolına olçaḳlı ölük mal tüşdi kim, yüklemekke ***kölük*** *azlıḳ ḳıldı*

(ŞTe, 73a4)

tanuḳ ‘tanık, şahit’ (< *tanu-* ‘tanımak’ *-ḳ*) sözcüğü *tanu-* ‘tanımak’ eyleminin fail adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tanuġ* ve *tanuḳ* biçimlerinde ve ‘tanık, şahit, delil, isbat’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 164v10; LÇ: 104b; DTO: 209).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tanuk* ‘tanık, şahit’ (Chuas. 101-2 [EDPT: 518b]); DLT’de *tanuk* ‘tanık, şahit’ (DLT I: 380; DanKelly, 1985, 176), KB’de *tanuk* ‘tanık, şahit’ (KB: 15, 20, 153, 711, 2216), Harezm Türkçesinde *tanuk* ‘tanık, şahit’ (KutbHŞ: 170); Eski Kıpçakçada *ṭanuḳ, danuḳ, ṭanıḳ* ‘tanık, şahit’ (KTS: 262); Osmanlıcada ise 16. yüzyıla kadar *tanuk* biçimi bu yüzyıldan sonra *tanık* ‘şahit, delil, kanıt’ biçimi yaygındır (TTS I: 672; TTS II: 874; TTS III: 665; TTS IV: 735).

Etimolojik sözlüklerde *tanu-* ‘tanımak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘şahit, tanık’ anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 461; DTS: 532; EDPT: 518b; DanKelly, 1985, 176; Erdal, 1991, 244). Meyer, *tanu-* eylemini Moğ. *tani-* eylemi ile karşılaştırmıştır (Meyer, 1968). Marcel Erdal sözcüğün özne, nesne ve hareket adı olarak kullanıldığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 244).

‘ārıżıŋ devrinde ḳılmış gül ḫilāfet da‘visi

āri āri, ***tanuḳ****ı dur ol yamağlıḳ cindesi*

(GD: 220: 3)

min yalġuz u her sarı ḳanımġa bolup ***tanuḳ***

köz yaşı ġulüv ḳıldı feryād-ı cüdā ḳoptı

(LD: 2139)

tayaġ/ḳ ‘dayak’ (< *taya-* ‘desteklemek’ *-ġ/ḳ*) sözcüğü *taya-* ‘desteklemek’ eyleminin adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tayaġ* ve *tayaḳ* biçiminde ve ‘dayak, destek, baston’ anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 167r13; LÇ: 106a; DTO: 211).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tayaġ* ve *tayaḳ* ‘destek, dayanak’ (TT VIII A: 4; TT V: 22); DLT’de *tayak* ‘destek, baston’ (DLT III: 166; DanKelly, 1985, 183), Eski Kıpçakçada *tayaḳ, dayak, ṭayaḳ* ‘dayanak, sopa, değnek’ (KTS: 266); Osmanlıcada ise *dayak* ‘dayanak, sopa, değnek’ biçimlerinde yer almaktadır (TTS II: 263; TTS III: 676).

Etimolojik sözlüklerde *taya-* ‘desteklemek’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘delik, oyuk’ anlamları kaydedilmiştir (TMEN II: 864; VEWT: 455; DTS: 527; EDPT: 568a; DanKelly, 1985, 183; Erdal, 1991, 245). Doerfer sözcüğün

Moğolca, Çeremişçe ve bazı Balkan ve Slav dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN II: 864).

Ṣadr Ata dāyim bayaḳ ḳoptı vü taptı ayaḳ

*ḳollarıġa tutmay **tayaḳ** ḳılġay nazar Zengī Baba*

(KUŞ, XXX: 48)

il ayaġım żaʿfıda Ḫüsrev Şehni hūb éyledim

*nefs ü ḥırṣım könmedi her neçe min urdum **tayaḳ***

(ŞHD: 77a10)

téşük, töşük 'delik, oyuk' (< *téş*- 'deşmek, yarmak' -*ük*) sözcüğü *téş*- 'deşmek, yarmak' geçişsiz eyleminin fail adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *téşük, tüşük* biçiminde ve 'delik, oyuk, şikaf, tumluk' anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 195r15; LÇ: 120b).

Etimolojik sözlüklerde *téş*- eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda 'delik, oyuk' anlamları kaydedilmiştir. (TMEN II: 1002; VEWT: 507; DTS: 555; EDPT: 563a; DanKelly, 1985, 206; Erdal, 1991, 251).

Çağatayca metinlerde *téşük* ve *töşük* biçimlerinde görülen sözcük Eski Türkçede yalnızca *téşük* 'çukur, oyuk, açıklık' biçiminde görülmektedir. Clauson *töşük* biçiminin *téşük*'ün bozulmuş bir biçimi olduğunu belirtmiştir (EDPT: 563a).

*köŋlümde ki yüz **téşük** teşip āh*

her bir biriŋiz üçün vatan-gāh

(LM: 2102)

*cānım içre kirpiki nīşi **téşük** ḳılġan kibi*

bélgürür aġzı tebessüm éylegeç ol ékki leb

(NN, 66:2)

yézek 'öncü bekçi' (< **yéze-k*) sözcüğü **yéze*- biçiminde bir eyleminin fail adıdır. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Sözcük Çağataycadan önce yalnızca Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülür. DLT'de *yezek* 'öncü birlik, keşif birliği' (DLT III: 18; DanKelly, 1985, 224), KB'de *yezek* 'öncü birlik, keşif birliği' (KB: 128) biçimlerinde yer almaktadır.

Etimolojik sözlüklerde **yéze-* eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda 'öncü bekçi' anlamı kaydedilmiştir. (VEWT: 199; DTS: 260; EDPT: 986b; DanKelly, 1985, 224).

ṭab'ıŋ tapıban mizāc-ı ḫuffāş

ḥazmıŋ beriben ***yezek****ke ḫaşḫaş*

(LM: 2116)

ṭılāye yana çıḳtı her sarıdın

yezek *tınmadı ḥıfẓ iẓhārıdın*

(Sİ: 2231)

yoḳ 'yok' (< **yo-ḳ*) sözcüğü **yo-* biçiminde bir eyleme dayanmalıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yoḳ* biçiminde ve 'değil, yok' anlamlarıyla yer almaktadır (Seng. 343v29; LÇ: 306a; DTO: 546).

Etimolojik sözlüklerde **yo-* eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda 'değil' anlamları kaydedilmiştir. (VEWT: 205; DTS: 272; EDPT: 895b; DanKelly, 1985, 229; Erdal, 1991, 257). Clauson ve Erdal sözcüğün *yoḏ-* 'silmek, yok etmek' eylemi ile ilişkili olabileceğini ileri sürmüşlerdir (EDPT: 895b; Erdal, 1991, 257).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülmektedir.

ḳolandın özge iş il hem-demim ***yoḳ***

kiyiktin özge yār u māḥremim ***yoḳ***

(DN: 86)

ger saŋa ***yoḳ*** *sāye taŋ érmes nédin kim cān ḳuyaş*

ẓāhir oldı sāye kıtmān küncide ister ḫafā

(BHD, 3: 5)

3.1.3. –Xş

Eski Türkçe döneminden beri sık kullanılan bir ek olan *-(X)ş* eklendiği eylemden hareket bildiren ve soyut kavramları karşılayan adlar türetir. Siemieniec bu eki eylem köküne çok yakın anlamlı adlar türeten bir ek olarak tanımlamakta ve bu ek ile türetilen adları soyut adlar hareket adları olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Siemieniec, 1989, 111). Marcel Erdal bu ekin Eski Türkçeden beri oldukça çok kullanılan türetme eklerinden biri olduğu belirtmiştir (Erdal, 1991, 262). Marzanna Pomorska Türk dillerinde bu ekin çoğunlukla sıfat ve ad türeten bir ek olduğunu ileri sürmüştür (Pomorska, 2004, 118).

Eski Türkçeden *tegiş* 'değiş' (< *teg-* 'değmek' *-iş*), *süŋüş* 'savaş' (< *süŋ-üş*), *busuş* 'pusma' (< *bus-* 'üzülmek, kederlenmek' *-uş*) örnekleri sayılabilir.

Karahanlı Türkçesinde yaygın bir kullanıma sahiptir. *alḳış* 'dua etme, övme' (< *alḳ-* dua etmek, övmek' *-ış*) (DLT I: 97, DanKelly, 1985, 8; KB: 246, 760), *bulġaş* 'düşman gelmesi üzerine halk üzerine düşen karışıklık' (< *bulġa-* 'bulanmak' *-ş*) (DLT I: 460; DanKelly, 1985, 80), *ḳarġış* 'lanet, beddua' (< *ḳarġa-* 'beddua etmek' *-ş*) (DLT I: 461; DanKelly, 1985, 130), *sandruş* 'çekişme' (< *sandru-* 'çekişmek' *-ş*) (DLT III: 416; DanKelly, 1985, 153), *uḳuş* 'anlayış, akıl' (< *uḳ-* 'anlamak' *-uş*) (DLT I: 62, DanKelly, 1985, 54; KB: C6, C10, C31), vb. örnekler Karahanlı Türkçesi metinlerinde gördüğümüz sözcüklerdir.

–Xş eki Çağataycada da en yaygın eklerden biridir. Daha çok hareketi ya da hareketin sonucunu bildiren adlar yapar.

alḳış 'dua, sena' (< *alḳa-* 'alkışlamak' *-ış*). Bu durumda *–Xş* eki *alḳa-* eylemine eklenerek 'alkışlamak' eyleminin sonucu olan 'alkış, dua' anlamındaki sözcüğü türetmiştir. Bu sözcüğün zıt anlamlısı da yine aynı ekle türeyen *ḳarġış* 'ilenç, beddua' (< *ḳarġa-* 'beddua etmek' *-ş*) sözcüğüdür.

Sözcük Çağatayca sözlüklerde *alḳış* biçiminde ve 'dua, teşvik' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 50r21).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Eski Uygurcada *alkış* 'dua, sena, övgü' (M I: 27; TT III: 161; U I: 6); DLT'de *alkış* 'dua, sena, övgü' (DLT I: 97; DanKelly, 1985, 8); KB'de *alkış* 'dua, sena, övgü' (KB: 246, 760, 1309); Eski

Kıpçakçada *alġış, alḳış* ‘alkış, sena, övgü; hayır dua’ (KTS: 7); Osmanlıcada *alkış* ‘övgü’ (TTS: I 21; TTS II: 29; TTS III: 17; TTS IV: 18) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *alḳa-* ‘alkışlamak’ eylemine dayandırılan sözcük ‘dua, övgü’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 17; DTS: 38; EDPT: 137b; DanKelly, 1985, 8; Erdal, 1991, 262; TES: 9).

cānān murādı ḳatlim olup ḳılsa cān ibā

cānımġa ***ḳarġış****ımdur u cānānġa* ***alḳış****ım*

(BV, 427: 5)

oḳu bu luṭfī-i miskīn niyāz-nāmesini

s̱evāb u ***alḳış*** *u yüz miŋ du‘ā kérek bolsa*

(LD: 177)

aralaş ‘karışık’ (< *arala-* ‘karışmak’ *-ş*) sözcüğü *arala-* ‘karışmak’ eylemine *-ş* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-i Çagatay*’da rastladığımız sözcük *aralaş* ‘karmakarışık’ biçiminde geçmiştir (LÇ: 7b). Sözcüğün kökü olan *arala-* eylemi de *Senglah*’ta ‘aramak, araştırmak, incelemek; iki şeyin arasından geçmek; aracı gibi hareket etmek’ biçiminde yer almaktadır (Seng. 34v2).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Sözcüğün *aralaş* < *ara+la-ş* biçiminde geliştiği açıktır.

törtümizge tört türlüg aş arpa buġday birinc ü māş

bolsa barısı ***aralaş*** *ḳılġay du‘ā Zengī Baba*

(KUŞ, XXX: 33)

kéŋeş ‘danışma, görüşme, müşavere’ (< *kéŋe-* ‘danışmak’ *-ş*) de bu ekle türemiş bir sözcüktür. Bazen *kéŋeş kıl-* ‘danışmak, görüşmek, müşavere etmek’ biçiminde de kullanılmaktadır. Çağatayca sözlüklerde sözcük *giŋeş*, *kiŋeş* biçimlerinde ve ‘meşveret, maslahat, şüra, encümen, yığın, celse, öğüt, görüşme’ şeklinde açıklanmıştır. (Seng. 316v19; LÇ: 268a; DTO: 490).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Eski Uygurcada *keŋeş* ‘öğüt, danışma’ (TT VII: 35); DLT’de *keŋeş* ‘öğüt, danışma’ (DLT III: 365; DanKelly, 1985, 102); KB’de *keŋeş* ‘öğüt, danışma’ (KB: 246, 760, 1309); Eski Kıpçakçada *kengeş* ‘öğüt, nasihat’ (KTS: 138) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kéŋe-* ‘danışmak, üzerinde düşünmek’ eylemine dayandırılan sözcük ‘danışma, görüşme, müşavere’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (TMEN III: 1651; DTS: 299; EDPT: 734a; DanKelly, 1985, 102; Erdal, 1991, 262). Ramstedt ve Räsänen Türkçe sözcük ile Sanskritçe *kjen-kje hada* sözcüğünü karşılaştırmışlardır (Ramstedt, 1949, 106 vd.; VEWT: 203). Ayrıca Räsänen Tü. *kéŋe-* eylemi ile Moğ. *keme-* ‘demek, söylemek’ eylemini karşılaştırmıştır (Räsänen, 1920, 141). Doerfer sözcüğün Arapça, Çeremişçe, Rusça ve Kafkas dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN III: 1651).

Marcel Erdal sözcüğün *keŋ* ‘ile değil’ *kéŋ+e-* ile ilişkili olduğunu düşünmüş ve sözcüğün gelişimini *kéŋiş* < *kéŋ+e-ş* biçiminde aktarmıştır. Ona göre, bu sözcük aslında *kéŋeş* değil *kéŋiş* biçimindedir (Erdal, 1991, 266).

Sözcüğün *kéŋe-* eyleminden *–ş-* eki ile ad yapıldığı DLT’de Kaşgari’nin verdiği *kéŋedi* ‘danıştı’ biçiminden de anlaşılmaktadır (DLT III: 364).

*atamġa **kéŋeş** bere turġan érdiŋiz*

(ŞTe: 79b3)

*ḳozı Yavı atlı oġlını padişāh köterdiler anıŋ **kéŋeş** bigleri Eymür ilindin Kerünçek érdi*

(ŞTe: 84b6-7)

oẖşaş ‘benzer’ (< *og+*(*u*)*ş+a-* ‘benzemek’ *- ş*) sözcüğü bu ekle biçimlenmiş diğer bir sözcüktür. Sözcük için Çağatayca Sözlüklerde ‘benzer, eş’ anlamı verilmiştir (LÇ : 28a; DTO: 51).

Sözcük Eski Kıpçakçada *oẖşaş* ve *oḳşaş* biçiminde ve ‘benzerlik’ anlamıyla görülmektedir (KTS: 204).

Clauson sözcüğü *oẖşa-* ‘benzemek’ eylemine dayandırmış ve ‘benzer, eş’ anlamlarıyla kaydetmiştir (EDPT: 96b). Marcel Erdal, Eski Türkçede gördüğü *ogşaş*

biçiminin **ogşa-ş-ış* biçiminden basitleştirilerek ortaya çıktığı ihtimalinden bahseder (Erdal, 1991, 267). Mustafa Kaçalin de sözcüğün kökü olan *oḫşa-* eyleminin gelişimini *oḫşa-* < *oġ$_{u}$ş+a-* < *oġ$_{u}$ş* '*tohum' < *og* 'tohum' biçiminde açıklamıştır (Kaçalin, 2006, 167).

*reftār ile bir yolı munuŋ dék dağı **oḫşaş***

ay serv-i sehī kebg-i derīġa ni bolur sin

(LD: 1268)

firāḳıŋda kéçer her kéçe yil tég

*tenim bilimge **oḫşaş** boldı ḳıl tég*

(DN: 652)

sançış 'savaş' (< **sanç-* 'sarsmak' *-ış*) sözcüğü **sanç-* 'sarsmak' eylemine *-(ı)ş* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *sançış* 'savaş, sançmak' biçiminde geçmektedir (LÇ: 183a; DTO: 343).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük Harezm Türkçesinde *sançış* 'savaş, dövüş' (Rabg. 225r3, 227r15); Eski Kıpçakçada *sançış, sançıç, ṣançış, ṣanşış* 'vuruşma, dürtüşme, savaş' (KTS: 226) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğün **san-ç-ış* biçiminde geliştiğini ifade etmiş, sözcüğü kökü olan *sanç-* eylemini Uyg.'da *say-* 'delmek, delerek geçmek' şeklinde görülen *sań-* biçiminde bir eyleme dayandırmıştır (VEWT: 400). Sözcük *sançıġ* 'sancı' sözcüğüyle aynı kökten gelmiş olmalıdır. Aynı zamanda bu biçim 'karşılıklı saplamak' anlamında eylem olarak da Çağatayca metinlerde geçmektedir.

tizinip nīzesi baḳmay kişige

*yılan tég zehrelıġ **sançış** işige*

(DN: 64)

*uruş, **sançış**, veġā, heycā küni bolsa, ḳaçar sendin*

niçe kim bolsa Gīv ü Rüstem ü Gūderz ü Zāl u Zer

(SD: 252)

uruş ‘savaş, vuruşma’ (< *ur-* < **hūr-* ‘vurmak’ *-uş*) sözcüğü *ur-* eylemine *–Xş* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük için Çağatayca Sözlüklerde ‘savaş, muharebe, döğüş, mücadele’ anlamları verilmiştir (Seng. 71v7; LÇ: 31b).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük Eski Türkçe metinlerinden *Ongin Yazıtı*nda *uruş* ‘savaş, muharebe’ (Ongin: 10 [EDPT: 239a]); DLT’de *uruş* ‘savaş, muharebe’ (DLT I: 61; DanKelly, 1985, 55); KB’de *uruş* ‘savaş, muharebe’ (KB: 2098); Harezm Türkçesinde *uruş* ‘savaş, muharebe’ (KutbHŞ: 200); Eski Kıpçakçada *uruş, uruşu* ‘savaş, vuruşma, dövüşme’ (KTS: 294) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarsa *ur-* ‘vurmak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘savaş, mücadele’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 42; VEWT: 515; DTS: 616; EDPT: 239a; DanKelly, 1985, 55; Erdal, 1991, 270; Tekin, 2000, 94). Talat Tekin sözcüğün kökünü DLT *ūr-* ‘vurmak’, Yak. *ūr-* ‘koymak, bırakmak’, İM *vūr-* ‘vurmak’, Az. *vur-*, Hlç. *hur-* biçimleriyle karşılaştırmış, *ūr-* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 179).

***uruş**, sançış, veġā, heycā küni bolsa, ḳaçar sendin*

niçe kim bolsa Gīv ü Rüstem ü Gūderz ü Zāl ü Zer

(SD: 252)

*kim ol kün **uruş** çü boldı ḳāyim*

ḳonmaḳḳa sipāh boldı nāyim

(LM: 1881)

ülüş ‘pay’ (< *üle-* ‘paylaşmak’ -ş) sözcüğü *üle-* ‘paylaşmak’ eylemine *–ş* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerde ‘pay, kısım, hisse, bölük, adak’ anlamları verilmiştir (Seng. 86r27; LÇ: 40a).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük Eski Uygurcada *uluş* ‘pay, hisse’ (TT VIII A: 7); *ülüş* ‘pay, hisse’ (U III 37); DLT’de *ülüş* ‘pay, hisse’ (DLT I: 62; DanKelly, 1985, 59); KB’de *ülüş* ‘pay, hisse’ (KB: 637); Harezm Türkçesinde *ülüş* ‘pay’ (KutbHŞ: 203; Nehc. 30/1); Eski Kıpçakçada *ülü, ülüş* ‘pay, hisse’ (KTS: 298) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *üle-* ‘paylaşmak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘pay, kısım, hisse, bölük’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 520; EDPT: 153a; DTS: 625; TMEN II: 546; Erdal, 1991, 262, 268).

Doerfer sözcüğün Rumca, Çeremişçe ve bazı Samoyed dillerine Türkçede alıntılandığını aktarmıştır (TMEN II: 546).

imdi on éki örgende olturup ***ülüş*** *alġan kim*

(ŞTe: 81a4)

on cüz‘ turur érdi bardı ḥüsn ü melāḥat

ḳısmet küni ḥaḳ toḳḳuz ***ülüş*** *sizge biriptür*

(LD: 489)

Bu ekle biçimlenen diğer sözcükleri şöyle sıralayabiliriz: *alış* ‘alış, almak işi’ (< *al-* ‘almak’ -*ış*) [BN], *atış* ‘hal, duruş, vaziyet’ (< *at-* ‘atmak’ -*ış*) [TEH], *ayrılış* ‘ayrılma yeri’ (< *ay(ı)r-ıl-* ‘ayrılmak’ -*ış*) [LM] [TEH] [NM], *baḳış* ‘bakma, bakış’ (< *bak-* ‘bamak’ -*ış*) [BV] [LD] [FK] [BabD] [KMD] [AD], *barış* ‘varış, varma’ (< *bar-* ‘varmak’ -*ış*) [LT] [BV] [BabD] [NN] [TEH], *batış* ‘batış’ (< *bat-* ‘batmak’ -*ış*) [ŞTe] [ŞTü], *bériş* ‘veriş, verme’ (< *bér-* ‘vermek’ -*iş*) [BN] , *çıḳış* ‘çıkış’ (< *çık-* ‘çıkmak’-*ış*) [BV] [FK] [BHD], *éniş* ‘iniş, yokuş aşağı gittikçe alçalan yer’ (< *én-* ‘inmek’ -*iş*) [LM] [BN], *ḳalış* ‘kalma, kalış’ (< *ḳal-* ‘kalmak’ -*ış*) [LM], *ḳatış* ‘katma, katış’ (< *ḳat-* ‘katmak’ -*ış*) [NN], *turuş* ‘durma, duruş’ (< *tur-* ‘durmak’ -*uş*) [BabD] [ŞHD] [MMü] [ŞN], vb.

3.1.4. -(X)nç

Genelde akıl ya da beden hareketlerini ifâde eden soyut adlar türeten bu ek Eski Türkçeden beri sık olarak kullanılmıştır. Bang *-(X)nç* ekinin kökenini *-(X)ş* eki ile ilgili olarak görmektedir. Gabain bu eki *–nç* ekiyle beraber değerlendirir, bu eklerin aynı eylem tabanından birlikte teşkil edebilen eş anlamlı iki ek olduğunu belirtir. Gabain bu eklerin eklendikleri eylem tabanlarının bazılarının tevsik edilmesinden ve yine bu eklerin yalnızca dönüşlülük ekinden sonra geldiğine dikkat çeker (Gabain, 1941 (2000^3), 54). Eckmann da bu ekin dönüşlülük eki *n* + *ç* ekiyle teşkil edildiğini ileri sürmektedir (Eckmann, 1966, 64).

Erdal ise *–nXş* biçiminden *-(X)nç* biçiminin çıkmasını pek mümkün görmemektedir, çünkü *-(X)ş* ekinin ünlüsünün düşmesi için eklendiği kökün çok heceli olması gerekir, ancak ET'de *-(X)nç* ekinin eklendiği tek heceli eylem köklerinden türeyen *tınç* ve *unç* gibi adlar bulunmaktadır. Ayrıca *-(X)nç* eki, sonu *–n* ile bitmeyen eylemlere de eklenerek adlar türetmektedir. Erdal bu ekin ET'de bir işlevinin de *ögrünç, sevinç, umunç, sezinç, sakınç* vb. insanın zihinsel ve duygusal yönleriyle ilgili adlar türetmek olduğunu belirtmektedir (Erdal, 1991, 285).

Ek, *Orhon Türkçesi*nde genellikle hareket adları yapmıştır: *bulganç* 'karışık, isyankar, düzensiz' (< **bulga-* 'karıştırmak, karışıklık çıkartmak' *-nç*) (Toŋ: 22); *erinç* 'olmalı, muhakkak ki' (< *er-* 'olmak' *–inç*) (KT D: 3), vb.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise genellikle soyut adlar türetmiştir: *basınç* 'baskı, tazyik, zulüm' (< *bas-* 'basmak' *–ınç*) (KB: 1771, 3191); *ḳılınç* 'iş, davranış, huy' (< *ḳıl-* 'kılmak, etmek, yapmak' *–ınç*) (DLTII: 156; KB: 108, 882), vb.

Çağataycada, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki işlevlerini devam ettirmiştir.

ilenç 'lânet' (< **ile-* 'kırmak, kırılmak; bozmak' *-nç*) sözcüğü de *-(X)nç* ekiyle türemiş bir soyut addır. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük DLT'de *ilenç* 'lânet' (DLT I: 33; DanKelly, 1985, 33); KB'de *ilenç* 'lânet' (KB: 1610); Osmanlıcada ise *ilenç* 'lânet' (TTS I: 371; TTS II: 524; TTS III: 361; TTS IV: 415) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü *ile-* 'kırmak, kırılmak; bozmak' biçiminde bir köke dayandırmıştır, sözcüğün gelişimini < *ile-n-ç* biçiminde vermiştir (VEWT: 171). EDPT ve DanKelly'de ise sözcük *ilen-* 'beddua etmek, ilenmek' köküne dayandırılmıştır (EDPT: 147b; DanKelly, 1985, 33).

hidāyet Ḥaḳ Ta'ālādın yétişür

eger her neçe bolsa yolı ***ilenç***

(ŞHD: 28b2)

ökünç 'pişmanlık' (< *ökün-* 'pişman olmak' *-ç*) de bu ekle türediğini düşündüğümüz bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *ökünç* biçiminde ve 'pişmanlık' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 80r2; LÇ: 37b).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük DLT'de *ökünç* 'pişmanlık' (DLT I: 132; DanKelly, 1985, 46); KB'de *ökünç* 'pişmanlık' (KB: 348, 363, 918, 1075); Harezm Türkçesinde *ökünç* 'pişmanlık, tövbe' (KutbHŞ: 122); Osmanlıcada ise *ökünc* 'pişmanlık, tövbe' (TTS I: 562) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü **hȫkü(-n)* maddebaşında vermiş, gelişimini < *ökü-n-ç* biçiminde açıklamıştır (VEWT: 370). Clauson sözcüğün kökünü *ökün-* 'pişman olmak' şeklinde vermiştir (EDPT: 110a). Doerfer, Eckmann ve Dankoff sözcüğün kökünün < *ök-ün-* biçiminde geliştiğini kaydetmişlerdir (TMEN II: 610; Eckmann, 1966, 64; DanKelly, 1985, 46). Marcel Erdal sözcüğün kökenini *ökün-* 'pişman olmak' olarak alır ve diğer etimolojilerin şüpheli olduğunu söyler, ancak o da sözcüğü -*(X)nç* eki ile türemiş sözcükler arasında vermiştir (Erdal, 1991, 281-282).

yoḳtur lāyıḳ miniŋ Ḥaḳġa ḳılġan işim

dünyā üçün bolġan érmiş her saġışım

ökünç *bile ötti taḳı yaz u ḳışım*

soruġ bolsa min ḳul anda ni ḳılġay-min

(KUŞ, N IV: 21-24)

soŋ ***ökünç*** *olmasun imdi hanım*

sin bilürsin saŋa sıdḳ-ı cānım

($ŞN_3$, LV: 3)

soḳunç 'sevinç, mutluluk' (< *soḳ-* 'sevinmek' -*unç*) sözcüğü de -*(X)nç* ekiyle türemiş bir soyut addır. Sözcüğe yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*'de rastlıyoruz (KN: 35a12). Diğer Çağatayaca sözlüklerde de sözcüğe rastlamadık. Ayrıca sözcük Tarihi Türk Dillerinde de yer almamaktadır.

sögünç 'sitem, ayıplama, kötü söz söyleme' (< *sög-* 'sitem etmek, azarlamak, kötü söz söylemek' + *ünç*) sözcüğü *sög-* 'sitem etmek, azarlamak, kötü söz söylemek' eylemine +*ünç* ekinin getirilmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*'da *sögünç/sökünç* biçimlerinde yer alan sözcük için 'şetm-i galize, zecr ü itâb-ı şedid' açıklaması yer almıştır (LÇ: 192a). *Senglah*'ta ise sözcüğün kökü *sök-* 'söğmek, kötü söz söylemek' biçiminde verilmiştir (Seng: 245r).

Sözcük KB'in Viyana nüshasında *sögünç*, diğer nüshalarında *sögüş* biçiminde geçmektedir (KB: 4553 [EDPT: 821b]); ayrıca Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inde de sözcüğe *sögünç* biçiminde rastlıyoruz (KutbHŞ: 162).

Clauson bu sözcüğün kökenini *sög*- 'söğmek, kötülemek' eyleminin dönüşlü biçimi olan **sögün*- eylemine dayandırmıştır (EDPT: 818b). Sözcüğün köküne DLT'de *sög*- 'söğmek' (DLT III: 184; DanKelly, 1985, 166), KB'de *sök*- 'söğmek' (KB: 401) biçiminde rastlıyoruz. Sözcüğün kök sonundaki ünsüzün /-g/ ya da /-k/ olması konusunda bir tereddüt söz konusudur.

Talat Tekin, sözcüğün kökünü DLT *sȫk*- 'sövmek, küfretmek', Tkm. *sȫğ*- 'sövmek, küfretmek', Az. *söy*- 'sövmek, küfretmek', Yak. *üöḫ*- 'sövmek, küfretmek' biçimleriyle karşılaştırmış ve *sȫk*- biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 184). Kemal Eraslan, sözcüğün Batı Türkçesindeki biçiminin *söğ-/söv*- olmasını dikkate alındığında *sög*- biçiminin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Eraslan, 1999, 385).

ḳayu 'ināyetiġa lutfi 'öẕr ḳolsun kim

***sögünç**i 'uhdesidin çıḳmaġay du'ā ḳılsa*

(LD: 208)

hicrān zehri munda yoḳ bolsa, i Sekkākī, saŋa

*ol şāhnıŋ aççıġ sözi, **sögünç**i ḥalvā bolġusı*

(SD: 709)

tınç 'sakin, sessiz, huzurlu' (< *tın*- 'dinmek, durmak' -*ınç*) sözcüğü de -*(X)nç* ekiyle türemiş bir soyut addır. Çağatayca sözlüklerde *tınç* 'rahat, huzurlu, sessiz, sakin' biçiminde görülmektedir (Seng. 202r21; LÇ: 138a).

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük Eski Uygurcada *tınç* 'sakin, sessiz, huzurlu' (USp. 100/4 [EDPT: 516a]); Harezm Türkçesinde *tınç* 'sessiz, barış' (KutbHŞ: 193); Eski Kıpçakçada *tınç* 'rahat' (KTS: 274); Osmanlıcada ise *dinç* 'rahat' (TTS II: 301) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğün *tınç* < *tı-n-ç* 'rahat, sakin; nefes' biçiminde geliştiğini aktarmıştır (VEWT: 520). Clauson *tın*- 'dinmek, durmak' eylemine dayandırdığı sözcüğü 'sakin,

sessiz, huzurlu' anlamlarıyla kaydetmiştir (EDPT: 516a-b). Marcel Erdal bu biçimin *tın-ınç* biçiminden haploloji yoluyla ortaya çıkmış olabileceğini düşünmüştür (Erdal, 1991, 275).

fikr bile özlerini ḳıstadılar

ḫalḳınıŋ ***tınç****lıġın istediler*

(ŞN$_1$: 574)

*tenbīh-****tınç*** *köŋül bile yavġan omaç yaḫşıraḳ ki tekellüf ü meşeḳḳat bile ḳandī gülāc*

(MKb: 93b3)

umunç 'umut' (< *umun-* 'ummak' - *ç*) sözcüğü de *-(X)nç* ekiyle türemiş bir soyut addır. Çağatayca sözlüklerde *umunç* 'umut, beklenti, ümit, intizar' anlamlarında kaydedilmiştir (Seng. 86v24; LÇ: 41a; DTO: 81). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık.

Tarihi Türk Dillerinde de bu sözcüğü bulabiliriz. Sözcük Eski Uygurcada *umunç* 'umut, istek' (TT V: 24); DLT'de *umunç* 'istek, umut' (DLT I: 133; DanKelly, 1985, 54); Harezm Türkçesinde *umunç/umınç* 'umut' (KutbHŞ: 198); Eski Kıpçakçada *umınç*, *umunç* 'arzu, istek' (KTS: 293) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü *ūm* 'mide ağrısı, karın ağrısı' köküne dayandırmış ve *um-un+ç* biçiminde geliştiğini aktarmıştır (VEWT: 513). Clauson ise *umun-* 'ummak' eylemine dayandırdığı sözcüğü 'ümit, istek, dua' anlamlarıyla kaydetmiştir (EDPT: 162a). Marcel Erdal *umun-* köküne dayandırdığını *umunç* sözcüğünü *um-ug* ile karşılaştırmış, *um-* 'ummak' kökünden geldiğini düşündüğü *um-ug* sözcüğünün birinin umutlarının nesnesi olduğunu, halbuki *umunç* sözcüğünün bir hareket adı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 279).

ürkünç 'ürküntü, ani korku' (< *ürk-* 'ürkmek' *-ünç*) sözcüğü de *-(X)nç* ekiyle türemiş bir soyut addır. Çağatayca sözlüklerde *ürkünç* 'korku, ürküntü' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 71r26; LÇ: 30a; DTO: 57).

Sözcüğe Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *ürkünç* 'korku, ürküntü' biçimlerinde rastlıyoruz (DLT I: 250; DanKelly, 1985, 60).

Etimolojik sözlüklerde *ürk-* ‘ürkmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘ürküntü, ani korku’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (EDPT: 225b; DanKelly, 1985, 60).

Bu ekle biçimlenen diğer sözcükleri şöyle sıralayabiliriz:

inanç ‘güven, itimad’ (< **ına-* ‘güvenmek’ *-nç*) [ŞHD], *ḳorḳunç* ‘korku’ (< *ḳorḳ-* ‘korkmak’ *unç*) [MKb] [HM] [ÇKT] [ŞTe] [FŞ] [TEH] [HA] [Sİ] [NM] [ŞN], *sevinç* ‘sevinç’ (*sev-* ‘sevmek’ - *inç*) [BV], vb.

3.1.5. –(X)m

Eski ve Orta Türkçede sık kullanılan eklerden biri de *–(X)m*’dır. Eylem adları, geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türetir. Bazen de nitelik ve ölçü bildiren adlar türettiği görülmektedir. Erdal, eylem kökleri ya da gövdelerine eklenen bu ekin genellikle iki heceli adlar oluşturmak için kullanıldığını, bu ekle türetilen tek heceli tek örneğin *ye-m* üç heceli tek örneğin ise *tamız-ım* olduğunu belirtmektedir (Erdal, 1991, 290-291). Gülsevin eki *–Im* şeklinde vermiş ve bir defada ya da bir hamlede yapılan işleri gösteren ve ünlü uyumuna giren bir ek olduğunu belirtmiştir (Gülsevin, 1997, 135). Pomorska, bu eki hareket, araç ve yer adı ayrıca sıfat türeten bir ek olarak vermektedir (Pomorska, 2004, 113).

Bu ek *Orhon Yazıtları*ndan beri görülmektedir. Orhon Türkçesinde genelde ad türetme eki olarak kullanılmıştır. *barım* ‘mal, mülk, servet’ (< **barı-* ‘elde etmek, tutmak’ - *m*, krş. Moğ. *bari-* ‘elde etmek, tutmak, yakalamak, gaspetmek’), *batım* ‘batım, batma’ (< *bat-* ‘batmak’ *-ım*), *kedim* ‘giyim, giyim kuşam’ (< *ked-* ‘giymek’ *-im*) vb. örnekler Orhon Türkçesinde rastladığımız örneklerdir. (Tekin, 2000, 93)

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok sözcük bulunur: *alım* ‘alacak, borç’ (< *al-* ‘almak’ *-ım*) (KB: 309, 2804, 4539), *berim* ‘borç’ (< *ber-* ‘vermek’ *-im*) (DLT I: 409, DanKelly, 1985, 71; KB: A3, B4, B 14), *orum* ‘kesim’ (< *or-* ‘kesmek’ *-um*) (DLT I: 75; DanKelly, 1985, 42), *tegim* ‘layık’ (< *teg-* ‘değmek’ *-im*) (KB: 3001), vb.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde dört işlevde rastladığımız bu ek Çağataycada iki işlevde sözcükler türetmiştir.

1. Eylem adları türettiği biçimler:

atım ‘atım, atma işi’ (< *at-* ‘atmak’ *-ım*) sözcüğü *at-* ‘atmak’ geçişli eylemine *–(X)m* ekinin gelmesiyle oluşmuş bir eylem adıdır. Çağataycada bu ekin *atımçı* ‘atıcı’ biçiminde genişlemiş biçimleri de görülür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘menzil, bir ok atımı yer, mūtad’ anlamlarıyla verilmiştir (LÇ: 5b; DTO: 6).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *atım* ‘atıcı, nişancı’ (DLT I: 75; DanKelly, 1985, 15); KB’de *atım* ‘atıcı, nişancı’ (KB: 2043) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *at-* ‘atmak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘menzil, bir ok atımı yer’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 63; DTS: 67; EDPT: 59b; DanKelly, 1985, 15; Erdal, 1991, 291).

zülfüŋ ile çü nā̱fedin urdı dem āhū̄-yı ḫıṭā

ġamzeŋ ***atım****çısı oḳı nā̱fını oydı çı̱̄n ara*

(LD: 140)

közüŋ ni ṭurfe ***atım****çı ḳaraḳçıdur ki hemı̱̄şe*

ḳaşında yoḳtur anıŋ ok u yadın özge müṣāḥib

(AD, 25: 4)

ölüm ‘ölüm’ (< *öl-* ‘ölmek’ *-üm*) sözcüğü de bu işlevde türemiş bir diğer sözcüktür. Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanıma sahiptir. *toġum* ‘doğum’ sözcüğünün zıddı olarak geçer. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da ‘ölüm, mevt, ecel’ anlamıyla görülmektedir (LÇ: 40b).

Sözcük Eski Uygurcada *ölüm* ‘ölüm’ (M III: II; TT III: 150; U I: 9); DLT’de *ölüm* ‘ölüm’ (DLT I: 75; DanKelly, 1985, 47); KB’de *ölüm* ‘ölüm’ (KB: 295, 881, 1067); Harezm Türkçesinde *ölüm* ‘ölüm’ (KutbHŞ: 123); Eski Kıpçakçada *ölüm* ‘ölüm’ (KTS: 211) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *öl-* ‘ölmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘ölüm’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 63; DTS: 384; EDPT: 146a; DanKelly, 1985, 47; Erdal, 1991, 292; Tekin, 2000, 93).

nigü Mesīḥā-demī boldı Semerḳand yili

öz yiridin kim ıraḳ bolsa ***ölüm*** *yaḫşıraḳ*

(ŞHD: 81a8)

lebiŋ leṭāfetidin bes ki fehm ḳıldı uyat

ölüm *ḳara ẓulemāt içre kirdi āb-ı ḥayāt*

(LD: 280)

tilim 'dilim' (< *til-* 'dilmek' - *im*) sözcüğü *til-* geçişli eyleminden türemiş bir nesne adıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'dilim' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 200r29; LÇ: 137a).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *tilim* 'dilim' (DLT I: 397; DanKelly, 1985, 190) biçiminde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *til-* 'dilmek' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'dilim' anlamıyla kaydedilmiştir (TMEN II: 932; VEWT: 480; DTS: 561; EDPT: 500a; DanKelly, 1985, 190). Ramstedt, Moğ. *çilüġen* < **tilü-* ve Tü. *til-* 'dilmek' eylemini karşılaştırmıştır (RKWb: 444).

çak çak éylep köŋülni tilni éylep yüz ***tilim***

taşlap itlerge alarnıŋ yādı ḳat'ā ḳılmaŋız

(BV, 216: 7)

saḫā vü cūd u iḥsānıŋ, kerem birle ḳılur sin-sin

tilim *ebr ü öküş yaġmu[r], yiti deryā vü kān muẓṭar*

(SD: 250)

Ekin bu işleviyle görüldüğü diğer biçimler şunlardır:

bışım 'pişim, pişmek işi' (< *bış-* 'pişmek'-*ım*) sözcüğü *bış-* geçişsiz eyleminden türemiş bir nesne adıdır. Sözcüğe Çağatayca metinlerden yalnızca *Babürname*de rastladık.

Sözcüğün *bış-* 'pişmek' eyleminden geldiği açıktır. Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

bir süt ***bışm****ıġa yavuḳ direng ḳıldı*

(BN: H151a10)

bilim 'bilim' (< *bil-* 'bilmek' *-im*) sözcüğü *bil-* geçişli eyleminden türemiş bir nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*'da genişlemiş *bilimlik* biçimine rastlanmıştır (LÇ: 94b).

EDPT'de sözcüğün *bilig* ile aynı kökten geldiği ifade edilmiştir (EDPT: 339a). Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

ger ölsem deyr pīri taŋ ***bilim*** *zünnār ile muḥkem*

maŋa tābūt-pūş éylep fenā deyri palāsıdın

(GS, 517: 8)

2. Ekin Çağataycada görüldüğü ikinci işlev geçişli eylemlerin nesnesine geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türetmesidir:

soḳum 'kasaplık hayvan, kesimlik hayvan' (< *soḳ-* 'sokmak, delmek, döverek inceltmek' *-um*) biçimi *soḳ-* 'sokmak, delmek, döverek inceltmek' geçişli eyleminin nesnesidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'kasaplık hayvan, kurban' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 245r24; LÇ: 192a).

Sözcük Eski Kıpçakçada *soḳum* 'lokma, parça' biçiminde görülmektedir (KTS: 239).

Etimolojik sözlüklerde *soḳ-* 'sokmak, delmek, döverek inceltmek' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'kasaplık hayvan, kurban' anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 426; EDPT: 811a).

bir künde on ***soḳum****, yüz ḳoy kéçer érdi*

(NT: 116)

tartım 'şiir, koşuk' (< *tart-* 'tartmak, ölçmek' *-ım*) sözcüğü *tart-* geçişli eyleminden türetilmiş bir biçimdir. *tart-* eyleminin nesne adı durumundadır. Sözcüğe Çağatayca metinlerde çok fazla rastlanmamaktadır. Yalnızca *Şecere-i Terakime*'de rastladık. Çağatayca sözlüklerde de sözcük kaydedilmemiştir.

Kononov sözcüğün *tart-* 'tartmak, ölçmek' eyleminden türemiş bir sözcük olduğunu ifade eder ve müzik terimi olabileceğini aktarır. O, sözcüğü 'şiir, övgü şarkısı

(kaside)’ şeklinde anlamlandırmıştır (Kononov, 1958, 102). Zühal Ölmez sözcüğün ET *ḳoşuġ* (< *ḳoş*-), *ḳoşma* (< *ḳoş*-), *taḳşut* (< *taḳ*-), *taḳmaḳ* (< *taḳ*-) biçimleri ile karşılaştırılabileceğini belirtmektedir (Ölmez, Z., 1996, 307).

Ḳorḳut atanıŋ Salur Ḳazan Alp-nı maḫtap aytġan ***tartım****ı bu turur*

(ŞTe: 99a16)

toġram ‘parça’ (< *toġra-* ‘doğramak’ -*m*) sözcüğü *toġra-* ‘doğramak’ eyleminden türetilmiş bir biçimdir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık. Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerinden yalnızca *Şecere-i Terakime*’de rastladık.

Sözcüğe Eski Kıpçakçada *toġram* ‘et ya da ekmek parçası’ (KTS: 278) biçiminde gözükmektedir.

ilikidin bir ***toġram*** *it yerge tüşdi*

(ŞTe: 69b3)

tulum ‘silah; pusat’ (< **tul*- ‘dolmak’ -*um*) sözcüğü **tul*- ‘dolmak’ eylemine *–Xm* ekinin getirilmesiyle türemiş bir nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerde ‘silah, pusat, deri kap’ anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 184v18; LÇ: 126a). Taradığımız Çağatayca metinlerde bu sözcüğe rastlamadık.

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *tulum* ‘silah, askeri teçhizat’ (DLT I: 397; DanKelly, 1985, 199); KB’de *tulum* ‘silah, askeri teçhizat’ (KB: 1381, 3623); Eski Kıpçakçada ise *tulum*; *ṭulum* ‘saç örgüsü; tulum’ (KTS: 283) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde **tul*- ‘dolmak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘silah, askeri levazımat’ anlamıyla kaydedilmiştir (TMEN II: 931; VEWT: 487; DTS: 573; EDPT: 500a; Erdal, 1991, 293; Tekin, 1994a, 257). Sözcüğün kökü DLT’deki *tul*- eylemi ile karşılaştırılmalıdır. Ayrıca sözcük Arat’ta ve DTS’de hatalı olarak *tolum* biçiminde okunmuştur, bu okuyuşlar düzeltilmelidir. Doerfer sözcüğün Moğolcaya Türkçeden alıntılandığını ve bazı günümüz Türk dillerinde Moğolcadan geri ödünçleme olarak bulunduğunu aktarmıştır. Doerfer sözcüğün Gürcüce, Çeremişçe, Rusça ve bazı Kafkas dillerinde Türkçeden alıntılandığını da aktatmıştır (TMEN II: 931). Marcel Erdal sözcüğün *tolum* ‘tulum’ ile karıştırıldığını belirterek

tolum’un gelişimini *to-l-um* biçiminde, *tulum* ‘silah’un gelişimini ise *tul-um* biçiminde verir (Erdal, 1991, 293).

tutam ‘tutam’ (< *tut-* ‘tutmak’ – *am*, krş. *tutaşı* ‘her zaman, sürekli’ < *tuta-ş-ı*) (Erdal, 1991, 297) sözcüğü de *tut-* eylemininin nesnesidir. Günümüze kadar kullanımını korumuş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerde ‘tutam, tutacak yer’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 169v17; LÇ: 113b).

Sözcük Eski Uygurcada *tutum* ‘tutam, avuç dolusu’ (TT VII: 24); KB’de *tutam* ‘tutam’ (KB: 5265); Eski Kıpçakçada ise *tutam, dutam* ‘tutam, avuç dolusu’ (KTS: 285) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü *tut-* eylemine dayandırmıştır (VEWT: 502). Etimolojik sözlüklerden EDPT’de sözcük **tuta-* eylemine dayandırılmış ve ‘tutam, tutacak yer’ anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 457a). Marcel Erdal da sözcüğün *tut-* eyleminden türediğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 297).

salsa bir ***tutam*** *üze çıḳḳanda ruḫsārı açuḳ*

bir ḳuyaşdır tüşse her öy içre tüŋlikdin yaruḳ

(BV, 322:1)

salsa bir ***tutam*** *üze çıḳḳanda ruḫsārı açuḳ*

bir ḳuyaştur tüşse her öy içre tüŋlüktin yaruḳ

(NN, 527: 1)

ulam ‘vasıtasıyla, sürekli, ebediyen’ (< **ula-* ‘ulamak, birleştirmek, eklemek’ *-m*) biçimi de eylemden türeyen yeni bir gövdedir. DLT’de rastladığımız *ūla-* ‘ulamak, bağlamak’ biçimi sözcüğün kökünün *ula-* biçiminde olduğunu göstermektedir.

Sözcük Eski Uygurcada *ulam* ‘vasıtasıyla, sürekli, ebediyen’ (USp. 56/4-5 [EDPT: 146a]); KB’de *ulam* ‘vasıtasıyla, sürekli, ebediyen’ (KB: 31, 61, 1348); Eski Kıpçakçada ise *ulam* ‘vasıtasıyla, yoluyla’ (KTS: 292) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda sözcük **ula-* ‘ulamak, birleştirmek, eklemek’ köküne dayandırılmıştır (TMEN II: 552; EDPT: 146a; Tezcan, 1981, 67; Erdal, 1991, 295). Talat Tekin, DLT’deki *ūla-* ‘ulamak, bağlamak’ biçimine dayanarak *ūla-* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 179).

tüşti köŋül saçındın ***ulam*** *bili fikrine*

sevdāyīler tüşer bolur ārī ḫayālġa

(LD: 1752)

yarım 'yarım' (< *yar-* 'yarmak' - *ım*) sözcüğü de *yar-* eyleminin nesnesidir. Sözcük bazen sıfat işlevinde de görülebilmektedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'yarım' anlamıyla görülmektedir (Seng. 329v23; LÇ: 292b).

Sözcük Eski Uygurcada *yarım* 'yarı, yarım' (TT VIII A: 45; U II: 68); DLT'de *yarım* 'bir şeyin yarısı' (DLT III: 19; DanKelly, 1985, 215); Harezm Türkçesinde *yarım* 'bir şeyin yarısı' (Nehc. 97/12); Eski Kıpçakçada ise *yarım, yarum* 'yarım, buçuk' (KTS: 312) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *yar-* 'yarmak' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'yarım' anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 63; VEWT: 189; DTS: 241; EDPT: 968b; DanKelly, 1985, 215; Erdal, 1991, 295; Kaçalin, 2006, 233). Talat Tekin, sözcüğün kökünü DLT *yār-* 'yarmak', Tkm. *yār-*, Özb. (Buh.) *yār-* biçimleriyle karşılaştırmış ve *yār-* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 51, 175).

özüm özümni bilmen bu tünde ***yarım*** *bolman*

veh zülfidin perişān yā Rāb maŋa nédindür

(ŞHD: 53b11)

yarım *aḫşāmda érkek oġlan tuġurdı*

(ŞTü, 53: 5)

üçde birin yā ***yarım****ını ġalaṭ ḳılıp tururlar*

(ŞTü, 35: 20)

–*(X)m* eki ayrıca şu sözcükler içinde de görülmektedir:

bolumsız 'hiçbir işe yaramayan' (< *bolum* 'oluş' + *suz*) sözcüğü *bol-um+suz* biçiminde türemiş bir sözcüktür. *bolum* sözcüğü Çağatayca sözlüklerde 'bulgu, idrak, irfan, icat, derya' gibi anlamlarda bulunmaktadır (LÇ: 86a; DTO: 178). Sözcüğe Çağatayca metinlerden yalnızca *Babürname*de rastladık.

Sözcüğü diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

bu tārīhda hem bardur, bisyār sust ve bī-cur'at ve ***bolumsız****dur*

(BN: H175b10-11)

ḳurumsaḳ 'ok kılıfı, okluk' (< *ḳurum* 'kurulmuş'+ *saḳ*) sözcüğünün gelişimi < *ḳur-um* + *saḳ* biçiminde olmalıdır. Sözcüğe yalnızca *Kelürname*de rastladık. Orada sözcüğe 'okluk' anlamı verilmiştir (KN: 34a6).

Räsänen sözcüğü *kur* maddesinde Kazakçadan *kurumsak* 'ok koyulan kılıf, ok kılıfı' anlamında aktarmıştır (VEWT: 302).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

3.1.6. –Xn

Eski Türkçe döneminden beri oldukça işlek bir ektir. Yaptığı adlar, hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan ürünü, eylemlerin gösterdiği hareketi işleyeni, olanı ve yapılanı belirtir. Gabain bu ek için "Eski Türkçede oldukça seyrektir ve yer yer de sıfat yapar" şeklinde bir açıklama yapmıştır (Gabain, 1941 (2000^3), 54). Erdal bu ekin iki heceli adlar oluşturduğunu, tek heceli örneğin *san* 'sayı' olduğunu aktarmıştır (Erdal, 1991, 300). Gürer Gülsevin ise eki geçişli ve geçişsiz eylemlerden adlar türeten ve ünlü uyumuna giren bir ek olarak tanımlamaktadır (Gülsevin, 1997, 135). Talat Tekin eki eylem sonucu adlar türeten bir ek olarak tanımlamıştır (Tekin, 2000, 93). Pomorska eki hareket ve nesne adı türeten bir ek olarak tanımlamaktadır (Pomorska, 2004, 116).

–Xn eki Orhon Türkçesinde eylem sonucu bildiren adlar türetir: *bulun* 'tutsak, esir' (< **bul-* 'bulmak' *–un* < *bulun* + *a*, *bulnuḳ-* 'tutsak olmak' < *bulun* + *uḳ-* < *bul-* 'bulmak'), *kıyın* 'ceza' (< **kıy-* 'ceza vermek' *-ın*), *san* 'sayı' (< **sā-* 'saymak' *-n*), *örgin* 'hakan otağı, saray, konak' (< *örgi-* 'konmak' *-n*), vb (Tekin, 2000, 93).

–Xn ekinin Karahanlı Türkçesinde de çeşitli ad, sıfat ve ilgeçler türettiği görülür: *aḏın* 'başka' (< *aḏ-* 'ayrılmak, farklı olmak' *-ın*) (DLT I: 76, DanKelly, 1985, 4; KB: 7, 8), *aḳın* 'akıl, sel' (< *aḳ-* 'akmak' *-ın*) (KB: 1160, DLT I: 77; DanKelly, 1985, 10), *bulun* 'tutsak, esir' (< **bul-* 'bulmak' *-un*) (DLT I: 399, DanKelly, 1985, 80; KB:

3636), *egin* ‘omuz’ (< **eg-* ‘eğmek’ *-in*) (DLT I: 77, DanKelly, 1985, 20; KB: 1534, 1882, 3665), *kelin* ‘esinti’ (< *kel-* ‘gelmek’ *-in*) (DLT, I: 77, DanKelly, 1985, 101; KB: 494, 2380), *tolun* ‘ayın on dördü’ (< *tol-* ‘tolmak’ *-un*) (DLT I: 401, DanKelly, 1985, 193; KB: 48, 732), *yoġun* ‘kalın, yoğun’ (< **yoġ-* ‘yoğunlaşmak, kalınlaşmak’ *-un*) (KB: 4913), vb.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Çağataycada da bu ek ender olarak ve aynı işlevlerde görülür.

boġun ‘boğum’ (< *boġ-* ‘boğmak’ *-un*) sözcüğü *boġ-* ‘boğmak’ eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözcüklerde *boġun* ‘boğum, parmakların eklem yerleri, boğumları’ biçiminde görülmektedir (Seng. 136v13; LÇ: 83a; DTO: 172).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *boġun* ‘boğum, kamıştaki boğumlar’ (DLT I: 399; DanKelly, 1985, 75); Eski Kıpçakçada da *boġun, bovun* ‘boğum, parmak boğumu, mafsal, ek yeri’ (KTS: 34) biçimlerinde yer almaktadır.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *boġ-* ‘boğmak’ köküne dayandırılmış ve ‘boğum, parmakların eklem yerleri, boğumları, ağacın gövdesi’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 109; EDPT: 316a; DanKelly, 1985, 75).

zā̄r cismimde ***boġun****lar miḥnetimniŋ sanıdur*

kim sanap bir birge tökdi bir tügün her tā̄rġa

(FK, 571: 2)

hem suyu revā̄n ağız burundın

hem cismi cüdā ***boġun*** *boġundın*

(LM: 2083)

bütün ‘bütün’ (< *büt-* ‘bitmek, tamamlamak, sona ermek; ses kesilmek, alçalmak’ *-ün*) sözcüğü *büt-* eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘bütün, tamam’ anlamıyla görülmektedir (LÇ: 76b; Seng. 130v6).

Sözcük Eski Uygurcada *bütün* ‘tam, bütün’ (M I: 28; TT I: 73); DLT’de *bütün* ‘tam, asıl, bütün’ (DLT I: 398; DanKelly, 1985, 84); KB’de *bütün* ‘tam, asıl, bütün’ (KB: 19, 26, 330, 368); Eski Kıpçakçada ise *bitün, bütün* ‘bütün, tam; sahih, sağlam’ (KTS: 40) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *büt-* ‘bitmek, tamamlamak, sona ermek; ses kesilmek, alçalmak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘bütün, tamam’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Brockelmann, 1954, 129; TMEN II: 719; Eckmann, 1966, 64; VEWT: 93; EDPT: 306b; DanKelly, 1985, 84, Erdal, 1991, 301). Doerfer sözcüğün Moğolca, Çeremişçe ve bazı Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN II: 719).

tīġ ile yardı mu köksüŋni démeŋ

éylemes tīġ ile ḫod anı ***bütün***

(BV, 456:2)

nidür éy şeyḫ uşatmaḳ sāgarımnı

bütün *ḳıl bar éseŋ ehl-i kerāmet*

(NN, 138: 6)

eg(i)n ‘sırt, omuz’ (< **eg-* ‘eğmek’ *-in*) sözcüğü bu ekle türediğini düşündüğümüz ve Eski Türkçeden beri kullanılagelen bir sözcüktür. Çağataycada ‘yani omuz’ anlamıyla kullanıldığı görülür. Çağatayca sözlüklerde de ‘omuz, sırt’ anlamıyla görülmüştür (Seng. 109r12; LÇ: 56b).

Sözcük Eski Uygurcada *egin* ‘omuz’ (TT V: 4); DLT’de *egin* ‘omuz’ (DLT I: 78; DanKelly, 1985, 20); KB’de *egin* ‘omuz’ (KB: 1738); Harezm Türkçesinde *égin* ‘omuz’ (KutbHŞ: 19); Eski Kıpçakçada ise *eyin, egin* ‘kürek kemiğinin bulunduğu yer, insanın arka tarafı, sırt’ KTS: 78); Osmanlıcada *egin* ‘omuz, sırtın üst tarafı’ (TTS I: 254; TTS II: 360; TTS III: 237; TTS IV: 278) biçimlerinde görülmektedir. Sözcük *Irk Bitig*’de bilinen anlamından farklı olarak ‘çadırın bir kısmı’ anlamıyla görülmektedir (IB: 18).

Etimolojik sözlüklerde **eg-* ‘eğmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘eğilmiş bir şey; omuz’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 37; EDPT: 109a;

DanKelly, 1985, 20, Erdal, 1991, 305; TETL: 695). Tekin, sözcüğün kökünü Yak. *ieẖ-* 'eğmek' < **ēk-* biçimleri ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 180).

dehr ara āşūbdur kim çıḳmış ol bī-bāk mest

***egni**de ton özgeçe başıda destār özgeçe*

(BV, 551:3)

*zülfi **egin**ge yéter ger saçı yérge südrelür*

teŋ durur ḳaydım üçün ger bir ḳarış ger yüz ḳulaç

(NN, 173: 3)

ḳalın 'yığın, çok, yoğun; kalın' (< **ḳalı-* 'yükselmek, kalkmak' *-n*) sözcüğünün kökü Eski Türkçe *ḳalı-* 'havaya yükselmek, uçmak' eylemi ile karşılaştırılmalıdır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'kalın, yoğun, çok' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 276r12; LÇ: 222b).

Sözcük Eski Uygurcada *kalın* 'yoğun, çok, kalın' (U III: 16; U III: 53); DLT'de *kalın* 'bir şeyin yoğunu ve kalını' (DLT I: 404; DanKelly, 1985, 125); KB'de *kalın* 'kalabalık, çok, kalın' (KB: 491, 1021, 1697); Harezm Türkçesinde *kalıŋ* 'yoğun' (KutbHŞ: 129); Eski Kıpçakçada ise *kalın, kalıŋ* 'kalın' (KTS: 124); Osmanlıcada *kalın* 'çok, kalın' (TTS I: 406; TTS II: 567) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde sözcüğün etimolojisiyle ilgili çok açıklayıcı bir ifadeye yer verilmemiştir. Yalnızca kaynaklarda 'kalın, yoğun, çok' anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 226; EDPT: 622a; DanKelly, 1985, 125Erdal, 1991, 303). Marcel Erdal sözcüğü **kalı-* 'kalkmak, yükselmek' eyleminden türetmiş ve ET *kalı-* 'havaya yükselmek, uçmak' eylemi ile karşılaştırmıştır (Erdal, 1991, 303). Mustafa Kaçalin de sözcüğü *ḳalı-* 'yükselmek, kalkmak' eylemine dayandırmıştır (Kaçalin, 2006, 158).

*yoldur ol **ḳalın** saḳalın ortasıġa tégmeyin*

ẖatunun alur kişi āẖir başın kés ḳıl helāk

(ŞHD: 188a4)

*bu élniŋ yurtları **ḳalın** yıġaçnıŋ içinde turur*

(ŞTü, 42: 2)

ḳar(ı)n 'karın' (< **ḳar-ın*) sözcüğünün kökü **ḳar-* eyleminden türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'karın' anlamıyla görülmektedir (Seng. 272r23; LÇ: 219a).

Sözcük Eski Uygurcada *karın* 'karın' (U II: 44; TT I: 18); DLT'de *karın* 'karın' (DLT I: 403); KB'de *karın* 'karın' (KB: 883); Harezm Türkçesinde *karın* 'karın' (KutbHŞ: 134); Eski Kıpçakçada *ḳarın* 'karın' (KTS: 128) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde sözcüğün kökü ile ilgili net bir açıklama yer almamaktadır. Clauson sözcüğün 'karın' için kullanılan genel bir terim olduğunu belirtmiş, sözcüğün kökü hakkında herhangi bir açıklama getirmemiştir (EDPT: 661a). Talat Tekin, sözcüğü *kazı* 'karındaki yağ' < **ḳaz-ı*; krş. Moğ. *ḳarbing* 'hayvan karnındaki yağ' < **ḳar-bi-ng*) biçimleriyle karşılaştırmıştır (Tekin, 2003, 117). Biz sözcüğün DLT'de geçen *kar-* 'bir şeyi bir şeyle karıştırmak, katmak, karmak; boğazda su durmak, su bir yerde durmak, taşmak' (DLT I: 432; DanKelly, 1985, 128) sözcüğüyle anlamsal olarak ilişkili olduğunu düşünmekteyiz.

*ḫātūn dādekniŋ **ḳarın**ına her künde urar érdi*

(ŞTü, 53: 4)

***ḳarn**ı ol nev' çāk bolġusıdur*

ki hem ol dem helāk bolġusıdur

(SS: 3801)

ḳayun 'sandal, kayık' (< *ḳay-* 'kaymak' *-un*) sözcüğü *ḳay-* 'kaymak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcüğe *Kelürname*'de rastladık (KN: 32b13). Sözcük Çağatayca sözcüklerde yer almamaktadır.

'Sandal, kayık' anlamındaki *ḳayun* yine 'kayık, küçük bot' anlamına gelen *kayık* sözcüğü ile ilişkilidir. Sözcük aynı *kayık* ya da *kayguk* sözcüğü gibi *kay-* 'kaymak' eylemine dayanmaktadır.

kelin ‘gelin’ (< *kel-* ‘gelmek’ *–in*) sözcüğü *kel-* ‘gelmek’ eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta ‘gelin’ anlamıyla görülmektedir (Seng. 316r19).

Sözcük Eski Uygurcada *kelin* ‘gelin’ (TT VI: 311); DLT’de *kelin* ‘gelin’ (DLT I: 404; DanKelly, 1985, 101); KB’de *kelin* ‘gelin’ (KB: 494); Harezm Türkçesinde *kelin* ‘gelin’ (KutbHŞ: 116); Eski Kıpçakçada *kelin* ‘gelin’ (KTS: 137) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *kel-* ‘gelmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘gelin’ anlamıyla kaydedilmiştir (TMEN III: 1700; VEWT: 250; EDPT: 719a). Marcel Erdal genel görüşün aksine sözcüğün **keli-* ‘gelmek’ eyleminden türediğini belirtmiştir. O, Doerfer ve Tezcan’ın bu adın ikinci ünlüsünün /X/ değil, /I/ olduğunu ifade ettiklerini, bunun da ekin *kelin* sözcüğünün eski zamanlarda çok da baskın olmadığını gösterdiğini belirmiştir (Erdal, 1991, 302).

köp zīnet ü zīb étip ékevni

gül-çihre ***kelin*** *bile küveyni*

(LM: 2672)

Nuḥ peyġāmber üç oġlı ve üç ***kelin****i birlen yaḫşı boldı-lar*

(ŞTe: 68b9)

ḳurun ‘vakit, zaman’ (< *ḳur-* ‘kurmak’ *-un*) sözcüğü *ḳur-* ‘kurmak’ eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözcüklerde *ḳurun* ‘vakit, zaman, devr, asır’ biçiminde görülmektedir (LÇ: 235b; DTO: 429).

Etimolojik sözlüklerde yer verilmeyen sözcük *ḳur-* ‘kurmak’ köküne dayanmalıdır.

Sözcük bu anlamıyla diğer Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır.

ol dédi kim cemāʿati ki deryādın köprüg bile narı yüzge ötüpdürler. Çün köprüg birdür alarnı ḳaytarur üçün her kiç ***ḳurun*** *ḫaber ḳılurġa naḳāra ḳaḳarlar kim kéçrek ḳalsalar köprüg üstige ġavġā bolup suġa yıḳlur imkānı bar.*

(TEH: A726b8)

oyun ‘oyun’ (< **oy-* ‘oymak’ *-un*) sözcüğü **oy-un* biçiminde gelişmiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘oyun, eğlence’ anlamıyla görülmektedir (Seng. 02v23; LÇ: 44b).

Sözcük Eski Uygurcada *oyun* ‘oyun, eğlence’ (TT II: 8; M I: 10); DLT’de *oyun* ‘oyun, eğlence’ (DLT I: 85; DanKelly, 1985, 45); KB’de *oyun* ‘oyun, eğlence’ (KB: 709); Harezm Türkçesinde *oyun* ‘oyun’ (KutbHŞ: 116); Eski Kıpçakçada *oyun, oyın* ‘oyun’ (KTS: 207) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde **oy-* ‘oymak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘oyun, eğlence’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (VEWT: 359; EDPT: 274a). Hasan Eren bu sözcüğü Yak. *oy-* ‘sıçramak’ eylemine dayanarak **oy-* ‘oynamak’ eyleminden getirmiştir (TES: 311).

Tekin, sözcüğün kökünü Tkm. *ōy-* ‘oymak’, Koyb. *ōyen* ‘oyun’, Yak. *ōnñyu* ‘oymak’ ~ *ōnño-* ‘oynamak’ biçimleri ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 177). Buna göre *ōy-* biçiminde bir kök tasarlamak mümkündür. İbrahim Taş, Hasan Eren’in görüşüne karşı çıkmış ve Yak. *oy-* kısa ünlülü iken, *oyun* sözcüğünün uzun ünlülü olduğunu belirtmiştir (Taş, 2005, 201).

her niçük olsa olsun ẓāḥir ḳılay ṭama‘nı

*vaṣlıdın özge yoḳtur Şibānīniŋ **oyun**ı*

(ŞHD: 174a7)

*öyünni hem **oyun** birle kéçürgil*

saŋa kim dir ṭama‘ atını sürgil

(DN: 266)

san ‘sayı, hesap; saygı, itibar’ (< *sa-* ‘saymak’ *-n*) sözcüğü de *-n* eki ile türemiş bir başka biçimdir.

Sözcüğün kökü olan *sa-* ‘saymak’ eylemi Eski Türkçe ve Orta Türkçe’de de kullanılmıştır. Bu eylemden türemiş başka sözcüklere de rastlıyoruz: *saḳ-* (< *sa-ḳ-*), *saḳış* (< *saḳ-ı-ş*), *san-* (*sa-n-*), *sana-* (< *san+a-*), *sanaġ* (< *sana-ġ*) vb. *sa-* kökünün genişlemiş biçimi de *say-*’dır. /y/ ünsüzü kökte benzeşme ya da yanlış farzetme yoluyla kalıplaşmış olmalıdır. *say-* > *sa-y-*. Bu kökten de türemiş sözcükler vardır:

say- “saymak, hesap etmek” (Seng. 236v25); *saya*- (< *sa-y+a*-), *sayla*- (< *say+la*-) (LÇ: 184).

Sözcük Eski Uygurcada *san* ‘sayı’ (TT VII: 9); DLT’de *san* ‘sayı’ (DLT III: 157); KB’de *san* ‘sayı’ (KB: 266, 493, 1916, 2684, 5780); Harezm Türkçesinde *san* ‘sayı’ (KutbHŞ: 152); Eski Kıpçakçada *san* ‘sayı’ (KTS: 226); Osmanlıcada *san* ‘sayı, hesap’ (TTS I: 597; TTS II: 790; TTS III: 594; TTS IV: 660) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sa*- ‘saymak’ eylemine dayandırılmış ‘sayı, sayma, benzeme’ anlamıyla kaydedilmiştir (Brockelmann, 1954, 128; VEWT: 390; EDPT: 831a; DanKelly, 1985, 151; Erdal, 1991, 306-307).

Talat Tekin sözcüğü DLT *sā*- ‘saymak’, Tkm. *sāy*- ‘saymak, addetmek’, Tü., Az., *say*- ‘saymak’ biçimleri ile karşılaştırmış ve **sā*- biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 174).

Aşağıdaki örnekte *san* sözcüğü sıfat tamlamasında tamlanan olarak geçtiği görülmektedir.

baş çıḳardı bu Ḫorāsān ilidin ṣāḥib-ḳırān

*cehli asru köp édi késdi ayaḳın ékki **san***

(ŞHD: 191a4)

cihānı yaruġay cānı tirilgey

tiriglersanına atı kirilge

(DN: 484)

savun ‘davet, çağrı, haber’ (< *sav*- ‘haber vermek’ -*un*) sözcüğü *sav*- ‘haber vermek’ eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcüğe taradığımız metinler içinde yalnızca *Şecere-i Terakime*’de rastladık. Sözcük Çağatayca sözcüklerde *savun* ‘davet, çağrı, haber’ biçiminde görülmektedir (LÇ: 184a; DTO: 344).

Etimolojik sözlüklerde yer verilmeyen sözcük *sav*- ‘haber vermek’ köküne dayanmalıdır.

Sözcük bu anlamıyla diğer Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır.

oġlan bir yaşıġa yétdi érse Ḳara Ḫān ilge ***savun*** *saldı*

(ŞTe: 70b6)

érki ḫalḳġa ***savun*** *saldı*

(ŞTe: 86b7)

tolun 'dolu, doldurulmuş' (< *tol-* 'dolmak' *-un*) sözcüğü **to-l-* eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'dolu, doldurulmuş' anlamıyla görülmektedir (Seng. 184v22; LÇ: 126a).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *tolun* 'dolu, doldurulmuş' (DLT I: 402; DanKelly, 1985, 193); KB'de *tolun* 'dolu, doldurulmuş' (KB: 38); Harezm Türkçesinde *tolun* 'dolu, doldurulmuş' (KutbHŞ: 182); Eski Kıpçakçada *tolun, dolun* 'dolunay' (KTS: 280) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde **tol-* 'dolmak' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'dolu, doldurulmuş' anlamlarıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 64; VEWT: 486; EDPT: 501a; DanKelly, 1985, 193, Erdal, 1991, 303;).

Talat Tekin, sözcüğün kökünü Tkm. *dōl-* 'dolmak', Yak. *tuol-* 'dolmak', Az. (Kaş.) *dūl-* 'dolmak' biçimleri ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 47, 178).

ruḫ u zülf ü meŋ ü ḳaddıġa anıŋ bolmadı hem teŋ

tolun *ay u ḳara tün ü ḳızıl lāle birle 'ar'ar*

(SD: 226)

yaŋı ay belki ***tolun*** *ay démeyin belki ḳuyaş*

tolun *ay u ḳuyaşıŋ üzre hilāliŋġa fidā*

(BV, 31: 4)

tügün 'düğüm' (< *tüg-* 'çatmak, bağlamak' *-ün*) sözcüğü *tüg-* 'çatmak, bağlamak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'düğüm' anlamıyla görülmektedir (Seng. 183r11; LÇ: 124a).

Sözcük Eski Uygurcada *tügün* ‘düğüm’ (U III: 83); DLT’de *tügün* ‘düğüm’ (DLT I: 400; DanKelly, 1985, 204); KB’de *tügün* ‘düğüm’ (KB: 150, 172); Harezm Türkçesinde *tügün* ‘düğüm’ (KutbHŞ: 189); Eski Kıpçakçada *dügün, tüyün* ‘düğüm’ (KTS: 66) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *tüg-* ‘çatmak, bağlamak’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘düğüm’ anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 64; TMEN II: 978; VEWT: 138; EDPT: 484a; DanKelly, 1985, 204, Erdal, 1991, 304).

istemes bolsaŋ işiŋ üzre girih tüzlük ḳıl

kim yaġın riştesiġa ḳaṭresi ḫod kıldı ***tügün***

(FK, 464: 9)

şekker-i la‘li ḫayālidin ser-ā-ser mūr dur

saçıda érmes ***tügün*** *üzre* ***tügün*** *her tār ara*

(GS, 24: 5)

tütün ‘duman’ (< *tüt-* ‘tütmek’ - *ün*) sözcüğü *tüt-* eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘duman’ anlamıyla görülmektedir (LÇ: 114b).

Sözcük Eski Uygurcada *tütün* ‘duman’ (M II: 11; TT V: 12); DLT’de *tütün* ‘duman’ (DLT I: 400; DanKelly, 1985, 206); KB’de *tütün* ‘duman’ (KB: 341); Harezm Türkçesinde *tütün* ‘duman’ (KutbHŞ: 191, Nehc. 439/4-5); Eski Kıpçakçada *tütün* ‘duman, tütün’ (KTS: 288) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde genelde *tüt-* ‘tütmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘duman’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 54; TMEN II: 953; Eckmann, 1966, 64; VEWT: 138; DanKelly, 1985, 206; Erdal, 1991, 301). Clauson ise sözcüğü *tüte-* ‘tütmek’ köküne dayandırmıştır. (EDPT: 457b). Doerfer sözcüğün Arapça, Rusça, Kafkas dilleri ve Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunmaktadır (TMEN II: 953).

sevdā ***tütün****iga saçı mānend*

her tārı cünūn ayaġıġa bend

(LM: 567)

*tizginip éyle kim ḳoyun aylanıp éyle kim **tütün***

raḫşı salıp çü dupdurun ḫayl-i belānı ayġatıp

(BV, 54: 3)

uzun 'uzun' (< *uza*- 'uzamak' -*n*) sözcüğü *uza*- 'uzamak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözcüklerde *uzun* 'uzun, bülend' biçiminde görülmektedir (Seng. 74r12; LÇ: 33a; DTO: 64).

Sözcük Eskı Türkçeden beri görülmektedir. Eski Uygurca'da *uzun* 'uzun' (M I: 16; TT II: 17; Suv. 141/1), DLT'de *uzun* 'uzun' (DLT I: 77; DanKelly, 1985, 57), Harezm Türkçesinde *uzun* 'uzun' (KutbHŞ: 202); Eski Kıpçakçada da *uzun* 'uzun' (KTS: 296) biçimlerinde yer almaktadır.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uza*- 'uzamak' köküne dayandırılmış ve 'uzun' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 621; EDPT: 288b; DanKelly, 1985, 57; Erdal, 1991, 302). Räsänen ise sözcüğün **uz* < **ur* < *pur* biçiminde geliştiğini iddia etmiştir (VEWT: 518).

*anıŋ zülfi sözi içre meniŋ ḳıṣṣam **uzun** boldı*

ṣabā né boldı, yétkürseŋ aŋa bu dāsitānımnı

(SD: 586)

ni ṭurfe iş ki birev çun tarıḳtı 'ömridin

*dése **uzun** yaşa ḳarġışdur aŋa bu alkış*

(FK, 254: 8)

yaġın 'yağmur' (< *yaġ*- 'yağmak' -*ın*) sözcüğü *yaġ*- 'yağmak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *yaġın* 'yağış' biçiminde yer almaktadır (LÇ: 296b; DTO: 529).

Sözcüğe diğer Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Sözcük Räsänen tarafından *yaġ*- 'yağmak' köküne dayandırılmış ve 'yağmur, yağış' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 177).

ger Nevāyī'ġa ***yaġın*** *eşk édi vü ra'd fiġān*

hecr çün kāc uruban közlerige ot çaḳılıp

(GS, 70: 7)

çerge ehli atıp ***yaġın*** *dék oḳ*

her ṭaraf ḳoysa yüz ḳutulmak yoḳ

(SS: 4579)

yaḳın 'yakın' (< *yaḳ-* 'yaklaşmak' *-ın*) sözcüğü *yaḳ-* eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'yakın' anlamıyla görülmektedir (LÇ: 296b; Seng. 334v22).

Sözcük Eski Uygurcada *yakın* 'yakın' (TT III: 52; U I: 6); DLT'de *yakın* 'yakın' (DLT III: 22; DanKelly, 1985, 214); KB'de *yakın* 'yakın' (KB: 254); Harezm Türkçesinde *yakın* 'yakın' (KutbHŞ: 69, Nehc. 105/15); Eski Kıpçakçada *yaḳın* 'yakın; hısım, akraba' (KTS: 307) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *yaḳ-* 'yaklaşmak' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'yakın' anlamıyla kaydedilmiştir (TMEN IV: 1805; EDPT: 904a; Tezcan, 1981, 69; DanKelly, 1985, 214; Erdal, 1991, 302).

ẕikr birle yaruġ bolur şol ḳaranġu bolġan köŋül

ẕikriŋe ***yaḳın*** *ḳıluban yolġa salġıl güm-rāhnı*

(KUŞ, XVI: 2)

yaḳın *yétkende ġāfil bolma men- zār-ı nālemdin*

(BHD, XLVI: 4)

yalın 'alev' (< *yal-* 'alevlenmek, alazlanmak, alev almak' *-ın*) sözcüğü *yal-* 'alevlenmek, alazlanmak, alev almak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucunda hareketin bitmesinden sonra ortaya çıkan bir ürünü göstermiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'alev' anlamıyla görülmektedir (Seng. 336v24; LÇ: 298b).

Sözcük Eski Uygurcada *alın* 'alev' (U II: 25); DLT'de *yalın* 'alev' (DLT III: 23; DanKelly, 1985, 208); KB'de *yalın* 'alev' (KB: 5675); Eski Kıpçakçada *yalın* 'alev' (KTS: 308) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde *yal-* 'alevlenmek, alazlanmak, alev almak' eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda 'alev' anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 64; VEWT: 181; EDPT: 929b; DanKelly, 1985, 208, Erdal, 1991, 302).

ger Nevāyī'niŋ köyük bağrıda ḳan dur ni 'aceb

*ḫām-sūz olur **yalın** üzre tüşüp köygen kebāb*

(GS, 46: 7)

*semendiŋ kim **yalın** dék tīz érür yüz şükr kim gerdūn*

aŋa bizni semender-veş muŋa gerd-i semend étmiş

(FK, 274: 2)

yıġın 'yığın, küme' (< *yıġ-* 'yığmak' *-ın*) sözcüğü *yıġ-* 'yığmak' eylemine *–Xn* ekinin eklenmesi sonucu oluşmuş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözcüklerde *yıġın* 'insan ya da varlık grubu, yığın' biçiminde görülmektedir (Seng. 350v10; LÇ: 312b; DTO: 556).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *yıġın* 'yığın, küme' (DLT II: 22; DanKelly, 1985, 224). Eski Kıpçakçada da *yıġın**,** yıın* 'yığın, küme' (KTS: 320) biçimlerinde yer almaktadır.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yıġ-* 'yığmak' köküne dayandırılmış ve 'yığın' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 200; DTS: 266; EDPT: 904a-b; DanKelly, 1985, 224).

*ulandı kéçe tigrü il **yıġını***

çıḳardı il çaġırdın açıġını

(DN: 128)

çérikin yıġsun fursat bireli

*rol **yıġın**dın song alarnı tireli*

($ŞN_3$: LIX: 40)

3.1.7. –(U)t

Marcel Erdal'a göre bu ek geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden hareket adları türetir. Eski Türkçeden beri bu ekin yer ve alet adları da türettiği görülmektedir. Bang, bu ekin *et-* yardımcı eylemden ya da eyleminden geliştiği görüşündedir. Ramstedt ise bu eki eski bir **ta* ya da **tu*'ya bağlamaktadır (Räsänen, 1957, 142).

–(U)t ekinin Eski Türkçede çok sık olmasa da örnekleri bulunur: *adırt* 'ayırma, fark' (< *adır-* 'ayırmak' *-t*), *boşġut* 'öğüt' (< **boşġu-* 'öğüt vermek' *-t*), vb.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de *–(U)t* eki ile türemiş sözcükler bulunmaktadır. Eylemden ad yapım eklerinden biri olan bu ek DLT'de çeşitli adlar türetmiştir:

çöküt 'kısa, kısalık' (< *çök-* 'çökmek' *-üt*) (DLT I: 356, DanKelly, 1985, 95; KB: 2086), *ertüt* 'at ve benzeri hediye olup beylere ve başkalarına verilir' (< *ert-* 'geçmek, zamanın geçmesi' *-üt*) (DLT I: 109; DanKelly, 1985, 26), *ḳaçut* 'savaş ve kavgada yiğitlerin birbirleriyle çarpışmaları' (< *ḳaç-* 'kaçmak' *-ut*) (DLT I: 356; DanKelly, 1985, 122), *ḳonut* 'birlikte yaşayan insanlar' (< *ḳon-* 'konmak' *-ut*) (KB: 4471), *tegşüt* 'değişme, karşılık, bedel' (< *tegiş-* 'değişmek' - *üt*) (DLT I: 451; DanKelly, 1985, 183), *yanut* 'cevap, yanıt' (< *yan-* 'dönmek' *-ut*) (DLT III: 28; DanKelly, 1985, 212; KB: 538), vb.

Bu ek çok yaygın olmasa da Çağataycada da Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki aynı işlevleriyle bulunur. Çağataycada farklı anlamda sözcükler türettiği de görülür. Çağataycadan şu örnekleri verebiliriz:

ḳurut 'kurut, yağsız bir peynir türü' (< **ḳur*(*ı*)- 'kurumak' *-t*) sözcüğünde ek bir yemek adı türetmiştir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerde *ḳurut* 'keşk, süt ḳurısı, bir çeşit peynir' açıklamaları verilmiştir (Seng. 286r23; LÇ: 235a; DTO: 428).

Sözcük Eski Türkçede *kurut*; Eski Uygurcada *ḳurt, ḳurut* 'kurutulmuş lor' biçiminde görülmektedir (EDPT: 648b). DLT'de *ḳurut* 'keş, yağı alınmış yoğurttan yapılan lor peyniri, çökelek' (DLT I: 357; DanKelly, 1985, 148); KB'de *ḳurut* 'çökelek, lor peyniri' (KB: 4442) anlamlarıyla görülmektedir. Sözcük Eski Kıpçakçada *ḳurud, ḳuruṭ* biçimlerinde ve 'kurutulmuş yoğurt; bir tür peynir' anlamlarıyla kaydedilmiştir

(KTS: 165). Osmanlıcada da *kurut* 'kaynatılıp suyu alınan ayran kurusu, yoğurt kurusu, keş' anlamında görülmektedir (TTS IV: 556).

Çağdaş Türk dillerinin pek çoğunda sözcük bulunmaktadır. Kırg. *kurut* 'suyu sıkılmış ve kurutulmuş kesmikten yapılan kürecikler, kurut' (KırgS: 526); Kaz. *ḳurt* 'sütten yapılan kurutulmuş, sert peynir' (KazTSl: 182); Az. *gurud* 'ekşi yoğurttan yapılan, küçük topaklar biçiminde kurutulan çökelek' (Ahundov-Tezcan, 1978, 501); Tat. *ḳort* 'qatık sözmäsin tozlap, qabartma zurlıgında äväläp, kiptirip yasalgan söt azıgı' (TTDSl:139), Tkm. *gurt* 'togalanıp guradılan süzme, guran tokga süzme' (TkmDSl: 207).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *ḳurı-* ya da *ḳuru-* eylemine dayandırılmış ve 'kurutulmuş lor' karşılığı verilmiştir (Zajaczkowski, 1932, 84 vd; Eckmann, 1966, 66; TMEN III: 1472; EDPT: 648b; DanKelly, 1985, 148; Erdal, 1991, 308-309; TES: 270).

Doerfer sözcüğün Moğolcada *ḫurut*, Farsçada *ḳurūṭ* ve Rusçada *kurt, krut* biçimlerinde alıntı olarak yaşadığını da aktarmıştır (TMEN III: 1472). Räsänen *kurut* 'peynir' karşılığını verdiği sözcüğü *ḳur-* 'kurumak' eylemine dayandırmıştır (VEWT: 304). Marcel Erdal sözcüğün kökünü *kurı-* 'kurumak (geçişsiz)' olarak aktarmıştır (Erdal, 1991, 309).

Talat Tekin sözcüğü Tkm. *ġūra-* 'kurumak', Yak. *ḳur-* 'kurumak' < **ḳūrı-* biçimleriyle karşılaştırmıştr (Tekin, 1995, 179).

ve yana ba'żı yémeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama ve bulamaġ ve ***ḳurut*** *ve olaba ve mantu ve ḳuymaġ ve örgemeçni hem Türkçe ayturlar*

(ML: 777b9)

ölet 'öldürücü, salgın hastalık' (< *öl-* 'ölmek' *–üt*) sözcüğü *öl-* 'ölmek' eylemine -*(X)t* ekinin eklenmesiyle türemiş bir hastalık adıdır. Taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerde *ölet* 'öldürücü, salgın hastalık, veba' kaydı düşülmüştür (Seng. 85v20; LÇ: 38a; DTO: 74).

Sözcük Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *ölüt* 'öldürme' (U III: 4; TT IV: 8); DLT'de *ölüt* 'öldürme, öldürüşme' (DLT I: 52; DanKelly, 1985, 47); Eski Kıpçakçada *ölet* 'insanların ölümü' (KTS:

210); Osmanlıcada ise *ölet* 'salgın hastalıktan kaynaklanan ölüm' şeklinde kaydedilmiştir (TTS I: 563, TTS II: 748, TTS IV: 623).

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *öl-* 'ölmek' eylemine bağlanmış ve 'öldürücü, salgın hastalık, veba' kaydı düşülmüştür (TMEN II: 618; EDPT: 130a-b). Doerfer sözcüğün Farsçada Türkçeden bir alıntı olarak yer aldığını da belirtmiştir (TMEN II: 618). Marcel Erdal da sözcüğün *öl-* 'ölmek' eyleminden değil, *öl-ür-* 'öldürmek' eyleminden türediğini aktarmıştır (Erdal, 1991, 310).

Bu ekin bazen yer gösteren sözcükler de türettiği görülmektedir.

yurt 'yurt, ülke' (< **yur-* 'oturmak'- *t*; krş. Hlç. *yuor-* 'oturmak') sözcüğünde ek yer adı türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'mesken, yurt, konak' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 342v6; LÇ: 304b).

Sözcük Eski Türkçeden beri görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *yurt* 'yurt, kapm yeri, karargah' (Toŋ: 19) ve Eski Uygurcada *yurt* (TT I: 120) biçimiyle yer almaktadır. DLT'de *yurt* 'yurt, ören, eski binaların izleri' şeklinde geçmektedir (DLT III: 7; DanKelly, 1985, 234). Harezm Türkçesinde *yurt* biçiminde 'yer, ülke' anlamıyla görülmektedir (KutbHŞ: 86). Eski Kıpçakçada ise yurt biçiminde 'yurt, memleket, ülke; çadır; ikametgah; inilecek yer' anlamlarıyla görülmektedir (KTS: 330).

Etimolojik sözlüklerde sözcük *yurt (yurd)* biçiminde ve 'ikametgah, mesken, konaklama yeri, bir çeşit çadır, ülke, yurt' anlamlarında kaydedilmiştir (VEWT: 211; DTS: 283; EDPT: 958a). Sözcüğün etimolojisi üzerine tam bir görüş birliği söz konusu değildir. Rus Türkologlardan Kononov 'göç alanı' olarak *yurt*'un Türkçe *yur-* 'yürümek, göçmek' kökünden geldiğini belirtmiştir (Kononov, 1958, 79). Doerfer ise bu açıklamaya karşı çıkmış Kononov'un verdiği *yur-* kökünün Türkçede *yoru-* olarak geçtiğini belirtmiştir (TMEN III: 1914). Doerfer ve Semih Tezcan, sözcüğün kökünü Hlç. *yuor-* 'oturmak' eylemi ile karşılaştırmışlardır (Tezcan, 1975, 83; Doerfer-Tezcan, 1980, 229). Sevortyan da Doerfer'in görüşüne katılmış, Türkçede *-t* ekiyle yapılmış birtakım türevlerin geçtiğini de dile getirmiştir (ÊSTYa, 1989, 254-255). Talat Tekin, Tü. *yūrt* ile Moğ. *nuntug* ~ *nutug* sözcüklerinin kökteş olduklarını ileri sürmüştür (Tekin, 1998, 129-133). Mustafa S. Kaçalin'e göre sözcük kökünün gelişimi *yūr-t* < *yūr-* 'oturmak' biçiminde olmalıdır. Ona göre sözcük aslında çadır

kazıklarının sökülünce kalan delik izi anlamına gelmelidir. Bunun için krş. *ūr-t* '(iğne) deliği' < *hūr-* 'vurmak' (Kaçalin, 2006, 237).

Sözcük Rusçaya da *yurt, yurta* 'göçebe cadırı, çadır' biçiminde alıntılanmıştır (TMEN III: 1914).

érteki ***yurt****nıŋ yādıŋġa* kéldi érse ay Şibān*

ney bigin 'āşıḳlar içre ḳıl-çi efgānıŋnı sin

(ŞHD: 132b9)

ne andaḳ otḳa uçrap min heh öçkey

köŋül ***yurt****ıda örtep otnı öçkey*

(DN: 590)

3.1.8. –mA

Bu ek geçişli eylemlerin nesnesine işaret eden adlar türetir.

Jean Deny bu ekle türetilen adların genelde ism-i meful anlamında adlar türettiğini ifade etmiştir (Deny, 1921, 548). Räsänen bu ekin eylemden ad türeten *–(X)m* ekinden geliştiğini öne sürmektedir. O, bu ekin kullanımının *–(X)m* ekinin kullanımıyla aynı olduğunu ancak *–mA* ekinin daha seyrek olarak görüldüğünü belirtmektedir. (Räsänen, 1957, 123). Siemieniec sıklıkla kullanılan ekler arasında saydığı bu eki hareket adları, araç ve gereç adları ve de yemek adları türeten bir ek olarak tanımlar (Siemieniec, 1989, 112). Marcel Erdal bu ekin basit eylem gövdelerine ve bu eylemlerden türemiş eylemlere gelerek adlar türettiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 316).

Bu ekin Eski Türkçede çok örneği yoktur. Orhon Türkçesinde *Tunyukuk yazıtı*nda görülen *yälmä* 'keşif müfrezesi' (< *yel-* '(at) dört nala gitmek' *-me*) örneği Eski Türkçede rastlayabildiğimiz tek örnektir (Tekin, 2000, 93).

Karahanlı Türkçesinde de az da olsa bu ekin örneklerine rastlamak mümkündür.

ḳatma 'ufalanmış (ekmek)' (< *ḳat-* 'katmak, ufalamak' *-ma*) (DLT I: 433; DanKelly, 1985, 133), *ḳarma* 'yağma' (< **ḳar-* 'yağmalamak' *-ma*) (KB: 6458, 6482), *süzme* 'keş dedikleri yağsız kuru peynir, ayran süzmesi' (< s*üz-* 'süzmek' *-me*) (DLT I: 433; DanKelly, 1985, 172), *tegme* 'değme, her bir, her türlü' (< *teg-* 'değmek' *-me*) (KB:

A18, B 21), *uḏıtma* ‘taze peynir’ (< *uḏıt-* ‘uyumak’ *-ma*) (DLT I: 143; DanKelly, 1985, 51), vb.

Çağataycada da bu ek Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesindeki işleviyle görülür. Çağataycada geçişli eylemlerin nesnesine işaret eden adlar türettiği görülmektedir.

çalma ‘kurumuş çamur ya da kerpiç parçası’ (< *çal-* ‘yere sermek, vurup yere sermek, yer çarpmak’ *-ma*) sözcüğü Çağataycada bu ekle türemiş adlardan biridir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *çalma* biçiminde ve ‘eğerin yanı başında su içmek için asılı duran kadeh, başın çevresine sarılan kumaş, maşraba’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 208v24; LÇ: 148b), ancak *Meyveler Münazara*sında ‘kurumuş çamur ya da kerpiç parçası’ anlamıyla görülmektedir.

İlk defa DLT’de görülen sözcük ‘kerme, kemre, koyun ağıllarında ya da deve ahırlarında toplanıp kesilerek kışın yakmak için kurutulan kesek’ anlamı ile kaydedilmiştir (DLT I: 433; DanKelly, 1985, 85).

Clauson, sözcüğü *çal-* eyleminden nesne adı olarak açıklamıştır, ancak sözcüğün temel anlamla ilişkilendirmenin kolay olmadığını da eklemiştir (EDPT: 420b). DanKelly’de sözcük *çal-* eylemi ile ilgili görülmemiştir (DanKelly, 1985, 85).

Sözcük günümüz Türk dillerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcada görülmektedir. Yeni Uygurcada *çalma* ‘terkibige şu arilaşkandin keyin kaktan topa, daŋgal, kesek (su ile katılaşmış toprak, kurumuş çamur parçası’ (YUTS: 69); Özbekçede ise *çalma II* ‘umumen çambarak şaklidagi her narsa (genellikle yuvarlak şeklindeki her şey)’ (UTİL II: 14) şeklinde anlamlandırılmıştır.

dédi şeftālū i ḳurut alam

sin kibi yerde köp yatar ***çalma***

(MMü, 52: 42)

égme ‘eğilmiş, iki kat olmuş’ (< *ég-* ‘eğmek’ *-me*) sözcüğünde ise ek sıfat anlamı taşıyan bir sözcük türetmiştir. Çağatayca sözlüklerde ‘eğilmiş, iki kat olmuş’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 109rII; LÇ: 56b).

Sözlük ilk defa DLT’de görülmektedir: *egme* ‘evin kemeri’ (DLT I: 130; DanKelly, 1985, 20). Diğer Tarihi dönemlerde sözcüğe rastlamadık.

Sözcük Etimolojik sözlüklerde *ég-* ‘eğmek’ eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘eğilmiş, iki kat olmuş’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (DTS: 166; EDPT: 108b; DanKelly, 1985, 20).

cānım hedef bolsun seniŋ ġamzeŋ oḳıġa niçe kim

*peyveste ḳaşıŋ **égme**si oḳ tég ḳadımnı ya ḳılur*

(LD: 725)

*yüzüŋde her sarıdın **égme** ḳaş érür yāḫud*

büt allıda éki hindūġa vāḳi‘ oldı sücūd

(GS, 120: 3)

ısıtma ‘sıtma, hastalık ateşi’ (< *ısıt-* ‘ısıtmak; sıtmaya tutmak’ ***-ma***) sözcüğünde bu ek bir hastalık adı türetmiştir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *isit-* maddesinde *ısıtma tut-* ‘ateşlenmek, sıtmaya tutulmak’ anlamıyla görülmektedir (Seng. 101v13). *Lugat-i Çagatay*’da ise ‘sıtma, humma’ anlamlarıyla görülmektedir (LÇ: 51b).

Sözcük Eski Kıpçakçada *ısıtma* ‘sıtma’ biçiminde kaydedilmiştir (KTS: 102). Sözcük günümüzde *sıtma* ‘sıtma hastalığı’ şeklinde yaşamaktadır.

Sözcük Doerfer’de de *ısıt-* köküne bağlanmış ve sözcüğün kullanımının dar olduğunu belirtilmiştir. Doerfer sözcüğün yerini birçok Türk dilinde *bezgek* sözcüğünün aldığını da belirtmiştir ve sözcüğün gelişiminin < *ısı-t-ma* biçiminde olduğunu ileri sürmüştür (TMEN II: 644, 825). Sözcük Hasan Eren’e göre Türkçe *ısıt-* kökünden *-ma* ekiyle yapılmıştır: *ısıt-ma* > *ısıtma*. Türkçede *ısıtma* biçiminin başındaki *ı-* ünlüsü düşmüştür (TES: 367).

yüzüŋnüŋ ġuṣṣasıdın kün isitip

*felek **ısıtma** ta’vīdin yititip*

(DN: 457)

*tir içre gül kibi cismidin **ısıtma** bolmış*

niçük ki şeb-nem ara ḳalġay āteşīn verdī

(GS, 619: 4)

kıyma ‘küçük küçük kesilmiş et’ (< *ḳıy-* (ET *ḳıḏ-*) ‘kesmek’ *-ma*) sözcüğü *ḳıy-* eylemine *–mA* ekinin getirilmesiyle türemiş bir sözcüktür. Taradığımız metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳıyma* ‘küçük küçük kesilmiş et’ biçiminde kaydedilmiştir (Seng. 300r2; LÇ: 249a; DTO: 452).

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳıy-* (< *ḳıḏ-*) eylemine dayandırılan sözcük kaynaklarda ‘küçük küçük kesilmiş et’ şeklinde anlamlandırılmıştır (TMEN III: 1608; EDPT: 677b). Doerfer sözcüğün Farsça ve Arapçada Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu bildirmiştir (TMEN III: 1608). Marcel Erdal bu sözcün kökünü *kıyı-* biçiminde vermiş ve sözcüğün *kıyı-ma* biçiminde geliştiğini söylemiştir (Erdal, 1991, 319).

ḳoġlama ‘ateşte kurutulmuş’ (< *ḳoġla-* ‘kurutmak’ *-ma*) sözcüğü de *égme* gibi eylemden türemiş bir sıfattır. Aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi *ḳoġlama itmek* biçiminde bir yardımcı eylemle birleşik eylem meydana getirebilmektedir. Taradığımız Çağatayca metinlerden yalnızca *Mahbubü'l-Kulüb*'da bulduğumuz sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘ateşte kurutulmuş’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 288v21; LÇ: 237b; DTO: 433).

Sözcük diğer Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır.

ḳamer ḳurṣıġa ilgiŋ yétmese ***ḳoġlama*** *étmek hem muġtenemdür zer-beft nihāl̄ī bolmasa*

(MKb: 109a9)

sigritme ‘uçurumlu dağ geçidi’ (< *sigir-t-* ‘seğirtmek’ *-me*) sözcüğünde bu ekle yer adı türemiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *sigritme* biçiminde ‘geçid gibi dar ve uçurum mahal’ kaydı şeklinde verilmiştir. (Seng. 255r8; LÇ: 198b; DTO: 370).

Günümüz Türk dillerinden bazılarında da yaşamaktadır. Kırg. *sekirtme*: *sekirtme aşuu* ‘zor geçirilen çıkıntıları, uçurumları çok bulunan dağ geçidi’ (KırgS: 643), Tat. *sĭkirtme, sikertme* ‘sikelte (transportnıŋ tigiz yörişine qomaçavlıy torgan çoqır-çaqır, yuldagı qazılma yaki qalquçıq ’ (TTASl: 649-650).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de geçen *sikrig* (*sigrig*) ‘dağda atlamakla geçilen yer’ (DLT I: 478) sözcüğüyle ilişkili olduğunu düşünüyoruz.

ve taġ ve tüzde çilġa, sokmaġ döş, arġadal, kır işme burtaġ ve ***sigritme****, sırt, uçma, işme, ılat, kır alang, toḳay, köl, kü/ölek, sang, sayang, çaḳıl, say, şurtang dék nemelerning köpige at tayin ḳılmaydurlar*

(ML: 777b)

sorma 'şarap, bira' (< *sor-* 'sormak, emmek' *-ma*) sözcüğü *sor-* 'sormak, emmek' köküne *–mA* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde yer almamaktadır.

Sözcük Eski Uygurcada *sorma* 'şarap' (H I: 164); Harezm Türkçesinde *sorma* 'şarap' (Oğ. 93 [EDPT: 852b]); Eski Kıpçakçada ise *ṣorma* biçimlerinde ve 'bir cins içki, boza' (KTS: 239) anlamında görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *sor-* köküne dayandırılmış ve kaynaklarda 'şarap, bira' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 852b). Marcel Erdal da sözcüğü *sor-* 'sormak, emmek' eylemine bağlamış ve türediği eylemin nesnesini gösterdiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 319).

ve ḳımıznı ve ***sorma****nı ve baḫsumnı ve bozanı daġı Türkçe ayturlar*

(ML: 777b10)

tegme 'türlü türlü' (< *teg-* 'değmek, ulaşmak' *-me*) sözcüğünde bu ekle sıfat türemiştir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Sözcük Karahnlı Türkçesinden beri görülmektedir. DLT'de *tegme* 'her' anlamıyla geçmektedir (DLT I: 433; DanKelly, 1985, 183). Harezm Türkçesinde de *tégme* biçiminde ve 'her' anlamıyla görülmektedir (KutbHŞ: 177). Eski Kıpçakçada ise *tegme, degme, teymee, tigme, time* biçimlerinde ve 'beheri, her biri' anlamında görülmektedir (KTS: 268). Osmanlıca da *degme* 'her' şeklinde geçmektedir (TTS I: 186; TTS II: 267; TTS III: 174; TTS IV: 198).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *teg-* 'değmek, ulaşmak' köküne dayandırılmıştır (VEWT: 469; DTS: 458; EDPT: 482a). Clauson sözcüğü *teg-* eylemine dayandırmasına rağmen anlamsal ilişkinin anlaşılmasının güç olduğunu da belirtmiştir (EDPT: 482a).

su yaḳasıġa kim yaġıp muldur

bu yaḳa ***tegme****si bolup ol dür*

(SS: 52)

tuġma ‘sahibinin evinde doğan ve yetiştirilen köle; kardeş, aynı baba ve anneden doğanlar’ (< *tuġ*- ‘doğmak’ - *ma*). Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tuġma* ‘bende, mütevellid’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 121b; DTO: 237). Eckmann, *Gedai Divanı* yayımında sözcüğü *toġma* biçiminde okumuştur.

Sözcük Eski Kıpçakçada *tuġma tilü* ‘anadan doğma deli’ ifadesinde görülmektedir (KTS: 278).

Etimolojik sözlüklerde yer almayan sözcüğün *tuġ*- ‘doğmak’ kökünden geldiği açıktır.

lāf-i sulṭānlıġ teger lābudd ol ayġa kim bu kün

Ḫusrev-ī sayyāreler tég bir Urus ***toġma****sı bar*

(GD, 77: 5)

tügme ‘düğme’ (< *tüg*- ‘düğümlemek, bağlamak’ -*me*) sözcüğü *tüg*- ‘bağlamak’ köküne *-mA* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tügme* ‘düğme, bend’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 183r12; LÇ: 124a; DTO: 241).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden beri görülmektedir. DLT’de *tügme* ‘düğme’ (DLT I: 433; DanKelly, 1985, 183), Eski Kıpçakçada ise *tügme*, *dügme, düvme* biçimlerinde ve ‘düğme’ (KTS: 286) anlamıyla geçmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *tüg*- ‘düğümlemek, bağlamak’ köküne dayandırılmıştır (TMEN III: 1187; VEWT: 503; DTS: 595; EDPT: 482b; Erdal, 1991, 318). Doerfer sözcüğün bazı İran şivelerinde, Kafkas dillerinde ve bazı Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN III: 1187).

mest-min līk unamam ***tügme****-i tāc éylese şeyḫ*

zühd kūyi ara ḫırḳamdın eger tüşse yurun

(FK, 396: 4)

*ceybi ara **tügme** tīr u nāhīd*

égnide ṭırāzı ay u ḫurşīd

(LM: 43)

3.1.9. –gI

Marcel Erdal bu ekin temel olarak geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar ve sıfatlar türettiğini ifade eder. Erdal yine bu ekin sonu /n/ ve /r/ ile biten ad temelleriyle kullanıldığını ve *–kI*'nın alamorfu olarak görüldüğünü de belirtmektedir (Erdal, 1991, 320).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu ek çeşitli sözcükler biçimlendirmiştir. Ancak ekin kullanımı sınırlıdır. *burḳı* 'ekşi yüz' (< *bur-* 'ekşimek' -*ḳı*) (DLT I: 18; DanKelly, 1985, 81), *ḳatḳı* 'katı, kibir' (< *ḳat-* 'katmak' -*ḳı*) (DLT I: 427, DanKelly, 1985, 133; KB: 2232, 2233), *kötki* 'tepe, tepecik' (< **köt-* 'kalkmak, yükselmek' -*ki*) (KB: 21, 6069, vb), *térki* 'sofra' (< *tér-* 'dermek, toplamak' -*ki*) (KB: 2549, 2878, vb), vb.

Çağataycada bu ekin çok fazla örneği görülmemektedir: *Fevayidü'l-Kiber*'de bu ekle biçimlenmiş ***yasaḳı*** 'asker, muhafız' (< Moğ. *yasa-* 'düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek' -*ḳı*) sözcüğüne rastlamaktayız. Sözcüğün Moğ. *yasa-* 'düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek' eyleminden türediği açıktır. Sözcüğün kökü Türkiye Türkçesinden *yasal* sözcüğünde yaşamaktadır. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *yasaḳı* 'asker' şeklinde açıklanmıştır (DTO: 525).

Clauson sözcüğün kök biçimi olan *yasa-* eyleminin 13. ya da 14. yüzyıla kadar Türkçede görülmediğini ifade etmiş, Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'tan *yasa-* biçiminde aktarmıştır (Seng. 331r2 [EDPT: 974b]). Diğer Çağatayca sözlüklerde bu kök *yasa-* 'yapmak, abad etmek, inşa etmek, inşad etmek' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 293a; DTO: 525). Räsänen, Çağ. *yasa-* 'yapmak; inşa etmek; düzenlemek' şeklinde anlamlandırdığı sözcüğün Moğ. *yasa*, *casa* 'düzenlemek; iyileştirmek' biçimlerinden geldiğini belirtmiştir (VEWT: 191).

salmaḳ ot barlas u tarḫan ʻārıżı ni sūd kim

bizni közgen çihre birle bir ***yasaḳı*** *köydürür*

(FK, 150: 7)

éy Nevāyī bir ***yasakı****-veşġa andaḳ min ḫarāb*

kim unutmış min cihan-tarhan ile barlasıdın

(FK, 491: 7)

3.1.10. –(X)z

Bu ek Eski Türkçeden beri çok sık olmasa da kullanılan bir ektir. Ramstedt bu eki eski bir *ri* > Türkçe *ŕ* biçimine bağlamaktadır (Ramstedt, 1952, 143). Marcel Erdal bu ekin temel olarak geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türettiğini ifade eder (Erdal, 1991, 323).

Orhon Türkçesinde *baz* ʻbağımlı, tabiʼ (< *bā-* ʻbağlamakʼ *-z*), *boġuz* ʻboğazʼ (< *boġ-* ʻboğmakʼ *-uz*), *uz* ʻsanat eseri, süs, dekorʼ (< *u-* ʻmuktedir olmak, gücü yetmekʼ *-z*) gibi örnekler görülebilir (Tekin, 2000, 94).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bu ekle biçimlenen az sayıda sözcük bulunmaktadır: *boġaz* ʻboğazʼ (< *boġ-* ʻboğmakʼ *-uz*) (DLT I: 364; DanKelly, 1985, 75; KB: 993, 994a-b), *küwez* ʻmağrurʼ (< **küwe-z*; krş. *küwen-* ʻgüvenmek, övünmekʼ < **küwe-n-*) (DLT I: 411, DanKelly, 1985, 116; KB: 409, 1125 vb), *söz* ʻsözʼ (< **sö-* ʻsöylemekʼ *-z*) (KB: C 13, C 22 vb.), *yomuz* ʻetli, şişmanʼ (< *yom-* ʻşişmaklamakʼ *-uz*) (DLT I: 10), *uz* ʻusta, mahir, sanatkarʼ (< *u-* ʻmuktedir olmak, gücü yetmekʼ *-z*) (KB: 531, 805, 887, vb).

Çağataycada bu ekin çok fazla örneği görülmemektedir. Rastladığımız örneklerin çoğunda geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türetmektedir.

boġ(u)z ʻboğaz, geçitʼ (< *boġ-* ʻboğmakʼ *-uz*) sözcüğü bu ekle biçimlenerek geçişli eylemin nesnesine işaret eden bir ad türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ʻboğaz, geçitʼ anlamıyla görülmektedir (Seng. 136v4, Seng. 136v12; LÇ: 83a).

Eski Türkçeden beri görülen sözcük Eski Uygurcada *boġuz* biçiminde görülmektedir (TT V: 26). DLTʼde *boġuz* ʻboğazʼ şeklinde geçmektedir (DLT II: 24; DanKelly,

1985, 75). Harezm Türkçesinde ise *boġaz* (Nehc. 18/6) ve *boġuz* (KutbHŞ: 35) biçimlerinde yer almaktadır. Kıpçak Türkçesinde ise *bogaz, bogag, bogar, boguz* ve *bovaz* biçimlerinde rastlanmaktadır (KTS: 34).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *boġ-* 'boğmak' köküne dayandırılmıştır ve kaynaklarda 'boğaz, geçit' anlamı kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 67; TMEN II: 792; VEWT: 78; DTS: 110; EDPT: 322a; DanKelly, 1985, 75; Erdal, 1991, 326; Tekin, 2000, 94).

Ramstedt ve Poppe Tü. *boġaz, boġuz, boġazla, boġuzla-* ve Moğ. *boġorla-* 'boğazı kesmek' biçimlerini karşılaştırmışlardır (RKWb: 54; Poppe, 1960, 21). Doerfer sözcüğün Farsçaya *buġaz* biçiminde geçtiğini aktarır (TMEN II: 792).

sin ki tartıp tīġ il ***boġẓın*** *çikerler her ṭaraf*

barçası taʿcīl üçündür kimse zinhār éylemes

(HBD, 60: 8)

tīre āhım her dem andaḳ tolġaşur ***boġẓ****umġa kim*

çıḳḳalı ḳoymas köŋüldin nāle vü efġānnı dūd

(GS, 129: 6)

söẓ 'söz, lafız, kelam' (< **sö-* 'söylemek' *-z*) biçimi *–(X)z* eki ile eylemden türemiş bir addır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'söz, konuşma, lafız, lakırtı' anlamında kaydedilmiştir (Seng. 248r12; LÇ: 190a).

Çağataycada bu sözcüğün köküyle türemiş başka sözcükler de görülür: *sözçi* 'sözcü', *sözle-* 'söylemek', *sözlegüçi* 'söyleyen, konuşan', *sözlen-* söylenmek, 'kendi kendine konuşmak', *sözleş-* 'söyleşmek, konuşmak', *sözlet-* 'söyletmek', *sözlü* 'sözlü', *sözlük/g* 'sözlü', vb.

Eski Türkçeden beri görülen sözcük Eski Uygurcada *söz* 'söz; konuşma' biçiminde görülmektedir (TT V: 8; TT VII: 28). DLT'de *söz* 'söz; konuşma' (DLT III: 124; DanKelly, 1985, 167), KB'de *söz* 'söz; konuşma' (KB: 124) şeklinde geçmektedir. Harezm Türkçesinde ise *söz* 'söz; konuşma' (KutbHŞ: 160) biçiminde yer almaktadır. Kıpçak Türkçesinde ise *söz* 'söz; konuşma' (KTS: 241) biçiminde rastlanmaktadır.

Etimolojik sözlüklerde sözcük için 'söz, konuşma' anlamı kaydedilmiştir (VEWT: 430; DTS: 511; EDPT: 860b). Brockelmann, Gabain ve Talat Tekin, sözcüğün kökünü **sö-* biçiminde bir eyleme dayandırmışlardır (Gabain, 1941 (2000[3]), 55; Brockelmann, 1954, 142; Tekin, 2000, 94). Tekin, sözcüğü Çuv. *śĭmaḫ* 'söz' ile karşılaştırmıştır (Tekin, 2000, 94). Mustafa Kaçalin de **sö* 'söz'ün başlı başına bir kök olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir (Kaçalin, 2006, 111).

éyle kim gül içre ġonçeŋ her niçe maʿlūm émes

ġonçe aġzıŋ neçe kim ***söz*** *dése hem mefhūm émes*

(HBD, 61: 1)

żaʿfım aşmış ***söz*** *démeŋ ol ay sözidin özge kim*

ḫāṭırı nāzük bolur tapḳanda istīlā maraż

(HBD, 64: 6)

Ek bazı örneklerde de sıfat anlamında sözcükler türetmiştir:

uz: *–(X)z* ekiyle türeyen bir sözcük Çağataycada 'ehil, usta' anlamıyla görülen *uz* 'usta, mahir' (< *u-* 'muktedir olmak' –z) sözcüğüdür. Bu sözcük hem ad hem de sıfat olarak kullanılmıştır. Çağatayca sözlüklerde 'usta, tecrübeli, becerikli, mahir; cevher' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 73v3; LÇ: 32a).

Sözcük Eski Türkçeden beri varlığını sürdürmektedir. Eski Uygurcada *uz* 'usta, mahir' anlamıyla görülmektedir (M I: 17). DLT'de *uz kişi* 'Sanatında mahir ve becerikli kişi' anlamıyla geçmektedir (DLT I: 46; DanKelly, 1985, 57). Harezm Türkçesinde *uz* 'akıllı, bilge' anlamıyla kaydedilmiştir (KutbHŞ: 201). Eski Kıpçakçada ise *uz* 'mahir, usta, akıllı' anlamında geçmektedir (KTS: 296).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *u-* 'muktedir olmak' eylemine dayandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]), 55; Brockelmann, 1954, 142; TMEN I: 593; VEWT: 517; DTS: 620; EDPT: 277b; Erdal, 1991, 325; Tekin, 2000, 94). Ramstedt ve Poppe Tü. *uz* ve Moğ. *uran* biçimlerini karşılaştırmışlardır (Ramstedt, 1957, 133; Poppe, 1927, 113). Poppe Tü. *uz* biçiminin *u-* 'yapabilmek, muktedir olmak' eyleminden geldiğini belirtmiştir (Poppe, 1927, 113). Doerfer sözcüğün Farsçaya *ūz* biçiminde alıntılandığını ifade etmiştir. Ayrıca bazı Türk dillerinde görülen *uran* 'usta, sanatkar' (TUV: 473; PEK: 3059) biçimi Moğolcadan geri ödünçlemedir (TMEN II: 593).

Talat Tekin, sözcüğü DLT *ū-* ‘muktedir olmak’, *ūz* ‘usta, mahir’, Tkm. *ūz* ‘güzel, yakışıklı, biçimli’, Yak. *ūs* ‘usta, mahir, sanatkâr; hüner, maharet’ biçimleriyle karşılaştırmış ve *ūz* biçimde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 111, 179).

mürşid érür dīnge ***uz***

(HD, İSI: 13)

ayur kim söz içinde ***uz*** *baġāyat*

ne bolġay ḳılsaŋız bizge‘ ināyet

(HLN: 45)

yavuz ‘kötü, fena’ (< **yav-* ‘kötüleşmek’ *-uz*) sözcüğü Eski Türkçeden bu yana kullanılmış bir sözcüktür. Burada *–(X)z* eki bir eyleme gelerek sıfat türetmiştir. Çağatayca sözlüklerde ‘kötü, fena’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 340r27; LÇ: 301b).

Sözcük Eski Türkçeden beri görülmektedir. Eski Uygurcada *yavız* biçiminde ‘kötü, fena’ anlamında görülmektedir (Suv. 101/17). DLT’de *yavuz* ‘kötü’ biçiminde geçmektedir (DLT III: 10; DanKelly, 1985, 219). Harezm Türkçesinde ise *yawuz* ‘kötü’ (*‘*Ali: 8 [EDPT: 881b-882a]), *yavuz* ‘kötü’ (Nehc. 252/12) biçimlerinde yer almaktadır. Eski Kıpçakçada da sözcük *yavuz* ‘kötü, fena; vahşi’ anlamlarıyla geçmektedir (KTS: 316).

Clauson sözcüğü *yavız* biçiminde maddebaşı olarak vermiş ve **yav-* köküne dayandırmıştır (EDPT: 881b-882a). Marcel Erdal sözcüğün *–(X)z* ile türemiş biçimlerden olmadığını ifade eder. Ona göre sözcüğün kökü *yavrı-* olmalıdır (Erdal, 1991, 324). Talat Tekin bu etimolojinin Türk dili tarihinde hece başındaki /r/ ünsüzünün düşmesi diye ses değişmesi ya da gelişmesi olmadığı için kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir (Tekin, 2000, 11).

Aşağıdaki örnekte de *yavuz* ‘kötü, fena’ sözcüğü *közler* sözcüğünden önce gelerek onu nitelemiştir.

yavuz *közler yüzüŋdin dūr bolsun*

cemāliŋdin cihān ma‘mūr bolsun

(TN: 180)

çün allıma ḳoymadıŋ ***yavuz*** *yol*

seyr içre naṣībim éyle tüz yol

(LM: 109)

3.1.11. –gXn

Geçişsiz eylemlerden etken eylem sıfatı anlamını taşıyan sıfatlar, geçişli eylemlerden de edilgen adlar türeten bir ektir. Bang bu ekin kökeninin kökteki ünlünün değişmesiyle *gan* sözcüğüne bağlamaktadır (Bang, UJb 14: 199 [Räsänen, 1957, 130]). Kotwicz bu ekin *kı, ku* + *n* eklerinden türediğini ileri sürmüştür (Räsänen, 1957, 130).

Marcel Erdal, bu ekin geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türettiğini ifade eder. Ona göre bu ekle biçimlenen bütün kökler tek hecelidir ve ekle birlikte bütün biçimler iki heceli olurlar (Erdal, 1991, 327).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenmiş sözcükler bulunmaktadır. Genellikle değişik anlamlarda ad ve sıfatlar türetmiştir. Eski Türkçede bu ekle biçimelenen *tezkin* 'mülteci' (< *tez-* 'kaçmak' -*kin*), *tirgin* 'kalabalık, dernek' (< *tir-* 'dermek, toplamak' -*gin*) sözcükleri görülmektedir (Gabain, 1941 (2000[3]), 52).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş sözcükler çok sık olmasa da görülür: *eşkin* 'akıp giden şey' (< *eş-* 'eşmek' -*kin*) (DLT I: 109; DanKelly, 1985, 28), *azġın* 'azgın, azılı' (< *az-* 'azmak' -*ġın*) (KB: 2311), *kewgin* 'doyurmayan' (< *kew-* 'doyurmak' -*gin*) (DLT I: 443; DanKelly, 1985, 104), *tutġun* 'esir' (< *tut-* 'tutmak' -*ġun*) (DLT I: 438, DanKelly, 1985, 202; KB: 373, 3345) vb.

Ekin Çağataycada da daha çok meslek ve faaliyet adı türettiği görülmektedir:

azġun 'azgın, azılı, asi, tuğyan' (< *az-* 'azmak' -*ġun*) sözcüğü *az-* eylemine -*gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *azġun* biçiminde 'dengesini kaybetmiş, asi, serkeş' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 39r9; LÇ: 11b).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden beri görülmektedir. KB'de *azġın* 'azmış, azgın' biçiminde geçmektedir (KB: 2311). Eski Kıpçakçada da *azġunlıḳ*, *azġunluḳ* 'azgınlık, azgın olma durumu, sapıklık' biçimlerinde sözcüğe rastlıyoruz (KTS: 19).

Osmanlıcada *azġun/azḳun* ‘hatalı, yanlış, gerçekten sapmış’ biçiminde geçmektedir (TTS II: 86).

Sözcük etimolojik sözlüklerde *az-* ‘azmak’ köküne dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 62; EDPT: 283b, TETL: 248). Talat Tekin sözcüğü DLT *āz-* ‘şaşırmak, yolda çıkmak, sapıtmak’, Tkm. *āz-* ‘yanılmak, yoldan çıkmak, sapmak’, *yāz-* ‘sapmak, başka yana çevrilmek’, Hlç. *hā^a^z-* ‘azmak, yanılmak’, Uyg. (IB) *āz-* ‘sapmak, yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek’, Yak. *sīs-* ‘hedefe isabet etmemek, sapmak’ < **yīz-* biçimleriyle karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 41, 70, 117, 173).

vaṣl kūyidin Nevāyī köŋli azdı éy refīḳ

körmedük hergiz ol ehl-i ‘ışḳnıŋ ***azġun****ı dék*

(FK, 346: 7)

çapḳun ‘akın, hücum; yağma; boran, tufan; hızlı koşan kara at’ (< *çap-* ‘vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak’ *-ḳun*) sözcüğü *çap-* ‘vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak’ eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*’da *çapġun* biçiminde ‘serseri; tufan, iclaf, boran, evbaş’ gibi anlamlarla kaydedilmiştir (LÇ: 145a).

Sözcüğe Eski Anadolu Türkçesi metinlerinden *Dede Korkut Oğuznamaleri*nde de *çapḳun* ‘baskın’ biçiminde rastlıyoruz. Meninski’de sözcük ‘rahvan yürüyüşlü at’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Meninski I, 1680, 1538).

Sözcük etimolojik sözlükler ve kaynaklarda *çap-* ‘gece baskını yapmak’ köküne dayandırılmıştır (TMEN III: 1036; TETL: 475).

bil vefā resmin ġanīmet éy gül andın burna kim

dey sipāhı yétkey āh u köz yaşım ***çapḳun****ı dék*

(FV, 346: 6)

ḳayalar üzre bulıt urdı kūs u yıġdı sipāh

seḥerde ḳoydı ***çapḳun****, yasadı ḫayl u ḥaşem*

(SD: 191)

ḳaçḳun ‘kaçıcı, firar edici’ (< *ḳaç-* ‘kaçmak’ -*ḳun*) sözcüğü *ḳaç-* ‘kaçmak’ eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳaçḳun* biçiminde ‘kaçıcı, firar edici’ anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 214b; DTO: 395).

Sözcük DLT’de *kaçġın* ‘kaçıcı, firar edici’ (DLT I: 21; DanKelly, 1985, 122) anlamıyla görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳaç-* ‘kaçmak’ köküne dayandırılmıştır (EDPT: 591a). Marcel Erdal bu ekle biçimlenmiş sözcükler arasında verdiği sözcüğün geçişsiz bir eylemden türeyerek özne, fail gösteren bir sözcük olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 329).

*Yusuf’nı sattı bende dép **ḳaçḳunçı** ḳul şermende dép*

hīç işni bilmes künde dép ḳıldım ḫaṭā va ḥasretā

(KUŞ, XXXI: 5)

ḳavġun ‘kovalama, takip; kovalayan, takipçi’ (< *ḳov-* ‘kovmak’ -*ġun*) sözcüğü *ḳov-* ‘kovmak’ *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcüğe *Seba-i Seyyare’*de rastlıyoruz. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *ḳavġun* biçiminde ‘takipçi, kovalayan’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTO: 411).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde bu anlamıyla sözcüğe rastlamadık. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da ‘kovalama, takip; kovalayan, takipçi’ anlamındaki *ḳavġun* sözcüğü için herhangi bir kayıt bulamadık.

sürdiler kimeni şitāb bile

*yitti **ḳavġun**lar ıżtırāb bile*

(SS: 3221)

ötkün ‘geçmiş, geçen; temren’ (< *öt-* ‘geçmek’ -*gün*) sözcüğü *öt-* ‘geçmek’ eylemine -*gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ötgün* biçiminde ‘okun demir yeri, geçmiş, geçen’ anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 25a; DTO: 44).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde bu anlamıyla sözcüğe rastlamadık. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da 'geçmiş, geçen; temren' anlamındaki *ötkün* sözcüğü için herhangi bir kayıt bulamadık.

tīr-i bārān-ı ġamıŋ cān u tenimdin ötti

Allāh Allāh ni belā bu yaġın érmiş ***ötkün***

(FK, 464: 6)

yıḳtı cān birle tenimni tīr-i bārān-ı firāḳ

veh ki ḳat ḳat yirdin ötti ol yaġınnıŋ ***ötkün****i*

(HBD, 196: 4)

satḳun 'satın' (< *sat-* 'satmak' -*ḳun*) sözcüğü *sat-* 'satmak' eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *satḳun* biçiminde 'satın' anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 229r9; LÇ: 177a; DTO: 333).

Eski Uygurcada *satġın* 'satın' (U IV: 36; TT VII: 39); Harezm Türkçesinde *satun* 'satın' (*'*Ali: 56 [EDPT: 800a]); Eski Kıpçakçada *satın, ṣaṭın, ṣatun* 'satın' (KTS: 228) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük EDPT'de *sat-* 'satmak' köküne dayandırılmıştır (EDPT: 800a).

gerçi mundaḳ 'azīzdür min aŋa

satḳun *alġan kenīzdür min aŋa*

(SS: 4249)

ṣūfī-ḫānenïŋ yer suyunı üç yüz ḳızıl altunġa ildin ***satḳun*** *aldı*

(NT: 107)

toyġun 'doygun, doymuş' (< *toy-* 'doymak' -*ġun*) sözcüğü *toy-* 'doymak' eylemine –*gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*'da *toyġun* biçiminde 'serseri; tufan, iclaf, boran, evbaş' gibi anlamlarla kaydedilmiştir (LÇ: 145a).

Clauson'da *tayġun / toyġun* 'yüksek derecede bir memur' biçiminde maddebaşı olarak verimli sözcük vardır. Ancak Clauson'un Çince'den bir alıntı olduğunu

belirttiği bu sözcükle Çağataycada rastladığımız *toyġun* aynı sözcük değildir (EDPT: 568b).

ḫayl-ı żulmet renciġa tüşken żaf‘ ehli érür

*éyle kim taŋ **toyġun**ı ḳaldı sürüg ḫuffāş ara*

(NN, 26: 6)

tutḳun ‘esir’ (< *tut-* ‘tutmak’ *-ḳun*) sözcüğü *tut-* eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tutḳun* ve *tutġun* biçiminde ‘esir, tutsak, giriftar’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 169v10; LÇ: 114a).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde *tutġun* ‘tutuklu, esir (DLT I: 438; DanKelly, 1985, 202; KB: 373) şeklinde rastladığımız sözcük, Eski Kıpçakçada *tutḳun* ve *tutġun* ‘esir, hapis, tutsak’ biçimlerinde görülmektedir. Sözcüğe Osmanlıcada da *dutġun* biçiminde rastlıyoruz (TTS II: 330, 908).

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *tut-* ‘tutmak’ köküne dayandırılmıştır (VEWT: 502; EDPT: 453b; Tezcan, 1981, 66; DanKelly, 1985, 202; Erdal, 1991, 327).

*anıŋ zülfinde ‘āşıḳ turur u uġrı émes **tutḳun***

meger sin saġınur-sin zāhidā kim ḳavlaġaydur-min

(ŞHD: 139a9)

ḥüsni şehin étti za‘f nā-şād

***tutḳun**ların açıp étti āzād*

(LM: 3206)

uçḳun/ġun ‘kıvılcım’ (< *uç-* ‘uçmak’ – *ġ/ḳun*) sözcüğü *uç-* ‘uçmak’ eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*’da *uçḳun* biçiminde ve ‘şerar, kıvılcım’ anlamlarıyla kaydedilmiştir (LÇ: 27a).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastlamadığımız sözcük Harezm Türkçesinde *uçḳun* ‘kıvılcım’ şeklinde geçmektedir (Nehc. 120/15). Sözcüğe Eski Kıpçakçada da *uçḳun* ‘kıvılcım’ biçiminde rastlanmaktadır (KTS: 291).

Sözcük Räsänen tarafından *uç* maddesi altında Çağ., Osm. *uç-ḳun* ‘kıvılcım’, Kmk. *uçġun* ‘kıvılcım’, Kaz. *öçkön* ‘kıvılcım’ şeklinde aktarılmıştır (VEWT: 509).

Çağataycada sözcüğün *uçḳunluḳ* gibi genişlemiş biçimlerine de rastlanmaktadır.

yana sinsiz āhım otı şu‘le-zendür

ki gerdunġa her ***uçḳun*** *ateş-fikendür*

(FV, 195: 1)

bir meş‘al ile közi münevver

kim ***uçḳun****ı érdi mihr-i ẖāver*

(LM: 687)

üzgün ‘taşkın’ (< *üz-* ‘kesmek, koparmak’ - *gün*) sözcüğü *üz-* eylemine *–gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*’da *üzgün* biçiminde ‘taşkın’ anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 33a).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde bu anlamıyla sözcüğe rastlamadık. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da ‘taşkın’ anlamındaki *üzgün* sözcüğü için herhangi bir kayıt bulamadık.

seyl-i eşkim yir yüzin tuttı sayaŋ érken zamān

yoḳ ‘aceb gerdūnnı ḳılsa ġarḳa anıŋ ***üzgün****i*

(HBD, 196: 3)

yutġun ‘burgaç, girdap’ (< *yut-* ‘yutmak’ -*ġun*) sözcüğü *yut-* ‘yutmak’ eylemine -*gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yutġun* biçiminde ‘burgaç, girdap’ anlamıyla kaydedilmiştir (LÇ: 304a; DTO: 544). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık.

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde bu anlamıyla sözcüğe rastlamadık. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da ‘burgaç, girdap’ anlamındaki *yutġun* sözcüğü için herhangi bir kayıt bulamadık.

Bu ek kimi sözcüklerin içinde de yer almakatadır.

yanġunçı ‘yakıcı’ (< *yan-* ‘yanmak’ *-ġun+çı*) sözcüğü *yan-* ‘yanmak’ eylemine *-gXn* ekinin getirilmesiyle türemiş bir ad biçimidir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

öçken çerāġ ***yanġunçı*** *ḫ̮ᵛ ācem Ebu Hureyre*

kūrlar bīnā bolġuçı ḫ̮ᵛ ācem Ebu Hureyre

(KUŞ, XXXI: 5)

3.1.12. –(X)l

Eylemin sonucunu bildiren adlar türeten bir ek olan *–(X)l* çok sık kullanılan bir ek değildir. Gabain bu ekin Eski Moğolcada da aynı olduğunu belirtmekte ve Eski Türkçede bu ekle *ınal* ‘bakan gibi yüksek bir mevki ünvanı’ (< **ına-* ‘inanmak, güvenmek’ *-l*), *ḳısıl* ‘boğaz, vadi’ (< *ḳıs-* ‘kısmak’ *-ıl*)*, tükel* ‘bütün, hep’ (< *tüke-* ‘tükenmek, bitmek, yeterli olmak’ *-l*), *osal* ‘ihmalkar’ (< *osa-l*; krş. *osan-* ‘gafil olmak’ < **osa-n-*) gibi sözcüklerin türetildiğini ifade etmektedir (Gabain, 1941 (2000^3), 53). Erdal, bütün *-(X)l*’lı biçimlerin iki heceli olduğunu, çoğunun da sıfat, bazen de zarf olduklarını belirtmiştir. Ayrıca *-(X)l*’lı biçimlerin genellikle geçişsiz eylemlerden geldiğini ve onların öznesini gösterdiğini de ifade etmiştir (Erdal, 1991, 330).

Karahanlı Türkçesinde de bu ek çok sık kullanılmamaktadır. Görülen bazı örnekler şöyledir: *amul* ‘sakin, yavaş’ (< **amıl* < *amı-l*), *ınal* ‘anası hatun, babası ortalık adamlardan bulunan bütün gençlere verilen ad, beyzade’ (DLT I: 122; DanKelly, 1985, 9) *osal* ‘gafil’ (< **osa-l*; krş. *osan-* ‘gafil olmak’ < **osa-n-*) (DLT III: 122, DanKelly, 1985, 43; KB: 443 vb.), *tükel* ‘tamamen, bütün’ (< *tüke-* ‘tükenmek, bitmek, yeterli olmak’ *-l*) (< DLT I: 412, DanKelly, 1985, 204; KB: A 2, A 25, vb), *yasul* ‘yassı, yayvan’ (< *yas-ul*) (DLT III: 18; DanKelly, 1985, 217), vb.

Çağataycada da ender görülen bu ek genelde geçişsiz eylemlerden sıfatlar türetmektedir. Şu örneklerde bu işleviyle görülmüştür:

osal: Ekin bu işlevinde biçimlenmiş bir sözcük *Babür Divanı*nda rastladığımız ‘gafil’ anlamındaki *osal* ‘gafil’ (< **osa-l*; krş. *osan-* ‘gafil olmak’ < **osa-n-*) sözcüğüdür. Ekin bu işlevinin dışında da kullanımı görülür, ancak çok nadirdir. Doerfer sözcüğün Moğolca ve Çeremişçe gibi dillerde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmış, sözcüğün kökeni konusunda herhangi bir yorumda bulunmamıştır (TMEN II: 599). Arat sözcüğün kök hece ünlüsünü /u/ ile *usal* biçiminde okumuştur, CC *osal* ‘gafil’, Yak. *osal* ‘gafil’, YUyg. *osal* ‘gafil’ biçimlerine bakarak bunun hatalı olduğunu söyleyebiliriz. Marcel Erdal *osal* ‘gafil, ihmalkar’ sözcüğü için bir kök belirtmemiştir (Erdal, 1991, 330).

tevbe işin buyurma Bābürġā

kim bu işni uşal ***osal*** *ḳılur*

(BabD, 33: 6)

tükel ‘hepsi, tümü’ (< *tüke-* ‘tükenmek, bitmek, yeterli olmak’ -*l*) sözcüğü de *tüke-* ‘tükenmek, bitmek, yeterli olmak’ eylemine eklenen *–(X)l* ekiyle türemiş bir sıfattır. Eski Türkçeden beri görülen yaygın bir kullanımdır. Çağatayca sözlüklerde *tükel* ‘araştırma, dikkatli araştırma; teftiş; muayene, ser-rişte, tamamı’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Seng. 183r6; LÇ: 123b).

Sözcük Eski Türkçeden beri görülmektedir. Eski Uygurcada *tükel* ‘bütün, tam, hepsi’ biçiminde geçmektedir (U II: 79). DLT ve KB’de de *tükel* biçiminde ve ‘tam, tamamen’ anlamında görülmektedir (DLT I: 412; DanKelly, 1985, 204; KB: 116). Harezm Türkçesinde ise *tükel* ‘bütün, tüm, tamamen’ şeklinde geçmektedir (KutbHŞ: 189). Eski Kıpçakçada da *tükel, dükel* ve *tügel* ‘mükemmel, tam, tamamen’ biçimlerinde sözcüğe rastlanmaktadır (KTS: 287). Osmanlıcada ise *dügeli, tükeli* ve *tügeli* ‘tümü, tamamı’ biçimlerinde sözcüğü buluruz (TTS I: 238).

Räsänen *tük* ‘tam, bütün’ maddesinde verdiği sözcüğü Uyg. *tüke-l* ‘tam, bütün, eksiksiz’ şeklinde aktarmış, Çağ.’da *tüke-* kökünden türemiş *tüge-n-* ‘tükenmek’, *tüge-t-* ‘tüketmek’ ve *töküz* ‘dolu’ biçimlerini aktarmıştır, ayrıca Räsänen sözcüğün Moğ. *tegüs* < **teküs* ‘tam, bütün, eksiksiz’ biçiminde yer aldığını Poppe’ye dayanarak aktarmıştır (VEWT: 504). Clauson sözcüğü *tüke-* ‘tükenmek, bitmek, yeterli olmak’ eylemine dayandırmış ve ‘bütün, tam’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 480b).

ḳılduḳ biz va artuḳluḳ bérdük ... anda cihānīlarġa ya'nī Şām vilāyatı va ***tükel*** *baraḳat payġambar*

(ÇKT: 26b19)

çemen kuşların iŋretür seherde

tügel *ni'met bérür şāh-ı şecerde*

(HLN: 6)

'Leşler alayı; alay; tertip, dizi' anlamındaki ***yasal*** (< *yasa-* 'düzenlemek' *-l*) sözcüğünde ekin eylemden ad türettiği görülmüştür. Sözcük Çağatayca sözlüklerde 'saf, dizi, tertip' anlamlarıyla yer almaktadır (LÇ: 293b). *yasal* sözcüğü günümüzde 'yasanın, dinin ve kamu vicdanının doğru bulduğu, yasalara uygun, kanuni, meşru, legal' gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Doerfer sözcüğün Moğolcadan Türkçe'ye, Türkçeden de Farsçaya geçtiğini belirtir (Tü. *yasa-l* < Moğ. *casa-l*) (TMEN IV: 1791).

utru çıḳıban 'adūġa ḥālī

gūşiş bile tüzdiler ***yasalī***

(LM: 1837)

utru çıḳıban 'adūġa ḥālī

gūşiş bile tüzdiler ***yasalī***

(LM: 1837)

yéŋil 'hafif' (< *yéni-* 'hafif olmak' *-il*) sözcüğü *–(X)l* ekiyle türemiş bir sıfattır. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yüŋül* ve *yéŋil* 'hafif' biçimlerinde görülmektedir (Seng. 347r13).

Sözcük *İbni Mühenna Lugati*nde *yüŋül* (*yüngül*?) 'hafif' biçiminde geçmektedir (Rif. 151). Eski Kıpçakçada da sözcüğe *yeŋil*, *yegin*, *yeŋül*, *yeyni*, *yiŋil*, *yugul*, *yüŋül* 'hafif' biçimlerinde rastlıyoruz (KTS: 318).

Räsänen sözcüğün gelişimini **yeŋil* maddesinde < **yen-gil* biçiminde açıklamış, Çağ. *yeŋil* 'hafif' şeklinde aktarmıştır (VEWT: 198). Sözcük Clauson tarafından

*yéni***-** ‘hafif olmak’ köküne bağlanmış ve ‘hafif’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 950b).

Aşağıdaki örnekte de *yeŋil* ‘hafif’ sözcüğü *bī-ḥad* sözcüğünden önce gelerek onu nitelemiştir.

min ol dür min ki naḳdimdür ṣafālıġ

yeŋil *bī-ḥad velī aġır bahālıġ*

(DN: 259)

3.1.13. –dU

Bu ek soyut ve somut adlar türetmek için kullanılır. Marcel Erdal bu ekin temel olarak geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar türettiğini ifade eder (Erdal, 1991, 332).

Bu ekin kullanımı Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde çok yaygın değildir. Genellikle bu dönem metinlerinde eylemlerden soyut ve somut adlar türettiği görülmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT ve KB’de bu ekle biçimlenmiş şu sözcüklere rastlıyoruz:

egdü ‘kılıç kını ve kılıç kınına benzer bir şeyler koymak için kullanılan ucu eğri bıçak’ (< *eg-dü*) (DLT I: 125; DanKelly, 1985, 20), *tamdu* ‘alevli ateş’ (< *tam-du*) (DLT I: 418; DanKelly, 1985, 176), *umdu* ‘itek, dilek, tamah’ (< *um-du*) (DLT I: 125, DanKelly, 1985, 54; KB: 2616, 2725, vb.).

Çağataycada bu ek yaygınlığını daha da yitirmiştir. Yani ekin kullanımı azalmıştır. Çağatay dönemine ait metinlerde rastladığımız örnekler şunlardır:

yaġdu ‘ışık, parlaklık’ (< **yaġ-* ‘parlamak’ *-du*) sözcüğü Çağataycada değişik biçimlerde görülmektedir. Çağatayca sözlüklerde sözcüğe *yaḳtu*, *yaġtu* biçimlerinde ve ‘nûr, ziya, aydınlık, ışıklı, parlak’ anlamlarıyla rastlamaktayız (LÇ: 296b; Seng. 334v; DTO: 530).

Sözcük Eski Kıpçakça metinlerinden *Kitabü’l-İdrak*’te *yaḳtu* ‘parıltı, aydınlık, ışık, nur’ biçiminde geçmektedir (KTS: 307).

Räsänen sözcüğü *yak* maddesi altında Çağ. *yaġtu* ve *yaġtu* biçimlerinde aktarmıştır ve gelişimini < *yaḳ-tu* ya da **ya-t-ġu* biçimlerinde açıklamıştır (VEWT: 178). Clauson sözcüğü **ya-* köküne bağlamış ve *ya-n-*, *ya-k-*, *ya-l-* gibi genişlemiş biçimlerini göstermiştir (EDPT: 897a). Eraslan'a göre sözcüğün *ya-* köküne bağlı olduğu aşikardır. Ona göre, asli biçim *yatġu* kabul edilirse, *-t-* eylemden eylem yapma eki, *-ġu* ise sıfat eylem olur. *yaḳtu* biçimi asli kabul edilirse *–k-* eylemden eylem yapma eki, *-tu* ise Räsänen'in ifade ettiği gibi Eski Türkçede de görülen eylemden ad yapma eki olur (Eraslan, 1999, 325-6).

*Mevlana Sekkâki Divanı*nda sözcük *yaḫtu* biçiminde geçmiştir (Eraslan, 1999, 325).

'ışḳ otıġa ér kérek pervāne tég salsa özin

köymese cān ristesi, şem'ī ḳaçan ***yaḫtu*** *yanar*

(SD: 3)

'anberīn zülfüŋ melāyik şeh-peridin sāyedür

kim 'ıyān boldı tecellī aḳşamı ***yaġdu*** *üze*

(BV, 536: 5)

kadeḥ çerḫide mey mihrini sāḳī

salıp yarut maŋa ol ***yaġdu****dın köz*

(NN, 380: 6)

3.1.14. –(X)ŋ

Çok sık bir kullanıma sahip olmayan *–(X)ŋ* eki geçişsiz eylemlerden eyleyici adlar ve sıfatlar, geçişsiz eylemlerden de nesne adları ve sıfatlar türetir.

Bu ekin Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde de çok fazla kullanılmadığı görülür. Bu dönem eserlerini taradığımızda genellikle bu ekin sıfat yapan bir ek olduğunu görürüz. Taradığımız metinlerde şu örneklere rastladık:

üsteŋ 'üstün, galip' (< *üste-* 'kazanmak, artmak' *-ŋ*) (KB: 1796, 1948, vb), *yalıŋ* 'çıplak' (< **yal-* 'soymak, açmak' *-ıŋ*) (KB: 1098, 2296, vb).

Çağataycada bu ekin çok sık kullanılmadığı görülür. Çağataycada bu eke rastladığımız sözcükler şunlardır:

Bu biçim için Çağataycada görülen bir sözcük ***iriŋ*** 'irin' (< *iri-* 'çürümek, bozulmak' -*ŋ*)'dir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay*'da 'olgun yarelerin suyu, cerahetten çıkan fesat ve çirk' anlamlarıyla kaydedilmiştir (LÇ: 50b).

iriŋ sözcüğü Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *iriŋ* 'irin' (U II: 61), DLT'de *iriŋ* 'irin, cerahat' (DLT I: 135), Harezm Türkçesinde *iriŋ* 'irin, cerahat' (Nehc: 331, 12); Eski Kıpçakçada ise *iriŋ*, *irin* 'irin, cerahat' (KTS: 113), Osmanlıcada *iriŋ* 'irin, cerahat' (Seng. 100v4) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde sözcük 'irin' anlamıyla verilmiş ve kaynaklarda *iri-* 'çürümek, bozulmak' köküne dayandırılmıştır (DTS: 212; EDPT: 233a). Marcel Erdal sözcüğün kökü olarak *iri-* 'çürümek, bozulmak' eylemini göstermiştir. Erdal, bu eylemin biraz bozulmuş bir biçimi olan *yirü-* biçiminin Uygurcada görüldüğünü ve bu eylemin *erü-* 'erimek' eyleminin bozulmasının sonucu ortaya çıkmış olabileceğini de ifade etmiştir (Erdal, 1991, 338). Talat Tekin, "Önseste *y-* Türemesi" adlı makalesinde Uyg. *yiriŋ* ~ *iriŋ* 'irin, cerahat' < AT **ῑriŋ*; Özb. (Ürgenç) *ῑriŋ*, Tuv., Hak., Tkm. *iriŋ*, Yak. *iriŋe*, Hlç. *yirin*, YUyg. *yiriŋ* 'irin' biçimlerini aktarmıştır (Tekin, 1994c, 55).

*ḳanlı **iriŋ**li ḳayıŋ oḳġa ḳan bürkürtdüm*

(ŞTe: 100b2)

yalıŋ, yalaŋ 'çıplak' (< **yal-ıŋ* ?) sözcüğü *–(X)ŋ* ekinin **yal-* eylemine getirilmesiyle türemiş bir ad gövdesidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yalıŋ, yalaŋ* biçiminde ve 'yalın, çıplak, dikilmemiş kumaş' anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 336v. 4; LÇ: 298b).

yalıŋ sözcüğü Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yālıŋ* 'çıplak' (TT VI: 14), DLT'de *yalıŋ* 'çıplak', KB *yalıŋ* (DLT III: 373; KB: 2289), Harezm Türkçesinde *yalıŋ* 'çıplak' (KutbHŞ: 66); Eski Kıpçakçada ise *yalıŋ*, *yalan*, *yalaŋ*, *yalın* 'çıplak, yalın' (KTS: 308) biçimlerinde görülmektedir.

Etimolojik sözlüklerde sözcük *yalıŋ, yalaŋ* biçimlerinde maddebaşı olarak verilmiş, 'yalın, çıplak, açık' anlamları kaydedilmiştir (VEWT: 182; DTS: 229; EDPT: 929b). Clauson sözcüğü **yal-* biçiminde bir köke dayandırmıştır (EDPT: 929b). Marcel

Erdal ise sözcüğün *yalın-* ‘soymak, soyunmak’ eylemi ile ilişkili olması gerektiğini savunmuştur (Erdal, 1991, 338).

éy cefā tigi kélip mecrūḥ kögsümni yaru

*ḳol **yalaŋ** éylep salıp her yan içimni aḫtaru*

(HBD, 142: 1)

*köŋülleri topçaḳ sikritürdin ārām tapmaḳ, sözleri baş **yalaŋ** yüzge çapmaḳ*

(MKb: 11b5)

3.1.15. –I ve –şI

Alet adları, soyut adlar ve *ş* eylemden eylem yapım ekiyle genişlemiş eylemlerden soyut ve somut adlar türetir. Marcel Erdal bu ekin geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar ve sıfatlar türettiğini belirtmektedir. Erdal bu ekin şu nedenlerden ötürü eylemden ad yapan bir ek olduğunu açıklar:

1. *–I* ile genişlemiş olarak bulunan eylemler *–A* ve *–U* gibi başka ünlülü zarflardan gelişmişlerdir.
2. *–I* ekli sözcükler ad ve sıfat olarak kullanılır, oysaki zarf eylemler devamlı sürette zarf işlevindedirler.
3. *–I* ile genişlemiş sözcükler geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar ve sıfatlar türettir, bu yüzden de hem geçişli hem de geçişsiz tutum gösterirler (Erdal, 1991, 340).

Orhon Türkçesi ve Eski Uygurca metinlerde bu ekle biçimlenmiş sözcükler bulunur. *egri* ‘eğri, hörgüçlü’ (< *egir-* ‘eğdirme, çevirmek’ -*i*), *kalı* ‘kalıntı, artık’ (< **kāl-* ‘kalmak’ -*ı*), *takı* ‘daha’ (< *tak-* ‘eklemek’ -*ı*), *yazı* ‘ova, bozkır’ (< **yaz-* ‘yaymak’ -*ı*) (Tekin, 2000, 91), vb.

Ek, Karahanlı Türkçesi metinlerde de yaygın sayılabilecek bir ektir. DLT ve KB’de rastladığımız çeşitli örneklerde alet adları, soyut ve somut adlar türettiği görülür. Bu metinlerde rastladığımız bazı örnekler şunlardır: *bükri* ‘eğri’ (< **bükir-* ‘büktürmek, eğdirmek’ -*i*) (DLT I: 420, DanKelly, 1985, 83; KB: 6157), *köni* ‘dik, doğru, gerçek’ (< *kön-* ‘doğrulmak, düzelmek’ -*i*) (DLT III: 239, DanKelly, 1985, 109; KB: B 29, 36, 52), *oġrı* ‘hırsız’ (**oġur- u* ; krş. **ōr-* < **oġur-* bakınız Tekin, 1994a, 269) (KB: 313, 1737, vb.), *takı* ‘daha’ (< *tak-* ‘eklemek’ -*ı*) (KB: A 6, A 7, A 8), vb.

Çağataycada da bu ek yaygın olarak görülür. Çağataycada da ek, eylemlerden soyut ve somut adlar türetmiştir.

ayrı ‘ayrı’ (< *aḏır-* ‘ayırmak’ *-ı*) biçimi *aḏır-* ‘ayırmak’ eylemine *–I* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ayrı*, *ayru* biçimlerinde ‘ayrı, ayrılmış; suçluların boyunlarına konulan çatal şeklindeki ağaç parçası; iki hörgüçlü deve’ anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 57r18, 57r23; LÇ: 50a; DTO: 107).

ayrı sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *aḏrı* ‘buğday temizlemek için kullanılan araç, yaba, çatal, çatal değnek’ (DLT I: 126; DLT II: 22, 331; DanKelly, 1985, 4), *ayru* ‘başka’ (DLT I: 126; DanKelly, 1985, 4); Harezm Türkçesinde *ayrı* ‘ayrı, farklı’ (Rabg. 94r9-10); Eski Kıpçakçada ise *ayrı ayrıḳ, ayruḳ, ayuḳ, eyrik* ‘ayrı, başka, farklı; çatallanmış, iki çatalı olan ; tepe ; dağlardaki yol, keçi yolu, vadi, (KTS: 18), Osmanlıcada *ayru* ‘ayrı, farklı, başkat’ (TTS I: 62; TTS IV: 62) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük Clauson’da *aḏır-* eylemine dayandırılmış, ‘çatallı, ayrı, çatallı bir nesne’ karşılığını vermiştir (EDPT: 63b). Diğer etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da sözcük ‘ayrı, ayrık’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 30; DanKelly, 1985, 4). Marcel Erdal de sözcüğü *adır-* ‘ayırmak (geçişli)’ eylemine dayandırmıştır (Erdal, 1991, 340).

*kaz ayaġı üç **ayrı** tamġa bérdüm*

(ŞTe: 100b6)

ol melāḥat genci hecride bozuġ mesken maŋa

*éyle dur kim cāndın **ayrı** yüz yaralıġ ten maŋa*

(GS, 14: 1)

egri ‘eğri’ (< **egir-* ‘eğirmek, çevirmek’ *-i*) biçimi de **eg-ir-* ‘eğdirmek, çevirmek’ eylemine *–I* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir ad gövdesidir. **egir-* eyleminin sıfatıdır. Çağatayca sözlüklerde *egri* biçiminde ‘eğri, düz olmayan; bir müzik aleti’ anlamlarında kaydedilmiştir (Seng. 109r; LÇ: 56a; DTO: 122).

egri sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *egri* ‘eğri, kıvrık’ (TT I: 110); DLT’de *egri* ‘eğri, kıvrılmış’ (DLT I: 127; DanKelly, 1985, 20); Harezm Türkçesinde *egri* ‘eğri, kıvrık’ (KutbHŞ: 19); Eski Kıpçakçada ise *eğri, igri* ‘eğri, kıvrık’ (KTS: 70), Osmanlıcada *egri* ‘kıvrılmış, eğri; polo sopası’ (TTS II: 364; IV: 281) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen **egir, *egür* maddesinde verdiği sözcüğü Çağ’dan *egri* ‘eğri, çarpık’ şeklinde aktarmıştır. Räsänen ayrıca sözcüğün gelişimini **eg-ir-i* biçiminde açıklamıştır (VEWT: 37-38). Clauson sözcüğü *egir-* ‘eğirmek, çevirmek’ eylemine dayandırmış, sözcüğe ‘eğri, kıvrık’ anlamını yüklemiştir (EDPT: 112b). Sözcük UW’de de **egir-i* biçiminde açıklanmıştır (UW: 358b). Marcel Erdal da sözcüğün kökünü *eg-ir-* ‘eğirmek’ eylemine dayandırmış ve bu eylemin nesne adı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 340).

egri *baḳmaḳ birle ol köz ḳatl éter ‘uşşāḳnı*

gūyiyā bīmārlıḳ étmiş mizācın münḥarif

(NN, 516: 4)

lāle kibi ẓāhir éyleben körk

egri *ḳoyuban ḳızıl téri börk*

(LM: 446)

ḳarşu ‘karşı’ (< *karış-* ‘bir başkasına karşı olmak, birisiyle anlaşamamak’ *-u*; krş. *ḳarşı*) sözcüğü *ḳarşu* < *ḳar-ış-u* biçiminde gelişmiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *ḳarşı* ve *ḳarşu* ‘karşı, mukabele, kabil’ biçiminde görülmektedir (Seng. 272r7; LÇ: 217b; DTO: 400).

ḳarşu sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *karşı* ‘karşı’ (TT VII: 12); DLT’de *karşı* ‘karşı’ (DLT I: 423; DanKelly, 1985, 131); Harezm Türkçesinde *karşı* ‘karşı’ (KutbHŞ: 133); Eski Kıpçakçada ise *ḳarşı, ḳarşu, ḳarş* ‘karşı’ (KTS: 129), Osmanlıcada *ḳarşı/ḳarşu* ‘karşı’ (TTS I: 427; TTS II: 594; TTS III: 417; TTS IV: 478) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *karış-* ‘bir başkasına karşı olmak, birisiyle anlaşamamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘karşı’ anlamı verilmiştir (DTS: 429;

(EDPT: 663b). Clauson *ḳarış-* eylemini de **kar-* biçiminde bir eyleme bağlamıştır (EDPT: 663b). Marcel Erdal, sözcüğü *karış-* eylemine bağlamış *kar-* eylemi ile anlamsal bağlantısının olmadığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 342).

ḳılıḳ ḳılġan ḳulıġa kirse Ḥaḳ'nıŋ yolıġa

yarlıḳaġan ḳulıga ḥūrlar ***ḳarşu*** *kélgüçi*

(KUŞ, XV: 7)

turuptur miŋ oḳuŋnuŋ ḳarşusına

atar bolsaŋ tutar miŋ ***ḳarşu*** *sīne*

(TN: 78)

ḳoŋşu 'komşu' (< *ḳonış-ı*; krş. *ḳonşı* < **ḳonuş-*) sözcüğü *ḳonış-ı* biçiminde gelişmiş bir sözcüktür. *koŋşı, konşı* ve *koşnı* biçimlerinde Çağatayca sözlüklerde görülen sözcük için 'komşu' anlamı verilmiştir (Seng. 291v10, 288v13, LÇ: 241a, DTO: 439).

ḳoŋşu sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *konşı* 'komşu' (USp. 109b8-9 [EDPT: 640b]); DLT'de *koşnı* ve *konşı* 'komşı' (DLT I: 435; DLT III: 220, 17; DanKelly, 1985, 144); Harezm Türkçesinde *konşı* (KutbHŞ: 140) ve *koŋşı* (Nehc: 91/16); Eski Kıpçakçada ise *ḳonşı, ḳonş, ḳoŋşı, ḳonşu, ḳonaş* 'komşu' (KTS: 153), Osmanlıcada *konşı/koŋşı* 'komşu' (TTS I: 481; III: 472; IV: 537) biçimlerinde görülmektedir.

Türkçe *koŋşu* biçimi son olarak -*nç*-'nin -*m*-'ye çevrilmesi sonunda *komşu* biçimini almıştır.

Räsänen Çağ. *konuş* maddesinde verdiği sözcüğün < *ko-n-uş-ı* biçiminde geliştiğini aktarmıştır (VEWT: 279). Genel görüş sözcüğün Türkçe *konuş-* eyleminden *–I* ekiyle yapıldığı yönündedir. Clauson da bu görüşe katılmıştır. (EDPT: 640b). Marcel Erdal sözcüğün *kon-* eyleminden *–şI* ekiyle türediğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 344). Hasan Eren ise sözcüğü 'yakın yerlere konan veya yakın yerlerde oturan kimselerin birbirlerine göre aldıkları ad' şeklinde tanımlamış, eski kaynaklarda *konşu* (ve *koŋşu)* olarak geçtiğini belirtmiştir (TES: 250).

*llāh meniŋ **ḳoŋşum** Yūḥannā kéçe bile öziniŋ ḳoylarını otlatur égendür meniŋ ékinimge kirip-dürler*

(ÇKT: 27a21)

köŋlüm émgenmes, belīsin niçe aççıġ sözleseŋ

*çün yarattıġda Uġan gül **ḳoŋşı**sın ḫār éyledi*

(SD: 769)

ḳuyı 'kuyu' (< *ḳuy-* (ET **ḳud̲-*) 'dökmek' *-ı*) sözcüğü **ḳuy-* 'dökmek' eylemine *–I* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *ḳuyı* 'kuyu' biçiminde görülmektedir (Seng. 292v24; DTO: 442).

ḳuyı sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *ḳud̲uġ* 'kuyu' (TT I: 102; U I: 8); DLT'de *ḳud̲uġ* 'kuyu' (DLT I: 375; DanKelly, 1985, 146); Harezm Türkçesinde *ḳud̲uġ* 'kuyu' (KutbHŞ: 142; Nehc. 135/4) ve *ḳuyuġ* 'kuyu' (KutbHŞ: 143); Eski Kıpçakçada ise *ḳuyı, ḳuyu, ḳuyuġ* 'kuyu' (KTS: 166), biçimlerinde görülmektedir.

Çağataycada bir de *ḳoyı* 'aşağı' biçiminde bir sözcük vardır. Bu sözcükle karıştırmamak gerekir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *ḳud̲-* 'dökmek' eylemine dayandırılmış ve 'kuyu' anlamı verilmiştir (VEWT: 296; DTS: 564; EDPT: 598b).

*başı **ḳuyı** durur āzāde sūsen allında*

çü nergis oldı çemen maḫzenide naḳd-elfenc

(GS, 96: 7)

*éy tıŋlaġuçı ḳarılar ve éy aŋlaġuçı yigitler köŋliŋizni bu söz ṭarafıġa bik tutuŋ ve ḳulaḳıŋıznı **ḳuyı** salıŋ ṭaḳı bu sözge tüşünüŋ*

(ŞTe: 82a2-3)

taḳı 'dahi, de/da' (< *tak-* 'eklemek' *-ı*) biçimi *tak-* 'eklemek' eylemine *–I* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *taḳı*, *daġı*,

daḫı biçimlerinde ‘dahi, yine, hem, bir başkası, diğer’ anlamlarıyla görülmektedir (Seng. 157v22, 223r22, 224r4, 57r19; LÇ: 101b; DTO: 201).

taḳı sözcüğü Eski Uygurcadan beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *taḳı* ‘ve, ve dahi’ (TT III: 92; M I: 7/1; 8/4), DLT’de *taḳı*, *dakı* ‘de, dahi’ (DLT III: 226; DLT II: 195), Harezm Türkçesinde *taḳı* ‘dahi, ve de’ (KutbHŞ: 171); Eski Kıpçakçada ise *taġı, taḳı*, *daġı, daḫı, daḳı* ‘ve, dahi, da, ile’ (KTS: 259), Osmanlıcada *daḫı* ‘de, dahi’ (TTS I: 171; TTS II: 250; TTS III: 162; TTS IV: 186) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü *tak*- eylemine dayandırmış, *takı* biçiminde maddebaşı verdiği sözcüğü Uyg. ve OT’den ‘ve, daha, de, henüz’ anlamlarıyla aktarmıştır (VEWT: 457). Sözcük Clauson tarafından da *tak*- ‘eklemek’ eylemine bağlanmış, *d*’li kökün (**dak*-) daha güçlü olduğuna değinilmiştir (EDPT: 466a).

éy köŋül ḥasrette cān bérgil ***taḳı*** *vaṣl isteme*

kim érür mihr ü vefā ol şāh-ı ḫūbāndın yıraḳ

(LD: 459)

éy köŋül ḥasrette cān bérgil ***taḳı*** *vaṣl isteme*

kim érür mihr ü vefā ol şāh-ı ḫūbāndın yıraḳ

(LD: 859)

yaḫşı ‘iyi, güzel’ (< *yaḳ-ış-* ‘yakışmak’ *-ı*) sözcüğü *yaḳ-ış-* ‘yakışmak’ eylemine *–I* ekinin eklenmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yaḫşı* ‘iyi, güzel’ biçiminde görülmektedir (Seng. 326v26).

yaḫşı sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *yaḫşı* ‘iyi, güzel’ (DLT III: 32; DanKelly, 1985, 220); Harezm Türkçesinde *yaḫşı* ‘iyi, güzel’ (KutbHŞ: 64); Eski Kıpçakçada ise *yaḳşı, yaḫşı* ‘iyi, güzel’ (KTS: 307), Osmanlıcada da *yaḫşı* ‘iyi, güzel, uygun’ (TTS I: 767; TTS II: 977; TTS III: 754; TTS IV: 825) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *yaḳ-ış-* 'yakışmak' eylemine dayandırılmış ve 'iyi, güzel' anlamı verilmiştir (VEWT: 180; DTS: 238; EDPT: 908a). Marcel Erdal sözcüğün *yaḫşı* < *yak-ış-ı* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 344).

taḥammül ***yaḫşı*** *işdür pīşe ḳılmaḳ*

taḥayyül birle hem endişe ḳılmaḳ

(TN: 67)

éy Nevāyī sin çu ḳul-sin ḳulluġuŋnı ***yaḫşı*** *bil*

fikretiŋ raḫşıġa cevlān birme bu meydān ara

(FK, 3: 9)

3.2. Alet ve Eşya Adları Yapan Ekler

3.2.1. -çUk (-çUg) ve -gUç

Bu ek çok az kullanılan bir ektir. Erdal, OTWF'de bu ekin sonu /r/ ve /n/ ile biten sözcüklerden sonra geldiğine dikkat çeker DLT'de bazı sözcüklerin hem *–gUç*'lu hem de *–çUk* (*-çUg*)'lu biçimlerinin de bulunmasından hareketle bu iki ekin aynı ekin değişik biçimleri olabileceğini ifade etmektedir (Erdal, 1991, 357-359). Erdal ayrıca *–gUç* biçiminin *–gU* ekinin *+(X)ç* küçültme biçimiyle birleşmesinden oluşmuş bir ek olduğunu da ileri sürmektedir (Erdal, 1991, 359).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde fazla örneği olmayan bu ek şu sözcüklerde görülmektedir: *bilinçek* 'hırsızın yahut başkasının elinde bulunan her çalınmış malın adı' (< *bilin-* 'bilinmek' *-çek*) (DLT I: 510; DanKelly, 1985, 73), *bürünçük* 'kadın başörtüsü, bürünülecek nesne' (< *bürün-* 'bürünmek' *-çek*) (DLT I: 510; DanKelly, 1985: 83), *mançuḳ* 'heybe, torba gibi at eğerine takılan şey' (< *man-çuḳ*) (DLT I: 476; DanKelly, 1985: 117), *basınçaḳ* 'aciz, zayıf, güçsüz' (< *basın-* 'basmak, kahretmek, zayıf görmek' *-çaḳ*) (KB: 911, vb.), *saraġuç* 'kadın peçesi' (< **sara-ġuç*) (DLT: I: 487; DanKelly, 1985, 155), vb.

Çağataycada da ender bulunan bu ek genelde somut adlar ve çeşitli anlamlara gelen sıfatlar türetmiştir. Çağataycada rastladığımız bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden bazıları şunlardır:

bürünçek ‘kadınların başlarına örttükleri bir çeşit örtü, baş örtüsü’ (< *bürün-* ‘bürünmek, örtünmek’ + *çek*) sözcüğü *bür-* eylemine *–ün* eylemden eylem yapan ve +*çek* eylemden ad yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘küçük bir başörtüsü, bir çeşit örtü, tülbent, ince bez’ gibi anlamlarda verilmiştir (Seng. 133r16; LÇ: 60a; DTO: 168).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *bürünçük* biçiminde ‘kadının başörtüsü’ anlamıyla görülmektedir (DLT I: 510; DLT I: 201; DLT II: 151; DanKelly, 1985, 83). Harezm Türkçesi metinlerinde de *bürünçüklüg* ‘baş örtüsü takma’ biçiminde yer alır (KutbHŞ: 39). Eski Kıpçak Türkçesinde ise *bürünçek* ve *bürünçük* ‘kadınların başörtüsü, peçe’ biçimlerinde bulunmaktadır (KTS: 40).

Sözcük Clauson tarafından *bürün-* ‘bürünmek, örtünmek, sarınmak’ eylemine dayandırılmıştır (EDPT: 367b). Erdal da sözcüğün *bür-ün-çük* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 357). Dankoff ve Tietze de sözcüğü *bürün-* ‘bürünmek, örtünmek, sarınmak’ eylemine dayandırmışlardır (Dankoff, 1991, 20; TETL: 407).

yaptı moġul-çīn saçın ḥulle ***bürünçek*** *bile*

yaġdı meger köktin sünbül-i ter üzre ḳar

(ŞHD: 38a1)

tün üzre aydın u aydında ṣubḥ érkin mü

veyā saçıŋda ***bürünçek*** *üze leçek mü ilkin*

(GS, 471: 3)

titregüç ‘baş süsü, tuğ, kadınların zineti’ (< *tirtir+e-* ‘titremek’ - *güç*) sözcüğü *titre-* eylemine *–güç* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük diğer Çağatayca metinlerde ‘baş süsü, tuğ, kadınların zineti, sorguç’ şeklinde kaydedilmiştir (LÇ : 131a; DTO : 253).

Sözcük Räsänen’de *titre* maddesinde verilmiş ve Çağataycadan *titre-güç* ‘kadın süsü’ şeklinde aktarılmıştır (VEWT: 482). Mustafa S. Kaçalin, karşılıklı bir görüşme sırasında sözcüğün *tir tir titremek* deyimindeki *tir tir* ikilemesine +*e* addan eylem ve *–güç* eylemden eylem yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçim olduğu görüşünü aktarmıştır. Yani ona göre sözcük *titregüç* < *tirtir+e-güç* biçiminde gelişmiştir. Biz de bu görüşün mantıklı olduğunu düşünüyoruz.

éy Ḥüseynī yétti kevkebde temennā bar bu kim

***titregüç**i başıġa tapġaylar ünçi dék mekān*

(HBD, 121: 7)

***titregüç**din ḳılmış ol kirpik yasalıġa ‘alem*

veh yana tā ni köŋül yaġmasıġa kīn éylemiş

(GS, 264: 4)

yélpigüç ‘yelpaze’ (< *yélpi-* ‘esmek, yelpazelemek’ *-güç*) sözcüğü *yélpi-* eylemine *-güç* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘yelpaze’ anlamıyla verilmiştir (LÇ: 314a; DTO: 557).

Räsänen ET *yelpü* maddebaşında verdiği sözcük için OT *yelpügüç*, Tkm. *yelpeviç*, Özb. *elpigiç*, Nog. *elpiviş*, Yak. *sēlbīr* biçimlerini vermiş ve kökünü *yel* sözcüğüne dayandırmıştır (VEWT: 196). Sözcük EDPT'de *yélpi-* ‘yelpazelemek’ maddesinde verilmiş ve sözcüğün *yél +pi-güç* biçiminde geliştiğine değinilmiştir (EDPT: 920a).

Marcel Erdal da sözcüğün gelişimini *yelpigüç* < *yelpi-güç* biçiminde açıklamıştır (Erdal, 1991, 359). Hasan Eren *yelpaze* maddesinde sözcüğün eski ve yeni diyalektlerde *yelpi-* (~ *yelbi-, yelbe-, yilbe-, celbe-*) ‘yelpazelenmek, esmek’ olarak geçtiğini Räsänen ve Sevortyan'dan aktarmış, ayrıca bu kökün *-güç, -giç* ekiyle yapılmış birtakım türevlerinin diyalektlerde ‘yelpaze’ olarak kullanıldığını da belirtmiştir: Özb. *yelpigiç*; YUyg. *yelpügüç* (TES: 450).

*le'īm ṭıfl-nıŋ **yélpügüç** bile varaḳnı savurmaġı küduret yétkürür*

(MKb: 73b3)

Çağataycada bu ekle biçimlenen diğer örnekler şöyledir:

çatlaġuç ‘sakız’ (< *çatla-* ‘çatlamak’ *-ġuç*) sözcüğü de sözcüğü *çatla-* ‘çatlamak’ eylemine *–ġuç* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde ‘sakız, şaklatılan şey’ anlamıyla verilmiştir (LÇ: 145b; DTO: 273).

Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık, yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Lugat-i Çağatay* ve *Dictionnaire turk-oriental*'de rastladık.

örgüç 'atın yelesini örmek için kullanılan tarak, deve hörgücü, örülmüş saç' (< *ör-* 'örmek; yükselmek' -*güç*) sözcüğü de 'örmek; yükselmek' eylemine *–güç* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *örgüç* ve *örküç* biçimlerinde 'atın yelesi örgüsü, devenin hörgücü; (mec.) dağın tepesi, yükselti, burç' anlamıyla verilmiştir (Seng. 71r. 25; LÇ: 30a; DTO: 56).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *örgüç*, *örküç* 'örülmüş saç, saçayağı, dalga' anlamında görülmektedir (DLT I: 95; DanKelly, 1985, 48). Ayrıca DLT'de Oğuzca olduğu belirtilen *örçüg* biçimi de görülmektedir (DLT I: 103). Bu da *örgüç*'ün göçüşmeli biçimidir Eski Kıpçak Türkçesinde ise *örgüç*, *örgeç*, *örkeç*, *örkeş*, *örküç* 'hörgüç' (KTS: 211), Osmanlıcada da *örgüç* 'devenin hörgüçü' (TTS II: 755; TTS III: 566; TTS IV: 629) biçimlerinde yer almaktadır.

Räsänen *örkü* maddesi altında Çağ. *örkeç*, Osm. *örgüç*, Kaz. *örköş*, OT *örküç* biçimlerini aktarmıştır. Ayrıca Räsänen sözcüğün Moğ.'da *örgü, ergü* 'yükselmek, kalkmak' biçimlerinde yer aldığını da aktarmıştır (VEWT: 375). Clauson sözcüğün *örgüç* < *ör-güç* biçiminde geliştiğini belirtmiş 'yükselen ya da fırlayan bir şey, harf. devenin hörgücü' şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT: 223b).

Sevortyan, *örgüç, örkeç* ve *örkü* biçimlerinin *ör-* kökünden kalma türevler olduğunu belirtmektedir (ÊSTYa, 1974, 548-549). DanKelly'de de sözcük *ör*- 'örmek' köküne dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 48).

3.3. Geçişli ya da Geçişsiz Eylem Tabanlarına Gelen Ekler

3.3.1. –(X)gçI

Eski Türkçeden beri en sık kullanılan eklerden birisi olan bu birleşik ek eylemde belirtilen işi sık ya da sürekli yapan anlamında adlar, yani eyleyici fail adları türetir. Marcel Erdal bu ekin ikinci unsuru *+çI* olan bir ek dizisi olduğunu ve fail adları türettiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 371). Gülsevin, bu ekin EAT döneminde *–yIcI* biçiminde bulunduğunu belirtir (Gürsevin, 1997, 137). Talat Tekin ise bu eki eyleyici adlar türeten bir ek olarak tanımlamakta, *-(X)nçU* biçiminde vermekte ve *Orhon Yazıtları*nda geçen *küzençü* 'koruyucu', *ezençü* 'öncü' (Altınköl I: ön 2) sözcüklerini bu ekle türetilen adlara örnek göstermektedir (Tekin, 2000, 94).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde bu birleşik ek biçimiyle biçimlenmiş az sayıda sözcüğe rastlarız. Bunlardan bazıları şunlardır: *oḳıġçı* ‘davetçi’ (< *oḳı-* ‘davet etmek’ *-ġ+çı*) (KB: 1973), *satıġçı* ‘satıcı, tüccar’ (< *sat-* ‘satmak’ *-ıġ+çı*) (KB: 2801, vs), vb.

Bu ek Çağataycada da çok az sözcükte görülür ve daha çok fail adları türettiği görülür.

tapuḳçı ‘hizmetçi’ (< *tap-* ‘hizmet etmek’ *-uġ/ḳ+çı*) sözcüğü de *tap-* ‘hizmet etmek’ eylemine eylemden ad yapan *–(X)g* ve addan ad yapan *+çI* eklerinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerde ‘ibadet eden, hizmetçi’ karşılığı verilmiştir (Seng. 151v10; DTO: 193).

tapuḳçı sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tapıġçı* ‘hizmetçi’ (U II: 22/2); *tapaġçı* (TT X: 249); DLT ve KB’de *tapuġçı* ‘hizmetçi’ (DLT I: 376; DanKelly, 1985, 177; KB: 99, 590, 842, 1554); Harezm Türkçesinde *tapuġçı* ‘hizmetçi’ (KutbHŞ: 168); Eski Kıpçakçada ise *ṭapuġçı, ṭapuçı* ‘hizmetçi’ (KTS: 263) biçimlerinde geçmektedir.

İlk defa Eski Uygurcada *tapıġçı* biçiminde görülen sözcük için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda ‘hizmetçi, ibadet eden’ anlamları verilmiştir (DTS: 535; EDPT: 438b).

żīyāfet fikri çün tüşti başımġa

***tapuḳçı**larnı ündedim ḳaşımġa*

(DN: 821)

3.3.2. –(X)mlXg

Bu birleşik ek eyleyici adlardan sıfatlar türetir. Marcel Erdal bu ekin anlamını karakterize eden süreklilik ve duraksama ile ortaç ekinden ayrıldığını ve onun eylemlerden adları ayırdığını ifade eder (Erdal, 1991, 374).

Bu birleşik biçim Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde ender olarak görülmüştür. Görülen örneklerden birkaçı şöyledir: *keçimlig* ‘geçici’ (< *keç-* ‘geçmek’ *-im+lig*)

(KB: 3782), *serimlig* ‘sabırlı’ (< *ser-* ‘sabır etmek’ *-im+lig*) (KB: 1310, vs), *ḳınımlıġ* ‘çabalayıcı’ (< *ḳın-* ‘çabalamak’ *-ım+lıġ*) (BT III: 902), vs.

Bu birleşik ek Çağataycada da Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde gibi eyleyici adlardan sıfatlar türetmiştir:

bilimlik ‘bilgili, akıllı, zeki’ (< *bil-* ‘bilmek’ *-im+lik*) biçimi *bil-* eylemine addan eylemden ad yapan *–im* ve addan ad yapan *+lik* ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bilimlig* ‘dāniş-mend, ‘ārif, ẕekī, dānā, ḥāẕık, hüner-mend’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 150r8; LÇ: 94b). *Dictionnaire turk-oriental*’de ise *bilig* maddesinde *bilimlik* ‘bilgin’ şeklinde açıklanmıştır (DTO: 191).

Clauson *biliglig* maddesini açıklarken sözcüğün Çağataycada *biliglik* biçimi ile aynı anlamda kullanıldığını *Senglah*’tan aktarmıştır (Seng. 150r8 [EDPT: 341b]).

Muḥammed Burunduḳ Bég asru ***bilimlik*** *kişi édi, bısyār sar-dār kişi édi*

(BN: H170a9)

Bu ekle türemiş başka sözcüklere de rastlarız: ***bitimlik*** ‘usüllü, düzenli, tertipli, noksansız’ (< *bit-* ‘bitmek, sona ermek’ *-im+lik*) sözcüğü bunlardan biridir. Ancak bu sözcüğe Çağatayca metinlerde değil, Çağatayca sözlüklerde rastladık. Çağatayca sözlüklerde ‘Uṣūllu, muntaẓam, müretteb, tertīblü, zībende, yaḳışıḳlı, tüvānā, bī-‘ayb ve bī-noḳṣān’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 89a; DTO: 182).

3.3. 3. –gA

Bu ek hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fail adları ve de geçişli eylem köklerinden nesne adları türetir. Bu ek de çok yaygın kullanılan bir ek değildir. Brockelmann bu ekin *k* / *ḳ* küçültme ekinden genişlediğini düşünmektedir. Ramstedt ise bu eki eski bir *ḳay*, *key*, *ġa*y, *gey* ekine dayandırmaktadır (Räsänen, 1957, 124). Gabain bu ekin seyrek kullanılan eylemden ad yapan eklerinden biri olduğunu belirtir (Gabain, 1941 (2000^3), 51). Erdal, *–gA* ekinin hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fail adları ve de geçişli eylemlerden nesne adları türettiğini belirttikten sonra bu ekle türemiş en bariz biçimler olan *bilge*, *tamga* ve *kısga* sözcüklerinin bu

ekin eski dönemlerden beri var olduğunun açık delili olduğunu ifade eder (Erdal, 1991, 376).

Bu ek Eski Türkçede *bilge* ‘bilge’ (< *bil-* ‘bilmek’ *ge-*), *ḳısġa* ‘kısa’ (< *ḳıs-ġa*) gibi örneklerde görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş sözcüklere rastlanmaktadır. Bu dönemde genellikle soyut ve somut adlarla, alet adları türetmiştir. *öge* ‘çok akıllı, müşavir’ (< **ȫ-ge*) (KB: 1754, vs, DLT I: 90; DanKelly, 1985, 45), *tamġa* ‘denize, göle veya dereye dökülen suyun kolu; damga, mühür’ (< *tam-ġa*) (DLT I: 424, DanKelly, 1985, 175; KB: 45, 1036), *kölige* ‘gölge’ (< **köli-ge*) (DLT I: 448, DanKelly, 1985, 109; KB: 173), *tilge* ‘dilim’ (< *til-ge*) (DLT I: 429; DanKelly, 1985, 190), vb.

Çağataycada bu ek dört işlevde kullanılmıştır.

1. Geçişli ve geçişsiz eylemlerden fail adları türetmiştir.

bilge ‘usta, ustaca’ (< *bil-* ‘bilmek’ *ge*) sözcüğü *bil-* ‘bilmek’ eylemine *-ge* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca metinlerde ‘usta, ustaca’ anlamında görülmektedir Genellikle sıfat görevinde kullanılmıştır. Bazen *bilge bilig*, *bilge biliglik* biçiminde ikilemelerde de rastlanmaktadır.

bilge sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. *Orhon Yazıtların*da *bilge* ‘bilge, akıllı’ (Toŋ: 7); Eski Uygurcada *bilge* ‘bilge, akıllı’ (Chuas. 183, TT III: 32, TT I: 106-7); DLT ve KB’de *bilge* ‘bilge, akıllı’ (DLT I: 428; DanKelly, 1985, 72; KB: 8, 191, 263, 1678); Harezm Türkçesinde *bilge* ‘bilge, akıllı’ (KutbHŞ: 32); Eski Kıpçakçada ise *bilge* ‘bilgin, âlim’ (KTS: 31), Osmanlıcada bilge ‘akıllı kişi’ (TTS I: 99; TTS II: 142) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bil-* ‘bilmek’ eyleminden türemiş bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Gabain, 1941 (2000[3]), 51; Räsänen, 1957, 124; TMEN II: 836; DTS: 99; EDPT: 340a-b, DanKelly, 1985, 72; Tekin, 2000, 91; TETL: 344). Mustafa Kaçalin karşılıklı bir görüşme sırasında sözcüğün *bil-* ‘bilmek’ eyleminden eylemden ad yapma eki *–ge* ile değil < *bil-(i)g+e* biçiminde geliştiğini ifade etmiştir. Marcel Erdal da sözcüğün *bil-* ‘bilmek’ eyleminden türediğini ve bu eylemin öznesi olduğunu aktarmıştır (Erdal, 1991, 376).

sin nedin cevr ü cefānı ***bilge*** *tedbir éylediŋ*

ḥüsn iliniŋ arasında böyle devrāndur saŋa

(ŞHD: 8b11)

ay Nevāyī ḳıl fenā ḥāṣıl ki ister çaġda dost

bilge *rüst éylep itek tiprerge bolġay sin ma'ad*

(GS, 128: 9)

ḳavġa 'kavga, savaş' (< *ḳav-* 'kovmak, deftetmek, kavga etmek' *-ġa*) sözcüğü de *ḳav-* 'kovmak, deftetmek, kavga etmek' eyleminden *–ġa* ekiyle türemiş bir gövdedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *ḳavġa* 'kavga, savaş' anlamında açıklanmıştır (DTO: 411).

Günümüzde *kavga* 'kavga, dövüş' şeklinde yaşayan sözcüğü Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde *ġavġa* biçiminde görülmektedir (KTS: 85).

Talat Tekin, "Bir TDK Yayını Üzerine" adlı makalesinde sözcüğün Farsça değil de Türkçe olması gerektiğini ileri sürmektedir (Tekin, 1994d, 52-64). Mustafa Kaçalin de sözcüğü *ḳavġa* < **ḳav-ġa* < **ḳab-* eylemine dayandırmış ve 'ağız dalaşı, gürültü, kalabalık' anlamlarını aktarmıştır. Ona göre sözcüğün gelişimi *ġavġa* > *ḳavġa* > *ḳav-* biçimindedir. O da sözcüğün Farsça değil de Türkçe olması gerektiğini ileri sürmektedir (Kaçalin, 2006, 208).

ḳavġa*nıŋ ortasıdın ḳıldım hüner hīç bilmegey*

her bolġanın baş üstide ḳıldım bilmegey

(ŞHD: 189a4)

2. Geçişli eylem köklerinden nesne adları türetir.

tamġa 'damga' (< *tam-* 'damlamak' *ġa*) sözcüğü *tam-* 'damlamak' eylemine *-ġa* ekinin eklenmesiyle türemiş bir başka biçimdir. Sözcük *tam-* 'damlamak' eylemininin nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerde sözcük için 'damga, alamet, eser, nişan; mühür ve nişan yapmakta kullanılan âlet; sorguç tepesi' anlamları verilmiştir (Seng. 161v13; LÇ: 111a; DTO: 217).

tamġa sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tamġa* 'damga' (TT V: 8); DLT ve KB'de *tamġa* 'damga' (DLT I: 424; KB: 1036); Harezm Türkçesinde *tamġa* 'damga' (Oğ. 98/9 [505a]); Eski Kıpçakçada ise *damġa, damḳa, taġ, tamġa, tamha* 'damga, mühür' (KTS: 55), Osmanlıcada da *damga* 'kızgın demirli hayvana vurulan nişan, damga' (Meninski II, 1680, 2010) biçimlerinde görülmektedir.

Gabain, ETG'de sözcüğü *tamġa, tamḳa* biçimlerinde vermiş ve Skr. *mudrā* 'mühür, damga, elin ve parmakların sihirli tavır ve hareketi' denkliğini vermiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 296). Doerfer bu sözcük için TMEN'de *tamġā* 'sıcak damga ile vurulmuş işaret, yanık izi, yanık lekesi, mühür, damga, gümrük resmi' karşılıklarını vermiştir (TMEN II: 554). Clauson sözcüğün sonunda eski bir sontakı olan *–gA* ekinin bulunduğunu ifade etmiş ve de sözcüğün Moğolcaya *tamaġa* biçiminde geçtiğini Kowalewski'den aktarmıştır (Kow. 1643 [EDPT: 504b-505a]). Marcel Erdal sözcüğün *tam*- 'damlamak' biçiminden *–gA* eki ile türemiş olduğunu belirtmiş ve geçişsiz *tamıt-* 'alevlenmek' eylemiyle ilişki kurmanın gereksiz olduğunu açıklamıştır. Ona göre, bu yüzden *tamga* sözcüğü 'damga' nesnesini gösteriyorsa, bir özne adı olarak yorumlanır (Erdal, 1991, 379). Talat Tekin, sözcüğün kökünü Uyg. (Br.), DLT *tāmtur*- 'yakmak', DLT *tamdu*, *tamduk* 'alevlenmiş ateş' biçimleriyle karşılaştırmıştır ve *tām*- 'yanmak' biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 96; Tekin, 2000, 91).

ḳulluġuŋ dāġıdın ölsem istemem āzādlıḳ

kim bu ***tamġa****dur nişānı müdbir ü muḳbil ara*

(BV, 19: 6)

felekniŋ tevseni[n] baḫtıŋ ligām urup ḳılıban rām

ḳoyuptur devletiŋ anıŋ surunı üzre ay ***tamġa***

(SD: 151)

1. Soyut adlar türetmiştir.

ḳısġa 'kısa' (< **ḳıs*- 'kısaltmak, daraltmak' *-ġa*) sözcüğü **ḳıs*- 'kısaltmak, daraltmak' eylemine *-ġa* ekinin eklenmesiyle türemiş bir başka biçimdir. Sözcük

genelde sıfat ve zarf işlevinde kullanılmaktadır. Çağatayca sözlüklerde *ḳısġa/ḳısḳa* biçiminde ‘kısa, alçak, cüce’ karşılığı verilmiştir (Seng. 297v8; LÇ: 247b, DTO:448).

ḳısġa sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir Eski Uygurcada *ḳısġa* ‘kısa’ (U II: 42); DLT ve KB’de *ḳısġa* ‘kısa’ (DLT II: 11, 20; DanKelly, 1985, 138; KB: 348); Harezm Türkçesinde *kıska, kısẖa* (KutbHŞ: 149, Nehc. 435/16); Eski Kıpçakçada ise *ḳısġa, ḳısḥa, ḳısa, ḳısḳa* ‘kısa’ (KTS: 145) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcüğün gelişimi genel olarak **ḳıs-g/ka* biçiminde açıklanmıştır (VEWT: 267; EDPT: 667a; DanKelly, 1985, 138). Marcel Erdal sözcüğü *kıs-* ‘kısaltmak, daraltmak’ eylemine dayandırmış ve sözcüğün *kıs-* ‘kısaltmak, daraltmak’ eyleminin nesnesi olduğunu belirtmiştir. Erdal, ayrıca sözcüğü *ḳısur-* < **ḳıs-ur-* biçimiyle karşılaştırmıştır (Erdal, 1991, 381). Talat Tekin de sözcüğü **kıs-* ‘kısaltmak, daraltmak’ eylemine dayandırmıştır (Tekin, 2000, 91).

vaṣl eyyāmıda ẖoş tut ẕerrelerni éy ḳuyaş

kim bu künlerni be-ġāyet ***ḳısḳa*** *éyler*

(FK, 461: 6)

hecr pīç ü tābıdın ḳırḳardı ‘ömrüm riştesi

tār ol yaŋlıġ ki bolġay ***ḳısḳa*** *pīç u tābdın*

(BV, 489: 5)

kölege ‘gölge’ (< *köli-* ‘gömmek gizlemek, saklamak’ *-ge*) sözcüğü de *+gA* ekiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *kölege* biçiminde ve ‘gölge’ anlamıyla yer almaktadır (Seng. 308v25; LÇ: 260b; DTO: 475).

köleke sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *kölige* ‘gölge’ (Suv. 52/20); DLT ve KB’de *kölīge* ‘gölge’ (DLT I: 448; DLT III: 174; DanKelly, 1985, 109; KB: 4758); Harezm Türkçesinde *kölige, köletke* ‘hizmetçi’ (KutbHŞ: 101; Nehc. 408/15); Eski Kıpçakçada ise *kölege, köledge, köletge, köge, kölgey, kölige* ‘hizmetçi’ (KTS: 157), Osmanlıcada da *gölge* ‘gölge’ (TTS: II 446; TTS III: 306; TTS IV: 350) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen sözcüğü *kölä* maddesinde aktarmış ve *kölä-ge* biçiminde geliştiğini belirtmiştir (VEWT: 288-289). Clauson ise sözcüğün kökünü *köli-* 'gömmek gizlemek, saklamak' eylemine dayandırmış ve *kölik* biçimiyle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir (EDPT: 718a-b). Marcel Erdal da sözcüğün kökünü *köli-* geçişsiz eylemine dayandırmış ve sözcüğün bu eylemin fail adı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 378).

yerini yasar vaḳtda anıŋ bile kim bulutı yéberdük tā ***köleke*** *avvalca ḳılıġ kim evniŋ yeri érdi ya yélī ḳoparduḳ biz ol*

(ÇKT: 34b13)

ol hümāyūn otaġa kim başıġa sançıp turur

kölege *ḳılġan hümāyīdür Süleymān üstine*

(ŞHD: 150a11)

yinçke 'ince' (< **yinç-ke*; krş. Uyg. *yinçür-* 'secde etmek, eğilmek' < **yinç-ür-*) sözcüğü **yinç-* biçiminde bir kökten *+gA* eki türemiş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta sözcük iki anlamıyla verilmiştir: *inçike* '1. ince; 2. kronik bir hastalık' (Seng. 117v24). Diğer sözlüklerde sözcük *inçike*, *inçke* biçimlerinde 'ince' anlamıyla görülmektedir (LÇ: 63a; DTO: 139).

yinçke sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yinçke* 'ince' (TT VIII: A 1), *inçge* (H I: 77); DLT ve KB'de *yinçke* 'ince' (DLT III: 380; DLT I: 326; DanKelly, 1985, 227; KB: 613, 748); Harezm Türkçesinde *yiçge* 'ince, zayıf, dar' (KutbHŞ: 80; Nehc. 232/6); Eski Kıpçakçada ise *yinçe, inçe, inçke, yenikçe, yenişke, yinçge, yinçke* 'hizmetçi' (KTS: 323) biçimlerinde geçmektedir. Sözcük günümüzde *ince* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Sözcük Clauson tarafından **yinç-* eylemine dayandırılmış, *yinçür-* ile karşılaştırılması gerektiği vurgulanmış ve ET *yoġūn* 'kalın' sözcüğünün zıddı olduğu ifade edilmiştir (EDPT: 945a-b). Marcel Erdal *yinçge* sözcüğünün bu ekle biçimlenmiş bir sözcük olduğunu, ancak bu sözcük için bir kök söylemenin mümkün olmadığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 382).

ḳara tiger, top ḳayadın çıḳḳan ***yinçke*** *suy*

(NT: 128)

zülfüŋ ki boldı ḳarmaḳ bağlap sin ***inçke*** *yolġa*

ḳayda bilür bu yolnuŋ sırrını her mühendis

(ŞHD: 62b11)

Bir sözcükte de farklı bir sözcük türetmiştir.

yorġa 'rahvan' (< **yorı-* 'yürümek; yaşamak; davranmak' *-ġa*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş bir sözcüktür. *yorı-* eylemine bağlanan bu sözcük Çağatayca sözcüklerde 'rahvan, eşkin' gibi anlamlarıyla kaydedilmiştir (Seng. 342v12; LÇ: 304b; DTO 545).

yorġa sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. DLT'de *yorīġa* 'rahvan (at)' (DLT I: 458; DLT III: 174; DanKelly, 1985, 231); Eski Kıpçakçada ise *yorġa* 'rahvan (at)' (KTS: 327), Osmanlıcada da *yorġa* 'rahvan (at)' (TTS I: 841; TTS II: 1067; TTS III: 820; TTS IV: 897) biçimlerinde görülmektedir. Sözcük günümüzde *yorga* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Sözcük EDPT'de *yorı-* 'yürümek, gitmek' eylemine dayandırılmıştır (EDPT: 964a). Räsänen ise sözcüğün *yorıġa* < *yorı* + *yorġa* şeklinde geliştiğini ifade etmiş ve Moğolcada *ciruġa*, Kalmıkçada ise *corā* biçimlerinde yer aldığını aktarmıştır (VEWT: 207). Erdal sözcüğün *yorı-ga* biçiminde geliştiğini ve *yorı-* eylemine dayandığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 377). Talat Tekin sözcüğü Uyg. *yorri-*, *yuorri-* 'yürümek', DLT *yōrı-* 'yürümek', Tkm. *yōrġa* 'rahvan at', Tat. *yuwırt-* 'koşmak, dört nala gitmek, yorga gitmek' < **yōrt-* biçimleriyle karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 179).

soŋra çenber-şāẖ ***yorġa*** *uyġa tiskeri mindurġaylar şehrin kūy u maḥallatıġa kizdürgeyler*

(MKb: 31b10)

3.3.4. –gAn

Bu ek genellikle hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fail adları türetir. Bang, bu ekin **a-ġan* biçiminde gelişmiş bir küçültme eki ya da eylemden ad yapan *-ıġ* + *an*

biçiminde birleşik bir ek olduğunu belirtir (Räsänen, 1957, 126). Ramstedt ise ekin *ga* + geçmiş zaman ortacı *n*'nin birleşiminden oluşmuş olabileceğini ifade etmiştir (Ramstedt, 1952, 147). Erdal, ekin birkaç istisna dışında geçişli ve geçişsiz eylemlerden fail adı türettiğini ve ortaç işlevine yakın bir işlevde kullanıldığını aktarmıştır (Erdal, 1991, 382).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde genelde karakter özelliğine ve alışkanlığa ya da tipik bir davranışa işaret eden fail adları türettiği görülür.

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde şu örnekleri vermek mümkündür. *igiḏgen* 'Allah' (< *igiḏ-* 'beslemek' *-gen*) (KB: 124, vs), *tiken* 'diken' (< *tik-en* < **tikken* < **tikgen*) (KB: 3846), *törütgen* 'yaratan' (< *törüt-* 'yaratmak' *-gen*) (KB: B 2), vb.

Çağataycada da bu ek yaygın olarak kullanılmıştır. Bu dönemde de Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde gibi birkaç istisna dışında hem geçişli hem de geçişsiz eylemlerden fail adları türetmiştir.

ḳurġan 'mezar, kale' (< *ḳorı-* 'korumak' *-ġan*) sözcüğü *ḳorı-* 'korumak' eylemine *-ġan* ekinin getirilmesiyle türemiş yeni bir gövdedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ḳurġan* 'ḥaṣīn, ḥiṣār, ḳal'a' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 234a; DTO: 427).

Sözcük Eski Kıpçakçada *ḳurġan, ḳurġun* biçimlerinde ve 'mezar, mezarın üstündeki toprak yığını, mezar höyüğü; siper, sur, at ahırı, kubbe' anlamında geçmektedir (KTS: 163).

*urġamay-sin pās-bānlıġ lāfı kök **ḳurġan**ıda*

vāḳıf olsaŋ éy Züḥal hecrim tüni bir pārsadın

(FK, 491: 5)

*gerçi ḥüsnüŋ közgüdin kirdi timür **ḳurġan** ara*

mihr dék āyīne-gūn eflākdın pinhān émes

(GS, 250: 5)

tiken 'diken' (< **tikken* < **tikgen* < *tik-en*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir gövdedir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *tiken* 'diken, ḫār, ha'il' karşılığı verilmiştir (Seng. 198r23; LÇ: 134b; DTO: 260).

tiken sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tiken* ‘diken’ (TM IV: 253, 65-6); DLT ve KB’de *tiken* ‘diken’ (DLT I: 400; DLT: III: 44; KB: 6383); Harezm Türkçesinde *tiken* ‘diken’ (KutbHŞ: 178); Eski Kıpçakçada ise *tiken, diken, düken, tekenek, tikenek* ‘diken’ (KTS: 275) biçimlerinde geçmektedir. Sözcük günümüzde *tiken* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Sözcük *Garaibü’s-Sıgar* ve *Lütfi Divanı*nda çift *k* ile *tikken* biçiminde de yer almıştır.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *tik*- ‘dikmek, saplamak’ eylemine bağlanmış ve kaynaklarda ‘diken’ anlamı verilmiştir (TMEN II: 915; VEWT: 480; EDPT: 483b; DanKelly, 1985, 189; Erdal, 1991, 385). Doerfer sözcüğün Rusça ve bazı Kafkas dillerine Türkçeden alıntılandığını aktarmıştır (TMEN II: 915).

seniŋ baẖt u sa‘ādet, devletiŋ, cūduŋ bile bolur

tiken *verd ü ḳaṣab ḳand u ḫacer altun, sadef gevher*

(SD: 447)

yüzüŋni körüp uftanıban gül hacil oldı

miskin yügüre almadı ***tikken*** *arasında*

(LD: 1774)

Uġan ‘kudret sahibi, Allah’ (< **ū*- ‘muktedir olmak’ -*ġan*) sözcüğü de –*ġan* ekinin **ū*- ‘muktedir olmak’ eylemine getirilmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük *Senglah*’ta *uġan* ‘Allah’ın bir adı’ karşılığı verilmiştir (Seng. 76 v18). *Dictionnnaire turk-oriental*’de ise *uġan* ve *uġun* biçimlerinde ‘Tanrı’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTO: 67).

uġan sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT ve KB’de *uġan* ‘her şeyin üzerinde bir güce sahip olan’ (DLT I: 77; DanKelly, 1985, 51; KB: 2); Harezm Türkçesinde *uġan* (KutbHŞ: 195), Eski Kıpçakçada ise *uġan*, *oġan* ‘yaratıcı, Allah’ (KTS: 291) biçimlerinde yer almaktadır.

Etimolojik sözlüklerde **ū*- ‘muktedir olmak’ eylemine dayandırılan sözcük için kaynaklarda ‘Allah, her şeye gücü yeten’ anlamı verilmiştir (Arat, 1965, 341; DTS: 607; EDPT: 2a-b; DanKelly, 1985, 51; Erdal, 1991, 383-384).

evvel ādemde vedī‘at ḳoydı nūrıŋnı ***Uġan***

uşbu sırnı bilmegenler boldı merdūd u la‘īn

(SD: 30)

körgeç ***Uġan*** *ṣıfātını ṣūratıda Gadā ‘ıyān*

dédi: ‘aceb muṣavvire al-ḥaḳ u ḫuş muṣavvere!

(GD, 229: 7)

Çağataycada bu ekle biçimlendiği görülen diğer biçimleri şöyle gösterebiliriz:

yaratġan ‘yaratan’ (< *yarat-* ‘yaratmak; yapmak’ *-ġan*) sözcüğü de *–ġan* ekinin *yarat-* ‘yaratmak; yapmak’ eylemine getirilmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde sözcüğe rastlamadık.

yaratġan sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *yaratġan* ‘yaratan’ (DLT III: 52; DanKelly, 1985, 216); Harezm Türkçesinde *yaratġan* (‘Ali: 37 [EDPT: 960a]) ve *yaratḳan* ‘yaratan’ (Nehc. 5/4); Eski Kıpçakçada ise *yaratġan, yaratḳan* ‘yaratan’ (KTS: 31) biçimlerinde görülmektedir. Sözcük günümüzde *yaratan* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde *yara-t-* ‘yaratmak; yapmak’ eylemine bağlanmış ve kaynaklarda ‘yaratan, yaratıcı’ anlamı verilmiştir (EDPT: 960a). Erdal da sözcüğü *yara-t-* eylemine bağlamış ve bu eylemin özne adı olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 386).

Ḫudāyīdür ***yaratḳan*** *būd u nābūd*

ki andın özge yoḳtur Teŋri mevcūd

(SM: 50)

aslıda barça bir-dürler ... va men sizlerniŋ ***yaratġan****ıŋız-men ... ya‘ni pas meni tapıŋızlar ne mendin*

(ÇKT: 29b24)

yavġan ‘yavan, lezzeti garip, lezzetsiz’ (< **yav-ġan*) sözcüğü de *-ġan* ekinin **yav-* biçiminde bir eyleme getirilmesiyle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde

sözcük *yavġan, yavan* ‘yavan, lezzetsiz’ biçiminde görülmektedir (Seng. 340r24; LÇ: 301b; DTO: 539).

yavġan sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yavġan* ‘yavan’ (TT X: 13-14; U III: 17); DLT’de *yavġan* ‘yavan, etsiz’ (DLT III: 37; DanKelly, 1985, 219); Eski Kıpçakçada *yavan* ‘yavan’ (KTS: 315) biçimlerinde geçmektedir. Sözcük günümüzde *yavan* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde **yav-* biçiminde bir eyleme bağlanmış ve kaynaklarda ‘yavan, lezzetsiz’ anlamı verilmiştir (DTS: 249; EDPT: 874b; DanKelly, 1985, 219).

*tenbīh-**tınç** köŋül bile yavġan omaç yaḫşıraḳ ki tekellüf ü meşeḳḳat bile ḳandī gülāc*

(MKb: 93b3)

*dervīş-niŋ ḳuruġ nānı ṭāmi‘ şāḫ-nıŋ Ḫıṭāyī ḫānıdın ḫūbraḳ-dur ve fārig-i faḳr-endīş-niŋ **yavġan** umacı alġuçı-nıŋ nebātī güllācı-dın merġūb-rak (dur)*

(MKb: 44a2-3)

3.3.5. –mAn

Bu ek eklendiği sözcüklerden soyut ve somut adlar türetmek için kullanılan bir ektir. Çok işlek bir ek olmadığı görülür. Besim Atalay “Türkçemizde Men-Man” adlı makalesinde ben zamirinden kalıplaşma yoluyla ortaya çıkan bir ek olduğunu ileri sürmektedir (Atalay, 1940).

Ramstedt ve Räsänen bu ekin *ma+n* ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini ileri sürmüşler, bu iddiayı ileri sürmüşlerdir. (Räsänen, 1957, 135).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde bu ekle türemiş pek fazla sözcüğe rastlanmaz. Rasladığımız sözcüklerden bazıları şunlardır: *tuman* ‘duman’ (< *tu-* ‘kapatmak, tıkamak, kaplamak’ *-man*) (IB: 20), *sökmen* ‘yiğitlere verilen bir ünvandır’ (< *sök-* ‘sökmek’ *-men*) (DLT I: 444; DanKelly, 1985, 166), *örtmen* ‘dami satıh’ (< *ört-* ‘örtmek, kapamak’ *-men*) (DLT III: 412; DanKelly, 1985, 49), vb.

Çağataycada da eklendiği sözcüklerden soyut ve somut adlar türeten bu ek yaygın olmasa da kullanım alanına sahiptir. Çağataycada rastladığımız örnekler şöyledir:

tégirmen 'değirmen' (< *tég-* 'değmek' *-ir- men*) sözcüğü *Senglah*'ta *tégirmen* 'değirmen' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 198v2).

tegirmen sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *tegirmen* 'değirmen' (TT VI: 86); DLT'de *tegirmen* 'değirmen' (DLT III: 266); Harezm Türkçesinde *tegirmen, tégirmen* 'değirmen' (KutbHŞ: 174); Eski Kıpçakçada ise *tegirmen, degirmen, teyirmen* 'değirmen' (KTS: 268), biçimlerinde geçmektedir.

Günümüze kadar bazı ses değişimleriyle taşınan sözcük DS'de *dermen, dérmen* II sözcüğü için 'değirmen' kaydı düşülmüştür (DS IV: 1435). TS'de ise '1. öğüten araç ve alet; 2. içinde öğütme işi yapılan yer' karşılığı verilmiştir (TS: 484).

Atalay sözcüğü *teğir-* 'dönmek' eylemine dayandırmıştır (Atalay, 1940, 37). DTS'de sözcüğe 'değirmen' karşılığı verilmiştir (DTS: 548). Sözcük Clauson tarafından *tegirmen (d-)* maddesinde 'hububat öğütmekte kullanılan çarklı değirmen' anlamında verilmiştir. Clauson sözcüğü **tegir-* 'çevirmek, sarmak' eyleminden getirmiştir (EDPT: 486b-487a). Talat Tekin de sözcüğü *teğir-* 'dönmek' eylemine dayandıranlardandır (Tekin, 1972, 143-150). DanKelly'de ise **tegir-* 'çevirmek, sarmak' maddesinde verilen sözcük için 'değirmen' karşılığı verilmiştir (DanKelly, 1985, 184). Marcel Erdal sözcüğün bir vasıta adı olduğunu, yaşayan bir köke sahip olmadığını, ancak *tegre* 'çevre' ve *tegrigle-* biçimleriyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 388). Özmen, sözcükle ilgili yazısında sözcüğün **tek-* eyleminden geldiğini iddia etmiştir (Özmen, 1993, 147-151). Mustafa Kaçalin sözcüğün *tegirmen* < **tegirme-n* < *tegirme neng* biçiminde gelişmiş olabileceğini belirtmektedir (Kaçalin, 2006, 144). Ayrıca Kaçalin sözcüğün kökünün Tü. *evir-* ≈ *çevir-* ≈ *tevir-* (< *engir- *çegir- *tengir-*) çevriminde düşünülmesi gerektiğini de ifade eder.

*kök **tégirmen** taşı aylandurmaḳ ister başıma*

déme ay u kün başım üzre bu kim seyyārdur

(NN, 267: 2)

tuman 'duman' (< **tu-* 'kapatmak, tıkamak' *-man*) sözcüğü **tu-* 'kapatmak, tıkamak' biçimine *-man* eylemden ad yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçim olsa gerektir. Sözcüğün kökü ile ilgili net bir açıklamaya sahip değiliz. Sözcük

Senglah'ta Çağatayca sözlüklerde *tuman, duman* 'kalın bir duman, yerden yükselir ve gökyüzünü sarar, *duman* şeklinde çağrılır' açıklaması yapılmıştır (Seng. 182r16; Seng. 225v20; LÇ: 173a; DTO: 246).

tuman sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. *tuman* 'duman' (IB: 15); DLT ve KB'de *tuman* 'duman' (DLT I: 414; DanKelly, 1985, 200; KB: 285); Harezm Türkçesinde *tuman* 'duman' (KutbHŞ: 185); Eski Kıpçakçada ise *tuman, ṭuman* 'duman' (KTS: 283) biçimlerinde geçmektedir. Sözcük günümüzde *duman* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

Doerfer sözcüğün Farsça, Rusça ve başka dillerde Türkçeden alıntı olarak yer aldığını aktarmaktadır. Doerfer ayrıca sözcüğün *tumagu* ve *tumlı-* biçimleriyle ilişkili olabileceğini de ileri sürmektedir (TMEN II: 935). Räsänen Uyg. OT ve Çağ. *tuman* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcük için 'sisli; karanlık' açıklamasını yapmış ve sözcüğün Rusçaya *tuman* biçiminde alıntılandığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca sözcüğün *tum* 'soğuk' sözcüğünden gelmiş olabileceği soru işaretiyle belirtilmiştir (VEWT: 498). DTS'de *tuman II* maddesinde 'tuman' açıklaması verilmiştir (DTS: 585). Clauson sözcüğü *tuman (d-)* 'duman, sis' şeklinde açıklamış ve Doerfer'e dayandırarak sözcüğün Farsça, Rusça ve diğer dillerde alıntılandığını ifade etmiştir (EDPT: 507a-b). Marcel Erdal sözcüğün **tum-man* biçiminde gelişmiş olabileceğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 388). Talat Tekin, sözcüğün kökünü *tu-* 'kapatmak, tıkamak' eylemine dayandırmış (Tekin, 2000, 93).

ayġa mānı' boldı bu şeb-gūn ***tuman*** *yüz şükr kim*

yitip āhım yili ḳıldı ol tumannı bir sarı

(HBD, 180: 4)

İslām üçün leşkerige nuṣretī bérse Ḫudāy

bilgüsi yamġur ***tuman*** *u ḳar hem boldı savuḳ*

(ŞHD: 80b10)

yaman 'kötü' (< **yav-man*) sözcüğü de *–mAn* eki ile türemiş bir başka bir biçimdir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerde *yaman* 'kötü, zayıf, ḫabīs̱, mużırr, fenā, muṣallaṭ, bed' kaydı düşülmüştür (Seng. 337v4; LÇ: 299a; DTO: 536).

yaman sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yaman* 'kötü, tehlikeli' (T VII: 29, 6-22); DLT'de *yaman* 'kötü, her şeyin kötüsü' (DLT III: 30; DanKelly, 1985, 212); Harezm Türkçesinde *yaman* 'kötü, (bir hayvanın) kötüsü, zayıfı' (KutbHŞ: 66; Nehc. 8/14); Eski Kıpçakçada ise *yaman* 'kötü, fena' (KTS: 309), Osmanlıcada da *yaman* 'kötü, iyinin zıddı' (TTS I: 776) biçimlerinde geçmektedir.

Sözcük günümüzde *yaman* biçiminde varlığını sürdürmektedir, ancak anlam değişimine uğramıştır. Günümüz Türkçesinde 'güç, etki veya beceri bakımından alışılmışın üzerinde olan (kimse), alışılmadık' gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Räsänen Uyg., AH., İM. Osm. *yaman* 'kötü, fena' şeklinde maddebaşı verdiği sözcüğü Çinceden getirmiştir (VEWT: 184). DTS'de *yaman* 'kötü, tehlikeli' karşılığı verilmiştir (DTS: 231). Clauson sözcüğü *yaman* 'kötü, tehlikeli' şeklinde açıklamış, kökü konusunda herhangi bir şey söylememiştir (EDPT: 937a). Marcel Erdal *yaman* sıfatının *yavız* ve *yavlak* sözcükleri ile ilişkili olarak görüldüğünü belirtir. Ona göre eğer böyleyse sözcüğün **yav-man* biçiminde geliştiği söylenebilir (Erdal, 1991, 388).

tenimde zaḫmlarġa mümkin érmes yaḫşı bolmaḳ kim

kanatur-min oŋalmay télbelikdin sén ***yaman*** *taşlap*

(FK, 51: 3)

éy viṣāliŋ ḫaste köŋlüm merhemi ārām-ı cān
olmadım hicrān ilindin min ḳatıḳ cānlıḳ ***yaman***

(HBD, 115: 1)

3.3.6. –mXr

Bu ek de çok sık kullanılan eklerden değildir. Ramstedt bu eki Moğolca *buri* ekine dayandırmaktadır (Räsänen, 1957: 136). Ek, Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde de çok az kullanılmıştır. Eski ve Orta Türkçeden *yaġmur* (< *yaġ-mur*), *almır* (< *al-mır*), *kömür* (< *köy-mür*), *tamur* (< *tam-mur*) gibi örnekleri bulabiliriz (Erdal, 1991, 389-390).

Çağataycada da sınırlı örnekte bu eki görmekteyiz.

kömür 'kömür' (< **köñ-* 'yanmak' *-mür*) sözcüğü de *–mXr* ekiyle biçimlenmiş bir başka sözcüktür. Sözcük *Senglah*'ta *kömür*; *kémür* 'kömür' biçimlerinde verilmiştir (Seng. 309v12). Diğer Çağatayca sözlüklerde *kömür* 'kömür, faḫm, engişt, zāgār' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 261b; DTO: 477).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. DLT'de *kömür* 'kömür' (DLT I: 506; DanKelly, 1985, 109); Eski Kıpçakçada *kömür, kemür* 'kömür' (KTS: 157) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcük TS'de '1. karbonlu maddelerin kapalı ve havasız yerlerde için için yanması veya çok uzun süre derin toprak katmanları altında kalıp birtakım kimyasal değişmelere uğramasından oluşan, siyah renkli, bitkisel kaynaklı, içinde yüksek oranda karbon bulunan katı yakıt, 2. koyu kara rengi belirtmek için kullanılır' biçiminde tanımlanmıştır (TS: 1230).

Ramstedt sözcüğü *köm-* köküne dayandırmış ve kökün 'kül ile örtmek; gömmek' anlamına geldiğini bildirmiştir (Ramstedt, 1952, 212). Bazin, sözcüğün Türkçe *köm-*, *göm-* 'gömmek' kökünden geldiğini bildirmiştir (Bazin, 1982, 58 [TES: 216]).

DTS'de sözcük için verilen karşılık 'kömür'dür (DTS: 314). EDPT'de, *köm-* eyleminden türediği söylenen sözcüğe 'kömür' karşılığı verilmiştir (EDPT: 723a). Marcel Erdal, sözcüğü *köñ-* 'yanmak' eylemine bağlamış, nazal seslerin benzeşmesi ve çift /m/nin genel basitleşmesi yoluyla bu biçimi aldığını ifade etmiştir (Erdal, 1991, 390). Eren, *kömür* sözcüğünü 'odunun toprak altında veya kapalı yerlerde için için yanması sonucu oluşan yakıt' biçiminde tanımlanmıştır. Yapıtta, sözcüğün çağdaş Türk dil ve lehçelerindeki durumları üzerinde durulmuş, eski dönemlerden beri kullanılan sözcüğün yaygın inanca göre *köm-* eyleminden türediği belirtilmiştir. Ancak, Eren sözcüğün *köy-* (> *küy-*) eyleminden geldiği yolundaki görüşün düşündürücü olduğunu vurgular (TES: 216).

Tatarcada *kümir* yanında geçen *küymir* biçimi sözcüğün **köy-mür* biçiminde gelişmiş olabileceğine bir tanıktır.

yuḳar yamanlıġ aŋa kim kirer yaman il ara

kömür *ara ilig urġan ḳılur iligni ḳara*

(FK, 761: 1)

*tün urdı **kömür**lerini derhem*

mihr otını subẖ éyledi dem

(LM: 982)

tamar, ***tamur*** ‘damar’ (< **tamır* < **tammır* < *tam*- ‘damlamak’ -*mur*) sözcüğünün **tamır*- < **tammır* < *tam*- ‘damlamak’ -*mur* biçiminde geliştiği düşünülmektedir. Çağatayca metinlerde *damar*, *tamar* biçimlerinden de görülen sözcük Çağatayca sözlüklerde *tamur* ‘uruḳ, reg, ṭaşuŋ ve aġacuŋ yol yol ayrusı ve damar, āẖiretlik ḳardeş, rī̄şe, ḳabī̄le, uruġ, tī̄re’ kaydı düşülmüştür (Seng. 161v17; LÇ: 103b).

Eski Türkçeden başlayarak kullanılan sözcük Eski Uygurcada *tamar* (TT VII: 42)*,* *tamır* (U III: 35) biçiminde, Karahanlı Türkçesinde *tamur* (DLT I: 362; DanKelly, 1985, 175), *tamar* (DLT III: 201) biçiminlerinde geçer. Eski Kıpçakçada da *damar*, *tamar*, *ṭamar, tamır, tamur* olarak yer almaktadır (KTS: 55).

Räsänen OT *tamur, tamar* ‘damar’ biçiminde maddebaşı verdiği sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini vermiştir. Räsänen sözcüğün Moğolca biçimini de *tamir* şeklinde aktarmıştır (VEWT: 460). Sözcük DTS’de *tamar* ‘damar’ şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 529). Clauson *tamar/tamır (d-)* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü ‘damar, kanal’ şeklinde açıklamış ve asıl biçimin *tamır* ile *tamar* olması gerektiğini belirtmiştir (EDPT: 508a). DanKelly’de de sözcük *tam-* ‘damlamak’ köküne dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 175). Marcel Erdal *tamır* sözcüğünün **tam-mır* biçiminden gelmiş olduğunu ve *tomur-* < *tamur-*, *tamız-* ile bağlantılı olduğunu belirtmiştir (Erdal, 1991, 389). Eren ise sözcüğü ‘canlı varlıklarda kanın veya besleyici sıvıların dolaştığı kanal’ şeklinde açıklamış sözcüğün günümüz Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (TES: 105).

Genel görüş *tam-* ‘damlamak’ kökünden geldiği yönündedir. Ancak, Clauson’un vurguladığı gibi, *tamar* yanında geçen *tamur* biçimi düşündürücüdür. Sözcüğün gelişimi yukarıda da belirtildiği gibi *tam-ur*, *tam-ar* biçiminde değil, **tamır*- < **tammır* < *tam*- ‘damlamak’ -*mur* şeklinde olmalıdır.

*késti bagrım **tamur**larını barı*

gamze birle anıŋ itik bakarı

(LD: 2300)

*raḳīb cevri ḳurıttı **tamar**da ḳanımnı*
*süŋekleri ḳuratıp ḳurıun anıŋ **tamar**ı*

(SD: 666)

yaġmur 'yağmur' krş. *yamġur* (< *yaġ-* 'yağmak' *-mur*) sözcüğü *yaġ-* eylemine *-mur* ekinin getirilmesiyle türemiş bir biçimdir. Sözcük *Senglah*'ta *yamġur* 'yağmur' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 337v6). *Lugat-ı Çağatay*'da *yaġmur* 'baran, rahmet, barış, yagış' (LÇ: 296a), *yamġur* 'yagmur, baran, yagış, rahmet' açıklamalarına yer verilmiştir (LÇ: 299b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *yaġmur* 'yağmur' (DTO: 529), *yamġur* 'yağmur' (DTO: 536) kaydı düşülmüştür.

yaġmur sözcüğü Eski Türkçeden beri Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yaġmur* 'yağmur' (TT V: 10, 107); DLT'de *yaġmur*, *yamġur* 'yağmur' (DLT III: 38; DanKelly, 1985; 209); Harezm Türkçesinde *yağmur* 'yağmur' (Nehc. 66r6); Eski Kıpçakçada ise *yağmur, amġur, yamġır, yamġur* 'yağmur' (KTS: 306) biçimlerinde görülmektedir.

Räsänen *yag* sözcüğünde *yag-mur* biçiminde aktardığı sözcük için 'yağmur' karşılığını vermiştir (VEWT: 177). DTS'de *yagmur* ve *yamgur* biçimlerinde verilen sözcük için 'yağmur' karşılığı verilmiştir (DTS: 225, 231). Clauson *yaġmur (d̲-)* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü *yaġ-* 'yağmak' eyleminden getirmiştir (EDPT: 903b). Marcel Erdal sözcüğün *yag-* 'yağmak' eyleminin özne adı olduğu ve ikinci hecedeki /u/'nun /m/ ile ondan önceki /g/nin bağlantısından kaynaklandığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 389). Hasan Eren sözcüğü < **yağ-mur* biçiminde açıklamış ve 'atmosferdeki su buğusunun yoğunlaşmasıyla oluşan ve sıvı durumunda yeryüzüne düşen yağış' şeklinde anlamlandırmıştır. Eren ayrıca sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki biçimlerini de vermiştir: Tkm. *yağmır*, Tel. *yamgır*; Sag, Kaç. *naŋmır*; Haks. *naŋmır;* Alt *yaŋmu*; Şor. *nağur, namır, namur*; Tar. *yamgur*; Bşk. *yamgır*; Nog. *yamgır*; Kırg. *camgır*; Kzk *canbır*; Yak. *samır, sabır*; Çuv *kumar* (TES: 439).

demi tedrīc ü tedbir ü başīr ü terbiyet bolur

*yeŋi ay bedr ü **yamġur** dürr ü ḳan müşk ü ḥacer cevher*

(SD: 257)

islām üçün leşkerige nuṣretī birse Ḫudāy

bilgüsi ***yamġur*** *tuman u ḳar hem boldı savuḳ*

(ŞHD: 80b12)

3.3.7. –gAk

Bu ek genelde üç işleve sahiptir. İlk işlevi fail adları türetmesidir. İkinci olarak alet adları türetir, üçüncü olarak da hayvan adları türetir. Ramstedt bu ekin kökenini Moğolcadaki faktitif eki *–ga* ile eylemden ad yapma eki *k*'nın birleşimine bağlamaktadır (Gabain, 1941 (2000[3]), 52). Bu ekle biçimlenen sözcükler Gabain'e göre Eski Türkçede 'daima yapan' anlamında sözcükler türetmiştir. Gabain, yine bu ekin sık kullanıma sahip olmadığını belirterek Moğolca *–ġa-ġ* ekine atıfta bulunmuştur (Gabain, 1941 (2000[3]), 52). Eckmann ise bu ekin düşkünlük ve meyil bildirdiğini ifade etmiştir (Eckmann, 1966, 61). Marcel Erdal'a göre bu ekin son iki işlevi anlamsal olarak sınırlandırılır, ancak ilk işlev için bu söylenemez. İlk ve üçüncü işlev ona göre insanla ilşkilidir. O ayrıca bu ekin alet adları türetme işlevinden dolayı *–gU*'dan gelen *–gUç* ve *–gUk* gibi bu ekin de fail adı türeten *–gU*'dan geldiğini düşünür (Erdal, 1991, 391).

Necmettin Hacıeminoğlu da bu ekin bugünkü yazı dilimizde mevcut olan *–an*/ *-en* ortaç eki ile *–cı/-ci* addan ad yapım ekinin anlamında eylemden ad türeten bir ek olduğunu ileri sürmüştür (Hacıeminoğlu, 1996, 19).

Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *içkäk* 'vampir' (< *iç-* 'içmek' *-kek*) *yulġaḳ* 'aydınlık, ışık' (< **yul-ġaḳ* < *yul-a* 'meşale' ile aynı kökten), *ḳazġuḳ* 'kazık' (< *ḳaz-* 'kazmak' *-ġuḳ*), *tirgük* 'direk' (< **tire-* 'diremek, desteklemek' *-gük*) (Gabain, 1941 (2000[3]), 52).

Karahanlı Türkçesinden de bu ekle biçimlenen sözcükler bulabiliriz: *bezgek* 'titreme, titretici sıtma' (< *bez-* 'bezmek' *-gek*) (DLT II: 289; DanKelly, 1985, 71), *kewgek* 'peltek' (< *kew-gek*) (DLT II: 289; DanKelly, 1985, 104), *turġaḳ* 'kapıcı, nöbetçi' (< *tur-* 'durmak' *-ġaḳ*) (KB: 608, 2536), *yatġaḳ* 'muhafız, bekçi' (< *yat-* 'yatmak' *-ġaḳ*) (KB: 1606, vs.), *azaḳ* 'yolunu şaşıran, baştan savan' (< *az-* 'azmak, sapmak' *-(ġ)aḳ*) (KB: 2534, vs), *suḳaḳ* 'ak geyik' (< **suḳ-* 'sokmak, vermek' *-ġaḳ*, ekin başındaki *g* düşmüştür) (KB: 5374).

Çağataycada bu ek daha çok eylemden fail adları türetmiştir. Ara sıra Çağatayca metinlerde bu ekin sıfat, nesne adı ve yer adı türettiği de görülmektedir.

Yer anlamı gösteren ***batḳaḳ*** ‘bataklık, batak’ sözcüğü bu ekle biçimlenmiş bir sözcüktür. *Luġat-ı Çağatay*’da *batḳaḳ* ‘çamurluk, batak yer’ karşılığı verilmiştir. Ayrıca bu biçimin *batḳaḳlıḳ* ‘çamur teraküm etmiş yer’, *batacaḳ* ‘çamurlu göl’ şeklindeki genişlemiş biçimleri de eklenmiştir (LÇ: 66a). *Dictionnaire turk-oriental*’de sözcük için *batḳaḳ* ‘bataklık’ kaydı düşülmüş ve *batḳaḳlıḳ* ‘bataklık’ genişlemiş biçimi verilmiştir (DTO: 145). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık.

Tarihi Türk dillerinde ‘batak, bataklık’ anlamındaki *batḳaḳ* sözcüğü yerine *batıġ* (TT VI: 96; DLT I: 371; KutbHŞ: 29) sözcüğü geçmektedir.

itgek ‘keskin’ (< *iti-* ‘keskinleştirmek’ -*gek*) sözcüğü de eylemden türemiş bir sıfattır. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlanmamaktadır. Sözcüğü yalnızca Çağatayca metinlerden *Nevâdirü’n-nihâye*’de görüyoruz. *Luġat-ı Çağatay* ve *Senglah*’ta bu sözcükle ilgili olduğunu düşündüğümüz *itik* ‘ötkin, keskin, sert, tez’ biçimini buluruz (Seng. 95v19; LÇ: 47a).

Sözcüğe Tarihi Türk dillerinde *itgek* biçiminde değil de, *itik, yitig* biçiminde rastlıyoruz. Sözcüğü Eski Uygurcada *yiti* ‘keskin’ (U I: 37), *yitti* ‘keskin’ (U III: 64); DLT’de *yitig* ‘keskin’ (DLT III: 18, DLT I: 384; DanKelly, 1985, 228); KB’de *yitig, yiti* ‘keskin’ (KB: 329, 927); Harezm Türkçesinde *yitig* ‘keskin’ (KutbHŞ: 78); Eski Kıpçakçada ise *iti, itti, yeti, yiti, yitig, yitik* ‘keskin’ (KTS: 117) biçimlerinde görülmektedir.

Sözcüğün *iti-* ‘keskinleştirmek’ eyleminden *–gek* ekiyle türediği inancındayız, ancak *itig/k* ‘keskin, sivri’ sözcüğünden *+ek* addan ad yapım ekiyle de türemiş olabilir.

ḳayd ḳılmaŋ ki cünūn silsilesi ḳaydıda men

kim kése almas anı ḳılsalar elmās ***itgek***

(NN, 555:3)

Fail adı olan ***ḳaçġaḳ*** ‘firari, kaçak’ (< *ḳaç-* ‘kaçmak’ *–ġaḳ*) sözcüğü de bu ekle türemiş sözcükler arasındadır. Sıfat olan bu sözcük için Çağatayca sözlüklerde

ḳaçġaḳ ‘firari, kaçak, gürizende’ karşılığı verilmiştir (LÇ: 214b; DTO: 394). Sözcük *Senglah*’ta da *kaçaġ* ‘savaş, hezimet’ biçiminde kaydedilmiştir (Seng. 267v20). Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık.

Çağataycada bu sözcükle aynı anlamda *kaçġun* ‘firari, kaçak’ sözcüğü de kullanılmaktadır (Seng. 267v22). Sözcük DLT’de de *kaçġın* ‘kaçak, firari’ (DLT I: 21, DLT III: 106; DanKelly, 1985, 122) biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Marcel Erdal *kaçkak* ‘firari, kaçak’ biçiminde verdiği bu sözcüğün de *–gAk* ekiyle türeyen biçimlerden olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 392).

tamaḳ: Çağataycada bu ekle biçimlenen diğer bir sözcük de *tamaḳ* ‘damak’ (< *tam-* ‘damlamak’ *-(ġ)ak*) biçimdir. *Dictionnaire turk-oriental*’de sözcük için *tamaḳ* ‘damak’ karşılığı verilmiştir (DTO: 218). *Luġat-ı Çaġatay*’da ise *tamaḳ* ve *tamaġ* biçimlerinde kaydedilen sözcük için ‘boğaz, damak’ karşılığı verilmiştir (LÇ: 103b).

Eski Uygurcadan beri görülen sözcük DLT’de *tamġaḳ* ‘boğaz (damak) ve boğaz (ya da gırtlak)’ şeklinde geçmektedir (DLT I: 469; DanKelly, 1985, 175). Harezm Türkçesi metinlerinde de sözcüğü *tamak* ‘boğaz’ biçiminde buluruz (KutbHŞ: 169). Eski Kıpçakça’da ise sözcüğe *damak, tamaġ, tamaḳ, ṭamaḳ, tamav* ‘damak’ biçimlerinde görülmektedir (KTS: 55).

Sözcük bazı metinlerde ‘boğaz’ anlamının dışında da görülmektedir. Mesela *İbnü Mühenna Lugati*’nde ‘küçük dil’ anlamında yer almaktadır (Rif. 140).

Räsänen Uyg.’dan *tamġaḳ* biçiminde maddebaşı verdiği sözcük için ‘boğaz’ açıklamasını yapmış ve sözcüğün Tarihi ve günümüz Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır (VEWT: 460). Sözcük DTS’de *tamaġ I* ve *tamaḳ* biçimlerinde maddebaşı olarak verilen sözcük için ‘damak; boğaz’ açıklaması verilmiştir (DTS: 329). Clauson *tamġak (d-)* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcüğün *tam-* ‘damlamak’ kökünden geldiğini, harf. ‘sürekli damlayan’ anlamında, ancak uygulamada ‘boğaz’ anlamında kullanıldığını belirtmiştir. Clauson ifadelerine sözcüğün *boġuz*’un eşanlamlısı olduğunu da eklemiştir. Ona göre, sözcük bazen anlam genişlemesi yoluyla ‘nehrin ağzı’ ve ‘yiyecek’ anlamlarında tarihi metinlerde görülmektedir (EDPT: 505a). Marcel Erdal, Doerfer’le kişisel görüşmelerinde Doerfer’in *tamak* sözcüğünün *tam-* ‘damlamak’ eyleminden geldiğini belirttiğini aktarmıştır. Kendisi

de bu görüşe katılmıştır. Ayrıca *tamġaḳ* sözcüğünün *tām* ‘duvar’ ile ilişkili olamayacağını çünkü *tam* sözcüğünün uzun ünlülü olmasının zor olduğunu ifade etmiştir (Erdal, 1991, 392).

ḳuruttı ***tamaḳ****ımnı raḳīb cevri bilen āh*

boġzını bıçıp içsem anıŋ ḳanını ḳana

(SD: 432)

térgek ‘derlenecek eşya, yük’ (< *tér*- ‘derlemek’ -*gek*) biçimi *tér*- ‘derlemek’ eyleminden türemiş bir nesne adıdır. Çağatayca sözlüklerde sözcük *tirgek* ve *tirkek* biçimlerinde ve ‘eyer keçesi, derlenecek eşya, yük’ açıklaması yapılmıştır (LÇ: 131b; DTO: 254).

tér- ‘derlemek’ kökünden geldiği açık olan sözcüğün DLT’de rastladığımız *térgü* ‘eyer kayışı’ (DLT I: 428; DanKelly, 1985, 186) sözcüğü ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Bu sözcük Eski Kıpçakçada da *dergü*, *tergü* ‘at eyerinin arkası’ (KTS: 59) biçiminde görülmektedir.

Sözcüğün *tér*- ‘derlemek’ eyleminden –*gek* ekiyle türediği inancındayız, ancak *térig* ‘derlenmiş’ sözcüğünden +*ek* addan ad yapım ekiyle de türemiş olabilir.

derd kök kim dīv sīretler bilendür ol peri

gerçi bar andın melek hayliġa daġı ***térgek****im*

(BV, 409: 6)

3.4. Diğer Ekler

3.4.1. -gUr

Genellikle düşkünlük bildiren sıfatlar yapan bu ek Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde çok rastlanan bir ek değildir. Karahanlı Türkçesinde bir sözcükte hayvan adı türettiği görülmüştür. *aḏġır* ‘aygır’ (KB: 4064, 4441, 5781) (< **aḏıġır* < **aḏı*- ‘ayırmak’) (Tekin, 1996, 81-83).

Räsänen *gur, gür, kur, kür* biçiminde verdiği eki bu ekin *ku* + *r* şeklinde açıklamış, Moğolca’da *gar, gir* biçiminde yer aldığını ifade etmiştir. O bu ek için

Çağatayca'dan *kaç-kur* 'çıkmak, gitmek', *toy-ġur* 'çabuk doyan'; *çık-ġur* 'hücum', *öt-gür* 'sızmış', *uy-ġur* 'bağlanmış' sözcüklerini aktarmıştır (Räsänen, 1957, 130).

Ekin Çağataycada da düşkünlük bildiren sıfatlar yaptığı, olumsuz fiil kök ve gövdelerine de getirildiği görülür:

çıḳġur 'hücum, saldırı' (< *çıḳ-* 'çıkmak' *-ġur*) sözcüğüne Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta rastlanmıştır. Çağatayca metinlerde sözcüğe rastlamayız. Çağatayca sözlüklerde gördüğümüz sözcük için *çıḳġur* 'hücum, saldırı, uruç, huruç, mütecaviz' karşılığı verilmiştir (Seng. 219b8; LÇ: 163a).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

oyġanmaġur 'kolay kolay uyanmayan bir kimse' (< *oyġanma-* 'uyanmamak' *-ġur*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş son örneğimizdir. Bu sözcükte de *–gUr* eki insana ait bir karakteri belirten farklı bir sözcük gövdesi türemiştir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde ve metinlerde çok fazla rastlamıyoruz. Geçtiği yerlerden biri Denison Ross'un yayımladığı *Mabâni'l-Lugat*'ttır. (Meb. 19: 31) *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *oyġanmaġur* 'uyanmayan' biçiminde kaydedilmiştir (DTO: 87).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

ötgür 'keskin' (< *öt-* 'geçmek, vuku bulmak' *-gür*) sözcüğü de *–gUr* ekiyle türemiş bir sıfattır. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *ötgür* 'keskin' şeklinde geçmektedir (Seng. 62a15; DTO: 44). Sözcüğe *ötkür bol-* biçiminde *Hubbudestan*'da rastladık (HD, İSI: 80).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

tayġur ‘kaygan’ (< *tay*- ‘kaymak’ - *ġur*) sözcüğü de bu ekle biçimlenmiş bir diğer addır. Çağatayca sözlüklerde *tayġur* ‘kaygan’ şeklinde verilmiştir (Seng. 167a20; DTO: 211).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

tınġur ‘kolayca dinen ve gevşeyen kimse’ (< *tın*- ‘dinmek’ -*ġur*) sözcüğünde *tın*-eyleminden *–gUr* ekiyle insana ait bir karakteri belirten farklı bir sözcük türemiştir. Çağatayca sözlüklerde bu sözcük yer almamaktadır. Yalnızca Denison Ross’un yayımladığı *Mabâni’l-Lugat*’ta *tınġur* biçiminde geçmektedir (Meb. 31: 20).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

tınmaġur ‘durmayan, dinmeyen’ (< *tınma*- ‘durmamak’ -*ġur*) sözcüğü bu ekle türemiş sıfat biçimlerinden biridir. *Lugat-ı Çağatay*’da *tinmaġur* ‘bikararlık, aramsı’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 139a). *Dictionnaire turc-oriental*’de *tıymaġur* ‘şefkatli; düşkün; baygın’ kaydı düşülmüştür (DTO: 266).

Çağataycadan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

her ḳuruḳ şāḫ oldı deşt üzre ṣabādın ḥulle-pūş

tınmaġur *cismim cünūn vādīside ‘uryan henūz*

(GS, 215: 3)

toyġur ‘çabuk doyan’ (< *toy*- ‘doymak’ -*ġur*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir başka sıfattır. Çağatayca sözlüklerde *toyġur* ‘çabuk doyan’ karşılığı verilmiştir (Seng. 188a17; DTO: 250).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

Yukarıda bu ekin olumsuz fiil kök ve gövdelerine de getirildiğinin görüldüğünü ifade etmiştik. Aşağıdaki sözcükler buna örnek olarak sunulabilir:

toymaġur ‘doymayan’ (< *toyma* ‘doymamak’ *-ġur*) sözcüğü için *Lugat-ı Çağatay*’da *toymaġur* ‘daimi aç’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 129b). *Dictionnaire turk-oriental*’de *toymaġur* ‘daima aç olan, doymayan’ kaydı düşülmüştür. (DTO: 251).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

*bu **toymaġur** közümge durur körmegen kibi*

ay tég yüzige niçe ki bu mübtelā baḳar

(LD: 505)

luṭfī kün iltür ay yüzi neẓẓāresi bile

*bu **toymaġur**ġa kör ki ni vech ma‘āş érür*

(LD: 351)

3.4.2. -mAç

Eski Türkçede bulunmayan bu ek Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmeye başlanır. Orta Türkçede çok sık görülemeyen, çok işlek olmayan bir ektir. Genellikle yemek adları türetir. Räsänen, bu ekin *ma* + *ç* biçiminde oluştuğunu ifade etmiştir. Ahmet Bican Ercilasun ise “-maç / -meç Eki Üzerine” adlı makalesinde ekin *–ma*/-*me* eylemden ad yapma eki ile *aş* sözcüğünün birleşmesi sonucunda bir ek halinde kaynaşmasından ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ercilasun, makalesinin devamında verdiği örneklerden de hareketle, eylemden ad yapan *–maç* ekinin etimolojik olarak iki kaynağa dayandığını bunlardan *–ma* +*aş* biçiminden gelişen *–maç* ekinin yalnızca yemek adları türetmek için kullanıldığını, -*maca*’dan gelişen *–baç* ve *–maç* eklerinin ise yapılan işi ya da işten etkilenen nesneyi anlattığını ifade eder (Ercilasun, 1973, 83-88). Tietze de ekin *–ma* / *-me* sıfat eylem eki ile *aş* adının birleşimi sonucunda oluştuğunu belirtmiştir (TETL: 299).

Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de bu ekle biçimlenen birkaç sözcük bulunmaktadır. *ḳaġurmaç* / *ḳawur-maç* 'kavrulmuş buğday' (< *ḳaġur*- 'kavurmak' -*maç* / *ḳawur*- 'kavurmak' -*maç*) (DLT I: 493; DanKelly, 1985, 124), *tutmaç* 'Türklerin tanınmış bir yemeği' (< *tut*- 'tutmak' -*maç*) (DLT I: 452; DanKelly, 1985, 202) gibi biçimler DLT'de bu ekle biçimlenmiş şekillerdir.

Çağaycada ise bu ek birkaç istisna dışında genelde yiyecek adları türetmiştir. Bu ek Orta Türkçe metinlerindeki gibi Çağataycada da çok sık kullanılan eklerden biri değildir, yani çok işlek değildir.

Bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden biri 'bulamaç; bir çeşit un çorbası' anlamına gelen ***bulamaç*** (< *bulġa*- 'karıştırmak' -*maç*) sözcüğüdür. Bu sözcük için Çağatayca sözlüklerde *bulamac/ḳ* 'āsīde ve 'asīde denilen unla bulanmış aş, umaç, bulamaç' karşılığı verilmiştir (Seng. 141r19; LÇ: 84; DTO: 174).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *bulġama* 'yağsız ve tatsız bulamaç' (DLT I: 491; DanKelly, 1985, 80), Harezm Türkçesinde *bulamak* 'bulamaç' (Nehc. 107/14); Eski Kıpçakçada ise *bulamaç, bulġamaç* 'bulamaç, un çorbası' (KTS: 37) biçimlerinde görülmektedir.

Günümüz Türk dillerinde de yaşayan bir sözcüktür. Kırg. *bulamık* 'bulamaç' (KırgS: 143), Tat. *bolamıḳ* 'onnı suga yakş sötkä bolgatıp pişirilgän yarım sıyık aşamlıḳ" (TTAS I: 176), Bşk. *bolamıḳ* 'Ondan-ğına bolğatıp bişirgän sıyıḳ butḳa hımaḳ aş' (BşkTH I: 153), Özb. *bulamik* 'balalar üçün un bilän sütdän tayyarlänädigän ätäläsiman avḳät' (UTİL I: 148), YUyg. *bulamaḳ* 'boltuşka s myasom' (Tenişev, 1990, 32), Tkm. *bulamaḳ* 'Una yağ garılıp bişirilyän go ı naxar' (TkmDS: 113), Tü. *bulamuk* → *bulambaç* '1. Bulamaç, koyu un çorbası, 2. Un ve pekmezle yapılan helva, 3. Şişlere ve yaralara konulan lapa' (DS II: 786), *bulamaç* (II) '1. Hayvanlara verilen sulu yem, 2. Koyun ve keçi sütünden yapılan bir çeşit yemek', *bulama* (I) '1. Koyunun, ineğin ilk koyu sütü, ağız, 2. Ağız kaynatılarak yapılan yemek, 3. Ağızın bitip sütün başladığı sırada inekten alınan koyu süt, 5. Kaynamış ve çökmüş süte yumurta koyarak yapılan yemek …' (DS II: 785).

Sözcüğün kökü etimolojik sözlüklerde *bulġa*- 'bulandırmak, karıştırmak' biçiminde geçmektedir (TMEN II: 769; DTS: 122; EDPT: 338a; DanKelly, 1985, 80). Doerfer

sözcüğün Balkan dillerinde Türkçeden alıntı olarak bulunduğunu aktarmıştır (TMEN II: 769).

*Türkçe ayturlar. Ve yana ba'żı yémeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama ve **bulamaġ** ve ḳurut ve olaba ve mantu ve ḳuymaġ ve örgemeçni hem Türkçe ayturlar. Yana tutmaç ve umaç ve kömeç ve talġannı hem Türkçe ayturlar*

(ML: 777b9-11)

Bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden bir diğeri de 'kavurma, kavrulmuş et' anlamına gelen ***ḳavurmaç*** (< *ḳaġur-* 'kavurmak' - *maç*) sözcüğüdür. Çağatayca sözlüklerde sözcük için *kavurmaç* 'kavurma, kavrulmuş et' karşılığı verilmiştir (LÇ: 224b; DTO: 412).

Sözcük Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de de *ḳaġurmaç* ve *kavurmaç* 'kavrulmuş buğday' şeklinde geçmektedir (DLT I: 493; DanKelly, 1985, 124). Kıpçakça metinlerden *Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisânî'l-Etrâk* ve *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-Türkî ve Acemî ve Mugâli*'de 'yağda kızartılmış et parçası' anlamıyla geçmektedir (KTS: 132).

DTS'de *ḳawurmac* 'bugday yagda kavrularak hazırlanan yiyecek' açıklaması verilmiştir (DTS: 438). EDPT'de *kaġur-* eyleminden getirilen sözcük için 'kavrulmuş buğday' anlamı verilmiştir (EDPT: 613a). DanKelly'de *ḳaġurmac~ḳawurm*ac biçiminde maddebaşı verilen sözcük **ḳaġ- ~ ḳaw-* köklerine dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 124). TS'de *kavurmaç* '*hlk*. kavrulmuş bugday' (TS: 1112) şeklinde kaydedilmiştir. SDD ve SD'de de bulunan *kavurga*, *kavurmaç* sözcügüyle yakın anlamlarda kullanılmaktadır (SDD 2: 851; DS VIII: 2663).

ḫırmen yeride teẕerv ü durrāc

*yer tābesidin térip **ḳavurmaç***

(LM: 2052)

örgemeç: Bu ekle biçimlenmiş bir diğer sözcük yine bir yemek adı olan ve 'işkembe ve bağırsaktan yapılan bir yemek' anlamına gelen *örgemeç* (< *örge-meç*) sözcüğüdür. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de bulamadığımız bu yemek adı bazı Türk dillerinde yaşamaktadır. Alt. *yörgöm* ‘koyun işkembesinden yapılan bir yemek’ (Wb III: 449), Kırg. *cörgöm* ‘uzunca parçalar halinde doğranmış ve bağırsaklarla sarılmış olan ciğerden ve işkembeden yapılmış olan aş’ (KırgS: 229), Kzk. *cörgem* ‘bağırsak, bir boğum’ (KazTS: 106).

Sözcüğün kökü konusunda etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık.

Türkçe ayturlar. Ve yana ba‘żı yémeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama ve bulamaġ ve ḳurut ve olaba ve mantu ve ḳuymaġ ve ***örgemeç****ni hem Türkçe ayturlar.*

… Yana tutmaç ve umaç ve kömeç ve talġannı hem Türkçe ayturlar

(ML: 777b9-11)

Çağataycada bu ekle türemiş diğer yemek adları şunlardır:

bazlamaç ‘bir yemek adı’ (< *bazla - maç*) sözcüğü de yine aynı ekle türemiş bir yemek adıdır. Çağatayca Sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de sözcük için *bazlamaç* ‘mayasız ekmek’ karşılığı verilmektedir (DTO: 146).

bazlama adında ‘saç ekmeği, pide; tatlısı bol, kalın gözleme’ anlamında bir yemek adının da olması sözcüğün *bazla-ma* + *aş* şeklinde türediği iddiasını güçlendirmektedir.

Sözcük Eski Kıpçakçada *bazlamaç* ‘sacda pişirilen kalın yufka’ biçiminde görülmektedir (KTS: 26). Günümüzde de yaşamayı sürdüren bir sözcüktür. DS’de ‘saç ekmeği’ olarak tespit edilmiştir (DS: 587-589).

tutmaç ‘şehriye, tel şehriye’ (< *tut-* ‘tutmak’ *-maç*) sözcüğü de bu ekle türemiş bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *tutmaç* ‘şehriye, tel şehriye’ şeklinde açıklanmıştır (Seng. 169a12; LÇ: 114a).

Ağızlarda hâlâ *dutmaç* olarak da kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *tutma aç* ‘tutmaç’ (DLT IV: 661; DanKelly, 1985, 202) ve *tutmaç* (DLT IV: 662; DanKelly, 1985, 202) olarak geçmektedir. Eski Kıpçakçada da *tutmaç* ‘et suyuna atılan hamur parçaları, bir tür tel şehriye çorbası’ biçimi yer almaktadır (KTS: 285).

Doerfer *dilmaç'*taki *-maç* ekini *tutmaç*’taki *-maç* ekiyle birleştirmiştir. Ayrıca Doerfer sözcüğün Türkçeden Farsça, Arapça ve Rusçaya alıntılandığını aktarmıştır

(TMEN II: 876; 1010). Sözcük Türkçeden Farsça, Rusça gibi komşu dillere de geçmiştir. Räsänen sözcüğün *tut-* 'tutmak' kökünden geldiğini ifade etmektedir (VEWT: 502). Sözcük DTS'de *tutmaç* 'tutmaç adı verilen hamurlu, bir tür erişte yemeği' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 592). Clauson da sözcüğün *-maç* ekiyle türediğini belirtmiştir (Clauson, 1962, 152). DanKelly'de sözcük *tutmaç* < *tutma aç (tut-)* 'bir yemek türü' biçiminde verilmiştir (DanKelly, 1985, 202).

SDD'de de *tutmaç* 'gayet küçük ve dört köse hamurdan yapılan yogurtlu, mercimekli yemek, çorba' (SDD 3: 1401), *dutmaç* 'ince ince kesilen hamurdan yapılmış bir çesit çorba' (SDD 1: 477), *dutmeç* 'müselles veya murabba şekillerinde kesilip yapılan bir tür hamur yemeği' (SDD 1: 477) şeklinde açıklanmıştır. DS'de *tutmaç* '1. Küçük, dört köşe kesilerek kurutulmuş hamur ve mercimekle pişirilen bir çeşit yoğurtlu çorba, 2. kurumuş yufka, 3. Kesilmiş hamur içine kavurma konularak yapılan bir çeşit çorba' (DS X: 4000), *dutmaç* '1.İnce ince kesilen hamurdan yapılmıs çorba, 2. Ufak ufak kesilmiş haşlandıktan sonra pişmiş mercimek ve sarımsakla yogurtla karıştırılarak yapılan yemek' (DS IV: 1613) açıklamaları yapılmıştır. TS'de ise sözcük *tutmaç* '*hlk*. dört köşe kesilmiş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba' şeklinde açıklanmıştır (TS: 2012).

Türkçe ayturlar. Ve yana ba'żı yémeklerdin ḳaymaġ ve ḳatlama ve bulamaġ ve ḳurut ve olaba ve mantu ve ḳuymaġ ve örgemeçni hem Türkçe ayturlar. ... Yana ***tutmaç*** *ve umaç ve kömeç ve talġannı hem Türkçe ayturlar*

(ML: 777b9-11)

Bu ek yemek anlamı dışında başka anlamlarda sözcükler de türetmiştir.

Bu biçimle türemiş farklı bir sözcük ***kıymaç*** 'şaşı göz' (< *kıy-* 'kıymak' *-maç*)'tır. Bu sözcüğe *Nevadirü'n-Nihale*'de ve *Atayi Divanı*nda rastladık. *ḳıymaç* için Çağatayca sözlüklerde 'şaşı göz' karşılığı verilmiştir (Seng. 300r2; DTO: 451).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de sözcük '*kıymaç börk* (keçi kılından yapılmış beyaz şapka)' şeklinde açıklanmış ve Çiğil şivesine ait olduğu kaydı düşülmüştür (DLT III: 175; DanKelly, 1985, 139).

DTS'de sözcük *kıymaç* 'şaşı göz' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 442). Clauson *kıymaç (kıḏmaç)* biçiminde maddebaşı olarak verdiği sözcüğü *kıy-* (*kıḏ-*) 'kökünden

getirmiştir (EDPT: 677b). Kemal Eraslan *Atayi Divanı*'ndan parçalar yayımladığı makalesinde *ḳımaç* biçiminin *ḳıymaç* biçiminden ses erimesi yoluyla ortaya çıktığını belirtmiştir (Eraslan, 1987, 113-164).

köŋülni ḳıydı anıŋ ġamzesi vü ḳılmadı raḥm

*ḳıya ḳıya baḳıban ol éki közi **ḳıymaç***

(NN: 172: 2)

Atāyī sévgeli āhū közüŋni

*anı ṣayd étmedi hīç közi **kımaç***

(AD: 37)

soymaç 'soymaç oyunu' (< *soy-* 'soymak' *-maç*) sözcüğü de bu ekle türemiştir. *Atayi Divanı*nda rastlarız. Sözcük *–mAç* ekiyle türemiş farklı bir addır ve aşağıdaki beyitte sözcüğün bir yemek adı değil de bir oyun adı olduğu anlaşılmaktadır.

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

gülistānda çıḳar pīrāheniŋni

*ṣabā tig ġonçe birle oyna **soymaç***

(AD: 33)

3.4.3. -(A)v

Eski ve Orta Türkde görülmeyen bu ek Çağataycada seyrek olarak görülür: Bu ekin daha çok topluluk adları ve farklı ad biçimleri türettiği görülür. Bu ek *-AgU* ekinden gelişmiş bir ektir. Bu ekin kaynaşma neticesinde *-av*/*-ev* olduğu düşünülmektedir.

bilev 'bileği' (< *bile-* 'bilemek, keskinleştirmek'- *v*) sözcüğünde bu ek bir alet adı türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bilev* 'bilegü taşı, kırak' şeklinde açıklanmıştır (Seng. 149b9; LÇ: 93b; DTO: 189).

Sözcüğe Tarihi dönemlerden Karahanlı Türkçesinde *bilegü* 'bileği taşı' (DLT I: 447; DanKelly, 1985, 73); Kıpçakça'da *bilegi, bilegü, bilev, bilevi, bilevü* 'bileği, bileği taşı' biçimlerinde görülür (KTS: 31).

DTS'de *bilegü* biçiminde verilen sözcük 'bileği taşı' şeklinde açıklanmıştır (DTS: 99). Clauson *bilegü* sözcüğünün *bile-* 'bilemek, keskinleştirmek' eyleminden türediğini belirttikten sonra 'bileği taşı' karşılığını vermiştir. Clauson *bile-* eylemini de *bi* 'bıçak' sözcüğüne dayandırmıştır (EDPT: 341b). DanKelly'de de sözcük *bile-* 'bilemek, keskinleştirmek' eylemine bağlanmıştır (DanKelly, 1985, 73).

bütev 'bütün, hep' (< *büt-* 'bitmek, sona ermek' *-ev*) sözcüğü *büt-* 'bitmek, sona ermek' eylemine *-ev* ekini eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Yukarıda da belirtildiği gibi *-AgU* eki kaynaşma neticesinde *–av/-ev* biçimini almıştır. Sözcüğün asıl biçimi *bütegü* olmalıdır. Sözcük *bütegü* 'bütün, hep' biçiminde de görülmektedir. *Dictionnaire turc-oriental*'de sözcük için *bütev* 'bütün, tam, eksik olmayan' karşılığı verilmiştir (DTO: 161).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

tartıban tīġ-ı cefā baġrımnı yüz çāk éyledi

bardı ol kim dér édiler él mini baġrı ***bütev***

(FK, 532: 2)

ḳılav 'kılınacak; bahadır, keskin, parlatılmış' (< *ḳıl-* 'kılmak' *-av*) sözcüğü de *ḳıl-* 'kılmak' eylemine *-ev* ekini eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Aynı anlamdaki *ḳılaġu* 'bahadır, keskin, parlatılmış' biçimi de Çağataycada görülmektedir. *Lugat-ı Çağatay*'da sözcük için *kılav* 'bahadur, parlak, keskin' anlamı verilmiştir. Bu biçimden türemiş *kılavlamak* 'perdaz vermek' biçimi de *Luġat-ı Çağatay*'da kaydedilmiştir (LÇ: 248b). *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *kılav* 'cesur; iyi bir insan; pırıl pırıl; keskin; bir atın ağzından ya da sığır etinden ortaya çıkan zararlı bir madde' anlamlarıyla aktarılmıştır (DTO: 450).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

tamuġ şu'lesi barça rengīn yalav

bilinip yalav cilesidin ***ḳalav***

(Sİ: 2055)

Bu ekle türemiş sözcüklerden biri de Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*'de rastladığımız ***küyev*** 'damat, güvey' (< **küḏe-gü*) sözcüğüdür. Bu sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerden *Leyla vü Mecnun* ve *Tarih-i Enbiya ve Hükemâ*'da rastlıyoruz. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'da da *küyev* 'damat, güvey' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 311r8).

Sözcüğün Eski Türkçedeki biçimi *küḏegü* şeklindedir. Bu ekin -*AgU* ekinden çıktığını başta söylemiştik. Sözcük etimolojik sözlüklerde **küḏe*- biçiminde bir köke dayandırılmış ve gelişimi * *küḏe-gü* şeklinde açıklanmştır (VEWT: 306; EDPT: 703a). Mustafa Kaçalin sözcüğü Çağ. (< Moğ.) *ḳuda, ḳudaġu* biçimleriyle karşılaştırır ve sözcüğün *küḏegü* < *küḏe* + *gü* biçiminde gelişmiş olabileceğini aktarır. Ayrıca TZ'deki *küye* 'kayın ana' biçimiyle karşılaştırır (Kaçalin, 2006, 122).

çün mihr kélin kibi yaşundı

tün yerge ***küyev*** *kibi yükündi*

(LM: 2677)

nevfel körüben bu ṭurfe ḥālāt

ḳız bile ***küyev*** *ara maḳālāt*

(LM: 2723)

saḳlav 'bekçi, gözcü' (< *saḳla*- 'tehlikeden korumak, saklamak, kollamak' -*v*) sözcüğünde ek bir meslek adı türetmiştir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *saḳlav* sözcüğü için 'rehin; asija-i vustada hükümdarlarının hizmet içün hazir bulundukları bir mevkidir; mabejn odası, saklanılacak mahal' şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 181a; DTO: 338).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

*taşda **saḳlav** yörüte başladılar*

aŋdıp ol ilni tuta başladılar

(ŞN$_1$: 1168)

yasav 'dizi, sıra; düzen, nizam' (< *yasa*- 'yapmak' -*v*) sözcüğünde ek topluluk adı türetmiştir. Çağatayca sözlüklerde *yasav* 'saf, dizi, tertip, nizam' açıklaması verilmiştir (Seng. 332a4; LÇ: 293b).

yasav sözcüğünün *yasagu* biçimi de görülmektedir. Sözcüğün kökeni Moğ.'da *casa-* 'düzenlemek, tanzim etmek, yapmak, süslemek' biçiminde yer almaktadır. Räsänen sözcüğün kökünü *yasa*- eylemine dayandırmış ve Moğolca *casa*- 'düzenlemek, iyileştirmek' biçiminde Türkçeye geçmiş olduğunu ifade etmiştir (VEWT: 191). DTS'de ise sözcüğün kökü *yasa*- 'düzenlemek, iyileştirmek, imar etmek' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 245). Clauson da sözcüğün kökünü *yasa*- 'düzenlemek, tanzim etmek, yapmak' eylemine dayandırmış, Türkçede 13 ya da 14. yy'a kadar görülmediğini belirtmiştir (EDPT: 974a).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

3.4.4. -(A)vul

Bu ek eylem kök ve gövdelerine gelerek genellikle topluluk adları türeten Moğolca asıllı -*GUl* ekidir. Eski ve Orta Türkçede bulunmayan bu ek daha çok Moğolca sözcüklere eklenir. Ayrıca bazen de Türkçe sözcüklere getirildiği görülür. Çağataycada kullanım alanı çok geniş olmayan bu ekin daha çok meslek adları türettiği görülmektedir. Ancak istisnalara da rastlanmaktadır.

Doerfer, TMEN'de Moğ. -*ġul* /-*gül* şeklinde yer alan ekin topluluk adları teşkil ettiğini belirttikten sonra *ḳaraġul* 'bekçi; müfreze, posta; keşif yolu', *yasāvul* 'muhafız', örneklerini aktarır. Ayrıca Çağataycaya -*AvUl* biçiminde geçtiğini ve üretici bir ek olduğunu da belirtmektedir. Doerfer Çağataycadan da *kebtevül* 'gece

muhafızı’, *hirēvül* ‘öncü bölüğü’, *yortavul* ‘akıncı’ örneklerini vermiştir (TMEN I: 33). Eckmann da bu ekin Moğolcadan alıntı olduğunu belirtttikten sonra bazen Türkçe sözcüklere gelerek yeni sözcükler türettiğini ifade etmiştir (Eckmann, 1966, ?).

bökevüllük: Bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden biri *bökevüllük* ‘hükümdara çıkan yemeği kontrol etme görevi’ (< *böke-* ‘kontrol etmek’ *–vül+luḳ*) sözcüğüdür. Bu biçim ekin *+lIk* eki ile genişlemiş biçimidir. Sözcük Çağatayca sözlüklerde *bekevül, bökevül* biçimlerinde ve ‘çāşnī-gīr, ẖān-sālār-rā gūyend ki … mu’ellif-i Ferheng-i Cihāngīrī der beyānı ma‘nā sālār-ẖān gufte ki çaşnīgīr bāşed ki anrā be-Türkī tüşimel ve be-Hindī bekevül gūyend’ anlamıyla kaydedilmiştir (Abuş. 127; Seng. 126r27; LÇ: 83b).

TMEN’de sözcük *bökevül* ‘Hakanın yemeklerini tadan; orduda levazım subayı’ şeklinde açıklanmıştır (TMEN II: 755). Ayrıca TMEN’de *bögevül* biçimi ve ‘jandarma’ açıklaması da yer almaktadır. (TMEN II: 757). *Babürname*’nin Arat yayınında Arat, sözcüğü *bekâvul* ‘yemek tadan, çeşnigir ve buradan bekâvulluk ve hassa bekâvulluk; bavurçılık’tan daha yüksek bir derece olup, hükümdarın mutbahında çalışan ve bilhassa yemeklere zararlı şeylerin katılmamasına nezaret eden memurların ünvanıdır’ şeklinde açıklamıştır (AratBN: 590).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

bavurçılıḳ martabasıdın ẖāṣṣa ***bökevüllük*** *martabasıġa yétkürüp érdim*

(BN: H151b3)

çaġdavul: Bu ekle biçimlenmiş sözcüklerden biri de *çaġdavul* ‘ordunun arkasından giden bölük’ (< Moğ. *çaġda-* ‘arkadan gelmek’ -*vul*) sözcüğüdür. *çaġda-* eyleminden türemiş bir askeri terim adıdır. *Senglah*’ta *çaġdavul* ‘hūcī-ra gūyend ki leşker-rā berūnend ve vaḳt u ez-aṭrāf-ı leşker-i ẖaberdār bāşend ve ṭılāye dārı kunend … ve anrā çandavul hem gūyend’ şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 206v18). *Abuşka*’da ise *çaġdavul* ‘leşkerde ard sürücüye dirler’ ve *çındavul* ‘Tundār erine dirler ki asker adında turur’ şeklinde verilmiştir (Abuş. 227). *Luġat-ı Çağatay*’da *çaġdavul* ‘cunūd

pīdārı, ordunuŋ arḳasında giden bölük, ‘asker ve sālār sipāh, çandavul, muḳābil-i ḳaravul’ (LÇ: 147a); *çandavul* ‘askeriŋ ẓahrınca gelen bölük muḥāfıẓı, dumdar ve yasaḳçı, gerü ve pesmānde ḳalan almanı toplayıcı, ḳaravul, çendekçi’ (LÇ: 153a); *çındavul* ‘geceleyin orduyu li-ecli’t-tefrīş gezen ḳol; ‘ases ve şeb-gerd ḳoşun’’ şeklinde açıklanmıştır (LÇ: 164b). *Dictionnaire turk-oriental*’de ise sözcük *çaġdavul* ‘askerin arkasından giden koruyucu, gözcü kol’ şeklinde aktarılmıştır (DTO: 277). Kowalewski’de Moğ. *çaġdaġul* sözcüğü ‘gözcü, nöbetçi’ < *çaġda-ġul* ‘gözcü, nöbetçi’ şeklinde ifade edilmiştir (Kow: 2110).

Çağataycadan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

daḫı bilgil uşbu yataḳ yaḫşı

oḳlamasa ***çaġdavul*** *köpdin ozar*

(ŞHD: 50a13)

uş bu sözler bile ol yurtavul

salıban ilgeri soŋ ***çaġdavul***

(ŞN_2: 2489)

çapavul ‘çapul, yağma’ (< *çap-* ‘yağmalamak’ *-avul*) sözcüğü *çapa-* ‘yağmalamak’ eylemine *-vul* ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turc-oriental*’de *çapavul* ‘yağma, çapul, istila’ biçiminde görülmektedir (DTO: 271).

Doerfer sözcüğün kökenini *çap-* ‘vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak’ köküne dayandırmıştır (TMEN III: 1063). TETL’de ‘düşman arazisini talan eden cenkçi, akıncı’ şeklinde açıklanmıştır (TETL: 475).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

daḳavul ‘maiyet, alay, hizmetçi, uşak’ (< *daḳa-* ‘hizmet etmek’ *-vul*) sözcüğü Moğ. *daġaġul* sözcüğüdür. Kowalevski bu sözcük için ‘hizmetçi, yerli hizmetçi; rehber;

sürücü; taraftar' karşılığını vermiştir (Kowalewski, 1844-49, 1574). Ramstedt sözcüğünün kökünü *daḫa-* biçiminde vermiştir (RKWb: 72b).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andaḳ ki hirevül ve ḳaravul ve çangdavul ve yangavul ve sözevül ve tapavul, kitpevül ve bökevül ve şiġavul ve ***daḳavul*** *kim alar mundın 'ārıḍdürler*

(ML: 778a6-7)

daptavul 'demirci, vurucu' (< Moğ. *dapta-* 'vurmak' *-vul*) sözcüğü Moğ. *dabtaġul* sözcüğünün Çağataycadaki biçimidir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık. Sözcük, Sema Barutçu Özönder tarafından yayımlanan *Muhakemetü'l-Lugateyn*'in dizininde geçmektedir, ancak metinde bu sözcüğe rastlamadık.

Sözcük Moğ. *dabta-* eyleminden *-vul* eki ile türemiştir. Ramstedt de sözcüğün kökünü *dapta-* 'vurmak, çekiçle dövmek, çekiçle vurmak' şeklinde vermiştir (RKWb: 77a). Kowelewski'de ise sözcüğün kökeni *dabta-* 'dövmek; düzleştirmek; mec. tekrarlama, ısrar etmek' şeklinde açıklanmıştır (Kowalewski, 1844-49, 1609). Sözcüğün kökü Radloff'ta *tapta-* '(Kzk., Alt., Tel., Sag., Kaç., Koyb., Kir., Kom.) 1. ezmek, bir şeye karşı çıkmak için ayağıyla gitmek); 2. (Kzk.) birlikte basmak, tırpanlamak; 3. (Kırg.) çekiçle dövmek; 4. genişçe vurmak, vurmak; 5. (Küer.) seyrek vurmak, sertçe vurmak' şeklinde açıklanmıştır (Wb III: 955).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

hirevül 'harpte ön safta savaşan kıta, öncü; öncü bölüğü, ileri kol' (< Moğ. *iregül, ire'ül*) sözcüğü *–vül* ekiyle türemiş bir başka addır. Çağatayca sözlüklerde *herewül, hirevül, erevül, irevül* biçimlerinde ve 'be rūzen ḳaravul-rā gūyend ki der-vaḳt-i ḥareket-i leşker ez 'eḳab-i ḫasm der meyāne mī-refte bāşed ve anrā herevül nīz ḫ^{v}ānend; ṭalī'a, muḳaddem, el-ceyşu pīş ceng' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 329v9, Seng. 323v10; Abuş. 386; LÇ: 287a; DTO: 10; DTO: 515; DTO: 102).

Sözcük Radloff sözlüğünde de *herevül* '(Osm.) öncü bölüğü, devriye' (Wb II: 1784); *araul* '(Çağ.) nöbetçi, bekçi, öncü kolu' biçimleri verilmiştir (Wb I: 249). *Babürname*'nin Arat yayınında sözcük *irevül* 'öncü, öncü bölüğü, öncü kolu, ileri kol; harp safında bulunan ordunun en öndeki kısmı. Bu isim altında toplanan kuvvetler, ayrı bir teşkil olmasına rağmen, ordunun merkez ile sıkı bir şekilde bağlı ve vaziyete göre, merkezin aleyhine olarak, mühim kuvvetleri kendinde toplamıştır' şeklinde bir açıklamayla verilmiştir (AratBN II: 614).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andaḳ ki ***hirevül*** *ve ḳaravul ve çangdavul ve yangavul ve sözevül ve tapavul, kitpevül ve bökevül ve şiġavul ve daḳavul kim alar mundın 'ārīḍürler*

(ML: 778a6-7)

ḳaravul 'öncü' (< *ḳara-* 'bakmak' - *vul*) sözcüğü de bu ekle biçimlenen diğer bir sözcüktür. Çağatayca sözlüklerde *ḳaraġul* ve *ḳaravul* biçimlerinde verilen sözcük 'muḫaffef-i ḳaraġul … dīdebān, ḳaraġul, dīdebān, gezici, tolaşıcı, pāsbān, nigehbān, bekçi 'asker ḳolı' şeklinde kaydedilmiştir (Seng. 271v15; LÇ: 216b; DTO: 398). Sözcüğe Arat tarafından yapılan *Babürname* yayınında da rastlanmıştır: *karavul* 'gözetçi, bekçi; ordunun ani bir baskına uğramaması için, ordugâhın etrafına çıkarılan müfreze, posta; keşif kolu' (AratBN II: 615).

TMEN'de de sözcük *ḳaravul* 'bekçi, gözetleyici' şeklinde kaydedilmiştir (TMEN I: 276). Sözcük günümüz Türk dili ve lehçelerinde yaşamaktadır.

Sözcük Eski Kıpçakçada da *ḳaraḳul, ḳaravul, ḳaravulu* 'karakol' biçimlerinde görülmektedir (KTS: 127).

ḳaş üze ḫāl béyik yirde boluptur ***ḳaravul***

'aḳl u ḥis ḫaylını urmaḳḳa ḳaraḳçı ḳaraġı

(FK, 667: 3)

Ṭuġrul Big sékiz miŋ kişi birlen yolnıŋ bir yanında turdı taḳı uzaḳ ***ḳaravul*** *saldı*

(ŞTe: 96a8)

ḳırġavul ‘sülün’ (< **ḳırġa-vul*) sözcüğü Moğ. *kirġaġul* ‘sülün’un Çağataycadaki biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳırġavul* ‘sülün, yabani tavuk’ biçiminde geçmektedir (LÇ: 244b; DTO: 446).

Doerfer sözcüğün Türkçeden Farsçaya *ḳarḳāvul* ve Moğolcaya *ḫurḫa’ul* biçimlerinde geçmiş olabileceğini belirtir. Bu sözcük için görüş bildiren Bang ise sözcüğü yansımalı bir biçim olarak açıklar ve Türkçe *ḳırḳ-* eylemine bağlar ve de *ḳırḳaġul* ‘bileyici, bıçkakçı’ anlamını verir. Doerfer ise *-gul* ekinin Moğolca olduğunu ve salt yansıma açıklamasının yetersiz olduğunu belirterek Bang’ın görüşüne katılmadığını açıklar (TMEN III: 1464).

Denison Ross ise *ḳırġavul* sözcüğünü *ḳirġul* sözcüğünün altında açıklar. Ross, sözcüğün sülünler için genel bir ad olduğunu belirtir. Ona göre, *kirgul çuk*o’ya benzer, kuyruğu uzun bir kuştur; erkeğinin pırıl pırıl parlak tüyleri vardır, dişisi ise sarımsı renktedir. Mançu yazıçevrimine göre telaffuzu *qirghul*’dur, ancak daha çok görülen biçimleri *qirghaul* ve *qirghaval* biçimleridir (Ross, 1994, 40 [Ölmez, Z., 1996, 285]).

Çağatayca’dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

Sözcük günümüz Türk dillerinin bazılarında yaşamaktadır. Az. *kırkaul,* Kırg. *kırgol, kırkol*, Kaz. *kır-gawıl*. Türkiye Türkçesinde daha çok *sülün* adı kullanılır (TES: 238).

*kele turur érdim sunıŋ yaḳasında kördüm ki bir şaġāl bir **ḳırġavul**nı aldı*

(ŞTe: 76a8)

*aġaç birlen şaġalnı urdum érse **ḳırġavul**nı taşlap ḳaçtı*

(ŞTe: 76a9)

sözevül ‘sefer ilancısı, savaş için askeri ilan yoluyla toplayan, kaçakları tabur veya fırkasına irca eden memur’ (< *söz* ‘söz’ + *evül*) sözcüğünde ek addan ad yapan bir ek gibi görünmektedir. Çağatayca sözlüklerde *sözevül* ‘firārīleri ṭaburına ve firḳasına ircā‘ etmek üzere me’mūr olan kimse’ şeklinde açıklanmıştır (Abuş. 289; LÇ: 190a; DTO: 355). Radloff sözlüğünde *sözeül* biçiminde ‘haberci’ (Wb IV: 587),

Vámbéry'de de *sözeül* 'haberci' açıklamalarına yer verilmiştir (Vámbéry, 1867, 297).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andaḳ ki hirevül ve ḳaravul ve çangdavul ve yangavul ve ***sözevül*** *ve tapavul, kitpevül ve bökevül ve şiġavul ve daḳavul kim alar mundın 'ārīdürler*

(ML: 778a6-7)

şiġavul 'mihmandar, teşrifatçı' (< *şiġa-* 'korumak, mihmandarlık etmek' - *vul*) sözcüğü ise Moğ. **şiġaġul* sözcüğünün Çağataycadaki biçimidir. Sözcük için Çağatayca sözlüklerde *şıġavul* 'mihmāndār, ḳonuḳçı, teşrifatçı, mihmāndār, Türkistanda bir rütbe ismidür, sofra maṣlahaṭ ve eşikdārı' şeklinde bir karşılık verilmiştir (Seng. 260r28; Abuş. 297; LÇ: 205a; DTO: 380).

Radloff'un sözlüğünde sözcük için *şiġavul* '(Çağ.) Şive ve Hokand'da bir mihmandar; teşrifatçı'; *şaġaval* '(Çağ) Ortaasyada bir rütbe' kaydı düşülmüştür (Wb IV: 1067). TMEN'de ise Doerfer sözcük için *şiḳavul* 'mihmandar' açıklamasını getirmiştir (TMEN I: 232).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andaḳ ki hirevül ve ḳaravul ve çangdavul ve yangavul ve sözevül ve tapavul, kitpevül ve bökevül ve ***şiġavul*** *ve daḳavul kim alar mundın 'ārīdürler*

(ML: 778a6-7)

tapavul 'hizmetkar; öncü, keşifçi' (< *tap-* 'bulmak' -*avul*), Tü. *tap-* 'bulmak' ya da *tap-* 'hizmet etmek' eylemlerinden -*avul* eki ile biçimlenmiş bir sözcüktür. *tap-* 'hizmet etmek' eylemine göre (*1 tap-*, EDPT: 435a) 'hizmetçi'; 'bulmak' eylemine göre (*2 tap-*, EDPT: 435b) 'öncü, keşifçi' anlamlarına gelmektedir.

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andaḳ ki hirevül ve ḳaravul ve çangdavul ve yangavul ve sözevül ve ***tapavul****, kitpevül ve bökevül ve şiġavul ve daḳavul kim alar mundın ʻārīdürler*

(ML: 778a6-7)

yaŋavul 'hudut muhafızı' (< *yan* 'yan, kıyı, kenar' +*avul*) biçimi *yan* 'yan, kıyı, kenar' sözcüğünden +*vul* eki ile türemiş bir biçimdir. Sözcüğe Çağatayca sözlüklerde rastlamadık. Bu ek aslında eylemlere gelen bir ektir. Ancak bu sözcükte ve *sözevül* sözcüğünde bir istisna olarak ada gelmiş ve yeni sözcükler türetmiştir.

Özönder'e göre Moğ. kökenli *–vUl* eki benzetme yoluyla bir ada da gelmiştir. Diğer taraftan *yandavul* 'sınır muhafızı' sözcüğüyle karışma ihitmali vardır (Özönder, 1996, 44). Bizim düşüncemiz de sözcüğün *yandavul* 'sınır muhafızı' sözcüğüyle karıştığı yönündedir. *yandavul* TMEN'de 'sınır muhafızı' şeklinde açıklanmıştır (TMEN IV: 1818).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

andak ki hirevül ve ḳaravul ve çangdavul ve ***yangavul*** *ve sözevül ve tapavul, kitpevül ve bökevül ve şiġavul ve daḳavul kim alar mundın ʻārīdürler*

(ML: 778a6-7)

yasavul 'zabıta memuru' (< *yasa-* 'düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek' - *vul*) sözcüğü Moğ. *casagul, casa'ul* 'subay, yüzbaşı; nöbetçi' biçiminin karşılığıdır (Kow: 2269). Sözcük Çağatayca sözlüklerde *yasavul* 'yasaḳçı, yasaḳ memurı, muḥāfaza me'mūrı, Asya-yı vüstāda yasavullar tayaḳ ve degnek ile ḫızmet-i mīride gezerler' şeklinde açıklanmıştır (Abuş. 396; Seng. 332r4; LÇ: 293b; DTO: 526).

Radloff sözlüğünde '(Çağ.) düzenleyici, komutları ileten, 2. Hanın altında çalışan bir memur, 3. (Osm.) at bakıcısı, yüksek rütbeli bir maiyet, 4. (Osm.) düşük rütbeli bir memur, muhafız' kaydı düşülmüştür (Wb III: 215).

TMEN'de ise *yasavul* 'Hanı koruyan askerler, gözcü, düzenleyici (savaşın gidişatı hakkında haber verir' şeklinde bir açıklama yer almıştır (TMEN IV: 1863).

Çağataycadan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

bolup ḳurçı, ḳapuḳçı, udçı, çāvūş u ***yasavul****uŋ*

biri ḫādim, biri bende, biri nöker, biri süder

(SD: 241)

şihāb ilni ḳurup yol başlaġuçı

yasavul *tég yıġaçın taşlaġuçı*

(DN: 51)

yortavul 'akıncı' (< *yort-* 'akın etmek, koşmak' *-vul*) sözcüğü *yort-* 'akın etmek, koşmak, dört nala koşturmak, hızla gitmek' eyleminden türemiş bir savaş terimidir. Çağatayca sözlüklerde *yortavul/yortaġul* 'akıncı' anlamıyla bulunmaktadır (Seng. 342b8; LÇ: 304b; DTO: 544).

Çağatayca'dan başka diğer Tarihi Türk Dillerinde de bu anlamıyla sözcük yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da sözcük için herhangi bir kayıt bulamadık.

kéçe oḳ ***yortavul*** *ozġan boldı*

yoldaġı ḫalḳnı bozġan boldı

(ŞN$_2$: 2128)

uş bu sözler bile ol ***yortavul***

salıban ilgeri soŋ çaġdavul

(ŞN$_2$: 2489)

3.4.5. –gıç

Çağatayca'da çok fazla örneğine rastlanmayan bir ektir. Bu ekle türemiş sözcüklerden biri Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta rastladığımız ***talġıç*** 'dalgıç' sözcüğüdür (Seng. 160b19). Sözcük *tal*- 'dalmak, batmak' eyleminden gelmiştir.

4. ADDAN EYLEM YAPIM EKLERİ

4. 1. Addan Türeyen Eylem Biçimleri

4.1.1. +A-

Eski Türkçeden beri geniş bir kullanıma sahip olan bu ek adlardan olma ve yapma anlamı taşıyan geçişli ve geçişsiz eylemler yapar. Ramstedt bu eki ? < **ġa* biçiminde açıklamıştır (Ramstedt, 1952, 201). Marcel Erdal, bu ekin yalnızca tek ya da iki heceli ünsüzle biten adlara eklendiğini, bunun tek istisnasının *mayak+a-n-* biçimi olduğunu belirtir. Ona göre, bu örneğin istisna olmasının nedeni *+A-* ekinin genelde iki hecesinde dar ünlü bulunan adlara gelmesi ve ünsüz düşmesine yol açmasıdır. İstisnai durumda ise bütün ünlüler geniş ünlüdür (Erdal, 1991, 428).

Eski Türkçeden beri işlek bir şekilde görülen bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *küç + e-* 'çabalamak, zorlamak' (*küç* 'güç, kuvvet'), *at+a-* 'çağırmak, seslenmek' (*at* 'ad'), *mün+e-* 'tekdir etmek, azarlamak, suçlamak' (*mün* 'suç'), *boş+a-* 'kurtarmak' (*boş* 'boş, serbest'), vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 85).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *aş+a-* 'yemek, aş yemek' (KB: 6399; DLT III: 253; DanKelly, 1985, 14), *at+a-* 'ad vermek, adlandırmak' (KB: 748, 3441, 5442; DLT III: 250; DanKelly, 1985, 15), *meŋz+e-* 'benzemek' (KB: 1306, 1649, 1708, vb.; DLT III: 403; DanKelly, 1985, 119), *oyn+a-* 'oynamak' (KB: 79, 4184; DLT II: 226; DanKelly, 1985, 45), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *ḳan+a-* 'kanamak' (Nehc. 354/17; KTS: 125), *oyn+a-* 'oynamak' (Nehc. 183/11; 354/1, 426/5, vb; KTS: 207), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan addan eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi adlardan "olma" ve "yapma" anlamı taşıyan geçişli ve geçişsiz eylemler yapar. Bazı örneklerde hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türettiği de görülmektedir. Bu ekle türemiş sözcükler şöyledir:

aşa- ‘yemek, aş yemek, yiyip bitirmek’ (< *aş* ‘yemek, aş’ + *a*-) eylemi *aş* ‘yemek, aş’ adına +*A*- addan eylem yapının eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcüğe Çağatayca metinlerden *Şecere-i Terakime*’de rastladık. Çağatayca sözlüklerde *aşa*- ‘yemek, aş yemek; içmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 41r14; LÇ:13b; DTO: 23).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada genelde *aşa- ye-* biçiminde ikileme içinde yer almaktadır (Suv. 529/13). DLT’de *aşa*- ‘yemek, aş yemek’ (DLT III: 253; DanKelly, 1985, 14), KB’de *aşa*- ‘aş yemek, hırsla yemek, yutmak; yenmek, hükmetmek’ (KB: 123, 836, 1350 vb.), Harezm Türkçesinde *aşa*- ‘yemek, aş yemek’ (KutbHŞ: 13, MNa: 96); Eski Kıpçakçada *aşa*- ‘yemek, aş yemek’ (KTS: 14) biçimlerinde geçmektedir.

Sözcük etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *aş* ‘aş, yemek’ köküne bağlanmıştır (Räsänen, 1957, 144; DTS: 62; EDPT: 256b; DanKelly, 1985, 14; Erdal, 1991, 418). Marcel Erdal sözcüğün *ye*- eylemi ile eşanlamlı olduğunu, ancak *ye*- eyleminin bazen ‘bir çırpıda bitirmek, oburca yemek, silip süpürmek’ ve bazı olumsuz anlamlarda kullanıldığını, *aşa*- eyleminin ise her zaman olumlu anlamda kullanıldığını ifade etmiştir (Erdal, 1991, 418). Talat Tekin, sözcüğün kökünü Uyg. (Br.) *ās, āş* ‘yemek’, DLT *āş* ‘yemek’, Hlç. *āş* ‘aş, yemek’, Özb. (Har.) *āş* ‘aş, yemek’ biçimleriyle karşılaştırmıştır. Talat Tekin sözcüğün kökünü uzun ünlülü olarak *āş* biçiminde tasarlamıştır (Tekin, 1995, 84, 95, 172).

Amulca Ḫānı taḳı köp yıllar pādişāhlıḳ ḳılıp aşlarını ***aşap*** *ve yaşlarını yaşap tası kéyinindin kétdi*

(ŞTe: 69b7-9)

aşın ***aşap*** *ve yaşın yaşap uzaḳ ‘ömr tapıp vefāt tapdı*

(ŞTe: 86a18)

ata- ‘ad vermek’ (< *at* ‘ad’ + *a*-) eylemi *at* ‘ad’ adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir eylem biçimidir. Bu eylem hem geçişli hem de geçişsiz bir eylemdir. Sözcük birçok Çağatayca metinde geçmektedir. Çağatayca sözlüklerde ise *ata*- ‘adlandırmak, ad vermek; nişanlamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 28r19; LÇ: 4a).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *ata-* ‘adlandırmak, ad vermek’ (M III: 48; TT III: 97); DLT’de *ata-* ‘ad, unvan vermek’ (DLT III: 250; DanKelly, 1985, 15), KB’de *ata-* ‘ad, unvan vermek’ (KB: 748, 985, vb.), Harezm Türkçesinde *ata-* ‘ad, unvan vermek’ (KutbHŞ: 15); Eski Kıpçakçada *ata-*, *ada-*, *atta-, aya-* ‘ad vermek, unvan vermek, lakap takmak’ (KTS: 15) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *at* ‘ad’ köküne bağlanmış ve ‘ad vermek, unvan vermek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]), 48; Räsänen, 1957, 144; Eckmann, 1966, 67; VEWT: 30; DTS: 66; EDPT: 42a; UW: 255b; DanKelly, 1985, 15; Erdal, 1991, 418; Tekin, 2000, 87). Talat Tekin eylem kökünü Orh. *āt* ‘ad, unvan’, DLT *āt* ‘ad, lâkap, unvan’, Tkm. *āt* ‘ad, unvan’, Yak. *āt* ‘ad, unvan’, Az. *ad* ‘ad’ ve Tü. *ad* ‘ad’ biçimleri ile karşılaştırmıştır. Talat Tekin sözcüğün kököni uzun ünlülü olarak *āt* biçiminde tasarlamıştır (Tekin, 1995, 172).

*ġāfil oldum sizdin özgeniŋ mü atın **ata**dım*

yazuġum mā‘lum émes eyā ni taḳṣīr éyledim

(LD: 1219)

*ṣūretiŋġa ehl-i ma‘nā ay perī cān **ata**dı*

*ṣayrefī kördi vü irniŋ la‘l-i ḫandān **ata**dı*

(LD: 2216)

beze- ‘bezemek, süslemek’ (< *beḏiz* ‘resim, heykel’ + *e-*) eylemi *beḏiz* ‘resim, heykel’ adına *+A-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta ise *beze-* ‘bezemek, süslemek’ anlamında geçmektedir (Seng. 146r5).

Sözcük Eski Türkçede (Orh.) *beḏiz+e-t-* biçiminde geçmektedir (KT G: 1). DLT’de *beze-* ‘süslemek’ (DLT III: 263; DanKelly, 1985, 72), KB’de *beze-* ‘süslemek’ (KB: 22, 386, 3724, vb.), Harezm Türkçesinde *beze-* ‘süslemek’ (KutbHŞ: 31); Eski Kıpçakçada *beze-, bize-* ‘bezemek, süslemek’ (KTS: 29); Osmanlıcada *beze-* ‘süslemek’ (TTS I: 95; TTS II: 135; TTS III: 88; TTS IV: 99) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *beḏiz* ‘resim, heykel’ köküne dayandırılmış ve ‘bezemek, süslemek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 97; EDPT: 390a; DanKelly, 1985, 69; Erdal, 1991, 418; Tekin, 2000, 87).

köksüm açtım her ṭaraf ḳıldı gümān ol ṭıfl kim

*lāleler birle **beze**p men dāġ-ı ḫūn-ālūd émes*

(NN, 394: 3)

*kiriştim söz **beze**rge ḫāme tég tünd*

işimde serzenişdin bolmayın künd

(DN: 310)

***ḳana**-* ‘kanamak’ (< *ḳan* ‘kan’ + *a-*) eylemi *ḳan* ‘kan’ adına *+A-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *ḳana-* ‘kanamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 277r5; LÇ: 223a; DTO: 410).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳana-* ‘kanamak’ (TT VII: 21); DLT’de *ḳana-* ‘kanamak’ (DLT III: 273; DanKelly, 1985, 126); Harezm Türkçesinde *ḳana-* ‘kanamak’ (Nehc. 354/17); Eski Kıpçakçada *ḳana-* ‘kanamak’ (KTS: 125) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳan* ‘kan’ köküne bağlanmış ve ‘kanamak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 53; VEWT: 230; DTS: 417; EDPT: 634a; DanKelly, 1985, 126; Erdal, 1991, 420). Clauson sözcüğün Moğolcada erken dönem bir alıntı olarak yaşadığını Haenish ve Kowalevski’ye dayandırarak aktarmıştır (EDPT: 634a).

tenimde dāġlarını éyledim köŋlek bile pinhān

***ḳana**p köŋlekte fāş étti özin her dāġ-ı pinhānım*

(FK, 419: 3)

***ḳana**sa tiş, ki köz salġanda ṭālib*

aġız suyıġa rengin tapsa ġalib

(SM: 100)

ḳına- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (< *ḳīn* ‘ceza, işkence’ + *a*-) eylemi *ḳın* ‘ceza, işkence’ adına +*A*- addan eylem yapının eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerden *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 298v27; DTO: 452).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (TT IV: 8); DLT’de *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (DLT III: 273; DanKelly, 1985, 137); Harezm Türkçesinde *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (KutbHŞ: 144); Eski Kıpçakçada *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (KTS: 144), Osmanlıcada *ḳına*- ‘kınamak, cezalandırmak; işkence etmek’ (TTS I: 458; TTS II: 629; TTS III: 445; TTS IV: 510) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳīn* ‘ceza, işkence’ köküne dayandırılmış ve ‘kınamak, cezalandırmak, işkence etmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 441; VEWT: 264; EDPT: 634a; DanKelly, 1985, 137). Erdal bu eylemin ünlüsünün uzun olduğunu düşünmüş sözcüğün *kıyn* ya da *kun* biçiminde yazıçevrimi yapılan *kıy(ı)n* sözcüğünden türediği konusunda şüphe olmadığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 420).

*kim bizni firāḳında munuŋ tég **ḳına**ġunça*

çıḳsun daġı salsun itige yār ḳaşında

(SD: 477)

ḳaraḳınġa min saldı ḳaraḳıŋ

*ne ḥācet **ḳına**sa imdi firāḳıŋ*

(LD: 972)

meŋze- ‘benzemek’ (< *meŋiz* ‘beniz’ + *e*) eylemi *meŋiz* ‘beniz’ adına +*A*- addan eylem yapının eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta ise *béŋze*- ‘benzemek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 150r10).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *meŋze-* 'benzemek' (DLT III: 403; DanKelly, 1985, 119); Harezm Türkçesinde *beŋze-* 'benzemek' ('Ali: 32 [EDPT: 352b]); Eski Kıpçakçada *meŋze-*, *menze-* 'benzemek' (KTS: 181) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *meŋiz* 'beniz, yüz' köküne dayandırılmış ve 'benzemek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; Eckmann, 1966, 67; DTS: 343; EDPT: 352b; DanKelly, 1985, 119, Erdal, 1991, 418).

kim kördi anıŋ irni, meniŋ yaşıma ***meŋze****r*

bir la'l Bedeḫşān'da vü bir dür 'Aden içre

(SD: 484)

nedīmiŋ ḫūr u saḳī zuhre vü ay

ne nisbet ***meŋze****gey ḥüsnüŋge ādem*

(TN: 170)

opra- 'eskimek' (< **opur* 'eskimiş' + *a-*) eylemi **opur* 'eskimiş' adına +*A-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Sözcüğe Çağatayca metinlerden yalnızca *Mahbubü'l-Kulüb*'de rastladık. Çağatayca sözlüklerde *opra-, öpre-, ofra-* biçimlerinde ve 'eskimek' anlamında yer almaktadır (Seng. 57v29, Seng. 77v7; DTO: 40).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *opra-* 'eskimek' (TT II: 16; BT III: 16); DLT'de *opra-* 'eskimek' (DLT I: 273; DanKelly, 1985, 41); Harezm Türkçesinde *opra-t-* 'bozmak, yıkmak' (KutbHŞ: 194); Eski Kıpçakçada *opraḳ* 'yıpranmış' (KTS: 205) biçimlerinde görülmektedir.

Eylemin kökü için etimolojik sözlüklerde bir kayıda rastlamadık, ancak eylem için 'eskimek' anlamı kaydedilmiştir (DTS: 368; EDPT: 13b; DanKelly, 1985, 41). Ahmet Bican Ercilasun bu ekin taklidi adlara getirilerek vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu eylemler türetildiğini belirtmiştir ve *opra-* 'yıpranmak' eylemini de bu eylemler arasında saymıştır (Ercilasun, 1984, 16). Erdal *oprak* biçimini maddebaşı olarak almış ve bu sözcüğün *opra-* eyleminin özne sıfatı olduğunu ifade etmiştir. Erdal eylemin kökü ya da gelişimi ile ilgili herhangi bir

açıklamada bulunmamıştır (Erdal, 1991, 240). Bize göre de bu eylem **opur* yansıma adından vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi sonucu **opur* + *a-* biçiminde gelişmiştir.

çūn ki kiydürdüŋ yalaŋġa ***opra****mas ton ol érür*

(MKb: 140a3)

oyna- ‘oynamak; kumar oynamak, kumara koymak’ (< *oyun* ’oyun’ + *a-*) eylemi *oyun* ’oyun’ adına *+A-* addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *oyna-* ‘oynamak; kumar oynamak, kumara koymak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 91r3; LÇ: 44b; DTO: 89).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *oyna-* ‘oynamak’ (U II: 26); DLT’de *oyna-* ‘oynamak’ (DLT II: 226; DanKelly, 1985, 45); Harezm Türkçesinde *oyna-* ‘oynamak’ (KutbHŞ: 115; Nehc. 183/11); Eski Kıpçakçada ‘oynamak, şakalaşmak’ (KTS: 207), Osmanlıcada *oyna-* ‘oynamak’ (TTS III: 551; TTS IV: 616) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem, etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *oyun* ’oyun’ köküne dayandırılmış ve ‘oynamak; kumar oynamak, kumara koymak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 67; VEWT: 359; DTS: 365; EDPT: 275a; ÊS: 48; DanKelly, 1985, 45, Erdal, 1991, 422; ÊSTYa 1974: 435-437; TES: 311). Poppe, *oyna-* (< **oyuna-*) ve *oyun* biçimlerini Moğolca *oju-* ‘öpmek, cinsel ilişkiye girmek’ eylemine bağlamıştır (Poppe, 1960, 64, 154). Doerfer de bu biçimleri Moğolca *ojo-* ‘öpmek’ eylemine dayandırmıştır (Doerfer, 1981, 98).

gülistānda çıḳar pīrāheniŋni

ṣabā tég ġonçe birle ***oyna*** *soymaç*

(AD: 33)

hezl éter köŋlüm bile ol şūḫ u köŋlüm tartar āh

ṭıfl dék kim dūd éter ot birle hem dem ***oyna****ban*

(BV, 457, 7)

ögren- ‘öğrenmek’ (< **ögür* ‘sürü’ + *e-n-*) eylemi **ögür* ‘sürü’ adına +*A*- addan eylem yapan ve –*n*- eylemden eylem yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *ögren*- ‘öğrenmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 89r13).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ögren*- ‘öğrenmek’ (U III: 82); DLT’de *ögren*- ‘öğrenmek’ (DLT I: 252; DanKelly, 1985, 46); Harezm Türkçesinde *ögren*- ‘öğrenmek’ (KutbHŞ: 121); Eski Kıpçakçada *ögren-*, *övren-, ören, üren-, yören*- ‘öğrenmek’ (KTS: 209), Osmanlıcada *ögren*- ‘öğrenmek’ (TTS II: 745; TTS III: 556; TTS IV: 620) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda **ögre*- eyleminin dönüşlü biçimi olarak açıklanmış ve ‘öğrenmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 380; EDPT: 114b). Clauson, Erdal, eylemin kökü olan *ögre*- biçiminin muhtemelen **ögür* + *e*- biçiminde geliştiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 609). Krş. DLT *ögür* ‘bir grup cariye’, Uyg. *ögren*- ‘yetişmek, büyümek’, EAT *ögren*- ‘ülfet etmek, alışmak’, *ögret*- ‘alıştırmak’. Eylemin kökü hakkında değişik görüşler de ileri sürülmüştür. Bunlardan biri *ög* ‘akıl, düşünce’ kökünden +*ra*- / +*re*- addan eylem yapan ekiyle türediği yönündedir. Bu fikri Menges ileri sürmüştür (Menges, 1968, 158-159). Ancak artık bu görüş kabul gören bir görüş değildir. Bizim de düşüncemiz Clauson, Erdal’ın ifade ettikleri gibi sözcüğün **ögür* + *e*- biçiminde geliştiği yönündedir.

gül ***ögren****ür oḫşar çemen-ārāylik andın*

büstānda varaḳları perākende degül mü

(LD: 1578)

eyā saḫī, seniŋ ilgiŋdin ***ögren****ür ḥālī*

seḥāb u baḥr u me‘ānī, rüsūm u cūd u kerem

(SD: 205)

örte- ‘yakmak’ (< *ört* ‘ateş, alev’ + *e*-) eylemi *ört* ‘ateş, alev’ adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *örte*- ‘yakmak, kavurmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 68r28; LÇ: 29b; DTO: 54).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *örte-* 'yakmak' (M I: 18; U III: 37); DLT'de *örte-* 'yakmak' (DLT I: 272; DanKelly, 1985, 49); Harezm Türkçesinde *örte-* 'yakmak' (KutbHŞ: 119); Eski Kıpçakçada *örte-* 'yakmak' (KTS: 212) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ört* 'ateş, alev' köküne dayandırılmış ve 'yakmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 375; DTS: 389; EDPT: 208b; DanKelly, 1985, 49). Marcel Erdal da sözcüğü *ört* 'ateş, alev' kökünden getirmiş *ört* sözcüğünün de *ör-* 'yükselmek' köküne dayandığını iddia etmiş, buna kanıt olarak da ateşin de sürekli yükselen bir şey olduğunu, bu yüzden de *ör-* 'yükselmek' eylemi ile anlamsal ilgisinin olduğu açıklamasını getirmiştir (Erdal, 1991, 423).

ne andaḳ otḳa uçrap min geh öçkey

köŋül yurtıda ***örte****p otnı öçkey*

(DN: 590)

örte*di köŋlümni mihriŋ ẕerre'i bar mu iken*

bu ḥarārettin siniŋ köŋlüŋde āyā éy refīḳ

(HBD, 77: 5)

sına- 'sınamak, denemek' (< *sın* 'insan bedeni; heykel, yükseklik, dış görünüş' + *a-*) eylemi *sın* 'insan bedeni; heykel, yükseklik, dış görünüş' adına *+A-* addan eylem yapının eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *sına***-** 'sınamak, denemek' urmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 256v19; LÇ: 199b; DTO: 371).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *sına-* 'sınamak, denemek' (H I: 1548); DLT'de *sına-* 'sınamak, denemek' (DLT III: 273; DanKelly, 1985, 162); KB'de *sına-* 'sınamak, denemek' (KB: 245, 623); Harezm Türkçesinde *sına-* 'sınamak, denemek' (KutbHŞ: 164; Nehc. 212/13); Eski Kıpçakçada *sına-* 'sınamak, denemek' (KTS: 235), Osmanlıcada *sına-* 'sınamak, denemek' (TTS I 621; TTS II: 817; TTS III: 620; TTS IV: 684) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sın* 'insan bedeni; heykel, yükseklik, dış görünüş' köküne dayandırılmış ve 'sınamak, tecrübe etmek' şeklinde

anlamlandırılmıştır (VEWT: 417; DTS: 504; EDPT: 835a; DanKelly, 1985, 162; Erdal, 1991, 423). Sözcüğün kökü Türkmencede *sīn* ‘görme, gözden geçirme, gözleme, gözetleme’ ve eylem *sīna-* ‘sınamak, denemek’ biçiminde geçmektedir (Tekin, 1995, 176). Ünlünün Türkmencede uzun olması bizi sözcüğün kökünün **sīn* biçiminde olabileceği sonucuna götürür. Räsänen, Clauson ve Erdal *sına-* ‘sınamak, tecrübe etmek’ eylemini ET *sın* (< **sīn*) ‘vücut, beden’ sözcüğü ile ilgili görmüşler, ancak iki sözcük arasındaki anlam ilişkisinin zayıf olduğunu bu yüzden de sözcüğün **sīn* ‘gözlem, müşahede, deneme’ biçimine dayanması gerektiğini belirtmişlerdir (VEWT: 417; EDPT: 835a; Erdal, 1991, 423).

siŋin birle köŋül birdür hemī̠şe

*velī̠kin **sınaġ**andur saḳla şī̠şe*

(TN: 240)

Ḫudā ham raşk aldı bu ravişdin:

*“**sına**yın men anı” dédi, “bu işdin!”*

(ÇİK: 73v7)

töşe- ‘döşemek’ (< **töş* ‘yatak’ + *e-*) eylemi **töş* ‘yatak’ adına +*A*- addan eylem yapının eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *töşe-* ‘döşemek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 177r22; LÇ: 119b; DTO: 234).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *töşe-* ‘döşemek’ (U III: 35); DLT’de *töşe-* ‘döşemek’ (DLT III: 266; DanKelly, 1985, 198); Harezm Türkçesinde *töşe-* ‘döşemek’ (KutbHŞ: 184); Eski Kıpçakçada *döşe-*, *töşe-* ‘döşemek’ (KTS: 282), Osmanlıcada *döşe-* ‘döşemek’ (TTS I: 225; TTS III: 209; TTS IV: 243) biçimlerinde görülmektedir.

Eylemin kökü konusunda etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda tam bir açıklama yoktur. Ancak ‘döşemek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 495; DTS: 582; EDPT: 561b; DanKelly, 1985, 198). Sözcüğü Uyg. *tölt* ‘yatak’ sözcüğü ile karşılaştırabiliriz. Erdal, *tölt* ve *töşe-* biçimlerinin anlam, sesbilgisi ve sözdizimi bakımınında benzerlik taşıdıklarını ve bunun lamdaizm yani *l*’leşme ile açıklanabileceğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 425).

ʿālem esbābınıŋ tükenmesligide bu tenbīh-dür mes̱elā birev ki kirpiçdin bir yerge ferş ***töşe****r bolsa çün maʿhūd budur kim ḫıştnı derz-ber-derz solmaslar*

(MKb: 105b11)

rehn ḫırḳam kim ***töşe****ptürler anı meyḫānede*

gūyiyā her yan yapuşḳan dürdler peyvendidür

(FK, 148: 6)

tona*-* ‘giydirmek’ (< *ton* ‘don, elbise’ + *a*-) eylemi *ton* ‘don, elbise’ adına *+A*-addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *tona*- ‘giydirmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 185v7; LÇ: 127b; DTO: 427).

Sözcüğe ilk önce Karahanlı Türkçesinde rastlıyoruz. DLT’de *tonat*- ‘giydirmek’ (DLT II: 312; DanKelly, 1985, 194); Osmanlıcada *donat*- ‘donatmak, giydirmek’ (TTS I: 218; TTS III: 205; TTS IV: 237) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ton* ‘don’ köküne dayandırılmış ve ‘giydirmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; DTS: 574; EDPT: 517b; DanKelly, 1985, 194, Erdal, 1991, 424). Clauson, etimolojik sözlüğünde sözcüğün Moğolcada *tono*- biçiminde yer aldığını belirtmiştir (EDPT: 517b). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Uyg. *toon* ‘elbise’, DLT *tōn* ‘elbise’, Tkm. *dōn* ‘uzun etekli üst giysisi’, Özb (Buh.) *tōn* ‘kaftan’ biçimlerini verir. (Tekin, 1995, 52, 178). Tekin’in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **tōn* biçiminde de tasarlanabilir.

barçasını ***tona****dılar ammā*

maŋa körgüzmediler hīç cefā

($ŞN_1$: 354)

içti behrām cām-ı nīlferi

tona*dı kim yasaġay ol seferi*

(SS: 3314)

türne- 'tünemek, gecelemek' (< *tün* 'gece' + *e*-) eylemi *tün* 'gece' adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Sözcüğe *Kelürname*de rastladık (KN: 14a1). Çağatayca sözlüklerde ise *türne*- 'tünemek, gecelemek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 127b; DTO: 427).

Sözcük Karahanlı Türkçeden itibaren görülür. DLT'de *türne*- 'tünemek, gecelemek' (DLT III: 273; DanKelly, 1985, 204); Harezm Türkçesinde *türne*- 'gecelemek' (KutbHŞ: 71); Eski Kıpçakçada *türne*- 'gecelemek' (KTS: 287) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *tün* 'gece' köküne dayandırılmış ve 'tünemek, gecelemek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; VEWT: 505; DTS: 597; EDPT: 516a; DanKelly, 1985, 204, Erdal, 1991, 426). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *tǖn* 'gece', Tkm. *düyn* 'gece', Yak. *tǖn* 'gece', Soy., Karg. *tǖn* 'gece' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 50, 185). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **tǖn* biçiminde de tasarlanabilir.

uġra- 'uğramak' (< *uġur* 'zaman, sıra' + *a*) eylemi *uġur* 'zaman, sıra' adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uġra*- 'uğramak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 35b; DTO: 68).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *uġra*- 'uğramak' (U IV: 10; Suv. 475/16; TT V: 26); DLT'de *uġra*- 'uğramak' (DLT I: 274; DanKelly, 1985, 53); Harezm Türkçesinde *uġra*- 'uğramak'' (KutbHŞ: 114); Eski Kıpçakçada *uġra-, uçra-, uşra*- 'uğramak, rastlamak' (KTS: 291), Osmanlıcada *uġra*- 'uğramak' (TTS I: 712; TTS II: 918; TTS III: 697; TTS IV: 774) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uġur* 'zaman, sıra' köküne dayandırılmış ve 'uğramak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 607; EDPT: 91a; DanKelly, 1985, 52-53, Erdal, 1991, 426). Reşit Rahmeti Arat, *uġra*- eylemini /o/lu biçimde *oġra*- okumuştur. Ahmet Bican Ercilasun da onunla aynı görüşü paylaşmıştır (Ercilasun, 1984, 16). Tezcan, Doerfer ve Talat Tekin ise sözcüğü /u/lu

okumuşlardır (Tezcan, 1981, 282; Doerfer, 1983, 96; Tekin, 1994b, 265). Tekin, /o/lu okunuşun hatalı olduğunu Brahmi yazılı *uġur* ve *uġra-* biçimleri ile Tuv. *uġ* 'fırsat, uygun zaman' sözcüklerinin /u/lu okuyuşun daha doğru olduğunu kanıtlamaya yeteceğini belirtmiştir (Tekin, 1994b, 265). Bizim görüşümüz de bu yöndedir.

kılıcım sıyırıp bil eñsemde ḳuyı ḳazdum

ava ḳışlap ḳır(da) yaylap balḳan aşdum

ekse yatan ḳara taġġa ***uġra****p keldüm*

ḳanḳı gürūh ṭoy tutmadı anda boldum

(ŞTe: 100b4)

ula- 'ulaştırmak, uzatmak' (< *ul* 'temel' + *a*-) eylemi *ul* 'temel' adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde ise *ula*- 'ulaştırmak, uzatmak, bağlamak' anlamında geçmektedir (Seng. 81rII; LÇ: 38a; DTO: 74).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ula*- 'ulaştırmak, uzatmak, bağlamak' (M III: 22); DLT'de *ula*- 'ulaştırmak, uzatmak, bağlamak' (DLT III: 255; DanKelly, 1985, 53); Harezm Türkçesinde *ula-n*- 'ulaştırmak, uzatmak, bağlamak' (Nehc. 153/4); Eski Kıpçakçada *ula*- 'ulaştırmak, birleştirmek' (KTS: 292), Osmanlıcada *ula*- 'ulaştırmak, birleştirmek' (TTS I: 718; TTS II: 924) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ul* 'temel' köküne dayandırılmış ve 'bağlamak, eklemek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 608; EDPT: 126b; DanKelly, 1985, 53; Tekin, 2000, 149). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Uyg. *uul* 'taban', DLT **ūl* 'temel, duvar temeli' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 111, 179). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **ūl* biçiminde de tasarlanabilir.

fitne işikin açtı miḥrāb-nişīnlerġa

çün ṣubḥ ***ula****p nergis ol ḳaşı ḳara ḳoptı*

(LD: 2136)

şeyṭān aŋa ayttı kim miniŋ saçım beġāyet ḳısḳadur, eger gīsūlarıŋnı késip maŋa bir seŋ kim saçımġa ***ula****sam munça bahāsın bérür min*

(TEH: T702b13)

uşat- 'kırmak, parçalamak' (< *uwuş* 'ufalanmış' + *a-t-*) eylemi **uwuş* 'ufalanmış' adına +*A*- addan eylem ve *–(X)t*- eylemden eylem yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uşat*- 'kırmak, parçalamak' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 75r25; DTO: 66).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *uvşat*- *uşat* 'kırmak, parçalamak' (Suv. 370/4); DLT'de *uşat-*, *uvşat*- 'kırmak, parçalamak' (DLT I: 262; DanKelly, 1985, 57); Harezm Türkçesinde *uşat*- 'kırmak, parçalamak' (KutbHŞ: 201; Nehc. 216/10); Eski Kıpçakçada *uşat*- 'kırmak, parçalamak, parçalatmak' (KTS: 294), Osmanlıcada *uşat*- 'kırmak, parçalamak, parçalatmak' (TTS I: 730; TTS II: 934; TTS III: 717; TTS IV: 790) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uwuş* 'ufalanmış' köküne dayandırılmış ve 'kırmak, parçalamak, kırılmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 617; EDPT: 16b; DanKelly, 1985, 56). Sözcüğü DLT'deki *uwuş* 'ufalanmış' biçimiyle karşılaştırmak faydalı olacaktır (DanKelly, 1985, 56).

'ışḳ anı ***uşat****ġaç aşkāre*

hicrān ḳolıġa bérip ketāre

(LM: 1524)

uşat*tı şīşe vü cām u ḳadeḥni bezm içre*

oyun ṭarīḳını ṭıfl-āne éyledi ol şūḫ

(NN, 186: 3)

yanaş- 'yanaşmak' (< *yan* 'yan, taraf' + *a-ş-*) adına +*A*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Sözcüğe Çağatayca metinlerden *Şecere-i Terakime*'de rastladık. Çağatayca sözlüklerde ise *yanaş*- 'yanaşmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 299b; DTO: 536).

Sözcüğe Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dilleri metinlerinden *Tefsir*de *yānaş*- 'yaşamak' biçiminde rastladık (Tef. 139 [Tekin, 1995, 114].

Etimojik sözlüklerde ve kaynaklarda bu sözcüğün *yan* 'yan, taraf' kökünden türediğine dair çok açık ifadeler yer almamaktadır. Ancak biz bu eylemin *yan* 'yan, taraf' adından *yanaş* < *yan+a-ş-* biçiminde geliştiğini düşünüyoruz. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde sözcüğün kökü için DLT *yān* 'uca kemiği, yan', Tkm. *yān* 'yan, böğür', Hlç. *yāan* 'yan', YUyg. *yān* 'yan', Özb. *yān* 'yan', Az. *yān* 'yan' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 51, 54, 59, 114, 175). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **yān* biçiminde de tasarlanabilir.

bir yolı bolur bir atlıḳ yörür ékki atlıḳ ***yanaş****ıp yöriy bilmes*

(ŞTe: 76b13)

yaşa- 'yaşamak' (< *yaş* 'yaş, ömür' + *a-*) eylemi *yaş* 'yaş, ömür' adına +*A-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaşa-* 'yaşamak, mamur olmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 81rII; LÇ: 294b).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaşa-* 'yaşamak' (TT VII: 40; H I: 46); DLT'de *yaşa-* 'yaşamak' (DLT III: 89; DanKelly, 1985, 218); Harezm Türkçesinde *yaşa-* 'yaşamak' (Nehc: 101/8); Eski Kıpçakçada *yaşa-* 'yaşamak' (KTS: 314) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yaş* 'yaş, ömür' köküne dayandırılmış ve 'yaşamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; DTS: 246; EDPT: 976b-977a; DanKelly, 1985, 218, Erdal, 1991, 427; Tekin, 2000, 87). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *yāş* 'yaş, ömür', Tkm. *yāş* 'yaş, ömür', Yak. *sās* 'yaş, ömür', Hlç. *yāaş* 'yaş, ömür' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 48, 175). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **yāş* biçiminde de tasarlanabilir.

yéti ***yaşa****r oğlıġa ḳafan tonın biçken bābām*

oğlı bol damda barıp yer ḳumını ḳuçḳan bābām

(ÇİK: 80v7)

*közüm **yaşa**rdı ‘ıyān bolġaç ol cemāl-i bedī‘*

bulutḳa su tolar ol dem ki boldı faṣl-ı rebī‘

(FK, 306: 1)

yaşna- ‘parlamak, parıldamak’ (< *yaş+ın* ‘şimşek’ + *a-*) eylemi *yaş+ın* ‘şimşek’ adına *+A-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *işne-* **‘**parlamak, parıldamak’ biçiminde yer almaktadır (Seng. 105v9; LÇ: 53b; DTO: 117).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaşna-* ‘parlamak, parıldamak’ (TT VIII: A 8); DLT’de *yaşna-* ‘parlamak, parıldamak’ (DLT III: 310; DanKelly, 1985, 218); Harezm Türkçesinde *işne-* ‘parlamak, parıldamak’ (MNa: 141 [EDPT: 978b]) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yaş+ın* ‘şimşek’ köküne dayandırılmış ve ‘şimşek çakmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; DTS: 246; EDPT: 979a; DanKelly, 1985, 218, Erdal, 1991, 427). Arat ve Bang’ın birlikte yayımladıkları “Lieder Aus Alt-Turfan” adlı metinde *yaşla-* ‘şimşek çakmak’ (Arat, 1987, 721-733) ve EDPT’de *yaş* ‘yaş, ıslak’ adından türemiş *yaşla-* ‘gözzaşı dökmek’ biçimleri karşımıza çıkmaktadır (EDPT: 978b). Eraslan da *yaşna-* eylemini *yaş* ‘taze, parlak’ köküyle ilgili olduğunu ifade etmiştir (Eraslan, 1999, 350). Bütün bu veriler ışığında eylemin gelişimini *yaşna-* < *yaş* + *ın* + *a-* biçiminde açıklayabiliriz.

*nā-geh ol berḳ-ı yamanıŋ **yaşna**sa uruş küni*

köyer a‘dānıŋ vücūdı vü bolur ẕerre remād

(SD: 173)

ḥükm ḳıldı ki yasansun leşker

***yaşna**sun cevşen ü tīġ ü miġfer*

(ŞN$_1$: 1050)

4.1.2. +lA-

Adın ifade ettiği ile ilgili bir hareketi belirtmek için her türlü ada getirilebilir. Bu ek Eski Türkçeden itibaren çok işlek bir biçimde kullanılan eklerden biridir. Adlardan hem geçişli hem de geçişsiz eylemler türeten bu ek çoğunlukla "olma" ve "yapma" ifade etmektedir. Gabain bu ek için "sınırsız kullanma imkanı vardır" der (Gabain, 1941 (2000[3]), 49).

Eski Türkçeden beri görülen bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *yilvi+le-* 'büyülemek', *buzaġu+la-* 'buzağılamak', *ak* + *la-* 'bir şeylerden nefret etmek, iğrenmek' vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *av+la-* 'avlamak' (KB: 3181, 6366, 6368; DLT I: 287; DanKelly, 1985, 16), *baş+la-* 'başlamak' (KB: 2341, 1542, vb.; DLT III: 297), *ḳaş+la-* 'kanal açmak' (DLT III: 299; DanKelly, 1985, 132), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *aġır+la-* 'ağırlamak' (Nehc. 8/11; KTS: 4); *baġış+la-* 'bağışlamak' (KutbHŞ: 24; KTS: 21).

Çağatayca da çok sık kullanılan addan eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

aççıġla- 'kızmak, öfkelenmek' (< *aççıġ* 'öfke' + *la-*) eylemi *aççıġ* 'öfke' adına *+la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *açıġla-* ve *aççıġla-* biçimlerinde ve 'kızmak, öfkelenmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 31v21; LÇ: 5b; DTO: 7).

Tarihi Türk Dillerinde *aççıġla-* 'kızmak, öfkelenmek' eylemine rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bir kayıt bulamadık, ancak eylemin *açıġ* 'öfke' köküne *+la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçim olduğu açıktır. Bu biçime Çağatayca metinlerden yalnızca *Şecere-i Terakime* ve *Meyveler Münazarası*nda rastladık.

*kéldi **aççıġla**ban yaŋak bu zamān*

ḳıldı şeftālū birle köp meydān

(MMü: 53)

bu mücādeleni éşitip kélip ḫurmā

***aççıġla**nıp sözlenip bu aytġanlarıŋ ḫoma*

(MMü: 113)

aġırla- 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak' (< *aġır* 'ağır' + *la-*) eylemi *aġır* 'ağır' sıfatına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *aġırla-* 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 43r4; LÇ: 16a; DTO: 26).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *aġırla-* 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak' (TT V: 10; U II: 40); DLT'de *aġırla-* 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak (DLT I: 300; DanKelly, 1985, 6); Harezm Türkçesinde *aġırla-* 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak (KutbHŞ: 5; Nehc. 8/11); Eski Kıpçakçada *aġırla-, avurla-* 'ağırlamak, hürmet etmek, ikram etmek (KTS: 4) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *aġır* 'ağır, değerli, kıymetli' köküne dayandırılmış ve 'ağırlamak, izzet ve ikramda bulunmak, değer vermek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; EDPT: 94a; UW: 67b; Ercilasun, 1984, 14; DanKelly, 1985, 6, Erdal, 1991, 430).

*köz üstide tutup neçe yaşnı **aġırla**sam*

ilge çaḳar mini vı hem ol ḫūni yaġıdur

(LD: 706)

*yoḳarı aşurup mini **aġırla**p*

ayaġ ilige alıp tuttı yırlap

(DN: 113)

aruġla- ‘yorulduktan sonra dinlenmek, zayıflamak’ (< *aruġ* ‘zayıf’ + *la*-) eylemi *aruġ* ‘zayıf’ sıfatına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*’da *arıġla*- biçiminde ve ‘zayıflamak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 11a).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülür. DLT’de *arıġla*-, *aruġla*- ‘dinlenmek’ (DLT I: 304; DanKelly, 1985, 11); Eski Kıpçakçada *arıḳla-, aruḳla*- ‘zayıflamak’ (KTS: 12) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ar-uġ* ‘zayıf, yorgun, yiyecek eksikliğinden dolayı zayıflamış’ köküne dayandırılmış ve ‘zayıflamak, bir deri bir kemik kalmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 219b-220a; DTS: 58; DanKelly, 1985, 11;). Röhrborn ve Marcel Erdal eylemin harfçevrimini ’’RWQL’ biçiminde aktarmış ve eylemi *arok+la*- biçiminde açıklamışlardır. Yani kök sözüğün ünlüsünü /u/ değil, /o/ okumuşlardır. Ancak bunun sebebi hakkında herhangi bir açıklama getirmemişlerdir (UW: 201b; Erdal, 1991, 431).

avla- ‘avlamak’ (< *av* ‘av’ + *la*-) eylemi *av* ‘av’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *avla*- ‘avlamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 52r21; DTO: 74).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *avla*- ‘avlamak’ (U IV: 34); DLT’de *avla*- ‘avlamak’ (DLT I: 287; DanKelly, 1985, 16); Harezm Türkçesinde *avla*- ‘avlamak’ (KutbHŞ: 16); Eski Kıpçakçada *avla*- ‘avlamak’ (KTS: 16); Osmanlıcada *avla*- ‘avlamak’ (TTS I: 53) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *av* ‘av’ köküne dayandırılmış ve ‘avlamak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; EDPT: 10; UW: 279b; DanKelly, 1985, 16, Erdal, 1991, 432; Tekin, 2000, 88). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *āv* ‘av’, Tkm. *āv* ‘av’ biçimlerini verir (Tekin, 1995, 171). Tekin’in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **āv* biçiminde de tasarlanabilir.

***avla**dıŋ köŋlüm sorup istep bu ne luṭf érdi veh*

kim bu ser-gerdān kibi yüz cūst u cūyun ṣadḳası

(FK, 644: 5)

*ger Ḥuseyni köŋli ṣaydın **avla**mas ol bağrı taş*

bu mes̠eldür kim kiyik bolmas işengen taġ üzre

(HBD, 168: 7)

***avuçla**- 'avuçlamak' (< *ad̠ut* 'avuç' + *la*-) eylemi *ad̠ut* 'avuç' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *avuçla*- 'avuçlamak' anlamında yer almaktadır (DTO: 84).

Sözcüğün kökü Eski Türkçeden itibaren görülmektedir, ancak sözcük Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinde *ad̠ut* 'avuç' (TT VIII C 14; DLT I: 50) biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında DLT'de *awut* 'avuç' (DLT I: 82) ve KB'de *avuç* 'avuç' biçimleri de görülmektedir.

avuçla- 'avuçlamak' eylemine ise Tarihi Türk dillerinden Karahanlı Türkçesinde *ad̠utla*- 'avuçlamak' (DLT I: 299; DanKelly, 1985, 5) ve Eski Kıpçakçada *avuçla*- 'avuçlamak, avuçla almak' (KTS: 17) biçiminde rastlıyoruz.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ad̠ut* 'avuç' köküne dayandırılmış ve 'avuçlamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 7; Menges, 1971, 139-143; EDPT: 45a; UW: 61a; DanKelly, 1985, 5, Erdal, 1991, 429). Clauson *ad̠ut* biçiminin *avuç* halini almasınının fonetik tarihini şu şekilde açıklamıştır. Ona göre, *d̠*, *u*'nun etkisiyle -*y*- yerine –*v*- / -*w*-'ye değişmiş ve –*t*- 11. yüzyıl civarında (KB) *ç*'ye değişmiştir (EDPT: 45a).

*éy Nevāyī şu'lelıġ cānın **avuçla**p başla yol*

kiçḳurun çūn atlanıp ol mest mihmānım barur

(FK, 202: 8)

*cān naḳdini **avuçla**ban kélmiş édim vaṣlıŋ tiler*

mühlik firāḳ ol naḳdni aldı urup elgimge

(NN, 517: 5)

***bağışla**-* 'bağışlamak, affetmek' (< *bağış* 'ihsan, bağış' + *la*-) eylemi *bağış* 'ihsan, bağış' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bağışla*- 'bağışlamak, affetmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 124v27; DTO: 152).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *bağışla*- 'bağışlamak, affetmek' (DLT III: 335; DanKelly, 1985, 63); KB'de *bağışla*- 'bağışlamak, affetmek' (KB: 2053); Harezm Türkçesinde *bağışla*- 'bağışlamak, affetmek' (KutbHŞ: 24); Eski Kıpçakçada *bağışla-, baḫışla*- 'bağışlamak, affetmek' (KTS: 21); Osmanlıcada *bağışla*- 'bağışlamak, affetmek' (TTS II: 9) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bağış* 'ihsan, bağış' köküne dayandırılmış ve 'bağışlamak, affetmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 321b; DTS: 78; Ercilasun, 1984, 14).

*barça 'ālem 'aṣī, sin ḳolsaŋ, **bağışla**r Ḥaḳ saŋa*

çün ṭüfeylīŋdür bu ḫalḳ-i evvelīn ü āḫirīn

(SD: 44)

*'āşıḳḳa cān **bağışla**r uşol köz baḳış bile*

ösrükler içre közüŋe hīç kim harīf yoḳ

(LD: 864)

***bağla**-* 'bağlamak' (< *bağ* 'bağ, sargı, kuşak' + *la*-) eylemi *bağ* 'bağ, sargı, kuşak' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bağla*- 'bağlamak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 70b; DTO: 152).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *baġla-* 'bağlamak' (Suci: 6 [EDPT: 314b]); DLT'de *baġla-* 'bağlamak' (DLT III: 292; DanKelly, 1985, 63); Harezm Türkçesinde *baġla-* 'bağlamak' (KutbHŞ: 23; Nehc. 17/1); Eski Kıpçakçada *baġla-* 'bağlamak, demet yapmak; bağ ile, ip ile bağlamak' (KTS: 21); Osmanlıcada *baġla-* 'bağlamak, demet yapmak' (TTS I: 69; TTS II: 95; TTS III: 62; TTS IV: 68, 467) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *baġ* 'bağ, sargı, kuşak' köküne dayandırılmış ve 'bağlamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; DTS: 78; EDPT: 314b; Erclasun, 1984, 15; DanKelly, 1985, 63, Erdal, 1991, 432). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *bā-* 'bağlamak', Hlç. *vāͣ-* 'bağlamak', Yak. *bāy-* 'bağlamak, (yarayı) sarmak, mecbur etmek, Tkm. *bāġ* 'bağ, ip' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 100, 172). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **bāġ* biçiminde de tasarlanabilir.

gonçe dék köŋlüm ġām-ı hicrānıdın ḳan ***baġla****dı*

müjde-i vaṣlın éşitip köŋlüm açıldı yene

(ŞN$_2$: 1906)

köŋülleri alarġa boldı mā'il

Rasūlu'llāh alarġa ***baġla****dı dil*

(ÇİK: 73v6)

balala- 'yavrulamak' (< *bala* 'yavru, çocuk' + *la-*) eylemi *bala* 'yavru, çocuk' adına *+la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *balala-* 'yavrulamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 126v5; LÇ: 71b; DTO: 153).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *balala-* 'yavrulamak' (DLT III: 92; DanKelly, 1985, 64); Eski Kıpçakçada *balala-* 'yavrulamak' (KTS: 23) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bala* 'yavru, çocuk' köküne dayandırılmış ve 'yavrulamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; DTS: 80; EDPT: 342b; DanKelly, 1985, 64).

yana miŋ ḳılāde pīli ve anıŋ zamānıda pīl Hindūstāndın özge yirde ***balala****dı*

(TEH: A731b3)

başla- 'başlamak, bir işe girişmek, liderlik etmek' (< *baş* 'baş' + *la-*) eylemi *baş* 'baş' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *başla-* 'başlamak, bir işe girişmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 122v11; LÇ: 69b; DTO: 150).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *başla-* 'başlamak, bir işe girişmek' (Suv. 607/17; T VII: 40; TT I: 150); DLT'de *başla-* 'başlamak, bir işe girişmek' (DLT III: 291; DanKelly, 1985, 67); Harezm Türkçesinde *başla-* 'başlamak, bir işe girişmek' (KutbHŞ: 28; Nehc. 7/5; MNa: 60 [EDPT: 381b]); Eski Kıpçakçada *başla-* 'başlamak' (KTS: 25); Osmanlıcada *TTS başla-* 'başlamak, işe girişmek, rehberlik etmek' (TTS II: 115; TTS III: 72) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *baş* 'baş, lider, başlangıç; ön, uç' köküne dayandırılmış ve 'başlamak, bir işe girişmek, yönetmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (TMEN II: 700; DTS: 88; EDPT: 381b; Ercilasun, 1984, 14; DanKelly, 1985, 67, Erdal, 1991, 432; Tekin, 2000, 89).

şihāb ilni ḳurup yol ***başla****ġuçı*

yasavul tég yıġaçın taşlaġuçı

(DN: 51)

men Türkçe ***başla****ban rivāyet*

ḳıldım bu fesāneni ḥikāyet

(LM: 3596)

bayramla- 'bayram etmek' (< *baḏram* 'bayram' + *la-*) eylemi *baḏram* 'bayram' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bayramla-* 'bayram etmek' eylemine

değil, yalnızca sözcüğün kökü olan *bayram* 'bayram' sözcüğüne rastladık. (Seng. 128r7).

Eylemin kökü Eski Türkçeden itibaren görülmektedir, ancak *bayramla-* 'bayram etmek' eylemine Çağatayca dışında yalnızca Eski Kıpçakçada *bayramla-* 'bayram etmek' (KTS: 26) biçiminde rastlıyoruz.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bu eylemle ilgili bir açıklamaya rastlamadık. Ancak bu eylem biçiminin *baḏram* 'bayram' kökünden türediği açıktır. Bu eyleme Çağatayca metinlerden yalnızca *Babürname*de rastlıyoruz.

yaŋı ay yār yüzi birle körüp el ṣād ***bayramla****r*

maŋa yüz ü ḳaşıŋdın ayru bayram ayıda ġamlar

(BN: H150a11)

bıçaġ/ḳla- 'bıçaklamak' (< *bıçaġ/ḳ* 'bıçak' + *la-*) eylemi *bıçaġ/ḳ* 'bıçak' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bıçaġ/ḳla-* 'bıçaklamak' eylemine rastlamadık. Yalnızca sözcüğün kökü yer almaktadır (Seng. 144r7; LÇ: 89b; DTO: 182).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *biçeḳle-* 'bıçaklamak' (DLT III: 340; DanKelly, 1985, 72) biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *biçek/bıçaġ/ḳ* 'bıçak' köküne dayandırılmış ve 'bıçaklamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 98; EDPT: 295b; DanKelly, 1985, 72).

'aşıḳnı nefs-i seg yoldın çıḳarur

bıçaḳla*yıp itni öltürse 'āşıḳ*

(KUŞ, XLVII: 6)

boġuzla- 'boğazlamak' (< *boġuz* 'boğaz' + *la-*) eylemi *boġuz* 'boğaz' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *boġuzla-* 'boğazlamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 136r7; LÇ: 83a; DTO: 172).

Bu eyleme Çağatayca dışında Harezm Türkçesinde *boġuzla-* 'boğazlamak' (KutbHŞ: 35; Nehc. 214/7); Eski Kıpçakçada *boġuzla-*, *boġazla-*, *bovazla-* 'boğazlamak' (KTS: 34) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *boġuz* 'boğaz' köküne dayandırılmış ve 'boğazlamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; DTS: 110; EDPT: 322b; DanKelly, 1985, Erdal, 1991, 433).

köŋülge hecr zaḫmı kim urup özdin yıraḳ saldıŋ

boġuzla*p taşlaġan kuş dék töküp kan ıżṭırāb éyler*

(NN, 242: 5)

soŋra atmaḳḳa yaḫşı közle anı

hem yıraḳdın turup ***boġuzla*** *anı*

(SS: 1231)

boyla- 'boy ile ölçüşmek; bir boy gitmek, baştan sona kadar gitmek' (< *boy* 'boy' + *la-*) eylemi *boy* 'boy' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *boyla-* 'boy ile ölçüşmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 86a; DTO: 179).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *boyla-* eylemine rastlamadık, ancak eylemin *boy* 'boy' adından türediği açıktır.

bakma éy zāhid ḥaḳāret birle eşyā sarı kim

boyla*ġan anıŋ ṣıfat-mażharı yoḳ hīç ẕāt*

(NN, 125: 6)

çulġa- 'sarmak, paketlemek; örmek, kapamak' (< *çuġ* 'bağ' + *la-*) eylemi *çuġ* 'bağ' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çulġa-* 'sarmak, paketlemek; örmek, kapamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 214r28; LÇ: 158a; DTO: 298). Çağatayca metinlerde aslında *çuġla-* biçiminde olması gereken eylemin göçüşmeli biçimi olan *çulġa-* görülmektedir.

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *çulġa-, çuġla-* 'örmek, kapamak' (DLT III: 295; DanKelly, 1985, 96); Harezm Türkçesinde *çulġa-* 'örmek, kapamak' (Nehc. 8/8); Eski Kıpçakçada *çulġa-, şulġa-* 'giymek, sarmak, dolamak' (KTS: 54) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *çuġ* 'bağ' köküne dayandırılmış ve 'sarmak, paketlemek' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 407b; DanKelly, 1985, 96, Erdal, 1991, 435).

ḳaysı Yezdī olça köp aldı

***çulġa**ban anı yükige sardı*

(ŞN$_2$: 2018)

*anı 'izzet bilen **çulġa**p yüz elvān*

saġın bu Ḫıżrdur ol āb-ı ḥayvān

(DN: 83)

ırla-, yırla- 'şarkı söylemek, terennüm etmek, zikretmek' (< *ır, yır* 'şarkı, türkü, şiir' + *la-*) eylemi *ır, yır* 'şarkı' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ırla-*, *yırla-* 'şarkı söylemek' anlamında yer almaktadır (Seng. 349r9; LÇ: 311b; DTO: 105).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yırla-* 'şarkı söylemek' (U I: 41; TT X: 442); DLT'de *yırla-* 'şarkı söylemek' (DLT III: 308; DanKelly, 1985, 228); Eski Kıpçakçada *ırla-*, *yırla-* 'şarkı söylemek' (KTS: 102) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ır, yır* 'şarkı, türkü, şiir' köküne dayandırılmış ve 'şarkı söylemek, terennüm etmek, zikretmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 220; EDPT: 230a; DanKelly, 1985, 228, Erdal, 1991, 452). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Uyg. *ır, yır* 'şarkı, türkü, şiir', DLT *yīr* 'gazel, şiir', Çuv. *yurĭ* 'şarkı, türkü' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 175). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **īr* ya **yīr* biçiminde de tasarlanabilir.

Türkāne ır ***ırla****ġınça, anıŋ*

köydürdi meni yalay-bolası

(SD: 579)

yoḳarı aşurup meni aġırlap

ayaġ ilige alıp tuttı ***yırla****p*

(DN: 113)

kamçıla*-* 'kamçılamak' (< *kamçı* 'kamçı' + *la-*) eylemi *kamçı* 'kamçı' adına *+la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Bu biçim Çağatayca sözlüklerde yer almamaktadır.

Bu eylem Çağatayca metinler dışında Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *kamçıla-* 'kamçılamak' (DLT III: 331; DanKelly, 1985, 125) ve Eski Kıpçakçada *kamçıla-* 'kamçılamak' (KTS: 125) biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kamçı* 'kamçı' köküne dayandırılmış ve 'kamçılamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 415; EDPT: 626b; DanKelly, 1985, 125).

Şāh Melikni tutup ***ḳamçıla****ttı taḳı ḳolun baġlatıp ḳoydı*

(ŞTe: 95a1)

ḳıçıḳla*-* 'gıdıklanmak' (< *ḳıçıḳ* 'gıdık' + *la-*) eylemi *ḳıçıḳ* 'gıdık' adına *+la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *ḳıçıġ/ḳla-* 'gıdıklanmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 244a; DTO: 444).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ḳıçıla-* 'gıdıklanmak' (DLT III: 323; DanKelly, 1985, 105) Eski Kıpçakçada *ḳıçıḳla-* 'gıdıklanmak' (KTS: 143) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳıçı* 'gıdık' köküne dayandırılmış ve 'gıdıklanmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 440; EDPT: 591b; DanKelly, 1985, 105). Clauson, *ḳıçıkla-* eyleminin kökü olan *ḳıçıḳ* sözcüğünü de **ḳıç-* 'kaşındırmak, gıdıklamak' eylemine dayandırmıştır (EDPT: 591b).

köz ḳoydı tabanı üzre yıġlap

oyġatḳalı kirpiki ***ḳıçıḳla****p*

(LM: 3264)

kışla- ‘kışlamak, kışı geçirmek’ (< *kış* ‘kış’ + *la*-) eylemi *kış* ‘kış’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kışla*- ‘kışlamak, kışı geçirmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 248a; DTO: 449).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *kışla*- ‘kışlamak, kışı geçirmek’ (Şu. D: 7 [EDPT: 973a]); DLT’de *kışla*- ‘kışlamak, kışı geçirmek’ (DLT III: 299; DanKelly, 1985, 139); Eski Kıpçakçada *kışla*- ‘kışlamak, kışı geçirmek’ (KTS:146) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kış* ‘kış’ köküne dayandırılmış ve ‘kışlamak, kışı geçirmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 268; DTS: 448; EDPT: 973a; DanKelly, 1985, 139, Erdal, 1991, 439; Tekin, 2000, 89).

muḫālif Vaḫşnı ***ḳışla****p turursda*

turuş birmey turur turmaḳ içinde

(ŞHD: 12a2)

sirniŋ ékki ṭarafın yaylap ve ***ḳışla****p on arkaları ötkünçe olturdılar*

(ŞTe: 85b21)

kuşla- ‘kuş avlamak’ (< *kuş* ‘kuş’ + *la*-) eylemi *kuş* ‘kuş’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kuşla*- ‘kuş avlamak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 237a; DTO: 432).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *kuşla*- ‘kuş avlamak’ (IB: 43); DLT’de *kuşla*- ‘kuş avlamak’ (DLT III: 299; DanKelly, 1985, 149); Harezm Türkçesinde *kuşla*- ‘kuş avlamak’ (KutbHŞ: 146) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kuş* ‘kuş’ köküne dayandırılmış ve ‘kuş avlamak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 471; EDPT: 973a; DanKelly, 1985, 149, Erdal, 1991, 441; Tekin, 2000, 89).

yémek içmek bile dayim ẖoş-ḥāl

***ḳuşla**p avlap yörügen fāriġ-bāl*

(ŞN1: 415)

ḳuçaġ/ḳla- 'kucaklamak' (< *ḳuçaġ/ḳ* 'kucak' + *la*-) eylemi *ḳuçaġ/ḳ* 'kucak' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Yalnızca sözcüğün kökü yer almaktadır (Seng. 283v28; LÇ: 232b; DTO: 423).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ḳuçaḳla*- 'kucaklamak' (DLT III: 338; DanKelly, 1985, 145); Harezm Türkçesinde *ḳuçaḳla*- 'kucaklamak' (KutbHŞ: 142); Eski Kıpçakçada *ḳuçaḳla-, ḳuçala*- 'kucaklamak' (KTS: 161) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳuçaġ/ḳ* 'kucak' köküne dayandırılmış ve 'kucaklamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 295; DTS: 463; EDPT: 591b; DanKelly, 1985, 145). Sözcüğün kökü olan *ḳuçaġ/ḳ* 'kucak' sözcüğünün kökü de *kuç*- 'kucaklamak, bağrına basmak' eylemine dayanmaktadır, yani *ḳuçaġ/ḳla*- eyleminin gelişimi şöyle açıklayabiliriz: *ḳuçaġ/ḳla*- < *ḳuç-aġ/ḳ* + *la*-. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Yak. *kūs*- < **kūç*- , Har. *kūcak*, Tkm. *kucak*, Tü. *kucak* < **kūçak* biçimlerini verir (Tekin, 1995, 45). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **kūç*- biçiminde de tasarlanabilir.

*Ḫān yerindin ḳopa kéldi taḳı Suvarnı **ḳuçaḳla**p yüzindin öpdi taḳı aytdı*

(ŞTe: 93b14)

muzla- 'buz tutmak' (< *muz* 'buz' + *la*-) eylemi *muz* 'buz' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *muzla*- 'buz tutmak' biçimi yer almamaktadır.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Eski Kıpçakçada *buzla*- 'buz tutmak' (KTS: 39) biçiminde rastladık.

Etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *muzla*- 'buz tutmak' biçiminde bir eyleme rastlamadık. Ancak eylemin *muz* 'buz' köküne dayandığı açıktır.

ḳaṭreī ***muzla****maġan ḳalmadı su*

muzla*dı şehr-i Semerḳand asru*

(ŞN2: 1622)

taş kibi ***muzla****p édi ol deryā*

yoḳ édi hiç nem anda aṣlā

(ŞN2: 1674)

oġurla*-* 'çalmak' (< *oġrı* 'hırsız' + *la-*) eylemi *oġrı* 'hırsız' adına +*la-* addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *oġurla-* 'çalmak, hırsızlamak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 35b; DTO: 68).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *oġurla-* 'çalmak' (U II: 85; TT IV: 8); DLT'de *oġrıla-* 'çalmak' büyümek' (DLT I: 316; DanKelly, 1985, 39); Harezm Türkçesinde *oġurla-* 'çalmak' (KutbHŞ: 114; Nehc. 301/12); Eski Kıpçakçada *oġurla-* 'çalmak' (KTS: 203); Osmanlıcada *oġurla-, oġrula-* 'çalmak, hırsızlık etmek' (TTS I: 714; TTS II: 919; TTS III: 700; TTS IV: 776) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *oġrı* 'hırsız' köküne dayandırılmış ve 'çalmak, hırsızlık etmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 364; EDPT: 94a; DanKelly, 1985, 39, Erdal, 1991, 421-422). Marcel Erdal, Buddhkat 11'deki OG-RLA-MA-SA biçiminin eylemin okunuşu için iki ihtimal ortaya çıkardığını belirtmiştir. Birinci ihtimal /r/nin içinde bulunduğu bir hece ile okunmasıdır, ikinci ihtimal ise /g/nin art ünlülü bir sesbirimciği sızıcı ya da akıcı bir ünsüz şeklinde telaffuz edilmelidir, bu da /ogr/ biçiminde bir hece verir (Erdal, 1991, 421-422). Eraslan sözcüğün kökü olan *oġur* sözcüğünün Eski Türkçe'deki *oġur* 'zaman, esas, temel' ile ilgili olduğunu düşünmüştür (Eraslan, 1999, 387).

köŋlümni ***oġrıla****p ḳara zulfuŋdın elte dur;*

hay hay ṣad āfarin ki ne 'ayyār emiş közüŋ

(GD, 116: 3)

*Ḳozı Teginniŋ ivindin ötükin **oġurla**p kéyip Buġra Ḫānnıŋ ivige kélip taḳı ḳaytıp barıp ötükni yerinde ḳoyup kéldi*

(ŞTe: 91b9-10)

okla- 'oklamak' (< *ok* 'ok' + *la*-) eylemi *ok* 'ok' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *okla*- 'oklamak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 36a; DTO: 69).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ok* 'ok' köküne dayandığı açıktır.

ḳunduz bigin kirpükleri āhū-yı Çīndür közleri

*āhūnı **oḳla** ay ṣanem müjgān ile hem-ḫᵛābedür*

(ŞHD: 53a12)

*ol nā-dān Tiŋri ta'ālānı **oḳ**ladım dép kerkeslerini yoḳarı yanıġa baġlaban itlerni ḳuyı yanıġa baġlap yirge érdi*

(TEH: T698b23)

otla- 'otlamak' (< *ot* 'ot, bitki' + *la*-) eylemi *ot* 'ot, bitki' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *otla*- 'otlamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 61r27; LÇ: 25b; DTO: 44).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *otla*- 'otlamak' (DLT I: 285; DanKelly, 1985, 43); Harezm Türkçesinde *otla*- 'otlamak' (Nehc. 298/11); Eski Kıpçakçada *otla*- 'ilaçlamak, tedavi etmek' (KTS: 206); Osmanlıcada *otala*- 'otlamak' (TTS I: 551) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ot* 'ot, bitki' köküne dayandırılmış ve 'otlamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 373; EDPT: 57b; DanKelly, 1985, 43, Erdal, 1991, 442).

Mu'īnü'd-dīn Uluġ Big Ḫān şeh-i şeh-zāde devrinde

keyik, arslan u ḳoy, böri bu kün bir yirde, ḫoş ***otla****r*

(SD: 235)

ve yana Ḫotan şehriniŋ çerā-gāhında sünbül ve reyāḥin ***otla****p dānesiniŋ mihriġa nāz ḳılıp lāle-zār içinde āhū-bere tég firḳatiŋ dāġıda boldum*

(ŞHD: 153b11)

sapla*-* 'saplamak, sap takmak' (< *sap* 'sap' + *la*-) eylemi *sap* 'sap' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sapla*- 'saplamak, sap takmak' eylemine rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *sapla*- 'saplamak, sap takmak' (TTS I: 551); DLT'de *sapla*- 'saplamak, sap takmak' (DLT III: 296; DanKelly, 1985, 154) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sap* 'sap' köküne dayandırılmış ve 'saplamak, sap takmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 789a; DanKelly, 1985, 154, Erdal, 1991, 444).

ṭarīḳat ḥāfıẓın körsem şerī'atdın su'āl étsem

şerī'atdın ḳanat ***sapla****p taḳı munda ḳadalmas-men*

(ŞHD: 126a11)

sayla*-* 'saymak, hesaba katmak' (< *san* 'sayı' + *la*-) eylemi *san* 'sayı' adına +*la*- addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sayla*- 'saymak, hesaba katmak, hesap tutmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 184b; DTO: 346).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Eski Kıpçakçada *sayla*- 'temizlemek, sağalmak' (KTS: 230) biçiminde rastladık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bir kayıt bulamadık, ancak eylemin *sa-n* 'sayı' köküne dayandığı açıktır. Sözcüğe bu anlamıyla yalnızca Çağataycada rastlıyoruz.

men ki inṣāf ehli birle sözledim Ḥaḳ sözini

*naẓm ehli arasında **sayla**dı anı Çalap*

(ŞHD: 21b6)

*nafsuka işārat muŋa-dur ... ol kim Ḫudāvand-dur **sayla**dı sizlerni öziniŋ dīniniŋ nuṣratı*

(ÇKT: 41a11)

***sula**-* 'sulamak' (< *sub* 'su' + *la*-) eylemi *sub* 'su' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sula-* 'sulamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 246r15; LÇ: 193a; DTO: 360).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *suvla-* 'sulamak' (DLT III: 297; DanKelly, 1985, 170); Eski Kıpçakçada *sula-, sufsa-* 'sulamak' (KTS: 243) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sub* 'su' köküne dayandırılmış ve 'sulamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 515; EDPT: 989b; Ercilasun, 1984, 15; DanKelly, 1985, 170; Erdal, 1991, 109). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *sūw* 'su', Çuv. *şıv* < **siuv* 'su' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 180). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **sūb* biçiminde de tasarlanabilir.

*ol geledin ḳalġan ṭufeylī sudur kim biz hem **sula**p barur biz*

(TEH: T704a5)

*lebiŋ şīrīnligin cānā lebimde min **sula**ydur-men*

ki çüçüg balını içken sayı köprek susaydur-men

(ŞHD: 139a6)

***taŋla**-* 'hayret etmek, şaşmak ; ışık saçmak, aydınlatmak' (< *taŋ* 'şaşkınlık, hayret' + *la*-) eylemi *taŋ* 'şaşkınlık, hayret' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *taŋla-* 'hayret etmek, şaşmak ; ışık saçmak, aydınlatmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 162v27; LÇ: 104b; DTO: 207).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *taŋla-* ‘hayret etmek, şaşmak’ (M I: 37; TT IX: 38; U III: 72); DLT’de *taŋla-* ‘hayret etmek, şaşmak’ (DLT III: 403; DanKelly, 1985, 176); Harezm Türkçesinde *daŋla-*, *taŋla-* ‘hayret etmek, şaşmak’ (KutbHŞ: 170); Eski Kıpçakçada *taŋla-* ‘hayret etmek, şaşmak’ (KTS: 262); Osmanlıcada *taŋla-* ‘hayret etmek, şaşmak’ (TTS I:178; TTS II: 259; TTS III: 168; TTS IV: 190) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taŋ* ‘şaşkınlık, hayret’ köküne dayandırılmış ve ‘şaşmak, şaşırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 533; EDPT: 521a-b; Ercilasun, 1984, 15; DanKelly, 1985, 176, Erdal, 1991, 447).

éy Nevāyī çün zāmān ehliġa asla yoḳ vefā

tapmaġuŋ hergiz vefā ehli alarnı ***taŋla****ban*

(BV, 457: 11)

yavlınıŋ bu ḳılġan işin aytdılar érse uluġ ve kiçik ve yaḫşı ve yaman ve körgen ve éşitken ***taŋla****p ḥayrān ḳaldı*

(ŞTe: 88b4-5)

taşla*-* ‘taşlamak’ (< *taş* ‘taş’ + *la-*) eylemi *taş* ‘taş’ adına +*la-* addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *taşla-* ‘taşlamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 156v7; LÇ: 101a; DTO: 200).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *taşla-* ‘taşlamak’ (DLT II: 294; DanKelly, 1985, 180); Harezm Türkçesinde *taşla-* ‘taşlamak’ (KutbHŞ: 173); Eski Kıpçakçada *daşla-*, *taşla-* ‘taşlamak’ (KTS: 265) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taş* ‘taş’ köküne dayandırılmış ve ‘taşlamak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 540; EDPT: 564b; DanKelly, 1985, 180).

şihāb ilni ḳurup yol başlaġuçı

yasavul tég yıġaçın ***taşla****ġuçı*

(DN: 51)

tayaġla- ‘dayak atmak, zulm etmek’ (< *tayaġ* ‘dayak’ + *la*-) eylemi *taya-ġ* ‘dayak’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tayaġla*- ‘dayak atmak, zulm etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 106a; DTO: 211).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eyleme etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taya-ġ* ‘dayak’ köküne dayandırılmış ve ‘baston sahibi olmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 569a; DanKelly, 1985, 183). Bu eylemin kökü de *taya*- ‘desteklemek, dayanmak’ eylemine dayanmaktadır.

dėdi ẓālim ki bes ḳılıŋ urmaŋ

*bu kün anı **tayaġla**p öltürmeŋ*

(SS: 3142)

toyla- ‘ziyafet çekmek’ (< *toy* ‘toy, düğün, ziyafet’ + *la*-) eylemi *toy* ‘toy, düğün, ziyafet’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *toyla*- ‘ziyafet çekmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 129b; DTO: 251).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *toy* ‘toy, düğün, ziyafet’ köküne dayandığı şüphesizdir. Çağataycada bu eyleme yalnızca *Şibânname* ve *Hubbudestan* adlı metinlerde rastladık.

***toyla**dı anı ve mihmān ḳıldı*

yan ki başdın anı sulṭān ḳıldı

($ŞN_3$: LX: 4)

uyḳula- ‘uyumak, ‘uyuklamak, uyku bastırmak’ (< *uḏıġu* ‘uyku’ + *la*-) eylemi *uḏıġu* ‘uyku’ adına +*la*- addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uyḳula*- ‘uyumak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 90r2; DTO: 87).

Bu eylemi Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde bulabiliriz. Eski Uygurcada *uḏıkla-* ‘uyuklamak’; DLT’de *uḏıkla-* ‘uyumak’ (DLT III: 339; DanKelly, 1985, 51) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uḏı-ḳ* ‘uyku’ köküne dayandırılmış ve ‘uyuklamak, uyku bastırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 606; EDPT: 49b; DanKelly, 1985, 52, Erdal, 1991, 449). Clausun *uḏıḳ* sözcüğünün Orta zamanda *uyḳu* sözcüğü ile yer değiştirdiğini ve bu sözcüğün **uḏıġu* sözcüğünün kısaltılmış biçimi olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 49b). Buna göre eylemin gelişimini *uyuḳla-* < *uḏı-ġu* ‘uyku’ + *la-* biçiminde açıklayabiliriz.

*yolda çāgerī̄at ve silāḥın anı **uyḳula**tıp alıp ḳaçtı*

(TEH: A723a21)

yalaŋġaçla- ‘soymak, çıplak etmek, çıplaklaştırmak’ (< *yalaŋġaç* ‘çıplak, açık’ + *la-*) eylemi *yalanġaç* ‘çıplak, açık’ adına addan eylem yapan +*la-* ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yalanġaçla-* ‘soymak, çıplak etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 297b; DTO: 533).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada *yalaŋaçla-* ‘ortaya çıkarmak’ (KTS: 307) biçiminde rastladık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yalaŋaç* ‘çıplak, açık’ köküne dayandığı şüphesizdir. *yalaŋaç* sözcüğünün ise *yalaŋ* ‘yalın, çıplak’ sözcüğüne +*ġaç* ekinin eklenmesiyle türemiş bir gövde olduğu açıktır. Bu eylem biçimine yalnızca *Meyveler Münazarası* adlı metinde rastladık. Çağataycada aynı anlamda *yalanla-* ‘soymak, çıplak hale getirmek’ eylemi de bulunmaktadır.

***yalaŋġaçla**p yana tireŋni soyup*

aladur külge salıban ḳurutup

(MMü: 66)

yamanla- ‘kötülemek’ (< *yaman* ‘kötü’ + *la-*) eylemi *yaman* ‘kötü, fena’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerde ise *yamanla-* 'kötülemek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 299a; DTO: 536).

Bu eylem Harezm Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. Harezm Türkçesinde *yamanla-* 'kötülemek, hakkında kötü söz söylemek' (Nehc. 422/13); Eski Kıpçakçada *yamanla-* 'kötülemek, kötü muamele etmek; telef etmek, yok etmek' (KTS: 309) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yaman* 'kötü, fena' köküne dayandığı açıktır.

it ***yamanla****ptur igesige ḫaber yoḳ éy köŋül*

bu mes̱el dék her zamān ol şūḫdın küsmek nedür

(HBD: 36: 5)

taḥammül ḳıla almay andın ***yamanla****p Rūmġa bardı*

(TEH: A721b2)

yarağla- 'hazırlamak, donatmak' (< *yarağ/ḳ* 'hazırlık, imkan' + *la-*) eylemi *yara-ġ/ḳ* 'hazırlık, imkan' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turc oriental*'de *yarağla-* 'hazırlamak, donatmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 521). *Lugat-ı Çağatay*'da ise *yarağ+la-n-* biçimine rastlıyoruz (LÇ: 291a).

Bu eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde bulabiliriz. DLT'de *yarıkla-* 'giymek' (DLT III: 114); KB'de *yarıkla-* 'giymek' (KB: 2360); Eski Kıpçakçada *yarağ/ḳla-* 'hazırlamak, donatmak, hazırlık yapmak' (KTS: 311); Osmanlıcada *yarakla-* 'hazırlamak, giydirmek, donatmak' (TTS I: 784, TTS II: 999; TTS III: 770; TTS IV: 844) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yara-ġ* 'hazırlık, imkan' köküne dayandırılmış ve 'hazırlamak, donatmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 190; DTS: 241; EDPT: 964b-965a). Çağataycada bu eylemin genişlemiş biçimlerine de rastlamak mümkündür: *yarağlan-* vb.

sūr içre ***yarağla****sunlar āyīn*

kök ṭaḳını bağlasunlar āyīn

(LM: 632)

yayla- 'yaylaya çıkmak' (< *yay* 'yaz' + *la*-) eylemi *yay* 'yaz' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yayla*- 'yaylaya çıkmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 340v25; LÇ: 302b; DTO: 542).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *yayla*- 'yaylaya çıkmak' (Şu. D: 9 [EDPT: 982a]); DLT'de *yayla*- 'yaylaya çıkmak' (DLT III: 311; DanKelly, 1985, 220); Eski Kıpçakçada *yayla*- 'yaylaya çıkmak, yaz mevsimini yaylada geçirmek' (KTS: 316) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yay* 'yaz' köküne dayandırılmış ve 'yaylaya çıkmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 226; EDPT: 982a; DanKelly, 1985, 220, Erdal, 1991, 450).

kılıcım sıyırıp bil eñsemde ḳuyı ḳazdum

ava ḳışlap ḳır(da) ***yayla****p balḳan aşdum*

ekse yatan ḳara tağğa uğrap keldüm

ḳanḳı gürūh ṭoy tutmadı anda boldum

(ŞTe: 100b4)

künbeẕ-i Ḳābūs ile ***yayla****p uşol Gürgān suyın*

kim ḳızıl börk cehtidin biz 'azm-i Bağdād eyledük

(ŞHD: 83a12)

yıldamla- 'yarışmak, acele etmek' (< *yıldam* 'hızlı, çabuk' + *la*-) eylemi *yıldam* 'hızlı, çabuk' sıfatına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yıldam* ‘hızlı, çabuk’ köküne dayandığı şüphesizdir. Sözcüğün kökü Çağataycada *ıldam* biçiminde de görülmektedir. Bkz. *ıldam*.

fatḥı anıŋ ‘alāmatı-dur ... va Ya’cuc ve Ma’cuc ... har béyiklikdin ... ***yıldamla****rlar va yü-*

(ÇKT: 30a10)

ya‘nī rızḳı ranc va minnatsız ya cennet āḫiratıda ... va alar kim ***yıldamla****dılar ... biziŋ*

(ÇKT: 37b22)

yoḳla*-* ‘yoklamak, kaybolmak; araştırmak’ (< *yoḳ* ‘yok’ + *la*-) eylemi *yoḳ* ‘yok’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yoḳla-* ‘yoklamak; kaybetmek; araştırmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 343v15; LÇ: 306b; DTO: 547).

Sözcük Çağataycadaki anlamına yakın anlamıyla yalnızca Eski Kıpçakçada *yoḫla-* ‘bir şeyin kayıp olduğunu fark etmek; yokluğunu hissetmek, kaybetmek’ (KTS: 326) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yoḳ* ‘yok’ köküne dayandırılmış ve ‘yoklamak, kaybolmak; araştırmak,’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 273; EDPT: 902b; Ercilasun, 1984, 15; DanKelly, 1985, 53, Erdal, 1991, 452). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Orh. Uyg. *yooḳ* ‘yok’, DLT *yōḳ* ‘yok’, Tkm. *yōḳ* ‘yok’, Yak. *suoḫ* ‘yok’, Hlç. *yūᵒḳ* ‘yok’, Az. (Kaş.) *yūḫ* ‘yok’ biçimlerini verir (Tekin, 1995, 47, 60, 116, 178). Tekin’in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **yōḳ* biçiminde de tasarlanabilir.

ḫāṭırım virānlıġın bilgey birev hicrānıda

ol ki her sā’at birevni ***yoḳla****ġay virānıda*

(BV, 25: 1)

ister mü ékin yüzümni her kün

***yoḳla**r mu ékin saçımnı her tün*

(LM: 1559)

Çağataycada bu ekin Arapça, Farsça, Moğolca vb. yabancı sözcüklere de gelerek eylem türettiği görülmektedir.

***ārzūla**-* 'arzu etmek, dilemek' (< Far. *ārzū* 'arzu, istek' + Çağ. *la*-) eylemi Far. *ārzū* 'arzu, istek' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*resm érür bīmāra bérmek her ne köŋli **ārzūla**r*

ḫaste köŋlümge érür ol la'l-i şekkerbār umīd

(GD, 38: 3)

*bu köŋül bülbül bigin gül tég yaŋaḳıŋ **ārzūla**r*

*boldı yüz altun u köz sīm tég saḳaḳın **ārzūla**r*

(LD: 391)

bandla- 'tutuklamak, yakalamak' (< Far. *band* 'yular, bağ' + Çağ. *la*-) eylemi Far. *band* 'yular, bağ' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*ḳābul bolġan Ḫıżır Haylını **bandla**p, cıhātını mufassal ḳılıp, 'arzġa yétkürgeyler*

(BN: H244b9)

***carla**-* 'çağırmak, davet etmek' (< Moğ. *car* 'tebliğ, emir, haber, ilan' + Çağ. *la*-) eylemi Moğ. *car* 'tebliğ, emir, haber, ilan' adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*namāz-ı şāmda çaġır ṣuḥbatı boldı. Ṣuḥbatta Sulṭān 'Ala'u'd-dīnnı **carla**p, olturġuzup, ḫāṣṣa ḫıl'at 'ınāyat boldı*

(BN: H220b2-3)

dāġla- ‘yaralamak’ (< Far. *dāġ* ‘yara, yara izi, insana ve hayvan vücuduna vurulan damga’ + Çağ. *la*-) eylemi Far. *dāġ* ‘yara, yara izi, insana ve hayvan vücuduna vurulan damga’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

ferāġat kārvānı raẖt baġlap

*vedā‘ otı bilen köksümni **dāġla**p*

(DN: 166)

dāmanala- ‘dağ eteğinde yürümek’ (< Far. *dāmana* ‘dağ, tepenin alt bölümü’ + Çağ. *la*-) eylemi Far. *dāmana* ‘dağ, tepenin alt bölümü’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

daşttın köçüp, *Mihtar Sulaymān tağını **dāmanala**p, canūb sarı baḳa yürüp, üç arada ḳonup, Sind suyınıŋ yaḳasıdaġı Multān tavābı‘ı kéntlerdin Bīle dégen ḳaṣabaġaça yétişildi*

(BN: H150b11)

*biben, bu şıḳ ve bu hay’atı bile bizdin kim ḳaçtı, tağnı **dāmanala**p, barıp ḳaçḳan, köredegen Afġān ve Hındıstānīnı yıġıp, bu fatratta yerni ẖālī tapıp, kélip Sanbalnı ḳabaptur*

(BN: H297b1-3)

fahmla- ‘anlamak, farkına varmak’ (< Ar. *fahm* ‘anlama, anlayış’ + Çağ. *la*-) eylemi Ar. *fahm* ‘anlama, anlayış’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

*tekellüf ḳılıp, hem yaman çalur, hem öz sāzını kéltürmey, yaramas saz kéltürür. Şıbanī Ḫan **fahmla**r*

(BN: H182b2)

güzārla- ‘yapmak, ödemek’ (< Far. *güzār* ‘geçme, geçiş, geçit’ + Çağ. *la*-) eylemi Far. *güzār* ‘geçme, geçiş, geçit’ adına +*la*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

éy hüsn ile tüvānger bu luṭf-ī köŋlin alġıl

çün ḥac ***güẕārla****maḳtur peyveste farż bayġa*

(LD: 1667)

ḫandaḳla- 'hendek kazmak' (< Ar. *ḫandaḳ* 'hendek' + Çağ. *la-*) eylemi Ar. *ḫandaḳ* 'hendek' adına +*la-* addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir.

her seḥer tā ḳuyaş çābük-süvārı Ḫotan sīpāhınıŋ müḥāfaẓatı üçün ṣubḥ cūybārıdın ***ḫandaḳla****p ẓulmet çirigin def' étkey*

(TEH: M786a5)

ḫarābla- 'bitkin ve perişan bir halde olmak' (< Ar. *ḫarāb* 'yıkık, viran' + Çağ. *la-*) eylemi Ar. *ḫarāb* 'yıkık, viran; çok sarhoş' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

'ālam Ḫan hem ***ḫarābla****p, yayaġ yalıŋ kéldi*

(BN: 261a13)

ḫırāmla- 'salınarak yürümek' (< Far. *ḫırām* 'salına salına gidiş' + Çağ. *la-*) eylemi Far. *ḫırām* 'salına salına gidiş' adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

ḳaçan ***ḫırāmla****sa gülgūn ḳabā kéyip ol serv*

tiler bu ġonce köŋül kürteni ḳabā ḳılsa

(LD: 207)

seyrān ḳılan ***ḫırāmla****p uşol lālezār ara*

ṣeyd-ī Ḫotan ve yāḫud İremniŋ ġazāli dur

(GD, 85: 3)

ḫoşla- ‘hoş tutmak’ (< Far. *ḫoş* ‘hoş, iyi, güzel’ + Çağ. *la-*) eylemi Far. *ḫoş* ‘hoş, iyi, güzel’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*ġonçe ‘ıṭrın **ḫoşla**mas min min ki köŋlüm bāġıda*

derk éterge örgenip min zenglıġ peykān isi

(BV, 647: 6)

*... magar kişini kim Ḫudāy **ḫoşla**ġay anıŋ şafā‘atını yā kişini kim Ḫaḳnıŋ birlikige iḳrār ḳılġay ibn-i ‘Abbās*

(ÇKT: 23a12)

mūmla- ‘balmumu ile bir kabın içini sırlamak, cilalamak’ (< Far. *mūm* ‘mum’ + Çağ. *la-*) eylemi Far. *mūm* ‘mum’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*bu mezkur bolġan üzümni yançḳandın soŋra yaŋı küpke kim neçe ḳatla yaġlanġandın soŋra ḳalın **mūmla**mış bolġaylar*

(TEH: M800a15)

olcala- ‘yağmalamak, esir olarak almak’ (< Moğ. *olca* ‘ganimet’ + Çağ *la-*) eylemi Moğ. *olca* ‘ganimet’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*Salur Ḳazan Alpnıŋ anası Çaçaklını **olcala**p alıp kitip*

(ŞTe: 85b11)

yādla- ‘anmak, zikretmek, hatırlatmak’ (< Far. *yād* ‘hatırlatma, anma; hatır gönül’ + Çağ. *la-*) eylemi *yād* ‘hatırlatma, anma; hatır gönül’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

yaġmāla- ‘yağmalamak’ (< Far. *yaġmā* ‘yağma, çapul’ + Çağ. *la-*) eylemi Far. *yaġmā* ‘yağma, çapul’ adına +*la-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

*köŋlümi **yaġmāla**dı bir fustuḳī tonluḳ perī*

saçları sünbül, yaŋaḳı reşk-i gülberg-i ṭerī

(GD, 232: 1)

Çağataycada bu ekle türeyen başka eylemler de vardır. Bu biçimler şunlardır:

barla- 'varlığını doğrulamak' (< *bar* 'var' + *la-*) [Seng. 120b26]; *bozla-* 'ağlayıp inlemek, haykırmak' (< **boz* + *la-*; eylemin kökü tam olarak açık değil) [LM, ŞHD]; *burunla-* 'öne geçmek, ileri geçmek' [GN, 96: 6 (Eckmann, 1966, 66]; *çaḳla-* 'kuşların (uçarlarken) kanatlarını birbirine değdirmek (< *çaḳ* 'çarpma sonucunda çıkan ses (yansıma sözcük) + *la-*) [ŞHD]; *çımdıla-* 'çimdiklemek' (< *çımdı* 'çimdik' + *la-*) [ML]; *éligle-* 'ellemek, yakalamak, ele geçirmek' (< *élig* 'el' + *le-*) [BN]; *eyele-* 'sahiplenmek' (< *eye* 'sahip' + *le-*) [N Quatr. 111: 12]; *ikele-* 'ikilemek' (< *éki* 'iki' + *le-*) [Mec. 29a13]; *saḳla-* 'saklamak; beklemek, kollamak, dikkat etmek' (< *saḳ* 'uyanık' + *la-*) [MKb, LD, FK, GD, ŞHD, AD, KMD, ŞTe, GS, Sİ]; *sözle-* 'söylemek' (< *söz* 'söz' + *le-*) [MKb, LT, SD, LD, FK, BabD, GD, ŞHD, NN, ŞTe, GS]; *taşla-* 'atmak, çıkarmak; dışlamak, dışarıya çıkmak' (< *taş* 'dış' + *la-*) [Seng. 156b7]; *tıŋla-* 'dinlemek' (< *tıŋ* 'ses' + *la-*) [SD, KUŞ, ŞTe]; *tünle-* 'gecelemek' (< *tün* 'gece' + *le-*) [Seng. 186b9]; *yaḫşıla-* 'beğenmek' (< *yaḫşı* 'güzel, iyi' + *la-*) [Zenker, 1862-67, 11b10]; *yaḳala-* 'kıyı boyunca gitmek' (< *yaḳa* 'yaka, kıyı' + *la-*) [Zenker, 1862-67, 268b2]; *yavla-* 'savaşmak' (< *yav* 'düşman' + *la-*) [ŞTe]; *yavuġlaş-* 'yakınlaşmak, iki şey arasındaki mesafe azalmak' (< *yavu-ġ* 'yakın' + *la-ş-*) [TEH]; *yayaḳla-* 'binilen bir şeyden inmek, attan inmek' (< *yayaḳ* 'yaya' + *la-*) [GN: 69a1 (Eckmann, 1966, 66)]; *yıġla-* 'ağlamak' (< **īġı* 'yansıma sözcük' + *la-*) [MKb, LT, BV, SD, BabD, ML, GD, GS, FŞ, TEH, DN, BHD, SS].

4.1.3. +dA-

Adlardan ve yansıma sözcüklerden geçişli ve geçişsiz eylemler türeten bir ektir. Daha çok geçişli eylemler türettiği görülmektedir. Gabain, bu ekin Moğolcada da aynı olduğunu belirtmekte ve taban ismini vasıta haline getirdiğini ifade etmektedir (Gabain, 1941 (2000[3]), 50). Erdal ise bu ekin *üze+te-* > *üste-* eylemi dışında her zaman tek heceli köklere geldiğini ifade eder. Ayrıca Erdal, bu ekin Moğolca *+da-* ekiyle benzerlik gösterdiğini de belirtip *+dA-* ekinin Eski Türkçede sonu /l/, /n/, /z/

ile biten sözcük köklerine geldiğini belirtir (Erdal, 1991, 458). Bu ek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün çoğunlukla yansıma sözcüklere gelerek onlardan olma anlamı taşıyan eylemler türetmektedir. *şarıl+da-, mırıl+da-, tıkır+da, vızıl+da-, hırıl+da-* vb. örnekleri verebiliriz.

Eski Türkçeden beri görülen bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *ün+te-* 'çağırmak, seslenmek', *is+te-* 'aralamak, istemek', *al+ta-* 'aldatmak', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 50).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *iz+te-* 'istemek, aramak, araştırmak' (KB: 1730, 4340, 5872 vb; DLT I: 287; DanKelly, 1985, 36), *ün+de-* 'çağırmak, seslenmek' (KB: 75, 95, 579, vb.; DLT I: 273; DanKelly, 1985, 60), **üz+te-m* 'at üzerine işlenen altın gümüş işleme' (KB: 116, 2451, 2347; DLT I: 107; DanKelly, 1985, 61), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *ün+de-* 'çağırmak, seslenmek' (Nehc. 78/17; KTS: 298), vb.

Çağataycada çok sık olarak kullanılan addan eylem yapan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli eylemler türetmektedir. Ancak bazen istisnai durumlar söz konusudur, yani bu ekle türemiş bazı geçişsiz eylem biçimlerine de rastlamak mümkündür: *bağışda-* 'bağdaş kurmak'; *ḫırılda-* 'hırlamak'; *yolda-* 'yol göstermek, kılavuzluk etmek'.

Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

alda- 'aldatmak, hile yapmak' (< *al* 'hile, oyun' + *da-*) eylemi *al* 'hile, oyun' adına *+da-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *alda-* 'aldatmak, hile yapmak' biçiminde görülmektedir (Seng. 48r15; DTO: 32).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *alta-* 'aldatmak, hile yapmak' (TT I: 26); DLT'de *alda-* 'aldatmak, hile yapmak' (DLT I: 273; DanKelly, 1985, 6); Harezm Türkçesinde *alda-* 'aldatmak, hile yapmak' (KutbHŞ: 7; Nehc. 402/7); Eski Kıpçakçada *alda-* 'aldatmak, hile yapmak, kandırmak' (KTS: 7); Osmanlıcada *alda-* 'aldatmak, hile yapmak, kandırmak' (TTS I: 18; TTS II: 26; TTS III: 14; TTS IV: 16) biçimlerinde geçmektedir. Görüldüğü gibi sözcük yalnızca Eski Uygurcada *alta-* biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *al* ‘hile, oyun’ köküne dayandırılmış ve ‘aldatmak, hile yapmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]), 50; TMEN II: 533; EDPT: 133a; UW: 108b; DanKelly, 1985, 6, Erdal, 1991, 455). Doerfer eylemin Türkçeden Moğolcaya geçtiğini de belirtmiştir (TMEN II: 533).

ṭıfl-ı mekteb dék ḳaçıp barur yana ol ay sarı

télbe köŋlümni neçe tapıp kitürsem ***alda****ban*

(BV, 457: 5)

ḳoyuŋuz bir nefesi cānıma bī-dād éyley

ṭıfl ya télbe kibi men‘ itiben ***alda****maŋız*

(FK, 216: 3)

çapḳuda*-* ‘tipi halinde yağmak’ (< *çapḳu* ‘vurma, vuruş; kesik; seğirtme; atın koşturması’ + *da*-) eylemi *çapku* ‘vurma, vuruş; kesik; seğirtme; atın koşturması’ +*da*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Eylem *Babürname*de geçmektedir.

Çağatayca sözcüklerlerde bu eyleme rastlamadık, ancak bu eylemin kökünden türemiş *çapġulaş* ‘döğüş, muharebe’ *çapġula*- ‘muharebe etmek, döğüşmek, vuruşmak’, *çapġulaş*- ‘döğüşüp vuruşmak, birbirini vurmak ve biçmek’ gibi biçimlere rastlarız (LÇ: 144b-145a). Sözcüğün kökü olan *çapḳu* adı da *çap*- ‘vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak’ eylemine dayanmaktadır. Yani sözcüğün gelişi *çapḳuda*- < *çap-ḳu*+*la*- biçimindedir.

namāz-ı ḫuftanġaça, ḳar ança ***çapḳuda****p yaġdı kim, men éŋişip olturup édim*

(BN: H194b6-7)

Bu eyleme Çağatayca metinler dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

hayda- ‘dehlemek, çifte koşulan hayvanı sürmek’ (< *hay* ‘yansıma sözcük’ +*da*-) eylemi *hay* yansıma sözcüğüne +*da*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eylem *Babürname*de geçmektedir.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

bu kişi uynı ***haydam****aḳḳa kérek, bir kişi dalv suyını tökmekke kérek*

(BN: H145a10-11)

ḫırılda- 'hırlamak' (< *ḫırıl* 'hırıl (yansıma sözcük)' + *da*-) eylemi *ḫırıl* 'hırıl' yansıma sözcüğüne +*da*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eyleme yalnızca Ali Şir Nevayi'nin *Leyla vü Mecnun* adlı eserinde rastladık.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak yansıma sözcük olan *ḫırıl* 'hırıl' köküne dayandığı açıktır.

ġaḥī ki ġażab bile 'ırıldap

gerdūn esedi sarı ***ḫırılda****p*

(LM: 2124)

izde- 'izlemek, istemek; aramak' (< *iz* 'iz, nişan, belirti' + *de*-) eylemi *iz* 'iz, nişan, belirti' adına +*da*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eylem *Mevlana Sekkaki Divanı, Mevlana Lütfi Divanı, Şibân Han Divanı ve Gül ü Nevruz* gibi metinlerde bulunmaktadır.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışındaki Tarihi Türk Dillerinden Eski Kıpçakçada *izde*-, *isde*-, *iste*-, *yizde*- 'istemek, aramak, araştırmak' biçiminde rastlıyoruz (KTS: 118).

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *iz* 'iz, nişan, belirti' köküne dayandığı açıktır.

men bir ḳul érür-men saŋa dünyāda bahāsız

yandurġalı asrı daġı ***izde****me bahāne*

(SD: 428)

*ger özge behişti **izde**se ol ʿayn-ı ḳusūr ol*

çün luṭfī-i miskiŋe éşikiŋ vaṭan boldı

(LD: 1914)

ḳolda- ʻhimaye etmek, elinde tutmakʼ (< *ḳol* ʻkolʼ + *da*-) eylemi *ḳol* ʻkolʼ adına +*da*-addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳolda*- ʻhimaye etmek, elinde tutmakʼ anlamında yer almaktadır (DTO: 435).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳol* ʻkolʼ köküne dayandığı şüphesizdir.

ʻ*ināyet-i ilāhi **ḳolda**dı ve tevbe hidāyetiġa yoldadı*

(MKb: 39a12)

*deyr piri **ḳolda**ban tirgüzdi meydin muġ-beçe*

éy Nevāyī bu ikevni ḳıl gümān Ḫıżr u Mesīḥ

(BV, 103: 9)

sézikte- ʻfarkında olmak, sezmek, hissetmekʼ(< *sézig* ʻsezgiʼ + *de*-) eylemi *sézig* ʻsezgiʼ adına +*te*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eylem yalnızca *Tarih-i Enbiya vü Hükema* adlı metinde geçmektedir.

sizikte- eylemi Çağatayca metinler dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bulunmamaktadır.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *sézig* ʻsezgiʼ köküne dayandığı açıktır ve *séz-ik+te-* biçiminde gelişmiş olmalıdır.

*sizge olça **sézikte**megey meger ol ki ḫaber bérür men sizge*

(TEH: A701a9)

şaġalda- 'çağlamak' (< *şaġal* 'çağıl (yansıma sözcük)' + *da*-) eylemi *şaġal* 'çağıl' yansıma sözcüğüne +*da*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eylem Ali Şir Nevayi'nin *Muhakemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde saydığı eylemler arasında yer almaktadır.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin bir yansıma sözcük olan *şaġal* 'çağıl (yansıma sözcük)' köküne dayandığı açıktır.

ünde- 'çağırmak, davet etmek' (< *ün* 'ses; ün, san' + *de*-) eylemi *ün* 'ses' adına +*de*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ünde*- 'çağırmak, davet etmek'anlamında yer almaktadır (Seng. 88r2; LÇ: 51b; DTO: 82). Eylem bazı Çağatayca metinlerde *inde*- 'çağırmak, davet etmek' biçiminde de geçmektedir.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *ünde*- 'çağırmak, davet etmek' (M III: 9; U II: 26; TT I: 108); DLT'de *ünde*- 'çağırmak, davet etmek' (DLT I: 273; DanKelly, 1985, 60); KB'de *ünde*- 'çağırmak, davet etmek' (KB: 95, 955, 1655, 5954, 6285); Harezm Türkçesinde *ünde*- 'çağırmak, davet etmek' (KutbHŞ: 203); Eski Kıpçakçada *ünde*- 'çağırmak, seslenmek' (KTS: 298) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ün* 'ses, ün, san' köküne dayandırılmış ve 'çağırmak, davet etmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]), 50; Räsänen, 1957, 145; Eckmann, 1966, 68; VEWT: 521; EDPT: 180a; Ercilasun, 1984, 19; DanKelly, 1985, 60, Erdal, 1991, 457). Marcel Erdal sözcüğün M III: 9, 11_1 (metin 3) ve 31, 1_2 (Yosıpas), U II: 26, 13 (Bhadra), KP 33,2/3 ve 60,6; TT I: 108 ve TT X: 28 gibi metinlerde *t*'li olarak bulunmasını kanıt göstererek eylemi *ünde*- biçiminde değil de /t/li olarak *ünte*- biçiminde okumuştur (Erdal, 1991, 457). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *ǖn* 'ses; şöhret', Tkm. *üyn* 'ses' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 116, 185). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **ǖn* biçiminde de tasarlanabilir.

żiyāfet fikri çün tüşti başımġa

*tapuḳçılarnı **ünde**dim ḳaşımġa*

(DN: 821)

*ḫalḳnı toġrı yolġa **ünde**di*

(ŞTe: 68a6)

yolda- 'yol göstermek, kılavuzluk etmek' (< *yol* 'yol' + *da-*) eylemi *yol* 'yol' adına +*da-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yolda-* 'yol göstermek, kılavuzluk etmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 307b; DTO: 548).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yol* 'yol' köküne dayandığı açıktır.

'*ināyet-i ilāhi ḳoldadı ve tevbe hidāyetiġa **yolda**dı*

(MKb: 39a12)

ol zamān luṭf birle ḳolda ḳolum

*daġı öz cānibiŋġa **yolda** yolum*

(SS: 134)

4.2. Duymak ve Algılamakla İlgili Eylemler Türeten Ekler

4.2.1. +(X)(r)kA-

Bu ek çok yaygın değildir. Genellikle duygu, fikir görüş bildiren eylemler türetir. Eckmann da bu ekin duygu, fikir, görüş bildiren eylemler türettiğini ifade etmiştir (Eckmann, 1966, 70). Marcel Erdal, bu ekle yapılan bütün eylemlerin anlam bakımından duygularla ilgili olduğunu ifade etmektedir. Erdal, ayrıca bu ekle yapılan eylemlerin *–(X)n* eki ile genişletildiği zaman bile geçişli olduğunu belirterek, bu durumun ekin duygularla ilgili eylemler yapmasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanında Erdal, bu ekin bazı örneklerde (*tuy-urka-*, *kıs-ırkan-* vb.) eylemden eylem türeten bir ek olarak da kullanıldığını da aktarmaktadır (Erdal, 1991, 463).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *alp+ır*ḳ*a-n-* ‘yiğitlenmek’, *ḳıw+ırḳa-ḳ-la-n-* ‘hasislik etmek’ vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 50).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş çok az örnek vardır. Bu örneklerden biri *taŋ+ırka-* ‘şaşırtmak’ eylemidir (KB: 785, 5433, 6487).

Bu ekle türemiş biçimlere Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da pek rastlamayız: Nadir görülen örneklerden biri *taŋ+ırka-* ‘şaşırtmak’ eylemidir (KutbHŞ: 171).

Çağataycada çok sık kullanılan addan eylem yapan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

azırġa- ‘azımsamak, az bulmak’ (< *az* ‘az’ + *ırġa-*) eylemi *az* ‘az’ adına *+ırġa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *azırġa-n-* ‘azımsanmak, az bulunmak’ biçimiyle yer almaktadır (DTO: 18).

Bu eyleme Çağatayca dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir bilgi yoktur, ancak eylemin *az* ‘az’ köküne dayandığı açıktır. Yalnızca Eckmann *Çağatayca El Kitabı*nda *+(X)(r)kA-* eki ile biçimlenmiş eylemlere verdiği örnekler arasında bu eylemi de *Babürname*’den vermiştir (Eckmann, 1966, 70).

kenerge- ‘sermek, yaymak, döşemek’ (< *ken* ‘geniş’ + *erge-*) eylemi *ken* ‘geniş’ adına *+erge-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylem kaydedilmemiştir.

Bu eyleme Çağatayca dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ken* ‘geniş’ köküne dayandığı şüphesizdir. Eyleme yalnızca Ali Şir Nevayi’nin *Muhakemetü’l-Lugateyn* adlı eserinde rastlıyoruz.

***kenerge**mek, kizermek, doptulmak, cıdamak, tö/üzmek, kazganmak …*

(ML: 775a27)

muŋurġa- ‘sıkılmak, üzülmek, kederlenmek’ (< *muŋ* ‘sıkıntı, üzüntü’ + *urġa-*) eylemi *muŋ* ‘sıkıntı, üzüntü’ adına *+ırġa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *muŋurġa-* ‘sıkılmak, üzülmek, kederlenmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 280b; DTO: 504).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *muŋ* ‘sıkıntı, üzüntü’ köküne dayandığı şüphesizdir.

hicr deştide ***muŋurġa****p ḳalmış érdi ḫaste cān*

veh diŋiz kim ol garīb-i nā-tüvānım kéldi mü

(HBD, 141: 2)

taŋırġa- ‘şaşırtmak’ (< *taŋ* ‘hayret, şaşkınlık’ + *ırġa-*) eylemi *taŋ* ‘hayret, şaşkınlık’ adına *+ırġa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *taŋırġa-* ‘şaşırtmak’ eylemine rastlamadık.

Eylem, Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *taŋırḳa-* ‘şaşırtmak’ (Ht VII: 18a10-11; Ht IV: 40, 1173; BuddhUig II: 395); KB’de *taŋırġa-* ‘şaşırtmak’ (KB: 785, 5433, 6487); Harezm Türkçesinde *taŋırḳa-* ‘şaşırtmak’ (KutbHŞ: 171) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taŋ* ‘hayret, şaşkınlık’ köküne dayandırılmış ve ‘şaşırtmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; EDPT: 525b; Erdal, 1991, 462).

yüzüŋni perdede désem perī ***taŋırġa****maġıl*

méni mü ḳılmadı mecnūn özi nihān mu émes

(BV, 239: 2)

taşırġan- ‘taşa çarpmak, atın tırnağının taşlara çarpıp iltihaplanması’ (< *taş* ‘taş’ + *ırġa-n-*) eylemi *taş* ‘taş’ adına *+ırġa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *taş+ırġa-n-* ‘taşa çarpmak, atın tırnağının taşlara çarpıp iltihaplanması’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 101a; DTO: 201).

Bu eyleme Çağatayca dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır, ancak eylemin *taş* 'taş' köküne dayandığı şüphesizdir. Eckmann *Çağatayca El Kitabı*nda *+(X)(r)kA-* eki ile biçimlenmiş eylemlere verdiği örnekler arasında bu eylemi de *Senglah*'tan aktarmıştır (Eckmann, 1966, 70).

4.3. +rA- ve +KrA Ekleri ile Türeyen Sözcükler

4.3.1. +rA- ve +KrA Ekleri ile Türeyen Yansıma Sözcükler

Bu ek de nadir kullanılan eklerden biridir. Marcel Erdal bu ekle türeyen bütün eylemlerin iki heceli olduğunu belirtir. Erdal'a göre Eski Türkçe örneklerde /r/'den önce genellikle /k/, /g/, /ŋ/ gibi bir damaksıl ünsüz gelir: *maŋra-, müŋre-, çıŋra-, çıkra-, çokra-* vb. Bazen /r/'den önce /ç/ ve /l/nin geldiği de görülür: *saçra-, külre-* vb. Erdal buna göre *+rA-* ekini almış sözcüklerin *+krA-*, *+ġrA-* ve *+ŋrA-* sonlarıyla sınırlandıklarını da belirtmiştir Erdal, ayrıca bu ekin *–(X)t-, -(X)n-, -(X)ş-* ekleriyle genişlediğini de ifade etmiştir: *çıŋra-t-*, *tigre-t-*, *okra-ş-*. (Erdal, 1991, 469-474). Talat Tekin ise bu ekin yansıma sözcüklerden eylemler türettiğini ifade etmiştir (Tekin, 2000, 88). Geçişsiz eylemler türetir.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *kek+re-ş-* 'tahkir etmek, kızdırmak', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 50).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: **ögür* 'sürü' + *e-n-* 'öğrenmek, alışmak' (DanKelly, 1985, 45), *kükre-* 'kükremek' (< **kürkire* < **kür* 'yansıma sözcük') (KB: 86; DLT III: 282; DanKelly, 1985, 108), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *kükre-* 'kükremek' (< **kürkire* < **kür* 'yansıma sözcük') (İH: 5; KutbHŞ: 101), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan addan eylem yapan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

kükre- 'kükremek' (< **kürkire* < **kür* 'yansıma sözcük' < *kükre-*) eylemi **kür* 'yansıma sözcük' sözcüğüne *+KrA-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictinonnaire turk-oriental*'de *kükre*- 'kükremek' anlamında yer almaktadır (DTO: 473).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *kükre*- 'kükremek' (Suv. 646/3; BT VIII B: 153); DLT'de *kükre*- 'kükremek, gürlemek' (DLT III: 282; DanKelly, 1985, 108); KB'de *kükre*- 'kükremek, gürlemek' (KB: 86); Harezm Türkçesinde *kükre*- 'kükremek, gürlemek' (KutbHŞ: 101; MNa: 75 [EDPT: 713b]); Eski Kıpçakçada *kükre*- 'kükremek, gürlemek' (KTS: 157) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda genelde *kök* 'gök, gökyüzü' adına dayandırılmış ve 'kükremek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 313; EDPT: 713a-713b; DanKelly, 1985, 108, Erdal, 1991, 470). Talat Tekin, bu biçimin *–KIr* eki ile **kür* yansıma sözcüğünden türediğini belirtmiş ve sözcüğün gelişimini **kükire-* < **kürkire* biçiminde açıklamıştır. Ayrıca sözcüğü kökünün Tkm. *gürle-* 'gök gürlemek', Çuv. *kĕrle-* 'gök gürlemek' < **kür-le-* biçimleriyle karşılaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun yanında Tekin, Moğ. *kürkire-* 'gurlamak, homurdamak, hırıldamak; gürlemek', Hal., Bur. *ḫürḫire-* 'gurlamak, homurdamak, hırıldamak; gürlemek' biçimlerini aktarmış ve KKlp. *gürkire-* 'gök gürlemek', Alt. *kürküre-* 'gök gürlemek', Kırg. *kürkürö-* 'gök gürlemek', Yak. *kükkürē-* 'acı acı ağlamak; gürlemek, böğürmek' biçimlerinin Moğ.'dan alıntı olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 1982, 503-513). *kükre-* eyleminin *kükre-ş-* 'kükreşmek' şeklinde genişlemiş biçimi de Çağatayca metinlerde yer almaktadır. Ahmet Bican Ercilasun sözcüğü *kökre-* biçiminde okuyup *+A* eki ile türemiş yansıma sözcükler arasında kabul etmiştir (Ercilasun, 1984, 16). Marcel Erdal, EDPT ve DTS'deki *kökre-* okuyuşunun hatalı olduğunu, eylemin *kükre-* biçiminde okunması gerektiğini savunur. Erdal, eylem kökünün EDPT'de *kök* 'gök' şeklinde verildiğini ancak, *kükre*'nin kısa ünlüye, *kök*'ün ise uzun ünlüye sahip olduğunu belirtir. Ancak kendisi eylem için bir etimoloji önerisi vermez (Erdal, 1991, 470).

seḥāb érmes ki ***kükre****p taġ üze her sarı aylanmış*

ki dūd-ı āh u efgānım felek ṭāḳıġa çırmanmış

(NN, 439: 1, FK, 275: 1)

ġam ḫazānıdın töker min eşkler tartıp ġırīv

nev-bahār andaḳ ki yaġḳaylar bulutlar ***kükre****şip*

(BV, 63: 8)

iŋre- ‘inlemek; ağlamak’ (< **iŋ* ‘yansıma sözcük’ + *re*-) eylemi **iŋ* ‘yansıma sözcük’ yansıma adına +*re*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *iŋre*- ‘inlemek; ağlamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 117r2; LÇ: 64a).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ıŋra*- ‘bağırmak, böğürmek, inlemek’ (DLT I: 120; DanKelly, 1985, 34); Harezm Türkçesinde *iŋre*-, *ıŋra*- ‘inlemek; ağlamak’ (KutbHŞ: 60; KutbHŞ: 206; Nehc. 73/16); Eski Kıpçakçada *aŋra*- ‘böğürmek, gürlemek’ (TZ: 18b6); Osmanlıcada *aŋra-/ıŋra*- ‘böğürmek, inlemek, kükremek, ulumak’ (TTS I: 29, TTS II: 386; TTS III: 27; TTS IV: 30) biçimlerinde yer almaktadır.

Clauson eylemi **aŋır/ıŋır* biçiminde bir yansıma sözcüğe dayandırmıştır (EDPT: 189b). Kemal Eraslan ise eylemin kökünü **iŋ* yansıma sözcüğüne bağlamıştır. Eylemin yansıma bir sözcükten türediği açıktır, ancak bu yansıma sözcüğün **aŋır/ıŋır* mı yoksa **iŋ* mi olduğu açık değildir. Eylemin *iŋren*- ‘gizlice ağlamak’, *iŋren*- ‘inletmek’ şeklinde genişlemiş biçimleri de Çağatayca metinlerde geçmektedir.

rebāb u ‘ūd éşikiŋde meger ***iŋre****gey u köygey*

yoḳ érse yoḳ bu dünyāda köyüben ***iŋre****gen ḳaṭ‘ā*

(SD: 139)

‘ayb étmeŋiz cefādın eger ***iŋre****se köŋül*

ma‘lūm émes mürīdḳa bu ḥāļet bidāyeti

(SD: 693)

4.3.2. +rA- Eki ile Türeyen Diğer Sözcükler

+*rA*- eki yansıma sözcükler dışındaki sözcüklere de gelerek yeni sözcükler türetmektedir.

muŋra- ‘bunalmak, sıkılmak, üzülmek’ (< *muŋ* ‘sıkıntı, üzüntü’ + *ra*-) eylemi *muŋ* ‘sıkıntı, üzüntü’ adına +*ra*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *muŋra*- ‘bunalmak, sıkılmak, üzülmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 320a7; DTO: 504).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *muŋ* 'sıkıntı, üzüntü' köküne dayandırılmış ve 'bunalmak, sıkılmak, üzülmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 353; EDPT: 770b; DanKelly, 1985, 120, Erdal, 1991, 469; Ölmez, M., 2007, 244).

gāh vaṣl iḳbāliniŋ 'işretleridin şükr dép

geh firāḳ idbārınıŋ şiddetleridin ***muŋra****şıp*

(FK, 62: 4)

bozlap ġamım éyle āşkārā

muŋra*p muŋum ayt bī-müdārā*

(LM: 2953)

télbere- 'delirmek' (< *télbe* 'deli' +*re*-) eylemi *télbe* 'deli' adına +*re*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *télbere*- 'delirmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 136b; DTO: 265).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da herhangi bir kayıt bulunmamaktadır, ancak eylemin *télbe* 'deli' köküne dayandığı açıktır. Mehmet Ölmez, "On Mongolian *asara*- 'to nourish'and Turkish *aşa*- 'to eat' başlıklı yazısında *télbere*- 'delirmek' eylemini de +*rA*- eki ile türeyen sözcükler arasında saymıştır **(**Ölmez, M., 2007, 244).

Sözcük birçok Çağatayca metinde görülür, ancak metin yayımlarında genellikle /i/li *télbere*- biçiminde okunmuştur, eylem kapalı /é/ ile *télbere*- biçiminde okunmalıdır. Bu eylemin -*(X)t*- ekiyle genişlemiş biçimleri de Çağataycada görülmektedir.

ni 'aceb ***télbere****sem çunki alıptur mendin*

ādemī-zād démen belki perī-zād köŋül

(FK, 407: 5)

mekteb-i 'ışḳ ara min ***télbere****dim démeŋ kim*

mis̱l-i Mecnūn yana bir bolmadı peydā tilmīẕ

(FK, 135: 6)

4.4. Geçişsiz Eylemler Türeten Addan Eylem Yapım Ekleri

4.4.1. +I-

+*I*- eki bugün işlekliğini kaybetmiş ve yalnızca bazı eylemlerde kalıplaşmış olarak bulunan bir ektir. Eklendiği adlardan "yapma" anlamı veren eylemler türetir. Räsänen bu eke *a*, *e*; *ı*, *i*; *u*, *ü* eklerini birlikte aldığı bölüm içinde yer vermiştir (Räsänen, 1957, 144). Gabain ve Eckmann da bu eki +*A*- eki içinde değerlendirmişlerdir (Gabain, 1941 (2000[3]), 48; Eckmann, 1966, 67). Erdal, bu ekin addan eylem yapan +*A*- eki gibi yalnızca ünsüz harfle sona eren adlara geldiğini belirtmektedir (Erdal, 1991, 474). Talat Tekin bu ekin daha çok geçişsiz eylemler türeten bir ek olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 2000, 88). Talat Tekin bu eki +*A*- ve +*U*-'dan farklı bir ek olarak ele almıştır: *biti*- 'yazmak' (< **bit* 'yazı fırçası < Çin. *pi* < **piet* 'fırça'+*i*-); *tokı*- 'dövmek, savaşta mağlup etmek' (< **tok* 'yansıma sözcük' +*ı*) (Tekin, 2000, 88).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *öl*+*i*- 'nemlenmek, ıslanmak' (Gabain, 1941 (2000[3]), 48), *biti*- 'yazmak' (< **bit* 'yazı fırçası < Çin. *pi* < **piet* 'fırça'+*i*-) (KT GD); **tok*+*ı*- 'dövmek, savaşta mağlup etmek' (BK G: 8).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *öl*+*i*-*t*- 'nemlendirmek' (DLT I: 214; DanKelly, 1985, 47), *biti*- 'yazmak' (< **bit* 'yazı fırçası < Çin. *pi* < **piet* 'fırça'+*i*-) (KB: B 16, C 27, C 51), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *öl*+*i*-*t*- 'nemlendirmek' (Hou. 38, 10); *kar* 'kar'+*ı*- 'yaşlanmak' (Nehc. 433/7; TZ: 26a11), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan bir ek değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Ancak daha çok geçişsiz eylemler türettiği görülür. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

***bayı*-** 'zenginleşmek, çoğalmak' (< *bay* 'zengin' +*ı*-) eylemi *bay* 'zengin' adına +*I*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bayı*- 'zenginleşmek, çoğalmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 127v5).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *bayu-* 'zenginleşmek, çoğalmak' (DLT III: 274; DanKelly, 1985, 68); KB'de *bayu-* 'zenginleşmek, çoğalmak' (KB: 256, 291, 737, 1423, 5523); Eski Kıpçakçada *bayı-* 'zengin olmak, zenginleşmek' (KTS: 26); Osmanlıcada *bayı-* 'zenginleşmek, çoğalmak' (TTS I: 84; TTS II: 121; TTS III: 75) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bay* 'zengin' köküne dayandırılmış ve 'zenginleşmek, çoğalmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 144; Eckmann, 1966, 67; VEWT: 56; EDPT: 384b; Ercilasun, 1984, 17; DanKelly, 1985, 68, Erdal, 1991, 475). Eylem, Orta Türkçede *bayu-* biçiminde daha sonraki dönemlerde *bayı-* biçiminde görülmektedir. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde ET *bāy* 'zengin', DLT *bāy* 'zengin', Tkm. *bāy* 'zengin', Yak. *bāy* 'zengin' biçimlerini verir (Tekin, 1995, 90, 100, 115). Tekin'in aktardığı biçimlerde sözcüğün kökünün ünlüsü uzundur. Buna göre sözcüğün kökü **bāy* biçiminde de tasarlanabilir.

bar émiş asru ḳalın él anda

çérigimiz ***bayı****r ol ḳorġanda*

(ŞN$_1$: 778)

bayı*ndı taḫtınıŋ ḳadrı, özin tāc kökke taşladı*

'adālet baġı sebz ol, çü Nūşīn-i revān kéldi

(SD: 73)

berki- 'sağlamlaşmak, kuvvetlenmek' (< *berk* 'sağlam, kuvvetli, mahfuz, bağ' +*i-*) eylemi *berk* 'sağlam' adına +*I-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *berki-* 'sağlamlaşmak, kuvvetlenmek' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 144b29).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. Ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *berki-* biçiminde değil de, *r*'si düşmüş bir biçimde *beküt-* 'sağlamlaşmak, sıkılaştırmak, tutmak' olarak görülmektedir (DLT II: 309; DanKelly, 1985, 70); KB'de *beküt-* 'sağlamlaşmak, sıkılaştırmak, tutmak' (KB: 956, 1580) biçimlerinde görülmektedir. Eylemi Osmanlıcada da *pekit-* 'sağlamlaşmak, sıkılaştırmak, tutmak' (TTS I: 84; TTS II: 121; TTS III: 75) biçiminde bulabiliriz.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *berk* ‘sağlam, kuvvetli, mahfuz, bağ’ köküne dayandırılmış ve ‘sağlamlaşmak, kuvvetlenmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Brockelmann, 1954, 215; Eckmann, 1966, 67; EDPT: 325a; Ercilasun, 1984, 17; DanKelly, 1985, 70, Erdal, 1991, 475). Eylem, Marcel Erdal tarafından *berkü-* biçiminde verilmiştir, biz Çağatayca metinlerde eylemi *berki-* biçiminde görmekteyiz. Eylemin /r/siz *bekü-* biçimi de Eski Türkçede görülmektedir. Çağatayca metinlerde eylemin *berki-n-* ‘sağlamlaşmak, iyice yerleşmek’, *berki-t-* ‘sağlamlaştırmak’ şeklinde genişlemiş biçimleri de görülmektedir.

köz tutar men ki bu su yolı ***berkig****ey*

kūyidin yél uçursa ne kim ḫār u ḫas

(NN, 388: 3)

lengerin ***berki****t ki sen sünnetidin*

ay birāder derdi himmetdür sebep

(ŞHD: 20b5)

ḳarı- ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (< *ḳar* ‘kar’ *+ı-*) eylemi *ḳar* ‘kar’ adına *+I-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 169b18; LÇ: 218a; DTO: 403).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (U III: 55; U II: 5); DLT’de *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (DLT III: 263; DanKelly, 1985, 129); KB’de *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (KB: 347, 943, 1331, 1640, 5133); Harezm Türkçesinde *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (Nehc. 433/7); Eski Kıpçakçada *ḳarı-* ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ (KTS: 128) biçimlerinde geçmektedir.

Genellikle bu eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kök verilmemiştir. Clauson ve DanKelly eylemin kökü hakkında herhangi bir bilgi vermemiş yalnızca eylemin anlamını ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ şeklinde kaydetmişlerdir (EDPT: 645b; DanKelly, 1985, 129). Brockelmann ve Eckmann eylemi *ḳar* ‘kar’ köküne dayandırmışlar ve ‘ihtiyarlamak, yaşlanmak’ karşılığını vermişlerdir (Brockelmann, 1954, 157; Eckmann, 1966, 67). Bizce de *ḳar* ‘kar’ kökü

bu eylemin kökü olabilir, çünkü ihtiyarlıkta insanın saçlarının beyazlaşması ve karın renginin beyaz olup ihtiyarlığı hatırlatması arasında bir anlam ilgisi kurulabilir. Yani *kar* kökü ile *karı-* eylemi arasında bir semantik ilgiden bahsedilebilir.

bu nev‘ ḳara kün içre ***ḳarıp***

ya‘nī ki ḳara tünüm aḳarıp

(LM: 98)

ḳarı*dı ġamıŋda luṭfī kil eger vefā ḳılur sin*

ki kişige ḳalmas āḫir bu leṭāfet ü cevānī

(LD: 2056)

ḳurı-, ***ḳuru-*** ‘kurumak’ (< **ḳur+ı-*) eylemi **ḳur* ‘kuru’ adına *+I-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳuru-* ‘kurumak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 285r19; LÇ: 235b; DTO: 429).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳurı-* ‘kurumak’ (TT I: 55; TT VII: 25); DLT’de *ḳurı-* ‘kurumak’ (DLT III: 263; DanKelly, 1985, 148); KB’de *ḳurı-* ‘kurumak’ (KB: 67, 118); Eski Kıpçakçada *ḳurı-, ḳuru-* ‘kurumak’ (KTS: 164) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem hakkında etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda kesin bir kök belirtilmemiştir. Ancak Ercilasun *ḳurut* ‘peynir’ sözcüğünü *ḳurut* < *ḳurı-t* < **ḳūr* ‘kuru’ biçiminde açıklamıştır, yani **ḳūr* biçiminde bir kökün varlığına iddia etmiştir (Ercilasun, 1984, 17). Ayrıca Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *ḳūr* ‘kuru’, Tkm. *ġūra-* ‘kurumak’, Yak. *ḳūr-* ‘kurumak’ biçimlerini verir (Tekin, 1995, 179). Tekin aktardığı biçimler doğrultusunda **ḳūrı-* biçiminde bir eylem tasarlamıştır. Bu veriler doğrultusunda biz de *ḳurı-* eyleminin **ḳūr* ‘kuru’ biçiminde bir kökten geldiğini düşünmekteyiz.

ḳurı*dı çékkeli ḳandın közüm niḳāb ḳızıl*

belī yaġınsız bolur çun bolur seḥāb ḳızıl

(FK, 388: 1)

eliŋ saḫāvetidin boldı barça kān içi ḳan

yom aġzı ***ḳurı****dı, yérinde ḳalmadı hīç nem*

(SD: 207)

taşı- ‘taşımak’ (< *taş* ‘dış’ +*I*-) eylemi *taş* ‘dış, dış taraf’ adına +*I*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *taşı*- ‘taşımak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 155b20; LÇ: 101a; DTO: 201).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *taşu*- ‘taşıtmak, çıkarıp atmak, kovmak’ (DLT I: 102; DLT III: 266; DanKelly, 1985, 180); Harezm Türkçesinde *taşı*- ‘taşımak’ (KutbHŞ: 173); Eski Kıpçakçada *taşı*- ‘taşımak’ (KTS: 265) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taş* ‘dış, dış taraf’ köküne dayandırılmış ve ‘taşımak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 67; EDPT: 561a; DanKelly, 1985, 108). Erdal bu eylemin *taş* ‘dış, dış taraf’ kökünden gelemeyeceğini belirtmiştir. Bunun için DLT’de geçen *ol evke yarmak taşudı* ‘o eve para taşıdı’ ve *Hüen*-tsangs’da geçen *Samtso Açarı k(ä)ntü özi sagdıçta liŋtsıta luKçün yüdüp taşudı* ‘Tripitaka usta tuğlaları yüklendi ve sepete taşıdı’ (Ht VII: 16b5) cümlelerini kanıt olarak ileri sürmüştür, çünkü bu cümlelerde eylem dışa doğru değil, içe doğru yapılmaktadır. Erdal’a göre, bu eylem basit bir eylem olmalıdır (Erdal, 1991, 478).

imdi ki bu ékki ***taşı****ban raḫt*

anda uruban cünūn şehi taḫt

(LM: 1293)

‘ışk ara Mecnūn kibi olsam ġamıŋdın ḳayġurup

taşı*ġay ḳabrim taşın Ferhād ḫārā sındurup*

(HBD, 17: 1)

4.4.2. +U-

Çağataycada çok nadir rastladığımız addan eylem türeten eklerden biridir. Gabain bu eki ayrı bir ek olarak değil, +*A*- ekiyle birlikte almıştır (Gabain, 1941 (2000[3]), 48). Räsänen de Gabain gibi *a*, *e*; *ı*, *i*; *u*, *ü* eklerini birlikte almıştır (Räsänen, 1957, 144). Eckmann da Gabain ve Räsänen'in görüşlerine katılarak bu eki +*A*- ekinden farklı kabul etmemiştir (Eckmann, 1966, 67).

Marcel Erdal bu ekin +*A*- ve +*I*- gibi yalnızca ünsüzle biten köklere eklenebilen bir ek olduğunu belirtmiş, bu yönüyle de +*(A)d*-, +*(X)k*-, +*(A)r*- eklerinden ayrıldığını ifade etmiştir (Erdal, 1991, 474). Gürer Gülsevin ise bu ekin varlığının mukayese yoluyla çıkarılabileceğini ifade eder ve bu ek için Eski Anadolu Türkçesinden *ögüt* (< *ög*+*ü*-*t*) örneğini vermektedir (Gülsevin, 1997, 121).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *boş*+*u*- 'kurtarmak' (Gabain, 1941 (2000[3]), 48), *az*+*u*- 'azalmak' (Suv. 379/23; BT XIII: 49); *bay*+*u*- 'zenginleşmek' (TT I: 95, 96), vb.

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *çıg(ı)r* 'dar yol'+*u*- 'gevşek bir şey sertleşmek' (DLT III: 280; DanKelly, 1985, 91), *ḳal(ı)n*+*u*- 'kalınlaşmak' (DLT III: 302; DanKelly, 1985, 125), *ḳız* 'pahalı nesne; cimri' +*u*- 'pahalılanmak, fiyatı yükselmek' (DLT III: 255; DanKelly, 1985, 139), *taş* 'dış'+*u*- 'taşımak' (DLT III: 266; DanKelly, 1985, 180), *bay*+*u*- 'zenginleşmek' (KB: 256, 291), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *öl*+*ü*- 'nemlenmek, ıslanmak' (TZ: 5a7), vb.

ölüt- 'ıslatmak' (< *öl* 'yaş, nem, ıslak' +*ü*-*t*-) eylemi *öl* 'yaş, nem, ıslak' adına +*I*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *ölüt*- 'ıslatmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 84a12; LÇ: 39b; DTO: 79). Sözcüğe Çağatayca metinlerden yalnızca Ali Şir Nevâyî'nin *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* adlı eserinde rastladık.

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ölit*- 'ıslatmak' (DLT I: 214; DanKelly, 1985, 47); Eski Kıpçakçada *ölet*- 'ıslatmak' (KTS: 210) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *öl* 'yaş, nem, ıslak' köküne dayandırılmış ve 'ıslatmak, nemlendirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 383; EDPT: 132b-133a; DanKelly, 1985, 47).

4.4.3. +(A)y (< ET +(A)ḏ-)

Çağatayca *+Ay* biçiminde görülen bu ek, Eski Türkçede *+aḏ/+eḏ-*, Orta Türkçede *+aḏ-/+eḏ-* biçiminde görülmektedir. Bu ek adın ifade ettiği anlamda 'olma' bildiren geçişsiz eylemler türetir. Bang, *+dın/+din* ayrılma durum ekinin kökeni ve *+dın/+din* eki ile adın 'başka' sözcüğü arasındaki ilişki dolayısıyla bu konuya da değinerek *+aḏ-/+eḏ-* ekini bir *ad-* eylemine bağlamak istemiştir (Bang, 1925, 410). Aynı görüş Brockelmann tarafından da benimsenmiştir (Brockelmann, 1954, 159). Zeynep Korkmaz, bu ekin ad soylu sözcüklere gelerek "olma", "başkalaşma" ve "esas sözcüğün gösterdiği anlama dönüşme" görevinde geçişsiz eylem türettiğini belirtir. Korkmaz bu ek konusunda addan eylem türeten *+aḏ-/+eḏ-* (< *a-ḏ-* / *e-ḏ-*) ekiyle *aḏmak* eyleminden Eski Türkçede türemiş olan sözcükler (*aḏın, aḏınçıg, aḏırıl-*, vb.) arasındaki semantik ayniyetten dolayı, *+aḏ-/-eḏ-* eklerinin de Türkçenin Eski Türkçeden daha önceki bir döneminde *aḏ-* eylemlerinin eklendiği ad ve sıfatlarla kaynaşarak ekleşmesinden oluştuğu görüşünü benimsemiştir (Korkmaz, 1990, 141-149). Erdal, bu ekin tek ve iki heceli köklere geldiğini belirtmekte ve iki heceli köklerin genellikle ünsüzle bittiğini, bunun tek istisnasının *yagı+t-*, *yuvga+t-* eylemleri olduğunu ifade eder (Erdal, 1991, 499). Talat Tekin bu ekin geçişsiz eylemler türettiğini belirtmiştir (Tekin, 2000, 86).

Eski Türkçeden beri görülen bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *ḳut+ad-* 'mutlu olmak, mesut olmak', *yaġı+d-* 'düşman olmak', *muŋ+ad-* 'bunalmak', *kök+ed-* 'göğe yükselmek', vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *köp+eḏ-* 'çoğalmak' (KB: 421, 430, 2057, 2262), *küç+ed-* 'güçlenmek, kuvvetlenmek; ağırlaşmak, şiddetlenmek' (KB: 6590), *muŋ+ad-* 'bunalmak, ihtiyaç duymak' (KB: 29, 420, 485), *ul(u)ġ+aḏ-* 'büyümek, gelişmek' (DLT I: 263, DanKelly, 1985, 53), *yoḳ+aḏ-* 'yok olmak' (KB: 14, 4245, 5270; DLT III: 384, DanKelly, 1985, 229), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *ul(u)ġ+ay-* 'büyümek' (Nehc. 22/9; KTS: 292).

Çağatayca da çok nadir olarak kullanılan bir ektir. Çağataycada da Eski Türkçede olduğu gibi öznesi çoğunlukla insan olan ve sözcük kökünün belirttiği duruma gelmek, nitelikte olmak, nitelik kazanmak kavramını anlatan geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

körket- 'güzelleşmek, güzel olmak' (< *körk* 'güzel' + *eḏ-*) eylemi *körk* 'güzel' adına *+Ad-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Sözcüğe taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadık. Çağatayca sözlüklerde *görket*, *görkey- körkey-* biçiminde ve 'güzel olmak; güzelleşmek' anlamında kaydedilmiştir (Vel. 366; Seng. 305r2).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *körket-* 'güzelleşmek' (DLT II: 340; DanKelly, 1985, 110) biçiminde görülmektedir, ancak sözcüğün aslı *körkeḏ-* biçimindedir, benzeşme yoluyla *körket-* biçimini almıştır. Harezm Türkçesine *körket-* 'güzelleşmek' (KutbHŞ: 103) biçiminde sözcüğü görebiliriz.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *körk* 'güzel' köküne dayandırılmış ve 'güzelleşmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 318; EDPT: 743b; DanKelly, 1985, 110, Erdal, 1991, 488).

muŋay- 'mahzun olmak, gamlı olmak' (< *buŋ* 'sıkıntı, bunaltı, acı' + *ay-*) eylemi *muŋ* 'sıkıntı, bunaltı, acı' adına *+Ay-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *muŋay-* 'mahzun olmak, gamlı olmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 319v27; LÇ: 280b; DTO: 505). Çağatayca metinlerden ise yalnızca *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de bulunmaktadır (ML: 775b24).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *buŋaḏ-* 'mahzun olmak, gamlı olmak' (U II: 31; BT III: 566); DLT'de *muŋaḏ-* 'mahzun olmak, gamlı olmak' (DLT II: 84; DanKelly, 1985, 120) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *buŋ* 'sıkıntı, bunaltı, acı' köküne dayandırılmış ve 'mahzun olmak, gamlı olmak' şeklinde anlamlandırılmıştır

(Gabain, 1941 (2000[3]), 49; Brockelmann, 1954, 216; Räsänen, 1957, 145; Eckmann, 1966, 68; EDPT: 350a; Ercilasun, 1984, 18; DanKelly, 1985, 120, Erdal, 1991, 487; Tekin, 2000, 87). Marcel Erdal eylemin *buŋ* kökünden türediğine şüpheli yaklaşmaktadır. Ona göre *buŋ* ‘sıkıntı, bunaltı, acı’ anlamındadır, bu durumda bu eylem “kökün gösterdiği anlamda olma” anlamına gelmez, ‘kök tarafından gösterilen anlama girme, sokulma’ anlamına gelir (Erdal, 1991, 487).

ve ***munġay****maḳ ve tançḳamaḳ ve tançḳalmaḳ ve körüksemek ve buşurġanmaḳ ve boḫsamaḳ ve kirkinmek ve sögedemek, busmaḳ*

(ML: 775b24)

ulġay- ‘büyümek’ (< *uluġ* ‘ulu, büyük’ +*ay*-) eylemi *uluġ* ‘ulu, büyük’ adına +*Ay*-addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Sözcük birçok Çağatayca metinde yer almaktadır. Çağatayca sözlüklerde *ulġay*-, *ulġat*- ‘büyümek, yükselmek, yaşlanmak, ihtiyarlamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 82r9; LÇ: 39b; DTO: 77).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ulġaḏ*- ‘büyümek’ (U III: 80; TT VII: 28); DLT’de *ulġat*- ‘büyümek’ (DLT I: 263; DanKelly, 1985, 53); Harezm Türkçesinde *ulġay*- ‘büyümek’ (KutbHŞ: 197); Eski Kıpçakçada *ulġay*- ‘büyümek, gelişmek’ (KTS: 292) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *uluġ* ‘ulu, büyük’ köküne dayandırılmış ve ‘büyümek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]); Räsänen, 1957, 145; Eckmann, 1966, 68; VEWT: 513; DTS: 610; 48; EDPT: 138b; DanKelly, 1985, 53, Erdal, 1991, 489; Tekin, 2000, 87).

ḳāmetiŋniŋ ḳulluġında yaş édi ***ulġay****dı serv*

başı titrer émdi ḫaclettin anı āzād ḳıl

(LD: 1054)

niçe yıldın soŋra ol yıġaç ***ulġay****dı*

(TEH: T696a6)

4.4.4. **+(X)k-**

Adlardan geçişsiz eylemler türeten bir ektir. Bu ek de fazla işlek bir ek değildir. Marcel Erdal bu eki hem ünlü hem de ünsüz harflerle biten adlara gelen bu ek olarak açıklamaktadır. Ayrıca Erdal ekin yalnızca bir ya da iki heceli sözcük köklerine geldiğini de belirtmektedir (Erdal, 1991, 497).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *iç+ik-* 'içeri girmek, emri altına almak', *taġ+ıḳ-* 'çıkmak, dağa çıkmak', *yol+ıḳ* 'karşılaşmak' vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *at+ıḳ-* ad sahibi olmak, adı yayılmak, meşhur olmak' (KB: 246, 928, 2338), *bir+ik-* 'birikmek, toplanmak, bir olmak' (KB: 862, 225, 343, 1664, vb.), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *bir+ik-* 'birikmek, toplanmak, bir olmak' (KutbHŞ: 33; TZ: 5b7; KTS: 32); *tat+ıḳ-* 'Tatlaşmak, Tat halini almak; köylü gibi konuşmak' (İH: 62; KTS: 265), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan addan eylem yapan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi daha çok kökün anlamını güçlendiren ya da genişleten geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

atıḳ- 'ad sahibi olmak, adı yayılmak, meşhur olmak' (< *at* 'ad' + *ıḳ-*) eylemi *at* 'ad' adına *+ıḳ-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *atıḳ-* 'ad sahibi olmak, adı yayılmak, meşhur olmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 30a11; LÇ: 5a; DTO: 6).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB'de *atıḳ-* 'ad sahibi olmak, adı yayılmak, meşhur olmak' (KB: 246, 928) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *at* 'ad' köküne dayandırılmış ve 'ad sahibi olmak, adı yayılmak, meşhur olmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 146; DTS: 67; EDPT: 47b; Erdal, 1991, 493). Talat Tekin eylem kökünü Orh. *āt* 'ad, unvan', DLT *āt* 'ad, lâkap, unvan', Tkm. *āt* 'ad, unvan', Yak. *āt* 'ad, unvan', Az. *ad* 'ad' ve Tü. *ad* 'ad' biçimleri ile karşılaştırmıştır. Talat Tekin sözcüğün kökünü uzun ünlülü olarak **āt* biçiminde tasarlamıştır (Tekin, 1995, 172).

tīġ ile başıma kéldiŋ ki bu kün ḳatl işide

ḫūblar içre ser-āmed sin olup-sin ***atıḳ****ıp*

(FK, 65: 5; NN, 93: 5)

birik*-* 'birikmek, toplanmak, bir olmak' (< *bir* 'bir' + *ik-*) eylemi *bir* 'bir' adına *+ıḳ-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Sözcük Zenker'in Çağatayca sözlüğünde *birik-* 'birikmek, toplanmak, bir olmak' anlamında yer almaktadır (Zenker, 1862-67, 13b7).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *birik-* 'birlikte olmak, bir olmak, toplanmak' (TT I: 136); KB'de *birik-* 'birikmek, toplanmak' (KB: 225, 343, 862, 1664); Harezm Türkçesinde *birik-* 'birikmek, toplanmak' (KutbHŞ: 33); Eski Kıpçakçada *birik-* 'birikmek, toplanmak, bir araya gelmek' (KTS: 32) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bir* 'bir' köküne dayandırılmış ve 'birikmek, toplanmak, bir olmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 146; VEWT: 76; DTS: 102; EDPT: 363a; Erdal, 1991, 493, Tekin, 2000, 88). Talat Tekin eylem kökünü DLT *bīr* 'bir', Tkm. *bīr* 'bir', *bīrik-* 'birleşmek', Yak. *bīr* 'bir' biçimleri ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 105, 183). Talat Tekin sözcüğün kökünü uzun ünlülü olarak **bīr* biçiminde tasarlamıştır.

ḳaf u nūn naḳşı yoḳ érdi anda kim 'uşşāḳ üçün

'ışḳ ile ḥüsnüŋ ***birik****ti şūr u ġavġā ḳılġalı*

(LD: 2024)

muḥabbet servidin ***birik****küsidür*

közüŋ suyı bilen arıġ niyāzıŋ

(DN: 677)

tarıḳ*-* 'daralmak, sıkılmak' (< *tar* 'dar' + *ıḳ-*) eylemi *tar* 'dar' adına *+ıḳ-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *tarıḳ-* 'daralmak, sıkılmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 153b11 LÇ: 100a; DTO: 198).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tarıḳ-* ‘daralmak, daraltılmak, sıkılmak’ (TT III: 94; U III: 40; Suv. 255/4); DLT’de *tarıḳ-* ‘daralmak, daraltılmak, sıkılmak’ (DLT II: 115; DanKelly, 1985, 178); Harezm Türkçesinde *tarıḳ-* ‘daralmak, daraltılmak, sıkılmak’ (KutbHŞ: 172); Osmanlıcada *darıḳ-* ‘daralmak, sıkılmak’ (TTS I: 180; TTS II: 261; TTS IV: 742) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *tar* ‘dar’ köküne dayandırılmış ve ‘daralmak, sıkılmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 146; Eckmann, 1966, 69; DTS: 537; EDPT: 540b; DanKelly, 1985, 178). Bu eylem günümüz Türk dillerinin pek çoğunda da yaşamaktadır.

dostlar bu kéçe vāḳıf boluŋuz kim çıḳadur

ansızın şīfte cānım ten öyide ***tarıḳ****ıp*

(NN, 93: 3)

cünūnum émgekidin ger ***tarıḳ****tıŋ éy nāṣıḥ*

selāmet ol sin ü şehriŋ min ü beyābānım

(FK, 423: 4)

taşıḳ- ‘dışarıya çıkmak’ (< *taş* ‘dış’ + *ıḳ-*) eylemi *taş* ‘dış’ adına +*ıḳ-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *taşıḳ-* ‘dışarıya çıkmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 156r26; LÇ: 101a; DTO: 201). Eyleme taradığımız metinler içinde yalnızca *Mecalisü’n-nefais* adlı eserde rastladık.

Bu eylemi *Orhon Yazıtları*ndan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görebiliriz. Yazıtlarda *taşıḳ-* ‘dışarıya çıkmak’ (KT D: 11); Eski Uygurcada *taşıḳ-* ‘dışarıya çıkmak’ (M II: 11; M III: 29); DLT’de *taşıḳ-* ‘dışarıya çıkmak’ (DLT II: 116; DanKelly, 1985, 180) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *taş* ‘dış’ köküne dayandırılmış ve ‘dışarıya çıkmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 540; EDPT: 562a-b; DanKelly, 1985, 180; Tekin, 2000, 88).

yaġıḳ- ‘düşman olmak’ (< *yaġı* ‘düşman’ + *ḳ*-) eylemi *yaġı* ‘düşman’ adına +*ıḳ*-addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaġıḳ*- ‘düşman olmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 296a; DTO: 520).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *yaġıḳ*- ‘düşman olmak’ (DLT III: 76; DanKelly, 1985, 209) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yaġı* ‘düşman’ köküne dayandırılmış ve ‘düşman olmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 69; DTS: 224; EDPT: 901a; DanKelly, 1985, 209).

Behrām-ı Çübīn müteġayyir bolup aŋa ***yaġıḳ****tı*

(TEH: A730b19)

kim ***yaġıḳ****sa Şeyḫ Şeybāniġa*

uşbu kün ḳılġusıdur cānıġa

(ŞN$_1$: 885)

yoluḳ- ‘karşılaşmak’ (< *yol* ‘yol’ + *uḳ*-) eylemi *yol* ‘yol’ adına +*ıḳ*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yoluḳ*- ‘karşılaşmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 308a; DTO: 549).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Orhon Türkçesinde *yoluk*- ‘yolda karşılaşmak’ ve Eski Kıpçakçada *yoluḳ*-, *yoluḫ*- ‘karşılaşmak, buluşmak’ (KTS: 327) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yol* ‘yol’ köküne dayandırılmış ve ‘karşılaşmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 146; Eckmann, 1966, 69; DTS: 272; Erdal, 1991, 497; Tekin, 2000, 88).

ol ki evvel meẕkūr boldı ve yoḳḳarıraḳ meṣṭūr boldı, rüzġār anasıdın yüz yılda bir tuġmas ve yüz miŋdin bir ***yoluḳ****mas*

(MKb: 32b12)

zülfüŋ ḳara ḳayġusıda la'liŋġa yoluḳḳan

ẓulmāt içide çeşme-i hayvānġa ***yoluḳ****tı*

(BV, 623: 2)

4.4.5. +(A)r-, +(X)r-

Genellikle geçişsiz eylemler türeten bir ektir. Çağataycada yaygın addan eylem yapan eklerden biridir. Renk adlarına gelerek onlardan "olma" anlamı ifade eden geçişsiz eylemler türetir. Kimi zaman da diğer adlardan da "olma" ve "yapma" anlamı taşıyan eylemler türetir.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *belgü+r-* 'belirmek', *yaŋı+r-tı* 'yeniden' vb. (Gabain, 1941 (2000^{3}), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *taz+ar-* 'kelleşmek' (DLT II: 77; DanKelly, 1985, 183), *toz+ar-* 'toz yükselmek, yerden toz kalkmak' (DLT III: 186; DanKelly, 1985, 196), *tüz+er-* 'düzeltmek' (DLT II: 77; DanKelly, 1985, 206), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *kab+ar-* 'kabarmak' (< *kāp–ar-*) (İH: 68; TZ: 6b9); *sar(ı)ġ+ar-* 'sararmak' (TZ: 83b5), vb.

Çağataycada çok sık geçen bir ek değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

aḳar- 'ağarmak' (< *aḳ* 'beyaz' + *ar-*) eylemi *aḳ* 'beyaz' adına *+ar-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turc-oriental*'de ise *aġar-*, *aḳar-* 'ağarmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 24).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Eski Kıpçakçada *aġar-, aḳar-* 'ağarmak; yaşlanmak, saç sakal ağarmak; tan yeri açılıp aydınlanmak' (KTS: 5) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *aḳ* 'beyaz' köküne dayandırılmış ve 'ağarmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; Erdal, 1991, 499).

*baş **aḳar**ıp yüz ḳaralıġ dur yana terk-i edeb*

dost ġayret éylemestin burna ḳıl ʻiṣyānı bes

(GS, 252: 8)

yüzüŋnüŋ ārzūsı vü ṭurraŋ intiẓārı bile

*başım **aḳar**dı vü köŋlüm hem ol ḳarārı bile*

(LD: 223)

***bélgür**-* 'belirmek' (< *bélgü* 'iz, işaret, damga, alamet' +*r*-) eylemi *bélgü* 'iz, işaret, damga, alamet' adına +*r*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bélgür*- 'belirmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 148v25).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *belgür*- 'belirmek' (U I: 8; TT VIII: K 3; Suv. 75/1); DLT'de *bélgür*- 'belirmek' (DLT II: 172; DanKelly, 1985, 70); KB'de *bélgür*- 'belirmek' (KB: 312, 6638); Harezm Türkçesinde *bélgür*- 'belirmek, görülmek' (KutbHŞ: 29); Eski Kıpçakçada *belgür*-, *bilgir-, bilgür*- 'belirmek, ortaya çıkmak' (KTS: 27); Osmanlıcada *belür*- 'belirmek, görülmek' (TTS III: 81; TTS IV: 93) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *bélgü* 'iz, işaret, damga, alamet' köküne dayandırılmış ve 'belirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000[3]); Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 93; EDPT: 341a; Ercilasun, 1984, 19; DanKelly, 1985, 70, 50; Erdal, 1991, 500).

cānım içre kirpiki nīşi teşük ḳılġan kibi

***bélgür**ür aġzı tebessüm éylegeç ol ékki leb*

(NN, 66: 2)

közde asrap men baġır ḳanın tiler bolsaŋ ḥınā

*sürtsem közni ayaġıŋġa hem ol dem **bélgür**ür*

(NN, 237: 4)

***éskir**-* 'eskimek' (< *éski* 'eski' + *r*-) eylemi *éski* 'eski' sıfatına +*r*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca

sözlüklerden *Senglah*'ta *éskil-, éskir*- 'eskimek' anlamında yer almaktadır (Seng. 103b5).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *eskir*- 'eskimek' (DLT I: 228; DanKelly, 1985, 27); Harezm Türkçesinde *eskir*- 'eskimek' (KutbHŞ: 22); Eski Kıpçakçada *eskir*- 'eskimek' (KTS: 76); Osmanlıcada *eskil*- 'eskimek' (TTS I: 280) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *éski* 'eski' köküne dayandırılmış ve 'eskimek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 69; DTS: 184; EDPT: 246b-247a; DanKelly, 1985, 27, Erdal, 1991, 500).

'işve-gerler dāġıdın cān perdesin kör āh kim

bu ḥarīr ***éskir****di ẓālim şāhlar tamġasıdın*

(GS, 452: 8)

çıḳıp 'ışḳ otı köksüm çākidin başımdın aşıptur

bu ***éskir****gen yıġaçḳa öz içidin ot tutaşıptur*

(BV, 144: 1)

ḳarar- 'kararmak' (< *ḳara* 'kara, siyah' + *r*-) eylemi *ḳara* 'kara, siyah' sıfatına +*r*-addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *ḳarar*- 'kararmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 216b; DTO: 398).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳarar*- 'kararmak' (TT III: 89; Suv. 595/14); DLT'de *ḳarar*- 'kararmak' (DLT II: 77; DanKelly, 1985, 129); Harezm Türkçesinde *ḳarar*- 'kararmak' (KutbHŞ: 132); Eski Kıpçakçada *ḳarar*- 'kararmak' (KTS: 127) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳara* 'kara, siyah' köküne dayandırılmış ve 'kararmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 425; EDPT: 663a; DanKelly, 1985, 129, Erdal, 1991, 501).

*firāḳ otıda **ḳarar**dım meger ki bu otnı*

yarutḳalı min devrān ilgi ḳıldı küsāv

(BV, 520: 4)

ḳılur érdi özini müşġ ta'rīf

*miŋiŋni kördi vü yüzi **ḳarar**dı*

(TN: 222)

ḳayġur- 'endişelenmek' (< *ḳaḏġu* 'kaygı' + *r*-) eylemi *ḳaḏġu* 'kaygı' adına +*r*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳayġur*- 'endişelenmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 226a; DTO: 415).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *kaḏġur*- 'endişelenmek' (M II: 8); DLT'de *kaḏġur*- 'endişelenmek' (DLT II: 192; DanKelly, 1985, 123); KB'de *kaḏġur*- 'endişelenmek' (KB: 1305, 5445, 6276); Harezm Türkçesinde *kaḏġur*- 'endişelenmek' (KutbHŞ: 128; Nehc. 233/14); Eski Kıpçakçada *ḳaḏġur*-, *ḳayġır*-, *ḳayġur*-, *ḳayḳır*- 'endişelenmek' (KTS: 122); Osmanlıcada *kayġur*- 'endişelenmek' (TTS I: 436; TTS II: 604; TTS III: 425); *kayır*-, *kayur*- 'endişelenmek' (TTS I: 437; TTS II: 605; TTS III: 426) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳaḏġu* 'kaygı' köküne dayandırılmış ve 'endişelenmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 404; EDPT: 599a; Ercilasun, 1984, 19; DanKelly, 1985, 123, Erdal, 1991, 500). Clauson *ḳaḏġu* kökünün de *ḳad*- 'tipiden ölmek' kökünden türemiş olabileceğini ifade etmektedir (EDPT: 598b).

beḳā çün émes mümkin müdām özni ḫoş tutḳıl

*ki **ḳayġur**ġalı ḳılmas kerī 'ālem-i fāṇī*

(BV, 596: 6)

ʻışk ara Mecnūn kibi olsam ġamıŋdın ḳayġurup

***taşı**ġay ḳabrim taşın Ferhād ḫārā sındurup*

(HBD, 17: 1)

***köker**-* ‘göğermek, mavileşmek, yeşilleşmek’ (< *kök* ‘gök; mavi, yeşil’ + *er-*) eylemi *kök* ‘gök; mavi, yeşil’ sıfatına +*ar-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *köker-* ‘göğermek, mavileşmek, yeşilleşmek’ anlamında yer almaktadır (Zenker, 1862-67, 40a2; DTO: 472).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *köker-* ‘göğermek, mavileşmek, yeşilleşmek’ (DLT II: 84; DanKelly, 1985, 108); Eski Kıpçakçada *köger-* ‘göğermek, küflenmek’ (KTS: 156); Osmanlıcada *göger-* ‘mavileşmek, yeşilleşmek’ (TTS I: 346; TTS II: 443; TTS IV*:* 348) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kök* ‘gök; mavi, yeşil’ köküne dayandırılmış ve ‘göğermek, mavileşmek, yeşilleşmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 312; EDPT: 713a; DanKelly, 1985, 108, Erdal, 1991, 501).

ḫaṭıŋ baş çékkeli ḫāliŋ körünmes

***köker**di çün ikin güm boldı dāne*

(GS, 553: 2)

*ḳılur uzun muddatī yaʻni dāyim bar-dur yer ol su sababı bile ... **köker**gen ot solġan va ḳuruġandın*

(ÇKT: 39b5)

***oŋar**-* ‘onarmak, düzenlemek’ (< *oŋ* ‘sağ, doğru, iyi’ + *ar-*) eylemi *oŋ* ‘sağ, doğru, iyi’ adına +*ar-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Taradığımız Çağatayca metinlerde rastlamadığımız sözcük Çağatayca sözlüklerde *oŋar-* ‘onarmak, düzenlemek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 88b15; LÇ: 46a; DTO: 83).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *oŋar*- ‘onarmak, iyileştirmek’ (Suv. 7/12); DLT’de *oŋar*- ‘onarmak, düzenlemek’ (DLT I: 244; DanKelly, 1985, 41); KB’de *oŋar*- ‘onarmak, düzenlemek’ (KB: 42, 1989, 1990, 3988, 4265, 5633); Harezm Türkçesinde *oŋar*- ‘düzeltmek’ (KutbHŞ: 117); Eski Kıpçakçada *oŋar*- ‘iyileşmek, ıslah etmek’ (KTS: 205) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Eckmann eylemin *oŋ* ‘sağ, doğru, iyi’ adından geldiğini belirtmiştir (Eckmann, 1966, 69). Clauson eylemin **oŋa*- eyleminin ettirgen biçimi olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 189a). Dankoff-Kelly’de ise eylem *oŋ* ‘sağ, doğru, iyi’ köküne bağlanmıştır (DanKelly, 1985, 41).

sarġar- ‘sararmak’ (< *sarıġ* ‘sarı’ + *ar*-) eylemi *sarıġ* ‘sarı’ adına +*ar*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sarġar*- ‘sararmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 230r19; LÇ: 178b).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *sarġar*- ‘sararmak’ (U I: 37); DLT’de *sarġar*- ‘sararmak’ (DLT II: 187; DanKelly, 1985, 155); Harezm Türkçesinde *sarġar*- ‘sararmak’ (Nehc. 243/8); Eski Kıpçakçada *sarġar-, sarar*- ‘sararmak’ (KTS: 227) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sarıġ* ‘sarı’ köküne dayandırılmış ve ‘sararmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 488; EDPT: 849a; DanKelly, 1985, 155, Erdal, 1991, 502).

bāġ ara nivçün gül-i ra‘nā ḳızarur ***sarġar****ur*

ger anı ol yüz gülidin ḳılmamış devrān ḫacil

(HBD, 94: 4)

ġarḳ boldı yüzüŋ ḫacletidin gül ‘araḳ içre

sarġar*dı ḳuyaş baḳtı çü ol luṭf-ı ḥaḳ içre*

(LD: 1723)

suvar- 'susamak' (< *sub* 'su' + *ar*-) eylemi *sub* 'su' adına +*ar*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *suvar*- 'susamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 243v26).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *suvġar*- 'susamak' (DLT II: 188; DanKelly, 1985, 170); Harezm Türkçesinde *suġar*- 'susamak' (KutbHŞ: 161); Eski Kıpçakçada *suġar*-, *suvar*- 'susamak' (KTS: 243); Osmanlıcada *suvar*-, *sıvar*- 'susamak' (TTS I: 649; TTS II: 850; TTS III: 645; TTS IV: 714) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sub* 'su' köküne dayandırılmış ve 'susamak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 515; EDPT: 786b-787a; DanKelly, 1985, 170).

*öz mübārek élgi bile ékin **suvar**urġa bél urar érdi*

(MKb: 45a5)

*'ışḳ köŋlümni şikār éylep ü közdin **suvar**ıp*

meger ol gül yüziniŋ ḥasretidin bāġ étedür

(NN, 295: 2)

yaşar- 'yaşarmak' (< *yaş* 'yaş, taze, sebze, yeşillik' + *ar*-) eylemi *yaş* 'yaş, taze, sebze, yeşillik' adına +*ar*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *yaşar*- 'yaşarmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 332a19; LÇ: 294b; DTO: 527).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaşar*- 'yaşarmak, yeşermek' (TT I: 4; TT VII: 28); DLT'de *yaşar*- 'yaşarmak' (DLT III: 68; DanKelly, 1985, 218); KB'de *yaşar*- 'yaşarmak' (KB: 133); Harezm Türkçesinde *yaşar*- 'yeşillenmek' (KutbHŞ: 74); Eski Kıpçakçada *yaşar*- 'yaşarmak, yeşermek' (KTS: 314) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *yaş* 'yaş, taze, sebze, yeşillik' köküne dayandırılmış ve 'yaşarmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 69; DTS: 246; EDPT: 979b; DanKelly, 1985, 218, Erdal, 1991, 503).

*közüm **yaşar**dı ‘ıyān bolġaç ol cemāl-i bedi‘*

bulutḳa su tolar ol dem ki boldı faṣl-ı tabī‘

(FK, 306: 1)

émes bu çeşm-i ḫūrşīd kim ol ay ġamıda

*körüp sipihr yaman ḥāletim közi **yaşar**ur*

(NN, 236: 2)

4.4.6. **+(X)l- / +(A)l-**

Bu ek +*Ay* eki ile aynı işlevde kullanılan bir ektir. Bu ek eklendiği ad ve sıfatlardan geçişsiz eylemler türetir.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *tusu+l-* ‘faydalanmak, fayda vermek’, *yok+(u)l-un-* ‘yok etmek, tahrip etmek’, vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *oŋ+ul-* ‘iyileştirmek’ (DLT I: 216; DanKelly, 1985, 41), *öz+el-* ‘acı çekmek’ (DLT III: 131; DanKelly, 1985, 50), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *ul(ug)+al-* ‘büyümek’ (Nehc. 178/12); *oŋ+ul-* ‘iyileştirmek’ (TZ: 6a13), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan bir ek değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

azal- ‘azalmak, eksilmek’ (< *az* ‘az’ + *al-*) eylemi *az* ‘az’ adına +*al-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *azal-* ‘azalmak, eksilmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 39a5; LÇ: 11a; DTO: 17).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *az* ‘az’ köküne dayandırılmış ve ‘azalmak, eksilmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68).

*ve Ṭūfān teskīn taptı ve su **azal**a başladı*

(TEH: T696a12)

ḳarşul- ‘karşılamak, karşılamaya gitmek’ (< *ḳarşu* ‘karşı’ +*l*-) eylemi *ḳarşu* ‘karşı’ adına +*l*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Zenker’in Çağatayca sözlüğünde *ḳarşul*- ‘karşılamak, karşılamaya gitmek’ anlamında yer almaktadır (Zenker, 1862-67, 13a17). Taradığımız Çağatayca metinlerde sözcüğe rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Eski Kıpçakçada *ḳarşul*- ‘yan yana gelmek, bir araya gelmek’ (KTS: 129) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ḳarşu* ‘karşı’ köküne dayandırılmış ve ‘karşılamak, karşılamaya gitmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68). Bkz. *ḳarşu*.

oŋal- ‘onulmak, hastalıktan kurtulmak’ (< *oŋ* ‘sağ’ + *al*-) eylemi *oŋ* ‘sağ’ adına +*al*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *oŋal*- ‘onulmak, hastalıktan kurtulmak’ anlamında yer almaktadır (Seng: 88b1).

Bu eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *oŋul*- ‘iyileştirmek’ (DLT I: 214; DanKelly, 1985, 41); Eski Kıpçakçada *oŋal*- ‘iyileşmek, sıhhat bulmak’ (KTS: 205) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *oŋ* ‘sağ’ köküne dayandırılmış ve ‘onulmak, hastalıktan kurtulmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; DTS: 368; DanKelly, 1985, 41). Clauson eylemin **oŋa*- eylemine dayandırmıştır (EDPT: 189a). Ancak bizim görüşümüz eylemin *oŋ* ‘sağ’ adından türediği yönündedir.

çü ‘ışḳ otın yaralıġ köŋlüm içre yaḳtı ol ay

***oŋal**dı zaḫmı bu merhem cerāḥatımga yaḳıp*

(NN, 99: 6)

sūz ‘ilācımdın déme éy baḥr-i ‘ışḳ içre ġarīḳ

kim boluptur dép ġamıdın dāġ ile cismiŋ ḥarīḳ

ger maŋa bar sen muḥibb ü müşfiḳ ü yār u şefiḳ

dāġıma merhemni köp teklīf ḳılma éy refīḳ

tuttum ol dāġım ***oŋal****dı dāġ-ı hicrānnı n'itey*

(HBD, 22: 30)

saġal- 'sağalmak, sağlığına kavuşmak' (< *saġ* 'sıhhat, vücut sağlığı' + *al*-) eylemi *saġ* 'sıhhat, vücut sağlığı' adına +*al*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *saġal*- 'sağalmak, sağlığına kavuşmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 231a26).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde yalnızca Eski Kıpçakçada *saġal*- 'iyileşmek, sağlığına kavuşmak' (KTS: 222) biçiminde rastladık.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *saġ* 'sıhhat, vücut sağlığı' köküne dayandırılmış ve 'sağalmak, sağlığına kavuşmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68).

ḳaysı mecnūn ***saġal****ur körse mini télbe bolur*

télbeler ḫayliġa sermāye-i sevda boldum

(BV, 430: 3)

muġ deyride bir dem ***saġal****may, dehr ḫayr u şerriġa köz salmay*

(MKb: 36a6)

4.5. Eylem ve Eylemsizlik Tipleri

4.5.1. +sA-

Nadir görülen eklerden biridir. Genellikle eklendiği ada arzulama, istek duyma anlamı katar. Marcel Erdal bu ekin on beş sözcükte beslenmekle ilgili eylemler türettiğini belirtmektedir. Erdal, *evse-, biligse-, ulugsa*- eylemlerinin dışında bu ekin eklendiği sözcük köküne 'yemek istemek, beslenmeyi arzulamak' anlamı katar (Erdal, 1991, 528).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *kek* 'kin' +*se-k* 'kindar, kinli', vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 50).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *suv+sa-* ‘susamak’ (DLT III: 284; DanKelly, 1985, 170), *körüg+se-* ‘görüşmek istemek’ (DLT III: 334), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri çok az da olsa Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *suv+sa-* ‘susamak’ (İH: 58; ‘Ali: 25 [EDPT: 793a]), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan bir ek değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

külümse- ‘gülümsemek’ (< *külüm* ‘gülme’ + *se-*) eylemi *kül-üm* ‘gülme’ adına *+se-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *külümse-* ‘gülümsemek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 261a; DTO: 476).

Sözcük DLT’de *külümsin-* ‘gülümsemek’ (DLT II: 259; DanKelly, 1985, 113); Osmanlıcada ise *külümsün-* ‘gülümsemek’ (TTS II: 474*;* TTS III: 324) *b*içimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kül-üm* ‘gülme’ köküne dayandırılmış ve ‘gülümsemek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 326; EDPT: 719a; DanKelly, 1985, 113, Erdal, 1991, 523).

veh ki kӧŋlümni şikā̄f étti ***külümse****p aġzı*

ġoncalarnı nitip açtı bu tebessüm ya Rāb

(GS, 51: 5)

susa- ‘susamak’ (< *sub* ‘su’ + *sa-*) eylemi *sub* ‘su’ adına *+sa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *susa-* ‘susamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 243r22; LÇ: 190b; DTO: 356).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *suvsa-* ‘susamak’ (TT II: 8); DLT’de *suvsa-* ‘susamak’ (DLT III: 284; DanKelly, 1985, 170); Harezm Türkçesinde *suvsa-* ‘susamak’ (KutbHŞ: 156); Eski Kıpçakçada *suvsa-*, *susa-, sufsa-* ‘susamak’ (KTS: 243) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *sub* ‘su’ köküne dayandırılmış ve ‘susamak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; DTS: 516; EDPT: 793a; DanKelly, 1985, 170, Erdal, 1991, 528).

*raḳīb ḥaddıdın aşıp, ḳanımġa **susa**p ayur*

anıŋ ḳara ḳanını vey bir içse-men ḳana

(SD: 460)

*dil-berā āb-ı ḥayāt érniŋ üçün cān **susa**dı*

*baġrım örtendi daġı sīne-i biryān **susa**dı*

(LD: 2416)

yüŋse- ‘kanat takmasını istemek’ (< *yüŋ* ‘yün’ + *se*-) eylemi *yüŋ* ‘yün’ adına +*se*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yüŋse*- ‘kanat takmasını istemek’ eylemine rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylemle ilgili etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yüŋ* ‘yün’ köküne dayandığı açıktır.

‘ışḳıŋ ḳuşı uçmasa yüŋide ḫalel bolġay

*ger uçsın déseŋ anı dāyim aŋa-sin **yüŋse**p*

(ŞHD: 185a10)

4.5.2. +şA-

Bu ek de nadir görülen eklerden biridir. Adlara ve sıfatlara gelerek genellikle geçişsiz eylemler türettiği görülür.

Bu ek Eski Türkçeden itibaren görülür, ancak çok az örnekte bulabiliriz: *oḫşa-, oḳşa-* ‘benzemek’ (M I: 14; DLT I: 282; İH: 17) eylemini bu ekle biçimlenmiş eylemlere örnek olarak verebiliriz.

Çağataycada çok sık kullanılan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli ve geçişsiz eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

ḳuruḳşa- ‘çok kuru olmak, gıcırdamak, cızırdamak’ (< *ḳuruġ* ‘kuru’ + *şa*-) eylemi *ḳuru-ġ* ‘kuru’ sıfatına +*şa*- addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz

bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳuruḳşa-* ‘çok kuru olmak, gıcırdamak, cızırdamak’ eylemine rastlamadık. Eylem yalnızca *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de geçmektedir (ML: 775b17).

Bu eyleme Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylemle ilgili etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳuru-ġ* ‘kuru’ köküne dayandığı açıktır.

ḳuvarmak, ***ḳuruḳşa****maḳ, üşermek, cıcaymaḳ ...*

(ML: 775b17)

oẖşa- ‘benzemek’ (< *oḳ* ‘tam aynısı, eş’ + *şa-*) eylemi *oḳ* ‘tam aynısı, eş’ adına *+şa-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *oẖşa-* ‘benzemek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 66r7; LÇ: 28b; DTO: 51).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *oẖşa-* ‘benzemek’ (M I: 14; M III: 18); DLT’de *oẖşa-* ‘benzemek’ (DLT I: 282; DanKelly, 1985, 44); KB’de *oẖşa-* ‘benzemek’ (KB: 746); Harezm Türkçesinde *oẖşa-* ‘benzemek’ (KutbHŞ: 195); Eski Kıpçakçada *oẖşa-*, *oġşa-, oḳşa, oşa-, oşḳa-, ovşa-* ‘benzemek’ (KTS: 204); Osmanlıcada *oẖşa-* ‘benzemek’ (TTS I: 537; TTS II: 721) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda net bir açıklamaya rastlamadık. Eckmann eylemi pekiştirme edatı olan *oḳ* ‘tam aynısı, eş’ köküne dayandırmış ve ‘benzemek’ şeklinde anlamlandırmıştır (Eckmann, 1966, 70). Diğer kaynaklarda yalnızca eylemin anlamı ‘benzemek’ şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 364; EDPT: 97a; DanKelly, 1985, 44). Mustafa Kaçalin sözcüğün gelişimini *oẖşa- < og$_{u}$ş+a- < og+$_{u}$ş* ‘tohum’ *+a-* biçiminde açıklamıştır (Kaçalin, 2006, 167).

azġına turġan tuman-nı bu oġlan-nıŋ yaşlıḳına ***oẖşa****tıp men*

(ŞTe: 87a3)

gül ögrenür ***oḫşa****r çemen-ārāylik andın*

büstānda varaḳları perākende degül mü

(LD: 1578)

4.6. Diğer Ekler

4.6.1. +ġA-

Tarihi Türk dillerinde çok nadir kullanılan eklerden biridir. Çağatayca metinlerde de bu ekle türemiş biçimler çok azdır.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *irinç+ke-* 'acımak, merhamet etmek', *kéŋ* 'geniş'+*ge-ş-* 'danışmak', *yarlıġ+ḳa-* 'buyurmak, vaaz etmek', vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş çok az örnek bulabiliriz: *yarlıġ+ḳa-* 'buyurmak, vaaz etmek' (KB: 397, 896, 959, 5835), *kéŋ* 'geniş'+*ge-ş-* 'danışmak' (KB: 3488, 3688, 5649, vb.; DLT III: 394), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *yarlıġ+ḳa-* 'buyurmak, vaaz etmek' (KutbHŞ: 71; Nehc. 3/15; TZ: 17b3); *kéŋ+ge-ş-* 'danışmak' (İH: 85).

Çağatayca da çok sık olarak kullanılmayan addan eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

sayġa- 'saymak, hesap etmek' (< *san* 'sayı' + *ġa-*) eylemi *sa-n* 'sayı' adına *+ġa-* addan eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sayġa-*, *sayfa-*, *saypa-* biçimlerinde ve 'saymak, hesap etmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 184b; DTO: 346).

Bu eylem DLT'de *saypa-* biçiminde 'boşa harcamak' anlamında görülmektedir (DLT III: 310; DanKelly, 1985, 157).

Eylemin kökü ile ilgili etimolojik sözlüklerde bir kayda rastlamadık, ancak Eckmann *Çağatayca El Kitabı*nda *–ġa* eki ile türeyen sözcükler arasında bu eylemi de saymış

ve eylemi *san* ‘sayı’ köküne dayandırmıştır (Eckmann, 1966, 68). Sözcük etimolojik sözlük ve kaynaklarda ‘saymak, hesap etmek, para harcamak, harcamak’ şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT: 859b; DanKelly, 1985, 157). Bkz. *san*. Aynı kökten türemiş *sanat-* biçimi de Çağatayca metinlerde görülmektedir.

bular kitürgen nebāt gezek üçün uşalıp vaẓīfe vechleri özge esbāb üçün ***sayġa****lıp*

(MKb: 10b10)

çün genc iyesi naḳdini her yan özi saçḳay

bī-müzd ‘acab yoḳtur eger ***sayġa****sa ḫāzin*

(BV, 708: 3)

4.6.2. +GAr-

Sık kullanılmayan bir ek olan bu ek Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Ek Çağataycada da çok sık bir kullanıma sahip değildir. Çoğunlukla geçişli eylemler türetir. Bu ek *+(A)r* eki ile karıştırılmamalıdır.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *köŋül+ker-* ‘düşünmek’, *tüp+ker-* ‘tahkik etmek, aslını araştırmak’, *tüz+ker-* ‘yol göstermek’ *–inç+siz* ‘bilinemez, temelsiz’, vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 49).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş pek çok örnek bulabiliriz: *ot+ḳar-* ‘otlamak’ (DLT I: 225; DanKelly, 1985, 43), *muŋ+ḳar-* ‘bunaltmak, can sıkmak’ (KB: 2391, 2397, 4024; DLT III: 397), *suv+ġar-* ‘sulamak’ (DLT II: 188; DanKelly, 1985, 170) vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *baş+(ḳ)ar-* ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’ (KutbHŞ: 28, TZ: 16a5); *çın+ġar-* ‘araştırmak, doğruluğunu kontrol etmek’ (İH: 46), vb.

Çağataycada sık kullanılan eklerden biri değildir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi geçişli eylemler türetmektedir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

başḳar- ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’ (< *baş* ‘baş’ + *ḳar-*) eylemi *baş* ‘baş’ adına *+ḳar-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem

biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *başḳar-* ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 123r26; LÇ: 69a; DTO: 150).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *başġar-* ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’ (TT II: 11); Harezm Türkçesinde *başar-* ‘başarmak, sonuca ulaştırmak’ (KutbHŞ: 28); Eski Kıpçakçada *başḳar-* ‘başarmak’ (KTS: 25) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *baş* ‘baş’ köküne dayandırılmış ve ‘öncülük etmek, kılavuzluk etmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 68; EDPT: 380a). Eylem günümüz Türkçesinde de *başar-* ‘başarmak’ biçiminde yaşamaktadır.

ger müyesser bolmasa bu iş Nevāyī ḫasteni

ḳoldaban ya südreben mey-ḫāne sarı ***başḳar****ıŋ*

(BV, 349: 7)

ġāfil olġaç ol perī kūyıda barur baş alıp

‘aḳl öyige télbe köŋlümni neçe kim ***başḳar****ay*

(HBD, 192: 6)

5. EYLEMDEN EYLEM YAPIM EKLERİ

5.1. Karşılıklı ya da Birlikte Yapmayı Bildiren İşteş Eylem Türeten Ekler

5. 1.1. –(X)ş-

Bir işin birden çok fail tarafından ortaklaşa ya da karşılıklı yapıldığını belirtmek için kullanılır. İşlek eklerden biridir. Eylemin birlikte ya da karşılıklı yapıldığını bildirdiği gibi, eyleme oluş anlamı da katabilir. Gabain bu ekin karşılıklılık ve tekerrür bildirdiğini, *-ma-* hariç, daima bu bahiste bahsedilen yapım unsurlarından sonra geldiğini belirtmektedir (Gabain, 1941 (2000^3), 60). Ahmet Bican Ercilasun, bu ekin asıl işlevinin müşâkeret (karşılıklı ve beraber yapma) ifade etmek olduğunu belirtmiştir. O, bu ekle türemiş eylemlerin bazen yeni bir anlam taşımadıklarını, yani ekin eyleme yeni bir anlam yüklemediğini de ifade etmiştir (Ercilasun, 1984, 31-33).

Erdal ise bu ekin hem ünlü hem de ünsüzlerden sonra gelebildiğini, addan eylem yapan *+A-* ve *+lA-* ile birlikte kullanımının çokça görüldüğünü belirtir. Addan eylem yapan *+kIr* ekinden sonra da yalnızca *–(X)ş-* eki gelebilmektedir. Erdal, Gabain'in "-ma- hariç, daima, bu bahiste bahsedilen yapım unsurlarından sonra gelir" yargısının hatalı olduğunu, bunun tersini ispatlayan pek çok örneğin olduğunu ifade etmektedir. Buna kanıt olarak da *tepşil-, yapşın-* gibi örnekler aktarır (Erdal, 1991, 575).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *amra-ş-* 'sevişmek', *tap-ış-* 'bulmak, yeniden bulmak', *kör-üş-* 'görüşmek, selamlaşmak', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 60).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *al-ış-* 'beraber etmek, beraberce yapmak, beraber paylaşmak, el sıkışmak, ticaret yapmak' (DLT I: 188; DanKelly, 1985, 7; KB: 2360, 4111, 4305, vb.), *bar-ış-* 'birbirine gitmek, gitmekte yardım ve yarış etmek' (DLT II: 94; DanKelly, 1985, 66; KB: 2495, 3209, 4168, vb.), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *bulġa-ş-* 'bulaşmak, karışmak, bulanmak' (Nehc. 179/14; KTS: 37), *kül-üş-* 'gülüşmek' (Nehc. 12/5), *kör-üş-* 'görüşmek, karşılaşmak' (KTS: 159), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi bir işin birden çok fail tarafından ortaklaşa ya da karşılıklı yapıldığını belirtmek için kullanılır. Ayrıca eklendiği eyleme oluş anlamı da katabilir. Bazen bu ekin eklendiği eyleme yeni bir anlam yüklemediği de görülür. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

açış- 'kaşınma ile hareketlenmek' (< *açı-* 'ağrımak, acımak' *-ş-*) eylemi *açı-* 'acımak, ağrımak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *açış-* 'kaşınma ile hareket-lenmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 31v6; LÇ: 5b; DTO: 7).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *açı-* 'ağrımak, acımak' köküne dayandırılmıştır (DTS: 6; EDPT: 31b; DanKelly, 1985, 3).

*nāveki zaḫmıda aġrıḳdın **açış**maḳdur füzūn*

mużmer étmişler meger su birle peykānıda tuz

(FK, 223: 6)

aldaş- 'aldatmak (< *al+da-* 'aldatmak' *-ş-*) eylemi *alda-* 'aldatmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *aldaş-* 'aldatmak' biçimine rastlamadık. Sözcüğe *Fevayidü'l-Kiber* üzerine Türkiyede hazırlanan bir Doktora Tezinin dizininde rastladık, ancak gazel ve beyit numarası dizinde verilmediğinden eylemin geçtiği beyiti burada veremiyoruz.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *al+da-* 'aldatmak' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemin kökü olan *alda-* eylemi de *al* 'hile, oyun' adına dayanmaktadır. Yani eylemin gelişimi *aldaş-* < *al+da-ş-* biçiminde olmuştur. Bkz. *alda-*.

atış- ‘atışmak’ (< *at*- ‘atmak’ -*ış*-) eylemi *at*- ‘atmak’ eylemine -*ış*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *atış*- ‘atışmak’ anlamıyla yer almaktadır (Seng. 28v16).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden Karahanlı Türkçesinde rastladık Eylem DLT’de *atış*- ‘atışmak’ anlamıyla görülmektedir (DLT I: 180; DanKelly, 1985, 15). Ayrıca eylem Osmanlıcada da *atış*- ‘bir başkasıyla ok atışmak’ anlamıyla eylemi buluyoruz.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *at*- ‘atmak’ köküne dayandırılmış ve ‘atışmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 67; EDPT: 72b; DanKelly, 1985, 15; Erdal, 1991, 554).

bir niçe oḳ ***atış****ıp yandılar*

tüşken iller taḳı atlandılar

(ŞN$_1$: 714)

ayrılış- ‘karşılıklı ayrılmak’ (< *a̱dıril*- ‘ayrılmak’ -*ış*-) eylemi *a̱dıril*- ‘ayrılmak’ eylemine -*ış*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ayrılış*- ‘karşılıklı ayrılmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 55v2).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *ayrılış*- ‘ayrılışmak, ayrı hâle gelmek’ (KTS: 18); biçiminde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *a̱dır*- ‘ayrılmak’ köküne dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *ayrılış*- < *a̱dır- ıl-ış-* biçiminde olmuştur. Clauson bu eylemin kökü olan *a̱dır*- ‘ayırmak, farklı olmak’ eylemini **a̱d*- biçiminde bir köke bağlamıştır. Ayrıca Clauson bu kökün Moğolcada *ajira*- ‘halktan ayrılmak, eve dönmek’ biçiminde Türkçeden bir alıntı olarak yaşadığını da Haenish’e dayandırarak aktarmıştır (EDPT: 66b). DanKelly’de eylem **ad*- biçimine dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 4). Erdal, *a̱dır*- ‘ayırmak, farklı olmak’ eylemininin *adın* ‘farklı’, *adıg* ‘ayık, sarhoş olmayan’, *adıl* ‘mükemmel’, *adın*- ‘ayılmak; etkilenmek; şaşırmak, şok etmek’, *adız* ‘bir nehrin kollarından biri’ biçimleri ile aynı kökü paylaştığını ifade etmiş ve eylemin kökünün **ad*- ya da **adı*-

biçimlerinden hangisinin olduğunun açık olmadığını belirtmiştir. Ona göre *adX- muhtemelen *ad- biçiminde de verilebilir (Erdal, 1991, 335). Talat Tekin de eylemi *adı- biçiminde bir eyleme bağlamış ve *adı- = Moğ. *ajira- 'ilerlemek, devam etmek; yolunu tutmak; geçici olarak ikamet etmek; kendi kendine geri çekilmek' < -adira- denkliğini aktarmıştır (Tekin, 2003, 336).

hem ol kéçe ***ayrılış****tılar bat*

uz bolmayın oldılar yana yat

(LM: 2792)

Ḫıżr 'aleyhi's-selāmnıŋ 'ilmiġa muḳarreb bolup ḫayr yād ḳılıp birbiridin ***ayrılış****tılar*

(TEH: 706b24)

aytış- 'söyleşmek, konuşmak' (< *ayt-* 'demek, söylemek' -*ış*-) eylemi *ayt-* 'demek, söylemek' eylemine -*ış*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden yalnızca DLT'de *aytış-* 'barıştırmak, ara buluculuk etmek' biçiminde rastlıyoruz.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ay-t-* 'demek, söylemek' eylemine dayandırılmış ve 'görüşmek, görüş alış verişinde bulunmak; barışmak' anlamıyla kaydedilmiştir. (DTS: 30; DanKelly, 1985, 17; Erdal, 1991, 554).

ḥaḳ yādını ayturġa hem-dem kirek dostlarım

aytış*ur hem sırrını maḥrem kirek dostlarım*

(KUŞ, XXV: 1)

bérkiş- 'berkişmek, sağlamlaşmak, iyice kuvvetlenmek, pekişmek; sıkışmak, tıkınmak' (< *bérki-* 'sağlam olmak' -*ş*-) eylemi *bérki-* 'sağlam olmak' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bérkiş-* berkişmek, sağlamlaşmak, katılaşmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 91a; DTO: 184).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *bérkiş-* 'sağlamlaşmak' (KTS: 28) biçiminde görülmektedir.

bérk+i- eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda rastlamadık.

*cānda **bérkiş**ken oḳın çékmek maŋa renci durur*

ḳoyġıl ol oḳnı çékey dép renc çikme éy ṭabīb

(BabD, 42: 4)

bozlaş- 'bağrışmak, ağlaşmak ağlayıp inlemek, haykırmak' (< *bozla-* 'bağırmak, ağlamak' *-ş-*) eylemi *bozla-* 'bağırmak, ağlamak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bozla-* eyleminin işteş biçimine rastlamadık. Bu biçim Çağatayca metinlerden yalnızca *Kul Şerif*'in Hikmetlerinde bulunmaktadır.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *bozla-* 'bağırmak, ağlamak' eylemine dayandığı açıktır. Clauson eylemin kökü olan *bozla-* eyleminin **boz* biçimindeki bir addan türediğini belirtmiştir, bu adın *boz* 'gri' sözcüğünden farklı bir sözcük olduğunu da ifade etmiştir (EDPT: 392a).

*'āşıḳ éşitip yıġlaşur aŋa bota dék **bozlaş**ur*

maḥşer küninde çerḫ urup barur yiri būstān émiş

(KUŞ, XXXV: 5)

bulġaş- 'karışmak' (< *bulġa-* 'bulamak' *-ş-*) eylemi *bulġa-* 'bulamak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bulġaş-* 'bulamak' anlamında yer almaktadır (Seng. 139v18; LÇ: 85b).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada rastladık. Harezm Türkçesinde *bulġaş-* 'karışmak' (KutbHŞ: 37); Eski Kıpçakçada *bulġaş-* 'karışmak' (KTS: 37) biçiminde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *bulġa-* 'ortalığı karıştırmak, düzeni bozmak' köküne dayandırılmıştır (DTS: 123; Ercilasun, 1984, 30; Erdal, 1991, 555). Talat

Tekin, *bulġa*-'nın *bul*- eyleminin ettirgen biçimi olduğunu belirtmiş, ET, DLT *buş*- 'kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek', DLT *buşaḳ* 'kızgın, sıkıntılı, kederli', *buşuġ* 'can sıkıntısı', *buşur*- 'can sıkmak', İM *buş*- 'sıkılmak, kızmak', AH *buş*- 'kızmak', buşak 'kızgın, sıkıntılı', YUyg. *puş*- 'kızmak, sıkılmak' biçimleri ile karşılaştırmıştır. Tekin, eylem kökünün gelişimini *buş*- < **bul*- şeklinde açıklamıştır (Tekin, 1969, 76). Buna göre *bulġa*- biçimi için **bul*- şeklinde bir kök tasarlanabilir.

bu toḳḳuz ḥücredin aşmaḳ kirek sen

melāyik birle ***bulġaş****mak kirek sen*

(DN: 36)

butraş- 'parçalamak; perişan olmak' (< Moğ. *butara*- 'perişan olmak' -*ş*-) eylemi Moğ. *butara*- 'perişan olmak' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *butra*- 'dağılmak, her tarafa yayılıp perişan olmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 76b; DTO: 161).

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *butara*- 'perişan olmak, dağılmak, saçılmak' (Lessing, 1960, 141) eylemine dayandığı açıktır. Eylem *Fevayidü'l-Kiber*'de *botra*- biçiminde okunmuştur, ancak sözcüğün aslı Moğ. *butara*- olduğu için *butra*- okuyuşu daha doğrudur.

butraş*tu çü her birisi bir yan*

ḳaldı arada ġarīb-i giryān

(LM: 2609)

yana şu'lelıġ köŋülni ġamıŋ étti pāre pāre

bu ki ***butraş****ur érür pāreleri émes şerāre*

(BV, 526: 1)

çapḳulaş- 'kılıçla vuruşmak' (< *çapḳula*- 'dövmek, savaş yapmak, kıyasıya dövüşmek; at sürmek, vurmak' -*ş*-) eylemi *çapḳula*- 'dövmek, savaş yapmak,

kıyasıya dövüşmek; at sürmek, vurmak' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da *çapḳulaş*- 'kılıçla vuruşmak, dövüşüp vuruşmak, peyderpey muharebe etmek, birbirini vurmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 145a).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *çap*- 'vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak' köküne dayandığı açıktır. Yalnızca Eckmann eylemden eylem yapan ekleri aktarırken –*ş*-, -*ış-, -iş-, -uş-, -üş*- biçiminde verdiği ek için verdiği örnekler arasında *çapḳulaş-* eylemini de saymıştır (Eckmann, 1966, 73). Eylemin kökü olan *çap-* eylemi Eski Uygurcada *çap*- 'vurmak, yağmalamak' (BT III: 87b); DLT'de *çap*- 'yüzmek, arı çamurla sıvamak' (DLT IV: 135) anlamlarında yer almaktadır. Bkz. *çapḳula*-.

cān Vefā'ġa bu iş boldı 'ayān

şehrdin ***çapḳula****şa çıḳtı revān*

(ŞN$_1$: 624)

aldılar burclarını ulaşıp

çıḳtılar ḳorġanġa ***çapḳulaş****ıp*

(ŞN$_1$: 869)

çıḳış- 'başa çıkmak, baş etmek, çıkışmak' (< *çıḳ*- 'çıkmak, ayrılmak, uzaklaşmak' -*ış*-) eylemi *çıḳ*- 'çıkmak, ayrılmak, uzaklaşmak' eylemine -*ış*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *çıḳış*- 'birisiyle bir anlaşmaya varmak, anlaşma sağlamak, uzlaşmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 219r22).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden Karahanlı Türkçesi ve Eski Kıpçakçada rastladık. Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *çıḳış*- 'çıkmakta yardım ve yarış etmek' (DLT II: 104; DanKelly, 1985, 93); Eski Kıpçakçada *çıḳış*- 'başa kakmak, hakkından gelmek' (KTS: 50) biçiminde geçmektedir.

Eylem EDPT'de *çıḳ*- 'çıkmak, ayrılmak, uzaklaşmak' eylemine dayandırılmıştır (EDPT: 412a).

*çun **çıḳışmay** arada ṣoḥbetimiz*

ol ḥaremġa ḳadem urdı men hem

(FK, 688: 54)

maŋadur bir perī maṭlūb ü zāhid ḥūrġa ṭālib

*ḳaçan ṣoḥbet **çıḳışġay** künkü min min télbe ol ebleh*

(BV, 574: 7)

çulġaş- 'üst üste çıkmak, bürünmek' (< *çuġla-* 'örmek, kapamak' *-ş-*) eylemi *çuġla-* 'örmek, kapamak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *çulġaş-* 'üst üste çıkmak, bürünmek' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 214v9).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *çulġaş-* 'dolaşmak, sarılmak' (KTS: 54) biçiminde görülmektedir.

Eylem, EDPT'de *çuġla-* 'örmek, kapamak' eylemine dayandırılmıştır (EDPT: 408a). *çulġa-* eylemi de *çuġla-* biçiminin göçüşmeli şeklidir. Eylem kökü etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *çuġ* 'bağ' köküne dayandırılmış ve 'sarmak, paketlemek' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 407b; DanKelly, 1985, 96, Erdal, 1991, 435).

Bu eylemle aynı kökten türemiş *çulġan-* biçimine de Çağatayca metinlerde rastlıyoruz. Bkz. *çulġa-*.

*yana zülfümġa hem **çulġaş**maġın hīç*

kim anıŋ ḳıṣṣasudur pīç-der-pīç

(DN: 275)

émiş- 'emişmek' (< *ém-* 'emmek' *-iş-*) eylemi *ém-* 'emmek' eylemine *-iş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ém-* 'emmek' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık. Eylem Çağatayca metinlerden *Şibân Han Divanı* ve *Hayretü'l-Ebrar* gibi metinlerde geçmektedir.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ém-* ‘emmek’ eylemine dayandığı açıktır.

*sin sin-sin ü pāk-meẕheb sindin yitişip **émşip***

mevlā selāmuŋ aydı bizge bu selām-dāni

(ŞHD: 168a12)

ériş- ‘erişmek, ulaşmak’ (< *ér-* ‘ermek, yetişmek’ *-iş-*) eylemi *ér-* ‘ermek, yetişmek’ eylemine *-iş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ériş-* ‘erişmek, ulaşmak; itaat etmek, nail olmak, mazhar olmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 98v3; LÇ: 50a).

Eylem Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ériş-* ‘erişmek, ulaşmak’ (TT III: 77); DLT’de *érüş-* ‘erişmek’ (DLT I: 182); Eski Kıpçakçada *ériş-*, *iriş-, irüş-* ‘erişmek’ (KTS: 75); Osmanlıcada *ériş-* ‘erişmek, ulaşmak’ (TTS I: 39, TTS II: 391, 501) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ér-* ‘ermek, yetişmek, erişmeye çalışmak’ eylemine dayandırılmıştır (VEWT: 46; EDPT: 239b; Erdal, 1991, 557; TETL: 734a).

éy Nevāyī çabüküŋniŋ isteseŋ pā-būsını

*boynuŋa ip taḳmaḳ ümmīdi bile ip dék **ériş***

(NN, 421: 7)

her ḳumġa ki maḳdemi yétişip

*pür-deşt kéyik anı **érişip***

(LM: 1702)

evrüş- ‘etrafında dönmek, etrafını sarmak’ (< *evir-* ‘evirmek, çevirmek, sarmak’ *-üş-*) eylemi *evir-* ‘evirmek, sarmak’ eylemine *-üş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görebiliyoruz. DLT'de *evriş-* 'uğraşmak, çabalaşmak, bir işin üstüne düşmek; çevirmekte ve bir şeyin altını üstüne getirmekte yardım etmek' biçiminde görülmektedir (DLT I: 235: DanKelly, 1985, 30).

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *evir-* 'dönmek, çevirmek, sarmak' eylemine dayandırılmıştır (DTS: 191; EDPT: 15a; DanKelly, 1985, 30).

*bir niçe taş bile urdılar, **evrüş**tiler, ḳopmadı*

(BN: H306a13)

*Hınd salāṭīnı, vilāyatlarınıŋ kéŋligidin yā furṣatlarınıŋ tarlıġıdın, yā Mīvāt vilāyatı köhistān cıhatıdın **evrüş**mey*

(BN: H326a2)

ḳaçış- 'kaçışmak' (< *ḳaç-* 'kaçmak' *-ış-*) eylemi *ḳaç-* 'kaçmak' eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳaç-* 'kaçmak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ḳaçış-* 'kaçışmak' (DLT II: 92; DanKelly, 1985, 122) biçiminde yer alır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳaç-* 'kaçmak' eylemine dayandırılmıştır (DTS: 401; EDPT: 593a; DanKelly, 1985, 122).

*dédi közüm **ḳaçış**ur ayttım ki bāde tamız*

dédi né ḥācet aŋa bāde mest érür ansız

(NN, 359: 1)

ḳalış- 'fark edilmek; arkada kalmak' (< *ḳal-* 'kalmak' *-ış-*) eylemi *ḳal-* 'kalmak, sürdürmek; durmak, olmak, herhangi bir durumda bulunmak' eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳalış-* 'arkada kalmak; akıp gitmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 275r8; DTO: 408).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bu anlamıyla rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳal-* ‘kalmak’ eylemine dayandırılmıştır (DTS: 413; EDPT: 624b; DanKelly, 1985, 125). Bir de DLT’de *kalış-* ‘sıçraşmak, halkı terk etmekte iki kişi yarış etmek’ anlamında bir eylem vardır (DLT II: 109; DanKelly, 1985, 125). Bu iki eylem karıştırılmamalıdır. Bu *kalış-* eyleminin kökü etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳalı-* biçiminde verilmiştir (EDPT: 625a; Erdal, 1991, 558).

séniŋ şīrīn lebiŋ cāndın ***ḳalış****mas*

saçıŋnıŋ küfri īmāndın ***ḳalış****mas*

(LD: 822)

közümnüŋ yaşıdın éymengil āḫir

ki her bir mevci ṭūfāndın ***ḳalış****mas*

(LD: 825)

ḳamaş- ‘kamaşmak’ (< *ḳama-* ‘kamaşmak’ -*ş*-) eylemi *ḳama-* ‘kamaşmak’ eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳama-* ‘kamaşmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 222b; DTO: 409).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ḳamaş-* ‘kamaşmak’ (DLT II: 111; DanKelly, 1985, 125); Eski Kıpçakçada *ḳamaş-* ‘gözleri kamaşmak’ (KTS: 125) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳama-* ‘kamaşmak’ eylemine dayandırılmıştır (DTS: 414; EDPT: 629a; DanKelly, 1985, 125). Eylemin kökü olan *ḳama-* DLT’de ‘kamaşmak’, (DLT III: 272), KB’de ‘kamaşmak’ (KB: 464) anlamlarında geçmektedir.

baḥa alman yüzüŋ allımġa kélse

ḳamaş*ur mihr körgeç utrudın köz*

(NN, 380: 3)

*yüzi ḫurşīdidin közler **ḳamaş**tı*

velīkin tābıdın cānlar tutaştı

(BV, 646: 1)

karaş- ‘bakışmak’ (< Moğ. *ḳara-* ‘bakmak’ -*ş*-) eylemi Moğ. *ḳara-* ‘bakmak’ eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳara-* ‘bakmak’ eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *ḳara-* ‘bakmak’ eylemine dayandığı açıktır. EDPT’de *ḳara-* ‘bakmak’ biçiminde madde başı olarak verilen sözcüğün Tarihi Türk Dillerinde ilk kez Çağataycada not edildiği aktarılmıştır (EDPT: 645b).

maṣlaḥat birle yaraşıptur biz

*bir birimizni **ḳaraş**ıptur biz*

(ŞN$_2$: 2238)

ḳarmaş- ‘kavramak, birisini tutmak, yakalamak’ (< *ḳarma-* ‘yakalamak, kavramak, kapmak’ -*ş*-) eylemi *ḳarma-* ‘yakalamak, kavramak, kapmak’ eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳarmaş-* ‘yakalamak, tutmak, kavramak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 269v5; LÇ: 218b; Vel. 321). Ayrıca eylem Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta ‘güreşmek’ mecazi anlamıyla da geçmektedir (Seng. 269v5).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ḳarvaş-*, *ḳarmaş-* ‘aramakta yardım etmek ve yardım etmek, karanlıkta el ile bir şey aramak; yağmalamakta yarış ve yardım etmek’ (DLT II: 221; DanKelly, 1985, 130); Osmanlıcada *ḳarvaş-* ‘bir başkasını tutmak; kavramak’ (TTS I: 429) biçimlerinde geçmektedir.

EDPT’de eylem kökü *ḳarva-*, *ḳarma-* ‘kavramak, yakalamak; elle aramak; diş ve elleriyle tutmak; yağmalamakta yarış ve yardım etmek’ biçiminde verilmiştir (EDPT:

646b; EDPT: 660b). DanKelly'de ise eylem *ḳarma-* 'yağma etmek, talan etmek' eylemine dayandırılmıştır (DanKelly, 1985, 139).

ay meniŋ nefsim cānım mende ne dir-sén sarmaşıp

*başıŋ üçün bir zamān mendin narı tur **ḳarmaş**ıp*

(ŞHD: 18b5)

sāḳīyā ḳılsaŋ himayet ġālib olġum beyle kim

*ḳam bile köŋlüm talaşurlar ikevle **ḳarmaş**ıp*

(NN, 91: 7)

ḳaynaş- 'kaynaşmak' (< *ḳayna-* 'kaynamak' *-ş-*) eylemi *ḳayna-* 'kaynamak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳayna-* 'kaynamak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Clauson eylemin *kayın-* (**kañ-*) 'kaynamak' köküne dayandığını belirtmiş ve eylem kökünün Eski Uygurcada *ḳayın-* 'kaynamak' (TM IV: 255), DLT'de *kayın-*, *kayna-* 'kaynamak', (DLT III: 191; DLT I: 166), KB'de *ḳayna-* 'kaynamak' (KB: 72), Tef. *ḳayna-* 'kaynamak' (Tef. 194); Harezm Türkçesinde *ḳayna-* 'kaynamak' (KutbHŞ: 128); Eski Kıpçakçada *ḳayna-* 'kaynamak' (KTS: 134; TZ: 27a3) biçimlerinde geçtiğini aktarmıştır (EDPT: 678a-b).

Räsänen de eylemin kökünü *kayna-* 'kaynamak' biçiminde aktarmıştır (VEWT: 222).

*yaraları içre **ḳaynaş**ıp ḳurt*

anda her alarġa tu'me hem yurt

(LM: 2092)

ḳıçḳırış- 'feryad etmek, bağrışmak' (< *ḳıçḳır-* 'bağırmak, çağırmak' *-ış-*) eylemi *ḳıçḳır-* 'bağırmak, çağırmak' eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳıçḳır-* 'bağırmak, çağırmak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳıçḳır-* 'bağırmak, çağırmak' eylemine dayandığı açıktır. Talat Tekin, eylem kökünün gelişimini *ḳıçḳır* < *ḳıç-ḳı-r-* 'bağırmak, feryat etmek' şeklinde açıklamış ve bu biçimin yansıma bir sözcükten *-kı* eki ile türeyen bir eylem olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 1982, 503-513).

ṣalavāt érdi ġavġā bisyār

***ḳıçḳırış**maḳları bes nā-hemvār*

(ŞN4, 67: 94)

ḳırtıldaş- 'gürültü yapmak' (< *ḳırtılda-* 'ses çıkarmak' *-ş-*) eylemi *ḳırtılda-* 'ses çıkarmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳırtıldaş-* 'gürültü yapmak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳırtılda-* 'ses çıkarmak' eylemine dayandığı açıktır. Zühal Ölmez, "Şecere-i Terakime'deki Manzum Parçalar Üzerine" adlı makalesinde bu eylemin kökünü Kırg. *kırtılda-* 'kıtırdamak, yüksek ses çıkarmak', 2. Boş ve anlamsız sözler söylemek, dırlanmak, boyuna çene çalmak, çenesi düşük olmak (KırgS: 641a), KKlp. *kırtılda-* 'ses çıkarmak', kırtıldat- 'ses çıkartmak' (Baskakov, 1958, 430b), Özb. *kirtollamak* 'çıtırdamak, çatırdamak' (Borovkov, 1959, 214b) biçimleri ile karşılaştırmıştır (Ölmez, Z., 1991, 89).

döndüm ḳaçıp Ḳanḳlı Ḫāndın ḳıble sordum

***ḳırtıldaş**ıp kélgen er öŋindin döndüm*

ḳaçırçıge yerçige yol başlatdum

ḳaylı ḳarlı éki ḳola yol yumşatdum

(ŞTe: 100a14)

ḳolġaş- 'kolunu, elini uzatmak' (< *ḳolġa-* 'elini, kolunu uzatmak' *-ş-*) eylemi *ḳolġa-* 'elini, kolunu uzatmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳolġa-* ‘elini, kolunu uzatmak’ eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳol+ġa-* ‘elini, kolunu uzatmak’ eylemine dayandığı açıktır. Eckmann, *Chagatai Manual* adlı çalışmasında *+gA-* eki ile türemiş biçimler arasında *sayġa-* ‘(para) harcamak’ eylemini de aktarmıştır (Eckmann, 1966, 68).

Tarihi Türk Dillerinde de *+gA-* eki ile türemiş *yarlıġḳa* ‘buyurmak, vaaz etmek’, *irinçke-* ‘acımak, merhamet etmek’, *kiŋeş-* ‘danışmak’ gibi biçimleri bulabiliriz (Gabain, 1941 (2000[3]), 49).

bitig pīçine çün ***ḳolġaş****tı ol ḥūr*

ḳavuşturdı ili ‘anberġa kāfūr

(DN: 355)

ḳozġalış- ‘karışılıklı hareketlenmek, birbirine girişmek’ (< *ḳozġal-* ‘harekete gelmek, karışmak, coşmak’ *-ış-*) eylemi *ḳozġal-* ‘harekete gelmek, karışmak, coşmak’ eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳozġalış-* ‘karışılıklı hareketlenmek, birbirine girişmek, birbirini darp etmek, kavga etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 236a; DTO: 430).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *ḳozġalış-* ‘karıştırmak, eşelemek’ (KTS: 156) biçiminde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳozġa-l-* ‘harekete gelmek, karışmak, coşmak’ eylemine dayandığı açıktır. Bu kökle ilgili olarak Poppe, Kas. *ḳuzġal-* ‘heyecanlanmak’, Çağ. *ḳuzġun* ‘hiddetli, sinirli’, biçimleri ile Moğ. *ḳuriça-* ‘arzulamak, şehvetli olmak’ biçimini karşılaştırmış ve bu eylemi Ana Türkçe **ḳŏř-* biçiminde bir köke bağlamıştır (Poppe, 1927, 111 [TMEN III: 1560]. Bkz. *ḳozġal-*.

ḫūblar butraşıban ***ḳozġalışur*** *ḥışḳ ehli*

mest ü bī-bāk meger boldı perī-dār ol şūḫ

(NN, 187: 4)

körpekleş- 'hafifleşmek, körpekleşmek' (< *körpekle-* 'hafiflemek, körpeklemek' -*ş*-) eylemi *körpek+le-* 'hafiflemek, körpeklemek' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *körpekle-* 'hafiflemek, körpeklemek' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık. Bu eyleme yalnızca *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de rastlıyoruz.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *körpek+le-* 'hafiflemek, körpeklemek' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *körpekle- körpek + le-ş-* biçimindedir. Eylemin kökü olan *körpek* biçimini Çağatayca sözlüklerde *körpek* 'hafif' anlamıyla bulabiliriz (LÇ: 257a; DTO: 465).

bürmek, türmek, tamşımaḳ, ḳaḥamaḳ, sıpḳarmaḳ, çiçergemek, çörgenmek, örtenmek, sızġurmaḳ, ***körpekleş****mek*

(ML: 775b25)

ḳulaḳlaş- 'birbirine kulak vermek' (< *ḳulaḳla-* 'kulak vermek' -*ş*-) eylemi *ḳulaḳla-* 'kulak vermek' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳulaḳlaş-* 'birbirine kulak vermek, serzeniş etmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 238b; DTO: 434).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳulaḳ + la-* 'kulak vermek' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimini *ḳulaḳla-* < *ḳulaḳ + la-ş-* biçiminde açıklayabiliriz.

kükreş- 'gürlemek, kükremek' (< **kür* 'yansıma sözcük' < **kürkire* < *kükre-* 'kükremek, gürlemek' *ş*-) eylemi **kür* 'yansıma sözcük' sözcüğüne +*KrA*- addan eylem ve -*ş* eylemden eylem yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem

biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kükreş-* ‘gürlemek, kükremek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 307r7; LÇ: 272a; DTO: 473).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *kükreş-* ‘gürlemek, kükremek, kişnemek, kükreşmek’ (DLT II: 122; DanKelly, 1985, 208) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *kükre-* ‘kükremek, gürlemek’ eylemine dayandırılmış ve bu eylemin işteş biçimi olduğu ifade edilmiştir (DTS: 313; EDPT: 713b; DanKelly, 1985, 208). *kükre-* eylemi ise *kök* ‘gök, gökyüzü’ adına dayandırılmıştır (DTS: 313; EDPT: 713a-713b; DanKelly, 1985, 108, Erdal, 1991, 470). Marcel Erdal, EDPT ve DTS’deki *kökre-* okuyuşunun hatalı olduğunu, eylemin *kükre-* biçiminde okunması gerektiğini savunmuştur. Erdal, eylem kökünün EDPT’de *kök* ‘gök’ şeklinde verildiğini ancak, *kükre*’nin kısa ünlüye, *kök*’ün ise uzun ünlüye sahip olduğunu belirtir (Erdal, 1991, 470). Eylemin kökü için bkz. *kükre-*.

ġam ḫazānınında töker men eşkler tartıp gırīv

nev-bahār andaḳ ki yaġḳaylar bulutlar ***kükreş****ip*

(NN, 92: 8; BV, 68: 8)

kürüldeş- ‘gürültü yapmak’ (< *kürülde-* ‘gürüldemek’ -*ş*-) eylemi *kürülde-* ‘gürüldemek’ eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *kürül + de-* ‘gürüldemek’ eylemine dayandığı açıktır. Eylemin *kürül* ‘gürül’ yansıma sözcüğünden türediğini söyleyebiliriz. Zühal Ölmez, *Şecere-i Terakime* adlı eserinde sözcüğün gelişimini *kürüldeş* < *kürül+de-ş-* biçiminde açıklamış ve Kaz. *kürildes-* ‘karşılıklı gür ses çıkarmak, gürültü yapmak’ (KazTS: 148a) biçimi ile karşılaştırmıştır (Ölmez, Z., 1996, 414).

kürüldeş*ip artımdın yaġı yetdise*

ḳayḳı başlı ḳatı yayġa iş buyurdum

(ŞTe: 100b1)

oylaş- ‘düşünüp taşınmak’ (< *oyla-* ‘düşünmek’ *-ş-*) eylemi *oyla-* ‘düşünmek’ eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *oylaş-* ‘düşünüp taşınmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 44a; DTO: 88).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *oyla-* ‘düşünmek’ eylemine dayandığı açıktır.

*ḳaldı bu törti **oylaş**ıp ékkisi ḳaldı ḫ̮oşlaşıp*

birbirige dép ḫ̮ūblaşıp ḳılġay du‘ā Zengi Baba

(KUŞ, XXX: 31)

sançış- ‘karşılıklı saplamak’ (< *sanç-* ‘saplamak, sokmak’ *-ış-*) eylemi *sanç-* ‘saplamak, sokmak’ eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *sançış-* ‘karşılıklı saplamak’ anlamıyla görülmektedir (Seng. 235r28).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *sançış-* ‘karşılıklı saplamak, birbiriyle savaş yapmak’ (DLT II: 217; DanKelly, 1985, 153); Eski Kıpçakçada *sançış-*, *ṣançıç-, sançış-, ṣanşış-* ‘vuruşmak, dürtüşmek, savaşmak’ (KTS: 226); Osmanlıcada *sançış-* ‘karşılıklı saplamak, birbiriyle savaş yapmak’ (TTS I: 598; TTS III: 596) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sanç-* ‘saplamak, sokmak’ eylemine dayandırılmıştır (DTS: 484; EDPT: 836a; Erdal, 1991, 565). Bkz. *sançış*.

*kim netip Özbek ile **sançış**alı*

ne ḳılıp kisten ile yançışalı

(ŞN$_2$: 1934)

tapış- ‘buluşmak’ (< *tap-* ‘bulmak’ *-ış-*) eylemi *tap-* ‘bulmak’ eylemine *-ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tapış-* ‘buluşmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 151r12; LÇ: 98a).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tapış-* 'buluşmak' (TT VII: 28); Eski Kıpçakçada *tapış-* 'buluşmak, kavuşmak' (KTS: 262); biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tap-* 'tapmak bulmak; kavuşmak; hizmet etmek' köküne dayandırılmıştır (Gabain, 1941 (2000^3), 60; EDPT: 446a; Erdal, 1991, 568).

olça il barçası boldı āzād

***tapış**ıp birbirini boldı şād*

(ŞN$_2$: 2368)

tarḳaş- 'ayrılmak, dağılmak' (< Moğ. *taraġa-* 'dağıtmak, ayrılmak' *-ş-*) eylemi Moğ. *taraġa-* 'dağıtmak, ayrılmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tarḳaş-* 'ayrılmak, dağılmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 99b; DTO: 197).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eckmann eylemi *tarḳa-* 'dağıtmak, ayrılmak' eylemine dayandırmıştır (Eckmann, 1966, 73). Clauson *Senglah*'ta Moğolca sözcükleri sayarken *tarġa-, tarġaçı, tarġat-, tarġal-, tarġamışı* ve *tarġaş-* biçimlerini de saymıştır (Sengİnd V: 96). Doerfer *targamışı* maddesinde *tarḳa-* biçimini *tar-* kökünün üzerine kuvvetlendirici bir *-k* almış biçim olarak açıklamıştır (TMEN I: 125). Clauson *tar-* eylemi ile Moğ. *tarka-* arasında anlamsal bir ilişkinin olmadığını ileri sürmüştür (EDPT: 529a). Deniz Abik bu eylemi *yivüt-ke-* 'çevirmek, döndürmek, çevirerek getirmek, sağlamak', *aylan-ġa-* 'dönmek, yolunu çevirmek, yolundan vazgeçmek' eylemleri gibi *-GA-* ekiyle türemiş biçimler arasında düşünmüştür (Abik, 2006, 156).

Eylem, Moğolcada *tara-* 'dağılmak; ayrılmak; ayırmak' eyleminin ettirgen biçimi olarak *taraġa-* '(kalabalıktan) ayrılmak, bırakmak; dağılmak, yayılmak' şeklinde yer almaktadır (Lessing, 1960, 779).

zülfi il köŋlin perīşān eylemekke cem' olup

*ṭurfaraḳ bu kim köŋüllerni yıġarġa **tarḳaş**ıp*

(GS, 65: 2)

ölse öldüm mü digey ol kim siver yārı bile

*ḳalsalar ḫalvet ara aġyar her yan **tarḳaşıp***

(BV, 63: 6)

tökeleş- 'bolca, çokça dökülmek' (< *tökele-* 'dökülmek' *-ş-*) eylemi *tökele-* 'dökülmek' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tökel-* 'dökülmek' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu biçimiyle eyleme rastlamadık, ancak eylemin *tök-ele-* 'dökülmek' eylemine dayandığı açıktır. Kısaca eylemin gelişimi *tökeleş-* < *tök-ele-ş-* biçiminde olmalıdır. Deniz Abik, *tökeleş-* 'bolca ve çokça dökülmek' eyleminde *-AlA-* eylemden eylem yapan ekinin bulunduğunu belirtir (Abik, 2005, 104). Ancak Eckmann ve Bodrogligeti gibi Çağatayca'nın dilbilgisi hakkında eser veren bilim insanları Çağatayca için bu ekten bahsetmezler. Bizce *tökeleş-* eylemi *tök-ele-ş-* biçiminde gelişmiş olmalıdır.

şāḫım üzre çıḳıp hemme ḫūbān

*ırġaturlar **tökeleş**ür mercān*

(MMü: 8)

tutaş- 'tutuşmak, ateş almak' (< *tut-* 'tutmak' *-aş-*) eylemi *tut-* 'tutmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tutaş-* 'tutuşmak, ateş almak' anlamında yer almaktadır (Seng. 169r10; LÇ: 113b; DTO: 222). Bu eylem Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *tutuş-* 'tutuşmak, mücadele etmek' biçiminde de görülür (Seng. 168v13).

Eylem Harezm Türkçesinde *tutaş-* 'tutuşmak, ateş almak' (KutbHŞ: 187) ve Eski Kıpçakçada *tutaş-* 'çakmak, kav tutuşturmak' (KTS: 285; TZ: 26a8) biçimlerinde görülmektedir. Diğer Tarihi Türk dillerinde aynı anlamda *tutuş-* 'tutuşmak' eylemi yer almaktadır.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu biçimiyle eyleme rastlamadık, ancak Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde aynı anlamda görülen *tutuş-* eylemi *tut-* 'tutmak'

kökünе dayandırılmıştır (EDPT: 462a; DanKelly, 1985, 202; Erdal, 1991, 571). EDPT'de sözcüğün Çağatayca, Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada *tutaş-* 'tutuşmak, ateş almak, alev almak' biçiminde geçtiği de aktarılmıştır (EDPT: 462a-b).

hecr taşınıŋ gögümtul dāġıdın köydi tenim

āh kim kükürt otı birle ***tutaş****tı ḫırmenim*

(GS, 411: 1)

çıḳıp 'ışḳ otı köksüm çākidin başımdın aşıptur

bu iskirgen yıġaçḳa öz içidin ot ***tutaş****ıptur*

(BV, 144: 1)

uçraş- 'görüşmek, buluşmak' (< *uçra-* 'tesadüf etmek, rast gelmek' *-ş-*) eylemi *uçra-* 'tesadüf etmek, rast gelmek' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uçraş-* 'görüşmek, buluşmak, tesadüf etmek, rast gelmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 64v28; LÇ: 27a).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *uçra-* 'tesadüf etmek, rast gelmek' eylemine dayandırılmıştır (VEWT: 509).

siz ḳażāġa ***uçraş****ıp yıġlama köp yétse elem*

seniŋ ol yıġlamaġıŋ birle ḳażānıŋ işi yoḳ

(KUŞ, XI: 3)

ḫoş turur bir tīre şām-ı hecr éki yār ***uçraş****ıp*

tanışıp bir birlerin muḥkem ḳuçuşup yıġlaşıp

(FK, 62: 1)

ündeş- 'seslenmek, çağırmak' (< *ünde-* 'çağırmak, davet etmek' *-ş-*) eylemi *ünde-* 'çağırmak, davet etmek' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ünde-* 'çağırmak, davet etmek' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ündeş-* 'çağrışmak, birbirini çağırmak' (DLT I: 231; DanKelly, 1985, 60) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ün+de-* 'çağırmak, davet etmek' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemin gelişimini *ündeş-* < *ün* 'ses' + *de-ş-* biçiminde açıklamak mümkündür. Eylemin kökü olan *ün* 'ses' adı Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülen bir sözcüktür. Ayrıca *ünde-* eylemi de Eski Uygurcadan itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *ünde-* 'bağırmak, çağırmak' (M III: 9; U II: 26), DLT'de *ünde-* 'çağırmak' (DLT I: 273), KB'de *ünde-* 'bağırmak, çağırmak' (KB: 75, 579), Harezm Türkçesinde *ünde-* 'çağırmak' (KutbHŞ: 203), Eski Kıpçakçada *inde-*, *ünde-* 'seslenmek, çağırmak' (KTS: 298), Osmanlıcada *ünde-* 'çağırmak, seslenmek, davet etmek' (TTS I: 745, TTS II: 951; TTS III: 729; TTS IV: 803) biçimlerinde geçmektedir.

ayttı nege ***ündeş****mey olturup-sen ayttı ne ḳılayın maġar ṣabr-ı Cibra'īl ayttı kim balālar Ḥaḳ ḫazīnasıda köp-dür sen*

(ÇKT: 28b22)

üzüş- 'bir şeyi beraber bozmak' (< *üz-* 'kesmek, koparmak' *-üş-*) eylemi *üz-* 'kesmek, koparmak' eylemine *-üş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *üzüş-* 'bir şeyi beraber bozmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 72v9).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *üzüş-* 'karşılıklı kesmek, karşılıklı bitirmek' (USp. 111/5-6 [EDPT: 290b]); DLT'de *üzüş-* 'bir şeyi kesmekte yardım ya da yarış etmek' (DLT I: 184; DanKelly, 1985, 62) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *üz-* 'kesmek, koparmak' eylemine dayandırılmış ve 'bir şeyi bozmak, koparmak, hırpalamak, kırmak' anlamlarıyla kaydedilmiştir (DTS: 635; EDPT: 290b; DanKelly, 1985, 62; Erdal, 1991, 572).

ol tu'meniŋ üstide uluşup

*ḳūt éyleseler édi **üzüş**üp*

(LM: 1337)

'acebraḳ ki ni ḫaṣm u ni öz dében

*yıḳılġannı fi'l-ḥāl **üzüş**üp yében*

(Sİ: 5724)

yalaş- 'yalamak; yalaşmak' (< *yala-* 'yalamak' -*ş-*) eylemi *yala-* 'yalamak' eylemine -*ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yala-* 'yalamak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eylem bu anlamıyla Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde yer almamaktadır.

Eylem bu anlamıyla etimolojik sözlük ve kaynaklarda yer almamaktadır. Eylemin *yala-* 'yalamak' eylemine dayandığı açıktır.

cismimni talaşsa érdi itler

*ḳanımnı **yalaş**sa érdi itler*

(LM: 1135)

yançış- 'dürtüşmek, saplaşmak' (< *yanç-* 'dürtmek, saplamak' -*ış-*) eylemi *yanç-* 'dürtmek, saplamak' eylemine -*ış-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yanç-* 'dürtmek, saplamak' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

yançış- eylemine Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Erdal sözcüğün sözlüklerde yer almadığını yalnızca Eski Uygurca metinlerden *Maitrisimit*'te 'ezmek' anlamında tekveri olarak yer aldığını aktarır (Erdal, 1991, 573). Sözcük Çağataycada da geçtiğine göre tekveri olma özelliğini kaybetmiştir. Eylem kökü olan *yanç*- eylemi ise Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *yanç*- 'ezmek, çiğnemek' (M I: 18, U II: 76), DLT'de *yanç*- 'ezmek, çiğnemek' (DLT III: 435), KB'de *yanç*- 'ezmek' (KB: 1926, 2016), Eski Kıpçakçada *yanç*- 'ezmek; yassılaştırmak, yapıştırmak, sıkıştırmak' (KTS: 310), Osmanlıcada *yanc*- 'ezmek' (TTS I: 778) biçimlerinde geçmektedir.

kim nitip Özbek ile sançışalı

*ni ḳılıp kisten ile **yançış**alı*

(ŞN$_2$: 1934)

yaraş- ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (< *yara-* ‘yaramak, iş görmek’ *-ş-*) eylemi *yara-* ‘yaramak, iş görmek’ eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 327v18; LÇ: 291a).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (M I: 23; U IV: 30; TT VI: 341); DLT’de *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (DLT III: 71; DanKelly, 1985, 216); KB’de *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (KB: 145, 411, 681, 2270, 4299); Harezm Türkçesinde *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (KutbHŞ: 70; MNa: 62 [EDPT: 972a]; Nehc. 175/9); Eski Kıpçakçada *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, uygun düşmek’ (KTS: 311); Osmanlıcada *yaraş-* ‘yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak’ (TTS II: 1002; TTS III: 772; TTS IV: 847) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yara-* ‘yaramak, uygun gelmek’ eylemine dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 74; VEWT: 189; EDPT: 972a; Ercilasun, 1984, 30; DanKelly, 1985, 216; Erdal, 1991, 573).

ḳan érür köŋlüm ivi kim tāb-ı hecriŋ toptola

*ḫoş **yaraş**ur kim ḫayāliŋ kélse mihmān üstine*

(ŞHD: 150a12)

*maṣlaḥat birle **yaraş**ıptur biz*

bir birimizni ḳaraşıptur biz

(ŞN$_2$: 2238)

yaruş- ‘aydınlanmak, parlamak’ (< *yaru-* ‘parlamak, aydınlanmak’ *-ş-*) eylemi *yaru-* ‘parlamak, aydınlanmak’ eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaruş*- 'aydınlanmak, parlamak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 292a; DTO: 524).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Ancak eylem kökü olan *yaru-* Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yaru*- 'aydınlanmak, parlamak' (M I: 6, TT III: 133), DLT'de *yaru*- 'aydınlanmak, parlamak', Harezm Türkçesinde *yaru*- 'parlamak' (KutbHŞ: 72), Eski Kıpçakçada *yarı*- 'aydınlanmak, ışımak; parlamak' (KTS: 312) biçimlerinde geçmektedir.

Eckmann eylemi *yaru*- 'parlamak, ışımak' köküne dayandırmıştır (Eckmann, 1966, 74). EDPT'de kök olan *yaru*- eyleminin **ya*- biçiminde bir eylemden ya da **yar* biçiminde bir addan türemiş olabileceği belirtilmiştir (EDPT: 956b).

kim otlarıdın cihān ***yaruş****tı*

ḫırmenleriġa bu şuʿle tüşti

(LM: 1140)

yavuġlaş**- / **yavuḳlaş- 'yakınlaşmak, iki şey arasındaki mesafe azalmak' (< *yavuġ/ḳla*- 'yakınlaşmak, mesafe azalmak' -*ş*-) eylemi *yavuġ/ḳla*- 'yakınlaşmak, mesafe azalmak' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yavuġlaş*- / *yavuḳlaş***-** **'**yakınlaşmak, iki şey arasındaki mesafe azalmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 302a; DTO: 540).

Eylem, Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde bulunmamaktadır.

yavuġlaş- biçimi etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almaz, ancak eylemin *yavuġla*- / *yavuḳla***-** 'yakınlaşmak, mesafe azalmak' eylemine dayandığı açıktır. *yavuġla*- / *yavuḳla*- eyleminin kökü ise *yavuḳ* 'yakın' adıdır.

Yūsuf 'aleyhi's-selāmġa ***yavuġlaş****ḳaç Yaʿḳūb 'aleyhi's-selām rahmildin çıḳıp Yūsuf 'aleyhi's-selām anıŋ ayaġıġa tüşüp küriştiler*

(TEH: 702a6)

yıġlaş- 'ağlaşmak' (< *yıġla*- 'ağlamak' -*ş*-) eylemi *yıġla*- 'ağlamak' eylemine -*ş*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yıġlaş***-** 'ağlaşmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 350r 23).

Eylem Eski Uygurcadan itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *yıġlaş*- 'ağlaşmak' (BT II: 966, Suv. 640/17-18), DLT'de *ıġlaş***-** 'ağlaşmak' (DLT I: 240; DanKelly, 1985, 32) biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yıġ+la-, ıġ+la-* 'ağlamak' eylemine dayandırılmıştır (DTS: 218; EDPT: 85b; DanKelly, 1985, 32; Erdal, 1991, 573). Clauson eylemin kökü olan *ıġla-* eylemini de **ıġ* 'ağlama, hıçkırma' adına dayandığını belirtmiş ve bu eylemin *ıġaç* 'ağaç' sözcüğüyle benzer bir fonetik tarihe sahip olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 85b).

ḫoş turur bir tīre şām-ı hecr éki yār uçraşıp

tanışıp bir birlerin muḥkem ḳuçuşup ***yıġlaş****ıp*

(FK, 62: 1)

refīḳler başıma ***yıġlaş****urlar oldı meger*

ṭabīb ḳılġalı bu derdime devā 'āciz

(BV, 205: 2)

yırtış- 'yırtışmak' (< *yırt-* 'yırtmak' *-ış-*) eylemi *yırt-* 'yırtmak' eylemine *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yırtış***-** 'yırtışmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 349r7).

Eylem Karahanlı Türkçesinden de görülür. DLT'de *yırtış*- 'yırtışmak' (DLT III: 101; DanKelly, 1985, 228) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yırt-* 'yırtmak' eylemine dayandırılmıştır (DTS: 268; EDPT: 961a; DanKelly, 1985, 228).

bu 'ışḳ-ı pāk birle ḫırḳamnı ḥūr u rıżvān

yırtış*tılar ḳılurġa ḥullelerin yurunluḳ*

(FK, 325: 8)

yügrüş- 'koşuşmak, aceleyle gitmek' (< *yügür-* 'çabucak gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' *-üş-*) eylemi *yügür-* 'çabucak; gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' eylemine *-üş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yügrüş-* 'koşuşmak, aceleyle gitmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 344v11).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *yügrüş*- 'koşuşmak, aceleyle gitmek' (DLT III: 102; DanKelly, 1985, 236); Osmanlıcada *yügrüş*- 'koşuşmak, aceleyle gitmek' (TTS I: 853; TTS II: 1081; TTS III: 832; TTS IV: 910) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yügür-* 'çabucak gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' eylemine dayandırılmıştır (DTS: 284; EDPT: 915a; DanKelly, 1985, 236, Erdal, 1991, 574). *yügür-* eylemi *Orhon Yazıtları*ndan itibaren Tarihi Türk Dillerinde yer almaktadır (EDPT: 914b).

'āşıḳ ḳullar yıġlaşıp birbirige muŋlaşıp

yir adlıda ***yügrüş****ip māl u ḥāldin kitçi yā*

(KUŞ, XXXVI: 4)

yügrüş*üp ḳal'asıġa mindiler*

raḫne éylep içige indiler

($ŞN_1$: 785)

Bu ekin Arapça, Farsça ve Moğolca eylemlere gelerek yeni eylemler türettiği de görülür.

çineş- 'sınamak, denemek' (< Moğ. *çine-* 'tatmak ; ölçmek; tasavvur etmek' *-ş-*) eylemi Moğ. *çine-* 'tatmak ; ölçmek; tasavvur etmek' eylemine Türkçe *-ş-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çine-* 'tatmak ; ölçmek; tasavvur etmek' eyleminin işteş biçimi olan bu eyleme rastlamıyoruz. Bu eylemi yalnızca *Babürname*'de tespit edebildik.

alar kélgünçe Ustād 'Alī-ḳulı ve Muṣṭafā top ve tüfek żarb-zan ve firengi bile uruşḳa maşġūl bolup, ***çineş****keyler*

(BN: H371a1-2)

gerdleş- 'toz çıkarmak' (< Far. *gard* 'toz, toprak'+ Çağ. *le-* 'tozlanmak' *-ş-*) eylemi Far. *gard* 'toz, toprak' adına Çağatayca *+le-* ve *-ş-* eylemden eylem yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise bu eyleme rastlamadık Bu eylemi de yalnızca *Babürname*'de tespit edebildik.

*ḳaçġan bile, ḳalın **gerdleşi**p éndiler*

(BN: H371a1-2)

ḫoşlaş- 'vedalaşmak' (< Far. *ḫoş* 'iyi, güzel, hoş' + *la-ş*), *ḫublaş-* 'vedalaşıp ayrılmak' (< Far. *ḫub* 'iyi, güzel' + *la-ş*) eylemlerini de bu bağlamda sayabiliriz.

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

aççıġlaş- 'öfkelenmek, kızmak, hiddetlenmek' (< *açıġla-* 'kızmak, öfkelenmek' *-ş-*) [MMü]; *alış-* 'hamle etmek, saldırmak; değiş tokuş etmek, karşılıklı almak' (< *al-* 'almak' *-ış-*) [BN] [ŞTe] [NN] [GS] [ŞN]; *atış-* 'atışmak' (< *at-* 'atmak' *-ış-*) [ŞN]; *baḳış-* 'bakışmak' (< *baḳ-* 'bakmak' *-ış-*) [NM]; *biliş-* 'bilişmek' (< *bil-* 'bilmek' *-iş-*) [ŞN]; *bériş-* 'verişmek, karşılıklı vermek' (< *bér-* 'vermek' *-iş-*) [HM]; *böliş-* 'bölüşmek, bölümlere ayrılmak' (< *böl-* 'bölmek' *-iş-*) [ŞTü]; *buzuş-* 'bozuşmak' (< *buz-* 'bozmak' *-uş-*) [ŞTe]; *déyiş-* 'söyleşmek' [< *dé-* 'demek, söylemek' *-y-iş-*) [FK] [SS] [GS]; *éreş-* 'birlikte gitmek' (< *ér-* 'erişmek, yetişmek' *-eş-*) [LM] [GN] [BN] [NN]; *içiş-* 'içişmek' (< *iç-* 'içmek' *-iş-*) [KUŞ]; *ériş-* 'yetişmek, ulaşmak' (< *ér-* 'erişmek, yetişmek' *-iş-*) [MKb] [LD] [LT] [BV] [FK] [HM] [ŞHD] [TEH] [DN] [ŞN] [Sİ]; *kéliş-* 'gelişmek' (< *kél-* 'gelmek' *-iş-*) [ÇİK] [ŞN]; *ḳılış-* 'beraber etmek, birlikte yapmak' (< *ḳıl-* 'yapmak, etmek' *-ış-*) [LM] [NM] [HLN] [ŞN]; *kiriş-* 'girişmek' (< *kir-* 'girmek' *-iş-*) [MKb] [HM] [GS] [TEH] [DN] [NM] [AŞV] [ŞN]; *kéçiş-* 'geçişmek' (< *kéç-* 'geçmek' *-iş-*) [LD]; *körüş-* 'görüşmek' (< *kör-* 'görmek' *-üş-*) [BV] [GN] [SS] [NN] [GS] [NŞ] [TEH] [KN] [Sİ] [NM] [ŞN]; *külüş-* 'gülüşmek' (< *kül-* 'gülmek' *-üş-*) [NM] [ŞN]; *muŋlaş-* 'bunalmak, sıkılmak' (< *muŋla-* 'bunalmak' *-ş-*) [FK] [KUŞ]; *muŋraş-* 'inleşmek, bağrışmak, böğrüşmek' (< *muŋra-* 'bağırmak, böğürmek' *-ş-*) [FK] [NN]; *olturuş-* 'yerleşmek, oturmak (< *oltur-* 'oturmak' *-uş-*) [BV] [FK] [BabD] [GD] [ŞN]; *salış-* 'salışmak' (< *sal-* 'salmak' *-ış-*) [KUŞ] [HLN] [ŞN]; *séviş-* 'sevişmek' (< *sév-* 'sevmek' *-iş-*) [LD]; *soruş-* 'karşılıklı sormak, soruşturmak' (< *sor-* 'sormak' *-uş-*) [BV] [LM] [BabD] [SS]; *söyleş-* 'söyleşmek' (< *söyle-* 'söylemek' *-ş-*) [NM]; *sürüş-* 'çekilmek,

sürüklenmek' (< *sür-* 'sürmek' *-üş-*) [MKb]; *talaş-* 'dalaşmak, kavga etmek' (< *tala-* 'yağmalamak, talan etmek' *-aş-*) [BV] [LD] [FK] [LM] [GD] [HBD] [AD] [NN] [GS] [NŞ] [DN] [MEM] [ŞN]; *tanış-* 'tanışmak ; anlaşmak' (< *tanı-* 'tanımak' *-ş-*) [FK] [LM]; *tileş*- 'birbirinden dilemek' (< *tile-* 'dilemek' *-ş-*) [DN]; *turuş*- 'karşılıklı durmak' (< *tur-* 'durmak' *-uş-*) [ŞN]; *ulaş-* 'ulaşmak, kavuşmak' (< *ula-* 'ulaştırmak, uzatmak' *-ş-*) [MKb] [BV] [FK] [HE] [NN] [DN] [ŞN] ; *uruş-* 'savaşmak, vuruşmak' (< *ur-* 'vurmak' *-uş-*) [LT] [SD] [GD] [ŞHD] [GN] [SS] [ÇKT] [ŞTe] [NŞ] [ŞTü] [TEH] [MMü] [NM] [ŞN] [Sİ]; *yaḳınlaş*- 'yakınlaşmak' (< *yakınla-* 'yaklaşmak' *-ş-*) [SS] [TEH]; *yetiş-* 'yetişmek' (< *yet-* 'yetmek' *-iş-*) [LM] [HE] [GN] [ŞTe] [NN] [GS] [ŞN]; *yıġış-* 'toplaşmak' (< *yıġ-* 'yığmak' *-ış-*) [NM]; *yitiş-* 'yetişmek' (< *yit-* 'yitmek' *-iş-*) [MKb] [LT] [BV] [FK] [BabD] [HM] [ŞHD] [KMD] [HBD] [SS] [GS] [NŞ] [TEH] [MMü][Sİ] [NM] [ŞN]; *yörüş*- 'yürümek, koşuşmak' (< *yörü-* 'yürümek' *-ş-*) [Sİ], vb.

5. 2. Orta Çatı Ekleri, Dönüşlü ve Geçişsiz Eylemler Türeten Ekler

5.2.1. -(X)n-

Dönüşlülük ya da meçhullük bildirir. Son sesi *l* olan eylem tabanlarının dönüşlülüğü de *–n-* ile yapılır. Gabain, son sesi *l* olan eylem tabanlarının dönüşlülüğünün de *–n-* ile yapıldığını, anlam olarak da basitiyle aynı anlamı taşıdığını ifade etmektedir (Gabain, 1941 (2000[3]), 59). Gürer Gülsevin, bu ekin asıl dönüşlülük eki olduğunu belirtmekte ve ünlü ya da *l* ile biten eylemlere gelince edilgenlik görevini üstlendiğini de eklemektedir (Gülsevin, 1997, 140). Ercilasun bu ekin işlevlerini şöyle sıralamıştır: 1. Dönüşlülük, yani yapılan işin kendisine tesir etmeyi ifade eder; 2. Bir işi kendi kendine, yalnız başına yapmayı ifade eder. 3. Ünlü ve *l* ünsüzü ile biten eylemlerden sonra pasif ve meçhul eylemler yapan *–l-* ekininin işlevinin görür. 4. Hiçbir işlevi olmadan yalnızca eylemden eylem yapan bir ektir (Ercilasun, 1984, 23-27). Erdal, bu ekin addan eylem yapan *+lA-* eki ile birlikte kullanıldığını, işteşlik eki *–(X)ş-*'tan sonra ise çok az örnekte görüldüğünü belirtmektedir: *um(u)ş-un-* vb. Ayrıca *–(X)n-* ekindeki bağlama ünlüsünün çoğu örnekte /U/ olduğunu, ancak başka bağlama ünlülerinin de görüldüğünü belirtmektedir (Erdal, 1991, 632-633).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *al-ın-* 'alınmak', *bil-in-* 'bilmek, pişman olmak, kendini bilmek', *öt-ün-* 'rica etmek, hürmet etmek, dua etmek, takdim etmek', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 59).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *igle-n-* 'sancılanmak' (DLT I: 259; DanKelly, 1985, 32), *ögle-n-* 'dinlenmek; aklı başına gelmek' (DLT I: 298; KB: 2366), *ükül-ün-* 'birikmek' (DLT I: 258; DanKelly, 1985, 59), *ög-ün-* 'öğünmek' (DLT I: 203; DanKelly, 1985, 46), *bil-in-* 'bilmek, anlamak' (KB: 430, 963, 969, 1474, 1618, 3669, 4334, 5399, 6091), bul-un- 'bulunmak' (KB: 1423, 2898 vd.) vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *çal-ın-* 'çalınmak' (KutbHŞ: 40), *kör-ün-* 'görünmek' (KutbHŞ: 103; KTS: 159), *ört-ün* 'örtünmek, gizlenmek' (Nehc. 162/14; KTS: 212), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi dönüşlülük ya da meçhullük bildiren eylemler türetir. Bazen de hiçbir işlevi olmadan yalnızca eylemden eylem yapan bir ek olarak kullanılır. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

açıġ/ḳlan- 'üzülmek, gücenmek; öfkelenmek, kızmak' (< *açıġ/ḳla-* 'üzülmek, gücenmek, öfkelenmek' -*n*-) eylemi *açıġ/ḳla-* 'üzülmek, gücenmek, öfkelenmek' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *açıġ/ḳlan-* 'üzülmek, gücenmek; öfkelenmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 31v21; LÇ: 5b; DTO: 7).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Yani eylem Çağataycadan önceki dönemde görülmemektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *açıġ/ḳ + la-* 'üzülmek, gücenmek, öfkelenmek' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimini *açıġ/ḳlan-* < *açıġ/ḳ + la-n-* biçminde açıklayabiliriz.

ḳaldı va Taysīrda kéltürüptür kim kāfir pād-şāhī Musulmān vazīriġa ***açıġlan****ıp tiledi kim anı öltürgey vazīr ḳaştı*

(ÇKT: 37a13)

yétti yüz yılnıŋ içide seksendin artuḳ kişi iman kéltürmegenine ***açıġlan****ıp ḫalḳġa du'a-yı bed ḳıldı*

(ŞTe: 68b1)

aġızlan- 'ağız açmak, konuşmak, birini ağzına almak' (< *aġızla-* 'ağzını açmak, konuşmak, birini ağzına almak' -*n*-) eylemi *aġızla-* 'ağzı açmak, konuşmak, birini ağzına almak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Bu eyleme yalnızca Çağatayca metinlerde rastlıyoruz, Çağatayca sözlüklerde ise bu eylem yer almamaktadır.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eckmann bu biçimi *aġızla-* 'ağzını açmak, konuşmak, birini ağzına almak' eylemine dayandırmış ve 'ağız açmak, konuşmak, birini ağzına almak' şeklinde anlamlandırmıştır (Eckmann, 1966, 72). Eylemin gelişimini *aġızlan-* < *aġız+la-n-* biçiminde açıklayabiliriz.

şekker érniŋ söz itil tég tüşkeli efvāhda

il ***aġızlan****mas nebāt atnı illā serseri*

(LD: 1855)

aġızlan*may lebi işide tedbīr*

burunçaḳtın fiġān birlen tili bir

(DN: 777)

aldan- 'aldanmak, hilaf söylenmek' (< *alda-* 'aldatmak, hilaf söylemek' -*n*-) eylemi *alda-* 'aldatmak, hilaf söylemek' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada tespit ettik. Eski Kıpçakçada *aldan*- 'aldanmak, kandırılmak' (KTS: 7) biçiminde yer alır.

Eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak *alda*- 'aldatmak, hilaf söylemek' köküne dayandığı açıktır. *alda*- eylemi de *al* 'hile, oyun' adına

dayanmaktadır. Aynı kökten türemiş *aldaş-* ‘aldatmak’ (FK)*, aldarat-* ‘ızdırap vermek’ (LM) gibi biçimler de Çağatayca metinlerde yer almaktadır. Bkz. *alda-*.

men hemīn ***aldan****madım cādū ḳaraḳıŋ siḥrine*

kim közüŋ eşkālıdur ‘ālemni tesḫīr éylegen

(LD: 1313)

şu‘be-bāzın ḳılmayın ḳılduḳ bu dünyā ‘ayşını

uşmuŋa kim ***aldan****ımas bolsa Sulṭān Sencerī*

(ŞHD: 179a13)

atan- ‘atanmak, tayin edilmek’ (< *ata-* ‘atamak, tayin etmek’ *-n-*) eylemi *ata-* ‘atamak, tayin etmek’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *ata-* ‘atamak, tayin etmek’ eylemine dayandığı açıktır. *ata-* kökünü ise Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görmekteyiz. Eski Uygurada *ata-* ‘çağırmak, adlandrmak’ (M III: 48, TT III: 97), DLT’de *ata-* ‘takma ad vermek’ (DLT III: 250), KB’de *ata-* ‘ad vermek, adlandırmak’ (KB: B28, B68), Harezm Türkçesinde *ata-* ‘adlandırmak, ad vermek’ (KutbHŞ: 15), Eski Kıpçakçada *ada-*, *ata-*, *atta-*, *aya-* ‘ad vermek, unvan vermek, lâkap takmak’ (KTS: 2), Osmanlıcada *ada-* ‘adlandırmak; adamak’ (TTS I: 3, 4; TTS II: 5) biçimlerinde geçmektedir.

arıġlıḳ’ġa Tafġaç Buġra Ḳara Ḫān ***atan****dı*

(NT: 49)

anın oġlı Sır Balıġ’da kélip Boz Ḳara Ḫān ***atan****dı*

(NT: 51)

atlan- ‘ad almak, adlanmak, ünlenmek’ (< *atla-* ‘ad almak, ünlü olmak’ *-n-*) eylemi *at+la-* ‘ad almak, ünlü olmak’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *atlan-* ‘ad almak, adlanmak, ünlenmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 5a; DTO: 5).

Eylemi bu anlamıyla Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde bulamadık.

Bu biçimin *at+la-* ‘ad almak, ünlü olmak’ eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemin kökü olan *at+la-* ‘ad almak, ünlü olmak’ eylemi de *āt* ‘ad’ adına dayanmaktadır.

égme ḳad birle men-i ser-geştedür men mużṭarib

tā ki çevgān ‘azmiġa bildim ki ol şūḫ ***atlan****ur*

(NN, 233: 4)

oynamaḳ birle salur devrānġa raḫşı ḳozġalan

her ḳaçan kim bezmdin ol şūḫ ser-ḫoş ***atlan****ur*

(NN, 234: 5)

atlan- ‘ata binmek, sefere çıkmak’ (< *atla-* ‘ata binmek’ -*n-*) eylemi *atla-* ‘ata binmek’ eylemine -*n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *atlan-* ‘ata binmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 29v. 28; LÇ: 5a; DTO: 5).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *atlan-* ‘ata binmek, dağa tırmanmak’ (DLT I: 255, 256, 285; DanKelly, 1985, 15); Harezm Türkçesinde *atlan-* ‘ata binmek’ (KutbHŞ: 15); Eski Kıpçakçada *atlan-* ‘ata binmek, at sürmek’ (KTS: 15); Osmanlıcada *atlan-* ‘ata binmek, sefere çıkmak’ (TTS I: 5; TTS II: 67; TTS III: 46; TTS IV: 50) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *at+la-* ‘ata binmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘ata binmek, sefere çıkmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 67; EDPT: 58a; DanKelly, 1985, 15, Erdal, 1991, 591). Sevortyan eylemi *at+lan-* biçiminde açıklamıştır (ESTYa I: 198). Bu eylemin kökü olan *at+la-* ‘ata binmek’ eylemi de *at* ‘at (binek hayvanı)’ adına dayanmaktadır. Bu eylemin *atlandur-* gibi genişlemiş biçimlerine de Çağatayca metinlerde rastlıyoruz.

yörüseŋ nuṣret üçün, yilsün ‘inānıŋda felek

atlan*ur bolsaŋ, saŋa ‘izzet üçün tutsun rikāb*

(SD: 395)

bīm érür kim āferīnişdin çıḳarġay sen demār

bemzdin ösrük çıḳıp meydānġa çapsaŋ ***atlan****ıp*

(GS, 60: 4)

ayaġlan- 'ayaklanmak' (< *ayaġla-* 'ayaklanmak' -*n*-) eylemi *ayaġla-* 'ayaklanmak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ayaġ+la-* 'ayaklanmak' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemin kökü olan *ayaġla-* eylemi de *ayaġ* 'ayak' adına dayanmaktadır. Yani eylemin gelişimini *ayaġlan-* < *ayaġ* + *la-n-* biçiminde açıklayabiliriz.

müyesser olmasa bu tört ***ayaġlan****ıp kéçeler*

tenimni it dék étip itleri sarı uzatay

(FK, 624: 2)

barur édi tört ***ayaġlan****ıp tīz*

tā ḳıldı zamāne fitne-engīz

(LM: 2595)

aylan- 'dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek' (< *ayla-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek' -*n*-) eylemi *ayla-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *aylan-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 58a; DTO: 128).

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada tespit edebildik. Eski Kıpçakçada *aylan-* 'çerçevelenmek, dönmek, çevrilmek' (KTS: 18) biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *ayla-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek' eylemine dayandığı açıktır. *ayla-* kökü Eski Kıpçakça metinlerden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de 'çevirmek' anlamıyla geçmektedir (KTS: 18).

zülfüŋe hem-serlıġ étmek özde tapmas niçe kim

*sünbül-i müşgīn ḳoyun dék öz özige **aylan**ur*

(NN, 234: 3)

*niçe āhım dūdı kūyuŋda her yan **aylan**ay*

gerd dék kim tinse yél ol yirde hem bir dem tiney

(HBD, 172: 1)

bulġan- ‘bulanmak, karışmak’ (< *bulġa-* ‘bulamak’ *-n-*) eylemi *bulġa-* ‘bulamak’ eylemine *-n* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bulġan-* ‘bulanmak, karışmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 139v18; LÇ: 85b; DTO: 176).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *bulġan-* ‘bulanmak, karışmak’ (U II: 58; U IV: 8; TT V: 26); DLT’de *bulġan-* ‘bulanmak, karışmak’ (DLT II: 238; DanKelly, 1985, 80); Harezm Türkçesinde *bulġan-* ‘bulanmak, karışmak’ (KutbHŞ: 37); Eski Kıpçakçada *bulġan-* ‘üzülmek, bulanmak’ (KTS: 37) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *bulġa-* ‘bulamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘bulanmak, karışmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Ercilasun, 1984, 30; Erdal, 1991, 555). Talat Tekin, *bulġa-*’nın *bul-* eyleminin ettirgen biçimi olduğunu belirtmiş, ET, DLT *buş-* ‘kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek’, DLT *buşaḳ* ‘kızgın, sıkıntılı, kederli’, *buşuġ* ‘can sıkıntısı’, *buşur-* ‘can sıkmak’, İM *buş-* ‘sıkılmak, kızmak’, AH *buş-* ‘kızmak’, buşak ‘kızgın, sıkıntılı’, YUyg. *puş-* ‘kızmak, sıkılmak’ biçimleri ile karşılaştırmıştır. Tekin, eylem kökünün gelişimini *buş-* < **bul-* şeklinde açıklamıştır (Tekin, 1969, 76). Buna göre *bulġa-* biçimi için **bul-* şeklinde bir kök tasarlanabilir.

Bu eylemle aynı kökten türemiş *bulġaş-* ve *bulġat-* eylemlerine de Çağatayca metinlerde rastlayabiliriz.

*iti bağrımnı yir çaġda ayağı ḳanġa **bulġan**dı*

közüm bağıda gül anıŋ tabanıdın nişān ērmiş

(BV, 264: 3)

çayḳan- ‘çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek; yıkanmak, arınmak’ (< *çayḳa-* ‘çalkamak, sallamak; yıkamak, temizlemek’ -*n*-) eylemi *çayḳa-* ‘çalkamak, sallamak; yıkamak, temizlemek’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da *çayḳan*- ‘çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek; yıkanmak, arınmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 150a).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Yani eylem Çağataycadan önceki dönemlerde görülmemektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *Fevayidü’l-Kiber* ve *Gül ü Nevruz* gibi Çağatayca metinlerde geçen *çayḳa*- ‘çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek; yıkanmak, arınmak’ eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemle aynı kökten türemiş *çayḳal*- ‘harekete gelmek, sallanmak’ ve *çaykat*- ‘yıkatmak; çalkatmak; sallatmak’ eylemleri de Çağatayca metinlerde yer almaktadır. *çayḳa*- kökünden türemiş değişik biçimler günümüzde pek çok Türk dili ve lehçesinde de yaşamaktadır: Kırg. *çayḳal*- 1. ‘çalkanmak, sallanmak’; 2. karar vermeden her şeyi merak etmek’ (KazTS: 304), Özb. *çayḳal*- ‘1. Çayqamaq, 2. U yan bu yan tebränmaq, läpänglämaq’ (UTİL II: 349), Tkm. *çayḳal*- ‘arassalık üçin içine suv guylup yuvulmak, çaykap arassa edilmek’ (TkmDS: 733).

mużṭarib köŋlüm ara ol yüz ḫayāli aylanur

mevcluḳ suda ḳuyaş ‘aksi niçük kim ***çayḳan****ur*

(NN, 233: 1; BV, 175: 1)

çıḳan- ‘çiğnenmek, ayaklar altında çiğnenmek’ (< **çıḳa*- ‘çiğnemek’ -*n*-) eylemi *çıḳa*- ‘çiğnemek’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde **çıḳa*- eyleminin genişletilmiş biçimi olan bu eyleme rastlamadık.

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de bulunmamaktadır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *Luġat-ı Çağatay*, *Dictionnaire turk-oriental* gibi Çağatayca sözlüklerde bulduğumuz *çıġ/ḳa*- ‘çiğnemek, paymal itmek’ eylemi bu eylemin kökü olmalıdır

(LÇ: 162; DTO: 306). Eylemi yalnızca *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de bulabiliyoruz. Ayrıca Özönder, Budagov ve Özbekçede tespit edilen *çıḳan-* ya da *çıġan-* 'sakınmak, çekinmek; korkmak, korku duymak; geri çekilmek, gerilemek' eyleminin de Çağataycadaki bu eylemle ilişkili olabileceğini ifade etmiştir (Özönder, 1996, 113).

***çıḳan**maḳ, köndürmek, söndürmek, suḳlatmaḳ ...*

(ML: 776a1)

çırman- 'sarılmak, dolanmak' (< *çırma-* 'sarmak, bürünmek; dolamak' -*n*-) eylemi *çırma-* 'sarmak, bürünmek; dolamak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *çırman-* 'sarılmak, dolanmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 217r27).

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada *çırman-* 'çemirlenmek, katlanmak, dolanmak' (KTS: 51) biçiminde geçmektedir.

Eylem EDPT'de *çermel-* maddesi altında aktarılmış ve eylemin kökü *çerme-* biçiminde verilmiştir. (EDPT: 430b). *çırma-*'nın bir başka biçimi olduğunu düşündüğümüz *çerme-* biçimi Tarihi Türk Dillerinden Osmanlıcada *çerme-* 'sarmak, dürmek' şeklinde yer almaktadır, ayrıca göçüşmeli biçimi olan *çemre-*'ye de rastlarız (TTS II: 217).

*żaʻflıġ cismim ḳaçan nāzük beliŋe **çırman**ur*

zülfüŋ ékki tārı gūyā bir birige tolġanur

(NN, 234: 1)

*żaʻfdın örgemçi dāmıġa yıḳılġaç **çırman**ıp*

çıbın dék turladı her yan tenimni aylanıp

(HBD, 16: 1)

çulġan- 'örülmek, kapanmak, dolanmak' (< *çuġla-* 'örmek, kapamak' -*n*-) eylemi *çuġla-* 'örmek, kapamak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çulġan-* 'örülmek, kapanmak, dolanmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 214v9; LÇ: 158a).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *çuġlan-* 'toplanmak, akışarak toplanmak' (DLT II: 245; DanKelly, 1985, 96); Harezm Türkçesinde *çulġan-* 'sarılmak' (KutbHŞ: 44); Eski Kıpçakçada *çulġan-* 'sarınmak, bürünmek; giyinmek' (KTS: 54) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *çuġ* 'bağ' köküne dayandırılmış ve 'örülmek, kapanmak, dolanmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 407b; DanKelly, 1985, 96, Erdal, 1991, 435). Eylemin gelişimi *çuġ* + *la-n-* biçimindedir. *çulġan-* biçimi ise *çuġlan-* biçiminin göçüşmeli halidir. Bkz. *çulġa-*.

yattı yılan dék toyġanıp ḳoptı ayaḳḳa ***çulġan****ıp*

yatmay turuptur oyġanıp ḳılġay du'ā Zengi Baba

(KUŞ, XXX: 76)

içidin tülkige ***çulġan****ıp édi*

teni tülki ara tolġanıp édi

($ŞN_2$: 1664)

çürgen-, ***çürken-*** 'yanmak, ateşte alazlanmak' (< *çürge-* 'yakmak; yanmak' *n-*) eylemi *çürge-* 'yanmak; yakmak' eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş hem geçişli hem de geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta bu eyleme *çürgen-* 'yanmak, ateşte alazlanmak' biçiminde rastladık (Seng. 212v4). *Fevayidü'l-Kiber*, *Hüseyin Baykara Divanı* gibi bazı Çağatayca metin yayınlarında bu eylem *çörge-* biçiminde okunmuştur.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *Fevayidü'l-Kiber*, *Hüseyin Baykara Divanı*, *Leyla vü Mecnun* gibi Çağatayca metinlerde bulunan *çürge-* 'ateşte alazlanmak, yakmak, yanmak' eylemine dayandığı açıktır. Özönder, *çürgen-* biçiminin bazı günümüz Türk dillerinde yaşadığını aktarmıştır: *çürken-* 'yanmak, yakılmak' (ÖŞL: 267), Tkm. *çürken-* '1. maddi taydan zıyan etirilmek, ütülmek, 2. azap görmek, horlanmak, 3. gızgın zada yanmak, bişmek' (TkmDS: 756) (Özönder, 1996, 114). Diğer Türk

Dillerinde de eylemin *ü*’lü olması sözcüğün doğru biçiminin *çürken-* olduğunu göstermektedir.

éyley almas ‘ārıżıŋdın özge yan köŋlüm hevā

*kuş özin meş‘alġa çün urdı ḳanatı **çürgen**ür*

(NN, 233: 6)

Vāmıḳ u Ferhād u Mecnūn ‘ışḳ otıġa tözmeyin

*bardılar men ḳaldım alardın otumġa **çürgen**ip*

(HBD, 16: 3)

émgen- ‘eziyet, zahmet çekmek’ (< *émge-* ‘eziyet çekmek, sıkıntı çekmek’ -*n*-) eylemi *émge-* ‘eziyet çekmek, sıkıntı çekmek’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *émgen*- ‘eziyet, zahmet çekmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 114r9; LÇ: 61b; DTO: 137).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *émgen-* ‘eziyet, zahmet çekmek’ (TT VIII C 5; U III: 31; TT VIII L 10); DLT’de *émgen-* ‘eziyet, zahmet çekmek’ (DLT I: 255; DanKelly, 1985, 23); Harezm Türkçesinde *émgen*- ‘eziyet, zahmet çekmek’ (KutbHŞ: 20; Nehc: 270/8); Eski Kıpçakçada *émgen-*, *emen-, imgen*- ‘acı çekmek, zahmet çekmek’ (KTS: 73); Osmanlıcada *émen-* ‘eziyet, zahmet çekmek’ (TTS II: 380; TTS III: 251) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *émge-* ‘eziyet çekmek, sıkıntı çekmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘eziyet, zahmet çekmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 172; EDPT: 160a; DanKelly, 1985, 23, Erdal, 1991, 597).

*ger ḳuyaşım bolsa rakīb bolġu dék **émgen**mesün*

tevsen-i eflāk nevçün kim érür bī-ḫad çalıġ

(NN, 503: 8)

ilin- ‘ilinmek, bağlanmak’ (< *il-* ‘iliştirmek, bağlamak’ -*in-*) eylemi *il-* ‘iliştirmek, bağlamak’ eylemine -*in*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ilin*- ‘ilinmek, bağlanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 110r8; LÇ: 60a; DTO: 135).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ilin-* ‘ilinmek, bağlanmak’ (TT III: 50; M III: 37; U III: 36); DLT’de *ilin-* ‘ilinmek, bağlanmak’ (DLT I: 204; DanKelly, 1985, 33); KB’de *ilin-* ‘ilinmek, bağlanmak’ (KB: 664, 1092, 4397); Eski Kıpçakçada *ilin-* ‘ilinmek, ilişmek, bağlanmak, yapışmak, yapışıp kalmak’ (KTS: 109); Osmanlıcada *ilin-* ‘bulaştırmak, ilinmek, ilişmek, bağlanmak’ (TTS I: 530) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *il-* ‘iliştirmek, bağlamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘ilinmek, bağlanmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 208; EDPT: 148b; DanKelly, 1985, 33, Erdal, 1991, 602). Talat Tekin, Tkm. *īl-* ‘ilişmek, yapışmak, takılmak, dokunmak’, Yak. *īl-* ‘ilmek, bir şeyi bir şeye asmak, iliştirmek’, Uyg. *yil-* ~ *il-* ‘ilmek, iliştirmek, bağlamak’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 182). Buna göre eylemin kökünü **īl-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

*ger **ilin**dim zülfüŋge körmeŋ men ā<u>ş</u>üftedin*

dāne-h^v^ār étti tuzaḳḳa bizni ol la‘l üzre ḫāl

(LD: 1073)

ḳaçan yétkey maŋa ol ġamze feryād

*kim **ilin**gen ḳuş ünin sévdi ṣayyād*

(DN: 215)

islen- ‘kokulanmak, kokmak’ (< *isle-* ‘koklamak’ -*n-*) eylemi *isle-* ‘koklamak’ eylemine -*n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*’da *islen-* ‘kokulanmak, kokmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 52a).

Eylem bu anlamıyla Tarihi Türk Dillerinde geçmemektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır ancak eylemin *isle-* ‘koklamak’ eylemine dayandığı açıktır.

*āhi mühlikdür Nevāyī köŋli zaḫmı **islen**ip*

il öler tapsa hevāġa çün ‘ufūnet imtizāc

(BV, 94: 9)

***islen**ip étleri süŋekleridin ayrıldı*

(TEH: 708a9)

ḳoşan- ‘birlikte olmak, katılmak’ (< *koş-* ‘koşmak; katmak; birleştirmek’ -*an-*) eylemi *koş-* ‘koşmak; katmak birleştirmek’ eylemine -*an-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *ḳoş-* ‘koşmak; katmak; birleştirmek’ eylemine dayandığı açıktır.

*ḫātūnġa **ḳoşan**ma, ḫayrġa işenme*

(MKb: 100b12)

küyün- ‘yanmak’ (< **küñ-* ‘yanmak, tutuşmak’ -*ün-*) eylemi *küy-* ‘yanmak, tutuşmak’ eylemine -*ün-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada tespit edebildik. Eski Kıpçakçada *köyin-*, *köyün-* ‘yanmak’ (KTS: 160) biçiminde geçmektedir.

EDPT’de eylem **küñ-* ‘yanmak, tutuşmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yanmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 756b).

neçe cānımġa saġınmaslıġıdın ot tüşüben

*anı bī-ṣabrlıḳımdın **küyün**üp yād ḳılay*

(BHD, XVII: 5)

küçlen- ‘güçlenmek’ (< *küçle-* ‘güçlenmek’ -*n-*) eylemi *küçle-* ‘güçlenmek’ eylemine -*n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *küçlen-* ‘güçlenmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 303v8; DTO: 464).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *küçlen-* ‘güçlenmek’ (DLT II: 252; DanKelly, 1985, 113); Harezm Türkçesinde *küçlen-*

‘güçlenmek’ (KutbHŞ: 105); Eski Kıpçakçada *küçlen*- ‘güçlenmek, kuvvetlenmek’ (KTS: 167) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *küç+le*- ‘güçlenmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘güçlenmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 323; EDPT: 697b; DanKelly, 1985, 113; Eckmann, 1966, 72).

oḫran- ‘atlar su ve yayım için kişnemek; ağlamak (yavru hayvanlar)’ (< *oḳra*- ‘atlar su ve yayım için kişnemek, homurdamak’ -*n*-) eylemi *oḳra*- ‘atlar su ve yayım için kişnemek, homurdamak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *oḳra*- eyleminin dönüşlülük eki almış biçimi olan bu şekil bulunmamaktadır.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Çağatayca metinlerden yalnızca *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de rastladığımız bu eylemin kökü *oḳra*- ‘yem zamanında kişnemek, humurdanmak’ eylemidir. Bu eylem DLT’de *oḳra*- ‘yem zamanında kişnemek, homurdanmak’ (DLT I: 275; DanKelly, 1985, 42) ve Osmanlıcada *oḳra*- ‘yem zamanında kişnemek, homurdanmak’ (TTS I: 537; TTS II: 722; TTS III: 537; TTS IV: 602; TTS V: 2945) biçimininde yer almaktadır.

Eylemin kökü etimolojik sözlük ve kaynaklarda da *oḳra*- ‘yem zamanında kişnemek, homurdanmak’ biçiminde yer almaktadır (VEWT: 360; DTS: 369; EDPT: 92a; DanKelly, 1985, 42). Özönder eylemin birçok Türk dilinde yaşadığını aktarmıştır (Özönder, 1996, 135).

andaḳ ki ḳuvarmaḳ ve ḳuruḳşamaḳ ve üşermek ve cıcaymaḳ ve öngdeymek ve çigreymek ve dumsaymaḳ ve umunmaḳ ve osanmaḳ ve igirmek ve igermek ve ***ohran****mek ve tarıḳmaḳ ve aldamak ve argadamaḳ …*

(ML: 775b18)

oḳun- ‘okunmak’ (< *oḳu*- ‘okumak’ -*n*-) eylemi *oḳu*- ‘okumak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *oḳun*-, *oḳın*- ‘okunmak’ anlamında yer almaktadır (DTO: 69).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *oḳın-* 'okunmak' (DLT I: 202; DanKelly, 1985, 42); Eski Kıpçakçada *oḳın-, oḳun-* 'okunmak, çağrılmak, davet edilmek' (KTS: 204); Osmanlıcada *oḳun-* 'okunmak, çağrılmak, davet edilmek' (TTS I 537; TTS II: 723; TTS III: 538; TTS IV: 603) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *oḳı-* 'okumak' eylemine dayandırılmış ve 'okunmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 369; EDPT: 87b; DanKelly, 1985, 42, Erdal, 1991, 608).

*ġam-ḫōrı yoḳ tép oġıl **oḳun**dı*

(ŞTe: 73b10)

osan- 'usanmak, bıkmak; nefret etmek' (< **osa-* 'ihmalkar olmak, kaygısız olmak' -*n*-) eylemi **osa-* 'ihmalkar olmak, kaygısız olmak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *osan-* 'usanmak, bıkmak; nefret etmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 74r18; DTO: 64).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. KB'de *osan-* 'usanmak, bıkmak; nefret etmek' (KB: 1093, 1106, 1141, 1237, 1449); Harezm Türkçesinde *osan-* 'usanmak, bıkmak' (KutbHŞ: 200); Eski Kıpçakçada *osan-* 'usanmak, bıkmak' (KTS: 206) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem Räsänen ve EDPT'de **osa-* 'ihmalkar olmak, kaygısız olmak' eylemine dayandırılmış ve 'usanmak, bıkmak; nefret etmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (VEWT: 365; EDPT: 248b; Erdal, 1991, 55). Bkz. *osal*.

*ḫıred ehli anıŋ 'aḳlı-dın **osan**ġay*

(MKb: 89a13)

*Behlül dédi men ayaġ yalaŋ örgenip men ve kefş ü ötük-tin **osan**ıp men*

(MKb: 108b5)

ögün- 'övünmek' (< *ög-* 'övmek' -*ün*-) eylemi *ög-* 'övmek' eylemine -*ün*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *ögün-* 'övünmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 78v3).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ögün-* 'övünmek' (DLT I: 203; DanKelly, 1985, 46); Eski Kıpçakçada *ögün-*, *övün-* 'övünmek' (KTS: 209) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ög-* 'övmek' eylemine dayandırılmış ve 'övünmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 381; EDPT: 110b; DanKelly, 1985, 46, Erdal, 1991, 609).

*durustluḳ bile kim Lūṭ ... **ögün**enler va şāyistalardın-dur va Lūṭ 'aleyhi's-salām ḳıṣṣası mundın burun tafṣīl*

(ÇKT: 27a9)

*va maḳālātdın bir neçe muḳaddimeġa güzāriş bérgey men ki ol umūr ẓāhir ve baṭınımġa mūcib-i mübāhāt ve ḳıvanmaḳ ve dünyī ve āḫiretimga bā'iṡ-i iftiḫār ve **ögün**mekdür*

(HM: 758b18)

örten- 'yanmak, alevlenmek, yakılıp kavrulmak' (< **örte-* 'yakmak' *-n-*) eylemi **örte* 'yakmak' eylemine *-n-* eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *örten-* 'yanmak, alevlenmek, yakılıp kavrulmak; hiddetlenmek' anlamında yer almaktadır (Abuş. 96; Seng. 68v22; LÇ: 29b; DTO: 54).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *örten-* 'yanmak, alevlenmek' (U IV: 40; TT IV: 4); DLT'de *örten-* 'yanmak, tutuşmak, kızarmak' (DLT I: 251; DanKelly, 1985, 49) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda **ört+e-* 'yakmak' eylemine dayandırılmış ve 'yanmak, alevlenmek, yakılmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 389; EDPT: 209b; DanKelly, 1985, 49, Erdal, 1991, 610). Eylem *örten-* < **ört-e-n-* biçiminde gelişmiştir.

***örten**ür-men hecr otıġa zār u ḥayrān her kéçe*

kilmedi bu tün ḫaber derdimge dermān ḳayda-sin

(ŞHD: 136a6)

çün ulusḳa ʻışḳı ot saldı ʻaceb yoḳ köymekim

*peşşeġa çün tüşti her yan şuʻle ḫas hem **örten**ür*

(NN, 233: 3)

ötün- ‘arz etmek, sunmak, rica etmek’ (< **öti-/ötü-* ‘rica etmek, istemek’ -*n*-) eylemi **öti-/ötü-* ‘rica etmek, istemek’ eylemine –*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ötün*- ‘arz etmek, sunmak, rica etmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 61v17; LÇ: 26a; DTO: 46).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ötün*- ‘arz etmek, sunmak, rica etmek’ (TT IX: 54; U I: 6; U III: 35; TT IV: 4); DLT’de *ötün*- ‘arz etmek, sunmak, rica etmek’ (DLT I: 199; DanKelly, 1985, 49); Harezm Türkçesinde *ötün*- ‘arz etmek, sunmak, rica etmek’ (KutbHŞ: 125) biçimlerinde geçmektedir.

Doerfer eylemin Farsçada *ötük* biçiminde alıntı olduğunu belirttikten sonra etimolojik olarak karışık olduğunu ifade etmiştir. Doerfer ayrıca bu eylemin kökünün Moğolacada *öçi*- (**öti* için) ‘bildirmek, teklif etmek, tasarlamak’ biçiminde Türkçeden ödünç olarak yaşadığını da aktarmıştır (TMEN II: 574). Clauson EDPT’de eylemin muhtemelen **öti*- ya **ötü*- biçiminde bir eylemden türemiş olduğunu belirtmiştir, ancak bu kök sonradan kaybolmuştur (EDPT: 51a). Clauson ayrıca eylemin *öt*- eyleminden de türemiş olabileceğini belirtmiştir (EDPT: 51a).

*şāyed ol handın **ötün**üp*

bizge bir éygülük édi salġay

($ŞN_3$, LIX: 156)

*ḳādir-i muṭlaḳ ve ḥākim-i ber-Ḥaḳḳ ḥażretide tażarruʻ ve taẓallüm bile özin **ötün**gey*

(TEH: M802a10)

öylen- ‘evlenmek’ (< *öyle*- ‘ev sahibi olmak’ -*n*-) eylemi *öyle*- ‘ev sahibi olmak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *öylen*- ‘evlenmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 91v15; LÇ: 44a; DTO: 88).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *evlen* 'evlenmek' (DLT I: 259; DanKelly, 1985, 30); Eski Kıpçakçada *evlen-, ivlen-*, *öylen-* 'evlenmek' (KTS: 77) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *öy+le-* 'ev sahibi olmak' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *öylen-* < *öy+len-* biçimindedir.

hem ibnü-selām ittifāḳı

sāz éyledi ***üylen****ür yaraḳı*

(LM: 2762)

sağın- 'düşünmek; saymak, yerine koymak' (< **saḳ-* 'düşünmek' *-ın-*) eylemi **saḳ-* 'düşünmek' eylemine *-ın-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sağın-* 'düşünmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 231v16; LÇ: 180b; DTO: 337).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *sakın-* 'düşünmek' (U III: 14; TT VIII D 16; TT V: 22); DLT'de *sağın-* 'düşünmek' (DLT II: 153; DanKelly, 1985, 152); KB'de *saḳın-* 'düşünmek' (KB: 726, 517, 1112, 4334); Harezm Türkçesinde *sağın-* 'düşünmek' (KutbHŞ: 154); Eski Kıpçakçada *sağın-*, *saḳın-* 'düşünmek, hatırlamak, sanmak; bir şeyi kasdetmek, inanmak, demek' (KTS: 222); Osmanlıcada *saḳın-* 'düşünmek' (TTS IV: 654), *sağın-* 'düşünmek' (TTS II: 778) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda **saḳ-* 'düşünmek' eylemine dayandırılmıştır (Brockelmann, 1954, 203; DTS: 486; EDPT: 812b; DanKelly, 1985, 152, Erdal, 1991, 612; Tekin, 2000, 96). Talat Tekin, Yak. *āẖ-* 'saymak' biçimini aktarmış ve buna dayanarak **sāḳ-* biçiminde bir kök tasarlamıştır (Tekin, 1995, 174).

vefālıġ él ara mén zārnı ***sağın****sa bolur*

çü itleriŋga meni āşinā ḳılıp bara-sen

(BHD, XIX: 3)

*éşitkeç **sağın**dı kim ḫuften namāza-nıŋ nidāsı-dur*

(MKb: 39a1)

sağıtlan- ‘zırhlanmak’ (< *sağıtla-* ‘zırh giymek, zırh takmak’ -*n*-) eylemi *sağıt+la-* ‘zırh giymek, zırh takmak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *sağıtlan-* ‘silahlanmak’ (KTS: 222) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *sağıt+la-* ‘zırh giymek, zırh takmak’ eylemine dayandığı açıktır. EDPT’de *sağıt* sözcüğünün Farsça *saḫt* ‘at zırhı, üzengi kayışı, at ve eğer gemleri’ sözcüğünden alıntılandığı belirtilmiş ve sözcüğün DLT’de *saḫt* ‘eğerlere ve kemerlerin başına, tokalara işlenen altın veya gümüş işleme’ (DLT I: 107), Harezm Türkçesinde *sağıtlığ* ‘zırhlı’ (KutbHŞ: 151) biçimlerinde geçtiği aktarılmıştır (EDPT: 806a-b). Sözcük Çağataycada da *sawut* ‘zırh’ biçiminde görülmektedir (Seng. 236a19).

*barça **sağıtlan**ıp atlandırlar*

köŋül ister kibi ḳatlandılar

(ŞN$_1$: 905)

sılan- ‘kendi kendine sıvamak, kendi kendini sıvazlamak; süslenmek; kendine çeki düzen vermek’ (< *sıla-* ‘okşamak’ -*n*-) eylemi *sıla-* ‘okşamak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sıla-* ‘okşamak’ eylemin dönüşlü biçimi olan bu eyleme rastlamadık. Ancak *Senglah*’ta ince sırada *silen-* ‘süslenmek, kendi kendine sıvamak’ anlamıyla geçmektedir (Seng. 255v20). Ayrıca eylem kökü olan *sıla-* biçiminin ince sıralısı *sile-* Çağatayca sözlüklerde ‘mihribanlık göstermek, izzet ve hürmet etmek, taltif olmak’ anlamıyla geçmektedir (LÇ: 199a, DTO: 370) Eylem Çağatayca metinlerden yalnızca *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de yer almaktadır.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *sılan*- ‘kaplanmak, örtünmek’ (KTS: 234) biçiminde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır, ancak eylemin *Leyla vü Mecnun*, *Çağatayca Kuran Tefsiri* gibi metinlerde yer alan *sıla*- ‘okşamak’ eylemine dayandığı açıktır. Eylem kökü Räsänen’de *sıla*- biçiminde yer almaktadır (VEWT: 416). Eylem günümüz Türk dillerinin pek çoğunda da yaşamaktadır: Kırg. *sılan*- ‘kendi kendini sıvazlamak, taranıp sılanıp kendine çeki düzen vermek’ (KırgS: 649), Kaz. *sılan*- ‘güzelleşmek, süslenmek’ (KazTS: 252), Özb. *silän*- ‘1. silämaq, 2. özigä ara, zib bärmaq; täränin azadä kiyinib yürmaq’ (UTİL II: 46).

*ḳınamaḳ ve ḳozġalmaḳ ve savrulmaḳ ve çaykalmaḳ ve divdeşimek ve ḳımsanmaḳ ve ḳızġanmaḳ ve nikemek ve **sılan**maḳ ...*

(ML: 775b20)

silkin- ‘silkinmek’ (< *silk*- ‘silkmek’ -*in*-) eylemi *silk*- ‘silkmek’ eylemine -*in*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *silkin*- ‘silkinmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 256rI; LÇ: 199a).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *silkin*- ‘silkinmek’ (DLT II: 246; DanKelly, 1985, 162); Harezm Türkçesinde *silkin*- ‘silkinmek’ (KutbHŞ: 154); Eski Kıpçakçada *silkin*- ‘silkinmek, sarsılmak’ (KTS: 237) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *silk*- ‘silkmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘silkinmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 500; EDPT: 827a; DanKelly, 1985, 162, Erdal, 1991, 614).

***silkin**ip Çīṇ içre tüşmiş bir peri*

tapmış andın zīb ü fer Çīn kişveri

(LT: 412)

sözlen- ‘söylenmek, kendi kendine konuşmak’ (< *sözle*- ‘söylemek, konuşmak’ -*n*-) eylemi *söz+le*- ‘söylemek, konuşmak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin

eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *sözlen-* 'söylenmek' (DLT II: 247; DanKelly, 1985, 167); KB'de *sözlen-* 'söylenmek' (KB: 275); Eski Kıpçakçada *sölen-, söylen-*, *sözlen-* 'söylenmek, denilmek, kendisine konuşulmak' (KTS: 242) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *söz+le-* 'söylemek, konuşmak' eylemine dayandırılmış ve 'söylenmek, kendi kendine konuşmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 512; EDPT: 864a; DanKelly, 1985, 167).

*uş bu yirde cineste **sözlen**di*

öziniŋ ta'rīfini örletti

(MMü: 94)

bu mücādeleni éşitip kélip ḫurmā

*açççıġlanıp **sözlen**ip bu aytġanlarıŋ ḫoma*

(MMü: 113)

südren- 'sürülmek, kovalamak' (< *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' *-n-*) eylemi *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da *südren-* 'sürülmek, kovalamak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 91a).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır ancak eylemin *Mevlana Lütfi Divanı, Leyla vü Mecnun, Ferhad ü Şirin, Hüseyin Baykara Divanı, Lisanü't-tayr, Mahbubü'l-Kulub, Bedayiü'l-vasat, Fevayidü'l-kiber* gibi Çağatayca metinlerde yer alan *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' eylemine dayandığı açıktır.

tapın- 'tapınmak, kulluk etmek' (< *tap-* 'kulluk etmek, tapmak' *-ın-*) eylemi *tap-* 'kulluk etmek, tapmak' eylemine *-ın-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tapın-* 'tapınmak, kulluk etmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 151r7; LÇ: 98a; DTO: 194).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tapın-* 'tapınmak, kulluk etmek' (U II: 40; TT IV: 10); DLT'de *tapın-* 'tapınmak, kulluk etmek' (DLT II: 140; DanKelly, 1985, 177); KB'de *tapın-* 'tapınmak, kulluk etmek' (KB: 97, 528, 595, 597, 615); Harezm Türkçesinde *tapun-* 'tapınmak, kulluk etmek' (KutbHŞ: 168; Nehc. 403/11); Eski Kıpçakçada *tapun-*, *tabun-* 'tapınmak, kulluk etmek, saygı göstermek' (KTS: 263) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tap-* 'kulluk etmek, tapmak' eylemine dayandırılmış ve 'tapınmak, kulluk etmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 534; EDPT: 441b; DanKelly, 1985, 177, Ercilasun, 1984, 24; Erdal, 1991, 616).

alarnıŋ açıġ yüzidin alarġa kim men bar égeç nege alarnı ***tapın****ġaylar .. pas soruŋızlar sizler*

(ÇKT: 26a8)

tartın- 'çekinmek, esirgenmek' (< *tart-* 'çekmek, esirgemek' *-ın-*) eylemi *tart-* 'çekmek, esirgemek' eylemine *-ın-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tartın-* 'bağlanmak' (TT VII: 37); DLT'de *tartın-* 'özlemek; acınmak; götürür görünmek' (DLT II: 240; DanKelly, 1985, 180); Osmanlıcada *dartın-* 'çekinmek, esirgemek' (TTS I: 680; TTS II: 383; TTS III: 672; TTS IV: 743) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tart-* 'çekmek, esirgemek' eylemine dayandırılmış ve 'çekinmek, esirgenmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 539; EDPT: 536b; DanKelly, 1985, 180, Erdal, 1991, 616).

ayaġıŋ tozı bolġay sürme közge

ulaşḳay min yétip ***tartın****may özge*

(DN: 476)

tépin- 'şiddetle hareket etmek, saldırmak, tepinmek' (< *tép-* 'tepmek' *-in-*) eylemi *tép-* 'tepmek' eylemine *-in-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yalnızca Karahanlı Türkçesinde rastladık. DLT'de *tepin-* 'tepmek, bir şeyi ayakla kımıldatmak' (DLT II: 140).

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır ancak eylemin *tép-* 'tepmek' eylemine dayandığı açıktır. *tép-* kökü Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. Eski Uygurcada *tep-* 'vurmak, tepmek' (U IV: 38), DLT'de *tep-* 'vurmak, tepmek, dövmek' (DLT I: 27, DLT II: 3), KB'de *tep-* 'tepmek, vurmak, dövmek' (KB: 974), Harezm Türkçesinde *tép-* 'vurmak, tepmek' (KutbHŞ: 176), Eski Kıpçakçada *dep-, teb-, tep-*, *tip-* 'ayakla vurmak, ayak tepmek' (KTS: 270),

***tépin**ip nẕ̄ezesi baḳmay kişige*

yılan tég zehrelıġ sançış işige

(DN: 64)

toġran- 'doğranmak' (< *toġra-* 'doğramak' *-n-*) eylemi *toġra-* 'doğramak' eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *toġran-* 'doğranmak' (DLT II: 240; DanKelly, 1985, 193); Eski Kıpçakçada *toġran-* 'doğranmak' (KTS: 278) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *toġra-* 'doğramak' eylemine dayandırılmış ve 'doğranmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 571; EDPT: 473a; DanKelly, 1985, 193).

bu ki pāre pāredür köygen baġır birle köŋül

*itleri allıda ol kāfir hemānā **toġran**mış*

(NN, 441: 2)

tolġan- 'dolanmak, dolaşmak' (< *tolġa-* 'dolamak, dolanmak; çevirmek' *-n-*) eylemi *tolġa-* 'dolamak, dolanmak; çevirmek' eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *tolġan-* 'dolanmak, dolaşmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 184r23).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tolġan-* 'acı çekmek' (M III: 11; U II: 24); DLT'de *tolġan-* 'dolanmak, kendine dolamak, içi

bulanıp kusma gelmek' (DLT II: 241; DanKelly, 1985, 194); Eski Kıpçakçada *tolġan-*, *dolan-, tolan-* 'dolanmak' (KTS: 280) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tolġa-* 'dolamak, dolanmak; çevirmek' eylemine dayandırılmış ve 'dolanmak, dolaşmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 573; EDPT: 497a; DanKelly, 1985, 194, Erdal, 1991, 620). *tolġa-* eylemi de Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *tolġa-* 'takınmak, dolamak; ağrı tutmak, iç bulanmak, burulmak' (DLT II: 288; DLT III: 289), Eski Kıpçakçada *tola-* 'dolamak, sarmak' (KTS: 279) biçimlerinde geçmektedir.

tün aḫşam ***tolġan****u sünbül bigin zülfüŋdin āh urdum*

havānı ġāliye tuttı, cihān müşk-i Ḫoten boldı

(SD: 620)

za'flıġ cismim ḳaçan nāzük béliŋe çırmanur

zülfüŋ ékki tārı gūyā bir birige ***tolġan****ur*

(NN, 234: 1)

tuşlan- 'rastlanmak, tesadüf etmek' (< *tuşla-* 'rastlamak' -*n-*) eylemi *tuşla-* 'rastlamak' eylemine -*n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tuşlan-* 'rastlanmak, tesadüf etmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 177v14; LÇ: 120a; DTO: 234).

Eylem Çağatayca dışında DLT'de *tuşlan-* 'yönelmek, karşılaşmak' (DLT II: 243; DanKelly, 1985, 201) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tuşla-* 'rastlamak' eylemine dayandırılmış ve 'rastlanmak, tesadüf etmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 591; EDPT: 565a; DanKelly, 1985, 201). *tuş* 'denk, benzer; karşı, bir şeyin karşısı' adına dayanan *tuşla-* eylemi ise DLT'de 'hizasında, karşısında durmak' (DLT III: 294) anlamıyla yer almaktadır.

rüstā-ḫīzi ***tuşlan****ġay ve ḳıyāmeti yüzlengey*

(MKb: 57a5)

ulan- ‘eklenmek; yönelmek’ (< *ula-* ‘ulaştırmak, uzatmak’ -*n*-) eylemi *ula-* ‘ulaştırmak, uzatmak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ulan*- ‘eklenmek; yönelmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 81v9; LÇ: 38a; DTO: 74).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ulan*- ‘eklenmek; yönelmek’ (DLT I: 204; DanKelly, 1985, 53); KB’de *ulan*- ‘eklenmek; yönelmek’ (KB: 3696); Harezm Türkçesinde *ulan*- ‘eklenmek; yönelmek’ (Nehc. 6/16); Eski Kıpçakçada *ulan*- ‘köklenmek’ (KTS: 292) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ula*- ‘ulaştırmak, uzatmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘eklenmek; yönelmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 148b; DTS: 608; DanKelly, 1985, 53, Erdal, 1991, 623).

***ulan**dı kéçe tigrü il yıġını*

çıḳardı il çaġırdın açıġını

(DN: 128)

*ol yan aylanmaḳ-dur ve ḫalkdın ta‘alluḳ tārın üzüp aŋa **ulan**maḳ-dur*

(MKb: 51b2)

urun- ‘vurunmak, giymek, örtünmek’ (< *ur*- ‘vurmak, giymek, örtmek’ -*un*-) eylemi *ur*- ‘vurmak, giymek, örtmek’ eylemine -*un*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *urun*- ‘vurunmak, giymek, örtünmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 67v23; LÇ: 31a).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *urun*- ‘vurunmak, dövünmek, sarınmak; örtünmek’ (DLT I: 201; DanKelly, 1985, 55); KB’de *urun*- ‘vurunmak, giymek, örtünmek’ (KB: 1600, 1926, 2184, 2399, 3751, 5893); Eski Kıpçakçada *urun*- ‘sarınmak, örtünmek’ (KTS: 294) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ur*- ‘vurmak, giymek, örtmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘vurunmak, giymek, örtünmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 615; EDPT: 235a; Ercilasun, 1984, 24; DanKelly, 1985, 55, Erdal, 1991, 624). Talat Tekin, DLT *ūr*- ‘vurmak’, Yak. *ūr*- ‘koymak, bırakmak’, İM *vūr*- ‘vurmak’, Tü., Az.

vur- ‘vurmak’, Hlç. *hur* ‘vurmak’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 179). Buna göre eylemin kökünü **ūr-* ya da **hūr-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

gül ***urun****ur ḳulluġuŋ ṭavḳın ḫacālet bérme dép*

boynıġa fūta salıp ġarḳ-ı ‘araḳtur berserī

(LD: 1856)

ḳaysı altunġa ***urun****dı anda*

urun*up élge köründi anda*

(ŞN$_2$: 2013)

uzan- ‘uzanmak’ (< *uza-* ‘uzamak’ *-n-*) eylemi *uza-* ‘uzamak’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada ve Osmanlıcada rastladık. Eski Kıpçakçada *uzan-* ‘uzanmak’ (KTS: 296) ve Osmanlıcada *uzan-* ‘uzanmak’ (TTS I: 737) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *uza-* ‘uzamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘uzanmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 289a).

ḫodınıŋ ṣūretidür ġonce-mis̱āl

berg-i gül yaŋlıġ ***uzaŋ****ġusıdur āl*

(ŞN$_1$: 279)

yaġlan- ‘yağlanmak, yağ sürülmek’ (< *yaġla-* ‘yağlamak’ *-n-*) eylemi *yaġla-* ‘yağlamak’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Çağatayca dışında Karahanlı Türkçe metinlerinden DLT’de *yaġlan-* ‘yağlanmak’ (DLT III: 111; DanKelly, 1985, 209) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda yer almamaktadır ancak eylemin *yaġ + la-* ‘yağlamak’ eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *yaġlan- < yaġ+la-n-* biçimindedir.

__yaġlan__ġandın soŋra ḳalın mūmlamış bolġaylar

(TEH: M800a15)

yalaŋġaçlan- ‘soyunmak, sıyrılmak’ (< *yalaŋġaçla-* ‘soymak, çıplak etmek’ -*n*-) eylemi *yalaŋ+ġaç+la-* ‘soymak, çıplak etmek’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *yalaŋgaçlan-* ‘soyunmak, sıyrılmak’ anlamında yer almaktadır (DTO: 533).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda yer almamaktadır ancak eylemin *yalaŋ+gaç+la-* ‘soymak, çıplak etmek’ eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *yalaŋgaçla- < yalaŋ + gaç+la-n-* biçimindedir. Bkz. *yalaŋġaçla*.

yapın- ‘örtünmek, kapanmak’ (< *yap-* ‘kapamak, örtmek’ -*ın*-) eylemi *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine -*ın*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yapın-* ‘örtünmek, kapanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 325r22).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yapın-* ‘örtünmek, kapanmak’ (U IV: 8; TT X: 440); DLT’de *yapın-* ‘örtünmek, kapanmak’ (DLT III: 82; DanKelly, 1985, 214); Eski Kıpçakçada *yapın-* ‘örtünmek’ (KTS: 310); Osmanlıcada *yapın-* ‘örtünmek, kapanmak’ (TTS II: 996; TTS III: 766; TTS IV: 841) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘örtünmek, kapanmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 236; EDPT: 878b; DanKelly, 1985, 214, Erdal, 1991, 626).

mecnūn __yapın__ıp térini muḥkem

ḳoylar ara ḳaddin éyleben ḫam

(LM: 2594)

şām-ı hicrān éyle muḫriḳdür ki her sā'at ḳurur

ol ḳılıp deryāġa ***yapın****sam bulut çāder-şebin*

(FK, 478: 2)

yapraḳlan- 'yapraklanmak' (< *yapraḳla-* 'yapraklamak' -*n*-) eylemi *yapraḳla-* 'yapraklamak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır ancak eylemin *yapraḳ+la-* 'yapraklamak' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *yapraḳla-* < *yapraḳ+la-n-* biçimindedir.

tüş körer kim köksindin üç dıraḫt kökerip bülend çıḳdı taḳı butaḳlandı ve ***yapraḳlan****dı*

(ŞTe: 95b10)

yarun- 'parlamak, aydınlanmak' (< *yaru*- 'parlamak' -*n*-) eylemi *yar*- 'yarmak, yarıp açmak' eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yaru*- 'parlamak, aydınlanmak' eylemine dayandığı açıktır. Ancak eylem kökü olan *yaru*- Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yaru*- 'aydınlanmak, parlamak' (M I: 6, TT III: 133), DLT'de *yaru*- 'aydınlanmak, parlamak', Harezm Türkçesinde *yaru*- 'parlamak' (KutbHŞ: 72), Eski Kıpçakçada *yarı*- 'aydınlanmak, ışımak; parlamak' (KTS: 312) biçimlerinde geçmektedir.

EDPT'de kök olan *yaru*- eyleminin **ya*- biçiminde bir eylemden ya da **yar* biçiminde bir addan türemiş olabileceği belirtilmiştir (EDPT: 956b).

uş şeref burcında toġdı bir hümāyūn aḫteri

kim ***yarun****dı nūrı birlen ḥali barça şeyḫ ü şāb*

(SD: 361)

yasan- ‘düzenlemek, hazırlanmak, gelişmek’ (< Moğ. *casa-* ‘düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek’ -*n*-) eylemi Moğ. *casa-* ‘düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yasan-* ‘düzenlenmek; hazırlanmak; süslenmek’ biçiminde geçmektedir (Seng. 331r21).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık, ancak eylemin köküne rastlıyoruz.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin Moğolca *casa-* ‘düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek’ eylemine dayandığı açıktır. Räsänen, Çağ. *yasa-* ‘yapmak, inşa etmek, düzenlemek’ şeklinde anlamlandırdığı sözcüğün Moğ. *yasa, casa* ‘düzenlemek, iyileştirmek’ biçimlerinden geldiğini belirtmiştir (VEWT: 191). Clauson sözcüğün kök biçimi olan *yasa-* eyleminin 13. ya da 14. yüzyıla kadar Türkçede görülmediğini ifade etmiş, Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’tan *yasa-* biçiminde aktarmıştır (EDPT: 974b). Diğer Çağatayca sözlüklerde bu kök *yasa-* ‘yapmak, abad etmek, inşa etmek, inşad etmek’ şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 293a; DTO: 525).

ḫūb müẕehheb ***yasan****ıp ol lāceverd*

it bigin ilni tileydür börkü

(ŞHD: 141b13)

bu ṭāyifedin eger ḳarı dādek dür ki ***yasan****urġa rāġıb-dur ve eger arpa yé almas işek-dür*

(MKb: 33b7)

yastan- ‘uzanmak, dayanmak’ (< **yasta-* ‘uzatmak, dayanmak’ -*n*-) eylemi *yasta-* ‘uzatmak, dayanmak’ eylemine -*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yastan-* ‘uzanmak, dayanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 331v9; LÇ: 294a; DTO: 184).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. KB’de *yastan-* ‘uzanmak, dayanmak’ (KB: 622, 5974); Harezm Türkçesinde *yastan-* ‘uzanmak, dayanmak’ (KutbHŞ: 73); Eski Kıpçakçada *yastın-* ‘dayanmak’ (KTS: 314); Osmanlıcada *yastan-/yasdan-* ‘dayanmak, yaslanmak’ (TTS I: 792; TTS II: 1009; TTS III: 778; TTS IV: 851) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yasta-* ‘uzatmak, dayanmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘uzanmak, dayanmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 245; EDPT: 974b; Erdal, 1991, 628). KB’de *yasta-* ‘yastık dayamak’ biçiminde bir eylem görülmektedir (KB: 647, 5953). Talat Tekin bu eylemi Tü. *yas-* ‘yatmak, eğilmek, meyletmek’ biçimiyle karşılaştırmıştır (Tekin, 2003, 42). Buna göre *yasta-* eylemi için **yas-* biçiminde bir kök tasarlamak mümkün olabilir.

mey-ḫānelerni ***yastan****ıp büt-ḫāneni menzil ḳılıp*

‘aḳl u ḥuşım ber-bād étip dīvāne ḳıldı ‘ışḳ mini

(KUŞ, XXXII: 6)

éy ecel bu ża‘fdın min ḫod tirilgüm yoḳ turur

cān bérürde ḳoy ki anıŋ āsitānın ***yastan****ay*

(HBD, 172: 3)

yaşun- ‘saklanmak, gizlenmek, örtünmek’ (< *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ *-un-*) eylemi *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ eylemine *-un-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaşun-* ‘saklanmak, gizlenmek, örtünmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 294b; DTO: 528). Bu eyleme *yaşın-* biçiminde de rastlanır.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *yaşın-, yaşun-* ‘gizlenmek, örtünmek’ (KTS: 314) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ eylemine dayandığı açıktır.

la‘l üze ḫaṭṭ içre ḫāliŋ dur nihān ya hindūyī

sebzede ***yaşun****dı şekker ḳasdıġa éylep kemīn*

(GS, 458: 4)

bahār nisānları saçġan ḳanı dāne ḳanı yünçü

tebessüm ḳıl ***yaşun****masun ṣadef aġzıŋ içindedür*

(ŞHD: 47a6)

yumarlan- ‘dürülmek’ (< *yumarla-* ‘dürmek’ *-n-*) eylemi *yumarla-* ‘dürmek’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yumarla-* ‘dürmek’ eylemine dayandığı açıktır. *yumarla-* eylemi de *yumar* ‘yuvarlak bir şeyler, yumru, sarmal; hayvanların göden bağırsağı’ köküne dayanmaktadır. EDPT’de *yumar* sözcüğü **yum-* biçiminde bir köke bağlanmıştır. Bu, *yumġaḳ, yumurtġa, yumuş, yumuz* gibi sözcüklerin de kökü olduğu düşünülen eylemdir (EDPT: 937a-b).

*... ṭūmārnı **yumarlan**ġan dék ... kitāb üçün va ḥafṣ- cam‘ bile oḳur ya‘ni sicil türgen dék*

(ÇKT: 30b21)

yüzlen- ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ (< *yüzle-* ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ *-n-*) eylemi *yüzle-* ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ eylemine *-n-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yüzlen-* ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 342v20; DTO: 546).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yüzlen-* ‘yönelmek’ (TT V: 8); DLT’de *yüzlen-* ‘yüzünü dönmek, saygı sahibi olmak, halktan hizmet istemek’ (DLT III: 110; DanKelly, 1985, 237) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yüz+le-* ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘yönelmek, istikametini almak, yüz çevirmek, teveccüh etmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 288; EDPT: 987b; DanKelly, 1985, 237, Erdal, 1991, 574).

*Nevāyī’yā bu belālar saŋa ki **yüzlen**di*

ḫayāl-i ‘āfiyet étseŋ özüŋge bar ötrüg

(GS, 338: 7)

egerçi ehl-i ʿālemġa mātem ***yüzlen****di*

(HM: 758b13)

Bu ek bazen Arapça, Farsça sözcüklere de gelerek yeni eylemler türetmektedir.

rastlan- 'hazırlanmak' (< Far. *rāst* 'doğru; sağ' *la-n-*) eylemi Far. *rāst* 'doğru; sağ' adına -*la*- ve –*n*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

bu işdin ḳoġunġa ḫaber yétip

rāstlan*ıp çıḳtı mācerā iştip*

(MMü: 95)

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

*avlan***-** 'avlanmak' (< *avla*- 'avlamak' -*n*-) [GN]; *başlan*- 'başlanmak, başlamak işine konu olmak' (< *başla*- 'başlamak' -*n*-) [TEH]; *bayın*- 'zenginleşmek, değeri artmak' (< *bayı*- 'zenginleşmek, çoğalmak' -*n*-) [SD]; *bérkin*- 'sağlamlaşmak, iyice yerleşmek' (< *bérki*- 'sağlam olmak' -*n*-) [ŞHD, ŞTe]; *bilin***-** 'bilinmek' (< *bil*- 'bilmek' -*in*-) [FK] [BabD] [ŞHD] [SS] [FŞ] [GS]; *bizen***-** 'süslenmek' (< *bize*- 'süslemek' -*n*-) [MKb] [ML] [TEH]; *boġuzlan*- 'kesilmek, boğazlanmak' (< *boġuzla*- 'boğazlamak' -*n*-) [ÇKT]; *bolun*- 'olunmak' (< *bol*- 'olmak' -*un*-) [SS]; *boyan*- 'boyanmak' (< *boya*- 'boyamak' -*n*-) [ŞHD] [GS] ; *bölün*- 'bölünmek' (< *böl*- 'bölmek' -*ün*-) [GN, FŞ]; *bulın*- 'bulunmak' (< *bul*- 'bulmak' -*un*-) [HLN]; *çalın*- 'çalınmak' (< *çal*- 'çalmak' -*ın*-) [GN] [SS]; *ıslan*- 'ıslanmak' (< *ısla*- 'ıslamak' -*n*-) [BV] [NN]; *ḳılın*- 'kılınmak, yapılmak' (< *ḳıl* 'kılmak, yapmak' -*ın*-) [HM] [GS] [MMü]; *kirin*- 'gerinmek' (< *kir*- 'germek' -*in*-) [KN]; *kiyin*- (< *kiy*- 'giymek' -*in*-) [NM] [ŞN]; *kizlen*- 'gizlenmek' (< *kizle*- 'gizlemek' -*n*-) [ŞHD] [KN]; *körün*- 'görünmek' (< *kör*- 'görmek' -*ün*-) [MKb] [LT] [BV] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HM] [GD] [ŞHD] [GN] [KUŞ] [KMD] [HBD] [SS] [AD] [ÇKT] [HPR] [NN] [TN]; *saḳlan*- 'korunmak, gizlenmek' (< *saḳla*- 'saklamak' -*n*-) [AD] [ÇKT]; *salın*- 'salınmak' (< *sal*- 'salmak' -*ın*-) [LD] [FŞ]; *sevin*- 'sevinmek' (< *sev*- 'sevmek' -*in*-) [GN] [ÇKT] [TN] [ÇİK] [ŞN]; *sıġın*- 'sığınmak' (< *sıġ*- 'sığmak' -*ın*-) [SD] [LD] [KUŞ] [ML] [ŞTe] [NN] [TEH] [Sİ] [ŞN]; *taşın*- 'taşınmak' (< *taşı*- 'sağlam olmak' -*n*-) [BV]; *tayan*- 'dayanmak, güvenmek, tahammül etmek' (< *taya*- 'dayamak' -*n*-)

[LD] [GD] [ŞHD] [ÇKT] [NN] [TN]; *tilen*- 'dilenmek' (< *tile*- 'dilemek' -*n*-) [MKb] [LD]; *toḳun*- 'dokutmak' (< *toḳu*- 'dokumak' -*n*-) [KMD]; *töşen*- 'döşenmek' (< *töşe*- 'döşemek' -*n*-) [FK]; *tüken*- 'tükenmek' (< *tüke*- 'tüketmek' -*n*-) [MKb] [LT] [BV] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HM] [ŞHD] [HE] [GN] [KUŞ] [HBD] [SS] [ÇKT] [NN] [TN] [GS] [ÇİK] [NŞ] [FŞ] [TEH] [KN] [DN] [Sİ] [NM] [BHD] [MEM] [ŞN]; *yıġın*- 'toplanmak, bir araya gelmek' (< *yıġ*- 'sağlam olmak' -*ın*-) [MKb]; *yüklen*- 'yüklenmek' (< *yükle*- 'yüklemek' -*n*-) [MKb] [LD] [LM] [HE] [SS] [GS] vb.

5.2.2. -(X)k-

Eylemlere gelerek onlara kuvvetlendirme anlamı katan ve de çok fazla bir işlekliğe sahip olmayan eklerden biridir. Çoğunlukla geçişsiz eylemler türetir. Erdal bu ekle türetilen eylemlerin ne edilgenlik ne de dönüşlülük (*-(X)l-*, *-(X)n-*) eklerini almadığını ifade etmektedir. Erdal bu ekle yapılan eylemlerin ettirgen çatısının da *-(A)r-* eki ile yapıldığını da belirtmektedir (Erdal, 1991, 650).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *al-ḳ-* 'bitirmek', *ö-k-* 'düşünmek', *kön-ük-* 'tamamıyla yanmak', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 59).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *öç-ük-* 'sesi kısılmak, nefesi kesilmek' (DLT I: 192; DanKelly, 1985, 45; KB: 3951), *al-ḳ-* 'bitirmek' (KB: 1209), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada bulamayız.

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biri değildir. Bu ekle biçimlenmiş eylemlere nadiren rastlarız. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi eylemlere gelerek kuvvetlendirme anlamı katar. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

***ayıḳ*-** 'aklını başına toplamak, ayılmak; farkına varmak; hatırlamak' (< **aḏ*- 'ayılmak' -*ıḳ*-) eylemi **aḏ*- 'ayılmak' eylemine -*ıḳ*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak VEWT ve EDPT gibi bazı etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda aynı kökten türediğini düşündüğümüz *aḏın*- 'ayılmak, aklı başına gelmek' eylemi **aḏ*- 'ayılmak' köküne

dayandırılmıştır (VEWT: 4; EDPT: 61b). *ayıḳ-* eylemininin de bu köke dayandığını düşünüyoruz.

Yūşa'dın cū' def'iġa neme tiledi érse Yūs' 'aleyhi's-selām ***ayıḳ****tı zādnı fülān taş üstide unutup men ikev yandılar*

(TEH: T706b6)

bolsa érdi şemme-i persāyi neng ü nāmdın

atlanıp bed-mestlıġ birle ***ayıḳ****maḳ ni édi*

(FK, 657: 3)

azıḳ- 'yolunuk kaybederek dolaşmak, azmak' (< *az-* 'azmak, yolunu şaşırmak' *-ıḳ-*) eylemi *az-* 'azmak, yolunu şaşırmak' eylemine *-ıḳ-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *azıḳ-* 'yolunu kaybederek dolaşmak, azmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 12a; DTO: 18).

Bu eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *az-* 'azmak, yolunu şaşırmak' köküne dayandığı açıktır.

tilep maḳṣad ḥarīmi ṭavfını yil dék ḫirāmımdın

azıḳ*ḳan hem-rehim tapmas eṡer ḳum üzre ġamımdın*

(FK, 484: 1)

zülfide ser-geşte ṣabrım ḫaylı sarı açtı yüz

berk urup aḳşam ***azıḳ****ḳan karvānım örtedi*

(HBD, 177: 6)

érik- 'usanmak, bıkmak; canı sıkılmak' (< *ér-* 'bıkmak, usanmak, kendini yalnız hissetmek' *-ik-*) eylemi *ér-* 'bıkmak, usanmak, kendini yalnız hissetmek' eylemine *-ik-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *érik-* 'usanmak, bıkmak; canı sıkılmak; nefret etmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 98v28; LÇ: 50b; DTO: 108).

Bu eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Karahanlı Türkçesinde *irik-* ‘yalnız kalmak, sıkılmak’ (KB: 765, 1172, 5674), Harezm Türkçesinde *érik-* ‘sıkılmak, usanmak’ (KutbHŞ: 51, 60), Eski Kıpçakçada *irik-* ‘bıkmak, usanmak, nefret etmek’ anlamlarıyla yer almamaktadır (KTS: 113).

Eylem EDPT’de *ir-* ‘sıkılmak, bıkmak’ köküne bağlanmıştır. Eylemin ilk ünlüsü /i/ değil, kapalı /é/ olmalıdır. Bu anlamdaki *ér-* eylemi Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülür. Eski Uygurcada *ir-* ‘sıkılmak, bunalmak’ (Suv. 235/10-12), DLT’de *ir-* ‘sıkılmak, bunalmak, irkilmek, yalnızlık duymak’ (DLT I: 172), KB’de *ir-* ‘irkilmek, yalnızlık duymak; ayrılmak, usanmak, bıkmak’ (KB: 592, 714, 1127), Harezm Türkçesinde *ir-* ‘sıkılmak’ (KutbHŞ: 60), Eski Kıpçakçada *ir-* ‘sıkılmak’ (KTS: 113) biçimlerinde geçmektedir.

kim seniŋ hecriŋġa tüşse nā-geh ay cān mu’nisi

*öz cānından **érik**ip tapmas ölümni ārzūlap*

(LD: 249)

*bir kün **érik**ip meh-i mü’ebbed*

tüşti başıġa havā-yı mekteb

(LM: 770)

ḳaçıḳ- ‘kaçıp kurtulmak’ (< *ḳaç-* ‘kaçmak’ *-ıḳ-*) eylemi *ḳaç-* ‘kaçmak’ eylemine *-ıḳ-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳaçıḳ-* ‘kaçıp kurtulmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 214b; DTO: 395).

Bu eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır. Bu eyleme taradığımız metinlerde rastlamadık. Ancak Eckmann bu eylemi *Seb’a-yi Seyyare*’den aktarmıştır (Eckmann, 1966, 73).

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳaç-* ‘kaçmak’ köküne dayandığı açıktır.

ḳızıḳ- ‘kızıl olmak, kırmızı olmak’ (< **ḳız-* ‘kızarmak, kızıl olmak, kızıllaşmak’ *-ıḳ-*) eylemi **ḳız-* ‘kızarmak’ eylemine *-ḳ-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳızıḳ-* 'kızıl olmak, kırmızı olmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 246b; DTO: 448).

Bu eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır. Bu eyleme taradığımız metinlerde rastlamadık. Ancak Eckmann bu eylemi *Seb'a-yi Seyyare*'den aktarmıştır (Eckmann, 1966, 73).

Eylem Räsänen tarafından *ḳız-* 'kızarmak' eylemine dayandırılmıştır (VEWT: 269). Eckmann ise eylemin kökünü *ḳızı-* 'kızarmak, kızıl olmak, kızıllaşmak' biçiminde vermiştir (Eckmann, 1966, 73).

ḳorḳ- 'korkmak' (< **korı-* 'korumak' *-ḳ-*) eylemi **korı-* 'korumak' eylemine *-ḳ-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳorḳ-* 'korkmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 285r6; LÇ: 234a; DTO: 427).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ḳorḳ-* 'korkmak' (TT II: 6; M I: 6; U III: 75); DLT'de *ḳorḳ-* 'korkmak' (DLT III: 421; DanKelly, 1985, 143); KB'de *ḳorḳ-* 'korkmak' (KB: 773, 656, 983, 2288, 2299); Harezm Türkçesinde *ḳorḳ-* 'korkmak' (KutbHŞ: 141; Nehc. 19/5); Eski Kıpçakçada *ḳorḫ-, ḳorḳ-, ḳorḳu-, ḳoruḳ-* 'korkmak' (KTS: 154); Osmanlıcada *ḳorḳ-* 'korkmak' (TTS I: 485; TTS II: 651) biçimlerinde geçmektedir.

Räsänen maddebaşı olarak verdiği bu eylem için herhangi bir kök belirtmemiştir (VEWT: 282). Eylem Talat Tekin ve Marcel Erdal tarafından **ḳōrı-* 'korumak' biçiminde bir eyleme dayandırılmıştır (Erdal, 1991, 646; Tekin, 2000, 95). Talat Tekin, ayrıca bu eylemi Tkm. *ġōra-* 'korumak' eylemi ile karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 128).

zamānī ḥarf 'ilmine isindi

*içi köydi velī **ḳorḳ**up ḳısındı*

(DN: 617)

***ḳorḳ**aram kim bolmaġay āzürde nāzük ḳāmetiŋ*

igniŋe ḳoş ḳoş ki salmış ca'dı 'anber-bār bār

(BV, 158: 4)

köprik- 'çoğalmak, bir araya gelmek' (< *köpür-* 'köpürmek, çoğalmak' *-ik-*) eylemi *köpür-* 'köpürmek, çoğalmak' eylemine *-ik-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *köpür-* 'köpürmek, çoğalmak' köküne dayandığı açıktır. Clauson *köpür-* eylemini de *köp-* 'kabarmak, köpürmek' eylemine dayandırmıştır (EDPT: 691a), yani eylemin gelişimini *köprik-* < *köp-ür-ik-* biçiminde açıklayabiliriz. *köpür-* eylemi Tarihi Türk Dillerinden Karahanlı Türkçesinde ve Eski Kıpçakçada 'köpürmek' (DLT II: 72; İH: 78) anlamıyla yer almaktadır.

*siz ikev **köprik**ip bal ḳuyruḳını ḳoymaŋız*

yaġlaġan tive bigin yüsrün yazıda yalaŋaç

(ŞHD: 188b6)

tapuḳ- 'buluşmak, bir araya gelmek' (< *tap-* 'bulmak' *-uḳ-*) eylemi *tap-* 'bulmak' eylemine *-uḳ-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tap-* 'bulmak' köküne dayandığı açıktır.

***tapuḳ**up ḫaṣmġa bir iş ḳılalı*

nuṣret ü fetḥ ṭarīḳın bileli

(ŞN$_2$: 2726)

5.3. Edilgen Eylem Türeten Ekler

5.3.1. –(X)l-

Dönüşlülük ya da edilgenlik ve meçhullük bildirir. Bu ek hem ünlü hem de ünsüzle biten eylemlerden sonra kullanılabilmektedir. Gabain, bu ekin dönüşlülük ya da edilgenlik ve meçhullük bildirdiğini aktarmıştır (Gabain, 1941 (2000^3), 59). Gürer Gülsevin asıl edilgenlik ekinin bu ek olduğunu belirtmekte hem de *U* hem de *I* ünlüleri ile kullanılabileceğini ifade etmektedir (Gülsevin, 1997, 140). Erdal ise bu ekin *-(X)t-* ekiyle birleşerek *–tXl-* biçiminde bir yapı oluşturduğunu ve *-(X)t-* ekinin, *-lXş-* ve *–lXn-* biçimlerinin ilk ögesi olduğunu vurgulamaktadır (Erdal, 1991, 690).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *ḳat-ıl-* 'katılmak', *ört-ül-* 'örtülmek, örtünmek', *saç-al-* 'saçılmak', *tir-il-* 'dirilmek', vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 59).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *bas-ıl-* 'basılmak' (KB: 217), *kişe-l-* 'kösteklenmek, bağlanmak' (KB: 6614), *tara-l-* 'taranmak' (DLT II: 126; DanKelly, 1985, 179), *tar-ıl-* 'dağılmak, yayılmak, ayrılmak' (DLT II: 126; DanKelly, 1985, 179), *tarma-l-* 'kaşınmak, tırmalanmak' (DLT II: 230; DanKelly, 1985, 179), *kopza-l-* 'çalınmak (müzik aleti)' (DLT II: 235; DanKelly, 1985, 143), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *saç-ıl-* 'saçılmak' (KutbHŞ: 151), *bil-il-* 'bilinmek' (KTS: 31), *égil***-** 'eğilmek' (KutbHŞ: 19; KTS: 70), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi dönüşlülük ya da edilgenlik bildiren eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

arıtıl- 'temizlenmek' (< *arıt-* 'temizlemek' *-ıl-*) eylemi *arıt-* 'temizlemek' eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *arı-t-* 'temizlemek' köküne dayandığı açıktır. *arıt*- eylemi *arı*- 'temizlemek, arıtmak,

arındırmak' eylemine dayanmaktadır. *arıt-* eylemi Eski Uygurcada 'temizlemek, arıtmak' (TT VIII: E 48, U III: 38, Suv. 139/11-12), DLT'de 'temizlemek; taşağı çıkarmak, iğdiş etmek; çocuğu sünnet etmek' (DLT I: 19, DLT I: 208), KB'de 'temizlemek, temizletmek' (KB: 3524, 6563), Harezm Türkçesinde 'temzilemek, arındırmak' (KutbHŞ: 12), Eski Kıpçakçada 'temizlemek, ayıklamak, kabuğunu soymak' (KTS: 11), Osmanlıcada 'temizlemek' (TTS I: 39, TTS II: 53, TTS III: 36, TTS IV: 38) anlamlarında geçmektedir.

asral- 'beslemek, saklanmak, korunmak' (< Moğ. *asıra-* 'saklamak, korumak' -*l-*) eylemi Moğ. *asıra-* 'saklamak, korumak' eylemine -*l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da ise *asral-* 'saklanmak, korunmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 12b).

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem Moğ. *asara-* 'beslemek, saklamak, korumak' köküne dayanmaktadır (Schönig, 2000, 65). Róna-Tas ve Clark gibi bilim adamları Tü. *aşa-* ve Moğ. *asara-* arasında ilişki kurmuşlardır (Róna-Tas, 1975, 202). Róna-Tas, Çuv. *usra-* GT *asra-*, *asıra-* ve Moğ. *asara-*: OM *as(a)ra-* 'beslemek, himaye etmek' → **asra-* > Çuv. *usra-* ← Moğ. *asa* + *ra-* → Mançu; Tü. *aş* 'aş, yemek', *aşa-* 'beslemek' biçimlerini karşılaştırmıştır (Róna-Tas, 1975, 202). UW'de Moğolcadan bir ödünçleme olan sözcüğün 'beslemek' anlamının yanında 'idare etmek' ve 'korumak, himaye etmek' anlamlarına da sahip olduğu belirtilmiştir (UW: 233a). EDAL'da Róna-Tas'ın bu görüşüne karşı çıkılmış ve Ana Altayca'da *ēs[i]* gibi bir biçim oluşturulup Moğ. **asara*, Tü. **es* denkliklerinde bahsedilmiştir (EDAL: 521-522). Mehmet Ölmez, EDAL'da bu görüşe karşı çıkarak Tarihi Türk dillerinde *es* biçiminin görülmediğini, bu biçimin yalnızca günümüz Türk dillerinde görüldüğünü, ayrıca Tü. *e* ve Moğ. *a* denkliğiyle ilgili bir örneğinin bulunmadığını belirtip bu görüşe karşı çıkmıştır (Ölmez, 2007, 237-247). Ölmez, görüşlerini şöyle sıralar: 1. Moğ. *asara-* Türkçe *aş* biçimine giden **asa* biçimiyle asla ilişkili değildir; bunun için de Moğolcanın Türkçeden bir ödünç sözcük alırken sonuna bir ünlü eklenmesi kanıtını öne sürer; 2. *asara-*'daki ek OT'deki bazı örnekler gibi eylemden eylem türeten ya da taklit yoluyla eylem türeten bir ek değildir, aksine addan eylem türeten bir ektir: -*asa* + *ra-* vb. Ölmez, Moğ. *asara-* eyleminin 13. yüzyıldan sonra Türkçeye geri alıntılandığını belirtmiştir (Ölmez, M., 2007, 237-247). Günümüz Türk dillerindeki biçimler için

bkz. ESTYa I: 173. Türk dillerindeki biçimler *asara-* değil daha çok *a > ı* değişimiyle *asıra-* biçimindedir.

ya'nī neçük ***asra****lar 'ıyalıŋ*

maḫfūz neçük ki tursa malıŋ

(LM: 3512)

atlanıl- 'atlanılmak, atla yola çıkılmak; düşman üzerine asker sevk edilmek' (< *atlan-* 'atlanmak, atla yola çıkmak' *-ıl-*) eylemi *atlan-* 'atlanmak, atla yola çıkmak' eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Çağatayca metinlerde ise yalnızca *Babürname*de rastladık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *at+la-n-* 'atlanmak, atla yola çıkmak' köküne dayandığı açıktır. Bkz. *atlan-*.

Ḳabuldın Hındūstān 'azīmatı bile ***atlanıl****dı*

(BN: H145a10-11)

tün ḳuṭārdın ol yüzdegi béglerge mölcer bile farmānlar bitip yeberil, kim çerik ***atlanıl****adur*

(BN: H145a10-11)

ayturul- 'söylettirilmek' (< *ayttur-* 'söyletmek' *-ul-*) eylemi *ayttur-* 'söyletmek' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Çağatayca metinlerde ise yalnızca *Babürname*de rastladık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ay-t-tur-* 'söyletmek' köküne dayandığı açıktır. Bu gövdenin kökü de *ay-t-* 'söylemek, demek' eylemidir. Bkz. *ayttur-*.

dū-şanba güni, Bengāla elçisi mulāzamatḳa kélip édi, ruḫṣatını aŋa ***ayturul****dı*

(BN: H369a1-2)

basal- ‘tepilmek, (kar için) basılmak’ (< *bas*- ‘basmak, tepmek’ -*al*-) eylemi *bas*- ‘basmak, tepmek’ eylemine -*al*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Çağatayca metinlerde ise yalnızca *Babürname*de rastladık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *bas*- ‘basmak, tepmek’ köküne dayandığı açıktır.

özge tamām ābdān ābdān yigitler ve beg atanġanlar atlarıdın hem hem tüşmey, ṭayyār tepilgen ve ***basal****ġan yolġa kirip başların ḳoyı salıp kélürler édi*

(BN: H194a3)

basıl- ‘yenilmek, mağlup olmak’ (< *bas*- ‘bir şeyin üzerinde kalıp, mühür gibi bir araçla iz yapmak; baskın yapmak, hücum etmek, yenmek’ -*ıl*-) eylemi *bas*- bir şeyin üzerinde kalıp, mühür gibi bir araçla iz yapmak; baskın yapmak, hücum etmek, yenmek’ eylemine -*ıl*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem OTWF’de *bas*- ‘basmak; baskın yapmak, hücum etmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘yenilmek, mağlup olmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Erdal, 1991, 655).

ve Erdevān éşitip özi anıŋ def‘in ḳılmakdın özge çāre tapmadı sipah tartıp kilip Erdeşīr bil uruşup ***basıl****dı*

(TEH: A725a13)

basıl*ıp ḫāḳān ḫıdmetiġa barda anda zehr bérip Behrāmnı āḫir ḳıldılar*

(TEH: A731a5)

bitil- ‘yazılmak’ (< *biti*- ‘yazmak’ -*l*) sözcüğü *biti*- ‘yazmak’ eylemine eylemden eylem yapan -*l*- ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçimdir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *bitil*- ‘yazılmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 143v18).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *bitil*- ‘yazılmak’ (M I: 25; USp. 118/2 [EDPT: 305a]); DLT’de *bitil*- ‘yazılmak’ (DLT I:

521; DanKelly, 1985, 74); Harezm Türkçesinde *bitil-* ‘yazılmak’ (KutbHŞ: 34) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *biti-* ‘yazmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yazılmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 72; DTS: 104; EDPT: 305a; DanKelly, 1985, 74, Erdal, 1991, 656). Ancak bize göre sözcük Çin. *pi* < **piet* ‘fırça’ sözcüğünden türemiş bir biçimdir.

Kayahan Erimer, *bitig* sözcüğünden bahsederken sözcüğün *biti-* eyleminden türediğini ifade eder. Erimer, *Orhon yazıtların*da kullanılan ve pek çok araştırmacı tarafından Çince *piet* ‘fırça’ sözünden türediğinin düşünüldüğünü bildirir. Erimer, fırça ile yazı yazmadığımız, taş üzerine yazdığımız dönemde fırça sözünden türeyen bir türevin kullanılmasının anlaşılmasının güç olduğundan söz eder. Ona göre Çincede o dönemde yazı için kullanılan *shiye* sözü dururken Çincede bile olmayan *biti-* sözünün yaratılması gariptir. Araştırmacı, yazısının devamında, batı dillerinde günümüzde yazmak eylemi için kullanılan sözlerin eski dönemlerde, kazımak, hakketmek, kesmek, oymak anlamlarını karşıladığı üzerine durarak *biti-* eyleminin Türkçede *bıçak* için kullanılan *bı* sözcüğünden türemiş olabileceğini belirtir (Erimer, 1989, 23). Bkz. *bitig*.

ve anıŋ ẕikri ékinçi ḳısm-da tafṣīl ü tertīb bile raḳam-ġa kildi ve mesrūḥ ***bitil****di*

(MKb: 96b12)

‘ışḳım ẓuhūrı Vāmıḳ u Mecnūnġa urdı ḫat

ger ‘ışḳ defteride burunraḳ ***bitil****diler*

(BV, 155: 2)

büzül- ‘büzülmek’ (< *büz-* ‘büzmek’ *-ül-*) eylemi *büz-* ‘büzmek’ eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *büz-* ‘büzmek’ köküne dayandığı açıktır.

zāl çarḫı kibi teni ***büzül****üp*

rişte-i cānı tārī dék üzülüp

(SS: 1297)

çapturul- 'atlı koşuşturulmak' (< *çaptur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' *-ul-*) eylemi *çap-tur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde yer alamayan bu sözcüğü Çağatayca metinlerden yalnızca *Babürname*de tespit ettik.

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de bulunmaz.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *çap-tur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' köküne dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *çapturul-* < *çap-tur-ul-* biçimindedir.

çap- eyleminin ettirgen biçimi olan *çaptur-* eylemi DLT'de 'suda yüzdürmek; çamurla sıvatmak; boyun vurdurmak' (DLT II: 180), Çağataycada 'koşturmak, akın yaptırmak' (Seng. 240r18), Osmanlıcada *çaptır-* 'koşturmak, akın yaptırmak' (TTS I: 147, TTS II: 211, TTS III: 140, TTS IV: 157) anlamlarıyla yer almaktadır.

Muḥammed Ḥuseyn Ḳorçını Ḳabulġa ***çapturul****dı*

(BN: H244b8)

çayḳal- 'çalkanmak, sallanmak, harekete geçmek; arınmak' (< *çayḳa-* 'çalkamak, sallamak; arınmak, yıkamak, temizlemek' *-l-*) eylemi *çayḳa-* 'çalkamak, sallamak; arınmak, yıkamak, temizlemek' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylem *çayḳal-* 'çalkanmak, sallanmak, harekete geçmek' biçiminde yer almaktadır (Abuş. 232; Seng. 210v22; LÇ: 148a; DTO: 282).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *çayḫal-* 'kımıldanmak, oynatılmak' (KTS: 47) biçiminde geçmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Fevayidü'l-kiber, Gül ü Nevruz* gibi Çağatayca metinlerde *çayḳa-* 'yıkamak, temizlemek' biçiminde geçen eylem köküne dayandığı açıktır. Bu eylemle aynı

kökten türemiş *çayḳan-* ‘çalkanmak, sallanmak, harekete geçmek; yıkanmak, arınmak’ ve *çaykat-* ‘çalkatmak; sallatmak; yıkatmak’ eylemleri de Çağatayca metinlerde yer almaktadır. *çayḳa-* kökünden türemiş değişik biçimler günümüzde pek çok Türk dili ve lehçesinde de yaşamaktadır: Kırg. *çayḳal-* 1. ‘çalkanmak, sallanmak’; 2. karar vermeden her şeyi merak etmek’ (KazTS: 304), Özb. *çayḳal-* ‘1. Çayqamaq, 2. U yan bu yan tebränmaq, läpänglämaq’ (UTİL II: 349), Tkm. *çayḳal-* ‘arassalık üçin içine suv guylup yuvulmak, çaykap arassa edilmek’ (TkmDS: 733).

kaşı hecride yaŋı an zevrāḳının ḫavfi bar

*ṣarṣar-ı āhım bile çun baḥr-ı ekşim **çayḳal**ur*

(FK, 153: 3)

ṭūr üzre tecelli éylegeç fāş

***çayḳal**dı su yaŋlıġ ol ḳatıġ taş*

(LM: 3416)

çırmal- ‘sarılmak’ (< *çırma-* ‘sarmak, bürünmek; dolamak’ *-l-*) eylemi *çırma-* ‘sarmak, bürünmek; dolamak’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *çırmal-* ‘sarılmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 217r27). Ayrıca *Senglah*’ta sözcüğe *çermel-* biçiminde de rastlarız (Seng. 217r27).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Karahanlı Türkçesinde rastladık. DLT’de *çermel-* ‘bir şeyin ucu kıvrılmak, bükülmek’ (DLT II: 231; DanKelly, 1985, 90) biçiminde geçmektedir.

Eylem, EDPT’de *çermel-* maddesi altında aktarılmış ve eylemin kökü *çerme-* biçiminde vermiştir (EDPT: 430b). *çerme-* biçimi de Tarihi Türk Dillerinden Osmanlıcada *çerme-* ‘sarmak, dürmek’ şeklinde yer almaktadır, ayrıca göçüşmeli biçimi olan *çemre-*’ye de rastlarız (TTS II: 217).

Aynı kökten türemiş *çırman-* ve *çırmaş-* biçimlerini de Çağataycada bulabiliz.

*çün iş ġayb perdesiġa **çırmal**dı*

(TEH: T798a11)

évrül- ‘dönmek, çevrilmek’ (< *évir-* ‘dönmek, çevirmek’ *-ül-*) eylemi *évir-* ‘dönmek, çevirmek’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *évrül-* ‘dönmek, çevrilmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 118r29; LÇ: 65a; DTO: 143).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *évril-* ‘dönmek, çevrilmek, davranmak’ (U III: 4; U II: 40; Suv. 562/12); DLT’de *évrül-* ‘dönmek, çevrilmek’ (DLT I: 248; DanKelly, 1985, 30); KB’de *évrül-* ‘dönmek, çevrilmek’ (KB: 119, 126, 744); Harezm Türkçesinde *évrül-* ‘dönmek, çevrilmek’ (KutbHŞ: 23; Nehc. 179/6) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *évir-* ‘dönmek, çevirmek, sarmak’ eylemine dayandırılmıştır (Brockelmann, 1954, 202; Eckmann, 1966, 72; DTS: 191; EDPT: 15a; Ercilasun, 1984, 28; DanKelly, 1985, 30; Erdal, 1991, 659).

devr éyle burun yügür ḳıraḳdın

évrül *başıġa velī yıraḳdın*

(LM: 2947)

tā köŋül ḫaliŋ ḫayālidin başıŋġa ***évrül****ür*

yoḳ saŋa ḥācet yaman köz def‘iġa ot u sipend

(NN, 209: 5)

ézil- ‘ezilmek’ (< *éz-* ‘ezmek’ *-il-*) eylemi *éz-* ‘ezmek’ eylemine *-il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ézil-* ‘ezilmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 100v19). Eyleme *Kelürname*de de rastlıyoruz (KN: 10b3).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *ézil-* ‘ezil (DLT I: 196; DanKelly, 1985, 31); Harezm Türkçesinde *ézil-* ‘ezil (KutbHŞ: 23; Nehc. 79/10) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *éz-* ‘ezmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘ezilmek’ karşılığı verilmiştir (DTS: 192; EDPT: 287a; DanKelly, 1985, 31).

éksil- ‘eksilmek’ (< *égsü-* ‘eksilmek’ *-l-*) eylemi *égsü-* ‘eksilmek’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerde bu biçimiyle rastlamadık, ancak bu eylem *öksül-* biçiminde Çağatayca metinlerde ve *Senglah*'ta yer almaktadır (Seng. 79r7).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren bulabiliyoruz. DLT'de *éysil-* 'eksilmek' (DLT I: 270; DanKelly, 1985, 31); Harezm Türkçesinde *éksil-* 'eksilmek' (KutbHŞ: 20); Eski Kıpçakçada *éksil-*, *iksil-, iksül-* 'eksilmek' (KTS: 71) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *égsü-* 'eksilmek' eylemine dayandırılmış ve 'eksilmek' karşılığı verilmiştir (EDPT: 117b; DanKelly, 1985, 31).

édi 'ināyeti ***öksül****mesün bu sulṭāndın*

kim ol 'ināyet érür baḥr-ı bī-ḥad ü ḳāmil

(LD: 29)

hümāyūn sāyeŋiz ***öksül****mesin āfāḳ başıdın*

barınça kök leken üzre küyeşniŋ şem'i nūrānı

(LD: 135)

ḳaḳşal- 'kurumak' (< *ḳaḳşa-* 'kurumak' *-l-*) eylemi *ḳaḳşa-* 'kurumak' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳaḳ+şa-* 'kurumak' köküne dayandığı açıktır. *ḳaḳşa-* eylemi Eckmann tarafından *ḳaḳ* 'kuru nesne' köküne dayandırılmış ve 'kurumak' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70). *kak* sözcüğü Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir (EDPT 608b).

ṭo'maŋ it dék deşt ara ḳalġan süŋek

ṭurferaḳ bu iş ki ***ḳaḳşal****ġan süŋek*

(LT: 909)

cism ara bir perleri ḳalmay bütün

*pāre pāre çün ki **ḳaḳşal**ġan otun*

(LT: 3087)

ḳalıl- ‘geri durulmak, bir işi yerine getirmekte geri durmak’ (< *ḳal-* ‘kalmak, sürdürmek; durmak, olmak, herhangi bir durumda bulunmak’ *-ıl-*) eylemi *ḳal-* ‘kalmak, sürdürmek; durmak, olmak, herhangi bir durumda bulunmak’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde de bulamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳal-* ‘kalmak, sürdürmek; durmak, olmak, herhangi bir durumda bulunmak’ köküne dayandığı açıktır. Eckmann, *ḳalıl-* gibi türeyen biçimler arasında *bilil-* ‘bilinmek’, *salıl-* ‘salınmak’ biçimlerini de saymıştır (Eckmann, 1966, 72).

*ḥükm kildi ġāyib bolmasun kim söz bar, bu cihetdin maḥrūm **ḳalıl**dı*

(TEH: M789b14)

ḳapal- ‘kuşatmak, çevrelemek (< *kapa-* ‘kapamak, önünü kesmek; kuşatmak’ *-l-*) eylemi *kapa-* ‘kapamak, önünü kesmek; kuşatmak’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *ḳapal-* ‘kuşatmak, çevrelemek’ anlamında yer almaktadır (DTO: 390).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *kapa-* ‘kapamak, önünü kesmek; kuşatmak’ köküne dayandığı açıktır.

*köz salmaydur ve köŋülleri ġonceside ḥıḳd u ḥased **ḳapal**maydur*

(MKb: 71b3)

ḳayrıl- ‘çevresinde dönmek, döndürmek’ (< *ḳaḏır-* ‘dönmek’ *-ıl-*) eylemi *ḳayır-* ‘dönmek’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz

bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳayrıl-* ‘çevresinde dönmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 226a; DTO: 414).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *kaḏrıl-* ‘bükülmek’ (DLT II: 235; DanKelly, 1985, 123); Eski Kıpçakçada *kayrıl-* ‘eğrilmek’ (KTS: 134) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳaḏır-* ‘dönmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘döndürmek, döndürülmek’ (DTS: 405; EDPT: 604b; DanKelly, 1985, 123, Erdal, 1991, 661). *ḳaḏır-* eylemi ise EDPT’de **kaḏ-* ‘geri çevirmek, bükmek’ biçimine dayandırılmıştır (EDPT: 604b). *ḳaḏır-*, DLT’de *ḳaḏır-* ‘döndürmek, reddetmek’ (DLT II: 76), KB’de *ḳaḏır-* ‘döndürmek, karşı koymak’ (KB: 6244) biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca Harezm Türkçesinde *kayra* ‘tekrar, geri, yeniden’ (Rabg. 31r11, 61v12), Eski Kıpçakçada ise *kayra, ḳayra, ḳayrı, ḳayırı* ‘geri, tekrar’ (KTS: 134) biçimlerinde bu eylem yaşamaktadır.

āh tartarda meger cān pīç urar

*oḳ atarda her ḳaçan kim **ḳayrıl**ur*

(GS, 196: 5)

*cān bérür men **ḳayrul**ur çaġda körüp bilide pīç*

ölse taŋ yoḳ ol ki cānı riştesiġa tüşse tāb

(GS, 47: 6)

ḳaytarıl- ‘döndürülmek, çevirilmek’ (< *ḳaytar-* ‘geriye döndürmek, çevirmek’ *-ıl-*) eylemi *ḳayt-ar-* ‘geriye döndürmek, çevirmek’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳayt-ar-* ‘geriye döndürmek, çevirmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘döndürülmek, çevrilmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 408; EDPT: 676a). *ḳayt-ar-* eylemi ise etimolojik sözlük ve kaynaklarda *kayt-* (ET *kaḏı-t-*) ‘dönmek, geri çevirmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘döndürmek, geri

çevirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; DTS: 408; EDPT: 675a; DanKelly, 1985, 135). Clauson eylemin kökünün muhtemelen **kāḏ-* biçiminde bir kökten geldiğini ifade etmiştir (EDPT: 604b). DanKelly'de de eylem bu köke bağlanmıştır (DanKelly, 1985, 123). Erdal *kadır-* maddesini açıklarken eylemin kökü olan *kaḏı-t-* biçiminin **kad-* ya da *kadı-* şeklinde bir köke sahip olması gerektiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 537).

*... **ḳaytarıl**ġuŋız-durlar va 'amallarġa köre cazā tapḳuŋız-durlar kéltürüptürler kim bir künī ḥażrat-ı payġambar ṣalla'llāhu 'alayhi va salam*

(ÇKT: 23b27)

*... va ba'zı bolġay kim **ḳaytarıl**ġay ... tiriklik aşaḳraġıġa kim ḫurāfat yaşıdur*

(ÇKT: 32a10)

ḳıynal- 'zahmet çekmek, eziyet görmek, sıkılmak' (< *ḳın*(*kıñ*)*a-* 'eziyet çekmek' *-l-*) eylemi *ḳın*(*kıñ*)*a-* (*ḳıyna-*) 'eziyet çekmek' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *ḳın* (*kıñ*)*+a-* (*ḳıyna-*) 'eziyet çekmek' köküne dayandığı açıktır. *ḳın* (*kıñ*)*+a-* (*ḳıyna-*) eylemi EDPT'de *kına-* 'eziyet etmek, cezalandırmak' biçiminde aktarılmış ve *kın* (*kıñ*) 'ceza, işkence' köküne dayandırılmıştır (EDPT: 634a). *kına-* eylemi Eski Uygurcada *kına-* 'eziyet etmek, cezalandırmak' (TT VIII: 8), DLT'de *kına-* 'işkence etmek, eziyet etmek, cezalandırmak' (DLT III: 273), KB'de *kına-* 'işkence etmek, eziyet etmek, cezalandırmak' (KB: 642), Harezm Türkçesinde *kına-* (ya da *kıyna-*) 'işkence etmek, eziyet etmek' (KutbHŞ: 147), Eski Kıpçakçakda *kına-* 'eziyet etmek, cezalandırmak' (KTS: 144), Osmanlıcada *kına-* 'cezalandırmak; kınamak, ayıplamak' (TTS I: 458, TTS II: 629, TTS III: 445, TTS IV: 510) biçimlerinde geçmektedir.

ḳaddi şevḳıdın hevā ḳılmaḳ tiler rūḥum ḳuşı

neçe ten zindānıda maḥbūs ḳalġay ***ḳıynal****ıp*

(NN, 94: 8)

kiydürül- ‘giydirilmek’ (< *kiydür-* ‘giydirmek’ *-ül-*) eylemi *kiydür-* ‘giydirmek’ eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *kiydür-* ‘giydirmek’ köküne dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *kiydürül-* < *kiy-dür-ül-* biçimindedir.

sa‘ādet-mend ignige nübüvvet ḫil‘ati ***kiydürül****di*

(TEH: M704a14)

ḳoşul- ‘takılmak, iliştirilmek’ (< **ḳoşuş-ul-*) eylemi *ḳoşuş-* eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ḳoşul-* ‘takılmak, iliştirilmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 287v28).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *koşol-* ‘eklenmek, birleştirilmek’ (TT VIII A 33); DLT’de *ḳoşul-* ‘birleşmek, katılmak, tertip edilmek’ (DLT II: 135; DanKelly, 1985, 144); Eski Kıpçakçada *ḳoşıl-*, *ḳoşul-* ‘koşulmak, birleşmek, eklenmek’ (KTS: 155) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynakların çoğunda *ḳoş-* ‘koşmak; katmak birleştirmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘takılmak, iliştirilmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 72; DTS: 461; EDPT: 673a; DanKelly, 1985, 144). Erdal, *koş-* eylemin muhtemelen **koş-uş-* biçiminden geliştiğini belirtir. Ona göre *kon-*’dan gelemez, çünkü *kon-* converb’e sahip değildir ve de geniş zaman ünlüsü *–(X)n-*’lı eylemler için uygun değildir. *kod-* eyleminden de gelemez, çünkü anlamsal olarak ilişki yoktur. *koş-* eyleminden de gelemez, çünkü *koş-* nesnelerin çoğulluğuna sahiptir, öznelerin değil. *kop-* eylemiyle de anlamsal yakınlık yoktur (Erdal, 1991, 665).

*alar bu ḥālni ma'lūm ḳılıp ittifāḳ bile şehrleridin ḳaçıp il yoluḳur vehmidin yolsız beyābānġa tüşüp bir ḳoyçıġa uçrap ḳoyçı daġı alarġa **ḳoşul**up ḳoyçınıŋ iti hem ḳōşulup Raḳīm atlıġ ġarġa kirmişler*

(TEH: T715b4-6)

*yıġlaġay siz **ḳoşul**up gar ursa bābām başını*

küydürüp yaḳtı firāḳım anı iç taşını

(ÇİK: 79v5)

ḳoyul- 'konulmak, verilmek' (< *ḳoy-* 'koymak, bırakmak, terketmek, vazgeçmek' -*ul-*) eylemi *ḳoy-* 'koymak, bırakmak, terketmek, vazgeçmek' eylemine -*ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *ḳoyul-* 'konulmak, verilmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 292r21).

Eylemi Karahanlı Türkçeden itibaren görüyoruz. DLT'de *ḳoyul-* 'konulmak' (DLT III: 190; DanKelly, 1985, 145); Eski Kıpçakçada *ḳoyul-* 'konulmak, bırakılmak; koyulmak' (KTS: 155); Osmanlıcada *ḳoyul-* 'konulmak, koyulmak' (TTS I: 489; TTS III: 481; TTS IV: 545) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳoy-* 'koymak' eylemine dayandırılmış ve 'konulmak, verilmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 453; EDPT: 677a; DanKelly, 1985, 145).

*devlet-mend başıġa risālet tācı **ḳoyul**dı*

(TEH: T704a14)

*maḥbūbluġı ma'lum boldı, aŋa Maḥbūbü'l-ḳulūb at **ḳoyul**dı*

(MKb: 5b6)

ḳozġal- 'harekete gelmek, kımıldamak; heyecanlanmak; yerinden kalkmak, ayaklanmak; karışmak, coşmak' (< *kozġa-* 'meydana çıkarmak, harekete getirmek' -*l-*) eylemi *kozġa-* 'meydana çıkarmak, harekete getirmek' eylemine -*l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca

sözlüklerde *ḳozġal-* ‘harekete gelmek, karışmak, coşmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 287r12; LÇ: 236a; DTO: 430).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Eylem kökü olan *ḳozġa-* biçimi ise ‘meydana çıkarmak, harekete getirmek‘ anlamında *Mahbubu’l-kulub, Fevayidü’l-kiber, Leyla vü Mecnun, Hüseyin Baykara Divanı, Seb’a-yı Seyyare, Nevedirü’n-nihaye, Garaibü’s-sıgar* gibi Çağatayca metinlerde yer almaktadır.

Doerfer eylemi *kozġa-* eylemine dayandırmış ve ‘meydana çıkarmak, harekete getirmek’ biçiminde açıklamıştır (TMEN III: 1560). Bu kökle ilgili olarak Poppe, Kas. *ḳuzġal-* ‘heyecanlanmak’, Çağ. *ḳuzġun* ‘hiddetli, sinirli’, biçimleri ile Moğ. *ḳuriça-* ‘arzulamak, şehvetli olmak’ biçimini karşılaştırmış ve bu eylemi Ana Türkçe **ḳöř-* biçiminde bir köke bağlamıştır (Poppe, 1927, 111 [TMEN III: 1560]. Räsänen ise eylemin kökünü *kōzġa-* ‘meydana çıkarmak, harekete getirmek’ biçiminde vermiştir (VEWT: 285).

oynamaḳ birle salur devrānġa raḫşı ***ḳozġal****an*

her ḳaçan kim bezmdin ol şūḫ ser-ḫoş atlanur

(NN, 234: 5)

savrulġa-siz éy revende eflāk

ḳozġal*-ġa siz éy nücūm-ı bī-bāk*

(LM: 3136)

kömül- ‘gömülmek’ (< *köm-* ‘gömmek’ -*ül-*) eylemi *köm-* ‘gömmek’ eylemine -*ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Karahanlı Türkçeden itibaren görüyoruz. KB’de *kömül-* ‘gömülmek’ (KB: 5710); Eski Kıpçakçada *kömil-, kömül-* ‘gömülmek’ (KTS: 157) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *köm-* ‘gömmek’ eylemine dayandırılmıştır (DTS: 314; EDPT: 722b; Erdal, 1991, 665).

ölüp her ādemī yer astige ***kömül****meyip ḳalmas*

körer köz ḫānesige ḫāk yara tolmayın ḳalmas

(ÇİK: 77r8)

çerḫ taş yaġduruban yirge ***kömül****miş cismim*

yaṣaġan aŋlama ḳabrimde ükülgen ḫāre

(FK, 588: 4)

körsetil- 'gösterilmek' (< *körset-* 'göstermek' -*il*-) eylemi *körset-* 'göstermek' eylemine -*il*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *kör-se-t-* 'göstermek' köküne dayandığı açıktır. *körse-t-* eylemi de etimolojik sözlüklerde *kör-* 'görmek' eylemine dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 73; VEWT: 292; DTS: 318; EDPT: 740a, 746b). Clauson da eylem kökünü *kör-* olarak vermesine rağmen eylemin *körügse-* biçimiyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (EDPT: 746b).DanKelly'de ise *körse-* < *körügse-* biçiminde açıklanmıştır (DanKelly, 1985, 110).

yana ol kim meclis ḳurup çaġır içerge köp ḥırṣ ***körsetil****mese*

(TEH: 794a1)

érleridür kim ipek alarġa ḥarām-dur ... va yol ***körsetil****ip-dürler mü'minler ... pākīza-i ḳavldın*

(ÇKT: 34a9)

körgüzül- 'görülmek, belirmek, bakılmak' (< *körgüz-* 'göstermek' -*ül*-) eylemi *körgüz-* 'göstermek' eylemine -*ül*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde de herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *kör-güz-* 'göstermek' köküne dayandığı açıktır. Tarihi Türk Dillerinde rastladığımız

körgüz- biçimi de etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kör-* 'görmek' kökünü dayandırılmış ve 'göstermek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 7; VEWT: 292; EDPT: 740a;). Bkz. *körgüz-*.

ol ḫilāfet būstānıŋ serv-i nev-ḫīzi çemen 'ālemide ***körgüzül****sün*

(TEH: T787b11)

köteril- 'götürülmek, kaldırılmak, yükseltilmek' (< *köter-* 'kaldırmak, yükseltmek, taşımak' -*il-*) eylemi *köter-* 'kaldırmak, yükseltmek, taşımak' eylemine *il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Eski Kıpçakçada *köteril-*, *köterül-, kötrül-, kötürül-* 'kaldırılmak, yükseltilmek, taşınmak' (KTS: 160) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *köter-* 'kaldırmak, yükseltmek, taşımak' köküne dayandığı açıktır. *köter-* 'kaldırmak, yükseltmek, taşımak' eylemi Tarihi Türk Dillerinde *kötür-* ve *köter-* biçimlerinde görülmektedir (EDPT: 706a-b).

köteril*di aradın tün ġubārı*

hevānı ḳıldı taŋ nārenci nārı

(DN: 680)

çün boldı ṭarab işige encām

bir dem ***köteril****di bezmdin cām*

(LM: 2671)

okul- 'okunmak' (< *oku-* 'okumak' -*l-*) eylemi *oku-* 'okumak' eylemine -*l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *okul-* 'okunmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 77v5).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de *okıl-* 'okunmak' (DLT I: 197; DanKelly, 1985, 42) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *oḳu-* ‘okumak’ eylemine dayandırılmış ve ‘okunmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 72; DTS: 369; EDPT: 85a; DanKelly, 1985, 42).

şek yok ki ḳaçan ki bu ***oḳul****ġay*

kim oḳusa ḫāṭırı bozulġay

(LM: 3610)

... magar ol kim ***oḳul****up-dur ... sizlerge anıŋ ḥarām bolmaġı kim murdār-dur ve toŋuz eti va andın özge*

(ÇKT: 35a21)

oyul*-* ‘oyulmak’ (< *oy-* ‘oymak’ *-ul-*) eylemi *oy-* ‘oymak’ eylemine *-ul-* eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *oyul-* ‘oyulmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 89v22).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *oyul-* ‘oyulmak’ (U III: 37); DLT’de *oyul-* ‘oyulmak, çukurlaşmak, sıkıştırılmak’ (DLT I: 268; DanKelly, 1985, 44); Eski Kıpçakçada *oyul-* ‘oyulmak, yarılmak; batmak’ (KTS: 207) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *oy-* ‘oymak’ eylemine dayandırılmış ve ‘oyulmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 365; EDPT: 273a; DanKelly, 1985, 44).

kim köz ki ***oyul****ġay érdi éy ḳaş*

ne köz ki kesilgey érdi bu baş

(LM: 2313)

tā ***oyul****dı ḫancer-i hicrān bile giryān közüm*

ol tenür oldı ki ẓāhir éyledi tufān közüm

(FK, 455: 1)

ozal*-* ‘öne geçmek, ilerlemek’ (< *oz-* ‘geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak’ *-al-*) eylemi *oz-* ‘geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak’ eylemine *-al-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca

sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *ozal-* 'öne geçmek, ilerlemek' anlamında yer almaktadır (DTO: 61).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Şibân Han Divanı* ve *Şibânname* gibi metinlerde geçen *oz-* 'geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak' köküne dayandığı açıktır. *oz-* kökü Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Yazıtlarda oz- 'öne geçmek, ileri gitmek; kaçmak, kurtulmak' (KT D: 31), Eski Uygurcada *oz-* 'kaçmak, kurtulmak' (TT III: 63, TT IV: 12), DLT'de *oz-* 'başkasından ileri geçmek' (DLT I: 173), KB'de *oz-* 'geçmek, ileri geçmek, ilerlemek' (KB: 248, 2344), Harezm Türkçesinde *oz-* 'aşmak, geçmek' (Nehc. 95/5), Eski Kıpçakçada *oz-* 'ileri geçmek, yetişmek' (KTS: 207) biçimlerinde yer almaktadır.

bolġaç üçev ékkisi ***ozal****ıp*

ḳum üzre anıŋ nişānı ḳalıp

(LM: 1169)

ötkeril- 'geçirilmek' (< *ötker-* 'geçirmek; gözden geçirmek' *-il-*) eylemi *öt-ker-* 'geçirmek; gözden geçirmek' eylemine *-il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde de herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *öt-ker-* 'geçirmek; gözden geçirmek' köküne dayandığı açıktır. *ötker-* eylemi ise etimolojik sözlük ve kaynaklarda *öt-* 'geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek' eylemine dayandırılmış ve 'geçirmek, vazgeçirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 892; EDPT: 52b; DanKelly, 1985, 49, Erdal, 1991, 751). *ötker-* Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *ötgür-* 'geçirmek' (TT VI: 162); DLT'de *ötgür-* 'sürdürmek; göndermek; bir şeyi bir şeyin içinden öteye geçirtmek' (DLT I: 226; DanKelly, 1985, 49); Eski Kıpçakçada *ötger-* 'geçirmek, göndermek, nüfuz ettirmek' (KTS: 212) biçimlerinde geçmektedir.

bu nev'ni hem nā-fercāmlıġ ve nā-kāmlıġ bile taḥammül ḳılılġay ve her neçük bolsa ***ötkeril****gey*

(MKb: 32b6)

hem öz ḳaşlarıda ***ötkeril****ür érdi*

(HM: T766b25)

öyrül*-* 'dönmek, çevrilmek' (< *öyür-* 'çevirmek' *-ül-*) eylemi *öyür-* 'çevirmek' eylemine -*ül*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bu eylem genelde *evril-* ya da *evrül-* biçiminde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde de herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Atâyî Divanı*nda geçen *öyür-* 'çevirmek' köküne dayandığı açıktır. Bu biçim *évrül-* biçiminin bir başka versiyonudur.

başıŋa ***öyrül****se cān-ı nātüvānım ni 'aceb*

çün tileydür ṣadḳa bolmaḳ nātüvān cānım saŋa

(BHD, VII: 2)

dédiŋ ***öyrül****me başımġa kim revān ḳatlıŋ*

sen revān bol men bolay serv-i revānıŋ ṣadḳası

(BHD, XXXVIII: 3)

saḳlal- 'korunmak, saklanmak' (< *saḳla-* 'saklamak; beklemek, kollamak, dikkat etmek' *-l-*) eylemi *saḳla-* 'saklamak; beklemek, kollamak, dikkat etmek' eylemine -*l*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *saḳla-* 'saklamak; beklemek, kollamak, dikkat etmek' köküne dayandığı açıktır. *saḳla-* eylemi de EDPT'de *sak* 'uyanık, tetik' köküne dayandırılmıştır (EDPT: 810a).

saḳla- Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde ‘gözlemek, kollamak, korumak’ anlamlarında geçmektedir (KB: 2220, Rif. 121, KutbHŞ: 153, Nehc. 237/12, KTS: 224, TTS II: 782, TTS III: 590, TTS IV: 654).

***saḳlal**ġuçı ve zīnhār bérgüçi bolġaylar ... bal-kim biz barḫūrdārlıġ bérdük ... avval Makkī gurūhlarıġa ‘ayş kéŋliki*

(ÇKT: 24b11)

salıl- ‘salınmak’ (< *sal-* ‘salmak, bırakmak’ *-ıl-*) eylemi *sal-* ‘salmak, bırakmak’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *salıl-* ‘salınmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 233v5).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık. Ancak bu eylemin yerine *salın-* eylemi diğer Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *sal-* ‘salmak, bırakmak’ köküne dayandığı açıktır. Eckmann, *salıl-* ‘salınmak’ gibi türeyen biçimler arasında *bilil-* ‘bilinmek’, *ḳalıl-* ‘yapılmak’ biçimlerini de saymış ve *salıl-* eylemini *sal-* ‘salmak’ köküne dayandırmıştır (Eckmann, 1966, 72).

*yana éki ḫışt tiler anı salmaḳ lāzım-dur bu ḳıyas bile miŋ ya éki miŋ ḫışt ferş **salıl**sa bu nev‘ fırçalar be-ġayet köp ḥāṣıl bolur*

(MKb: 106a2)

*eger ol ferc ẓāhir bolġan tekmīli üçün yana ḫışt **salıl**sa arẓu’llāhi vāsı‘a yüzin belki küre-i arż devresin temām ḫışt salmaḳ lāzım kélür*

(MKb: 106a6)

sançıl- ‘saplanmak, sokulmak’ (< *sanç-* ‘saplamak, sokmak’ *-ıl-*) eylemi *sanç-* ‘saplamak, sokmak’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *sançıl-* ‘saplanmak, sokulmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 235r28).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *sançıl-* ‘saplanmak, sokulmak’ (DLT II: 231; DanKelly, 1985, 153); Eski Kıpçakçada *sançıl-* ‘dürtülmek,

vurulmak' (KTS: 226); Osmanlıcada *sançıl-* 'saplanmak, sokulmak, dürtülmek' (TTS I: 598; TTS II: 790; TTS IV: 661) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sanç-* 'saplamak, sokmak' eylemine dayandırılmış ve 'saplanmak, sokulmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 484; EDPT: 836a; DanKelly, 1985, 153; Erdal, 1991, 669). Räsänen sözcüğü kökü olan *sanç-* eylemini Uyg.'da *say-* 'delmek, delerek geçmek' şeklinde görülen *sań-* biçiminde bir eyleme dayandırmıştır (VEWT: 400).

sanç- eylemi Tarihi Türk Dillerinde Eski Uygurcadan itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada 'dövüşmek, kavga etmek; sevk etmek' (U II: 78, TT VIII: I 4), DLT'de *sanç-* 'sançmak, dürtmek, sokmak; yenmek' (DLT III: 420), Harezm Türkçesinde *sanç-* 'delmek' (KutbHŞ: 152), Eski Kıpçakçada *sanç-, sanş-* 'delip geçmek, delmek, saplamak' (KTS: 226), Osmanlıcada *sanç-* 'delmek, (arı gibi) batırmak' (TTS I: 598, TTS II: 791, TTS III: 596, TTS IV: 661) biçimlerinde geçmektedir.

ten öyide köŋlüm andaḳ kim buzuḳta ḫār-puşt

bes ki eṭrāfida peykānıŋ turuptur ***sançıl****ıp*

(NN, 95: 3)

biliŋni ***sançıl****ap tapmadı közler*

ki tar aġzıŋ bigin bar anda sözler

(DN: 191)

savrul*-* 'savrulmak, yayılmak' (< *savur-* 'savurmak' *-ul-*) eylemi *savur-* 'savurmak' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *savrul-* 'savrulmak, yayılmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 236v7).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de *savrul-* 'savrulmak, saçılmak' (DLT II: 232; DanKelly, 1985, 157) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sav-ur-* 'savurmak' eylemine dayandırılmış ve anlamıyla kaydedilmiştir (VEWT: 391; DTS: 492; EDPT: 792a; DanKelly, 1985, 157; Erdal, 1991, 671).

savur- eylemi ise *sav-* 'savmak' köküne dayanmaktadır. Eylemin gelişimi *savrul-* < *sav-ur-ul-* biçiminde olmuştur. EDPT'de *sav-* kökünün en erken 13. yüzyılda

görüldüğü ifade edilmektedir. *Tefsir*'de sav- 'püskürtmek' (Tef. 264 [EDPT: 789a]), Eski Kıpçakçada *sav*- 'yerini değiştirmek' (KTS: 229) ve Osmanlıcada *sav*- 'savmak, defetmek; sakınmak, kaçmak; sana erdirmek; kaçıp gitmek, gevşemek' (TTS I: 605, TTS II: 800, TTS III: 605) biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca DLT'de *savıl*- savulmak; (güneş) inmek' (DLT I: 106, DLT III: 297), Eski Kıpçakçada *savul*- 'ayrılmak, uzaklaşmak' (KTS: 229), Osm. *savul*- 'sakınılmak, uzaklaşmak; (yazın) geçmesi, akıp gitmek, zaman geçmek' (TTS I: 606, TTS II: 801, TTS III: 606, TTS IV: 668) biçiminde geçen eylemlerde de bu kökü bulabiliriz.

*tedbīr ḫas u ḫāşāki taḳdīr tünd-bādıdın **savrul**madı*

(TEH: T798a9)

***savrul**ġa-siz éy revende eflāk*

ḳozġal-ġa siz éy nücūm-ı bī-bāk

(LM: 3136)

***sayġal**-* 'harcanmak, sarf edilmek' (< *sayġa*- 'saymak, hesap etmek' -*l*-) eylemi *sayġa*- 'saymak, hesap etmek' eylemine -*l*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *sayġal*- 'harcanmak, sarf edilmek' anlamında yer almaktadır (DTO: 346).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *sa-y+ġa*- 'saymak, hesap etmek' köküne dayandığı açıktır. Bkz. *sayġa*-.

*bular kitürgen nebāt gezek ü çün uşalıp vaẓīfe vechleri özge esbāb üçün **sayġal**ıp*

(MKb: 10b10)

'aḳl u dīn naḳdı fenā deyri ara kirmes ikeç

*mey bile muġ-beçeler yolıda **sayġal**dı yana*

(GS, 559: 5)

sépil- ‘saçılmak, serpilmek’ (< *sép-* ‘saçmak, serpmek’ -*il-*) eylemi *sép-* ‘saçmak, serpmek’ eylemine -*il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Lutfî Divanı, Leyla vü Mecnun, Şibân Han Divanı, Nevadirü'n-nihale* gibi metinlerde geçen *sép-* ‘saçmak, serpmek’ köküne dayandığı açıktır.

sép- kökü Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *sep-* ‘ihtiyaçlarını sağlamak’ (PP 28/1-2 [EDPT: 784b]), Eski Kıpçakçada sep- serpmek, saçmak’ (KTS: 232), Osmanlıcada *sep-* ‘serpmek, saçmak’ (TTS I: 614, TTS II: 810, TTS III: 613, TTS IV: 677) biçimlerinde geçmektedir.

ve ābdār lāleler saçılġandın numūne ve raḳamı ol gül ve lāle arasıda müşg-nāb ***sépil****gen ve sünbül-i sīrāb ékilgendin nişāne körgüzür*

(TEH: M797a18)

sınal- ‘denenmek, tecrübe edilmek’ (< *sına-* ‘sınamak, denemek’ -*l-*) eylemi *sına-* ‘sınamak, denemek’ eylemine -*l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *sınal-* ‘denenmek, tecrübe edilmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 257r1).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *sınal-* ‘denenmek, tecrübe edilmek’ (DLT II: 126; DanKelly, 1985, 162) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sına-* ‘sınamak, denemek’ eylemine dayandırılmış ve ‘denenmek, tecrübe edilmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 504; EDPT: 839b; DanKelly, 1985, 162). EDPT’de *sına-* eylemi *sın* ‘vücut, boy pos, dış görünüş’ köküne dayandırılmıştır (EDPT: 835a).

sına- Tarihi Türk Dillerinde ‘denemek, sınamak’ anlamıyla geçmektedir (DLT III: 273, DLT I: 242, KB: 245, 723, KutbHŞ: 164, Nehc. 212/13, KTS: 235, TTS I: 621, TTS II: 817, TTS III: 620, TTS IV: 684).

ḳālā ni sözüŋge ni ‘ahdiŋġa ni ḳavlüŋġa ni attıŋġa i‘timad ḳalıpdur niyüçün ki her ḳaysını barlar ma‘lūm ḳılılıp ve ***sınal****uptur*

(TEH: M799a14)

soḳul- ‘sokulmak’ (< *soḳ*- ‘sokmak’ -*ul*-) eylemi *soḳ*- ‘sokmak’ eylemine -*ul*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *soḳul*- ‘sokulmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 245r12).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *soḳul*- ‘sokulmak; dövülerek inceltilmek’ (DLT II: 125; DanKelly, 1985, 165) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *soḳ*- ‘sokmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘sokulmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 509; EDPT: 809b; DanKelly, 1985, 165; Erdal, 1991, 673).

ḫuṭbe-i devlet oḳuldı ẕātıġa

sikke-i rif‘at ***soḳul****dı atıġa*

(LT: 2413)

ol sāde simlerġa açḳan kişver darb-ḫāneside sikke adliŋġa ***soḳul****sun*

(TEH: M797b13)

suval- ‘sıvanmak’ (< *suva*- ‘sıvamak’ -*l*-) eylemi *suva*- ‘sıvamak’ eylemine -*l*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *suval*- ‘sıvanmak’ (DLT II: 125; DanKelly, 1985, 170) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerden DTS’de *suva*- köküne dayandırılmıştır (DTS: 515). Bu kök *Bedayiü’l-vasat, Fevayidü’l-kiber, Seb’a-yi Seyyare, Nevadirü’n-nihale, Garaibü’s-sıgar* gibi Çağatayca metinlerde de geçmektedir.

suva- kökü Tarihi Türk Dillerinde de görülmektedir. DLT’de *suva*- ‘sulamak’ (DLT I: 498), Tefsi’de *suva*- ‘sıvamak’ (Tef. 276), Eski Kıpçakçada *sıva*-, *suva*- ‘sıvamak’ (KTS: 243) biçimlerinde yer almaktadır. Clauson *suva*- eylemini de *suv* ‘su’ köküne bağlamıştır (EDPT: 785a).

ḫumārım żaʿfıġa keh-gil isi tā yitti mest oldum

***suval**mış tur meger mey lāyidin mey-ḫāne dīvārı*

(GS, 648: 2)

***südrel**-* 'sürülmek; sürüklenmek' (< *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' *-l-*) eylemi *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' eylemine *l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Mahbubu'l-kulub, Lisanü't-tayr, Lütfi Divanı, Bedayiü'l-vasat, Fevayidü'l-kiber, Leyla vü Mecnun, Hüseyin Baykara Divanı, Garaibü's-sıgar, Ferhad u Şirin* gibi metinlerde geçen *südre-* 'çekmek, sürmek, uzatmak' köküne dayandığı açıktır. *südre-* 'sürüklemek, zorla çekmek' köküne ise Aysu Ata'nın yayımladığı *Kur'an Tercümesi*nde *süḍre-* ve *süḍrü-* biçimlerinde rastladık (Ata, 2004, 633).

*zülfi éginge yéter ger saçı yerge **südrel**ür*

téŋ durur ḳaydım üçün ger bir ḳarış ger yüz ḳulaç

(NN, 173: 3)

*yirge saçıŋ **südrel**ür külbemge kirseŋ ḫam bolup*

mihr pest olġan zamān andaḳ ki tapḳay sāye ṭūl

(GS, 388: 6)

***sürtül**-* 'sürtülmek' (< *sürt-* 'sürtmek' *-ül-*) eylemi *sürt-* 'sürtmek' eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *sürtül-* 'sürtülmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 241v17).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de *sürtül-* 'sürtülmek, dövülmek, sürülmek' (DLT II: 231; DanKelly, 1985, 171) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sürt-* 'sürtmek' eylemine dayandırılmış ve 'sürtülmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 518; EDPT: 847a; DanKelly, 1985, 171).

*başı bulutḳa **sürtül**ür érdi*

(TEH: T706a9)

sa'ādet ḫaṭları ḳılmış hüveydā

*itiŋ cengige **sürtül**gen cebīnim*

(FK, 447: 2)

***süzül**-* 'süzülmek' (< *süz-* 'süzmek' *-ül-*) eylemi *süz-* 'süzmek' eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *Senglah*'ta *süzül-* 'süzülmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 242v14).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *süzül-* 'süzülmek' (TT V 22; Suv. 63/9); DLT'de *süzül-* 'süzülmek' (DLT II: 124; DanKelly, 1985, 172); KB'de *süzül-* 'süzülmek' (KB: 221, 3632, 3752, 4795, 5921); Harezm Türkçesinde *süzül-* 'süzülmek' (KutbHŞ: 163); Eski Kıpçakçada *süzül-* 'süzülmek' (KTS: 247) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *süz-* 'süzmek' eylemine dayandırılmış ve 'süzülmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 519; EDPT: 863a; DanKelly, 1985, 172, Erdal, 1991, 674).

***tançkal**-* 'et bozulup kokmak' (< *tançka-* 'et kokmak, bozulmak' *-l-*) eylemi *tançka-* 'et kokmak, bozulmak' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Bu eyleme yalnızca *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de rastladık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tançka-* 'et kokmak, bozulmak' köküne dayandığı açıktır. Özönder bu eyleme benzer bir eylemle ilgili tek kaydın DLT'de geçtiğini belirtir. O, DLT'de bir dörtlükte geçen *tınçıdı* '(et) bozuldu, koktu, çürüdü' eylemi için Mahmud Kaşgari'nin düştüğü notta, eylemin *tançadı* olarak okunacak biçimde harekelendirilip eylemin aslının *tançga-* olduğunun belirtildiğini aktarmıştır (Özönder, 1996, 145). Yine DLT'de "*tança-* eylemi için 'isimlerin ve fiillerin ortasındaki ġ harfini atan' Oğuz ve Kıpçaklara hastır, bir ağız kelimesidir" ifadesine rastlarız. Ayrıca DLT'de *tançı-, tınça-, tonçı-*

gibi biçimlerde bulunmaktadır. DLT'de *tançış-* biçimi de geçmektedir. Bu da eylemin ilk ünlüsünün /a/ olduğunu gösterir. Özönder'e göre, /ş/'nin önündeki geniş ünlüleri daralttığı dikkate alındığında *tançış*'ın **tança-ş-*'tan geliştiği söylenebilir. Özönder, bütün bu verilerin eylemin Orta Türkçedeki biçimini *tançġa-* biçiminde kurmaya yeteceğini ve ML'deki *tançḳa-* biçiminin DLT'deki *tançġa-* biçimini kuvvetlendireceğini ifade etmiştir (Özönder, 1996, 145).

*munġaymaḳ, tançḳamaḳ, **tançḳal**maḳ, körüksemek, buşurġanmaḳ, boḫsamaḳ, kirkinmek, sögedemek, busmaḳ*

(ML: 775b24)

tapşurul- 'verilmek, sunulmak' (< *tapşur-* 'itimat etmek, vermek, teslim etmek' *-ul-*) eylemi *tapş-ur-* 'itimat etmek, vermek, teslim etmek' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde de herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tapş-ur-* 'itimat etmek, vermek, teslim etmek' köküne dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *tapşurul-* < *tapş-ur-ul-* biçimindedir.

tapşur- eylemi Eski Uygurcada itibaren Tarihi Türk Dillerinde yer almaktadır. Eski Uygurcada *tapşur-* 'teslim etmek, vermek' (USp. 14/16 [EDPT: 447a]), DLT'de *tapçur-*, *tapşur-* 'ulaştırmak, teslim etmek' (DLT II: 175), Harezm Türkçesinde *tapşur-* 'teslim etmek, vermek, ulaştırmak, emanet etmek' (KutbHŞ: 167, Nehc. 4/16) biçimlerinde geçmektedir.

***tapşurul**sa ve her éki üç künde bir ḳatla tilep mülāḥaẓa ḳılılsa daġı*

(TEH: M794a22)

tarıl- 'saçılmak' (< *tarı-* 'saçmak, ekmek' *-l-*) eylemi *tarı-* 'saçmak, ekmek' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *tarıl-* 'saçılmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 153r8).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de *tarıl-* 'dağılmak; yayılmak; ayrılmak' (DLT II: 126; DanKelly, 1985, 178); Harezm Türkçesinde *tarıl-* 'saçılmak' (KutbHŞ: 172) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tarı-* 'saçmak, ekmek' eylemine dayandırılmış ve 'saçılmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 537; EDPT: 547a; DanKelly, 1985, 178).

tarı- eylemi 'ekmek, saçmak' anlamıyla Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir (Usp. 2/2-3, DLT III: 262, KB: 1393, KutbHŞ: 172).

köz tutar min kim közümnüŋ suyıdın

köŋlide tuḫm-ı muḥabbet ***tarıl****a*

(LD: 2484)

tarḳal- 'ayırmak; perişan etmek, perişan olmak' (< Moğ. *tarḳa-* 'dağılmak, ayrılmak' -*l-*) eylemi Moğ. *tarḳa-* 'dağılmak, ayrılmak' eylemine *l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tarḳal-* 'ayırmak; perişan etmek, perişan olmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 99b; DTO: 197).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tarḳa-* 'dağılmak, ayrılmak' köküne dayandığı açıktır. Clauson *Senglah*'ta Moğolca sözcükleri sayarken *tarġa-, tarġaçı, tarġat-, tarġal-, tarġamışı* ve *tarġaş-* biçimlerini de saymıştır (Sengİnd V: 96). Doerfer *targamışı* maddesinde *tarḳa-* biçimini *tar-* kökünün üzerine kuvvetlendirici bir -*k* almış biçim olarak açıklar (TMEN I: 125). Clauson *tar-* eylemi ile Moğ. *tarka-* arasında anlamsal bir ilişkinin olmadığını ileri sürmüştür (EDPT: 529a). Deniz Abik bu eylemi *yivüt-ke-* 'çevirmek, döndürmek, çevirerek getirmek, sağlamak', *aylan-ġa-* 'dönmek, yolunu çevirmek, yolundan vazgeçmek' eylemleri gibi -*GA*- ekiyle türemiş biçimler arasında düşünmüştür (Abik, 2006, 156).

Eylem, Moğolcada *tara-* 'dağılmak; ayrılmak; ayırmak' eyleminin ettirgen biçimi olarak *taraġa-* '(kalabalıktan) ayrılmak, bırakmak; dağılmak, yayılmak' şeklinde yer almaktadır (Lessing, 1960, 779).

éy Nevāyī tā tirig-sen tart-ġuŋ ildin cefā

savuġaç hengāme-i ʿışḳıŋ bu ġāvġa ***tarḳal****ur*

(FK, 153: 7)

tayal*-* 'dayanmak, tutunmak' (< *taya-* 'dayamak' *-l-*) eylemi *taya-* 'dayamak' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Fevayidü'l-kiber*, *Garaibü's-sıgar* gibi Çağatayca metinlerde geçen *taya-* 'dayamak' köküne dayandığı açıktır. *taya-* eylemi 'dayamak, desteklemek' anlamıyla Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir (DLT III: 274, KTS: 266).

özüm tizginsem özümdin özümde uş bolur peydā

bu ḥırṣ u bu hevā birle anıŋ sarı ***tayal****mas-mén*

(ŞHD: 126a9)

żaʿfım içre ḳaṣrı tamıġa ***tayal****ġan dék turur*

her saman körseŋ yapuşḳan tamınıŋ dīvārıda

(GS, 28: 2)

téril*-* 'derilmek, bir araya getirmek' (< *tér-* 'dermek, toplamak' *-il-*) eylemi *tér-* 'dermek, toplamak' eylemine *-il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *téril-* 'derilmek, bir araya getirmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 190v14).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *téril-* 'derilmek, bir araya getirmek' (M I: 15; M II: 10; TT VI: 334); DLT'de *téril-* 'derilmek, bir araya getirmek' (DLT II: 127; DanKelly, 1985, 186); KB'de *téril-* 'derilmek, bir araya getirmek' (KB: 2396); Harezm Türkçesinde *déril-* 'toplanmak, bir araya getirmek' ('Ali: 36 [EDPT: 547b]); Eski Kıpçakçada *tiril-* 'toplanmak, bir araya getirmek' (KTS: 277); Osmanlıcada *deril-* 'derilmek, bir araya getirmek' (TTS I: 196; TTS II: 284; TTS III: 185; TTS IV: 211) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tér-* ‘dermek, toplamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘derilmek, bir araya getirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 554; EDPT: 547b; DanKelly, 1985, 186).

tér- eylemi yazıtlardan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Yazıtlarda *tér-* ‘dermek, toplamak’ (BK D: 11), Eski Uygurcada *tér-* ‘dermek, toplamak’ (U III: 28, TT VI: 259), DLT’de *tér-* ‘dermek, toplamak’ (DLT III: 181), KB’de *tér-* ‘dermek, toplamak’ (KB: 114, 719), Harezm Türkçesinde *dér-*, *ter-*, *tér-* ‘dermek, toplamak’ (KutbHŞ: 178, 179), Eski Kıpçakçada *der-*, *dir-*, *tir-*, *ter-* ‘dermek, toplamak, yığmak, bir araya getirmek’ (KTS: 270), Osmanlıcada *der-* ‘toplamak’ (TTS I: 197, TTS II: 286, TTS III: 187, TTS IV: 213) biçimlerinde geçmektedir.

kél éy sāḳī meni bir cām ile ḳıl mest-i lā-ya‘ḳıl

ki dehr içre érür ‘āḳil ***téril****mek maḥż-ı nā-dānlıḳ*

(NN, 533: 10)

tévrel- ‘batırılmak, sokulmak’ (< *tévre-* ‘sokmak, batırmak, batmak’ *-l-*) eylemi *tévre-* ‘sokmak, batırmak, batmak’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *tévrel-* ‘batırılmak, sokulmak’ anlamında yer almaktadır (DTO: 269). Bu eyleme Çağatayca metinlerde *tévrül-* biçiminde de rastlıyoruz.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Nevâdirü’n-nihâye* gibi Çağatayca metinlerde geçen *tévre-* ‘sokmak, batırmak, batmak’ köküne dayandığı açıktır.

ḳatl çün ḳıldıŋ köŋülni bu kefen tikmek ikin

oḳlarıŋ kim ḳaldılar cān perdesiġa ***tévrel****ip*

(NN, 94: 4)

tıyıl- ‘önlenmek, eksilmek, engelenmek’ (< *tıy-* (ET *tıḏ-*) ‘engellemek, önlemek, tutmak, durmak’ *-ıl-*) eylemi *tıḏ-* ‘engellemek, önlemek, tutmak, durmak’ eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

Taradığımız metinlerde rastlamadığımız eylem Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *tıyıl-* 'önlenmek, eksilmek' anlamıyla yer almaktadır (Seng. 203r29).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tıḏıl-* 'önlenmek, eksilmek, engelenmek' (U III: 24; TT X: 72); DLT'de *tıḏıl-* 'kaçınmak, çekinmek, alıkoymak, engel olmak' (DLT II: 126; DanKelly, 1985, 188); Harezm Türkçesinde *tıyıl-* 'önlenmek, eksilmek' (KutbHŞ: 192); Eski Kıpçakçada *tıyıl-* 'son vermek, sonu olmak; yasaklamak, engel olmak' (KTS: 274) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tıḏ-* 'engellemek, önlemek, tutmak, durmak' eylemine dayandırılmış ve 'önlenmek, eksilmek, engelenmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 566; EDPT: 456a; DanKelly, 1985, 188, Erdal, 1991, 677).

tıḏ- eylemi Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülür. Eski Uygurcada *tıḏ-* 'engellemek' (TT III: 74, U II: 69), DLT'de *tıḏ-*, *tıt-*, *tıy-* 'engellemek' (DLT III: 439, DLT II: 292, DLT III: 244), KB'de *tıḏ-* 'geri koymak, mani olmak' (KB: 1445), Harezm Türkçesinde *tıḏ-*, *tıy-* 'engellemek, geri koymak' (KutbHŞ: 192), Eski Kıpçakçada *tıy-* 'engellemek, tutmak; geciktirmek' (KTS: 274) biçimlerinde geçmektedir.

tégürül- 'ulaştırılmak, verilmek' (< *tégür-* 'çevirmek, dolaştırmak, ulaştırmak, eriştirmek' *-ül-*) eylemi *tégür-* 'çevirmek, dolaştırmak, ulaştırmak, eriştirmek' eylemine *–ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ve Tarihi Türk dillerinde yer almayan bu eylemin kökü olan *tég-* ve *tégür-* hem Çağataycada hem de diğer Tarihi Türk dillerinde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tég-ür-* 'çevirmek, dolaştırmak, ulaştırmak, eriştirmek' köküne dayandığı açıktır. Tarihi Türk Dillerinde de yer alan *tégür-* eylemi *tég-* 'değmek, ulaşmak' eyleminin ettirgen biçimidir.

*ḳalġannı hem ümīd ol kim bat müyesser bolġandın soŋra **tégürül**güsidür*

(TEH: T788b8)

töŋül- ‘dönülmek’ (< *tön*- ‘dönmek’ -*ül*-) eylemi *tön*- ‘dönmek’ eylemine -*ül*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *töŋül*- ‘dönülmek’ anlamında yer almaktadır (DTO: 249).

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Şibân Han Divanı* ve *Gül ü Nevruz* gibi Çağatayca metinlerde geçen *tön*- ‘dönmek’ köküne dayandığı açıktır. *tön*- Tarihi Türk Dillerinde de yer almaktadır. DLT’de *tön*- ‘dönmek’ (DLT III: 184), Eski Kıpçakça *dön*-, *tön*- ‘dönmek, geri dönmek’ (KTS: 64), Osmanlıcada *dön*- ‘dönmek, geri dönmek’ (TTS I: 224, TTS II: 321, TTS III: 209) biçimlerinde geçmektedir.

yandılar ḫan sarı ol kişverdin

töŋül*üben barı ol kişverdin*

(ŞN_2: 2490)

tüketil- ‘yapılmak, tamamlanmak; yazılmak’ (< *tüket*- ‘tüketmek’ -*il*-) eylemi *tüke-t*- ‘tüketmek’ eylemine -*il*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tüket*- ‘tüketmek’ köküne dayandığı açıktır. *tüket*- eylemi de *tüke*- ‘tükenmek, sona ermek’ biçimine dayanmaktadır. *tüke*- eylemi Tarihi Türk Dillerinde ‘tükenmek, sona ermek’ anlamıyla geçmektedir (TT V: 22, DLT III: 270, KB: 114, 976).

pād-şāhnıng mübārek elḳābıġa ***tüketil****gey*

(HM: T764b12)

tüşül- ‘gelinmek, varılmak, bir yere vasıl olunmak’ (< *tüş*- ‘düşmek, inmek; koyulmak; kapılmak; girmek; uygun gelmek; inmek; durmak; varmak’ -*ül*-) eylemi *tüş*- ‘düşmek, inmek; koyulmak; kapılmak; girmek; uygun gelmek; inmek; durmak; varmak’ eylemine -*ül*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tüş-* 'düşmek, inmek; koyulmak; kapılmak; girmek; uygun gelmek; inmek; durmak; varmak' köküne dayandığı açıktır.

ḳulluḳ 'arża-dāşt ol kim seferdin selāmet bile ḳayıtıp meskenge ***tüşül****gen haberdin devlet-ḫᵛāh ḳullar şamdān boldılar*

(TEH: M790a12)

tüzül*-* 'yapılmak, düzenlenmek' (< *tüz-* 'düzmek, düzenlemek, tertip etmek' *-ül-*) eylemi *tüz-* 'düzmek, düzenlemek, tertip etmek' eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *tüzil-*, *tüzül-* 'yapılmak, düzenlenmek' anlamında yer almaktadır (DTO: 232). Bu eylem *tüzil-* ve *tüzel-* biçimlerinde de Çağatayca metin ve sözlüklerde yer almaktadır (Seng. 174v10; Seng. 174v2).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tüzül-* 'düzenlenmek' (U I: 35; Suv. 137/12; TT I: 121); DLT'de *tüzül-* 'düzenlenmek' (DLT II: 127; DanKelly, 1985, 206); KB'de *tüzül-* 'düzenlenmek' (KB: 60, 103); Harezm Türkçesinde *tüzül-* 'düzenlenmek' (KutbHŞ: 192); Eski Kıpçakçada *tüzel-*, *düzel-* 'düzenlenmek' (KTS: 289) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tüz-* 'düzmek, düzenlemek, tertip etmek' eylemine dayandırılmış ve 'yapılmak, düzenlenmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 603; EDPT: 575b; DanKelly, 1985, 206, Erdal, 1991, 681).

'adl mīẕānı ***tüzül****di, rāstlar taptı revāc*

fitne bāzārı bozuldı, raḫtıġa tüşti kesād

(SD: 164)

köŋül hevāsı meni buzdı şükrdür aŋa kim

tüzül*di 'āfiyet evcide rūzgārı anıŋ*

(BV, 344: 5)

uşal*-* 'ufalanmak, parçalanmak' (< *uşa-* 'ufalamak, parçalamak' *-l-*) eylemi *uşa-* 'ufalamak, parçalamak' eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uşal-* ‘ufalanmak, parçalanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 75 v13; LÇ: 34a; DTO: 66).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *uşal-* ‘ufalanmak, parçalanmak’ (DLT I: 197; DanKelly, 1985, 56) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *uşa-* ‘ufalamak, parçalamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘ufalanmak, parçalanmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 617; EDPT: 462b; DanKelly, 1985, 56, Erdal, 1991, 681).

bular kétürgen nebāt gezek üçün ***uşal****ıp vaẓīfe vechleri özge esbāb üçün sayġalıp*

(MKb: 10b10)

ol ḳaş ṭāḳına ḳoyup érdim ***uşal****dı ah*

ösrük közüŋ alında köŋül ābgīnesi

(LD: 1808)

uzal- ‘uzanmak’ (< *uza-* ‘uzamak’ *-l-*) eylemi *uza-* ‘uzamak’ eylemine *-l-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *uzal-* ‘uzamak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 72v16; DTO: 61).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *uzal-* ‘uzamak’ (DLT I: 186; DanKelly, 1985, 57); KB’de *uzal-* ‘uzamak’ (KB: 405, 678, 801, 809, 1096, 4261) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda ET ve Karahanlı Türkçesinde bulunan *uza-* ‘uzamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘uzanmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 620; EDPT: 287a; DanKelly, 1985, 57).

cünūnġa tüşti ṣanevber ḳadiŋdin éyle ki su

bolup ayaġıġa zencīr ***uzal****dı başıda saç*

(NN, 172: 5)

bister-i gül-reng üze ol nev‘ ***uzal****mış ża‘fdın*

kim ‘iżārı üzre bolsa nergis-i fettānġa ża‘f

(NN, 521: 5)

ügül- ‘toplanmak’ (< *üg-* ‘toplamak’ -*ül-*) eylemi *üg-* ‘toplamak’ eylemine *ül-* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ükül-* ‘toplanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 282v28).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de *ükül-* ‘toplanmak’ (DLT I: 198; DanKelly, 1985, 59); KB’de *ükül-* ‘toplanmak’ (KB: 310) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *üg-* ‘toplamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘toplanmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 624; EDPT: 106b; DanKelly, 1985, 59).

ük- kökü Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *ük-* ‘yığmak, toplamak’ (Mal. 17/2 [EDPT: 100b]), DLT’de *ük-* ‘yığmak, toplamak’ (DLT I: 168) biçimlerinde geçmektedir. Bu eylem bazı metinlerde sözbaşında *ö-* ile telaffuz edilmiştir, ancak modern dillerdeki biçimler sözcüğün *ü-*’lü olduğunu göstermektedir. Ayrıca sözcük *ükül-* değil *ügül-* biçiminde okunmalıdır.

*köŋlige **ügül**di kūh-ı endūh*

endūhı yıkıldı kūh-tā-kūh

(LM: 962)

çerḫ taş yaġduruban yérge kömülmiş cismim

*yaṣaġan aŋlama ḳabrimde **ügül**gen ḫāre*

(FK, 588: 4)

*ki lez̲z̲et ni‘meti yétti **ügül**üp*

meşaḳḳat zaḥmeti çıḳtı tökülüp

(DN: 833)

üzül- ‘kesilmek’ (< *üz-* ‘kesmek’ -*ül-*) eylemi *üz-* ‘kesmek’ eylemine -*ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *üzül-* ‘kesilmek; sona ermek’ (U II: 38; TT VIII: 40); DLT’de *üzül-* ‘üzülmek, kesilmek’ (DLT I: 196; DanKelly, 1985, 62); KB’de *üzül-* ‘kesilmek’ (KB: 247, 6146); Harezm

Türkçesinde *üzül*- 'kesilmek' (KutbHŞ: 195); Eski Kıpçakçada *üzül*- 'kesilmek, kırılmak, parçalanmak' (KTS: 299); Osmanlıcada *üzül*- 'kesilmek, kırılmak' (TTS I: 754; TTS II: 962; TTS III: 740; TTS IV: 814) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *üz*- 'kesmek' eylemine dayandırılmış ve 'kesilmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 630; EDPT: 287a; DanKelly, 1985, 62, Erdal, 1991, 683).

üz- 'kesmek' kökü Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *üz*- 'koparmak, yırtmak' (Toŋ: 13), Eski Uygurcada *üz*- 'koparmak, yırtmak' (U III: 41, TT IV: 10), DLT'de *üz*- 'kesmek' (DLT I: 165), KB'de *üz*- 'kesmek' (KB: 153, 655), Harezm Türkçesinde *üz*- 'koparmak, kesmek' (KutbHŞ: 204, Nehc. 281/6), Eski Kıpçakçada *üz*- 'koparmak, kırmak' (KTS: 299), Osmanlıcada *üz*- 'koparmak, kırmak' (TTS I: 754, TTS II: 962, TTS III: 740, TTS IV: 813) biçimlerinde geçmektedir.

çırmaban bérkit ṣurāḥī aġzını éy pīr-i deyr

ḳayda körseŋ kim ***üzül****miş çāk-i ḫırḳamdın yorun*

(BV, 444: 6)

yolda nā-geh na'leynim şirāki ***üzül****di*

(MKb: 43a9)

yançıl- 'ezilmek' (< *yanç*- 'ezmek' -*ıl*-) eylemi *yanç*- 'ezmek' eylemine -*ıl*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yançıl*- 'ezilmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 338r17).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de *yançıl*- 'ezilmek' (DLT III: 107; DanKelly, 1985, 213); Harezm Türkçesinde *yançıl*- 'ezilmek' (Nehc: 338/3), Osmanlıcada *yançıl*- 'ezilmek' (TTS II: 991) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yanç*- 'ezmek' eylemine dayandırılmış ve 'ezilmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 232; EDPT: 945b; DanKelly, 1985, 213, Erdal, 1991, 683).

Eylem kökü olan *yanç*- eylemi ise Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *yanç*- 'ezmek, çiğnemek' (M I: 18, U II: 76), DLT'de *yanç*- 'ezmek, çiğnemek'

(DLT III: 435), KB'de *yanç-* 'ezmek' (KB: 1926, 2016), Eski Kıpçakçada *yanç-* 'ezmek; yassılaştırmak, yapıştırmak, sıkıştırmak' (KTS: 310), Osmanlıcada *yanc-* 'ezmek' (TTS I: 778) biçimlerinde geçmektedir.

ve eger ḳoŋarsa bilādın taşırġa sipihr arabası ol yük astıġa ***yançıl****ıp*

(TEH: M785a20)

ümīd ol ki başları ecel taşı bile ***yançıl****ġay*

(MKb: 10b2)

yaŋıl- 'yanılmak' (< *yaŋ-* 'hata yapmak' *-ıl-*) eylemi *yaŋ-* 'hata yapmak' eylemine *-ıl-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaŋıl-* 'yanılmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 338v11; DTO: 538).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaŋıl-* 'yanılmak' (TT VIII A: 12; U IV: 40; TT VII: 25); DLT'de *yaŋıl-* 'yanılmak' (DLT III: 388; DanKelly, 1985, 213); KB'de *yaŋıl-* 'yanılmak' (KB: 198, 360, 641); Harezm Türkçesinde *yaŋıl-* 'yanılmak, hata etmek' (KutbHŞ: 68; Nehc. 245/12); Eski Kıpçakçada *yaŋıl-*, *yaġıl-*, *yaŋal-* 'yanılmak, hata etmek' (KTS: 310) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yaŋ-* 'hata yapmak' eylemine dayandırılmış ve 'yanılmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 234; EDPT: 951a; DanKelly, 1985, 213).

yaŋ- eylemi Tarihi Türk Dillerinden Eski Türkçede *yaŋ-* 'yaymak, dağıtmak, hezimete uğratmak' (BK D: 32) biçiminde geçmektedir. Diğer Tarihi Türk Dillerinde *yay-* 'sallamak, çalkalamak; kışkırtmak, karıştırmak' biçiminde görülmektedir (M III: 6, DLT III: 246, KTS: 316, TTS II: 1023, TTS III: 791, TTS IV: 863). Tarihi Türk Dillerinde görülen *yay-* biçimi *yaḏ-* eyleminin ikincil biçimidir.

yolġa kirgenlerge ḫulḳuŋdur yaḳīn ser-māyesi

yol ***yaŋıl****ġanlarġa şer'iŋ şāh-rāhīdür mübīn*

(SD: 24)

tevḥīd nükteside ḫamūş oldı pīr-i deyr

*cem'i ki şerh ḳıldılar anı **yaŋıl**dılar*

(BV, 155: 5)

yapıl- 'kapanmak, örtülmek' (< *yap*- 'kapamak, örtmek' -*ıl*-) eylemi *yap*- 'kapamak, örtmek' eylemine -*ıl*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yapıl*- 'kapanmak, örtülmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 325r16).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de ise *yapul*- 'kapanmak, örtülmek' (DLT III: 76; DanKelly, 1985, 214); KB'de *yapul*- 'kapanmak, örtülmek' (KB: 4003) Osmanlıcada *yapıl*- 'kapanmak, örtülmek' (TTS I: 781; TTS II: 996; TTS III: 766; TTS IV: 840) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yap*- 'kapamak, örtmek' eylemine dayandırılmış ve 'kapanmak, örtülmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (EDPT: 877a; Ercilasun, 1984, 214; DanKelly, 1985, 214, Erdal, 1991, 683).

yap- 'kapamak, örtmek' eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. Eski Uygurcada *yap*- 'kapamak, örtmek' (H II: 26 [EDPT: 871a]), DLT'de *yap*- 'örtmek, kapamak' (DLT III: 57), Harezm Türkçesinde *yap*- 'örtmek, kapamak' (KutbHŞ: 63), Eski Kıpçakçada *yab*-, *yap*- 'örtmek, kapamak' (KTS: 310), Osmanlıcada *yap*- 'kapamak' (TTS I: 782, TTS II: 997, TTS III: 767, TTS IV: 841) biçimlerinden geçmektedir.

*gül-gūn mey içip sünbüli çün gülge **yapıl**mas*

ol gül-şen ara bizge ne güller ki açılmas

(NN, 392: 1)

***yapıl**mas ger maŋa ḳanlıġ sudın köz*

saŋa lìkin açılmas uyḳudın köz

(NN, 380: 1)

yaratıl- 'yaratılmak' (< *yarat*- 'yaratmak' -*ıl*-) eylemi *yarat*- 'yaratmak' eylemine -*ıl*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *yaratıl*- 'yaratılmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 520).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. *Tefsir*'de *yaratıl-* 'yaratılmak' (Tef. 143); Harezm Türkçesinde *yaratıl-* 'yaratılmak' (KutbHŞ: 71; Nehc. 374/10) Eski Kıpçakçada *yaradıl-*, *yaratıl-* 'yaratılmak' (KTS: 312) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yara-t-* 'yaratmak' eylemine dayandırılmış ve 'yaratılmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 240; EDPT: 962a; Erdal, 1991, 684). Bkz. *yarat-*.

insan bile şeyṭān arasıda ẕātı 'adāvet-dür ṭabī'ī muḫālefet biri ot-dın ***yaratıl****dı ve biri tofraġdın* ***yaratıl****dı*

(MKb: 102a13-102b1)

... alar gar dīdasızlar-durlar pas istihzā mustaḥaḳḳı ve suḫrīyat lāyıḳı alar-durlar ... ***yaratıl****ıp-dur ādamī*

(ÇKT: 24a6)

yaşurul*-* 'saklanılmak' (< *yaşur-* 'saklamak, gizlemek' *-ul-*) eylemi *yaşur-* 'saklamak, gizlemek' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yaşur-* 'saklamak, gizlemek' köküne dayandığı açıktır. Bkz. *yaşur-*.

bu ṣan'atnı ıẓhāru'l-mużmer dérler. Evvelġı rubā'īdin her ḥarf ***yaşurul****sa soŋġı rubā'īdin tapılur*

(BabD, 511: 1-2)

pes eger ol ***yaşurul****ġan ḥarf rubā'īniŋ evvelġı mıṣrā'ıda bolsa ve pes kim anı bir tutulup érdi*

(BabD, 514: 4-5)

yeŋil*-* 'yenilmek, kaybetmek' (< *yeŋ-* 'yenmek' *-il-*) eylemi *yeŋ-* 'yenmek' eylemine *-il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Bu eylem *Kelürname*de geçmektedir (KN: 35b9).

Eylem Eski Kıpçakçada *yeŋil-* ‘yenilmek, kaybetmek’ (KTS: 318) biçiminde görülmektedir.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yeŋ-* ‘yenmek’ köküne dayandığı açıktır. *yeŋ-* kökü DLT’de *yeŋ-* ‘yenmek’ (DLT III: 391), Eski Kıpçakçada *yeŋ-* ‘yenmek, mağlup etmek’ (KTS: 318) biçimlerinde geçmektedir.

yiberil- ‘gönderilmek, yollanmak’ (< *yiber-* ‘göndermek, yollamak’ *-il-*) eylemi *yiber-* ‘göndermek, yollamak’ eylemine *-il-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yiber-* ‘göndermek, yollamak’ köküne dayandığı açıktır. *yiber-* kökü Tarihi Türk Dillerinde *ıḏ* ‘göndermek’ biçiminde görülen eylem ile *bér-* eyleminin birleşmiş biçimidir. Bu birleşik şeklin ilk hali *ıdu bér-* biçimindedir. Eylemin gelişimi *ıd-u ber-* > *ıyu ber-* > *iyiber-* > *yiber-* biçiminde olmuştur.

güstaḫlıḳ yüzidin fülānni ḳulluḳḳa ***yiberil****di*

(TEH: M783a3)

Ḫorāsān vilāyetiġa ***yiberil****di*

(TEH: M786a12)

yétkürül- ‘ulaştırılmak, yetiştirilmek’ (< *yétkür-* ‘yetiştirmek, göndermek’ *-ül-*) eylemi *yét-kür-* ‘yetiştirmek, göndermek’ eylemine *-ül-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlüklerde de herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yét-kür-* ‘yetiştirmek, göndermek’ köküne dayandığı açıktır.

yétkür- eylemi Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yétir-* ‘yetirmek, ulaştırmak’ (TT VIII F 3; TT VIII L 25; TTS I: 113); KB’de *yétür-*

‘yetirmek, ulaştırmak’ (KB: 216, 544; 302, 507, 2586, 4231, 5894); Harezm Türkçesinde *yétür-*, *yétgür-* ‘başarmak, tamamlamak, bitirmek’ (KutbHŞ: 79); Eski Kıpçakçada *yetür-*, *yitgür-, yitür-, yitkür-* ‘ulaştırmak, sevketmek; erişmek, ulaşmak’ (KTS: 320) biçimlerinde geçmektedir.

Ayrıca *yét-kür-* eylemi etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yét-* ‘sağlam olmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yetişmek, ulaştırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 264; EDPT: 893a; Erdal, 1991, 755).

vācīb érdi kim mübārek naẓarġa ***yitkürül****gey*

(TEH: M790b6)

yonul- ‘yontulmak’ (< *yon-* ‘yontmak, (kalem) açmak’ *-ul-*) eylemi *yon-* ‘yontmak, (kalem) açmak’ eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yonul-* ‘yontulmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 347r7).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT’de ise *yonul-* ‘yontulmak’ (DLT III: 82; DanKelly, 1985, 230); Eski Kıpçakçada *yonul-* ‘yontulmak’ (KTS: 327); Osmanlıcada *yonul-* ‘yontulmak’ (TTS I: 841; TTS II: 1066; TTS III: 820; TTS IV: 897) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yon-* ‘yontmak, (kalem) açmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yontulmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 272; EDPT: 951b; DanKelly, 1985, 230).

yon- eylemi Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *yon-* ‘kesmek, yontmak’ (DLT I: 384), Harezm Türkçesinde *yon-* ‘yontmak’ (KutbHŞ: 82), Eski Kıpçakçada *yon-* ‘yontmak’ (KTS: 327), Osmanlıcada *yon-* ‘yontmak’ (TTS I: 841, TTS II: 1066, TTS III: 820, TTS IV: 897) biçimlerinde geçmektedir.

yonul*up taşı ṣāfī vü mevzūn*

yér ḳan reng belki ṣandal-gūn

(SS: 3823)

yoyul- ‘kaybolmak’ (< *yoḏ-* ‘silmek’ *-ul-*) eylemi *yoḏ-* ‘silmek’ eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yoyul*- 'kaybolmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 347v18).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de ise *yoḏul*- 'kaybolmak' (DLT III: 77; DanKelly, 1985, 228); Osmanlıcada *yoyul*- 'kaybolmak' (TTS I: 843; TTS II: 1069; TTS III: 822; TTS IV: 899) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yoḏ*- 'silmek' eylemine dayandırılmış ve 'kaybolmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 269; EDPT: 890b; DanKelly, 1985, 228; Erdal, 1991, 688). EDPT'de *yoḏ*- 'silmek' eylemi **yo*- biçiminde bir köke dayandırılmış ve *yok* ile karşılaştırılması gerektiği ifade edilmiştir (EDPT: 885b).

yoḏ- eylemi Tarihi Türk Dillerinden Eski Uygurcada *yoḏ*- ve *yoy*- 'kesmek, vurmak' (TT VIII: C 9, U III: 64), DLT'de *yoḏ*- 'silmek, bozmak, mahvetmek' (DLT III: 434), Harezm Türkçesinde *yoy*- 'silmek' (KutbHŞ: 85), Eski Kıpçakçada *yuy*- , *yoy*- 'silmek, derisini yüzmek' (KTS: 331, İH: 100), Osmanlıcada *yoy*- 'yıkmak, bozmak, silmek' (TTS I: 843, TTS II: 1068, TTS III: 821, TTS IV: 899) biçimlerinde geçmektedir.

***yoyul**ġan bolġan va zāyil bolġan ... va sizlerge-dür vayl kim ḥasrat va nadāmat ḳaliması-dur yā sizlerge*

(ÇKT: 22a4)

yömrül- 'çökmek; harap olmak' (< *yömür*- 'tahrip etmek, viran eylemek' -*ül*-) eylemi *yömür*- 'tahrip etmek, viran eylemek' eylemine -*ül*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eyleme *Fevayidü'l-kiber* adlı metinde rastladık, ancak bu metinde *yimrül*- biçiminde görülmektedir.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Eski Uygurcada *yimril*- 'yıkılmak' biçiminde rastladık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *Fevayidü'l-kiber*, *Sedd-i İskenderi* gibi Çağatayca metinlerde geçen *yömür*- 'tahrip etmek, viran eylemek' köküne dayandığı açıktır. *yömür*- kökü Räsänen tarafından *yemür*- biçiminde maddebaşı olarak verilmiş ve günümüz Türk dillerindeki biçimleri aktarılmıştır (VEWT: 197a).

cemāliŋ ṣubḥıdın külbemni rūşen ḳıl ki başımġa

*felek ġam-ḫānesi **yimrül**gü diktür fürḳatıŋ ṣāmı*

(FK, 660: 2)

ġam tün imin dur min āh ü eşkdin şem'im öçüp

*başıma **yömrül**geli tüşmiş bozuḳ kāşāne hem*

(GS, 418: 3)

***yumul**-* '(göz) yumulmak, kapanmak' (< *yum-* 'yummak, kapamak' *-ul-*) eylemi *yum-* 'yummak, kapamak' eylemine *-ul-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yumul-* '(göz) yumulmak, kapanmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 346r15).

Eylemi Karahanlı Türkçesinden itibaren görüyoruz. DLT'de ise *yumul-* '(göz) yumulmak, kapanmak' (DLT III: 55; DanKelly, 1985, 233); Eski Kıpçakçada *yumul-* 'yumulmak, kapanmak' (KTS: 330); Osmanlıcada *yumul-* '(göz) yumulmak, kapanmak, büzülmek' (TTS I 849; TTS II: 1076; TTS III: 827; TTS IV: 906) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yum-* 'yummak, kapamak' eylemine dayandırılmış ve '(göz) yumulmak, kapanmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 280; EDPT: 936b; DanKelly, 1985, 233).

yum- kökü Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yum-* 'yummak, kapamak' (TT III: 152), DLT'de *yüm-* 'yummak, kapamak' (DLT III: 64), KB'de *yüm-* 'yummak, kapamak' (KB: 624), Harezm Türkçesinde *yum-* 'yummak, kapamak' (KutbHŞ: 85, Nehc. 158/4), Eski Kıpçakçada *yum-, yüm-* 'yummak, kapamak, göz kırpmak' (KTS: 329) biçimlerinde geçmektedir.

*köz **yumul**mış hecrdin ol yüzge açmaḳ isterem*

līk hecrān köz yumup açḳunca hem bérmes emān

(BV, 445: 3)

déme nāleŋdin ***yumul****mas közlerim kim taŋ émes*

kélmese bīmārlarġa uyḳu it efġānıdın

(GS, 505: 5)

yuyul- ‘yıkanmak’ (< *yuy*- ‘yıkanmak’ -*ul*-) eylemi *yuy*- ‘yıkamak’ eylemine -*ul*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlüklerde herhangi bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *yuy*- ‘yıkamak’ köküne dayandığı açıktır. EDPT’de sözcüğün kökü olan *yun*- ‘yıkanmak’ eylemi *yu*- ‘yıkamak’ köküne dayandırılmıştır (EDPT: 942b).

veh ki külekdür ol baḥrġa kim

mevciġa tüşse ***yuyul****ġay eflāk*

(FK, 688: 82)

yüz āfettin köŋül su bolup cāndın élig ***yuyul****up ve her zamān miŋ ḫaṭardın cān aġzıġa yétip ölümge köŋül ḳoyulup*

(TEH: M784b20)

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

açıl- ‘açılmak’ (< *aç*- ‘açmak’ -*ıl*-) [MKb] [LT] [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [BabD] [GD] [ŞHD] [GN] [KUŞ] [KMD] [HBD] [SS] [ÇKT] [BN] [ML] [ŞTe] [NŞ] [FŞ] [TN] [GS] [ÇİK] [TEH] [DN] [Sİ] [NM] [BHD] [HLN] [ŞN]; *alıl*- ‘alınmak, almak işi yapılmak’ (< *al*- ‘almak’ -*ıl*-) [BN] [TEH] [NM]; *artıl*- ‘artırılmak, fazlalaştırmak’ (< *art*- ‘artmak’ -*ıl*-) [ŞN]; *ayrıl*- ‘ayrılmak’ (< *ayır*- ‘ayrılmak’ -*ıl*-) [MKb] [LT] [BV] [LD] [FK] [LM] [BabD] [GD] [ŞHD] [KUŞ] [KMD] [HBD] [SS] [ÇKT] [HPR] [BN] [ŞTe] [NN] [NŞ]; *aytıl*- söylenmek, denmek (< *ayt*- ‘söylemek, demek’ -*ıl*-) [MKb] [LT] [BV] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HM] [ŞHD] [SS] [ÇKT] [HPR] [BN] [ŞTe] [NN] [FŞ] [GS] [ŞTü] [TEH] [Sİ] [ŞN]; *barıl*- ‘varılmak, gidilmek’ (< *bar*- ‘varmak’ -*ıl*-) [HM] [BN]; *béril*- ‘verilmek’ (< *bér*- ‘vermek’ -*il*-) [ÇKT] [BN] [NN]; *bıçıl*- ‘kesilmek, boğazlanmak’ (< *bıç*- ‘kesmek, biçmek’ -*il*-) [SD]; *bilil*- ‘bilinmek’ (< *bil*- ‘bilmek’ -*il*-) [MKb] [HM] [ÇKT] [BN] [TEH]; *bézel*- ‘bezenmek’

(< *bédize-* ‘donatmak, bezenmek’ *l-*) [HBD] [FŞ] [TEH]; *bolul-* ‘olunmak’ (< *bol-* ‘olmak’ *-ul-*) [HM] [BN] [ML] [TEH] [NM]; *boyal-* ‘boyanmak’ (< *boya-* ‘boyamak’ *-l-*) [BV] [FK] [ŞHD] [GS] [ŞN]; *buzul-* ‘bozulmak’ (< *buz-* ‘bozmak’ *-ul-*) [MKb] [LT] [BV] [FK] [LM] [BabD] [GD] [GN] [HBD] [ÇKT] [BN] [ŞTe] [NN] [ŞTü] [TEH]; *çekil-* ‘çekilmek’ (< *çek-* ‘çekmek’ *-il-*) [GN] [NN]; *çevrül-* ‘çevrilmek, dönmek’ (< *çevir-* ‘çevirmek, dönmek’ *-ül-*) [SD]; *dökül-* ‘dökülmek’ (< *dök-* ‘dökmek’ *-ül-*) [GS]; *égil-* ‘eğilmek’ (< *ég-* ‘eğmek’ *-il-*) [BN] [NN] [ŞTü]; *énil-* ‘inilmek’ (< *én-* ‘inmek’ *-il-*) [BN]; *éril-* ‘erimek’ (< *éri-* ‘erimek’ *-l-*) [LM]; *içil-* ‘içilmek’ (< *iç-* ‘içmek’ *-il-*) [SS] [BN]; *işitil-* ‘işitilmek’ (< *işit-* ‘işitmek’ *-il-*) [BabD] [HM] [ML] [TEH]; *ḳatıl-* ‘katılmak’ (< *ḳat-* ‘katmak’ *-ıl-*) [MKb] [LD] [FK] [BabD] [KUŞ] [SS] [NN] [GS] [FŞ] [TEH] [ŞN]; *ḳazıl-* ‘kazılmak’ (< *kaz-* ‘kazmak’ *-ıl-*) [SS] [FŞ] [TEH] [ŞN] [Sİ]; *késil-* ‘kesilmek’ (< *kés-* ‘kesmek’ *-il-*) [LM] [ÇKT] [NM] [ŞN]; *ḳılıl-* ‘kılınmak’ (< *ḳıl-* ‘kılmak, yapmak’ *-ıl-*) [MKb] [BV] [HM] [HE] [SS] [ÇKT] [HPR] [ML] [FŞ] [TEH] [NM]; *ḳırıl-* ‘kırılmak, yok edilmek’ (< *ḳır-* ‘kırmak, yok etmek’’ *-ıl-*) [ŞHD] [KUŞ] [ŞTe] [ŞTü] [ŞN]; *kiril-* ‘gerilmek’ (< *kir-* ‘germek’ *-il-*) [SD] [TEH] [DN] [Sİ]; *ḳurul-* ‘kurulmak, büzülmek’ (< *ḳur-* ‘kurmak’ *-ul-*) [MKb] [SD] [TEH]; *öltürül-* ‘öldürülmek’ (< *öltür-* ‘öldürmek’ *-ül-*) [ÇKT]; *satıl-* ‘satılmak’ (< *sat-* ‘satmak’ *-ıl-*) [LD]; *sıyrıl-* ‘sıyrılmak’ (< *sıyır-* ‘sıyırmak’ *-ıl-*) [NŞ] [NM]; *sorul-* ‘sorulmak’ (< *sor-* ‘sormak’ *-ul-*) [LD] [BabD] [HM] [GD] [KUŞ] [ÇKT] [TEH] [Sİ]; *soyul-* ‘soyulmak’ (< *soy-* ‘soymak’ *-ul-*) [MKb] [FK] [GS]; *sökül-* ‘sökülmek’ (< *sök-* ‘sökmek’ *-ül-*) [FK] [NN] [HD]; *sürül-* ‘yürütülmek, gönderilmek’ (< *sür-* ‘yürütmek, göndermek’ *-ül-*) [TEH] [Sİ]; *taḳıl-* ‘takılmak’ (< *taḳ-* ‘takmak’ *ıl-*) [BV] [NN]; *tapul-* ‘bulunmak’ (< *tap-* ‘bulmak’ *-ul-*) [LD] [LM]; *tartıl-* ‘tartılmak, çekilmek’ (< *tart-* ‘tartmak’ *-ıl-*) [BV] [HM] [SS] [HPR] [NN] [GS] [TEH] [DN] [ŞN]; *tikil-* ‘dikilmek’ (< *tik-* ‘dikmek’ *-il-*) [MKb] [BV] [LD] [FK] [HBD] [SS] [NN] [GS] [TEH] [DN] [ŞN]; *téşil-* ‘deşilmek, yarılmak’ (< *téş-* ‘deşmek’ *-il-*) [BV] [FK] [GS] [FŞ] [TEH]; *tizil-* ‘dizilmek’ (< *tiz-* ‘dizmek’ *-il-*) [NN] [NŞ]; *toḳul-* ‘dokunmak (kumaş)’ (< *toḳu-* ‘dokumak’ *-l-*) [BV] [GS]; *tökül-* ‘dökülmek’ (< *tök-* ‘dökmek’ *-ül-*) [MKb] [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [BabD] [ŞHD] [HE] [GN] [HBD] [SS] [ŞTe] [NN] [GS] [FŞ] [TEH] [DN] [Sİ] [NM] [ŞN]; *töşel-* ‘döşenmek’ (< *töşe-* ‘döşemek’ *-l-*) [MKb] [SD] [ML] [FŞ]; *tutul-* ‘tutulmak, yakalamak’ (< *tut-* ‘tutmak’ *-ul-*) [MKb] [BV] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HM] [GD] [ŞHD] [HE] [GN] [HBD] [SS] [ÇKT] [NN] [GS] [FŞ] [TEH] [DN] [Sİ]; *unutul-*

‘unutulmak’ (< *unut-* ‘unutmak’ *-ul-*) [BabD] [TEH]; *urul-* ‘vurulmak’ (< *ur-* ‘vurmak’ *-ul-*) [KUŞ] [SS] [ÇKT] [NN] [TEH]; *uzatıl-* ‘uzatılmak’ (< *uzat-* ‘uzatmak’ *-ıl-*) [MKb]; *yarıl-* ‘yarılmak’ (< *yar-* ‘yarmak’ *-ıl-*) [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [HE] [ÇKT] [GS] [ŞN]; *yayıl-* ‘yayılmak’ (< *yay-* ‘yaymak’ *-ıl-*) [BV] [LD] [LM] [BabD] [ŞHD] [SS] [ŞTe] [NN] [GS] [TEH] [ŞN]; *yetil-* ‘ulaşılmak’ (< *yét-* ‘yetmek, ulaşmak’ *-il-*) [SD] [LD] [GN] [ÇKT] [ŞTe] [NN]; *yıḳıl-* ‘yıkılmak’ (< *yıḳ-* ‘yıkmak’ *-ıl-*) [MKb] [LT] [BV] [SD] [FK] [LM] [BabD] [ŞHD] [HE] [KMD] [HBD] [SS] [ÇKT] [HPR] [ŞTe] [NN] [TN] [ÇİK] [FŞ] [TEH] [Sİ] [NM] [MEM] [HLN] [ŞN]; *yırtıl-* ‘yırtılmak’ (< *yırt-* ‘yırtmak’ *-ıl-*) [NN] [NM]; *yéyil-* ‘yenilmek, yenmek’ (< *yé-* ‘yemek’ *-y-il-*) [TEH], vb.

5.4. Ettirgen Eylem Türeten Biçimler

5.4.1. -Ar-

Eski Türkçeden beri geniş bir kullanıma sahip olan bu ek yaptırma eki diye de anılır. Çoğunlukla *u*, bazen *a*, çok az da *ı* ünlüsü alır. Çok sık kullanılmayan çatı eklerinden biridir. Gabain, *-Ar-* ve *–Ur-* yapım eklerini birlikte almakta ve “yaptırma eki, çok kere basitinin anlamını verir” şeklinde bu eki açıklamaktadır (Gabain, 1941 (2000[3]), 60). Erdal ise Gabain’in aksine iki eki farklı alır. Erdal, Eski Türkçede *–Ar-* eki alan bütün köklerin iki heceli olarak yer aldığını belirtir ve her iki ekin de kattıkları anlam bakımından farklarının olmadığını ifade eder. Erdal, bu eklerin hangisinin hangi köke geleceğine dair kesin bir kural olmadığını da belirtir (Erdal, 1991, 740).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *két-er-* ‘gidermek, uzaklaştırmak’, vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 60).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *çık-ar-* ‘çıkarmak’ (DLT II: 83; DanKelly, 1985, 93; KB: 169, vb.), *két-er-* ‘gidermek’ (DLT III: 187; DanKelly, 1985, 104; KB: 54, 285, 385, 6075), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *két-er-* ‘gidermek, yok etmek; sürmek, kovmak, kovalamak; çekmek, çıkarmak’ (Nehc. 11/14; KutbHŞ: 97; KTS: 141), *çıḳ-ar-* ‘çıkarmak’ (KutbHŞ: 46; KTS: 50), vb.

Çağataycada çok sık kullanılmayan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi orta çatı eklerinden biridir. Yaptırma anlamında ettirgen eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

çıḳar- ‘çıkarmak’ (< *çıḳ-* ‘çıkmak’ *-ar-*) eylemi *çıḳ-* ‘çıkmak’ eylemine *-ar-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çıkar-* ‘çıkarmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 219r15; DTO: 307).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *çıḳar-* ‘çıkarmak’ (DLT II: 83; DanKelly, 1985, 93); KB’de *çıḳar-* ‘çıkarmak’ (KB: 169, 212, 622; 1916); Harezm Türkçesinde *çıḳar-* ‘çıkarmak’ (KutbHŞ: 46); Eski Kıpçakçada *çıḳar-* ‘çıkarmak’ (TZ: 30a9; TZ: 54b11) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *çıḳ-* ‘çıkmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘çıkarmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; DTS: 150; EDPT: 410b; DanKelly, 1985, 93).

*yay-nı kün toġısında bir çölde, kişi ayaġı yétmes topraḳḳa kömüp bir uçını **çıḳar**ıp ḳoyġıl*

(ŞTe: 77b16)

yüzüŋ devrinde közlerim gehī la‘l u gehī lü‘lü‘

***çıḳar**ur, körse bu ṣan‘at, uyalur baḥr u ḳan, ey cān*

(SD: 418)

ḳaytar- ‘döndürmek, geri çevirmek’ (< *kayt-* (ET *kaḏıt-*) ‘dönmek, geri çevirmek’ *-ar-*) eylemi *kay-t-* ‘dönmek, geri çevirmek’ eylemine *-ar-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kaytar-* ‘döndürmek, geri çevirmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 280r6; LÇ: 225b).

Sözcük Karahanlı Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ḳaytar-* ‘döndürmek, geri çevirmek’ (DLT III: 193; DanKelly, 1985, 135); Harezm Türkçesinde *ḳaytar-* ‘döndürmek, geri çevirmek, geri döndürmek’ (KutbHŞ: 129;

Nehc. 286/17); Eski Kıpçakçada *ḳaytur*-, *ḳaydur*-, *ḳaytar*- 'döndürmek, geri çevirmek, geri döndürmek' (KTS: 134) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *kayt*- (ET *kaḏı-t-*) 'dönmek, geri çevirmek' eylemine dayandırılmış ve 'döndürmek, geri çevirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; DTS: 408; EDPT: 675a; DanKelly, 1985, 135). Clauson eylemin kökü olan *kayt*- (ET *kaḏı-t-*) biçiminin muhtemelen **kāḏ*- biçiminde bir kökten geldiğini ifade etmiştir (EDPT: 604b). Erdal ise *kadır*- maddesini açıklarken eylemin kökü olan *kaḏı-t*- biçiminin **kad*- ya da **kadı*- şeklinde bir köke sahip olması gerektiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, 537).

kitken érse çāklik köksüm tikip vāḳıf bolup

kélse bu cānib sinānlar birle sançıp ***ḳaytar****ıŋ*

(BV, 349: 3)

ve şefḳat ḳılıp ***ḳaytar****dı*

(ŞTü, 38: 7)

kéter- 'gidermek' (< *két*- 'gitmek' -*er*-) eylemi *két*- 'gitmek' eylemine -*er*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kéter*- 'gidermek, temizlemek' anlamında yer almaktadır (Seng. 311v15; LÇ: 264a; DTO: 482).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *kéter*- 'gidermek' (TT X: 122; U III: 48); DLT'de *kéter*- 'gidermek' (DLT III: 187; DanKelly, 1985, 104); KB'de *kéter*- 'gidermek' (KB: 54, 285, 4113, 6075); Harezm Türkçesinde *kéter*- 'gidermek' (KutbHŞ: 97); Eski Kıpçakçada *kéter*- 'gidermek' (Hou. 49); Osmanlıcada *gider*- 'gidermek' (TTS I: 311; TTS II: 436; TTS III: 397; TTS IV: 341) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *két*- 'gitmek' eylemine dayandırılmış ve 'gidermek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; DTS: 303; EDPT: 705b; DanKelly, 1985, 104; Erdal, 1991, 735). Talat Tekin bu eylemle aynı kökten geldiğini düşündüğü Uyg. (Br.) *kēt*- 'gitmek', DLT *kēter*- 'gidermek', Nij. *kīt*- 'gitmek', EAT (TTS) *gid*-, Az. *gét*- 'getmek' biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 47, 182). Buna göre eylemin kökünü *kēt*- biçiminde tasarlamak mümkündür.

*özlüküŋ seylidin aḫlāḳ-ı żemīmiŋni **kéter***

*kim **kéter** mühmel ile neçe muḫālif emrāż*

(NN, 471: 3)

***kéter**di ʻaḳlnı ʻaşḳıŋ şehi kélip yéridin*

vaṭange çün égesi kéldi ol cilā ḳıldı

(LD: 2133)

***ḳızar**-* ‘kızarmak’ (< *ḳız-* ‘kızmak’ *-ar-*) eylemi *ḳız-* ‘kızmak’ eylemine *-ar-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳızar-* ‘kızarmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 295v15; LÇ: 246a; DTO: 447).

Sözcük Karahanlı Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ḳızar-* ‘kızarmak’ (DLT II: 77; DanKelly, 1985, 140); Harezm Türkçesinde *ḳızar-* ‘kızarmak’ (KutbHŞ: 149); Eski Kıpçakçada *ḳızar-* ‘kızarmak’ (TZ: 13b5; KTS: 147) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳız-* ‘kızmak’ eylemine dayandırılmış ‘kızarmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 450; EDPT: 685a; DanKelly, 1985, 140).

*çemen ara **ḳızar**ur sarġarur gül-i raʻnā*

meger ki ḳaldı cemāliŋdin infiʻāl içre

(FK, 591: 4)

*seniŋ laʻlıŋdın uftanıp **ḳızar**ur laʻl kān içre*

ḥased iltür meniŋ yüzüm körüben zaʻferān, éy cān

(SD: 416)

ḳopar- ‘koparmak, çıkarmak’ (< *ḳop-* ‘kopmak’ *-ar-*) eylemi *ḳop-* ‘kopmak’ eylemine *-ar-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳopar-* ‘koparmak, çıkarmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 282r3; LÇ: 230b; DTO: 421).

Sözcük Karahanlı Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *ḳopur-* 'koparmak, çıkarmak' (DLT II: 72; DanKelly, 1985, 142); KB'de *ḳopur-* 'koparmak, çıkarmak' (KB: 30, 341, 1751, 3975, 5792); Harezm Türkçesinde *ḳopar-* 'koparmak, çıkarmak' (KutbHŞ: 137; Nehc. 67/10); Eski Kıpçakçada *ḳopar-* 'koparmak, çıkarmak' (KTS: 154; TZ: 28b2); Osmanlıcada *ḳopar-* 'koparmak, çıkarmak' (TTS I: 483; TTS II: 649; TTS III: 475; TTS IV: 539) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳop-* 'kopmak' eylemine dayandırılmış ve 'koparmak, çıkarmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 457; EDPT: 585a; DanKelly, 1985, 142).

veh ni ṭāli' dür ki ġam şāmı tüşümge kirse yār

bāver étmey uyḳudın sigrip ***ḳopar****-men siskerip*

(HBD, 16: 6)

ḳopar*dı ilni çarlap taŋ ḫōrusı*

köründi 'āc tég tün ābnūsı

(DN: 158)

5.4.2. –(U)r-

Ettirgenlik eklerinin en işlek olanlarından biridir. Erdal ettirgenlik eklerini sınıflandırırıken *–(U)r-* ekini, -*gUr, -(X)t-, -(X)z-* ekleriyle birlikte basit yapılı ekler içinde değerlendirir. Bunun yanında ona göre -*tUr-* eki çok önceki bir dönemde *–(X)t-* ve *–(U)r-* eklerinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik yapılı bir ektir. Erdal, bu ekle yapılan bütün eylemlerin iki heceli olduğunu da belirtir. *–(U)r-* eki iki heceli köklere geldiğinde ise hece düşmesi olmakta ve eylem yine iki heceli olarak kalmaktadır (*tegşür-* < *tegiş-ür-* vb). Erdal bu ekin sonu /n/ ve /z/ ile biten eylemlere gelmediğini, /r/ ile bitenlerde de çok nadir görüldüğünü söyler (Erdal, 1991, 733).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *öl-ür-* 'öldürmek', *bas-ur-* 'ezilmiş olmak, birinin emrine girmek', *kel-ir-* 'getirmek', *büt-ür-* 'bitirmek' vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 60); ; **ol-or-* 'oturmak, (tahta) oturmak' (Toŋ: 32).

Karahanlı Türkçesinden de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *büt-ür-* 'sağaltmak, sağ hale getirmek, alacağını tanıklamak, ispat etmek' (DLT II: 72;

DanKelly, 1985, 84; KB: 1098, 1576, 2982, 4036, vb.), *yét-ür-* ‘kaybetmek, yitirmek’ (DLT III: 67; DanKelly, 1985, 228), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *büt-ür-* ‘bitirmek, sona erdirmek’ (KTS: 40), *yét-ür-* ‘yetiştirmek, ulaştırmak’ (Nehc. 29/4; KTS: 320), vb.

Çağataycada çok sık kullanılmayan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi ettirgenlik eklerinden biridir. Yaptırma anlamında ettirgen eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

aşur- ‘aşırmak’ (< *aş-* ‘aşmak’ *-ur-*) eylemi *aş-* ‘aşmak’ eylemine *-ur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta bu eyleme *aşur-* ‘aşırmak’ biçiminde rastlamaktayız (Seng. 41r2).

Bu eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Harezm Türkçesinde *aşır-*, *aşur-* ‘aşırmak, geçirmek, taşırmak’ (KutbHŞ: 14; Nehc. 402/9), Eski Kıpçakçada *aşur-* ‘aşırmak, geçirmek’ (KTS: 15) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *aş-* ‘aşmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘aşırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; EDPT: 265a; Erdal, 1991, 710).

aş- ‘aşmak’ kökü Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Türkçede *aş-* ‘aşmak, geçmek’ (BK D: 15), Eski Uygurcada *aş-* ‘aşmak, geçmek’ (TT I: 47), DLT’de *aş-* ‘aşmak, geçmek’ (DLT I: 173, DLT III: 261), Harezm Türkçesinde *aş-* ‘aşmak, geçmek’ (KutbHŞ: 13), Eski Kıpçakçada *aş-* ‘aşmak, geçmek’ (KTS: 14), Osmanlıcada *aş-* ‘aşmak, geçmek; dışarı taşmak’ (TTS II: 64, TTS IV: 47) biçimlerinde geçmektedir.

yoḳarı ***aşur****up meni aġırlap*

ayaġ élige alıp tuttı yırlap

(DN: 113)

ve yüz meşaḳḳat bile yétti beyt ki baġlaşturġaylar da‘vī āvāzesin yétti felekdin ***aşur****ġaylar*

(MKb: 18b2)

basur- ‘bastırmak, tutturmak’ (< *bas*- ‘basmak’ -*ur*-) eylemi *bas*- ‘basmak’ eylemine -*ur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eyleme yalnızca Çağatayca metinlerden *Babürname*de rastladık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *basur*- ‘bastırmak’ (M III: 8); DLT’de *basur*- ‘bastırmak’ (DLT II: 77; DanKelly, 1985, 66); Eski Kıpçakçada *basur*- ‘bastırmak, yığmak’ (KTS: 24); biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *bas*- ‘basmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘bastırmak, tutturmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 86; EDPT: 374b; DanKelly, 1985, 66, Erdal, 1991, 710).

tornıŋ bir uçını béş altı ḳarı yıraḳraḳ bérkitürler. tornıŋ bir ṭarafını yerde taşḳa ***basur****urlar*

(BN: H140a3)

çomur- ‘suya batıp çıkmak, batırmak, daldırmak’ (< *çom*- ‘suya dalmak, batıp çıkmak’ -*ur*-) eylemi *çom*- ‘suya dalmak, batıp çıkmak’ eylemine -*ur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylem Tarihi Türk dillerinden Eski Uygurcada *çomur*- ‘batırmak, daldırmak’ (TT VII: 25) ve DLT’de *çomur*- ‘suya daldırıp batırmak’ (DLT II: 85; DanKelly, 1985, 94) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *çom-, çöm*- ‘suya dalmak, batıp çıkmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘suya batıp çıkmak, batırmak, daldırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 70; VEWT: 115b; DTS: 153; EDPT: 423b; Erdal, 1991, 714).

çom-, çöm- kökü Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *çom*- ‘batmak’ (TT VI: 195, TT VIII I: 23); DLT’de *çom*-, *çöm*- ‘batmak, dalmak, çimmek’ (DLT II: 26, DLT I: 401); Harezm Türkçesinde *çom*- ‘batmak’ (KutbHŞ: 44), Eski Kıpçakçada *çom*- ‘suya dalmak’ (KTS: 54) biçimlerinde geçmektedir.

*közüm girdābı cismimni **çomur**du*

émes bu Dicle vü Ceyḥūnġa maḫṣūṣ

(BV, 275: 5)

ġarḳa boldı nā-tüvān cismim sirişkim baḥrıda

*gerçi su neçe tereng bolsa **çomur**mas kāhnı*

(BV, 650: 5)

ḳazur- ‘kazdırmak’ (< *ḳaz-* ‘kazmak’ *-ur-*) eylemi *ḳaz-* ‘kazmak’ eylemine *-ur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ḳaz-* ‘kazmak’ eylemine dayandığı açıktır.

*va ruḳū‘ va sucūd ḳılġuçılar ya‘nī Ka‘banıŋ evini **ḳazur**alar va nacislardın pāk ḳıl ṭa anı ṭavāf ḳılġaylar va anda namāz*

(ÇKT: 34b18)

savur- ‘savurmak’ (< *sav-* ‘savmak’ *-ur-*) eylemi *sav-* ‘savmak’ eylemine *-ur-* eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *savur-* ‘savurmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 236r22).

Eylem Karahanlı Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *savur-* ‘savurmak’ (DLT II: 82; DanKelly, 1985, 157); Eski Kıpçakçada *savur-*, *sovur-* ‘çekip çıkarmak’ (TZ: 16a8; TZ: 20a4) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sav-* ‘savmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘savurmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 492; EDPT: 791a; DanKelly, 1985, 157).

EDPT’de *sav-* kökünün en erken 13. yüzyılda görüldüğü ifade edilmektedir. *Tefsir*’de *sav-* ‘püskürtmek’ (Tef. 264 [EDPT: 789a]), Eski Kıpçakçada *sav-* ‘yerini değiştirmek’ (KTS: 229) ve Osmanlıcada *sav-* ‘savmak, defetmek; sakınmak,

kaçmak; sana erdirmek; kaçıp gitmek, gevşemek' (TTS I: 605, TTS II: 800, TTS III: 605) biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca DLT'de *savıl-* savulmak; (güneş) inmek' (DLT I: 106, DLT III: 297), Eski Kıpçakçada *savul-* 'ayrılmak, uzaklaşmak' (KTS: 229), Osm. *savul-* 'sakınılmak, uzaklaşmak; (yazın) geçmesi, akıp gitmek, zaman geçmek' (TTS I: 606, TTS II: 801, TTS III: 606, TTS IV: 668) biçiminde geçen eylemlerde de bu kökü bulabiliriz.

le'īm ṭıfl-nıŋ yilpügüç bile varaḳnı ***savur****magı küduret yétkürür*

(MKb: 73b3)

özüŋ bérmegil şeyṭān éline

savur*ma gerdni ṭūfān yéline*

(DN: 269)

uçur- 'uçurmak' (< *uç-* 'uçmak' *-ur-*) eylemi *uç-* 'uçmak' eylemine *-ur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *uçur-* 'uçurmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 63v5; LÇ: 27b).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *uçur-* 'uçurmak' (TT VIII A 32); DLT'de *uçur-* 'uçurmak' (DLT I: 176; DanKelly, 1985, 51); KB'de *uçur-* 'uçurmak' (KB: 5379); Osmanlıcada *uçur-* 'uçurmak' (TTS I: 712; TTS II: 918; TTS IV: 774) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *uç-* 'uçmak' eylemine dayandırılmış ve 'uçurmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 604; EDPT: 30b; DanKelly, 1985, 51; Erdal, 1991, 724).

'acabdur ṭāyir-i vaṣl istemek külbemġa ḳonmaḳ kim

yaḳındur nesr-i vāḳı'nı ***uçur****ġay köktin efġānım*

(BV, 405: 4)

ġam tüni za'f ittim andaḳ kim seher ol kūydın

ṣubḥ enfāsı ***uçur****ġu dék tenim bolmış yiŋil*

(BV, 385: 4)

yapur- ‘örtmek, gizlemek’ (< *yap-* ‘kapamak, örtmek’ -*ur-*) eylemi *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine -*ur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Karahanlı Türkçesinde *yapur-* ‘örtmek, gizlemek’ (DLT III: 67; DanKelly, 1985, 214); biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘örtmek, gizlemek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 236; EDPT: 879a; DanKelly, 1985, 214, Erdal, 1991, 724).

yap- ‘kapamak, örtmek’ eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. Eski Uygurcada *yap-* ‘kapamak, örtmek’ (H II: 26 [EDPT: 871a]), DLT’de *yap-* ‘örtmek, kapamak’ (DLT III: 57), Harezm Türkçesinde *yap-* ‘örtmek, kapamak’ (KutbHŞ: 63), Eski Kıpçakçada *yab-*, *yap-* ‘örtmek, kapamak’ (KTS: 310), Osmanlıcada *yap-* ‘kapamak’ (TTS I: 782, TTS II: 997, TTS III: 767, TTS IV: 841) biçimlerinden geçmektedir.

başıda bar édi ḳı̄şlik ḳalpaḳ

çömürüben ***yapur****up érdi ḳulaḳ*

(ŞN$_2$: 1666)

yaşur- ‘gizlemek, örtmek’ (< *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ -*ur-*) eylemi *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ eylemine -*ur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yaşur-* ‘gizlemek, örtmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 332v1; LÇ: 294b; DTO: 527).

Eylem Karahanlı Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *yaşur-* ‘gizlemek, örtmek’ (DLT III: 68; DanKelly, 1985, 218); Harezm Türkçesinde *yaşur-* ‘gizlemek, örtmek’ (KutbHŞ: 74); Eski Kıpçakçada *yaşur-* ‘gizlemek, örtmek’ (KTS: 314; TZ: 14b9); Osmanlıcada *yaşur-* ‘gizlemek, örtmek’ (TTS I: 794; TTS II: 1012; TTS IV: 854) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yaş-* ‘gizlemek, saklamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘gizlemek, örtmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 247; EDPT: 979b; DanKelly, 1985, 218, Erdal, 1991, 724).

yaş- ‘saklamak, gizlemek’ eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. Eski Uygurcada *yaş-* ‘saklamak, gizlemek’ (TT VI: 97, 98), DLT’de *yaş-* ‘saklamak,

gizlemek' (DLT III: 60), KB'de *yaş-* 'saklamak, gizlemek' (KB: 1427), Eski Kıpçakçada *yaş-* 'saklamak, gizlemek' (KTS: 314), Osmanlıcada *yaş-* 'saklamak, gizlemek' (TTS II: 1012) biçimlerinden geçmektedir.

*dem urdu men hem urdum, ol aşikār ayttı ve men **yaşur**dum*

(MKb: 51a1)

*neçe **yaşur**duŋ sen imdi 'ışḳ sırrın il ara*

fāş éter āḫir Ḥüseyni çiḥre-i kāhıŋ siniŋ

(HBD, 79: 5)

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

artur- 'arttırmak, çoğaltmak' (< *art-* 'artmak' *-ur-*) [SD] [LD] [ŞHD] [GN] [ÇKT] [ML] [TEH] [KN] [HA] [NM]; *bışur-* 'pişirmek' (< *bış-* 'pişmek' *-ur-*) [BN]; *ḳaçur-* 'kaçırmak' (< *kaç-* 'kaçmak' *-ur-*) [MKb] [BV] [SS] [NN] [GS] [NŞ] [FŞ] [TEH] [DN] [ŞN], *taşur-* 'taşırmak' (< *taş-* 'taşmak' *-ur-*) [AD]; *toġur-* 'doğurmak' (< *toġ-* 'doğmak' *-ur-*) [SD] [LD]; *yatur-* 'yatırmak' (< *yat-* 'yatmak' *-ur-*) [KN], vb.

5.4.3. –GXr-

Örneğine çok fazla rastlanılmayan ettirgen eylemler türeten eklerden biridir. Gabain bu ekin yaptırma eki olduğunu ifade etmiştir (Gabain, 1941 (2000^3), 59). Erdal bu ekin başındaki /g/ sesinin birkaç sözcük dışında bütün örneklerde ön damaksıl /g/ olduğunu belirtir. Erdal bu ekin *-(X)k-* ve *–Ur-* eklerinin birleşmesinden meydana gelmediğini, bunun da *-(X)k* eki ile *–gUr-* eki arasında anlamsal bir bağ olmasından kaynaklandığını vurgular (Erdal, 1991, 756).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *tir-gür-* 'diriltmek', *amırt-ġur-* 'teskin etmek', *az-ġur-* 'azdırmak, ayartmak' (Gabain, 1941 (2000^3), 59); *yat-ġur-* 'yatırmak' (U III: 14).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *öt-gür-* 'sürdürmek; göndermek, bir şeyi başka bir şeyin içinden öteye geçirtmek' (DLT I: 226; DanKelly, 1985, 49), *ér-gür-* 'erişmek, vaktinde yetişmek' (DLT I: 227; DanKelly, 1985, 25), *yér-gür-* 'nefret ettirmek' (KB: 2077), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *tur-ġur-* 'durdurmak, alıkoymak' ('Ali: 24 [EDPT: 541a]; KTS: 284), *ḳaḏ-ġur-* 'acı çektirmek, kaygılanmak, endişe etmek' (KutbHŞ: 128; KTS: 122), vb.

Çağataycada çok sık kullanılmayan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi ettirgen eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

azġur- 'azdırmak, baştan çıkarmak' (< *az-* 'azmak, yoldan çıkmak' -*ġur-*) eylemi *az-* 'azmak, yoldan çıkmak' eylemine -*ġur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *azġur-* 'azdırmak, baştan çıkarmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 38v15; LÇ: 11b; DTO: 18).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *azġur-* 'azdırmak, baştan çıkarmak, yoldan çıkarmak' (M III: 9); Eski Kıpçakçada *azġar-* 'azdırmak, yoldan çıkarmak' (KTS: 19) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *az-* 'azmak, yoldan çıkmak' eylemine dayandırılmış ve 'azdırmak, baştan çıkarmak' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 72; EDPT: 283b; Erdal, 1991, 748). Talat Tekin sözcüğü DLT *āz-* 'şaşırmak, yolda çıkmak, sapıtmak', Tkm. *āz-* 'yanılmak, yoldan çıkmak, sapmak', *yāz-* 'sapmak, başka yana çevrilmek', Hlç. *hā*[a]*z-* 'azmak, yanılmak', Uyg. (IB) *āz-* 'sapmak, yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek', Yak. *sīs-* 'hedefe isabet etmemek, sapmak' < **yīz-* biçimleriyle karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 41, 70, 117, 173).

yöridi il ḳopup her işke māyil

*meni **azġur**up ol şekl ü şemāyil*

(DN: 160)

*felāḥ ehlini **azġur**dı yoldın ol ḳāmet*

ni ḳad bolur bu ni ḳāmet ni fitnelik ḥarekāt

(LD: 281)

bütker- 'bitirmek' (< *büt-* 'bitmek' -*ker-*) eylemi *büt-* 'bitmek' eylemine -*ker-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerde *bütker-* 'bitirmek, üretmek; tedavi etmek, iyileştirmek; gizlemek' anlamında yer almaktadır (Seng. 129r12; LÇ: 76b; DTO: 162).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *bütger-* 'ödemek' (USp. 53/5 [EDPT: 303b]); Harezm Türkçesinde *bitgür-* 'bitirmek' (KutbHŞ: 34); biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *büt-* 'bitmek' eylemine dayandırılmış ve 'bitirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 71; DTS: 134; EDPT: 303b).

büt- 'bitmek' eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. Eski Uygurcada *büt-* 'bitmek, sona ermek' (TT VII: 40, U IV: 14, TT V: 8), DLT'de *büt-* 'ses kısılmak, alçalmak; borcu veya alacağı gerçekleşmek; yara kapanmak; bitmek, sona ermek; yok olmak; bir şeye inanmak, ikrar etmek' (DLT I: 219, DLT II: 294, DLT III: 137, 166, 240), Harezm Türkçesinde *bit-* / *büt-* 'tamamlanmak; başarılmak; bir şeye inanamak' (KutbHŞ: 34, 39, Nehc. 26/6), Eski Kıpçakçada *bit-*, *büt-* 'inanmak, kabul etmek' (KTS: 40), Osmanlıcada *bit-* 'meydana gelmek, vücut bulmak, bitmek' (TTS I: 110, TTS II: 156, TTS III: 106, TTS IV: 116) biçimlerinde geçmektedir.

isteben kélse yana köksüm şikāfın tapmaġay

veh ki bir merhem ḳoyup ol çāk köksüm ***bütker****ü*

(HBD, 142: 6)

salıp İslām u dīn öyige aşup

binā-yı ḫayr ***bütker****mekni maḥsūb*

(SM: 16)

ötker- 'geçirmek, vazgeçirmek' (< *öt-* 'geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek' *-ker-*) eylemi *öt-* 'geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek' eylemine *-ker-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ötker-* 'geçirmek, vazgeçirmek; ezberden okumak' anlamında yer almaktadır (Seng. 59v21; LÇ: 25a; DTO: 42).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *ötgür-* 'geçirmek' (TT VI: 162); DLT'de *ötgür-* 'sürdürmek; göndermek; bir şeyi bir şeyin içinden öteye

geçirtmek' (DLT I: 226; DanKelly, 1985, 49); Eski Kıpçakçada *ötger-* 'geçirmek, göndermek, nüfuz ettirmek' (KTS: 212); biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *öt-* 'geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek' eylemine dayandırılmış ve 'geçirmek, vazgeçirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 892; EDPT: 52b; DanKelly, 1985, 49, Erdal, 1991, 751).

bolsa 'ālem kām-rānı kāmsız 'ömr ***ötker****ür*

kim ki bir şīrīn tekellümniŋ lebidin kāmı yoḳ

(HBD, 75: 6)

firāvāndur yaz u yay u küz u ḳış uşbu taḫt üzre

hezārān sal u köp māh u telim leyl ü nehār ***ötker***

(SD: 261)

sızġur*-* 'sızdırmak, eritmek' (< *sız-* 'sızmak' *-ġur-*) eylemi *sız-* 'sızmak' eylemine *-ġur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *sızġur-* 'sızdırmak, eritmek' anlamında yer almaktadır (Abuş: 280; Seng. 252r28; LÇ: 197b; DTO: 366).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *sızġur-* 'erimek, eritmek' (Suv. 28/14); DLT'de *sızġur-* 'sızdırmak, eritmek; zayıflatmak' (DLT II: 188; DanKelly, 1985, 164); Harezm Türkçesinde *sızġır-* 'erimek' (KutbHŞ: 166) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sız-* 'sızmak' eylemine dayandırılmış ve 'sızdırmak, eritmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Brockelmann, 1954, 207; VEWT: 420; DTS: 506; EDPT: 861b; Ercilasun, 1984, 37; DanKelly, 1985, 164, Erdal, 1991, 752).

sız- 'sızmak' eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. DLT'de *sız-* 'sızmak, erimek; (güneş) belirmek, ucu görünmek; arıklamak, zayıflamak' (DLT II: 9, 10, DLT III: 182), Harezm Türkçesinde *sız-* 'sızmak, erimek; (mec.) aşınmak, bitmek' (KutbHŞ: 165), Eski Kıpçakçada *sız-* 'sızmak, akmak' (KTS: 236) biçimlerinde geçmektedir.

*firāḳıŋ butesi içre tenimni **sızġur**ur her dem*

yüzümni altun étkeli ġamıŋnı kīmiyā ḳılma

(SD: 437)

vefāda luṭfīni taptı firāḳ dīnār

*neçe ki **sızġur**up altun tég imtiḥān ḳıldı*

(SD: 2455)

toyġar- 'doyurmak, yemek yedirmek' (< *toy-* 'doymak' -*ġar-*) eylemi *toy-* 'doymak' eylemine -*ġar-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *toyġar-* 'doyurmak, yemek yedirmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 187v19; LÇ: 129a; DTO: 250).

Eylem Karahanlı Türkçeden itibaren görülmektedir. DLT'de *toḏġur-* 'doyurmak, tatmin etmek' (DLT II: 176; DanKelly, 1985, 193); Harezm Türkçesinde *toyur-* 'doyurmak' (KutbHŞ: 182) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *toy-* 'doymak' eylemine dayandırılmış ve 'doyurmak, yemek yedirmek' şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 71; DTS: 570; EDPT: 454a; DanKelly, 1985, 193, Erdal, 1991, 753).

toy- 'doymak' eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. *Orhon Yazıtları*nda *toḏ-* 'doymak, doyurmak', Eski Uygurcada *toḏ-* 'doymak, doyurmak' (TT VIII C. 9), DLT'de *toḏ-* 'doymak, doyurmak' (DLT I: 32, DLT III: 244, DLT III: 439), Harezm Türkçesinde *doy- / toḏ-* 'doymak, doyurmak' (KutbHŞ: 181), Eski Kıpçakçada *ṭoy-* 'doymak, doyurmak' (KTS: 281) biçimlerinde geçmektedir.

*ve özi ol ḳātil ṣākirdin sa'af bile **toyġar**adur*

(MKb: 30a13)

*aç **toyġar**ıban yalaŋnı taptım*

öldüm dégenimde sini taptım

(LM: 2415)

yazġur- 'suçlamak, kabahatli görmek' (< *yaz-* 'günah işlemek' -*ġur-*) eylemi *yaz-* 'günah işlemek' eylemine -*ġur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yazġur-* 'suçlamak, kabahatli görmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 330v7; LÇ: 292b; DTO: 524).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *yaz-* 'günah işlemek' eylemine dayandığı açıktır. Talat Tekin sözcüğü DLT *āz-* 'şaşırmak, yolda çıkmak, sapıtmak', Tkm. *āz-* 'yanılmak, yoldan çıkmak, sapmak', *yāz-* 'sapmak, başka yana çevrilmek', Hlç. *hā^a^z-* 'azmak, yanılmak', Uyg. (IB) *āz-* 'sapmak, yoldan çıkmak, yolunu kaybetmek', Yak. *sīs-* 'hedefe isabet etmemek, sapmak' < **yīz-* biçimleriyle karşılaştırmıştır (Tekin, 1995, 41, 70, 117, 173).

*'ışḳ u mey cürmiġa deyr içre meni **yazġur**maŋız*

nege kim mescide daġı hiç kim ma'ṣūm émes

(HBD, 61: 5)

*Melik Reyyān suçısı bile bekāvülü aŋa zehr bérür tevehhümidin **yazġur**up zindānġa yiberdi*

(TEH: T701a4)

yétkür- 'yetirmek, ulaştırmak' (< *yét-* 'yetmek, ulaşmak' -*kür-*) eylemi *yét-* 'yetmek, ulaşmak' eylemine -*kür-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yétkür-* 'yetiştirmek, ulaştırmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 348r28; LÇ: 310b; DTO: 552).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *yétir-* 'yetirmek, ulaştırmak' (TT VIII F 3; TT VIII L 25; TTS I: 113); KB'de *yétür-* 'yetirmek, ulaştırmak' (KB: 216, 544; 302, 507, 2586, 4231, 5894); Harezm Türkçesinde *yétür-*, *yétgür-* 'başarmak, tamamlamak, bitirmek' (KutbHŞ: 79); Eski Kıpçakçada *yetür-*, *yitgür-, yitür-, yitkür-* 'ulaştırmak, sevketmek; erişmek, ulaşmak' (KTS: 320) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yét-* ‘ulaşmak, yetişmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘yetiştirmek, ulaştırmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 264; EDPT: 893a; Erdal, 1991, 755).

her yil iḫtiyāç éliğa negülük ***yétkür****geyler*

(AŞV: 755b)

‘ameldin çün burun kéldi ‘aḳāyid

pes andın ***yétkür****ey avval fevāyid*

(SM: 45)

5.4.4. **–(X)z-**

Bir çeşit yaptırma ekidir. Ancak sık görülen bir ek değildir.

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *tut-uz-* ‘emretmek, idare etmek, teslim etmek’, *u-tuz-* ‘yenilmek, üttürmek’, *tüt-üz-* ‘tüttürmek’, vb. (Gabain, 1941 (2000^3), 61).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *tam-uz-* ‘damlatmak’ (DLT II: 86; DanKelly, 1985, 176; KB: 2715, vb.), *tut-uz-* ‘emretmek’ (DLT I: 462; DanKelly, 1985, 202; KB: 69, 652, 1275), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *tüt-üz-* ‘tütürmek, buğulattırmak’ (KTS: 288), vb.

Çağataycada çok sık kullanılmayan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi ettirgen eklerinden biridir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

aḳız- ‘akıtmak’ (< *aḳ-* ‘akmak’ *-ız-*) eylemi *aḳ-* ‘akmak’ eylemine *-ız-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *aḳız-* ‘akıtmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 44v25; LÇ: 17a; DTO: 28).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eckmann eylemi *aḳ-* ‘akmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘akıtmak’ şeklinde anlamlandırmıştır (Eckmann, 1966, 74).

yirge kirsün eşk kim ***aḳız****dı baġrım ḳan étip*

yoḳ ki maḫfi sırr-ı ‘ışḳım éyledi ifşā vü bes

(HBD, 59: 5)

toġraban baġrımnı ol ay hicride tīg-i sitem

köz yoludın yaş ile ***aḳız****dı anı dem-be-dem*

(HBD, 203: 27)

émiz- ‘emdirmek’ (< *ém-* ‘emmek’ -*iz-*) eylemi *ém-* ‘emmek’ eylemine -*iz-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca metinler tespit edemediğimiz sözcük Çağatayca sözlüklerde *émiz-* ‘emdirmek’ anlamıyla yer almaktadır (Seng. 113v17; LÇ: 62a; DTO: 138).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *émüz-* ‘emdirmek’ (DLT I: 180; DanKelly, 1985, 22); Eski Kıpçakçada *emiz-*, *emüz-* ‘emdirmek, emzirmek’ (KTS: 73) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ém-* ‘emmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘emdirmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 173; EDPT: 165a; DanKelly, 1985, 22, Erdal, 1991, 757).

ötüz- ‘geçirmek’ (< *öt-* ‘geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek’ -*üz-*) eylemi *öt-* ‘geçmek; gitmek; vuku bulmak; ortaya çıkmak; anlatılmak; uygulamak; ileri geçmek’ eylemine -*üz-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca metinlerde tespit edemediğimiz eylem Çağatayca sözlüklerde *ötüz-* ‘geçirmek’ anlamıyla yer almaktadır (LÇ: 26a; DTO: 46).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eckmann eylemi *öt-* ‘geçmek’ köküne dayandırmış ve ‘geçirmek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 74).

tamız- ‘damlatmak’ (< *tam-* ‘damlamak’ -*ız-*) eylemi *tam-* ‘damlamak’ eylemine -*ız-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tamız-* ‘damlatmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 104a; DTO: 206).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tamız-* ‘damlatmak’ (H I: 56; H II: 12); DLT’de *tamuz-* ‘damlatmak’ (DLT II: 86; DanKelly, 1985, 176); KB’de *tamuz-* ‘damlatmak’ (KB: 2715); Eski Kıpçakçada *tamız-*, *tamuz-* ‘damlatmak’ (KTS: 261) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tam-* ‘damlamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘damlatmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Brockelmann, 1954, 209; Räsänen, 1957, 155; Eckmann, 1966, 75; VEWT: 459; DTS: 530; EDPT: 510a; Ercilasun, 1984, 38; DanKelly, 1985, 176, Erdal, 1991, 758).

tamsa baġrım ḳanı oḳıdın çıḳar köŋlümdin āh

*dūd olur çün ḳanını ot üzre **tamız**sa kebāb*

(HBD, 13: 3)

ḫāl ikin mü ol köz astıda yoḳ érse nāfedin

*müşk-i ter bolġaç gül üzre ḳatre **tamız**dı kiyik*

(FK, 344: 5)

5.4.5. –(X)t-

Ünlü ya da *r* ünsüzü ile biten kök ve gövdelere getirilen bu ek ettirgenlik ve yaptırma bildirir. En işlek ettirgenlik eklerindendir. Gürer Gülsevin, bu ekin ünlü veya *l* ile *r*’den biri ile biten çok heceli eylemlere getirildiğini ifade etmektedir (Gülsevin, 1997, 139). Erdal, bu ekin bağlama ünlüsünün zaman içinde /I/’dan /U/’ya dönüştüğünü belirtir. Ona göre bunun sebebi bu ekin genellikle ünlü ve /r/ ile biten eylemlere gelmesidir. *-(X)t-* eki, tek heceli ve son sesi /r/ olan eylemlere geldiğinde çoğunlukla bağlama ünlüsünün korunduğunu, bazı örneklerde ise düştüğünü de aktarmaktadır. Buna örnek olarak da *kırt-* eylemini vermektedir. *-(X)t-* eki; *-tXl-, -tUr-, -tXz-* yapılarının da ilk unsuru durumundadır (Erdal, 1991, 799).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *okı-ṭ-* ‘okutmak’, *olur-t-* ‘tayin etmek’, *sev-it-* ‘sevilmek’, vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 60).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *aç-ıt-* ‘acıtmak, ekşitmek, incitmek’ (DLT I: 207; DanKelly, 1985, 4; KB: 770, 2579, 6543, vb.), *bas-ıt-* ‘bastırmak’ (KB: 707, 2369, 4184, vb.), *émge-t-* ‘yordurmak, zahmet çektirmek, eziyet çektirmek’ (DLT I: 264; DanKelly, 1985, 23; KB: 166, 1983, 2964 vb.), vb.

Çağataycada çok sık kullanılmayan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi orta çatı eklerinden biridir. Yaptırma anlamında ettirgen eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

aġnat- ‘kendinden geçirtmek, bayıltmak, debelenmek’ (< *aġ(ı)na-* ‘kendinden geçmek, yerde yuvarlanmak, debelenmek’ *-t-*) eylemi *aġna-* ‘kendinden geçmek, yerde yuvarlanmak, debelenmek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *aġnat-* ‘kendinden geçirtmek, bayıltmak, debelenmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 43v9; LÇ: 16a).

Sözcük Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *aġnat-* ‘(at için) ağınmak, yere sürtünmek’ (DLT I: 267; DanKelly, 1985, 6); Osmanlıcada *aġnat-* ‘(at için) ağınmak, yere sürtünmek’ (TTS I: 12; TTS II: 14) biçimlerinde geçmektedir.

Eylemin gelişimi etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ag-ın+a-* ‘kendinden geçmek, yerde yuvarlanmak, debelenmek’ biçiminde verilmiştir (VEWT: 7; UW: 71b). Clauson *aġna-* kökünü *agan* ‘halsizlik, bitkinlik’ biçimine dayandırmıştır (EDPT: 87b). DanKelly’de ise *aġna-* kökü *aġın* ‘dilsiz, dili tutulmuş’ köküne bağlanmıştır (DanKelly, 1985, 6). Bkz. *aġna-*.

ḫāra tübige yatḳuŋ yoḳ sūd eger yüz yıl

kök aṭlası üstide cismiŋni yatıp ***aġnat***

(NN, 124: 6)

aldarat- ‘ızdırap vermek’ (< Moğ. *aldara-* ‘çok sevinmek, meczup olmak, ızdırap etmek’ *t-*) eylemi Moğ. *aldara-* ‘çok sevinmek, meczup olmak, ızdırap etmek’

eylemine Türkçe -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *aldara*- 'çok sevinmek, meczup olmak, ızdırap etmek' eylemine dayandığı açıktır.

*ḳış **aldarat**ıp hümūmı élni*

yaz ilbaratıp semūmı élni

(LM: 557)

aŋlat- 'anlatmak' (< *aŋla*- 'anlamak, idrak etmek, sanmak' -*t*-) eylemi *aŋla*- 'anlamak, idrak etmek, sanmak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*'da ise *aŋlat*- 'anlatmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 23a).

Eylem Eski Kıpçakçada *aŋlat*- 'anlatmak' (KTS: 9) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *aŋ+la*- 'anlamak, idrak etmek, sanmak' eylemine dayandığı açıktır. Eraslan *aŋ*- 'hatırlamak, hatırda tutmak, hatıra getirmek' eylemi ile *aŋa*- < *aŋ+a*-, *aŋla*- < *aŋ+la*- biçimlerinin kökü olan **aŋ* 'anlayış' adı arasında eşsesli olmaktan başka bir ilişki olup olmadığını sorgular (Eraslan, 1999, 381). Bizce iki biçim arasında anlamsal ilgi vardır. Yani bu iki biçim yalnızca eşsesli değil anlam olarak da birbiriyle ilişkili farklı iki biçimdir.

*köŋül ḫarāretin **aŋlat**tı āh-ı derd ālūd*

öy içre ot ékenin élge żāhir éyledi dūd

(NN, 205: 1)

étti Nevāyī āh ile nāle-i ömr-gāh ile

*çünki şeh ile sipāh ile seyrimi ilge **aŋlat**ıp*

(BV, 54: 7)

aruġlat- 'zayıflatmak' (< *aruġla*- 'zayıflamak' -*t*-) eylemi *aruġla*- 'zayıflamak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem

biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Bu eyleme yalnızca *Kelürname*de rastladık (KN: 8a5).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *aruġ+la-* 'zayıflamak' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemin kökü hakkında daha fazla bilgi için bkz. *aruġla-*.

asrat- 'saklatmak' (< Moğ. **as(a)ra-* 'korumak, himaye etmek, saklamak; büyütmek' *-t-*) eylemi Moğ. **as(a)ra-* 'korumak, himaye etmek, saklamak; büyütmek' eylemine *t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Sözcük *Ferhad u Şirin*'de geçmektedir.

Eylem Eski Kıpçakçada *asrat-* 'baktırmak, muhafazasına vermek, emanet etmek' (KTS: 13) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin Moğ. **as(a)ra-* 'korumak, himaye etmek, saklamak; büyütmek' eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *asral-*.

avut- 'avutmak' (< **avı-* 'avunmak' *-t-*) eylemi **avı-* 'avunmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *avut-* 'avutmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 53r4; DTO: 84).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. KB'de *avıt-* 'avutmak' (KB: 642, 628, 3574); Harezm Türkçesinde *avıt-*, *avut-* 'avutmak' (KutbHŞ: 17; Nehc. 107/4); Eski Kıpçakçada *avut-* 'çocuğu ağlamaktan vazgeçirmek' (KTS: 17); Osmanlıcada *avıt-* 'avutmak' (TTS II: 68) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda **avı-* 'avunmak' eylemine dayandırılmış ve 'avutmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 70; EDPT: 7a; Ercilasun, 1984, 34; Erdal, 1991, 763). Talat Tekin, Uyg. (Br.) *āwinil-* 'avunulmak', Tkm. *āvun-* 'avunmak' biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 171). Uyg. *abınçu* 'cariye', KB *awınç* 'avunma' biçimleriyle de karşılaştırdığımızda **āb-* ya da **ābı-* biçiminde bir kök tasarlayabiliriz.

hüsn étiptür éy muṣavvir tartıban bir ḫurfe şekl

ḳayġuluḳ köŋlümni ol ṣūret bile gāhī ***avut***

(NN, 128: 5)

éy köŋül hecr ara dédiŋ ki öley

özni mey bile ***avut****tuŋ barı*

(FK, 663: 6)

bélgürt- 'belirtmek' (< *bélgür-* 'belirmek' *-t-*) eylemi *bélgür-* 'belirmek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bélgürt-* 'belirtmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 149r22).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *belgürt-* 'belirtmek' (M III: 19; U III: 36); KB'de *belgüt-* 'belirtmek' (KB: 3540); Harezm Türkçesinde *belgüt-*, *belgürt-* 'belirtmek, göstermek' (KutbHŞ: 30); Eski Kıpçakçada *belgirt-*, *belgürüd-* 'belirtmek' (KTS: 27); Osmanlıcada *belirt-*, *belürt-* 'belirtmek' (TT II: 127; TTS III: 81; TTS IV: 93) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *bélgü+r-* 'belirmek' eylemine dayandırılmış ve 'belirtmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 93; EDPT: 341a; Erdal, 1991, 766).

bélgür- eylemi Eski Türkçeden itibaren görülür. Eski Uygurcada *belgür-* 'belirmek' (U I: 8; TT VIII: K 3; Suv. 75/1); DLT'de *bélgür-* 'belirmek' (DLT II: 172; DanKelly, 1985, 70); KB'de *bélgür-* 'belirmek' (KB: 312, 6638); Harezm Türkçesinde *bélgür-* 'belirmek, görülmek' (KutbHŞ: 29); Eski Kıpçakçada *belgür-*, *bilgir-, bilgür-* 'belirmek, ortaya çıkmak' (KTS: 27); Osmanlıcada *belür-* 'belirmek, görülmek' (TTS III: 81; TTS IV: 93) biçimlerinde geçmektedir.

bu Şibānī ölmedi Ḥaḳ yolıda émgek körüp

'āḳıbet ilm ü hünerin asru ***bélgürt****ti savuḳ*

(ŞHD: 81a1)

bitit- 'yazdırmak' (< *biti-* 'yazmak' *–t-*) sözcüğü *biti-* 'yazmak' eylemine eylemden eylem yapan *–t-* eklerinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir.

Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bitit-* 'yazdırmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 143v15).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *bitit-* 'yazdırmak' (Suv. 447/17; U II 38; TT VII 40); DLT'de *bitit-* 'yazdırmak' (DLT II: 298; DanKelly, 1985, 74) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *biti-* 'yazmak' eylemine dayandırılmış ve 'yazdırmak' şeklinde kaydedilmiştir (DTS: 104; EDPT: 301a; DanKelly, 1985, 74, Erdal, 1991, 767; Tekin, 2000, 97). Ancak sözcük *bitit-* < **bit* 'yazı fırçası < Çin. *pi* < **piet* 'fırça' *i-t-* biçiminde gelişmiş olmalıdır. Bu eylemin kökü hakkında daha fazla bilgi için bkz. *bitig*, *bitil-*.

anasıga ***bitit****ti mektūbı*

asru mektūb-ı latīf ḥubnı

(ŞN$_3$, LV: 71)

bulġat- 'bulandırmak' (< *bulġa-* 'bulanmak' *-t-*) eylemi *bulġa-* 'bulanmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *bulġat-* 'bulandırmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 140r27).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *bulġa-* 'bulanmak' eylemine dayandığı açıktır. Talat Tekin, *bulġa-*'nın *bul-* eyleminin ettirgen biçimi olduğunu belirtmiş, ET, DLT *buş-* 'kızmak, öfkelenmek, hiddetlenmek', DLT *buşaḳ* 'kızgın, sıkıntılı, kederli', *buşuġ* 'can sıkıntısı', *buşur-* 'can sıkmak', İM *buş-* 'sıkılmak, kızmak', AH *buş-* 'kızmak', buşak 'kızgın, sıkıntılı', YUyg. *puş-* 'kızmak, sıkılmak' biçimleri ile karşılaştırmıştır. Tekin, eylem kökünün gelişimini *buş-* < **bul-* şeklinde açıklamıştır (Tekin, 1969, 76). Buna göre *bulġa-* biçimi için **bul-* şeklinde bir kök tasarlanabilir.

Bu eylemle aynı kökten türemiş *bulġaş-* ve *bulġan-* eylemlerine de Çağatayca metinlerde rastlıyoruz. Bkz. *bulġaş-*, *bulġan-*.

ḫasm niçe ḥaḳīr bolsa köŋül ḳozġatur, ḫas niçe uşaḳ bolsa köz ***bulġat****ur*

(MKb: 101b4)

butrat- 'dağıtmak, savunmak, saçmak' (< Moğ. *butara-* 'parçalanmak, perişan olmak' *-t-*) eylemi Moğ. *butara-* 'parçalanmak, perişan olmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de ise *butrat-* 'dağıtmak, savunmak, saçmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 161).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *butara-* 'parçalanmak, perişan olmak' (Lessing, 1960, 141) eylemine dayandığı açıktır. Eylem *Fevayidü'l-Kiber*'de *botra-* biçiminde okunmuştur, ancak sözcüğün aslı Moğ. *butara-* olduğu için *butra-* okuyuşu daha doğrudur.

Aynı kökten türemiş *butraş-* biçimi de Çağatayca metinlerde görülür.

zülf ü yüzdin sünbülüŋi gül üzre tarḳatma köp

dehr bāğıda gül ü sünbül isin ***butrat****ma köp*

(GS, 72: 1)

ya hicr otı ***butrat****ıp duḫānın*

éylep ḳara dehr ḫān-mānın

(LM: 961)

çapturt- 'koşturmak' (< *çaptur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' *-t-*) eylemi *çaptur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bulamadığımız bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak eylemin *çaptur-* 'koşturmak, akın yaptırmak' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *çapturt-* < *çap-tur-t-* biçimindedir. Bu eylemle aynı kökten türemiş *çapla-*, *çaptur-*, *çapḳula-*, *çapḳulaş-* biçimlerini de Çağatayca metinlerde buluabiliriz. Bu eylemin kökü hakkında daha fazla bilgi için bkz. *çapla-*, *çaptur-*, *çapḳula-*.

gāh gāh Ḫıṭāy birlen yav bolurlar érdi ve Ḫıṭāy pādişāhı leşker yiberip olturtup ***çapturt****up taḳı özige baḳındurur érdi*

(ŞTü, 42: 14)

çarlat- 'çağırtmak, davet ettirmek' (< *carla-* 'çağırmak, bağırmak' *-t-*) eylemi Moğ. *car* 'yansıma sözcük, çığlık, ses' sözcüğüne *-la-* ve *-t-* eylemden eylem yapım eklerinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ise *çarlat-* 'çağırtmak, davet ettirmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 205v6; LÇ: 146b).

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *çarlat-* 'cırlatmak, ağlatmak' (DLT II: 344; DanKelly, 1985, 87) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *çarla-* 'çağırmak, bağırmak' eylemine dayandırılmış ve 'çağırtmak, davet ettirmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 141; EDPT: 429b; DanKelly, 1985, 87).

çarla- eylemi EDPT'de *çar* 'her hangi bir akarın çıkardığı ses (yansıma sözcük)' yansıma sözcüğüne dayandırılmıştır (EDPT: 429b). Sözcüğün kökü olan *car* Moğolca bir sözcük olup 'yansıma sözcük, çığlık, ses' anlamlarına gelmektedir (Lessing, 1960, 165a).

çarla- eylemi DLT'de 'hıçkırarak ağlamak, cırlamak, bağırmak' (DLT III: 295), Harezm Türkçesinde 'bağırmak, çağırmak' (Oğ. 90, 332 [EDPT: 429b]) anlamıyla geçmektedir.

dédi kim ***çarlat****ıŋız ḫanlarnı*

yıġıŋız bigler ve oġlanlarnı

(ŞN_3, LVII: 70)

çarlat*tı revān uruḳ ḳayaşın*

saldı araġa ol iş kéŋeşin

(LM: 1884)

çayḳat- 'yıkatmak' (< *çayḳa-* 'yıkamak, temizlemek' *-t-*) eylemi *çayḳa-* 'yıkamak, temizlemek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir

geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *çayḳat-* 'yıkatmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 282).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *Fevayidü'l-Kiber* ve *Gül ü Nevruz* gibi Çağatayca metinlerde geçen *çayḳa-* 'yıkamak, temizlemek' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemle aynı kökten türemiş *çayḳal-* 'harekete gelmek, sallanmak' ve *çaykan-* 'çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek; yıkanmak, arınmak' eylemleri de Çağatayca metinlerde yer almaktadır. *çayḳa-* kökünden türemiş değişik biçimler günümüzde pek çok Türk dili ve lehçesinde de yaşamaktadır. Kırg. *çayḳal-* 1. 'çalkanmak, sallanmak'; 2. karar vermeden her şeyi merak etmek' (KazTS: 304), Özb. *çayḳal-* '1. Çayqamaq, 2. U yan bu yan tebränmaq, läpänglämaq' (UTİL II: 349), Tkm. *çayḳal-* 'arassalık üçin içine suv guylup yuvulmak, çaykap arassa edilmek' (TkmDS: 733).

bezm içre Nevāyī köp yıġlar ése éy sāḳī

hūş éylegüçi dārū cāmıġa anıŋ ***çayḳat***

(NN, 124: 7)

ḳaşı firāḳıda baḥr-i sirişkim andaḳdur

ki yaŋı ay kimesin ***çayḳat****ur urup külek*

(FK, 349: 4)

çırmat- 'dolatmak, yükselmek' (< *çırma-* 'sarmak, bürünmek; dolamak' -*t*-) eylemi *çırma-* 'sarmak, bürünmek; dolamak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *çırmat-* 'dolatmak, yükselmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 217v16).

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *çermet-* 'bir şey fitil gibi bükülmek, örülmek' (DLT II: 349; DanKelly, 1985, 90) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *çırma-* 'sarmak, bürünmek; dolamak' eylemine dayandırılmış ve 'dolatmak, yükselmek' anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 430a; DTS: 144; DanKelly, 1985, 90). *çerme-* biçimi de Tarihi Türk Dillerinden

Osmanlıcada *çerme-* ‘sarmak, dürmek’ şeklinde yer almaktadır, ayrıca göçüşmeli biçimi olan *çemre-*’ye de rastlarız (TTS II: 217).

hem tonıġa yétkürüp ṣemāme

hem başıġa ***çırmat****ıp ʻimāme*

(LM: 1830)

çubrut- ‘birbirinin peşi sıra gitmek; izletmek, peşine takmak’ (< Moğ. *çuburi-* ‘bir diğerinin izince gitmek, takılmak’ *-t-*) eylemi Moğ. *çuburi-* ‘bir diğerinin izince gitmek, takılmak’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden yalnızca *Senglah*’ta *çubrut-* ‘izletmek, peşine takmak’ biçiminde bu eyleme rastladık (Seng. 211r28).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem Moğ. *çuburi-* ‘bir başkasından sonra hareket etmek’ eylemine dayanmaktadır (Kowalewski, 1844-49, 2202; Lessing, 1960, 204). Eylem bazı günümüz Türk dillerinde de Moğolcadan ödünçleme olarak yaşamaktadır: Kaz. *şubru-* ‘sıra halinde yürümek’ (KazTS: 315), Kırg. *çubur-* ‘uzamak; akmak; tane tane dökülmek; dizi halinde yürümek’ (KırgS: 285).

men köyer-men hecr ara her dem otum tiz étkeli

ét tenaʻʻum ehli vaṣl efsānesin ***çubrut****maŋız*

(FK, 213: 6)

çüçüt- ‘tatlandırmak, şekerlemek’ (< *çüçü-* ‘tatlanmak, lezzetlenmek, lezzetli olmak’ *-t-*) eylemi *çüçü-* ‘tatlanmak, lezzetlenmek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çüçüt-* ‘tatlandırma, şekerlemek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 154b; DTO: 292).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemediğimiz bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *Tarih-i Enbiya vü Hükema* ve *Kelürname*’de geçen *çüçü-* ‘tatlamak, lezzetlenmek’ eylemine dayandığı açıktır.

ḳama' üzmek éki şirin lebiŋdin mümkin érmes kim

ki tā ol şehddin tatmış men aġzımnı ***çüçüt****mişler*

(NN, 238: 5)

zehr-i hecriŋ birle çün yüz ḳatla ḳıldıŋ telḫ-kām

nūş-ı la'lin birle hem bir ḳatla aġzımnı ***çüçüt***

(BV, 85: 4)

egerlet- 'eğerletmek' (< *egerle-* 'eğerlemek' *-t-*) eylemi *egerle-* 'eğerlemek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *egerlet-* 'eğerletmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 55a; DTO: 119). Bu eyleme ayrıca Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*de de rastladık (KN: 11a5). Eylem Çağatayca metinlerde görülmemektedir.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *eger+le-* 'eğerlemek' eylemine dayandığı açıktır. *eger+le-* eylemine Eski Kıpçakçada *eyerle-* 'at vb. eyerlemek' biçiminde rastlanmaktadır (KTS: 78). *eger+le-* eyleminin kökü olan *eger* 'eyer' sözcüğü de Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT'de *eḏer* 'eyer' (DLT II: 224), Harezm Türkçesinde *éyer* 'eyer' (KutbHŞ: 49), *eḏer* 'eyer' (Nehc. 53/2), Eski Kıpçakçada *eger*, *egir*, *eyer*, *iyer*, *iẕer* 'eyer' (KTS: 78) biçimlerinde geçmektedir.

émget- 'zahmet çektirmek, sıkıntıya düşmek' (< *émge-* 'zahmet çekmek' *-t-*) eylemi *émge-* 'zahmet çekmek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişsiz eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *émget-* 'zahmet çektirmek, sıkıntıya düşmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 114r24).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *emget-* 'zahmet çektirmek, sıkıntıya düşmek' (TT II: 8; U II: 78); DLT'de *emget-* 'yordurmak, emek çektirmek' (DLT I: 264; DanKelly, 1985, 23); KB'de *emget-* 'yordurmak, emek çektirmek' (KB: 166); Harezm Türkçesinde *émget-* 'zahmet çektirmek, sıkıntıya düşürmek' (KutbHŞ: 50; Nehc. 263/17) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *émge-* ‘zahmet çekmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘zahmet çektirmek, sıkıntıya düşürmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 172; EDPT: 159b; Ercilasun, 1984, 33; DanKelly, 1985, 23, Erdal, 1991, 769; Tekin, 1989, 178). Bu eylemle aynı kökten türemiş *émgen-* biçimini de Çağatayca metinlerde bulabiliriz. Bkz. *émgen-*.

*asru yaman **émget**ip-sin bul üçün ol élni köp*

siniŋ atıŋn ataydur uşbu iller mis̱l-i div

(ŞHD: 189b10)

Nevāyī ḫastelıġdın dem urarġa ḳuvveti yoḳtur

*anı ġuyā vefāsızlr cefāsı asru **émget**miş*

(BV, 256: 9)

ılġat- ‘çabuk hareket ettirmek, harekete geçirmek’ (< *ılġa-* ‘ayırmak, farketmek; akın etmek’ -*t*-) eylemi *ılġa-* ‘ayırmak, farketmek; akın etmek’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *Lütfi Divanı*, *Seb’a-yı Seyyare*, *Garaibü’s-sıgar*, *Babürname*, *Şibânname* gibi Çağatayca metinlerde geçen *ılġa-* ‘ayırmak, farketmek; akın etmek’ eylemine dayandığı açıktır.

*Taşkend üstige **ılġat**ıp édi*

ol ikevge kişi köp ḳatılıp édi

($ŞN_3$, LVII: 24)

ırat-, yırat- ‘göndermek, savmak, kovmak, uzaklaştırmak’ (< *ıra-*, *yıra-* ‘kaçınmak, uzak durmak’ -*t*-) eylemi *ıra-*, *yıra-* ‘kaçınmak, uzak durmak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eylem yalnızca *Babürname*de yer almaktadır.

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *yırat-* 'savmak, kovmak' (DLT II: 315; DanKelly, 1985, 228); KB'de *yırat-* 'kovmak, savmak' (KB: 322, 381) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ıra-*, *yıra-* 'kaçınmak, uzak durmak' eylemine dayandırılmış ve 'göndermek, savmak, kovmak, uzaklaştırmak' anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 207b-208a; DanKelly, 1985, 228, Erdal, 1991, 772).

Eylem kökü olan *ıra-*, *yıra-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT'de *yıra-* 'uzaklaşmak' (DLT III: 88), KB'de *yıra-* 'uzaklaşmak, uzak durmak, uzak tutmak' (KB: 5263), Harezm Türkçesinde *yıra-* 'uzak olmak, uzak durmak' (KutbHŞ: 91), Osmanlıcada *ıra-* 'uzak olmak, uzak durmak' (TTS I: 353, TTS II: 500) biçimlerinde geçmektedir.

sizlerni töre müçeŋizdin hüretip, pergene ve vılāyatıŋızda ***yırat****ıp, saḳallarıŋıznı ḳırḳıp, şaḥarlarda taşhīr ḳılmaḳ kérek*

(BN: H239a13)

ırçat- 'sırıtmak, gıcırdatmak' (< Moğ. *ırca-* 'gülerken dişlerini göstermek, sırıtmak' -*t-*) eylemi Moğ. *ırca-* 'gülerken dişlerini göstermek, sırıtmak' eylemine Türkçe -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*'da *ırçat-* 'sırıtmak, gıcırdatmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 48b). Bu eyleme *ırçayt-* biçiminde de Çağatayca metinlerde ve sözlüklerde rastlıyoruz (DTO: 103).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *ırca-* 'gülerken dişlerini göstermek, sırıtmak' (Lessing, 1960, 416) eylemine dayandığı açıktır.

men kim ü külmek sözi çun ġonçe içre jāle dék

il ara ***ırçat****madı hergiz çu dil-dārımġa tiş*

(FK, 266: 2)

ırġat- 'sallamak, kımıldatmak, hareket ettirmek' (< *ırġa-* 'sallamak' -*t-*) eylemi *ırġa-* 'sallamak' eylemine -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli

bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ırġat-* ‘sallamak, kımıldatmak, hareket ettirmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 98r17; LÇ: 49a; DTO: 103).

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *ırġat-* ‘sallamak, hareket ettirmek’ (DLT I: 263; DanKelly, 1985, 35) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ırġa-* ‘sallamak’ eylemine dayandırılmış ve ‘sallamak, kımıldatmak, hareket ettirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 220; EDPT: 217b; DanKelly, 1985, 35). Eraslan, *ırġa-* eyleminin *ırġa* < *ırıġ* + *a-* ya da *ır* + *ġa-* biçiminde gelişip gelişmediğini sorgulamakta ancak kesin bir yargıya varmamaktadır (Eraslan, 1999, 376). Eylem Moğolcada da *cirġa-* ‘sallamak’ biçiminde yer almaktadır.

şāḫım üzre çıḳıp hemme ḫūbān

***ırġat**urlar tökeleşür mercān*

(MMü: 8)

*oḳup her saṭrnı **ırġat**tı başın*

yüz elvān oynatıp közin vü ḳaşın

(DN: 229)

ışnat- ‘ışıldatmak’ (< *ışna-* ‘ışıldamak, parlamak’ -*t*-) eylemi *ışna-* ‘ışıldamak, parlamak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca metinlerde bu eyleme rastlamadık. Bu eylemi yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*de tespit edebildik (KN: 10a12).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemediğimiz bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *ışna-* ‘ışıldamak, parlamak’ eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi **yaşna-* > **yışna-* > **ışna-* biçiminde olmalıdır. Bkz. *yaşna-*.

iltit- ‘göndermek’ (< *ilt-* ‘göndermek, iletmek, ulaştırmak’ -*it*-) eylemi *ilt-* ‘göndermek, iletmek, ulaştırmak’ eylemine -*it*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemediğimiz bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *Mahbubu'l-kulub*, *Lisanü'-t-tayr*, *Sekkaki Divanı*, *Lütfi Divanı*, *Fevayidü'l-kiber*, *Sedd-i İskenderi*, *Hüseyin Baykara Divanı, Babür Divanı*, *Dehname*, *Taaşşukname*, gibi Çağatayca metinlerde geçen *ilt-* 'göndermek, iletmek, ulaştırmak' eylemine dayandığı açıktır.

ol ki taḳdīr ḫaṭın étti sevād

éyledi aḳ u ḳaranı irşād

peyveste ḳaşını maŋa çıtıp

kirpik oḳını maŋa ***iltit****ip*

(BabD: 554)

indet- 'çağırtmak, davet ettirmek' (< *inde-* 'çağırmak, davet etmek' -*t-*) eylemi *inde-* 'çağırmak, davet etmek' eylemine -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi *ündet-* 'çağırtmak' biçiminde Eski Kıpçakçada buluyoruz (KTS: 298).

Eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda rastlamadık, ancak eylemin *inde-* 'çağırmak, davet etmek' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylem Çağataycada *ünde-* biçiminde de görülmektedir. Bkz. *ünde-*.

ḫoş-vaḳt oluban ḳopup ṭarab-nāk

indet*ti ḳabīle ehlini pāk*

(LM: 2664)

itüt- 'keskinleştirmek' (< *iti-* 'keskinleşmek' -*t-*) eylemi *iti-* 'keskinleşmek' 'keskinleşmek' eylemine -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *iti-* 'keskinleşmek' eylemine dayandığı açıktır.

misvākı ṭamā' tişin ***itüt****ürge*

(MKb: 34b13)

ḳarıt- ‘yaşlanmak’ (< *ḳarı-* ‘yaşlanmak’ *-t-*) eylemi *ḳarı-* ‘yaşlanmak’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ḳarıt-* ‘yaşlanmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 270r6). Bu eyleme Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*de de rastladık (KN: 24a5). Çağatayca metinlerde eylemi tespit edemedik.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ḳarıt-* ‘yaşlanmak’ (DLT II: 304; DanKelly, 1985, 129); KB’de *ḳarıt-* ‘yaşlanmak’ (KB: 404, 5133); Harezm Türkçesinde *ḳarıt-* ‘yaşlanmak’ (KutbHŞ: 134) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ḳarı-* ‘yaşlanmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yaşlanmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 428; EDPT: 649a; Ercilasun, 1984, 33; DanKelly, 1985, 129). Talat Tekin, Uyg. (Br.) *hāri-* ‘yaşlanmak’; Tkm. *ġarra-* ‘yaşlanmak’ (< **ḳārı-*) biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 173). Buna göre eylemin kökünü **ḳārı-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

ḳavlat- ‘kovdurmak’ (< *ḳavla-* ‘kovmak, defetmek’ *-t-*) eylemi *ḳavla-* ‘kovmak, defetmek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ḳav-la-* ‘kovmak, defetmek’ eylemine dayandığı açıktır. Gövde halindeki *ḳav+la-* eylemi de *ḳav-* < *ḳov-* < *ḳoġ-* biçiminde bir gelişime sahiptir. Sözcükte Tarihi Türk dillerinde görülen *-o-* > *-a-* ve *–ġ* > *-v̇* > *-v* değişmeleri görülür. Eraslan, *koġ-* eylenminin *ġ* > *v, v̇* değişmesi ile *ḳov-* ve yuvarlak ünlünün Çağataycada düzleşmesi ile *ḳav-* biçimini almasında bir tereddüt bulunmadığını, asıl tereddütün eylemin yapısında olduğunu ve eylemin *ḳavla-* < *ḳav-ı+la-* biçiminde bir gelişim çizgisi izlemesi gerektiğini ileri sürmüştür (Eraslan, 1999, 358).

raḳībiŋ Ārimī körse éşitke, bişür it yaŋlıġ

aṣīlim nitti, ***ḳavlat****saŋ éşiktin uşbu nākesni*

(SD: 728)

kéltürt- ‘getirtmek’ (< *kéltür-* ‘getirmek’ -*t*-) eylemi *kéltür-* ‘getirmek’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *kél-tür-* ‘getirmek’ eylemine dayandığı açıktır. *kél-tür-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir (EDPT: 716b-717a).

meẕkur mirzanın köŋlige riḳḳat kilip bir avuç dirhem ***kéltürt****üp iltimās kiliptur ki*

(MKb: 41a5)

ḳırçıldat- ‘gıcırdatmak’ (< *ḳırçılda-* ‘gıcırdamak’ -*t*-) eylemi *ḳırçılda-* ‘gıcırdamak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapan ekinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳırçıldat-* ‘gıcırdatmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 244b; DTO: 446).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ḳırçıl+da-* ‘gıcırdamak’ eylemine dayandığı açıktır.

tüşte kördüm yārnı ḳandān raḳībin utruda

reşkdin her laḫża tiş ***ḳırçıldat****ur men uyḳuda*

(NN, 39: 1)

ḳırḳıt- ‘kırkmak’ (< *ḳırḳ-* ‘kırkmak’ -*ıt*-) eylemi *ḳırḳ-* ‘kırkmak’ eylemine -*ıt*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde ve metinlerde bu eyleme rastlamadık. Bu eyleme yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*de rastladık (KN: 23b6).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *Mahbubu'l-kulub*, *Bedayiü'l-vasat*, *Leyla vü Mecnun* gibi Çağatayca metinlerde geçen *ḳırḳ-* ‘kırkmak’ eylemine dayandığı açıktır. EDPT’de *ḳırḳ-* eylemi *kır-* eylemin vurgulu biçimi olduğu ifade edilmiştir (EDPT: 651a-b).

ḳırḳ- eylemi DLT'de 'kırkmak' (DLT III: 422), Eski Kıpçakçada *kırk-* 'kırkmak, kısaltmak, kesmek' (KTS: 145) biçimlerinde yer almaktadır.

ḳızıt- 'kızdırmak, ateşte ısıtmak' (< *ḳız-* 'kızmak' *-ıt-*) eylemi *ḳız-* 'kızmak' eylemine *-ıt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳızıt-* 'kızdırmak, ateşte ısıtmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 246b; DTO: 447).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ḳız-* 'kızmak' eylemine dayandığı açıktır.

dūzaḫ maŋa yétse cāvidānī

*'ışḳ'ī otıdın **ḳızıt**ḳıl anı*

(LM: 1653)

*sén dağı bir gül isi birle dimāğıŋnı **ḳızıt***

vaṣl sevdāsın bişür gerçi érür sevdā-yı ḫām

(BV, 398: 7)

ḳoldat- 'yardım etmek' (< *ḳolda-* 'himaye etmek, elinde tutmak' *-t-*) eylemi *ḳolda-* 'himaye etmek, elinde tutmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık, ancak bu eylemle aynı kökten türediğini düşündüğümüz *ḳoldamla-* biçimi Eski Uygurcada 'kolunu hareket ettirmek' anlamında kaydedilmiştir (E2: 140-152).

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *Lisanü't-tayr*, *Bedayiü'l-vasat*, *Fevayidü'l-kiber*, *Garaibü'-s-sıgar*, *Gedai Divanı*, *Seb'a-yı Seyyare* gibi Çağatayca metinlerde geçen *ḳol+da-* 'himaye etmek, elinde tutmak' eylemine dayandığı açıktır. *ḳolda-* eyleminin de *ḳol* 'kol' köküne dayandığı şüphesizdir. Marcel Erdal, *ḳoldamla-* biçiminden bahsederken sözcüğün **ḳol* adından addan eylem yapan *+la-* eki ile türediğini ifade eder (Erdal, 1991, 439).

deyr ara men mest ü nāzūk-ḫūyıdın ol muġ-beçe

bezmdin ḳavlar meni geh südretip geh ***ḳoldat****ıp*

(FK, 69: 8)

ḳozġat- 'harekete geçirmek' (< *ḳozġa-* 'meydana çıkarmak, harekete getirmek' -*t*-) eylemi *ḳozġa-* 'meydana çıkarmak, harekete getirmek' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda rastlamadık, ancak eylemin *ḳozġa-* 'meydana çıkarmak, harekete getirmek' eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *ḳozġal-*.

tā ġonce dék aġzıŋġa tutup zülfini açtıŋ

ḳozġat*tı ḫıred ḫaylını her şām köŋülde*

(NN, 53: 4)

ḫasm neçe ḥaḳīr bolsa köŋül ***ḳozġat****ur, ḫas neçe uşaḳ bolsa köz bulġatur*

(MKb: 101b4)

kökert- 'göğertmek' (< *köker-* 'göğermek, yeşermek' -*t*-) eylemi *köker-* 'göğermek, yeşermek' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Ancak eylem kökü *göger-*, *köger-* 'yeşillenmek, filizlenmek' biçimlerinde Çağatayca sözlüklerde yer almaktadır (Vel. 370; Seng. 307r5).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *kök+er-* 'göğermek, yeşermek' eylemine dayandığı açıktır. *köger-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde 'göğermek, gök rengini almak' anlamıyla geçmektedir (EDPT: 712a).

bu ki her yandın ***kökert****iptür yüzümni kāc-ı derd*

cism öyi ḳāḳını altun üzre ḳıldım lāceverd

(NN, 203: 1)

***kökert**ürge maḥabbet deştin eşkim yamġurı birle*

her aḥım dūdıdın kök bir bahār ayın seḥāb éyler

(NN, 242: 4)

körset- 'göstermek' (< *körse-* 'görmek istemek' *-t-*) eylemi *körse-* 'görmek istemek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *körset-* 'göstermek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 270b; DTO: 465).

Eylem Eski Kıpçakçada *körset-*, *körset-* 'göstermek' (KTS: 159) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *kör-se-* 'sağlam olmak' eylemine dayandığı açıktır. *körse-* eylemi de etimolojik sözlüklerde *kör-* 'görmek' eylemine dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 73; VEWT: 292; DTS: 318; EDPT: 740a, 746b). Clauson da eylem kökünü *kör-* olarak vermesine rağmen eylemin *körügse-* biçimiyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (EDPT: 746b). DanKelly'de ise *körse-* < *körügse-* biçiminde açıklanmıştır (DanKelly, 1985, 110).

éy ki hecriŋde meni yüz ḥasret ü armān bile

*ḳatl ḳılġuŋ bari bir ḳatla üzüŋni **körset**ip*

(FK, 69: 6)

cān bérür men hecride żaʿfımdın il körmes meni

*ʿışḳ ara her neçe dér-men kim özümni **körset**ey*

(HBD, 201: 3)

muŋrat- 'feryat ettirtmek, bağırıp çağırtmak' (< *muŋra-* 'feryat etmek, bağırıp çağırmak' *-t-*) eylemi *muŋra-* 'feryat etmek, bağırıp çağırmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Ancak eylem kökü olan *muŋra-* 'bağırmak, bağırıp çağırmak' anlamıyla Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta geçmektedir (Seng. 320r7).

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *müŋret-* 'böğürtmek' (DLT II: 358; DanKelly, 1985, 120) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *muŋ+ra-* ‘feryat etmek, bağırıp çağırmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘feryat ettirtmek, bağırıp çağırtmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 353; EDPT: 770b; DanKelly, 1985, 120).

muŋra- eyleminin bir başka biçimi olan *müŋre-*, *Irk Bitig*’de *müŋre-* ‘bağırmak, bağırıp çağırmak’ (IB: 60), Eski Uygurcada *müŋre-* ‘bağırmak, bağırıp çağırmak’ (Suv. 21/2), DLT’de *müŋre-* ‘böğürmek’ (DLT III: 403) biçimlerinde geçmektedir.

télmürür men ***muŋrat****ıp ol bī-vefāda muttaṣıl*

bir hem andın derd-i ḫalimġa nażar bolġay mu dép

(NN, 112: 2)

oḫşat- ‘benzetmek’ (< *oḫşa-* ‘benzemek’ *-t-*) eylemi *oḫşa-* ‘benzemek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *oḫşat-* ‘benzetmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 28a; DTO: 52).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *oḫşat-* ‘benzetmek’ (DLT I: 262; DanKelly, 1985, 44); Harezm Türkçesinde *oḫşat-* ‘benzetmek’ (KutbHŞ: 196); Eski Kıpçakçada *oḫşat-*, ‘benzetmek’ (KTS: 204) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *oḫşa-* ‘benzemek’ eylemine dayandırılmış ve ‘benzetmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 97b; DanKelly, 1985, 44). Erdal bu eylemin *ogşa-* eylemi ile minimal pair (en küçük çift) oluşturduğunu belirtmiştir ve eylemin kökünü *ogşa-* olarak vermiştir (Erdal, 1991, 780).

oḫşa- biçimi Tarihi Türk dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *oḫşa-* ‘benzemek’ (M I: 14; M III: 18); DLT’de *oḫşa-* ‘benzemek’ (DLT I: 282; DanKelly, 1985, 44); KB’de *oḫşa-* ‘benzemek’ (KB: 746); Harezm Türkçesinde *oḫşa-* ‘benzemek’ (KutbHŞ: 195); Eski Kıpçakçada *oḫşa-*, *oġşa-, oḳşa, oşa-, oşḳa-, ovşa-* ‘benzemek’ (KTS: 204); Osmanlıcada *oḫşa-* ‘benzemek’ (TTS I: 537; TTS II: 721) biçimlerinde geçmektedir. Bkz. *oḫşa-*.

çenār dédim ḳadıŋnı, ‘aḳlım aytur: Hey ni ***oḫşat****tıŋ*

bu yıllar turġan iskige anıŋ tég serv-i nev-resni

(SD: 726)

seyl kélse jāle birle ***oḫşat****ur-min aŋa kim*

közlerimniŋ aḳı aḳḳan dīde-i giryān ara

(HBD, 8: 5)

ornat- ‘oturtmak, yerleştirmek’ (< *or(u)na-* ‘yerleşmek’ *-t-*) eylemi *or(u)na-* ‘yerleşmek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ornat-* ‘oturtmak, yerleştirmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 80v9; LÇ: 31a; DTO: 59).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *ornat-* ‘oturtmak, yerleştirmek’ (DLT I: 266; DanKelly, 1985, 43); Harezm Türkçesinde *ornat-* ‘oturtmak, yerleştirmek’ (KutbHŞ: 118; Nehc. 427/12); Eski Kıpçakçada *ornat-* ‘yerleştirmek’ (KTS: 205); Osmanlıcada *ornat-* ‘oturtmak, yerleştirmek’ (TTS I: 549; TTS III: 548) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *orun+a-* ‘yerleşmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘oturtmak, yerleştirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 371; EDPT: 235b; DanKelly, 1985, 43, Erdal, 1991, 781).

orna- eylemi DLT’de ‘yerleşmek, yer tutmak, yer edinmek; (güneş) batmak, kaybolmak’ (DLT I: 288), KB’de ‘yerleşmek’ (KB: 93), Harezm Türkçesinde ‘yerleşmek, ikamet etmek’ (KutbHŞ: 118), Osmanlıcada ‘yerleşmek’ (TTS II: 735, TTS III: 548) anlamlarıyla geçmektedir

tartmaḳ mümkin émes oḳını köŋlümdin kim

yana ok her nefes anıŋ yanıġa ***ornat****ur*

(BV, 143: 3)

démen ol ay oḳın éy dōst suġur yoḳsa uşat

kim ḳaḳıp taşlar ile zār tenimġa ***ornat***

(FK, 77: 1)

ögsüt- ‘eksiltmek’ (< *égsü-* ‘eksilmek’ -*t-*) eylemi *égsü-* ‘eksilmek’ eylemine -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ögsüt-* ‘eksiltmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 79r29).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *egsüt-* ‘eksiltmek’ (TT I: 212; U II: 15); *Tefsir*’de *egsüt-* ‘eksiltmek’ (Tef. 73); Harezm Türkçesinde *egsit-* ‘eksiltmek’ (KutbHŞ: 20); Eski Kıpçakçada *egsit-, igsit-, igsüt-*, *ögsüt-* ‘eksiltmek’ (KTS: 71) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *égsü-* ‘eksilmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘eksiltmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 168; EDPT: 117b). *ögsü-* biçimi *egsü-* biçiminin gerileyici benzeşmeye uğramış biçimidir.

raḥmı peydā boldı mu bolġay anıŋ taş köŋlide

zülfi ***ögsüt****ti mü érkin munça şūr u şerni hīç*

(LD: 295)

fenā mey-ḫānesiġa sal meni éy rind-i ‘ārif kim

ġamımnı ***ögsüt****ür deyr-i fenā meyḫane andın köp*

(FK, 71: 7)

önüt- ‘bitirmek, büyütmek, yetiştirmek’ (< *ön-* ‘bitmek, yetişmek’ -*üt-*) eylemi *ön-* ‘bitmek, yetişmek’ eylemine -*üt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ön-* ‘bitmek, yetişmek’ eylemine dayandığı açıktır.

ḳam tüni hem tīre hem pāyānı yoḳ

āh otın çek ṣubḥnıŋ şem‘in ***önüt***

(NN, 133: 4)

örlet- ‘yükseltmek, arttırmak’ (< *örle-* ‘yükselmek, artmak’ -*t*-) eylemi *örle-* ‘yükselmek, artmak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Eski Uygurcada *örlet-* ‘yükseltmek, arttırmak’ (TT III: 34; TT VI: 74) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ör-le-* ‘yükselmek, artmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yükseltmek, arttırmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 389; EDPT: 230b). Talat Tekin, DLT *ȫr-* ‘belirmek, çıkmak, yükselmek’, Tkm. *ȫr-* ‘(ot) çıkmak, yerden bitmek; kalkmak, ayağa kalkmak’, Hak. *ȫre* ‘yukarı’, SUyg. *yörle-* ‘kalkmak, ayağa kalkmak’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 158, 183). Buna göre eylemin kökünü **ȫr-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

uş bu yirde cineste sözlendi

öziniŋ ta‘rīfini ***örlet****ti*

(MMü: 94)

örtet- ‘yaktırmak’ (< *örte* ‘yakmak’ -*t*-) eylemi *örte* ‘yakmak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *örtet-* ‘yaktırmak’ (DLT I: 260; DanKelly, 1985, 49) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *örte-* köküne dayandırılmış ve ‘yaktırmak’ kaydı düşülmüştür (DTS: 389; EDPT: 208b; DanKelly, 1985, 49). *örte-* kökü de etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *ört* ‘ateş, alev’ köküne dayandırılmış ve ‘yakmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (DTS: 389; VEWT: 375; EDPT: 208b; DanKelly, 1985, 49). Marcel Erdal ise sözcüğü *ört* ‘ateş, alev’ kökünden getirmiş *ört* sözcüğünün de *ör-* ‘yükselmek’ köküne dayandığını iddia etmiş, buna kanıt olarak da ateşin de sürekli yükselen bir şey olduğunu, bu yüzden de *ör-* ‘yükselmek’ eylemi ile anlamsal ilgisinin olduğu açıklamasını getirmiştir (Erdal, 1991, 423).

kögsüme taş urmaġımı ʻayb ḳılma éy köŋül

ḳoy ki anda ḳalġıġan peykānlarını ***örtet****ey*

(HBD, 201: 6)

ösrüt- ʻsarhoş olmak' (< *ösrü-* ʻsarhoş olmak' -*t*-) eylemi *ösrü-* ʻsarhoş olmak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ösr-ü-* ʻsarhoş olmak' eylemine dayandığı açıktır. *ösrü-* eylemi etimolojik sözlükler ve kaynaklarda Eski Türkçede bulunan *esrü-* eylemine dayandırılmıştır (VEWT: 50; DTS: 184; EDPT: 250b; DanKelly, 1985: 27; Erdal, 1991, 232). *ösrü*- biçimi *esrü*- biçimin gerileyici benzeşmeye uğramış şeklidir.

ösrüt*ti ʻişve cürʻasıdın ʻaḳl u rūḥnı*

ol köz ki nāz bādesidindür ḫumārda

(LD: 1680)

sanat*-* ʻsaymak, hesap etmek' (< *sana-* ʻsaymak, hesap etmek' -*t*-) eylemi *sana-* ʻsaymak, hesap etmek' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Bu eyleme yalnızca Çağatayca sözlüklerden *Kelürname*de rastladık (KN: 20a12).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *sa-n+a-* ʻsaymak, hesap etmek' eylemine dayandığı açıktır. Marcel Erdal da sözcüğün kökünü *sa-* ʻhesaplamak' eylemi olarak vermiştir (Erdal, 1991, 306-307).

Bu eylemin gelişimi *sanat-* < *sa-n+a-t-* biçimindedir. *sana*- eylemi de *sa*- köküne dayanmaktadır. *sa*- kökünün genişlemiş biçimi de *say*- ya da *san*-ʻdır. /y/ ünsüzü kökte benzeşme ya da yanlış farzetme yoluyla kalıplaşmış olmalıdır. *say*- > *sa-y*-. Krş. DLT *sā*- ʻsaymak', Trkm. *sāy*- ʻsaymak, addetmek', Türk., Az., *say*- ʻsaymak' < **sā*- (Tekin, 1995, 174).

sarġart- ‘sarartmak’ (< *sar(ı)ġar-* ‘sararmak’ -*t*-) eylemi *sar(ı)ġar-* ‘sararmak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *sarıġ* + *ar*- ‘sararmak’ eylemine dayandığı açıktır.

Eylem kökü olan *sarġar*- biçimi Eski Türkçeden itibaren görülmektedir. Eski Uygurcada *sarġar*- ‘sararmak’ (U I: 37); DLT’de *sarġar*- ‘sararmak’ (DLT II: 187; DanKelly, 1985, 155); Harezm Türkçesinde *sarġar*- ‘sararmak’ (Nehc. 243/8); Eski Kıpçakçada *sarġar-, sarar*- ‘sararmak’ (KTS: 227) biçimlerinde geçmektedir.

Bu kök etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda da *sarıġ* ‘sarı’ köküne dayandırılmış ve ‘sararmak’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Räsänen, 1957, 149; Eckmann, 1966, 69; DTS: 488; EDPT: 849a; DanKelly, 1985, 155, Erdal, 1991, 502).

Eylemin gelişimi *sarġart*- < *sarıġ* + *ar* -*t*- biçiminde olmuştur.

sarġart *yüz ü aḳartadur baş*

ol ḳara ṣanem yüz alı

(LD: 1930)

sayrat- ‘öttürmek’ (< *sayra*- ‘(kuş) ötmek, şakımak’ -*t*-) eylemi *sayra*- ‘(kuş) ötmek, şakımak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *sayrat*- ‘çok söyletmek’ (DLT II: 357; DanKelly, 1985, 157); Harezm Türkçesinde *til sayrat*- ‘çok konuşmak, çenesi düşmek’ (KutbHŞ: 161) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sayra*- ‘(kuş) ötmek, şakımak’ eylemine dayandırılmıştır (DTS: 482; EDPT: 860a; DanKelly, 1985, 157).

sayra- kökü DLT’de ‘şakımak, ötüşmek; saçmalamak, hezeyan etmek’ (DLT III: 311, DLT I: 467, DLT III: 240), KB’de ‘şakımak, ötmek’ (KB: 4963), Harezm Türkçesinde ‘şakımak, ötmek’ (KutbHŞ: 152), Eski Kıpçakçada ‘şakımak, ötmek’ (KTS: 230) biçimlerinde görülmektedir.

nefsiŋni sılaġıl sen ḫod saŋa vefāsı bar

*küçletip bedeniŋni **sayrat**saŋ yaḳın ʻarʻur*

(ŞHD: 58a12)

ségrit- ʻseğritmek, koşturmakʼ (< *ségir-* ʻseğirmek, koşturmakʼ *-it-*) eylemi *ségir-* ʻseğirmek, koşturmakʼ eylemine *-it-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *Nevâdirü'n-nihâye, Hayretü'l-ebrar* gibi Çağatayca metinlerde ve *Senglah*'ta görülen *ségri- ségir-* ʻseğirmek, koşturmakʼ eylemine dayandığı açıktır.

segir- eylemi DLT'de *sékri-* ʻseğirtmekʼ (DLT I: 354, DLT III: 281), Harezm Türkçesinde *sekir-* / *sékir-* ʻatlamak, seğirtmekʼ (KutbHŞ: 156-157), Eski Kıpçakçada *sekir-, sekri-, sikri-* ʻseçmek, sıçramakʼ (KTS: 230), Osmanlıcada *sekri- (segri ?)* ʻatlamak, zıplamakʼ (TTS I: 611, TTS II: 806, TTS IV: 673) biçimlerinde geçmektedir.

ḫublar ḫaylı ara her sarı tüşmiş rüst-ā-ḫīz

*ġūyiyā meydān içige çābüküm **segrit**ti at*

(NN, 125: 5)

zamāne eblaḳı ḳalġay revişdin

*ol āşūb-ı zamān **sègrit**se ebreş*

(NN, 432: 7)

sıḳıt- ʻsıkmak, bastırarak ezmekʼ (< *sıḳ-* ʻsıkmakʼ *-ıt-*) eylemi *sıḳ-* ʻsıkmakʼ eylemine *-ıt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Lugat-ı Çağatay*'da *sıḳıt-* ʻsıkmak, bastırarak ezmekʼ anlamında yer almaktadır (LÇ: 198a).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *sıḳ-* ʻsıkmakʼ eylemine dayandığı açıktır.

suçı tüşini mundaḳ dédi kim bir bāġda üç ḫūşe üzüm kördüm, ol üzümni ***sıḳıt****tım*

(TEH: T701a5-6)

silet- 'hürmet ettirmek, izzet ettirmek' (< *sile-* 'okşamak, izzet ve hürmet göstermek, mihribanlık göstermek' *-t-*) eylemi *sile-* 'okşamak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *sile-* 'okşamak' eylemine dayandığı açıktır. *sile-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir: CC *sıla-* 'okşamak, sevmek', İM *sıla-* 'elini sürmek' (İM: 62b). Eylem Radloff'ta da hem ön ünlülü hem de art ünlülü biçimleriyle yer almıştır: *sile-* (Çağ.) 'sevmek, hoşlanmak' (Wb IV: 711), *sıla-* (Çağ. Tar.) 'sürmek, sıvazlamak; ovmak' (Wb IV: 709).

Günümüz Türk Dillerinde de bu eylemi bulabiliriz. Zühal Ölmez, *Şecere-i Terakime* yayınında eylemin günümüz Türk dillerindeki biçimlerini aktarmıştır: Kırg. sıyla- 'hürmet ve takdir göstermek, ikram etmek, ağırlamak' (KırgS: 652a), *sıla-* 'sıvamak, sıvazlamak; okşamak' (KırgS: 649a); Özb. *siylamak* 'saygı göstermek, saymak' (UzbRS: 367a) (Ölmez, Z., 1996, 278).

nuṭfeni terbiyet éyletken sen

raḥm içre anı ***silet****ken sen*

($ŞN_2$: 1580)

sözlet- 'söyletmek' (< *sözle-* 'söylemek' *-t-*) eylemi *sözle-* 'söylemek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *sözlet-* 'söyletmek'anlamında yer almaktadır (Seng. 243r15).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *sözlet-* 'söyletmek' (DLT II: 346; DanKelly, 1985, 167); Harezm Türkçesinde *sözlet-* 'söyletmek' (KutbHŞ: 161); Eski Kıpçakçada *sözlet-* 'söyletmek, birini sorguya çekmek' (KTS: 242) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *söz+le-* 'söylemek' biçimine dayandırılmış ve 'söyletmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 512; EDPT: 863b; DanKelly, 1985, 167, Erdal, 1991, 786).

bir ü barī kim ṣanemler azġını söz ***sözlet****ip*

ṣun'ıdın her bir nefesde yoḳtın bar éylegen

(AD: 8)

suġalt- 'kurutmak' (< *suġal-* 'kurumak, suyu çekilmek' -*t*-) eylemi *suġal-* 'kurumak, suyu çekilmek' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *suġal-* 'kurumak, suyu çekilmek' eylemine dayandığı açıktır. Bu eylem Eski Uygurcadan beri görülen *sugul-* eyleminin bir versiyonu olsa gerektir (EDPT: 809b).

bérür Ya'ḳūbġa Yūsuf firāḳın

suġalt*up iştiyāḳıda ḳaraḳın*

(HLN: 12)

talat- 'yağmalatmak' (< *tala-* 'talan etmek, yağmalamak' -*t*-) eylemi *tala-* 'talan etmek, yağmalamak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *tala-* 'talan etmek, yağmalamak' eylemine dayandığı açıktır. *tala-* eylemi Tarihi Türk Dillerinden Eski Uygurcada 'bozmak, çiğnemek, ihlal etmek' (Hüen-ts. 118-119 [EDPT: 492a]), Karahannlı Türkçesinde 'yağmalamak' (KB: 280), Eski Kıpçakçada 'yağma etmek' (KTS: 259), Osmanlıcada 'yağma etmek, talan etmek' (TTS I: 173, TTS II: 253, TTS III: 165, TTS IV: 731) anlamlarıyla geçmektedir.

talat*ıp aldurup érdiler köp*

kim bu ḳorġan ara kirdiler köp

($ŞN_2$: 1560)

tarḳat- ‘bölmek, taksim etmek’ (< Moğ. *tarḳa-* ‘dağılmak, ayrılmak’ -*t*-) eylemi Moğ. *tarḳa-* ‘dağılmak, ayrılmak’ eylemine -*l*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da *tarḳat-* ‘bölmek, taksim etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 99b).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *tarḳa-* ‘dağılmak, ayrılmak’ eylemine dayandığı açıktır. Bu eylemle aynı kökten türemiş *tarkaş-* ve *tarkal-* biçimlerini de Çağatayca metinlerde bulabiliriz. Bkz. *tarkaş-*.

zülf ü yüzdin sünbülüŋi gül üzre ***tarḳat****ma köp*

dehr bāġıda gül ü sünbül isin butratma köp

(GS, 72: 1)

tīre vü efsürde biz éy ‘ışḳ ***tarḳat****ḳan* ***b****ulut*

bir belā berḳı bile hem örte bizni hem yarut

(NN, 128: 1)

tayt- ‘yere serilmek’ (< *tay-* ‘kaymak’ -*t*-) eylemi *tay-* ‘kaymak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*’da *tayt-* ‘yere serilmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 91a).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *tay-* ‘kaymak’ eylemine dayandığı açıktır. *tay-* kökü Tarihi Türk Dillerinde de görülmektedir. Eski Uygurcada *tay-* ‘kaymak’ (U II: 29, U III: 26), DLT’de *tay-* ‘kaymak’ (DLT III: 243), Eski Kıpçakçada *tay-* ‘ayağı kaymak, yanılmak’ (KTS: 266) biçimlerinde geçmektedir.

ḳālebidin rūḥ barıp érdi pāk

tayt*ıp ölügler kibi ber-rūy-ı ḫāk*

(M: 17)

tébret- 'kımıldamak, sarılmak' (< *tébre-* 'kımıldamak, sarılmak' *-t-*) eylemi *tébre-* 'kımıldamak, sarılmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tébret-* 'kımıldamak, sarılmak'anlamında yer almaktadır (Seng. 189r15; LÇ: 130a; DTO: 252).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tepret-* 'kımıldamak' (U III: 37; TT X: 451); DLT'de *tepret-* 'kımıldamak, hareket ettirmek' (DLT II: 329; DanKelly, 1985, 186); KB'de *tepret-* 'kımıldamak, hareket ettirmek' (KB: 774, 2536); Harezm Türkçesinde *tepret-* 'kımıldamak, hareket ettirmek' (KutbHŞ: 174); Eski Kıpçakçada *depret-, tebret-, tepret-, tipret-* 'kımıldamak, hareket ettirmek' (KTS: 204); Osmanlıcada *depret-* 'kımıldamak, hareket ettirmek' (TTS I 195; TTS II: 283; TTS III: 184; TTS IV: 210) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tébre-* 'kımıldamak, sarılmak' eylemine dayandırılmış ve 'kımıldamak, sarılmak' kaydı düşülmütür (DTS: 546; EDPT: 444a; Ercilasun, 1984, 34; DanKelly, 1985, 186, Erdal, 1991, 788).

tébre- eylemi Tarihi Türk Dillerinden Eski Uygurcada *tepre-* 'hareket etmek, sallanmak' (U I: 6, TT X: 164, U III: 46), DLT'de *tepre-* 'hareket etmek' (DLT III: 277), KB'de *tepre-* 'hareket etmek' (KB: 834, 1026), Harezm Türkçesinde *tepre-* 'hareket etmek' (KutbHŞ: 174), Eski Kıpçakçada *tepre-* 'kımıldamak, hareket etmek' (KTS: 270) biçimlerinde geçmektedir.

Nemrūdnıñ͡g pīl-āsā dimaġıdın cebbārlıġ fāsid māddesi def'iġa peşşe-nişīn itisti du'ā ve ḳavminiñ͡g şim'i cihānı öçürgeli belki ḫırmen-i ḥayātın savurġalı yél ḫaylin ***tébret****ti*

(AŞV: 752b9-10)

urup ah ol Muḥammed töktiler yaş

arıtıp yaşların ***tébret****tiler baş*

(ÇİK: 77r5)

télberet- 'deli etmek, delirtmek' (< *télbere-* 'delirmek' *-t-*) eylemi *télbe+re-* 'delirmek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *télbe+re-* ‘delirmek’ eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *télbere-*.

Nevāyīniŋ cünūnın ‘ayb ḳılmaŋ

*kim anı **télberet**miş bir perī-veş*

(NN, 432: 7)

*meni çün ol perī-veş **télberet**ti*

ni sūd éy nāṣiḥ imdi télbege pend

(BV, 116: 3)

titret- ‘titretmek’ (< *tirtire-* ‘titremek’ -*t*-) eylemi *tirtire-* ‘titremek’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *titret-* ‘titretmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 189v27).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *titret-* ‘titretmek’ (M I: 18; TT X: 450); *İbnü Mühenna Lugati*’nde *titret-* ‘titretmek’ (İM: 103); Eski Kıpçakçada *titret-* ‘titretmek’ (KTS: 278), *ditret-* ‘titretmek’ (BM: 9) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *titre-* ‘titremek’ eylemine dayandırılmış ve ‘titretmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 564; EDPT: 460a; Erdal, 1991, 789). Mustafa S. Kaçalin, karşılıklı bir görüşme sırasında eylemin kökü olan *titre-* eyleminin *tir tir titremek* deyimindeki *tir tir* ikilemesine +*e* addan eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş bir biçim olduğu görüşünü aktarmıştır. Bkz. *titregüç*.

ḳuyaş dék çihre birle tīre külbem éylegeç rūşen

*maŋa **titret**me tüşti zerre yaŋlıġ ıżtırāb éylep*

(NN, 107: 3)

ol tenġa ki luṭfdın édi

*yél **titret**ürige ni taḥammül*

(LM: 756)

toḫtat- ‘dinlendirmek’ (< Moğ. *toġta-* ‘dinlenmek, saklamak, beklemek, alıkoymak’ -*t*-) eylemi Moğ. *toġta-* ‘dinlenmek, saklamak, beklemek, alıkoymak’ eylemine Türkçe -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin Moğ. *toġta-* ‘dinlenmek, saklamak, beklemek, alıkoymak’ eylemine dayandığı açıktır (Lessing 1960, 815). Eraslan eylemin *toḳta* < *toḳ* + *ta*- biçiminde düşünülebileceği gibi, *toḳta* < *toḳu* + *ta*- (KB *toḳu* ‘âdet, düzen, töre’ KB III: 458) şeklinde de düşünülebileceğini belirtmektedir (Eraslan, 1999, 348).

éy ḥakīm étme cünūnum ‘aybı kim körgeç anı

toḫtat*a almas dimāġı içre Eflāṭūn ḫıred*

(NN, 219: 3)

çün Ḥüseynī köŋli her dem bir ṭaraf āvāredür

söz déseŋ tüz kim cevābıda özümni ***toḫtat****ay*

(HBD, 201: 7)

töret- ‘yaratmak’ (< *törü-* ‘belirmek, ortaya çıkmak’ -*t*-) eylemi *törü-* ‘belirmek, ortaya çıkmak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *töret*- ‘yaratmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 171r25).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *törüt*- ‘yaratmak’ (TT III: 73; TT VI: 270); DLT’de *törüt*- ‘yaratmak’ (DLT II: 303; DanKelly, 1985, 198); KB’de *törüt*- ‘yaratmak’ (KB: 41); Harezm Türkçesinde *töret*- ‘yaratmak’ (KutbHŞ: 184); Eski Kıpçakçada *töret*- ‘yaratmak’ (KTS: 282); *dörüt*- ‘yaratmak’ (TZ: 14b9); Osmanlıcada *dörüt*- ‘yaratmak’ (TTS I: 244; TTS II: 345; TTS III: 228; TTS IV: 263) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *törü-* ‘belirmek, ortaya çıkmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yaratmak’ anlamıyla kaydedimiştir (DTS: 582; EDPT: 536a; Ercilasun, 1984, 34; DanKelly, 1985, 198, Erdal, 1991, 790).

törü- biçimi Eski Uygurcadan itibaren Tarihi Türk Dillerinde de karşımıza çıkmaktadır. Clauson, bu eylemin *töre-/döre-* biçimlerinde Moğolcada erken dönem bir alıntı olduğunu da aktarmıştır (EDPT: 533a).

ḳamışdın ḳand-u şekker arıdın bal

***töret**ti ḳudretindin şaẖd-u ẖanẕal*

(HLN: 9)

uçrat- 'uğratmak, rastlatmak' (< *uçra-* 'tesadüf etmek, rastlamak' -*t*-) eylemi *uçra-* 'tesadüf etmek, rastlamak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *Mahbubu'l-kulub, Sekkaki Divanı, Lutfi Divanı, Fevayidü'l-kiber, Leyla vü Mecnun, Gedai Divanı, Babür Divanı, Şecere-i Terakime, Dehname, Bayram Han Divanı* gibi metinlerde yer alan *uçra-* 'tesadüf etmek, rastlamak' eylemine dayandığı açıktır. *uçra-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde de görülmektedir. Eski Kıpçakçada *uçra-*, *uşra-* 'rastlamak, karşılaşmak' biçimlerinde eylem geçmektedir.

ādem oġlı ölmese āẖir tapar érmiş murād

*miŋ sipās ol ḥaḳḳa kim **uçrat**tı merhem yareġa*

(LD: 1709)

ulat- 'ulatmak' (< *ula-* 'ulaştırmak, uzatmak' -*t*-) eylemi *ula-* 'ulaştırmak, uzatmak' eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*'de *ulat*- 'ulatmak' anlamında yer almaktadır (DTO: 74). Eyleme Türkiyede doktora tezi olarak hazırlanan *Fevayidül'-Kiber*'in dizin bölümünde yer verilmiş, ancak metinde bu eylemin yerine *ulan*- eyleminin yer aldığı görülmüştür.

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT'de *ulat*- 'ulatmak' (DLT I: 213; DanKelly, 1985, 53) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ula-* 'ulaştırmak, uzatmak' eylemine dayandırılmış ve 'ulatmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 609; EDPT: 132b; DanKelly, 1985, 53, Erdal, 1991, 791).

ulġayt- 'büyütmek, yetiştirmek, kemale erdirmek' (< *ulġay-* 'büyümek' *-t-*) eylemi *ulġay-* 'büyümek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ulġayt-* 'büyütmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 39b; DTO: 77).

Eylem Çağatayca dışında Tarihi Türk dillerinden Eski Kıpçakçada *ulġayt-* 'gönlünü geniş tutmak, kendine güvenmek' (KTS: 292) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlüklerde bu eylemle ilgili bir kayda rastlamadık, ancak Kemal Eraslan *Mevlana Sekkaki Divanı*nda verdiği noktlarda *ulġayt-* 'büyümek' eylemini *ulġayt-* < *uluġ* + *ay-t-* biçiminde açıklamıştır (Eraslan, 1999, 378). Eylemin kökü için bkz. *ulġay-*.

bolmay ġāfil demī ġam u dert

***ulġayt**ıban anı derd-pervend*

(LM: 653)

tört ümm ü yétti ābā' bir seniŋ tigni yana

*toġruban **ulġayt**maydur bu acunnuŋ dāyesi*

(LD: 1863)

uyalt- 'utandırmak' (< **uyal-* 'utanmak' *-t-*) eylemi *uyal-* 'utanmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *uya-l-* 'utanmak' eylemine dayandığı açıktır. Eraslan eylemin kökü olan *uyal-* eylemini *uya-* < **uvu-* biçiminde geliştiğini belirtmiştir. Ona göre *uvut* (< **uvu-t*) 'hayâ' sözcüğü *-v-* > *-y-* ve *-u* > *-a* değişmesi ile Çağataycada *uyat* olmuştur (Eraslan, 1999, 342). Eraslan'ın ifadelerini doğru kabul edersek *uyat-* (< **uya-t-*) biçimini de **uya-* eyleminden genişlemiş bir başka biçim olarak söyleyebiliriz.

Räsänen eylemin kökünü **uya-* biçiminde maddebaşı olarak vermiş ve Tarihi ve günümüz Türk dillerinde bu kökten türemiş biçimleri aktarmıştır (VEWT: 511). Clauson *uya-l-*'ın *uyaḏıl-* biçiminin ünlü göçüşmesine uğramış şekli olabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 272b). *uyal-* biçimi daha sonra yerini Kuzeybatı Türkçesi haricindeki Türk dillerinde *utan-* biçimine bırakmıştır.

köptür Herīde bilgil bülbül bile ṭūṭī hem

'andelibni ***uyaltt****ı dildārı Semerḳandnıŋ*

(ŞHD: 84b12)

ürküt- 'ürkütmek' (< *ürk-* 'ürkmek' *-üt-*) eylemi *ürk-* 'ürkmek' eylemine *-üt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *ürküt-* 'ürkütmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 69r12).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *ürkit-* 'ürkütmek' (Chuas. 87-8); DLT'de *ürküt-* 'ürkütmek' (DLT I: 263; DanKelly, 1985, 60); Eski Kıpçakçada *ürküt-* 'ürkütmek, bir dereceye kadar korkutmak, kaçırmak' (KTS: 298) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ürk-* 'ürkmek' eylemine dayandırılmış ve 'ürkütmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 627; EDPT: 226b; DanKelly, 1985, 60, Erdal, 1991, 792).

farḳıŋ ki yémiş ḳuş āşyānı

kim ***ürküt****ür érkin andın anı*

(LM: 2220)

dāne-i eşkimge kim rām oldı hicrān ḳuşları

éy köŋül bir kün fiġānıŋdın anı ***ürküt****mediŋ*

(FK, 366: 5)

yalḳıt- 'yanıltmak' (< *yalḳ-* 'bıkmak, usanmak' *-ıt-*) eylemi *yalḳ-* 'bıkmak, usanmak' eylemine *-ıt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem

biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da *yalḳıt-* 'yanıltmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 298b).

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda eyleme bu anlamıyla rastlamadık, ancak eylemin Çağatayca metinlerden *Dehname*de geçen *yalḳ-* 'bıkmak, usanmak' eylemine dayandığı açıktır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de rastladığımız *yal-ıl-* 'bıkmak, usanmak' biçimine dayanarak *yalḳ-* için de **yal-* biçiminde bir kök tasarlayabiliriz. Tarihi Türk Dillerinden Eski Kıpçakçada da *yalḳ-* eyleminden türemiş ve 'tembel, gevşek' anlamına gelen *yalḳav* biçimi yer almaktadır (KTS: 308).

rengī yoḳ tur çün ḳızıl güldin saŋa ay 'andelīb

il ḳulaġın asru köp ***yalḳıt****ma feryādıŋ bile*

(GS, 558: 2)

bu ḫilāflarġa tevfīḳ bérmek ve taṭbīḳ ḳılmaḳ sözni perākende ḳılıp oḳuġuçını ***yalḳıt****ıp hevāsın perīşān ḳılurnı żarūreten icmāl bile andın ötmek münāsibraḳ köründi*

(TEH: A724a1)

yamat- 'yamamak' (< *yama-* 'yamamak' *-t-*) eylemi *yama-* 'yamamak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *yama-* 'yamamak' eylemine dayandığı açıktır.

yama- eylemi DLT'den itibaren 'yamamak' anlamıyla Tarihi Türk Dillerinde geçmektedir. DLT'de *yama-* 'yamamak' (DLT III: 92), Eski Kıpçakçada *yama-* 'yamamak' (TZ: 84a3) biçiminde sözcüğü bulabiliyoruz.

ṣalāḥ tonını çāk étse yaḫşıraḳ éy şeyḫ

riyā yorunı bile ḫırḳanı ***yamat****ḳunça*

(BV, 555: 6)

çu faḳr kūyide vuṣlamġa hiç olturmas

*ḳaçanġa ḫırḳam üze vaṣl ḫırḳasın **yamat**ay*

(FK, 624: 6)

yapıt- ‘kapatmak’ (< *yap-* ‘kapamak, örtmek’ *-ıt-*) eylemi *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine *ıt-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eyleme etimolojik sözlük ve kaynaklarda da rastlamadık, ancak eylemin *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemine dayandığı açıktır. *yap-* ‘kapamak, örtmek’ eylemi Eski Türkçeden itibaren görülen bir köktür. Eski Uygurcada *yap-* ‘örtmek’ (H II: 26 [EDPT: 871b], DLT’de *yap-* ‘örtmek, kapatmak’ (DLT III: 57), KB’de *yap-* ‘örtmek’ (KB: 719, 1303, 6152), Harezm Türkçesinde *yap-* ‘kapamak, örtmek’ (KutbHŞ: 63), Eski Kıpçakçada *yab-*, *yap-* ‘kapamak, örtmek’ (KTS: 310), Osmanlıcada *yap-* ‘kapamak’ (TTS I 782; TTS II 997; TTS III: 767; TTS IV: 841) biçimlerinde geçmektedir.

*bitigde ḫān tapuġıda dép bitip mektūbnı āḫiriġaça ta‘ẓīm bile bitisün ve arḳasıda mühr ya ismim bitig ortasıda ḳıraġ sarı mil ḳıla basıp **yapıt**sun dép ḥükm ḳıldılar*

(TEH: M788b25)

yarat- ‘yaratmak’ (< *yara-* ‘yaramak, iş görmek’ *-t-*) eylemi *yara-* ‘yaramak, iş görmek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yarat-* ‘yaratmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 328r29; LÇ: 290b).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yarat-* ‘yaratmak’ (TT III: 32; TT VI: 80); DLT’de *yarat-* ‘yaratmak, düzenlemek, düzenleyip yapmak, kendinden uydurmak’ (DLT I: 330; DanKelly, 1985, 216); KB’de *yarat-* ‘yaratmak’ (KB: 126, 381); Harezm Türkçesinde *yarat-* ‘yaratmak’ (KutbHŞ: 70; Nehc. 277/10); Eski Kıpçakçada *yarad-*, *yarat-* ‘yaratmak’ (KTS: 312) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yara-* ‘yaramak, iş görmek, uygun olmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yaratmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (Brockelmann, 1954, 208; DTS: 240; EDPT: 959b; DanKelly, 1985, 216; Hamilton, 1998, 233). Marcel

Erdal bu eylemin *yara-* eylemine anlamsal olarak çok yakın olmadığını belirtmiştir (Erdal, 1991, 793).

***yarat**tı ʻarş u ferş u levḥ ü eflāk*

bérip ademġa sırr-ı ma-ʻarefnāk

(TN: 2)

***yarat**tı Nūḫ u İbrāhim ü Mūṣā*

Süleymān birle Dāvūd u Mesīhā

(TN: 19)

yarut- ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (< *yaru-* ‘aydınlanmak, ışımak’ *t-*) eylemi *yaru-* ‘aydınlanmak, ışımak’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *yarut-* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 328r19; DTO: 524). Bu eylem bazı Çağatayca metinlerde *yarıt-* biçiminde de görülmektedir.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yarut-* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (M I: 15; M III: 24; TT VI: 387; U II: 46); DLT’de *yarut-* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (DLT III: 52; DanKelly, 1985, 216); KB’de *yarut-* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (KB: 22, 125, 162, 214); Harezm Türkçesinde *yarut-/yarıt* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (KutbHŞ: 72); Eski Kıpçakçada *yarut-* ‘aydınlatmak, nurlandırmak’ (KTS: 312); Osmanlıcada *yarut-* ‘aydınlatmak, ışıtmak’ (TTS I: 788) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yaru-* ‘aydınlanmak, ışımak’ eylemine dayandırılmış ve aydınlatmak, ışıtmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (Eckmann, 1966, 74; DTS: 244; EDPT: 960a; DanKelly, 1985, 216). Marcel Erdal eylemi *yaro-t-* biçiminde maddebaşı olarak vermiş, ikinci ünlü için *yaro-k* sözcüğüne gönderme yapmıştır (Erdal, 1991, 793).

Eylem kökü olan *yaru-* Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. Eski Uygurcada *yaru-* ‘aydınlanmak, parlamak’ (M I: 6, TT III: 133), DLT’de *yaru-* ‘aydınlanmak, parlamak’, Harezm Türkçesinde *yaru-* ‘parlamak’ (KutbHŞ: 72), Eski Kıpçakçada *yarı-* ‘aydınlanmak, ışımak; parlamak’ (KTS: 312) biçimlerinde yer almaktadır.

Ayrıca EDPT'de kök olan *yaru-* eyleminin **ya-* biçiminde bir eylemden ya da **yar* biçiminde bir addan türemiş olabileceği belirtilmiştir (EDPT: 956b).

***yarut**up kün yüzindin çarḫ bāġın*

yörütüp kéçelerde ay çerāġın

(DN: 10)

***yarut**tı ʿışḳ çerāġını şemʿ ü pervāne*

ḥadīs̱-i bülbül ü gül ḳīl ü ḳāl émiş bildim

(LD: 1235)

***yasat**-* 'yaptırmak, kurdurmak' (< Moğ. *casa-* 'düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek' -*t-*) eylemi Moğ. *casa-* 'düzmek; yapmak, kurmak; hazırlamak, süslemek' eylemine *t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Luġat-ı Çağatay*'da ise *yasat-* 'yaptırmak, kurdurmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 293b).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak *yasa-* 'düzmek; yapmak, kurmak' eylemine dayandığı açıktır. Räsänen Çağ. *yasa-* 'yapmak, inşa etmek, düzenlemek' şeklinde anlamlandırdığı sözcüğün Moğ. *yasa, casa* 'düzenlemek, iyileştirmek' biçimlerinden geldiğini belirtmiştir (VEWT: 191). Clauson sözcüğün kök biçimi olan *yasa-* eyleminin 13. ya da 14. yüzyıla kadar Türkçede görülmediğini ifade etmiş, Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'tan *yasa-* biçiminde aktarmıştır (EDPT: 974b). Diğer Çağatayca sözlüklerde bu kök *yasa-* 'yapmak, abad etmek, inşa etmek, inşad etmek' şeklinde kaydedilmiştir (LÇ: 293a; DTO: 525).

*altı mulcar **yasat**ıp üç künde*

yalbarıp Tiŋri'ge bir tünde

(ŞN$_1$: 849)

*mühendisī tapay u égnime ḳanat **yasat**ay*

uçup hevāsıda ḳuşlar ara özümni ḳatay

(FK, 624: 1)

yaşnat- ‘parlatmak, aydınlatmak’ (< *yaş(ı)na-* ‘parlamak, aydınlanmak’ -*t*-) eylemi *yaş(ı)na-* ‘parlamak, aydınlanmak’ eylemine *t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *yaşnat-* ‘parlatmak, aydınlatmak’ anlamında yer almaktadır (DTO: 184). Bu eylem Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *işnet-* biçiminde yer almaktadır (Seng. 105v28).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadığımız bu eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak *yaş(ı)n+a-* ‘parlamak, aydınlanmak’ eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *yaşna-* .

ḳılıç ***yaşnat****saŋ uruşta, anıŋkī şu‘lesin düşmen*

körüp aytur ḳamuġ, hey hey ḳaçıŋ, berḳ-ı yaman kildi

(SD: 95)

yavut- ‘yaklaştırmak’ (< *yaġu-* ‘yaklaşmak’ -*t*-) eylemi *yaġu-* ‘yaklaşmak’ eylemine -*t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yavut-* ‘yaklaştırmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 339v25).

Eylem Karahanlı Türkçesi metinlerinden DLT’de *yaġut-* ‘getirmek’ (DLT II: 316; DanKelly, 1985, 209); KB’de *yaġut-* ‘getirmek’ (KB: 1299, 2506); Harezm Türkçesinde *yavut-* ‘yaklaştırmak’ (Nehc. 332/1); Eski Kıpçakçada *yavut-* ‘yaklaştırmak’ (KTS: 316) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yaġu-* ‘yaklaşmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘yaklaştırmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 226; EDPT: 899b; DanKelly, 1985, 209; Erdal, 1991, 792).

yaġu- eylemi Eski Uygurcada *yaġu-* ‘yaklaşmak’ (M III: 7, U III: 43), DLT’de *yaġu-* ‘yaklaşmak’ (DLT II: 148, DLT III: 89), KB’de *yaġu-* ‘yaklaşmak’ (KB: 1631), Harezm Türkçesinde *yaġu-, yavu-* ‘yaklaşmak’ (KutbHŞ: 64, 75), Eski Kıpçakçada *yavı-* ‘yaklaşmak’ (KTS: 315) biçimlerinde geçmektedir.

‘ālem yaḫşılıġın kişi özidin dirīġ tutmas, ammā özge kişige ***yavut****mas*

(MKb: 62a8)

ah kim miskīn Ḥüseynī öldi bu ḥasret bile

*bir kün anı itleriŋ ḫaylıġa sin **yavut**madıŋ*

(HBD, 85: 5)

yétit- 'yetiştirmek, ulaştırmak' (< *yét-* 'yetmek, ulaşmak' *-it-*) eylemi *yét-* 'yetmek, ulaşmak' eylemine *-it-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *yét-* 'yetmek, ulaşmak' eylemine dayandığı açıktır.

yüzüŋnüŋ ġussāsıdın kün isitip

*felek ısıtma tā'vidin **yétit**ip*

(DN: 457)

yétti yüzce kişi éylep ṭayyār

***yétit**tiler Ḳaraköl'ga ılġar*

(ŞN$_1$: 682)

yıġlat- 'ağlatmak' (< *yıġla-* 'ağlamak' *-t-*) eylemi *yıġla-* 'ağlamak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *yıġlat-* 'ağlatmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 350r22).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *yıġlat-* 'ağlatmak' (DLT II: 355; DanKelly, 1985, 225); KB'de *yıġlat-* 'ağlatmak' (KB: 3595, 4096); Eski Kıpçakçada *ıġlat-* 'ağlatmak' (KTS: 101) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *ıġla-*, *yıġla-* 'ağlamak' eylemine dayandırılmış ve 'ağlatmak' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 266; EDPT: 86a; DanKelly, 1985, 225). Talat Tekin, Uyg. *ıġla-*, *yıġla-* 'ağlamak', Tkm. *āġla-*

‘ağlamak’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 175). Buna göre eylemin kökünü **īġla-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

*atası taḫtıda olturup düşmenlerini **yıġlat**ıp ve dostlarını küldürüp ilge ‘adālet ḳılıp*

(ŞTe: 92b10)

resul aydı aŋa mihmān sözini

*uşal dem **yıġlat**ıp éki közini*

(ÇİK: 78r3)

yulut- ‘yoldurmak’ (< *yul-* ‘yolmak’ -*ut-*) eylemi *yul-* ‘yolmak’ eylemine -*ut-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden Karahanlı Türkçesinde *yulıt-* ‘yağma ettirmek’ (DLT II: 316) eylemi geçmektedir, Çağataycadaki *yulut-* eylemi ile ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. *Şibân Han Divanı* ve *Şibânname* gibi metinler üzerine yapılan çalışmalarda eylem *yolıt-* biçiminde okunmuştur, Clauson, EDPT’de eylemi *yul-* biçiminde okumuş ve maddebaşı olarak vermiştir. Biz de bu okuyuşun doğru olduğunu kabul ediyoruz. DLT’deki *yulıt-* biçimi de bunu desteklemektedir.

Eylemin *yul-* ‘yolmak’ köküne dayandığı açıktır ve bu *yul-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde de görülmektedir. DLT’de *yul-* ‘yolmak, yolmak için kaynar suya bırakmak; kurtarmak, bırakmak, salıvermek; istinsah etmek’ (DLT II: 24, DLT III: 63, 64), Harezm Türkçesinde *yul-* ‘sökmek, yolmak; fidye ile kurtarmak, kurtarmak’ (KutbHŞ: 81), Eski Kıpçakçada *yul-* ‘yolmak, çözmek, kurtarmak’ (KTS: 329) biçimlerinde geçmektedir.

aḳ saḳalıŋ kāfūr o ‘anberīn yüz üstine

*ékki yanına **yolut**up baḳıŋız köz üstine*

(ŞHD: 187a10)

*saçlarını **yolut**up taşladı*

barçasın din yolıġa başlattı

(ŞN_3, LXIII: 84)

yuġarlat- ‘yuvarlatmak’ (< *yuġarla-* ‘yuvarlamak’ -*t*-) eylemi *yuġarla-* ‘yuvarlamak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde yer almamaktadır. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *yuġarla-* ‘yuvarlamak’ eylemine dayandığı açıktır. Eylem Türkiye Türkçesinde de *yuvarlat-* biçiminde varlığını sürdürmektedir.

*ḳazġurt taġdın üŋür taşnı **yuġarlat**dı*

Salur Ḳazan utru barıp ḳarbap tutdı

(ŞTe: 99a16)

yumşat- ‘yumuşatmak’ (< *yum(u)şa-* ‘yumuşamak’ -*t*-) eylemi *yum(u)şa-* ‘yumuşamak’ eylemine -*t*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yumşat-* ‘yumuşatmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 346v5).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *yumşat-* ‘yumuşatmak’ (DLT II: 354; DanKelly, 1985, 233); Eski Kıpçakçada *yumşat-* ‘yumuşatmak’ (KTS: 330) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yum(u)ş-a-* ‘yumuşamak’ eylemine dayandırılmıştır ve ‘yumuşatmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 280; EDPT: 939b; DanKelly, 1985, 233, Erdal, 1991, 574). Erdal eylemi *yumş-a-t-* biçiminde açıklamış ve kökün asıl biçiminin **yımşa-* olduğunu ileri sürmüştür (Erdal, 1991, 796).

Eylemin kökü olan *yum(u)şa-* biçimi de Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *yumşa-* ‘yumuşamak’ (DLT III: 306), KB’de *yumşa-* ‘yumuşamak’ (KB: 6484), Harezm Türkçesinde *yumşa-* ‘yumuşamak, yumuşak olmak’ (KutbHŞ: 86), Eski Kıpçakçada *yumşa-* ‘yumuşamak’ (KTS: 329) biçimlerinde geçmektedir. *yumşa-* kökü EDPT’de **yumuş* biçimine bağlanmıştır (EDPT: 939a). Räsänen ise eylemi **yum* (< *ñum*) biçiminde bir köke dayandırmıştır (VEWT: 201).

*ḳaylı ḳarlı ékki ḳola yol **yumşat**tım*

(ŞTe: 100a16)

derd ehliniŋ nefsi bir ot-dur ki ḳatıġ köŋlini ***yumşat****ur*

(MKb: 74b6)

yurtlat- 'yurt sahibi olmak' (< *yurtla-* 'yurt sahibi olmak' *-t-*) eylemi *yurtla-* 'yurt sahibi olmak' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme yer almamaktadır, ancak eylemin *yurt+la-* 'yurt sahibi olmak' eylemine dayandığı açıktır. Kök için bkz. *yurt*.

Ḳabaḳlıdın Alıncadın yurt ***yurtlat****dım*

(ŞTe: 100a18)

yügürt- 'koşturmak' (< *yügür-* 'çabucak; gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' *-t-*) eylemi *yügür-* 'çabucak; gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerdn *Senglah*'ta *yügürt-* 'koşturmak' anlamında yer almaktadır (Seng. 344v4).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT'de *yügürt-* 'koşturmak' (DLT III: 437; DanKelly, 1985, 236); Eski Kıpçakçada *yügürt-* 'koşturmak, yürütmek' (KTS: 331); Osmanlıcada *yügürt-* 'koşturmak' (TTS II: 1081; TTS IV: 911) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yügür-* 'çabucak gelmek, yaklaşmak, koşmak, seğirtmek' eylemine dayandırılmış ve 'koşturmak' anlamıyla kaydedilmiştir (Brockelmann, 1954, 208; Eckmann, 1966, 74; DTS: 284; EDPT: 914b; DanKelly, 1985, 236, Erdal, 1991, 796; Tekin, 2000, 97).

yügür- eylemi *Orhon Yazıtları*ndan itibaren Tarihi Türk Dillerinde yer almaktadır (EDPT: 914b).

yaz ferzendin ***yügürt****üp yüz sarı her dem közüm*

çün seniŋ irniŋni tapmas çapturur gülgūn burāḳ

(LD: 878)

ʿāḳıbet ḫan-ı cihān-gīr özi oḳ

*çav sarı atnı **yügürt**üp atıp ok*

(ŞN$_1$: 918)

yüklet- ‘yükletmek’ (< *yükle-* ‘yüklemek’ *t-*) eylemi *yükle-* ‘yüklemek’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *yüklet-* ‘yükletmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 344r22).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülen bir sözcüktür. DLT’de *yüklet-* ‘yükletmek’ (DLT II: 355; DanKelly, 1985, 235); Eski Kıpçakçada *yüklet-* ‘yükletmek’ (KTS: 332) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yük+le-* ‘yüklemek’ eylemine dayandırılmış ve ‘yükletmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 285; EDPT: 912b; DanKelly, 1985, 235).

Bu ekin Arapça, Farsça ve Moğolca eylemlere gelerek yeni eylemler türettikleri de görülür.

dāġlat- ‘yaralatmak’ (< Far. *dāġla-* ‘yaralamak’ *-t-*) eylemi Far. *dāġ* adına Türkçe *+la* ve *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca metinlerde ve *Kelürname*de dışındaki Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık (KN: 19b12).

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemediğimiz bu eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak eylemin Far. *dāġ* + Tü. *la-* ‘yaralamak’ eylemine dayandığı açıktır.

kündelet- ‘döndürmek, yuvarlatmak; kündeye vurdurmak’ (< *kündele-* ‘dördürmek, yuvarlamak’ *-t-*) eylemi Far. *kunda* ‘suçluların bağlandığı iri kalın ağaç, kütük, köstek’ *+le-* ‘döndürmek, yuvarlamak’ eylemine *-t-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kündelet-* ‘döndürmek, yuvarlatmak; kündeye vurdurmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 262b; DTO: 479). Bu eylem Çağatayca metinlerden yalnızca *Muhakemetü’l-Lugateyn*’de geçmektedir.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin Far. *kunda* 'suçluların bağlandığı iri kalın ağaç, kütük, köstek' köküne gelen Tü. *+le-* ve *-t-* eklerinden müteşekkil olduğu açıktır. Eylemin kökü olan *künde* sözcüğü Osmanlıcada '1. Doğan kuşunun ayaklarına bağlanan kayış; bukağı, 2. ava alışkın doğanın üzerinde oturduğu ağaç' (TTS IV: 2770) ve Türkiye Türkçesinde *künde* '1. Suçluların ayağına bağlanan demir halka, köstek; 2. Güreşçinin hasmını altına alıp elini önden, ötekini arkadan geçirerek kilitlemesi; 3. Düzen, tuzak, oyun, hile' (TS: 498) anlamlarıyla kaydedilmiştir.

çubrutmaḳ, cırġamaḳ, bıçımaḳ, ḳınġramaḳ, singürmek, ***kündelet****mek, kömürmek, yik/girmek, küngürdemek*

(ML: 775b26)

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

açıt- 'acıtmak' (< *açı-* 'acımak' *-t-*) [LM] [GS]; *aḳart-* 'ağartmak, aklaştırmak' (< *aḳar-* 'ağarmak' *-t-*) [BV] [LD] [LM] [GN] [BN] [KN] [HLN]; *aḳıt-* 'akıtmak' (< *aḳ-* 'akmak' + *-ıt-*) [ŞHD]; *artat-* 'çoğaltmak, artırmak' (< *art-* 'artmak' *-at-*) [HBD]; *ayıt-* 'söylemek, demek' (< *ay-* 'söylemek' *-ıt-*) [SD] [LD] [BabD] [HM] [GD] [ŞHD] [HE] [GN] [HBD] [AD] [TN] [TEH] [MMü] [Sİ] [NM] [HLN] [ŞN]; *azıt-* 'şaşırmak; kaybetmek' (< *az-* 'azmak' *-ıt-*) [LT] [BN] [NN] [NM]; *baġlat-* 'bağlatmak' (< *baġla-* 'bağlamak' *-t-*) [FK] [SS] [BN] [ŞTe] [TEH] [HD] [ŞN]; *başlat-* 'emrine vermek, sevk ve idaresine vermek' (< *başla-* 'başlamak' *-t-*) [BN] [ŞTe] [TEH] [ŞN]; *bérkit-* 'sağlamlaştırmak' (< *bérki-* 'sağlam olmak' *-t-*) [ŞHD] [HE] [GN] [BN] [ŞTe] [NN] [HA] [ŞN] [CD]; *bişürt-* 'pişirtmek' (< *bişür-* 'pişirmek' *-t-*) [NM]; *ektürt-* 'ektirtmek' (< *ektür-* 'ektirmek' *-t-*) [BN]; *erit-* 'eritmek' (< *eri-* 'erimek' *-t-*) [LM] [GD] [ÇKT] [BN] [NN] [GS]; *evrüt-* 'dolaştırmak' (< *evür-* 'evirmek, dolaşmak' *-üt-*) [BN]; *eylet-* 'eyletmek' (< *eyle-* 'eylemek' *-t-*) [ŞN]; *ḳamçılat-* 'kamçılatmak' (< *kamçıla-* 'kamçılamak' *-t-*) [ŞTe]; *ḳarart-* 'karartmak' (< *ḳarar-* 'kararmak' *-t-*) [LD] [LM] [BabD] [ŞHD] [TEH] [DN]; *ḳaynat-* 'kaynatmak' (< *kayna-* 'kaynamak' *-t-*) [BV]; *ḳızart-* 'kızartmak' (< *ḳızar-* 'kızarmak' *-t-*) [MKb] [FK] [NN]; *kizlet-* 'gizletmek' (< *kizle-* 'gizlemek' *-t-*) [ŞHD]; *kötert-* 'götürtmek, kaldırtmak' (< *köter-* 'götürmek' *-t-*) [SD] [SS]; *ḳurıt-* 'kurutmak' (< *ḳurı-* 'kurumak' *-t-*) [SD] [KUŞ] [ŞN]; *ḳorḳat-* 'korkutmak' (< *kork-*

‘korkmak’ -*at*-) [BabD]; *küçlet*- ‘güçlendirmek’ (< *küçle*- ‘güçlenmek’ -*t*-) [ŞHD]; *meŋzet*- ‘benzetmek’ (< *meŋze*- ‘benzemek’ -*t*-) [GN]; *oḳut*- ‘okutmak’ (< *oḳu*- ‘okumak’ -*t*-) [MKb] [LT] [GN] [ŞTe] [NN] [TEH]; *olturt*- ‘oturtmak’ (< *oltur*- ‘oturmak’ -*t*-) [MKb] [LD] [FK] [LM] [ŞHD] [SS] [ŞTe] [ŞTü] [TEH] [Sİ] [NM]; *oynat*- ‘oynatmak’ (< *oyna*- ‘oynamak’ -*t*-) [LD] [FK] [BabD] [M] [NN] [GS] [DN]; *ögret*- ‘öğretmek’ (< *ögre*- ‘ögrenmek’ -*t*-) [LD] [ŞHD] [GN] [ÇKT] [NN] [ŞTü] [DN]; *öltürt*- ‘öldürtmek’ (< *öldür*- ‘öldürmek’ -*t*-) [ŞTe]; *savurt*- ‘savurtmak, saçtırmak’ (< *savur*- ‘savurmak’ -*t*-) [TEH]; *sorut*- ‘sormak, sordurmak’ (< *sor*- ‘sormak’ -*ut*-) [KUŞ]; *tanıt*- ‘tanıtmak’ (< *tanı*- ‘tanımak’ -*t*-) [BabD] [HE] [ŞN]; *taşıt*- ‘taşıtmak’ (< *taşı*- ‘taşımak’ -*t*-) [SS] [HD] [NM]; *tilet*- ‘istetmek, araştırıp soruşturmak’ (< *tile*- ‘dilemek’ -*t*-) [SD] [LM] [GN] [ŞTe] [TEH] [NM] [ŞN]; *tirilt*- ‘diriltmek’ (< *tiril*- ‘dirilmek’ *t*-) [ŞHD]; *tişlet*- ‘ısırtmak’ (< *tişle*- ‘dişlemek’ -*t*-) [SS]; *tolturt*- ‘doldurtmak’ (< *toltur*- ‘doldurmak’ *t*-) [ŞTe]; *tüket*- ‘tüketmek’ (< *tüke*- ‘tükenmek’ -*t*-) [FK] [BabD] [HM] [ŞHD] [SS] [NN] [TN] [FŞ] [TEH] [DN] [Sİ]; *tüşürt*- ‘düşürtmek’ (< *tüşür*- ‘düşürmek’ -*t*-) [Sİ]; *tüzelt*- ‘düzeltmek’ (< *tüzel*- ‘düzelmek’ -*t*-) [ŞN]; *uyḳulat*- ‘uyutmak, aldatmak’ (< *uyḳula*- ‘uyuklamak’ -*t*-) [TEH]; *uzat*- ‘uzatmak’ (< *uza*- ‘uzamak’ -*t*-) [MKb] [LT] [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HM] [ŞHD] [HE] [GN] [KUŞ] [SS] [HPR] [ŞTe] [NN] [GS] [TEH] [DN] [HA] [Sİ] [NM] [BHD] [MEM] [ŞN]; *uyut*- ‘uyutmak’ (< *uyu*- ‘uyumak’ -*t*-) [NŞ] [NM]; *yörit*- ‘yürütmek, devam ettirmek’ (< *yöri*- ‘yürümek’ -*t*-) [SD]; *yaşart*- ‘yaşarmak (gözleri); sulamak’ (< *yaşar*- ‘yaşarmak’ -*t*-) [LM] [DN] [NM], vb.

5.4.6. –tUr-

Ettirgen eylemler türeten işlek eklerden biridir. Eklendiği eylemlere oldurma ve yapma anlamları katar. Gabain, -*tur-, -tür*-; nadiren de *–dur-, -dür*- biçiminde verdiği ekin, -*t*-’ye göre daha belirgin bir yaptırma manası taşıdığını, ancak burada da bazen bir yaptırma manası tespit etmenin imkansız olduğunu belirtmiştir (Gabain, 1941 (2000[3]), 60). Gürer Gülsevin’e göre, *–dUr*- eki çoğunlukla sonu /l/, /r/ ve ünlü ile bitmeyen eylemlere gelmektedir (Gülsevin, 1997, 139). Erdal, bu ekin iki ettirgenlik eki -*(X)t*- ve *–Ur* eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Erdal’a göre, *–dUr*- eki, sonu /v/ ile biten eylemler dışında bütün eylemlere gelebilir. Ünlü ile biten eylemlere ise nadiren gelir. *–dUr*- eki -*(X)l*- ve -*(X)n*- eklerinden sonra da ettirgenlik eki olarak

kullanılır. Bu kullanım en çok -*(X)n-* ekinden sonra gerçekleşmekte, -*(X)l-* ekinden sonra daha az görülmektedir (Erdal, 1991, 831).

Bu ek için Eski Türkçeden şu örnekleri verebiliriz: *yi-dür-* 'yedirmek', *amrıl-tur-* 'teskin etmek, rahatlatmak'vb. (Gabain, 1941 (2000[3]), 60).

Karahanlı Türkçesinde de bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *çal-tur-* 'yere çaldırmak; aratmak, aramasını emretmek; işittirmek için çağrılmak' (DLT II: 182; DanKelly, 1985, 85), *çom-tur-* 'çimdirmek' (DLT II: 182; DanKelly, 1985, 94), *kel-tür-* 'getirmek' (KB: 3842), *öl-tür-* 'öldürmek' (KB: 2292), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da bulabiliriz: *tol-tur-* 'doldurmak' (Nehc. 74/3; KTS: 280), *ḳap-tur-* 'çıkarmak' ('Ali: 28 [EDPT: 582b]), *kal-t(d)ur-* 'kaldırmak; arkasında bırakmak, çıkarmak' (Nehc. 23/7; KTS: 124), vb.

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biridir. Çağatayda da Eski Türkçede olduğu gibi ettirgen eylemler türetir. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

alıştur- 'çevirmek, değiştirmek' (< *alış-* 'hamle etmek, saldırmak; değiş tokuş etmek, karşılıklı almak' -*tur-*) eylemi *alış-* 'hamle etmek, saldırmak; değiş tokuş etmek, karşılıklı almak' eylemine -*tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylem geçmemektedir.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden de yalnızca Eski Kıpçakçada eyleme rastladık. Eski Kıpçakçada *alıştur-* 'değiştirmek' ve *alışdur-*, *aluşdur-* 'alıştırmak' (KTS: 7) biçimlerinde görülmektedir.

Eylemin *al-ış-* 'hamle etmek, saldırmak; değiş tokuş etmek, karşılıklı almak' eylemine dayandığı açıktır. UW'de de *alışdur-* biçiminde maddebaşı olarak verilmiş ve *alış-dur-* şeklinde açıklanmıştır (UW: 94b).

ya'nī inkār ḳılduḳ biz alarnıŋ işige va ni'matnı ***alıştur****duḳ biz miḫnatḳa va tiriklikni halāklik*

(ÇKT: 36b25)

astur- ‘astırmak’ (< *as*- ‘asmak’ -*tur*-) eylemi *as*- ‘asmak’ eylemine -*tur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *astur*- ‘astırmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 39v10).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *astur*- ‘astırmak’ (DLT I: 220; DanKelly, 1985, 14); Harezm Türkçesinde *astur*- ‘astırmak’ (Oğ. 114 [EDPT: 244a]) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *as*- ‘asmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘astırmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 61; EDPT: 244a; DanKelly, 1985, 14, Erdal, 1991, 801).

yana her bir neçe günde bir bīmaza bayt, kim aytur edi, mınbarda oḳutup, çār-sūda ***astur****up, şahar élidin sıla alur édi*

(BN: H206b4-5)

atlandur- ‘ata bindirmek, sefere çıkarmak’ (< *atlan*- ‘ata binmek’ -*dur*-) eylemi *atlan*- ‘ata binmek’ eylemine -*dur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *atlandur*- ‘ata bindirmek, sefere çıkarmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 30r8).

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *atlandur*- ‘ata bindirmek, sefere çıkarmak’ (PP: 1/1 [EDPT: 59b]); Harezm Türkçesinde *atlandur*- ‘ata bindirmek’ (KutbHŞ: 15); Osmanlıcada *atlandır*- ‘ata bindirmek’ (TTS II: 66; TTS III: 46; TTS IV: 50) biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *at+la-n*- ‘ata binmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘ata bindirmek, birine binmesi için at vermek’ anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 59b; DTS: 67). Bkz. *atlan*-.

ḳāṣıd ***atlandur****up anı ḳoldap*

yandı kélgen yolu sarı yoldap

(SS: 206)

ayıldur- ‘ayıltmak, uyandırmak’ (< **ayıl*- ‘ayılmak, uyanmak’ -*dur*-) eylemi **ayıl*- ‘ayılmak, uyanmak’ eylemine -*dur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ayıl*- ‘ayılmak, aklı başına gelmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (Seng. 55r20).

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eylemi tespit edemedik. Ancak eylem kökünün Tarihi Türk Dillerinde de bulabiliriz. DLT'de *aḏıl-* 'ayılmak, sarhoşluktan kurtulmak' (DLT I: 194), KB'de *aḏıl-* 'ayılmak, uyanmak', Eski Kıpçakçada *ayıl-* 'sarhoşluktan ayılmak' (KTS: 18) biçimlerinde geçmektedir. Bu köke Türkiye Türkçesinde de rastlarız.

Eylem kökü olan **aḏıl-* 'ayılmak, uyanmak' biçimi EDPT'de **aḏ-* biçiminde bir eyleme dayandırılmıştır (EDPT: 56a).

mest-i 'ışḳ olmış Nevāyī birmegil pend éy ḥakīm

kim meger sāḳī ***ayıldur****ġay bu meyniŋ bī-ḫodın*

(BV, 462: 7)

aylandur- 'dolandırmak, dolaştırmak' (< *aylan-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek' *-dur-*) eylemi *aylan-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *aylandır-*, *aylandur-* 'döndürmek, çevirmek' (KTS: 18); biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eylem yer almamaktadır, ancak *Mahbubu'l-kulub, Lisanü't-tayr, Bedayiü'l-vasat, Fevaidü'l-kiber* vb. metinlerde geçen *ayla-n-* 'dönmek, dolaşmak, gezmek, çevrelemek' eylemine dayandığı açıktır. *ayla-* kökü de Eski Kıpçakça metinlerden *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de 'çevirmek' anlamıyla geçmektedir (KTS: 18). Bkz. *aylan-*.

ḳorḳaram kim taşlaġay ol şūḫ kūyidin yıraḳ

kim başım ***aylandur****ur devrān felāḫan taşı dék*

(FK, 337:2)

sāḳiyā sāġarnı ***aylandur*** *ki her sa'āt ḫumār*

ża'fdın başımnı sāġar devri dék ***aylandur****ur*

(BV, 176: 7)

baġlaştur*-* 'bir araya getirmek, (şiir) yazmak' (< *baġlaş-* 'bağlamak, birbirine bağlamak' *-tur-*) eylemi *baġlaş-* 'bağlamak, birbirine bağlamak' eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylem yer almamaktadır.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde rastlamadık. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eylem geçmemektedir, ancak eylemin *baġ + la-ş-* 'bağlamak, birbirine bağlamak' biçimine dayandığı açıktır.

ve yüz meşaḳḳat bile yétti beyt ki baġlaşturġaylar da'vī āvāzesin yétti felekdin ***aşur****ġaylar*

(MKb: 18b2)

bastur- 'katetmek, bir yerin üzerinden geçmek' (< *bas-* 'basmak' *-tur-*) eylemi *bas-* 'basmak' eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *bastur-* 'katetmek, bir yerin üzerinden geçmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 122r23; LÇ: 68b).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *bastur-* 'bastırmak, bağlamayı ve bastırmayı emretmek' (DLT II: 172; DanKelly, 1985, 66); biçiminde eylem yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *bas-* 'basmak' eylemine dayandırılmış ve 'bastırmak, bağlamayı ve bastırmayı emretmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 86; EDPT: 372b; DanKelly, 1985, 66).

Ḫᵛārezm ***bastur****up Cürcān nevāḥīside ḫāḳānġa şebḫūn urup*

(TEH: A728a18)

boġdur*-* 'boğdurmak; suyun aktığı yöne set çekerek havuz oluşturmak' (< *boġ-* 'boğmak' *-dur-*) eylemi *boġ-* 'boğmak' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden

Senglah’ta *boġdur-* ‘boğdurmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 136r5). Bu eyleme Çağatayca metinlerden yalnızca *Babürname*’de ‘suyun aktığı yöne set çekerek havuz oluşturmak’ şeklinde farklı bir anlamda rastladık.

Eylem Karahanlı Türkçesiden itibaren görülmektedir. DLT’de *boġdur-* ‘boğdurmak’ (DLT II: 171; DanKelly, 1985, 75) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *boġ-* ‘boğmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘boğdurmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 109; EDPT: 313a; DanKelly, 1985, 75).

çerik éliniŋ ‘ubur u murūrıdın taġayyur tapmaġay dép, yoḳḳarısını ***boġdur****up bir dah-dar-dah bolġan yerini ṭahārat üçün yasattım*

(BN: H378b1)

çaldur- ‘çaldırmak’ (< *çal-* ‘çalmak’ *-dur-*) eylemi *çal-* ‘çalmak’ eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli eylem bir biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesiden itibaren görülmektedir. DLT’de *çaltur-* ‘yere çeldirmek, yere çaldırmak; aratmak, aramasını emretmek; işittirmek için çağrılmak’ (DLT II: 182; DanKelly, 1985, 85) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu anlamıyla yer almamaktadır. DLT’de ‘yere çeldirmek, yere çaldırmak; aratmak, aramasını emretmek; işittirmek için çağrılmak’ anlamlarıyla gördüğümüz *çaltur-* eylemi farklı bir eylem olmalıdır.

fetḥ ü nuṣret kūsını ***çaldur****uban*

ḫaṣmın zehresini alduruban

(ŞN_1: 854)

çırmandur- ‘dolandırmak’ (< *çırman-* ‘sarılmak, dolanmak’ *-dur-*) eylemi *çırman-* ‘sarılmak, dolanmak’ eylemine *-dur* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de eylemi tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak *çırma-n-* 'sarılmak, dolanmak' biçimine dayandığı açıktır. Aynı kökten türemiş *çırman-* ve *çırmaş-* biçimleri de Çağataycada bulabiliz. Bkz. *çırmal-*, *çırman-*, *çırmaş-*.

māsivā allah iştiġaliġa ***çırman****durġay*

(MKb: 51b3)

ḳatıştur- 'katıştırmak' (< *ḳatış-* 'katışmak' *-tur-*) eylemi *ḳatış-* 'katışmak' eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylemi tespit edemedik.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *ḳatıştur-*, *ḳatışdur-* 'katıştırmak, karıştırmak' (KTS: 131); biçimlerinde görülmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *ḳat-ış-* 'katışmak' eylemine dayandığı açıktır. Eylemin gelişimi *ḳatıştur-* < *ḳat-ış-tur-* biçimindedir. *ḳatış-* biçimini Tarihi Türk Dillerinden Karahanlı Türkçesinde *katış-* 'katmakta yardım ve yarış etmek', (DLT II: 89), Harezm Türkçesinde *katış-* 'karışmak, birlikte olmak' (KutbHŞ: 136), Eski Kıpçakçada *katış-* 'karıştırılmak' (TZ: 34b12) biçimlerinde geçmektedir.

men ansız tofraġ oldum éy ṣabā sin raḥm ét bārī

ḳatıştur *kūyiniŋ tofraġıġa cismim ġubārıdın*

(BV, 501: 5)

çü kördü nāmeni mihr étti iḥsās

ḳatıştur*dı ili ḳand-zār ara as*

(DN: 615)

ḳavdur- 'kovdurmak' (< *ḳav-* 'kovmak' *-dur-*) eylemi *ḳav-* 'kovmak' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme yer almamaktadır, ancak eylemin *ḳav-* ‘kovmak’ eylemine dayandığı açıktır.

*éy Nevāyī yār eger **ḳavdur**dı andın aŋla kim*

kūyide ötken kéçe ḥaddin köp efġān éylediŋ

(FK, 360: 7)

ḳavuştur- ‘kavuşturmak, birleştirmek’ (< *ḳavuş-* ‘kavuşmak’ *-tur-*) eylemi *ḳavuş-* ‘kavuşmak’ eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*’ta *ḳavuştur-* ‘kavuşturmak, birleştirmek’ anlamında yer almaktadır (Seng. 279r8).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. KB’de *ḳavuştur-* ‘kavuşturmak, birleştirmek’ (KB: 766) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda sözcük *ḳavuş-* ‘kavuşmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘kavuşturmak, birleştirmek, bir araya getirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 438; EDPT: 588b). Clauson *kavuş-* eyleminin kökünü **kav-* biçiminde bir eyleme dayandırmış, bu biçimin aynı zamanda *kavır-* ‘bir araya getirmek, toplamak’ eyleminin de kökü olduğunu belirtmiştir (EDPT: 588a; EDPT: 585b).

bitig pīçine çün ḳolġaştı ol ḥūr

***ḳavuştur**dı ili ‘anberġa kāfūr*

(DN: 355)

*ḳollarnı **ḳavuştur**up yıraḳtın*

fermānıġa muntazır ḳıraḳtın

(LM: 482)

ḳoldur- ‘istetmek’ (< *ḳol-* ‘istemek, rica etmek’ *-dur-*) eylemi *ḳol-* ‘istemek, rica etmek’ eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *koltur-* ‘istetmek’ (DLT II: 191; DanKelly, 1985, 141) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda sözcük *ḳol-* 'istemek, rica etmek' eylemine dayandırılmış ve 'istetmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 454; EDPT: 620a; DanKelly, 1985, 141, Erdal, 1991, 806).

ataŋ ***ḳoldur****u ḳullar ara ḳarġa*

seni tapḳan üçün ataŋnı ḳarġa

(ŞHD: 185b10)

ḳoşuldur- 'katmak, eklemek' (< *ḳoşul-* 'eklenmek, bağlanmak; katılmak' -*dur-*) eylemi *ḳoş-ul-* 'eklenmek, bağlanmak; katılmak' eylemine -*dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik. Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eylem yer almamaktadır, ancak eylemin *ḳoşul-* 'eklenmek, bağlanmak; katılmak' eylemine dayandığı açıktır. *ḳoşul-* eylemi de 'eklemek, birleştirmek' anlamındaki *ḳoş-* biçimine dayanır. *ḳoş-* eylemi Eski Uygurcadan itibaren Türkçede yer almaktadır.

ḥaḳ-dur ve vāsıṭa pīr ü sālik-ni maṭlūbḳa ***ḳoşuldur****ġuçı*

(MKb: 97b10)

osandur*-* 'usandırmak' (< *osan-* 'usanmak' -*dur-*) eylemi *osan-* 'usanmak' eylemine -*dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık. Eyleme yalnızca *Gül ü Nevruz* adlı metinde rastladık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde Karahanlı Türkçesinde rastlıyoruz. KB'de *osandur*- 'bıktırmak' (KB: 2361, 4262) biçiminde geçmektedir.

EDPT'de *osandur-* biçiminde maddebaşı olarak verilen eylemin *osan-* eyleminin ettirgen biçimi olduğu ifade edilmiştir (EDPT: 249b). *osan-* ve *osandur-* biçimleri Osmanlıcada ve Türkiye Türkçesinde *usan-* ve *usandur-* biçimlerinde geçmektedirler. Räsänen, Clasuon ve Erdal, eylemi ve eylem kökünü /o/lu biçimde okumuşlardır (VEWT: 365, EDPT: 248b, 249b, Erdal, 1991, 330). Räsänen, *osan-*

kökünü **osa-* biçimde bir eyleme bağlamış ve Tarihi ve günümüz Türk Dillerinde bu kökten türemiş biçimleri aktarmıştır (VEWT: 365-366).

ozdur- 'başkasından ileri geçmek, geride bırakmak' (< *oz* 'geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak' -*dur*-) eylemi *oz-* 'geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak' eylemine -*dur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *ozdur*- 'ileri geçirmek' (KTS: 207) biçiminde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak *oz*- 'geçmek, aşmak, kurtulmak; baş kaldırmak' eylemine dayandığı açıktır.

kim biziŋ han bile tiŋ tutmış özin

***ozdur**a söylemiş il içre sözin*

(ŞN$_2$: 2734)

sağındur- 'düşündürmek' (< *saḳın-* 'düşünmek; sanmak; inanmak, güvenmek; karar vermek; anmak; adını anmak, söz etmek' -*dur*-) eylemi *sağın-* 'düşünmek; sanmak; inanmak, güvenmek; karar vermek; anmak; adını anmak, söz etmek' eylemine -*dur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemediğimiz eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak eylemin ET *saḳın-* 'düşünmek; sanmak; inanmak, güvenmek; karar vermek; anmak; adını anmak, söz etmek' eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *sağın-*.

eger min anda kiltürdim sözümni

*bu fen birlen **sağındur**dım özümni*

(DN: 76)

sındur- 'kırmak, parçalamak' (< *sın-* 'kırmak, parçalamak' -*dur*-) eylemi *sın-* 'kırmak, parçalamak' eylemine -*dur*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinden yalnızca Eski Kıpçakçada rastladık. Eski Kıpçakçada *ṣındır-*, *ṣındur-* ‘kırmak, kırdırmak’ (KTS: 235) biçimlerinde geçmektedir.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *sın-* ‘kırmak, parçalamak’ eylemine dayandığı açıktır. Eylemin kökü olan *sın-* eyleminin kökü de *sı-* ‘kırmak, bozmak, ezmek; kırılmak’ eylemidir (Brockelmann, 1954, 204; EDPT: 833b; Ercilasun, 1984, 21; DanKelly, 1985, 160; Erdal, 1991, 613). Talat Tekin bu eylemle aynı kökten geldiğini düşündüğü DLT *sī-*‘kırmak’, Tkm. *sīn-* ‘kırılmak’, Hlç. *sī̄-* ‘kırmak’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 176). Buna göre eylemin kökünü **sī-* biçiminde tasarlamak mümkündür.

éy Nevāyī isteseŋ tınmak işiŋ Tiŋri’ge sal

yoḳsa men sa‘y éyleben sındı köŋül ***sındur****mas*

(FK, 427: 11)

ḫıred aŋlar ki ḳayu bir birini ***sındur****ġay*

(MKb: 91a8)

soḳtur- ‘demiri sıcakta işleyip dövmek, bastırmak’ (< *soḳ-* ‘sokmak, vurmak, darbetmek; para basmak’ *-tur-*) eylemi *soḳ-* ‘sokmak, vurmak, darbetmek; para basmak’ eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *soktur-* ‘sokturmak, bir nesneyi dövdürerek inceltirmek’ (DLT II: 187; DanKelly, 1985, 165); Eski Kıpçakçada *soktur-* ‘sokturmak, giydirmek’ (KTS: 239) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *soḳ-* ‘sokmak, vurmak, darbetmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘sokturmak, bir nesneyi dövdürerek inceltirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 509; EDPT: 807b; DanKelly, 1985, 165, Erdal, 1991, 809).

soḳ- kökü Tarihi Türk Dillerinde Eski Uygurcadan itibaren görülür. Eski Uygurcada *soḳ-* ‘ezmek, dövmek’ (TT VI: 86, TT X: 552), DLT’de *soḳ-* ‘sokmak, delmek,

döverek inciltmek, toplamak' (DLT II: 18, DLT I: 425), Eski Kıpçakçada *soẖ-*, *soḳ-* 'sokmak, vurmak, çarpmak' (KTS: 238) biçimlerinde geçmektedir.

barıp anı ṭaḳı aldı ve ẖuṭbeni öz atıġa oḳutup ve sikkeni öz atıġa ***soḳtur****up Lektūnī şehrini pāy-ı taẖt ḳılıp olturdı*

(ŞTe: 76b8-10)

sordur*-* 'emdirmek' (< *sor-* 'sormak, emmek' *-dur-*) eylemi *sor-* 'sormak, emmek' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Senglah*'ta *sordur-* 'emdirmek' anlamında yer almaktadır (Seng. 240v8).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *sordur-* 'emdirmek' (DLT II: 184; DanKelly, 1985, 166) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *sor-* 'sormak, emmek' eylemine dayandırılmış ve 'emdirmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 509; EDPT: 847b; DanKelly, 1985, 166).

sor- kökü Tarihi Türk Dillerinde Eski Uygurcadan itibaren görülür. Eski Uygurcada *sor-* 'sormak' (USp. 46/2 [EDPT: 844a]), DLT'de *sor-* 'sormak, aramak' (DLT III: 181), KB'de *sor-* 'sormak' (KB: 328, 1038), Harezm Türkçesinde *sor-* 'sormak' (KutbHŞ: 189), Eski Kıpçakçada *sor-* 'sormak, soru sormak' (KTS: 239) biçimlerinde geçmektedir.

köŋülsiz étti közi veh ni oldı tiŋri üçün

dudaġıdın meni bir ***sordur****up devā ḳılsa*

(LD: 204)

birev ol kim ni düstūr bile alarnı kişi yiberip ***sordur****ġalı yana birev ol kim alar tapuġıda mektūb ni nev' bitimek münāsib bolġay*

(TEH: M788b19)

tapındur*-* 'tapındırmak, boyun eğdirmek' (< *tapın* 'tapınmak, boyun eğmek' *dur-*) eylemi *tapın-* 'tapınmak, boyun eğmek' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tapındur-* ‘tapındırmak, boyun eğdirmek’ (TT VII: 28); KB’de *tapındur-* ‘tapındırmak, boyun eğdirmek’ (KB: 634, 1755) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tap-ın-* ‘tapınmak, boyun eğmek’ eylemine dayandırılmış ve ‘tapındırmak, boyun eğdirmek’ anlamıyla kaydedilmiştir (EDPT: 442a; DTS: 534). Bkz. *tapın-*.

ve Ḫudāy bile ant kim men ... har-āyina tabdīr ḳılur-men va cahd körsetür-men ***tapındur****ġay-men ...*

(ÇKT: 25b13)

tavşaldur- ‘dermansız bırakmak’ (< *tavşal-* ‘yorulmak’ -*dur-*) eylemi *tavşa-l-* ‘yorulmak’ eylemine -*dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *tavşal-* ‘yorulmak’ eylemine dayandığı açıktır. Sözcüğün kökü olan *tavşal-* sözcüğü DLT’de geçen *tevşe-* ‘karışmak, dolaşmak’ ile ilişkili olsa gerektir (DLT III: 286). Clauson *tevşe-* eylemini **teviş* biçiminde bir köke, **teviş*’i de *tev-* ‘birbirine bağlamak’ eylemine dayandırmıştır (EDPT: 446b).

ġam yüki astıda ***tavşaldur****dı hicrānıŋ meni*

iltifāt étseŋ dağı men zār tavşalġança ḳıl

(BV, 378: 4)

tıḳtur- ‘bastırtmak’ (< *tıḳ-* ‘tıkmak’ -*tur-*) eylemi *tıḳ-* ‘tıkmak’ eylemine -*tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT’de *tıḳtur-* ‘bastırtmak, tıktırmak’ (DLT II: 174; DanKelly, 1985, 191) biçiminde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tıḳ-* ‘tıkmak’ eylemine dayandırılmış ve ‘bastırtmak’ anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 569; EDPT: 468a; DanKelly, 1985, 191).

soydurup saman ***tıḳtur****dı*

(TEH: A726a2)

tındur*-* 'sakinleştirmek, dindirmek' (< *tın-* 'dinmek, kesilmek, hareketsiz kalmak' *-dur-*) eylemi *tın-* 'dinmek, kesilmek, hareketsiz kalmak' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *tıntur-* 'dinlendirmek, rahat ettirmek' (TT VI: 446; TT X: 95); DLT'de *tındur-* 'dinlendirmek, rahat ettirmek' (DLT II: 176; DanKelly, 1985, 190); Harezm Türkçesinde *tındur-* 'dinlendirmek, rahat ettirmek' (KutbHŞ: 193); *tindür-* 'dinlendirmek, rahat ettirmek' (Nehc. 378/14) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *tın-* 'dinmek, kesilmek, hareketsiz kalmak' eylemine dayandırılmış ve 'sakinleştirmek, dindirmek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 567; EDPT: 518a; DanKelly, 1985, 190, Erdal, 1991, 810). Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde DLT *tīn-* 'dinlenmek; solumak; dinmek, sona ermek', Tkm. *dīn* 'dinmek, durmak, sona ermek; kurtulmak', Yak. *tīn-* 'nefes almak' biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 104, 177). Buna göre eylemin kökünü **tīn-* biçiminde tasarlamak da mümkündür.

tındı sergerdān köŋül kūyinde her yan pūyedin

ārzū-yı vaṣldın köŋlümi ***tındur****dıŋ barıp*

(FK, 60: 4)

meni sındurma kim ġam sınduruptur

barıp köŋlini mendin ***tındur****up tur*

(DN: 332)

toŋdur*-* 'dondurmak' (< *toŋ-* 'donmak' *-dur-*) eylemi *toŋ-* 'donmak' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bulamadığımız eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak *toŋ-* 'donmak' eylemine dayandığı

açıktır. *toŋ-* kökü Tarihi Türk Dillerinde Eski Türkçeden itibaren görülür. *Irk Bitig*'de *toŋ-* 'donmak' (IB: 57), DLT'de *toŋ-* 'donmak' (DLT III: 390), Harezm Türkçesinde *toŋ-* 'donmak, buz kesilmek' (KutbHŞ: 189), Eski Kıpçakçada *sor-* 'sormak, soru sormak' (KTS: 239) biçimlerinde geçmektedir.

bil ki dostlar yaḫ kibi cismimni ***toŋdur****dı savuḳ*

yaḫdın hem béş betürdi asru köydürdi savuḳ

(ŞHD: 80b1)

uyaldur- 'utandırmak' (< **uyal* 'utanmak' *-dur-*) eylemi *uyal-* 'utanmak' eylemine *-dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bulamadığımız eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak eylemin *uyal-* 'utanmak' eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *uyalt-*.

kötergen sihr ilidin söz yüzüdin

uyaldur*ġan közümni öz yüzüdin*

(DN: 391)

yaraştur- 'barıştırmak, uzlaştırmak; düzenlemek' (< *yaraş-* 'yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak' *-tur-*) eylemi *yaraş-* 'yaraşmak, yakışmak, dostluk kurmak' eylemine *-tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Sözcük Eski Türkçeden itibaren görülen bir sözcüktür. Eski Uygurcada *yaraştur-* 'düzenlemek, birleştirmek' (USp. 44/3-5 [EDPT: 973a]); KB'de *yaraştur-* 'düzenlemek, birleştirmek' (KB: 146); Harezm Türkçesinde *yaraştur-* 'düzenlemek, birleştirmek' (KutbHŞ: 70; Nehc. 48/5); Eski Kıpçakçada *yaraştır-*, *yaraştur-* 'düzenlemek, birleştirmek' (KTS: 312); Osmanlıcada *yaraştur-* 'düzenlemek, birleştirmek' (TTS II: 1003; TTS III: 772; TTS IV: 847) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda *yara-ş-* 'yaraşmak, yakışmak' eylemine dayandırılmış ve 'barıştırmak, uzlaştırmak; düzenlemek' anlamıyla kaydedilmiştir (DTS: 240; EDPT: 973a). Bkz. *yaraş-*.

kim anda tüzge barur érdiler va künniŋ āḫiriġaça tamāşā ḳılur érdiler va ḳayturda kélip but-ḫānalarġa kirip butlarnı ***yaraştur****up*

(ÇKT:25b7)

il yaḫşıları arada yörüp köp naṣīḥatlar ḳılıp ***yaraştur****alı tédiler*

(ŞTe: 89b9)

yasattur- 'yaptırmak' (< *yasat-* 'yaptırmak, kurdurmak' -*tur-*) eylemi *yasat-* 'yaptırmak, kurdurmak' eylemine -*tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da kaydedilmemiştir, ancak eylemin *yasa-t-* 'yaptırmak, kurdurmak' eylemine dayandığı açıktır. Bkz. *yasa-*.

oġlanlarım ḫalḳım birlen esen ve amān barıp kéldim tép uluġ toy yaraġın ḳılıp bir ḫargāh ***yasattur****dı*

(ŞTe: 78a14-15)

yazdur- 'yazdırmak, yazı ile kaydettirmek' (< *yaz-* 'yazmak' -*dur-*) eylemi *yaz-* 'yazmak' eylemine -*dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız bu eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde de tespit edemedik.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da kaydedilmemiştir, ancak eylemin *yaz-* 'yazmak' eylemine dayandığı açıktır. *yaz-* eylemi Tarihi Türk Dillerinde Karahanlı Türkçesinden itibaren görülmektedir. DLT'de *yaz-* 'yazmak' (DLT III: 59), Harezm Türkçesinde *yaz-* 'yazmak' (KutbHŞ: 76), Eski Kıpçakçada *yaz-* 'yazı yazmak, çizmek' (KTS: 316), Osmanlıcada *yaz-* 'yazmak; süslemek, bezemek' (TTS I: 808, TTS II: 1026, TTS III: 791, TTS IV: 864) biçimlerinde geçmektedir.

Mevlānā Sulṭān 'Ali Meşhediġa ***yazdur****up ḥażretimizġa yibergil*

(TEH: M726b2)

yıġıştur- 'yığıştırmak, toplamak, biriktirmek' (< *yıġış-* 'toplaşmak' -*tur-*) eylemi *yıġış-* 'toplaşmak' eylemine -*tur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle

türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eylemi tespit edemedik.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bulamadığımız eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda da yer almamaktadır, ancak eylemin *yıġış-* ‘toplaşmak’ eylemine dayandığı açıktır. *yıġ-* ‘yığmak, toplamak’ eylemine dayanan *yıġış-* kökü DLT’de ‘yığışmak, yığmakta yardım ve yarış etmek’ (DLT III: 73) biçiminde geçmektedir.

eşk ara öldüm ***yıġıştur*** *imdi zülfüŋ şestini*

kim su üzre kilgüsi deryā ara ölgen balıġ

(FK, 313: 3)

éy çāre-nümā ilig ***yıġıştur***

kim derdime çāre-yi ṣa‘b iştür

(LM: 1570)

yoldur- ‘yoldurmak’ (< *yol-* ‘yolmak’ *-dur-*) eylemi *yol-* ‘yolmak’ eylemine *dur-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde tespit edemedik, etimolojik sözlük ve kaynaklarda da bu eyleme rastlamadık, ancak eylemin *yol-* ‘yolmak’ eylemine dayandığı açıktır. *yol-* kökü için bkz. *yolut-*.

yoldur *ol ḳalın saḳalın ortasıġa tigmeyin*

ḫatunun alur kişi āḫir başın kes ḳıl helāk

(ŞHD: 188a5)

Bu ekin bazen Arapça, Farsça vb. sözcüklere gelerek yeni eylemler türettiği de görülür.

‘ācızlandur- ‘âciz durumda bırakmak, tâciz etmek, sıkıntı vermek’ (< *Ar. ‘ācız* ‘aciz, güçsüz, zavallı’ + *la-n-dur-*) eylemi *Ar. ‘ācız* ‘aciz, güçsüz, zavallı’ adına Türkçe *-la*, *-n-* ve *–dur-* eylemden eylem yapan eklerinin eklenmesiyle türemiş bir geçişli eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde rastlamadığımız eyleme yalnızca Çağatayca metinlerden *Babürname*’de rastladık.

‘aḳrab bolġaç, yadaçılarġa buyurur biz, kim yada ḳılġaylar; oşbu rengde ***‘acızlandur****up alur biz*

(BN: H347b10-11)

Bu ekle türemiş eylemler arasında şunları da sayabiliriz:

açdur- ‘açtırmak’ (< *aç-* ‘açmak’ *-dur-*) [ŞHD]; *aldur-* ‘aldırmak’ (< *al-* ‘almak’ *-dur-*) [MKb] [BV] [LD] [FK] [BabD] [BN] [ŞTe] [NN] [NŞ] [GS] [ŞTü] [TEH] [ŞN]; *ayttur-* ‘dedirtmek, söylettirmek’ (< *ayt-* ‘söylemek, demek’ *-tur-*) [BN]; *azdur-* ‘azdırmak, saptırmak, yoldan çıkarmak’ (< *az-* ‘azmak’ *-dur-*) [SD]; *baġlandur-* ‘bağlandırmak, bağlı olmasına yol açmak; sevindirmek’ (< *baġlan-* ‘bağlanmak’ *-dur-*) [BV]; *baḳındur-* ‘itaat ettirmek, bağımlı duruma getirmek’ (< *baḳın-* ‘bakınmak’ *-dur-*) [ŞTe] [ŞTü]; *baktur-* ‘baktırmak’ (< *bak-* ‘bakmak’ *-tur-*) [LM] [BN] [ŞTe] [ŞN]; *bozdur-* ‘bozdurmak’ (< *boz-* ‘bozmak’ *-dur-*) [ŞHD]; *çırmaştur-* ‘dolaştırmak, karıştırmak’ (< *çırmaş-* ‘sarmaşmak, dolaşmak’ *-tur-*) [FK] [BabD]; *ḳıldur-* ‘kıldırmak, yaptırmak, ettirmek’ (< *ḳıl-* ‘yapmak, kılmak’ *-dur-*) [LT] [BV] [FK] [SS] [ML] [ŞTe] [TEH] [Sİ] [NM]; *ḳondur-* ‘kondurmak’ (< *ḳon-* ‘konmak’ *-dur-*) [SD] [KUŞ]; *ḳoydur-* ‘koydurmak’ (< *ḳoy-* ‘koymak’ *-dur-*) [LM] [TEH] [NM]; *sıġdur-* ‘sığdırmak’ (< *sıġ-* ‘sığmak’ *-dur-*) [HD]; *sıġışdur-* ‘sığıştırmak’ (< *sıġış-* ‘sığışmak’ *-tur-*) [DN]; *soydur-* ‘soydurmak, derisini yüzdürmek’ (< *soy-* ‘sağlam olmak’ *-dur-*) [MKb] [TEH] [HD]; *tattur-* ‘tatttırmak’ (< *tat-* ‘tatmak’ *-tur-*) [ŞHD] [ÇKT] [ÇİK]; *toldur-* ‘doldurmak’ (< *tol-* ‘dolmak’ *-dur-*) [SD] [LD] [FK] [BabD] [ŞHD] [KUŞ] [HBD] [AD] [ÇKT] [NN] [NŞ] [TEH] [KN] [DN] [NM] [ŞN]; *toydur-* ‘doyurmak’ (< *toy-* ‘doymak’ *-dur-*) [ŞHD] [KUŞ] [HD]; *tuttur-* ‘tutturmak’ (< *tut-* ‘tutmak’ *-tur-*) [SS] [TEH]; *ulaştur-* ‘ulaştırmak’ (< *ula-ş-* ‘ulaşmak’ *-tur-*) [DN]; *unuttur-* ‘unutturmak’ (< *unut-* ‘unutmak’ *-tur-*) [FK] [BabD] [HBD] [ŞTe] [NN] [TEH]; *urundur-* ‘vurundurmak, giydirmek’ (< *urun-* ‘vurunmak, giymek, örtünmek’ *-dur-*) [GN]; *yaġdur-* ‘yağdırmak’ (< *yaġ-* ‘yağmak’ *-dur-*) [MKb] [LT] [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [BabD] [HBD] [SS] [NN] [GS] [NŞ] [TEH] [Sİ] [NM]; *yaḳınlaştur-* ‘yakınlaştırmak’ (< *yakınlaş-* ‘yakınlaşmak’ *-tur-*) [BV]; *yandur-* ‘döndürmek’ (< *yan-* ‘dönmek’ *-dur-*) [BV] [SD] [LD] [FK] [LM] [BabD] [ŞHD] [HE] [GN] [HBD] [ÇKT] [NN] [TN] [KN] [HN] [Sİ] [NM] [ŞN];

yapıştur- ‘yapıştırmak’ (< *yapış-* ‘yapışmak’ *-tur-*) [BV] [FK] [TEH] [NM], *yıġdur-* ‘yağdırmak, toplattırmak’ (< *yıġ-* ‘yığmak’ *-dur-*) [NN] [ŞN], vb.

5.4.7. –ġUz-

Ettirgen eylemler türeten bir ektir. Çağataycada çok sıklıkla rastaladığımız eklerden biri değildir. Bu ek Tarihi Türk Dillerinde de çok sık rastlanan bir ek değildir. Tarihi Türk Dillerinde bu ekle biçimlenmiş olarak bulduğumuz sözcüklerden bazıları şunlardır: *körgüz-* ‘göstermek’ (Nehc. 54/9; KutbHŞ: 101; KTS: 159); *turġuz-* ‘durdurmak; ayağa kaldırmak, dikeltmek’ (Nehc. 147/5; KTS: 284).

kirgüz- ‘girdirmek, sokmak, dahil etmek’ (< *kir-* ‘girmek’ *güz-*) eylemi *kir-* ‘girmek’ eylemine *-güz-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *kirgüz-* ‘girdirmek, sokmak, dahil etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 265a; DTO: 484).

Eylem Çağatayca metinler dışında Tarihi Türk Dilleri metinlerinden *Tefsir*’de *kirgüz-* ‘sokmak, dahil etmek’ biçiminde yer almaktadır (Tef. 180).

Räsänen eylemi *kir-* ‘girmek’ eylemine dayandırmıştır (VEWT: 271). Diğer etimolojik sözlüklerde bu eylemle ilgili bir kayda rastlamadık. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde Tkm. *gīr* ‘girmek’, Yak. *kīr-* ‘girmek’ Az. *gīr-* ‘girmek’ biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 60, 183). Buna göre eylemin kökünü **gīr-* biçiminde tasarlamak da mümkündür.

*yitig birdü vü cān **kirgüz**di tenge*

ḫaber bérdi tirigliktin bedenge

(DN: 425)

*alar … yaman gurūhī … çıḳıp barġanlar farmān dāyirasıdın … va **kirgüz**dik biz*

(ÇKT: 27a7)

körgüz- ‘göstermek’ (< *kör-* ‘görmek’ *güz-*) eylemi *kör-* ‘görmek’ eylemine *-güz-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerden *Dictionnaire turk-oriental*’de *körgüz-* ‘göstermek’ anlamında yer almaktadır (DTO: 467).

Eylem Harezm Türkçesinde *körgez-*, *körgüz-* ‘göstermek’ (KutbHŞ: 101); Eski Kıpçakçada *körgez-*, *körgüz-*, *körküz-* ‘göstermek’ (KTS: 159) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde ve kaynaklarda *kör-* ‘görmek’ köküne dayandırılmış ve ‘göstermek’ şeklinde anlamlandırılmıştır (Eckmann, 1966, 71; VEWT: 292; EDPT: 740a).

nergis-i ʿayyārelerde küfr ü īmān ***körgüz****üp*

ḳudret-i bir ġonçedin hem ḫār u gül-zār éylegen

(AD: 2)

yana bu muʿcize ***körgüz****güçi meniŋ ẕihnim*

şiʿrde ṣihr iterü ***körgüz****ür yed-i beyżā*

(SD: 350)

olturġuz*-* ‘oturtmak’ (< *oltur-* ‘oturmak’ *-ġuz-*) eylemi *oltur-* ‘oturmak’ eylemine *-ġuz-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *olturġuz-* ‘oturmak’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 38b; DTO: 75).

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Eski Kıpçakçada *olturġuz-* ‘oturmak’ (KTS: 204) biçiminde geçmektedir.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *oltur-* ‘oturmak’ köküne dayandığı açıktır. Räsänen *oltur-* eylemini **olu-tur-* biçiminde açıklamıştır (VEWT: 361).

oltur- biçimi Eski Türkçede *olur (?olor-)* ‘oturmak, (tahta) oturmak’ (Toŋ: 32) biçiminde de geçmektedir. Talat Tekin, *olor-* kökünü de **ol-* biçiminde bir köke dayandırmış, *olġurt-* ‘oturmak’ biçimi ile karşılaştırmıştır (Tekin, 2000, 96).

yol körgüzür ve muʿcib ḫaṣm ḫāṭırıġa insāniyyet ẕevkin ***olturġuz****ur*

(MKb: 48a1-2)

serv-i nāzım kim barur küz bāġıdın ḳılman ḳabūl

ger anıŋ ornıda tūbī naḫlini ***olturġuz****uŋ*

(BV, 345: 3)

tirgüz*-* ‘diriltmek, canlandırmak’ (< **tir*- ‘yaşamak, hayatta olmak’ -*güz*-) eylemi **tir*- ‘yaşamakı, hayatta olmak’ eylemine -*güz*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *tirgüz-* ‘diriltmek, canlandırmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 191r10; LÇ: 132a; DTO: 255).

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Eski Kıpçakçada *tirgiz-, tizgüz-, tirkir-, tirkiz*- ‘oturmak’ (KTS: 277) biçiminde geçmektedir. Eylem Tarihi Türk dillerinde genelde *tirgür*- diriltmek’ biçiminde yer almaktadır.

Eylem etimolojik sözlük ve kaynaklarda **tir*- ‘yaşamak, hayatta olmak’ köküne dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 72; VEWT: 481; DTS: 562; EDPT: 545b). Talat Tekin bu eylemle aynı kökten geldiğini düşündüğü DLT *tīrig* ‘diri, canlı’, Tkm. *dīri* ‘diri’, Özb. (Har.) *dīri* ‘diri’, Bulg. *tirri*- ‘yaşamak’ (< **tīri*-) biçimlerini aktarır (Tekin, 1995, 53, 152, 183). Buna göre eylemin kökünü **tīr*- biçiminde tasarlamak da mümkündür.

öltürdi meni ġamzeŋ ***tirgüz****di meni la‘liŋ*

kim la‘l u ġamze birle cān-baḫş u cān-sitān-sen

(ŞHD: 130b1)

tenler tirilürge ḳoysalar yüz

kūyi yelidin tenimni ***tirgüz***

(LM: 1652)

turġuz- ‘durdurmak, oturtmak’ (< *tur*- ‘durmak’ -*ġuz*-) eylemi *tur*- ‘durmak’ eylemine -*ġuz*- eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *turġuz*- ‘durdurmak, oturtmak’ anlamında yer almaktadır (Seng. 170v23; LÇ: 116a; DTO: 227).

Eylem Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinden Eski Kıpçakçada *turġuz-*, *durġuz-*, *durḳuz-* 'durdurmak, hareketten alıkoymak; ikamet ettirmek' (KTS: 284); biçiminde geçmektedir. Eylem Tarihi Türk dillerinde genelde *turġur-* 'yükseltmek, ayağa kaldırmak, dikeltmek' biçiminde yer almaktadır.

Etimolojik sözlük ve kaynaklarda da *tur-* 'durmak, kalkmak, ayakta durmak, yükselmek' köküne dayandırılmıştır (EDPT: 541a).

ḫāvfdın bu kim yıḳılmış men ḳılur men pā-būs

serv dék allımda ḥaddiŋniŋ ḫayālin ***turġuz****up*

(NN, 97: 4)

dédi közüŋ ḳanını vaṣlım ile ***turġuz****ay*

vay ki baġrımdaġı hecride ḳan boldı lā

(BV, 572: 2

5.5. Diğer Ekler

5.5.1. -sA-

Eski Türkçeden itibaren Tarihi Türk dillerinde görülen bir ektir, ancak bu ekle biçimlenmiş örneklerin sayısı oldukça azdır. Genel olarak istek ifade eden bir ektir. Orhon yazıtları ve Eski Uygurcayı kapsayan Eski Türkçe döneminde bu ekle biçimlenmiş bir sözcüğe rastlanmaz.

Karahanlı Türkçesinde bu ekle biçimlenmiş örnekler bulabiliriz: *ḳap-sa-* 'kapmak istemek, kaplamak istemek, kuşatmak' (DLT III: 285; DanKelly, 1985, 127), *ḳop-sa-* 'yükselmek istemek' (DLT III: 285; DanKelly, 1985, 142), *kör-se-* 'görmek istemek' (DLT III: 285; DanKelly, 1985, 110), vb.

Bu ekle türemiş biçimleri Harezm Türkçesi ve Eski Kıpçakçada da çok azdır: *ḳap-sa-* 'kapmak istemek, kaplamak istemek, kuşatmak' (KutbHŞ: 127; Nehc. 322/7), *kör-se-* 'bir kadınla cinsel ilişkiye girmek için şehveti, arzusu artmak' (KTS: 159).

Çağataycada çok sık kullanılan eylemden eylem yapan eklerden biri değildir. Bu ekle biçimlenmiş eylemlere nadiren rastlarız. Çağatayda eylemlere gelerek istek anlamı katar. Bu ekle türemiş biçimler şöyledir:

ḳapsa- ‘kaplamak istemek, tutmak istemek’ (< *ḳap-* ‘kapmak’ *-sa-*) eylemi *ḳap-* ‘kapmak’ eylemine *-sa-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *ḳapsa-* ‘kaplamak istemek; şehir ya da bir kaleyi asker ile istila etmek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 212b; DTO: 391).

Eylem Karahanlı Türkçesinden itibaren Tarihi Türk Dillerinde görülmektedir. DLT’de *ḳapsa-* ‘kaplamak istemek’ (DLT III: 285; DanKelly, 1985, 127); Harezm Türkçesinde *ḳapsa-* ‘kaplamak istemek, kuşatmak’ (KutbHŞ: 127; Nehc. 322/7) biçimlerinde geçmektedir.

Eylem etimolojik sözlüklerde *kap-* ‘kapmak, kavramak’ eylemine dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 73; DTS: 457; EDPT: 587b; DanKelly, 1985, 127; Eraslan, 1999, 381).

meni ***ḳapsa****p turur hicrān çerigi*

maŋa şāhım viṣālındın meded hāy

(LD: 2266)

her dem yüziniŋ mülkini zülfi çerigi ***ḳapsa****yur*

köydüm men anıŋ ẓulmıdın, ṣubḥumnı ol şām éyledi

(SD: 593)

körset- ‘göstermek’ (< *körse-* ‘görmek istemek’ *-t-*) eylemi *kör-* ‘görmek’ eylemine *-se-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *körset-* ‘göstermek’ anlamında yer almaktadır (LÇ: 258a; DTO: 465).

Eylem Çağatayca dışında Eski Kıpçakçada *körset-* ‘göstermek’ (TZ: 6b2); biçiminde görülmektedir. Ayrıca eylemin kökü olan *körse-* biçimini de DLT’de görmekteyiz (DLT III: 285; DanKelly, 1985, 110).

Eylem etimolojik sözlüklerde *kör-* ‘görmek’ eylemine dayandırılmıştır (Eckmann, 1966, 73; VEWT: 292; DTS: 318; EDPT: 740a, 746b). Eylem, DanKelly’de *körse-* <

körügse- biçiminde açıklanmıştır (DanKelly, 1985, 110). Clauson da eylem kökünü *kör-* olarak vermesine rağmen eylemin *körügse-* biçimiyle karşılaştırılması gerektiğini belirtmiştir (EDPT: 746b).

éy ki hecriŋde meni yüz ḥasret ü armān bile

ḳatl ḳılġuŋ bari bir ḳatla üzüŋni ***körset****ip*

(FK, 69: 6)

cān bérür men hecride żaʻfımdın él körmes meni

ʻışḳ ara her neçe dér-men kim özümni ***körset****ey*

(HBD, 201: 3)

5.5.2. -GUlA-

Sıklık ve çokluk ifade eden nadir görülen eklerden biridir. Bu ek muhtemelen iki ekin birleşiminden meydana gelmiş bir ektir. Addan eylem yapan *+GA-* ve *+lA-* eklerinin birleşiminden müteşekkil bir ek olduğunu düşünmekteyiz.

Çağatayca dışındaki Tarihi Türk Dillerinde bu ekle biçimlenmiş sözcüklere rastlamayız.

atḳula- 'pek çok ok atmak' (< *at-* 'atmak' *-ḳula-*) eylemi *at-* 'atmak' eylemine *-ḳula-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *atġ/ḳula-* 'pek çok ok atmak' anlamında yer almaktadır (LÇ: 4b; DTO: 4). Eylemin, Çağataycada *atḳulaş-* şeklinde genişlemiş biçimi de görülür.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *at-* 'atmak' köküne dayandığı açıktır. Yalnızca Eckmann *Çağatayca El Kitabı* adlı çalışmasında bu eylemi *Babürname*den aktarmış ve *-GUlA-* ekiyle biçimlenen eylemler arasında saymıştır (Eckmann, 1966, 71).

bérmeyin düşmen-i īmānıġa amān

çapḳulap ***atḳula****dılar yeksān*

(ŞN$_1$: 913)

atḳula*p barçasını ḳavladılar*

kūçenin ṣaydların avladılar

(ŞN$_1$: 719)

çapḳula- 'kıyasıya dövüşmek; at sürmek, muharebe etmek' (< *çap-* 'vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak' -*ḳula-*) eylemi *çap-* 'vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak' eylemine -*ḳula-* eylemden eylem yapım ekinin eklenmesiyle türemiş geçişsiz bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde *çapḳula-* 'kıyasıya dövüşmek; at sürmek, muharebe etmek' anlamında yer almaktadır (LÇ: 145a; DTO: 272). Eylemin Çağataycada *çapḳulaş-* şeklinde genişlemiş biçimi de görülür.

Eyleme Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde rastlamadık.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *çap-* 'vurmak, kesmek; sürmek; seğirtmek, (at) koşturmak' köküne dayandığı açıktır. Yalnızca Eckmann *Çağatayca El Kitabı* adlı çalışmasında bu eylemi *Şibânname*den aktarmış ve -*GUlA-* ekiyle biçimlenen eylemler arasında saymıştır (Eckmann, 1966, 71).

bérmeyin düşmen-i īmānıġa amān

çapḳula*p atḳuladılar yeksān*

(ŞN$_1$: 913)

cān Vefā'ġa bu iş boldı 'ayān

şehrdin ***çapḳula****şa çıḳtı revān*

(ŞN$_1$: 624)

tartḳulaş- 'tartışmak, dövüşmek, mücadele etmek' (< *tart-* 'çekmek, tartmak' -*ḳula-*) eylemi *tart-* 'çekmek, tartmak' eylemine -*ḳula-* eylemden eylem yapım ekinin

eklenmesiyle türemiş geçişli bir eylem biçimidir. Çağatayca sözlüklerde bu eyleme rastlamadık.

Eylemi Çağatayca dışındaki Tarihi Türk dillerinde tespit edemedik.

Eylem için etimolojik sözlük ve kaynaklarda bir kayda rastlamadık, ancak eylemin *tart-* 'çekmek, tartmak' köküne dayandığı açıktır. Yalnızca Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı çalışmasında bu eylemi *Babürname*den aktarmış ve -*GUlA*- ekiyle biçimlenen eylemler arasında saymıştır (Eckmann, 1966, 71).

ésen Temur Sulṭānnıŋ yéti sékiz nökeri, atlanıp, bu yayaḳlarnıŋ utrusıga barıp, Sulṭān atlanġuça, ***tartḳulaş****ıp, atkulaşıp, yayaḳlarnı Sulṭān sarıġa tarttılar*

(BN: H373b4)

6. SONUÇ

Sonuç olarak bu çalışmada, Çağataycanın Söz Yapımı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla öncelikle Çağataycanın sözvarlığını oluşturan metinler ve bu metinlerden ortaya çıkarılan sözlükler taranmış, bu yolla hemen hemen Çağataycanın bütün sözvarlığını ortaya koyan bir sözlük çalışması ortaya konulmuştur. Daha sonra bu sözlükten yararlanılarak Çağataycada yer alan türemiş sözcükler tespit edilmiştir. Türemiş sözcükler Addan Ad Yapımı, Eylemden Ad Yapımı, Addan Eylem Yapımı ve Eylemden Eylem Yapımı olmak üzere dört bölümde ele alınmıştır. Girişte de belirtildiği gibi bu ana bölümler içinde ekler işlevlerine göre de ayrılmıştır. Ekler altında o eklerle türemiş sözcüklerin ek, kök ayrımları, Tarihi Türk Dillerindeki biçimleri, sözcük hakkında etimolojik sözlükler ve diğer kaynaklardan kaydedilen bilgiler verilmiş, varsa kendi görüşlerimiz de aktarılmıştır. Yöntem olarak daha çok Marcel Erdal'ın bu konuda başucu kitaplarından biri olan *Old Turkic Word Formation* adlı eseri temel alınmıştır. Özellikle ara başlıklarda bu kitaptan oldukça yararlanılmıştır. Çağatayca oldukça fazla sözvarlığına sahip bir Tarihi Türk Dili olduğundan tabi ki de bütün türemiş sözcükleri ele almak, işlemek mümkün olmadı, bu yüzden maddelerin en azından hangi metinlerde geçtiğini köşeli parantez içinde kısaltmalarla verilmeye çalışıldı. Ele alınan her sözcük önce Çağatayca metinlerde, daha sonra da Çağatayca sözlüklerde tespit edilmeye çalışıldı. Metinlerden tespit edilen her bir sözcüğün beyit ya da cümle içindeki kullanımına en az bir, çoğu zaman da iki örnek verildi. Örnek cümleler seçilirken üzerinde çalışma yapılmış bazı metinlerde beyit ya da cümle içindeki bazı sözcüklerin hatalı okunduğu görüldü ve bu hatalı okuyuşlar tarafımızdan düzeltildi. Ve de örneklerin hangi metinden alındığı örneğin hemen sağ alt tarafına belirtildi. Bazı örnekler yayımlanmamış metinlerden alınmıştır. Bu örnekler için eserlerin yazmalarına başvurulmuştur, yine örnekler üzerinde düzeltmeler yapılırken eserlerin yazmaları da eğer mümkünse kontrol edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın başında bir de Giriş bölümü yer almıştır. Giriş kısmında Çağatay Adı ve Ulusu, Çağatayca ve tez hazırlanırken taranan Çağatayca metinler ve sözlükler hakkında ayrıntılı açıklamalara yer verilmiştir. Ayrıca taradığımız metinler ve sözlükler üzerine yapılan çalışmalar, tezimizi hazırlarken hangi çalışmalardan yararlandığımız da Giriş kısmında ifade edilmiştir. Tezimizin giriş kısmının Çağatayca eserlerin tanınması ve haklarında toplu bilgi edinilmesi için oldukça faydalı olacağı aşikardır.

Son olarak şunları söylemek gerekirse, bu çalışmayla yalnızca Çağataycanın söz yapımı ortaya konulmakla kalmamış ayrıca Tarihi ve günümüz Türk Dillerinden pek çoğu için yol gösterici bir kaynak ortaya çıkmıştır.

DİZİN

KAYNAKÇA

Abdullayev, F. A. 1964. **Özbek Tilining Harezm Şiväläri, Lugat, II Harezm Şivälärining Täsnifi**. Taşkent: ÖzSSR Fänlär Akademisi Näşriyeti.

Abik, Deniz. 1993. Ali Şir Nevâyî'nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat, Metin-Gramatikal İndeks-Sözlük. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi.

_______.1999. Ali Şîr Nevâyî'nin Zübdetü't- Tevârîh'i Üzerine. **TDAY-Belleten 1996**: 1-6.

_______. 2005. **Meyveler Münazarası – Doğu Türkçesi**. Ankara: Seçkin.

_______. 2006. **'Alī Şīr Nevāyī, Ḫamsetü'l-Müteḥayyirīn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin**. Adana: Seçkin.

Agişiv, İ. M., E. G. Biişev, G. D. Zeynullina, vd. 1993. **Başkort Tiliniŋ Hüẕlügi**. 2 c. Moskva.

Ahundov. E., Semih Tezcan. 1978. **Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri**. Ankara: TDK.

Akkuş, Metin. 2002. Tarihî ve Edebî Bir Kişilik Olarak Nevaî (Herat, 1441-1501) ve Nevaî'nin Eserlerinde İnsan Problemi. **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. s. 19: 123-132.

Aksu, Cemal. 2002. Lütfi Divanı'nın Tahlili. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.

Ali Şir Nevayi'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri, 24-25 Eylül 2001. 2004. Ankara: TDK.

Ali Şir Nevâî. **Vakfiye**. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Fatih Nüshası, No. 4056.

Alparslan, Ali, Kemal Eraslan. 1981. Kâmran Mirza'nın Divanı I. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 23: 37-137.

Alparslan, Neşe. 1968. Ubeydullah Han (Ubeydî) ve Divanının Edisyon Kritiği. Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Alpay, Gönül. 1971. Ali Şir Nevai'nin Ferhad ü Şirin Mesnevisi Üzerindeki Etkiler. **TDAY-Belleten 1970**: 155-167.

_______. 1973. Yusuf Emiri'nin Beng ü Çagır Adlı Münazarası. **TDAY-Belleten 1972**: 103-125.

Altınşık, Yusuf. 2002. Ali Şîr Nevâyî'de Tasavvuf. Doktora Tezi. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı.

Arat, Reşit Rahmeti. 1943-1946. **Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Vekayi. Babur'un Hatıratı**. Ankara: TTK.

_______. 1951. **Atabetü'l-Hakayık**. İstanbul: TDK.

_______. 1947. **Kutadgu Bilig. I, Metin**. İstanbul: TDK (Ankara, 1999[4]); 1959. **II, Tercüme**. Ankara: TTK (Ankara, 1995[5]); 1979. **III, İndeks**. İstanbul: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü. yay. K. Eraslan, O. F.Sertkaya, N. Yüce.

_______.1987. **Makaleler I**. haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

_______. 1991. **Eski Türk Şiiri**. Ankara: TTK.

Ata, Aysu. 1997. **Nāṣırü'd-dīn bin Burhānü'd-dīn Rabġūzī: Ḳıṣaṣü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları). II Dizin**. Ankara: TDK.

_______. 2004. **Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)**. Ankara: TDK.

Atalay, Besim. 1939. **Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi**. **1**. **c**. Ankara: TDK.; 1940. **2**. **c**. Ankara: TDK; 1941. **3. c.** Ankara: TDK.; 1943. **4. c. Dizin "Endeks"**. Ankara: TDK (1992[3]).

_______. 1941. **Türkçemizde man-men**. Ankara: TDK.

_______. 1945. **Ettuhfet-üz-zekiyye fil lugati't-türkiyye**. İstanbul: TDK.

_______. 1970. **Abuşka Lûgati veya Çağatay Sözlüğü**. Ankara.

Ateş, Ahmed. 1965. Ubeydullah Han'ın Bilinmeyen Mensur Bir Eseri. **TDAY-Belleten 1964**: 127-147.

Bang, Willy. 1917. Über die türkischen Namen einiger Groβkatzen. **Keleti Szemle.** c. 17: 112-146.

_______.1918. Beiträge zur türkischen Wortforschung. **Túrán 1918**: 289-310.

_______. 1918-1919. Aus türkischen Dialekten. **Keleti Szemle**. c. 18: 7-28.

_______. 1925. **Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut III: Vorläufiges über die Herkunft des Türk**. **Ablativs**. UJb V: 392-410.

_______. 1980. **Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları**. **1925-1934**. çev. Şinasi Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

_______. 1930. **Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut**. **Fünfter Brief: Lautliches-allzu Lautliches**. UJb 10: 16-26.

Bang, Willy, Annamarie von Gabain. 1929. **Türkische Turfantexte I**. Bruchstücke eines Wahrsagebuches. Berlin.

_______.1929. **Türkische Turfantexte II**. Manichaica. Berlin.

_______. 1930. **Türkische Turfantexte III**. Der grosse Hymnus auf Mani. Berlin.

_______.1930. **Türkische Turfantexte IV**. Ein neues uigurisches Sündenbekenntnis. Berlin.

_______. 1931. **Türkische Turfantexte V**. Aus buddhistischen Schriften. Berlin.

Banguoğlu, Tahsin. 1959 (1995[4]). **Türkçenin Grameri**. Ankara: TDK.

Bartold, William. 1937. Mir Ali Şir ve Siyasi Hayatı. çev. Ahmet Caferoğlu. **Ülkü Mecmuası.** c. 10: 56-60.

_______**.** 1945. Çağatay. **İslâm Ansiklopedisi**. c. 3. İstanbul: MEB: 266-270.

Baskakov, N. A., T. M. Toşçakova. 1947. **Oyrotsko-russkiy slovar'**. Moskva.

Baskakov, N. A., A. İ. İnkicekova. 1953. **Hakassko-russkiy slovar'**. Moskva.

Baskakov, N. A. 1958. **Karakalpaksko-russkiy slovar'**. Moskva.

Battal, Abdullah. 1988. **Cemâlü'd-dîn İbni Mühennâ: Hilyetü'l-İnsân ve Heybetü'I-Lisân. İbnü Mühennâ Lûgati**. Ankara: TDK.

Benzing, Johannes. Tschuwassische Forschungen. **Zeitschrift der Deutschen Moergenländischen Gesellschaft**. c. 94: 251-267.

Bertels, E. E. 1946-1951. Ali Şir Nevayi, Leyli ve Mecnun. **Türkiyat Mecmuası**. c. 9: 47-64.

Beveridge, Annette. S. **The Bábar-Náma**. London: E. J. W. Gibb Memorial Series I, 1905.

_______. 1922. **The Bâbur-nâme in English (Memories of Bâbur), translated from original Turki text of Zahirüddin Muhammed Bâbur Pâdshâh Ghâzî**. London: Luzac & Co.

Beveridge, H. 1964. Hüseyin Mirza (Baykara). **İslâm Ansiklopedisi**. c. 5. İstanbul: MEB: 645-646.

Bilge, Kilisli Rifat. 1920-1921. **İbnü Muhenna Lugati**. İstanbul.

Birnbaum, Eleazar. 1986-1993. Çağatay Şairi Lutfî (Hayatı ve Eserleri). **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 26: 189-193.

Blochet, E. 1933. **Catalogue des manuscrits turc**. c. II. Paris.

Bodrogligeti, Andras J. E. 1975. **Ḫāliṣ's Story of İbrāhīm, A Central Asian İslamic Work in Late Chagatay Turkic, Edited with an introduction, a translation, and a glossary**. Leiden: E. J. Brill.

_______. 1982. Muhammad Shaybani's Bahru'l-hudâ. An Early Sixteenth Century Didactic Qasida in Chagatay. **Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook**. c. 54: 1-56.

_______. 1984. Babur Shah's Chagatay Version of the Risala-i Validiya: A Central Asian Turkic Treatise on How to Emulate the Prophet Muhammad. **Ural Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook**. c. 56: 1-61.

_______. 1987. A Masterpiece of Central Asian Turkic Satire: Ahmadī's *A Contest of String Instruments*. **Ural Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook**. c. 59: 55–88.

_______. 1992. A Participle for curses and Good Wishes: The Roots of an Uzbek Phenomenon in Yūsuf Amīrī's "The Bang and the Wine". **Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook**. c. 64: 73-83.

Boldırev, A. N. 1956. Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevai. çev. Rasime Uygun. **TDAY-Belleten 1956**: 197-237.

Borovkov, A. K. 1963. **Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII v.v**. Moskva.

Brockelmann, Carl. 1954. **Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens**. Leiden: E. J. Brill.

Böhtlingk, Otto. 1851. **Über die Sprache der Jakuten**. St. Petersburg.

Caferoğlu, Ahmet. 1929. Türkçede 'daş' Lâhikası. İstanbul: İktisat Matbaası.

_______. 1948. Çağatay Türkçesi ve Nevâî. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 2, s. 3-4: 141-154.

Canım, Rıdvan. 2002. Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları. **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**. s. 19: 137-146.

Canku, Erantepli Ayşegül. 1988. Muhammed Salih: Şeybani-name (69b-138b), Tenkitli Metin-İndeks. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Canpolat, Mustafa. 1995. **Ali Şir Nevayî, Lisānü'ṭ-ṭayr**. Ankara: TDK.

_______. 2002. Çağatay Dili ve Edebiyatı. **Türkler Ansiklopedisi**. c. 8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 769-776.

Civelek, Özlem. 2005. Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Clauson, Sir Gerhard. 1960. **Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan**. London: E. J. W. Gibb Memorial Series, New Series, XX.

_______. 1962. **Turkish and Mongolian Studies**. London: The Royal Asiatic Society of Great.

_______. 1972. **An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish**. Oxford: Clarendon Press.

Courteille, Pavet de. 1870. **Dictionnaire turc-oriental**. Paris.

Çelik, Ülkü. 1996. **Ali Şir Nevâyî, Leylî vü Mecnûn**. Ankara: TDK.

Çetindağ, Yusuf. 2002. Ali Şir Nevai'nin Batı Türkçesi Divan edebiyatına tesiri (XVI. yüzyılın sonuna kadar). Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi.

Dankoff, Robert [with James Kelly]. 1982-1985. **Maḥmūd al-Kāšγari, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luγāt at-Turk). I-III**, edited and translated with introduction and indices. Cambridge: Harvard University Press.

_______. 1991. **An Evliya Çelebi glossary. Unusual, dialectal and foreign words in the Seyahat-name**. Duxbury: Sources of Oriental languages and literatures 14. Turkish sources XII.

Demir, Necati. 2002. Değirmen Kelimesi Üzerine. **Türk Dili**. s. 607: 209-213.

Deny, Jean. 1921. **Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)**. Paris.

_______.1941. **Türk Dili Grameri**. çev. Ali Ulvi Elöve. İstanbul: Maarif Matbaası.

Derleme Sözlüğü. 1962-1982. c. 1-12. Ankara: TDK.

Die Legende von Oghuz Qaghan. 1932. ed. W. Bang. And G. R. Rachmati. Berlin: SBAW.

Dinçer, Leman. 1970. Lutfî, Kitâb-ı Gül u Nevrûz. Mezuniyet Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Doerfer, Gerard. 1963, 1965, 1967, 1975. **Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV**. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

_______. 1980. **Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)**. Budapest: Akadémiai Kiadó.

_______. 1981. Materialien zu türk. *h-* (I)". **Ural Altaische Jahrbücher Neue Folge**. c. 1: 93-141.

Dolu, Halide. 1952. Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 4, s. 4: 415-420.

Ebü'l-Kasım Carullah Mahmud bin Ömer bin Muhammed Zemahşeri. 1993. **Mukaddimetü'l–Edeb**. yay. Nuri Yüce. Ankara: TDK.

Eckmann, János. 1953. Türkçede –rak, -rek Ekine Dair. **TDAY-Belleten**: 49-52.

_______. 1959. Çağatay Dili Örnekleri I Nevai Divanlarından Parçalar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 9: 33-64.

_______. 1959. Das Tschagataische. **Philologiae Turcicae Fundamenta**. vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 138-160.

_______. 1960. Çağatay Dili Örnekleri II. Gedai Divanından Parçalar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 10: 65-110.

_______. 1963. A Contest in Verse between Stringed Instruments from the Chagatay Literature of the 15th Century". **Aspects of Altaic Civilization**. ed. Denis Sinor. Uralic and Altaic Series: 119-121.

_______. 1963. Çağatay Dili Örnekleri III, Sekkâkî Divanından Parçalar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 12: 157-174.

_______. 1964. Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920). **TDAY-Belleten 1963**: 121- 156.

_______. 1964. Die Tschaghataische Literatur. **Philologiae Turcicae Fundamenta**. vol. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag: 304-306.

_______. 1965. Çağatay Dili Örnekleri IV. Ubeydullah Han'ın Eserlerinden Parçalar. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 13: 43-74.

_______. 1966. **Chagatay Manual**. Bloomington: Indiana University Publications Uralic and Altaic Series.

_______. 1970. Shāhī, A Hitherto Unknown Chagatay Poet of the fifteenth Century. **Central Asiatic Journal**. c. 13. s. 4: 263-286.

_______. 1971. **The Dīvān of Gadā'ī**. Bloomington: The Hague.

_______. 1971. Nevaî'nin İlk Divanları Üzerine. **TDAY-Belleten 1970**: 253-269.

_______. 1971. Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şahi ve Divanı. **TDAY-Belleten 1970**: 13-36.

_______. 1989. Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası). **TDAY-Belleten 1967**: 51-69.

_______. 1992. Chagataica. **Acta Orientalia Acadamiae Scientiarum Hungaricae**. c. 25: 349-353.

_______. 1996. **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmaları**. haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK.

_______. 2003. Bilinmeyen Bir Çağatay Şairi Şâhi ve Divanı. **Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**. haz. Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDK.

Ekabirov, S. F., T. A. Elikulov, S. İ. İbrahimov, N. M. Memetov, vd. 1981. **Uzbek Tilining İzahli Lugati**. 2 c. Moskva.

Eraslan, Kemal. 1968. Seydî Ali Reis'in Çağatayca Gazelleri. **İstanbul Ünüversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 16: 41-54.

_______. 1971. Nevayi'nin 'Halat-ı Seyyid Hasan Big' Risalesi. **Türkiyat Mecmuası**. c. 16: 89-110.

_______. 1980. Ali Şir Nevayi'nin "Halat-ı Pehlevan Muhammed" Risalesi. **Türkiyat Mecmuası**. c. 19: 99-164.

_______. 1986. Ahmedî, Münazara (Telli sazlar atışması). **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.** c. 14-25: 129-204.

_______. 1986. Çağatay Şiiri. **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)**. s. 415, 416, 417: 687-692.

_______. 1987. **Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler**. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanalığı Yayınları.

_______. 1992. Çağatay Şairi Atayi'nin Gazelleri. **TDAY-Belleten 1987**: 113-164.

_______. 1993. **Alî Şîr Nevâyî, Mîzânü'l-evzân (Vezinlerin Terazisi)**. Ankara: TDK.

_______. 1996. **Alī Şīr Nevāyī: Nesāyimü'l-Maḥabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve**. Ankara: TDK.

_______. 1996. **Neseb-nâme Tercümesi**. İstanbul: Yesevî Yayıncılık.

_______. 1999. **Mevlânâ Sekkâki Divanı**. Ankara: TDK.

_______. **Alî-Şîr Nevâyî, Mecâlisü'n-nefâyis I (Giriş ve Metin), II (Çeviri ve Notlar)**. Ankara: TDK, 2001.

Ercilasun, Ahmet Bican. 1975. maç /meç Eki Üzerine. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 21: 83-88.

_______. 1984. **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil**. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Erdal, Marcel. 1991. **Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II**. Wiesbaden: Otto Harrassow Verlag.

_______. 2004. **A Grammar of Old Turkic**. Leiden-Boston: E. J. Brill.

Eren, Hasan. 1950. Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar. **DTCF Dergisi**. c. 8, s. 1-2: 145-163.

_______.1999. **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**. Ankara: Bizim Büro Yayınları.

Ergin, Muharrem. 1949. Camiü'l-Me'ânî'deki Türkçe Şiirler. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 3. s. 3-4: 539-569.

_______. 1993. **Türk Dil Bilgisi**. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ertaylan, İsmail Hikmet. 1946. **Türk Edebiyatı Örnekleri V. Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara "Hüseynî"**. İstanbul.

Fazılova, E. İ. 1976. **Hocendi: Latafat-name**. Taşkent.

Finch, R. 2003. The Dual Number in Turco-Chuvash. **Altaica Budapestinensia MMII**: 138-157.

Gabain, Annemarie von. 1935. **Die Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels**. Berlin.

_______.1941. **Alttürkische Grammatik**. Leipzig (1950[2], 1974[3]). [1988. **Eski Türkçenin Grameri**. çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK: (2000[3])].

_______. 1952. **Türkische Turfantexte VIII. Texte in Brāhmīschrift**. Berlin: Abhandlunqen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Gabain, Annamarie von., G. R. Rachmatı. 1934. **Türkische Turfantexte VI. Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk**. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Gandjei, T. 1954-1956. **Xwarizmi: Muhabbet-nâme**. Napoli.

Garipov, T. M. 1959. **Bashkirskoe imennoe slovoobrazovanie**. Ufa.

Gencan, Tahir Nejat. 1979. **Dilbilgisi**. Ankara: TDK.

Hofman, H. F. 1969. **Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey**. Section III, Part I: Authors. c. 1-3. Utrecht. 1969. c. 4-6. Utrecht.

Grønbech, Kaare. 1936. **Der türkische Sprachbau**. Kopenhagen. [2000. **Türkçenin Yapısı**. çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK].

_______. 1942. **Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus**. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

Grousset, Rene. 1993. **Bozkır İmparatorluğu: Atilla-Cengiz Han-Timur**. çev. M. Reşat Üzmen. İstanbul: Ötküken Yayınları.

Gülsevin, Gürer. 1997. **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**. Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, Necmettin. 1996. **Karahanlı Türkçesi Grameri**. Ankara: TDK.

Hamidi. **Yūṣuf u Zelīḫā**. İstanbul Topkapı Kütüphanesi, Revan 832.

Hamilton, James. 1971. **Manuscrits ouïgours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure**. Paris.

_______. 1998. **Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası Kalyanamkara ve Papamkara**. çev. Ece Korkut-İsmet Birkan. Ankara: TDK.

Houstma. M. Th. 1894. **Ein-türkisch-arabisches Glossar**. Leiden.

İbragimov, A. 1982. **Kelürname**. Taşkent.

İnan, Abdülkadir. 1992. Çağatay Edebiyatı. **Türk Dünyası El Kitabı**. 3. c. Ankara: TKAE Yayınları: 80-102.

_______. 1963. Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kuran Tefsiri. **TDAY-Belleten 1962**: 61-66.

İstoriçeskoye Razvitie Leksiki Tyurkskih Yazıkov. 1961. Moskva.

İz, Fahir. 1962. Yakîn's Contest of the Arrow and the Bow. **Nemeth Armağanı**. Ankara: 267-287.

İzbudak, Veled. 1936. **El-İdrak Haşiyesi**. İstanbul.

Kaçalin, Mustafa Sinan. 2003. Abuşka Sözlüğü Üzerine. **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 13: 23-28.

_______. 2005. Etmek 'ekmek'. **Beşinci Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu, 24-25 Haziran 2005**. İstanbul: 90-105.

_______. 2006. **Ḥikāyet-i Oġuz-nāme-i Ḳażān Bég ve Ġayrı**. İstanbul: Kitabevi.

Kara, Györgi, Peter Zieme. 1977. **Die Uigurische Übersetzung des Guruyogas "Tiefer Weg" Sa-skya Paṇḍita und der Mañjusrīnāmasaṃgīti**. Berlin.

Karaağaç, Günay. 1997. **Mevlâna Lutfi Divanı**. Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. 1978. **Seyf-i Serâyi. Gülistan Tercümesi**. İstanbul: MEB.

Karaörs, Metin. 2007. **'Alī Şīr Nevāyī, Nevâdirü'ş-şebâb, İkinci Divan**. Ankara: TDK.

Karasoy, Yakup. 1998. **Şiban Han Dîvânı (İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)**. Ankara: TD.

Kaya, Önal. 2000. Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları I, Kul 'Ubeydi (XVI. yüzyıl) ve Kul Şerif (XVII. Yüzyıl). Doçentlik Çalışması. Ankara Üniversitesi.

_______. 2001. Doğu Türk Yazı Dili Araştırmaları III: 'Ubeydu'llâh Han: Arapça ve Türkçe Hikmetler. **Türkoloji Dergisi**. c. 14. s. 1: 27-60.

_______. 1999. Mevlevī Cāmī Mahlâslı Mu[c]cizāt-ı Nebī adlı Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Şiir ve Onun Şairi Üzerine. **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 9: 187-207.

_______.1989. **[c]Alī Şīr Nevāyī: Fevāyidü'l-Kiber**. Ankara: TDK.

Kaya, Ceval. 1994. **Uygurca Altun Yaruk (Suvarṇaprabhāsasūtra)**. Ankara: TDK.

Kazak Türkçesi Sözlüğü. 1984. çev. H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Koç, Nurettin. 1990. **Yeni Dilbilgisi**. İstanbul: İnkılap Kitapevi.

Kononov, A. N. 1956. **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**. Moskva-Leningrad.

_______. 1958. **Rodoslovnaya Turkmen – Soçineniye Abu-l-gazi**. Moskva-Leningrad.

_______. 1968. İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. **TDAY-Belleten 1968**: 81-88.

Korkmaz, Zeynep. 1990. Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine. **TDAY-Belleten 1990**: 141-149.

_______. 1992. **Gramer Terimleri Sözlüğü**. Ankara: TDK.

_______.1995. Türkçede ok/ök Pekiştirme Edatı Üzerine. **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**. Ankara: TDK.

Kowalewski, J. E. 1844-49. **Mongol'sko-Russko-Frantsuzskiy slovar'**. Kazan.

Kowalski, Tadeusz. 1959. **Türkische Turfantexte III**. ed. Gabain. A von. Berlin.

Köktekin, Kazım, Abdülbaki Çetin. 2001. **Yusuf Emîrî Dehnâme: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

_______. 2000. **Seyyid Ahmed Mirza, Taaşşuknâme İnceleme - Metin - Dizin – Tıpkıbasım**. Erzurum.

Köprülü, Fuad. 1945. Çağatay Edebiyatı. **İslâm Ansiklopedisi**. c. 3: 270-323.

_______. 1941. **Ali Şir Nevaî (şairin doğumunun 500. yıldönümü dolayisiyle)**. Ankara: TTK.

Kunos, İgnaz. 1902. **Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-Osmanisches Wörterbuch**. Budapest.

Kut, Günay. 2003. **'Alī Şīr Nevāyī Ġarāibü'ş-ṣıgar, İnceleme-Karşılaştırmalı Metin**. Ankara: TDK.

Kut, Günay. 1989. Ali Şîr Nevâî. **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**. c. 2: 449- 453.

Kuznetson, İ. P. 1997. “Türkiye Türkçesi morfoetimolojisine Dair”. **TDAY-Belleten 1995**: 193-260.

Laude-Cirtautas, Ilse. 1961. **Der Gebrauch der Farbbezeichnungen**. hrgs. Omeljan Pritsak. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Le Coq, Albert von. 1911. **Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan**. Leipzig-Berlin.

_______. 1912.**Türkische Manichaica aus Chostscho**. I. Berlin.

_______. 1922. **Türkische Manichaica aus Chostscho. III. Nebst einem christlischen Bruckstück aus Bulayıq**. Berlin.

Lessing, D. Ferdinand. 1960 (1995^3). **Mongolian-English Dictionary**. Bloomington.

Levend, Agâh Sırrı. 1958. Neva’i Adına Basılmış Bir Eser Naẓm-ı ᶜaḳāyid”. **Jean Deny Armağanı**. Ankara: 163-169.

_______. 1956. Nevai’nin Arapça Sözlüğü. **TDAY-Belleten 1956**: 239-246.

_______. 1957. Nevai’nin Eserleri. **TDAY-Belleten 1957**: 189-193.

_______. 1957. Nevai’ye Atfedilen Bir Eser: Muamma-yı Esma-ı Hüsna. **TDAY-Belleten 1957**: 189-193.

_______. 1958. Nevai’ye Atfedilen Esma-i Hüsna Muammalarının Sahibi. **TDAY-Belleten 1958**: 211-214.

_______. 1958. Türkiye Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları. **TDAY-Belleten 1958**: 127-209.

_______. 1965. **Ali Şir Nevaî I. cilt, Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**. Ankara: TDK.

_______. 1966. **Ali Şir Nevaî II. cilt, Divanlar 4 Türkçe, I Farsça Divan**. Ankara: TDK.

_______. 1967. **Ali Şir Nevaî III. cilt Hamse. Hayretü’l-Ebrar, Ferhad ü Şirin, Leylî vü Mecnun, Seb’a-i Seyyar, Sedd-i İskenderî**. Ankara: TDK.

_______. 1968. **Ali Şir Nevaî IV. cilt Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler**. Ankara: TDK.

Li, Yong Sŏng. 1999. **Türk Dillerinde Akrabalık Adları**. İstanbul: Simurg.

Ligeti, L. A. 1986. **Magyar nyevl török kapcsolatçi a honfoglalás elött és a Árpád-korban**. Budapest.

Lutfi. **Gül ü Nevrûz**. British Museum, Add. 7914, s. 50b-114a.

Malov, Sergei Ye. 1954. **Uygurskiy Yazık-Hamiyskoye Nareçiye**. Moskva-Leningrad.

Ma'rufov, Z. M. 1981. **Uzbek Tilining İzahli Lugati. I A-R; II R-X.** Moskva.

Menges, Karl. Heinrich. 1947. **Qaraqalpaq Grammer. I. Phonogy**. New York.

______. 1954. **Glossar zu den volksdlichen Texten aus Ost-Türkistan II**. Wiesbaden.

______. 1958. **The Turkic Languages and People.** Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

______. 1971. Zur Etimolohgie von Turkish avurt etc. "mundvoll", avuç, avut/a̱dut 'handvoll'. **Zentral-Asiatische Studien des Seminars für Sprach – und Kulturwissenschaft Zentralasiens der Univesität Bonn**. Wiesbaden.

Meninski, F. M. 1680. **Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae … lexicon turcico-arabico-persicum**. 4 c. Vienna.

Miller, B. V. 1953. **Persidsko-russki slovar'**. Moskva.

Müller, F. W. K. 1908. **Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistichen "Goldglanz-Sutra". Ein vorleufiger Bericht**. Berlin.

______. 1911. **Uigurica II**. Berlin.

______. 1922. **Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)**. Berlin.

______. 1931. **Uigurica IV**. hrsg. von A. Gabain. Berlin.

Nadaleyaev, V. M., vd. 1969. **Drevnetyurkskiy slovar'**. Leningrad: Nauka.

Nalbant, Bilge (Özkan). 2003. Nevadirü'n-nihaye (Metin, İnceleme, Dizin). Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Necip, E. N. 1995. **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**. çev. İklil Kurban. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Nevâ'î. **Mecâli'sü'n-nefâis**. İstanbul Üniversite Kütüphanesi-TY. 841.

Nevaiy Asarları Lugati. 1972. Taşkent: Gafur Gulam Namidagı Adabiyet va San'at Naşrityeti.

XIII. asırdan günümüze kadar kitaplardan toplanmış tanıklarıyla tarama sözlüğü. 1943-1957. 5. c. Ankara.

Ögel, Bahaddin. 1993. **Türk Mitolojisi**. c. 1. Ankara: TTK.

Ölmez, Zuhal. 1991. Şecere-i Terākime'deki Manzum Parçalar Üzerine". **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 1. Ankara.

_______.1993. “Mahbûbü’l-kulûb (İnceleme - Metin - Sözlük)”. Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi,

_______. 1993. Ali Şir Nevâyî’nin Mahbûbü'l-kulûb’u. **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 3: 147-158.

_______. 1996. **Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)**. Ankara: Simurg.

_______. 1998. Çağatayca Sözlükler. **Kebikeç**. s. 6: 137-144.

_______. 2003. **Şecere-i Türk’e Göre Moğol Boyları**. İstanbul: Kebikeç.

_______. 2006. Ali Şir Nevâyi’nin Son Eseri Mahbûbü'l-kulûb. **Büyük Türk Dili Kurultayı**. Ankara: Bilkent Üniversitesi: 734-743.

_______. 2007. Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar. **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**. c. 5, s. 9: 173-220.

Ölmez, Mehmet. 1993. Ein weiteres alttürkisches *Pañcatantra*-Fragment. **Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge.** c. 12: 179-191.

_______. 2001. Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları. **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 11: 137-152.

_______. 2003. Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine. **Mustafa Canpolat Armağanı**. yay. Mehmet Ölmez- Aysu Ata. Ankara.

_______. 2006. Türkçede Ezgi ve Kopuz Hakkında. Uluslararası Tarihsel Süreç İçinde Türkiye'de Müzik Kültürü ve Müzik Müzesi Kongresi, 29-31 Mayıs 2006. İstanbul.

_______. 2007. On Mongolian *asara*- ‘to nourish’and Turkish *aşa*- ‘to eat’. **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 17: 237-247.

Özmen, Mehmet. 1993. Değirmen, Teker, Tegzinmek Kelimelerinin Kökenleri Üzerine. **Türklük Bilgisi Araştırmaları**. c. 17: 147-151.

Özönder, Sema Barutçu. 1996. **Alī Şīr Nevāyī, Muḥākemetü’l luġateyn**. Ankara: TDK.

Öztürk, Faruk. 2005. Molla Niẓāmü’d-dīn Āḫunum. “Hikmet-i Niẓāmü’d-dīn (c. II, 1a-55b varaklar). Yüksek Lisans Tezi. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Anabilim Dalı.

Pakalın, M. Zeki. 1983. **Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**. 3. c. İstanbul.

Pal’mbax, A. A. 1955. **Tuvinsko-russki slovar’**. Moskva.

Pekarskiy, E. K. 1907-1927. **Slovar’ yakutskogo yazıka**. 2. c. St. Petersburg. [Trk. **Yakut Sözlüğü**. 1945. I Ankara: TDK.].

Pelliot, Paul. 1914. **La version ouggoure de l'histoire des princes Kalyāṇaṃkara et Pāpaṃkara**. ed. James Hamilton. Leiden.

Pomorska, Marzanna. 2004. **Middle Chulym Noun Formation**. Krakow: Studia Turkologica Cracoviensia.

Poppe, Nicolaus. 1927. **Materialı dlya issledovaniya tungusskogo yazıka, nareçie barguzinskih tungusov**. Leningrad.

_______. 1960. **Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen I. Vergleichende Lautlehre**. Wiesbaden.

Quatremere, M. 1841. **Chrestomathie en turc Orientals**. Paris.

Rachmati, G. R. 1930. **Zur Heilkunde der Uiguren, I**. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften; 1932. **II**. Berlin: Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften.

Rahmeti, G. R, mit sinologischen Dr. W. Eberhard. 1937. **Türkische Turfan-Texte VII**. Berlin.

Radloff, Wilhelm. 1893-1911. **Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV**. St. Peterburg. (1960. I-IV. Leiden; 1963. I-IV, Moskva).

_______. 1928. **Uigurische Sprachdenkmäler**. Leningrad.

Rahimov, T. R. 1968. **Uygursko-Russki slovar'**. Moskva.

Ramstedt, G. J. 1912. Zur Verbstämmbildnslehre der mongolish-türkischen Sprachen. **Journal de la Société Finno-Ougrienne**. c. 18, s. 3: 35.

_______. 1913. **Egy állítólagos török-mongol hangtörvény**. Budapest: Nyelvtudományi Közlemenyék 42.

_______. 1935. **Kalmückisches Wörterbuch**. Helsinki: Lexica Societatis Fenno Ugricae.

_______. 1949. **Studies in Korean Etymology**. Helsinki.

_______. 1951. **Aufsätze und Vorträge von G. J. Ramstedt**. ed. Pentti Aalto. Helsinki: Journal de la Société Fino-Ougrienne 55.

_______. 1952. **Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

_______. 1957. **Einführung in die Altaische Sprachwissenschaft**. **I. Lautlehre**. Helsinki: Mémoires de la Société Finno ougrienne 104, 1.

Räsänen, Martti. 1920. **Die Tschuwassichen Lehnwörter in Tscherimissischen**. Helsinki: Mémoires de la Société Finno Ougrienne 48.

_______. 1949. **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen sprachen**. Helsinki: Studia Orientalia Editit Societas Fennica.

_______. 1957. **Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen**. Helsinki: Studia Orientalia Editit Societas Fennica XXI.

_______. 1969. **Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen**. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Rieu, Charles. 1888. **Catalogue of the Turkish Manuscripts in British Museum**. Londra.

Róna-Tas, Andras. 1975. The Altaic Theory and the History of a Middle Mongolian Loan Word in Chuvash. **Research in Altaic Languages**. Budapest: 201-211.

Ross, Denison. 1910. **The Persian and Turki Diwans of Bayram Khan**. Calkutta: Bibliotheca Indica. New Series, No. 1241.

_______. 1910. **The Mabâni'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian bay Mirzâ Mehdi Khan**. Calcuta: Bibliotheca Indica.

_______. 1994. **Kuş İsimlerinin Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü**. çev. Emine Gürsoy Naskali. Ankara: TDK.

Roux, Jean Paul. 2001. **Moğol İmparatorluğu Tarihi**. çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil ve Ayşe Bereket. İstanbul: Kabalcı.

_______. 2001. **Orta Asya Tarih ve Uygarlık.** çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı.

Röhrborn, Klaus. 1977. **Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I (a-agrıg)**. Wiesbaden.

_______. 1981. **Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, III (anta-asanke)**, Wiesbaden.

Sabir, Muhammed. 1961. Hayretü'l-ebrâr (İnceleme-Metin-İndeks). Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Samoyloviç, A. N. 1928. K istorii literaturnogo sredneaziatsko-toreckogo yazıka: *Mir Ali Şir*. **Sbornik pyatisotletiyu so dnya rojdeniya**. c. 23. [1944. trk: **DTCF Yıllık Araştırmaları Dergisi I**: 73-95.].

Schönig, Claus. 2000. **Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Sertkaya, Ayşegül. 2002. Çağatayca Temîm-i Dârî Hikâyesi. **Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Festschrift in Honor of Günay Kut III**. c. 27. Boston: Harvard University: 407-449.

_______. 2002. Seydî Ahmed Mirza'nın Taaşşuknâme'si Üzerine. **Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, Festschrift in Honor of Günay Kut IV**. c. 27. Boston: Harvard University: 383-390.

Sertkaya, Osman Fikri. 1970. Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri. **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 28: 133-138.

_______. 1972. Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri II. **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**.c. 19: 171-184.

_______. 1973. Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III ve Uygur Harfleri ile Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I. **İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 22: 157-184.

_______. 1977. Osmanlı Şairlerinin Çagatayca Şiirleri IV. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. c. 21: 169-189.

_______. 1982. Eski Türkçede Musikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri. Doçentlik Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Sevortyan, E. V. 1966. **Affiksi imennogo slovoobrazovaniya v azerbaidzhanskom Yazıke. Opıt sravnitel'nogo issledovaniya**. Moscow.

_______. 1974–2003. **Etimologiçeskiy slovar' tyurkskih yazıkov I-VII**. Moskva.

Seyhan, Tanju Oral. 2005. Ali Şir Nevayi – Sirâcü'l-Müslimîn 1 (Giriş-Karşılaştırmalı Metin). **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**. c. 2. s. 4: 80-120.

Siemieniec-Gołas, Ewa. 1989. A Brief Sketch of Substansive Derivation in the 17th century Turkish language. **Folio Orientalia**. c. 26: 107-121.

Stachowski, Marek. 1995. Türkische Namen für 'Schwalbe' und ihre Spurun im Matorischen. **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 5: 85-96.

Starostin, Sergei, Anna Dybo, Olek Mudrak. 2003. **Etymological Dictionary of the Altaic Languages**. Leiden & Boston: E. J. Brill.

Steingass, Francis Joseph. 1892. **Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature**. London: Routledge & K. Paul.

Sümer, Faruk. 1980. **Oğuzlar (Türkmenler)**. İstanbul: Ana Yayınları.

Şen, Mesut. 1993. Bâbürnâme: Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, Giriş-Metin-Açıklamalı dizin (Kabil ve Hindistan bölümleri). Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi.

Şçherbak, A. M. 1977. **Oçerki po sravnitel'noyi morfologii tyurkskih yazıkov (Imia)**. Leningrad.

Şeybâni. **Baḥrü'l-Hüdâ**. British Museum, Add. 7914, s. 1622.

Şeyh Süleyman Efendi Buhari. 1298. **Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî**. İstanbul.

Tarama Sözlüğü I-VI. 1963-1972. Ankara: TDK.

Tarlan, Ali Nihad. 2002. Ali Şir Nevâî. **Türkler Ansiklopedisi**. c. 8. Yeni Türkiye Yayınları: 796-803.

Taş, İbrahim. 2001. Çağatayca Kur'an Tefsiri 21a-41b (Giriş-Metin-Dizin). Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

_______. 2005. Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Tatar Tiliniŋ Anlatmalı Süzligi. 1977-1981. haz. İ. A. Abdullin, G. H. Ahuncanov, S. B., Vahitova, F. M. Gazizova, G. A. Ganiev vd., 3 c. Kazan.

Tatar Tiliniŋ Dialoktologik Süzligi. 1993. haz. F. S. Bayazitova, D. B. Ramazanova, Z. R. Sadıykova, T. H. Heyritdinova. Kazan.

Tekcan, Münevver. 2007. **Bayram Han'ın Türkçe Divanı**. İstanbul: Beşir Kitabevi.

Tekin, Gönül Alpay. 1975. **Ali Şir Nevai, Ferhâd u Şîrîn, İnceleme-Metin**. Ankara: TDK.

Tekin, Şinasi. 2001. **İştikakçının Kökşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler**. İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, Talat. 1969. Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic. **Acta Orientalia Academiae Scientarium Hung**. c. 22, s. 1: 51-80.

_______. 1972. Türk Dil Bilimi ve Yeni Kelimeler: 1. **Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**. c. 4. s. 2: 143-150.

_______. 1976. On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic. **Ural-Altaische Jahrbücher.** vol. 48: 231-236.

_______. 1978. Ön Türkçede Ünsüz Yitimi". **TDAY-Belleten 1977**: 35-51.

_______. 1979. Once More Zetacism and Sigmatism. **Central Asiatic Journal.** vol. 33: 118-137.

_______. 1982. On the Structure of Altaic Echoic Verbs in{-KIrA}. **Acta Orientalia Academiae Scientarium Hung**. c. 36. s. 1-3: 503-513.

_______. 1986. Zetacism and Sigmatism: Main pillars of the Altaic Theory. **Central Asiatic Journal.** vol. 30: 141-160.

_______. 1988. **Orhon Yazıtları**. Ankara: TTK.

_______. 1991. New Examples of Zetacism. **Türk Dilleri Araştırmaları**. c. 1: 145-150.

_______. 1994. Türk Dillerinde Önseste *y-* Türemesi. **Türk Dilleri Araştırmaları.** c.4: 51-66.

_______. 1994. Bir TDK Yayını Üzerine. **Türkoloji Eleştirileri**. Ankara.

_______. 1994. Notes on Old Turkic Word Formation. Review of Marcel Erdal, Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. **Central Asiatic Journal**. vol. 38: 244-281.

_______. 1993. **Irk Bitig: The Book of Omens**. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

_______. 1994. **Tunyukuk Yazıtı**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 5. Ankara.

_______. 1995. **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 13. Ankara.

_______. 1996. Yeni Zetasizm Örnekleri. **Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988**. Ankara: TDK: 81-83.

_______. 1996. Altaic Etymologies I. **International Journal of Central Asian Studies**. vol. 1: 245-268.

_______. 1998. Turkic yurt = Mongolian nutug. **Studia Etymologica Crocoviensia**. vol. 3: 129-133.

_______. 2000. **Orhon Türkçesi Grameri**. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9. Ankara.

Türkçe Sözlük. 2005. Ankara: TDK.

Tekin, Şinasi. 1992. Eski Türkçe. **Türk Dünyası El Kitabı II**. Ankara: TKAE.

Tenişev, E. R. 1968. **Tuvinsko-russki slovar'**. Moskva.

Tezcan, Semih. 1974. **Das uigurishe Insadi-Sūtra**. Berlin.

_______. 1981. Kutadgu Bilig Dizini Üzerine. **TDAY-Belleten**. c. 45. s. 2: 23-78.

_______. 1975. Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm. Yayımlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi.

Thackston, W. M. 1993. **Zahiruddin Muhammed Babur Mirza BABURNAMA Part: One: Fergana and Transoxiana, Part Two: Kabul, Part Three: Hindustan**. Chagatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation, Boston: Harvard University.

Tietze, Andreas. 2002. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E**. İstanbul-Wien: Simurg Yay.

Togan, Zeki Velidi. 1993. Ali Şîr. **İslâm Ansiklopedisi**. c. I. İstanbul: MEB: 349-357.

Toparlı, Recep. 1984. Çağatay Şairi Hâfız Hârezmî. **Türk Dili Araştırmaları**. s. 28: 85-116.

_______. 1986. **Ubeydullah Han'ın Şiirleri Üzerinde Bir Gramer Denemesi ve Şiirlerinden Örnekler**. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Teksir halinde çoğaltılmış çalışma).

_______. 2003. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. Ankara: TDK.

TÖMER. 1997. **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, **Ali Şîr Nevayî Özel sayısı**. s. 13. Ankara.

Tören, Hatice. 2001. **Ali Şir Nevâyî, Sedd-i İskenderî**. Ankara: TDK.

Tural, Güzin. 1993. Seb'a-i Seyyare. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi.

Türk, Vahit. 2001. Ali Şir Nevaî'nin Münacatı. **Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**. s. 10.

Türk Dilleri Araştırmaları (TDA). 2003. yay. Mehmet Ölmez. c. 13. İstanbul.

Türkay, Kaya. 2002. **'Alī Şīr Nevāyī, Bedāyi'u'l-vasat, Üçünçi Divan**. Ankara: TDK.

_______. 1996. Ali Şir Nevayi'nin lügazları. **TDAY-Belleten 1994**: 157-168.

Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. 1939-1952. 6 c. Ankara: TDK.

Türkmen Diliniŋ Sözligi. 1962. haz. M. Ya. Hamzayev, S. Altayev, G. Atayev vd. Aşgabat.

Vámbéry, Hermann. 1867. **Ćagataische Sprachstudien**. Leipzig.

Vásáry, Istvan. 2007. Notes on the formative +dXrXk in Turkic. **Türk Dilleri Araştırmaları.** c. 17: 371-395.

Veliamanof-Zernof, V. 1868. **Slovar džagataysko-tureckiy**. St. Petersburg.

Volin, S. L. 1955. Leningrad Kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları Hakkında. çev. Rasime Uygun. **TDAY-Belleten 1955**: 99-141.

Yegorov, V. G. 1964. **Etimologiçeskogo slovar' çuvaşskogo Yazıka**. Çeboksarı.

Yengin, Işık Emel. 2000. Muhammed Salih. Şeybaniname (182b-217b) Tenkidli Metin-Tercüme-İndeks. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.

Yeniay, Turgut. 2000. Muhammed Salih. Şeybani-Name (138b-182b) Tenkidli Metin-Tercüme, İndeks. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.

Yıldırım, Talip. 1998. Kutadgu Bilig'de İsim Çekim ve Yapım Ekleri. Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_______. 2002. Hüseyin Baykara Divanı: Metin-İnceleme-Dizin. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

_______. 2003. Ubeydullah Han: Risale-yi fi-Hakk-ı Mesail-i Vuzu. **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**. c. 14: 127-164.

_______. 2006. Ubeydu'llah Han'ın İki Eseri: *Salavat-nâme* Mesnevisi ve *Gayret-name*. **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**. c. 3, s. 1: 89-102.

Yılmaz, Sevgi. 1988. Muhammed Sâlih: Şeybânînâme (1b-696) metin-indeks. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi.

Yudahin, K. K. 1945. **Kırgız Sözlüğü. I.** çev. A. Taymas; 1948. **II**. Ankara: TDK (I-II 1988^2).

Yücel, Bilal. 1996. Hüseyn-i Baykara Risâlesi'nin Uzak İki Nüshası. **Türklük Bilimi Araştırmaları II**: 69-70.

_______. 1995. **Bâbür Dîvânı**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Zajączkowski, A. 1958-1961. **Najstarsza wersja turecka Ḫuṣrāv u Širin**. 3 c. Warsaw.

Zenker, T. J. 1866-76. **Dictionnaire turc-arabe-persan**. 2 vol. Leipzig.

Zieme, Peter. 1987. Materialien zum uigurichen Onomastikon III. **TDAY-Belleten 1984**: 267-283.

Zülfikar, Hamza. 1974. Çağatayca Bir Kuran Tefsiri. **Türkoloji Dergisi**. c. 6, s. 1: 153-196.

ÖZGEÇMİŞ

Ersin Teres
E-posta: esogutlu@gmail.com
Telefon Numarası: 02123834447

ÖĞRENİM

- Yüksek Lisans, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Bilim Dalı, 2006.
- Lisans, Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2002.

İLGİ ALANLARI

- Eski Türkçe
- Orta Türkçe
- Runik harfli Türkçe metinler
- Dilbilim
- Çağdaş Türk dilleri

YABANCI DİL

- İleri düzeyde İngilizce, Fransızca
- Orta düzeyde Arapça, Farsça, İspanyolca, İtalyanca
- Başlangiç düzeyinde Almanca, Rusça.

KİŞİSEL BİLGİLER

- Doğum Yeri : Söğüt-Bilecik
- Doğum Tarihi : 02.11.1980
- Askerlik Durumu : Tecilli